

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI

**A.BURXANOV, G`.BERDIYEV, M.ALLAYAROVA,
A.ABDUVOHIDOV, O.UMARALYIEV, A.SHOEV, SH.SULAYMONOV**

**QISHLOQ XO‘JALIGI
IQTISODIYOTI
(O‘QUV QO‘LLANMA)**

GULISTON-2021

UDK:

KBK:

Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti: oliy o'quv yurtlari bakalavr, 5410500– qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlash va dastlabki ishlash texnologiyasi, 5410200 –agronomiy, 5410100- Agrokimyo va agrotuprokhunoslik, 5411600- Sabzavotchilik, polizchilik va kartoshkachilik, 5411700 - Issiqxona xo'jaligini tashkil etish va yuritish, 5233000 – Suv xo'jaligini tashkil etish va boshqarish, 5230100 – iqtisodiyot ta'lim yo'nalishi (sohalar va tarmoqlar bo'yicha), magistratura 5A230100 iqtisodiyot yo'nalishi talabalari va magistrlari uchun o'quv qo'llama. //A. Burxanov, G'. Berdiyev, M. Allayarova, A.Abduvohidov, O.Umaraliyev, A.Shoev, Sh.Sulaymonov // Mas'ul muharrir U.V.G'ofurov – iqtisod fanlari doktori, professor. 621 b.

O'quv qo'llanmada qishloq xo'jaligi iqtisodiyotining nazariy, tarixiy va ilmiy-amaliy masalalari keltirilgan. Qishloq xo'jaligida yer, mehnat va moddiy-texnika resurslarini shakllantirish va ulardan samarali foydalanishning iqtisodiy asoslari batafsil yoritib berilgan. Qishloq xo'jaligi sohasida bozor munosabatlarini rivojlantirish, qishloq xo'jaligi tashkilotlarining investitsiya va innovatsion faoliyati, qishloq xo'jaligida tabiiy resurslardan foydalanishning ekologik va iqtisodiy samaradorligiga alohida e'tibor qaratilgan.

Bozor sharoitida o'simlik va chorvachilik mahsulotlarining ayrim turlarini ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi, ishlab chiqarish xarajatlari va sotish narxlari masalalari har tomonlama ko'rib chiqilgan.

Mamlakatimizda qabul qilingan 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq iqtisodiyotni globallasuvi sharoitida qishloq xo'jaligiga raqamli iqtisodiyotni joriy etish va aqlli qishloq xo'jaligi konsepsiyasini qo'llash masalalari yoritilgan. Qishloq xo'jaligida klasterlashtirish tizimini izchil davom ettirish va kooperatsiya munosabatlarini qaror toptirish orqali rivojlantirishning yangi bosqichiga chiqish masalalariga ham alohida e'tibor qaratilgan.

O'quv qo'llanma oliy ta'lim muassasalari talabalari, doktorantlar, o'qituvchilar, qishloq xo'jaligi tashkilotlari rahbarlari va mutaxassislari, qishloq xo'jaligi sohasidagi ilmiy-tadqiqot muassasalari xodimlari uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir: U.B.G'ofurov – iqtisod fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

A.A.Mamatov – Guliston davlat universiteti Iqtisodiyot kafedrasida professori, iqtisod fanlari doktori.

U.R.Sangirova – Toshkent irigasiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti «Iqtisodiyot» kafedrasida mudiri, iqtisod fanlari nomzodi, dotsent.

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining
2021 yil 31 maydagi 237-sonli buyrug'iga asosan
chop etishga ruxsat etilgan
(ro'yxatga olish raqami 237-767)*

*Guliston davlat universiteti Kengashi tomonidan nashrga tavsiya qilingan
(2021 yil 28 dekabrda 5-sonli bayonnoma)*

ISBN

Burxanov A.X va boshqalar
© Guliston davlat universiteti, 2021
©«Ziyo nashr-matbaa», 2021

“.....Iqtisodiyotimiz rivojini, aholi bandligi va daromadlari o‘rishini ta‘minlaydigan eng muhim sohalardan biri bo‘lgan qishloq xo‘jaligini strategik yondashuvlar asosida taraqqiy ettirish zarur”¹.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev.

Kirish

Dunyo mamlakatlarida qishloq xo‘jaligi sohasi qarshisida ko‘plab muammolar mavjud. Agar 2018 yilda dunyo aholisi soni 7,6 mlrd. kishi bo‘lgan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich 2050 yilga borib taxminiy baholarga ko‘ra 9,6 mlrd dan oshadi, bu esa oziq – ovqatga talabni salmoqli oshiradi (UN DESA, 2017). Ayni shu vaqtda tabiiy resurslar, shuningdek ichimlik suvi va hosildor haydaladigan yerlar esa kamayib bormoqda.

Agrar oziq ovqat sektori bandlikni ta‘minlash va mavjudlik uchun vositalar manbai sifatida o‘ta muhim hisoblanadi. Jahonda kichik fermer xo‘jaliklar soni 570 mln dan ortiq (Lowder et al., 2016), agrar oziq – ovqat sektorida esa jahon mehnat resurslarining 28 % band (ILOSTAT, 2019).

Barqaror rivojlanish sohasida, BMT tomonidan 2030 yilgacha aniqlab berilgan maqsadlarga erishish, ochlikni bartaraf etish, yanada hosildor, samarali, mustahkam, inklyuziv, shaffof va tashqi ta‘sirga mustahkam oziq – ovqat tizimlarni qurishni talab etadi². Bu hozirda mavjud agro oziq – ovqat tizimlari zudlik bilan qayta tashkil etilishi lozimligini anglatadi.

Mazkur qo‘yilgan vazifalarga qisman yechimni raqamli innovatsiyalar va texnologiyalar ta‘minlashi mumkin. Bu borada O‘zbekistonda 2020 yilni “Ilm ma‘rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili” deb nomlani va davlat dasturini qabul qilinishi

---

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Merziyoyevning Oliy Majlisga murojatnomasi. 2020 yil 24 yanvar.
www.gov.uz.

² Birlashgan Millatlar Tashkilotining Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti, Rim, 2019 yil.

hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 5 oktabr 2020 yildagi “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6019-sonli Farmoni qabul qilinishi raqamli qishloq xo‘jaligi rivojlanishi bosqichini boshlab berdi.

Qishloq xo‘jaligi - O‘zbekiston milliy iqtisodiyotining eng muhim tarmoqlaridan biri. U mamlakat aholisi uchun oziq-ovqat, qayta ishlash sanoati uchun xom ashyo ishlab chiqaradi va jamiyatning boshqa ehtiyojlarini qondiradi. Aholining iste‘mol tovarlariga bo‘lgan ehtiyojining qariyb 75 foizi qishloq xo‘jaligiga to‘g‘ri keladi.

2019 yilda O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi iqtisodiyotning etakchi tarmog‘i bo‘lib, unda **3,6** million kishi (iqtisodiyotda band bo‘lganlarning **27** foizi) ish bilan ta‘minlangan. Tarmoqning ulushi mamlakat yalpi ichki mahsulotining **32** foizini tashkil etadi.

Qishloq xo‘jaligida foydalaniladigan yer maydonlari respublika hududining **45** foizini egallaydi, aholining qariyb **50** foizi qishloq joylarda istiqomat qiladi.

Qishloq xo‘jaligi mamlakatning moddiy resurslarining asosiy iste‘molchilaridan hisoblanadi. Xususan, traktorlar, kombaynlar, yuk mashinalari, yoqilg‘i-moylash materiallari, mineral o‘g‘itlar. Qishloq xo‘jaligi 2018 yilda u mamlakatda ishlab chiqarilgan barcha traktorlarning 75 foizini, mamlakatda ishlab chiqarilgan dizel yoqilg‘isini deyarli 21 foizini va 80 foiz mineral o‘g‘itlarni iste‘mol qiladi. Qishloq xo‘jaligi O‘zbekistonda asosiy vositalar qiymatining 12% dan ortig‘ini tashkil qiladi.

Qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari eksporti O‘zbekiston Respublikasiga jami eksport daromadining qariyb **20-25** foizini keltiradi. Hozirgi vaqtda **180** dan ortiq turdagi qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari **80** dan ortiq mamlakatga eksport qilinmoqda.

Ma`lumki, COVID-19 pandemiyasi butun dunyoda shu jumladan, Yevropa va Markaziy Osiyo mamlakatlariga tovarlarning global narxlari qulashi, global va mintaqaviy qiymat zanjiridagi uzilishlar va moliya bozorlaridagi xavf-xatarlardan qochish kabilar ta`siri ostida o`zining salbiy ta`sirini ko`rsatdi.

Jahon bankining 2020 yil iyun oyidagi hisobotida Sharqiy Yevropa va Markaziy Osiyodagi mamlakatlarda koronavirus pandemiyasi fonida 4,7 foizga pasayishi prognoz qilinayotgan bir vaqtda O`zbekistonda turg`unlik o`rniga 1,5% ga iqtisodiy o`sish kuzatilishi ta`kidlangan³.

So`nggi yillarda qishloq xo`jaligini rivojlantirish, sohaga zamonaviy bozor mexanizmlarini joriy etish, ushbu yo`nalishda boshqaruvning zamonaviy tizimlarini rivojlantirish, uning eksport salohiyatini oshirish borasida izchil islohotlar amalga oshirilmoqda.

Bu borada O`zbekiston Respublika qishloq xo`jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo`ljallangan strategiyasining qabul qilinishi muhim ahamiyat kasb etdi.

Qishloq xo`jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishning klaster modeli joriy etildi, natijada oxirgi yillarda paxta ekin maydonlarining 125 ming gektari yoki 12 foizida kooperatsiyalar, 908 ming gektari yoki 88 foizida klasterlar faoliyat yuritmoqda.

Qishloq xo`jaligida qulay agrobiznes muhitini va yuqori qo`shilgan qiymat zanjirini yaratish, ilmiy-tadqiqot muassasalarining faoliyatini tubdan isloh qilish, ularning moddiy-texnika bazasini yaxshilash, sohaga jahon tajribasi asosida qishloq xo`jaligida bilim, innovatsiyalar va agroxizmatlar tizimini keng joriy etish, shuningdek, sohada xizmat turlarini takomillashtirish, kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirishni qo`llab-quvvatlash va Jahon banki bilan hamkorlikni yanada kengaytirilmoqda.

---

³ Jahon bankining 2020 yil iyun oyidagi hisoboti www.invest.gov.uz.

Xususan, Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki hamda Xalqaro taraqqiyot uyushmasi ishtirokida 500 mln. dollarlik “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish” loyihasi amalga oshiril moqda.

Mamlakatimizda 2017-2021-yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasiga muvofiq amalga oshirilgan instituttsional o‘zgarishlar natijasida mamlakatimizda sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilashga va suv resurslaridan oqilona foydalanishga qaratilgan chora-tadbirlarning keng kompleksini izchil amalga oshirish yer va suv resurslari, shuningdek, umuman respublikada qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi unumdorligini oshirish imkonini bermoqda.

Biroq, global iqlim o‘zgarishi natijasida so‘nggi yillarda davriy ravishda kuzatilayotgan suv tanqisligi va ichki irrigatsiya tarmoqlarining asosiy qismi yaroqsiz holatga kelganligi sug‘oriladigan ekin yerlarining meliorativ holati yomonlashishiga va yillar davomida foydalanishdan chiqib ketishiga olib kelgan.

Qishloq xo‘jaligida erkin raqobatni ta‘minlaydigan bozor tamoyillarini joriy etish, qishloq xo‘jalik mahsulotlari ishlab chiqarish iqtisodiy samaradorligini va mahsulot ishlab chiqaruvchilar manfaatdorligini oshirish, investitsiyalarni keng jalb qilish hisobiga qo‘shimcha ish o‘rinlarini yaratish vazifalarini yanada dolzarbligini ko‘rsatmoqda.

Yuqorida bayon qiliganlardan ko‘rinib turibdiki, mamlakat iqtisodiy taraqqiyotini yangi bosqichga ko‘tarishda qishloq xo‘jaligining ahamiyati beqiyosdir. Buning uchun albatta qishloq xo‘jaligining tabiyatini ochib berish, qishloq xo‘jalik iqtisodiyotini chuqur tahlil qilish masalalarini yoritishga bag‘ishlangan, oliy ta‘limda tahsil olayotgan mutaxassis kadrlarni tayorlashda yangi avlod darsliklarini yaratish katta ahamiyat kasb etadi.

1-MAVZU. QISHLOQ XO‘JALIK IQTISODIYOTI FANINING PREDMETI VA METODLARI

Reja:

1.1. Fanning predmeti va vazifalari. Qishloq xo‘jaligidagi iqtisodiy tadqiqot usullari

1.2. Qishloq xo‘jaligining mamlakat iqtisodiyotidagi ahamiyati

1.3. Qishloq xo‘jaligining xususiyatlari

1.4. Qishloq xo‘jaligining iqtisodiy samaradorligining asosiy ko‘rsatkichlari

Tayanch tushuncha va iboralar: qiymat, mehnat unumdorligi, kengaytirilgan takror ishlab chiqarish, jamg‘arish, ekonomiks, monografik, iqtisodiy-statistik (korrelyatsiya, dispersiya, indeks, regressiya), abstrakt-mantiqiy, eksperimental, iqtisodiy-matematik, grafik, konstruktiv.

1.1. Fanning predmeti va vazifalari. Qishloq xo‘jaligidagi iqtisodiy tadqiqot usullari

Davlat mustaqilligini ta‘minlash va mustahkamlash-ning birdan - bir ishonchli vositasi - bu qishloq xo‘jaligidir. Dunyoning barcha boylıklariga ega bo‘lsangiz-da, ammo qorin to‘qlashga hech vaqongiz bo‘lmasa, siz baribir kimgadir qaram bo‘lasiz. Savdo boylıknı yaratadı, qishloq xo‘jaligi esa erkinlik va farovonlikni ta‘min etadi.

Jan Jak Russo

Tarmoq iqtisodiyoti tushunchasi va vazifalari. Qishloq xo‘jaligining eng muhim vazifasi mamlakat aholisini oziq-ovqat, qayta ishlash sanoatini zarur qishloq xo‘jaligi xom ashyosi bilan ta‘minlashdan iborat. Ushbu muammoni hal etish sohani yanada faollashtirish, ilmiy-texnikaviy taraqqiyotni jadallashtirish, iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirish, mulkchilikning turli shakllari va boshqaruv turlarini rivojlantirish bilan bog‘liq.

Xo‘jalik yuritishning ilmiy salohiyatini ko‘lamini kengaytirish, ishlab chiqarishni boshqarishdagi tashabbuskorlik va faollikni oshirishning asosiy sharti qishloq xo‘jaligiga malakali mutaxassislarni tayyorlashda iqtisodiy bilimlarni o‘qitishdan iboratdir.

Shu munosabat bilan “Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti” kursining asosiy maqsadi obyektiv iqtisodiy qonunlar va ularning qishloq xo‘jaligidagi namoyon bo‘lishlarini o‘rganishdir. Iqtisodiy fan qishloq xo‘jaligidagi ishlab chiqarish munosabatlarini moddiy ishlab chiqarishning boshqa sohalari bilan o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganadi, tabiiy, texnik va boshqa tegishli fanlarni o‘rganish natijalariga tayanadi.

Iqtisodiyot deganda odamlar tomonidan ishlab chiqarish jarayonida vujudga keladigan ijtimoiy munosabatlarning umumiyliги tushuniladi. Iqtisodiyot tarmoqlari (iqtisodiyot, sanoat, transport, qurilish, savdo, qishloq xo‘jaligi va boshqalar) iqtisodiyot tarmoqlarida umumiy iqtisodiy qonuniyatlarning namoyon bo‘lish xususiyatlarini o‘rganadi.

Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti fan sifatida obyektiv iqtisodiy qonunlarning harakatlari va qishloq xo‘jaligini ishlab chiqarishdagi namoyon bo‘lish shakllarini o‘rganadi. Qishloq xo‘jaligiga bo‘ysunadigan iqtisodiy qonunlar tabiatan obyektiv bo‘lib, odamlarning ongiga bog‘liq emas. Umumiy iqtisodiy qonunlarga rioya qilgan holda qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti muayyan sharoitlarda ularning harakatlarining o‘ziga xosligini ochib beradi va ulardan iqtisodiy amaliyotda foydalanish usullarini ishlab chiqadi.

Qishloq xo‘jaligida iqtisodiy qonunlar tizimiga quyidagilarni kiritamiz: qonun, qiymat, mehnat unumdorligining o‘sishi qonuni, kengaytirilgan takror ishlab chiqarish qonuni, jamg‘arish qonuni.

Iqtisodiy qonunlarning butun tizimining harakatini hisobga olish va obyektiv foydalanish aholining o‘sib borayotgan

ehtiyojlarini ta‘minlashga va jamiyatning barcha a‘zolarining erkin har tomonlama rivojlanishiga qaratilgan.

Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti tarmoq sifatida ilm-fan sifatida amaliy xulosalar chiqaradi va asosiy iqtisodiy qonunlarni agrosanoat kompleksi rivojlanishining o‘ziga xos sharoitlarida qo‘llash usullarini ishlab chiqadi.

“Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti” fanining predmeti - odamlarning ishlab chiqarish munosabatlarini ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi bilan o‘zaro bog‘liqlik va o‘zaro ta‘sirida o‘rganadi. Qishloq xo‘jaligining muhim vazifasi qo‘llanilayotgan qishloq xo‘jaligi texnikasi va uskunalari, qishloq xo‘jaligi, texnologik, meliorativ tadbirlar va boshqa tadbirlarning samaradorligini aniqlashdir.

Iqtisodiyot fanida bozor munosabatlari rivojlanishi sharoitida tarmoq iqtisodiyoti tushunchasi bilan bir qatorda ekonomiks tushunchasi keng qo‘llaniladi. Iqtisodiy qonunlarni o‘rganish, moddiy resurslardan foydalanish va aholining ehtiyojlarini qondirish nuqtai nazaridan ushbu tushunchalar yaqin, ammo bir xil emas. Iqtisodiyot xalq xo‘jaligi tarmoqlarida (shu jumladan qishloq xo‘jaligida) ishlab chiqarish munosabatlarini moddiy ishlab chiqarishning boshqa sohalari bilan birgalikda o‘rganadi. “Ekonomiks” asari mualliflari K. R. Makkonnell va S. P. Bryu⁴ so‘zlari bilan aytganda - bu cheklangan resurslar dunyosida odamlarning moddiy tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash va iste‘mol qilish jarayonini o‘rganish.

Ekonomiks ikkita asosiy dalillarga asoslanadi:

- jamiyatning moddiy ehtiyojlari cheksiz va uni to‘liq qondirish imkoni cheklangan;
- iqtisodiy resurslar, ya‘ni tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish vositalari cheklangan.

---

⁴ Макконел К. Р., Брю С. П. Экономика: Принципы, проблемы и политика /: в 2х томах-М.: Инфра-М, 2003.-С.386.

Shu nuqtai nazardan, mutlaq moddiy mo‘l-ko‘lchilik amalga oshmaydi. Insonning moddiy ehtiyojlarini maksimal darajada qondirish uchun cheklangan ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish variantlarini izlash iqtisodiyotining predmetidir.

Fanlararo aloqalari va tadqiqot usullari. Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti iqtisodiyot nazariyasi, mikro va makroiqtisodiyot fanlarining ma‘lumotlaridan keng foydalanadi. Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti kursini o‘rganishda qishloq xo‘jaligi, o‘simlik ishlab chiqarish, agrokimyo, melioratsiya, mexanizatsiyalash va elektrlashtirish, chorvachilik, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini saqlash va qayta ishlash, sabzavotchilik va meva yetishtirish kabi boshqa texnologik fanlar bo‘yicha bilimlarni chuqur o‘zlashtirish muhim o‘rin tutadi va iqtisodiy fanlar: matematika, siyosatshunoslik, iqtisodiy nazariya, qishloq xo‘jaligida rejalashtirish va prognozlash, ishlab chiqarish kuchlarini taqsimlash, kompyuter texnologiyalari, informatika, statistika, mehnat iqtisodiyoti va buxgalteriya kabi fanlar bilan uzviy bog‘liqdir. Shu bilan birga qishloq xo‘jaligining iqtisodiyoti fanning bir tarmog‘i sifatida qishloq xo‘jaligini tashkil etish, iqtisodiy faoliyatni tahlil qilish, iqtisodiy va matematik usullar, moliyalashtirish va kreditlash, qishloq xo‘jaligi menejmenti, xalqaro iqtisodiy munosabatlar, tadbirkorlik kabi iqtisodiy sohaning keyingi fanlarini o‘rganishga asos yaratadi.

Atrofdagi voqelikni bilish usullari fan metodidir. Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti ilm-fan dialektik usulga asoslangan bo‘lib har bir hodisa eski va yangisi o‘rtasidagi qarama-qarshiliklarning birligi va kurashlari bilan ajralib turganda doimiy harakat va o‘zgarish holatidagi rivojlanish jarayonini o‘rganishni o‘z ichiga oladi.

Ommaviy iqtisodiy materiallarni tahlil qilish uchun iqtisodiy tadqiqotning turli usullari qo‘llaniladi: monografik, iqtisodiy-statistik (korrelyatsiya, dispersiya, indeks, regressiya), abstrakt-

mantiqiy, eksperimental, iqtisodiy-matematik, grafik, hisoblash va konstruktiv va boshqalar.

Monografik usul odatiy hodisa yoki jarayonlarni, shuningdek qishloq xo‘jaligi tashkilotlari va umuman sohada ko‘p yillik tajribani chuqur o‘rganishga asoslangan. Ushbu usul yordamida ma‘lum bir ishlab chiqarish jarayoni o‘rganiladi, ilmiy umumlashtirish va sohani samarali tashkil etish va boshqarishning progressiv usulidan keng foydalanish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Iqtisodiy-statistik usul ko‘p sonli obyektlarni tekshirishda, ishlab chiqarish omillarini o‘rganishda va ishlab chiqarishning yakuniy natijalariga ta‘sir ko‘rsatishda qo‘llaniladi. U ommaviy kuzatuvlarga asoslanib, umumlashtirilgan va analitik qiymatlardan foydalangan holda dastlabki ma‘lumotlarni guruhlashni amalga oshirib ko‘rsatkichlarni dinamika, indekslar seriyasini qurish, tuzatishni qo‘llash va o‘zgarishni tahlil qilish bilan o‘zaro bog‘liqligini aniqlaydi. Ushbu usul amaliy echimlarni ishlab chiqishda chuqurroq xulosalar chiqarishga imkon beradi.

Abstrakt mantiqiy usul bu ma‘lum bir hodisa yoki jarayonlarni ahamiyatiz tomonlari va belgilarisiz o‘rganishdir. Bu sizga tadqiqot mavzusidan mavhumlashtirish va bilish faoliyatni amalga oshirish uchun mantiqdan foydalanish imkonini beradi.

Eksperimental usul ishlab chiqarishni tashkil qilish usullari, korxonalar va tashkilotlar faoliyati shart-sharoitlari va ularning qishloq xo‘jaligining yakuniy natijalariga ta‘sirini baholash bo‘yicha eksperiment o‘tkazishda qo‘llaniladi.

Iqtisodiy-matematik usul ishlab chiqarishni umuman yoki alohida texnologik bosqichlar, jarayonlar optimallashtirish muammolarini hal qilishda, shuningdek, eng maqbul tashkiliy, iqtisodiy va texnik va texnologik echimlarni tanlashda qo‘llaniladi. Bu sizga maqbul natijalarga erishish uchun amaliy harakatlarning istiqbolli yo‘nalishlari, mintaqalar, tashkilotlar va mintaqalarning

moddiy-texnik resurslaridan foydalanishning eng maqbul variantini topishga imkon beradi

Grafik usul dinamikadagi ishlab chiqarish jarayonlari va hodisalaridagi o'zgarishlarni yoki resurslardan foydalanish imkoniyatlari va iqtisodiy faoliyat natijalarini taqqoslashda vizual ravishda aks etadi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini tahlil qilish jarayonida sxemalar, jadvallar, raqamlar, hodisalar va omillarning tarkibiy tuzilmalari qo'llaniladi.

Hisoblash-konstruktiv usul ko'pincha qishloq xo'jaligi tashkilotlarining individual yoki moliyaviy-iqtisodiy faoliyatini rivojlantirish istiqbollari ishlab chiqishda qo'llaniladi. Bu sizga korxonaning yakuniy maqsadiga erishish va eng maqbul echimni ishlab chiqish choralarini asoslash uchun eng samarali variantni tanlash imkonini beradi.

1.2. Qishloq xo'jaligining mamlakat iqtisodiyotidagi ahamiyati

Jahon iqtisodiyotining rivojlanish tendentsiyasi shundan guvohlik beradiki, kishilik jamiyatining barcha soha va jabhalarida, ayniqsa global iqlim o'zgarishi ta'sirida sayyoramizning ko'plab mintaqalarida tobora avj olayotgan qashshoqlik va ocharchilikka barham berishning asosiy omillaridan biri sifatida qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtiruvchi, shuningdek ularga turli yo'nalishlarda xizmat ko'rsatuvchi subyektlarning xo'jalik yuritish faoliyatlarini innovatsiyalar asosida tashkil etish strategik ahamiyat kasb etib, ushbu jarayonni uzluksiz takomillashtirish davr talabiga aylanib bormoqda. Qishloq xo'jaligi sohasining taraqqiyoti iqtisodiyotning rivojlanishida muhim o'rin egallaydi. Xitoy, Hindiston, Braziliya, Chili va Vetnamdagi iqtisodiy o'sishning muvaffaqiyati ko'p jihatdan qishloq xo'jaligining jadal o'sishi bilan bog'liq bo'lgani holda, ayrim Afrika mamlakatlarining rivojlanishdan ortda qolishi, mazkur mamlakatlarning qishloq xo'jaligida mehnat

unumdorligining yetarli darajada ta'minlay olmayotganliklari bilan izohlanadi

O'zbekistonda taxminan 16,4 mln. kishi (umumiy aholining 49,4%) qishloq joylarda (2019 y.) yashaydi. Mamlakatimizda tug'ilish darajasi yuqori (23.3 promille), qishloq hududlarida ishchi kuchining ortiqchaligi yaqqol ko'zga tashlanadi. O'zbekistonda 25 yoshgacha bo'lgan aholi 45,5%ni, 30 yoshdan kichik aholi soni 55% dan ko'proqni tashkil etadi. Qishloq xo'jaligidan boshqa daromad topishning muqobil manbalari kamligi bois, bugungi kunda qishloq xo'jaligi mamlakatimizda aksariyat hududlar iqtisodiyoti-ning asosini tashkil qiladi. O'z navbatida juda ko'p sonli fuqarolar:

- asosan qishloq xo'jaligi (jumladan, dehqonchilik, chorvachilik, o'rmon xo'jaligi va baliqchilik) hisobiga kun kechiradilar. Ular tabiiy kapitalga (yer, suv, hayvonlar, daraxtlar) egalik qilganlari holda, tabiiy kapitaldan kun kechirishning asosiy manbai sifatida foydalanadilar;

- ishlab chiqarishda asosan oilaviy mehnatdan foydalanadilar. Oilaviy mehnatga qaraganda yollanma mehnatdan cheklangan miqdorda foydalaniladi;

- iste'mol (uy xo'jaligi iste'moli) va resurslardan foydalanish (oilaviy mehnat, urug', organik o'g'itlar kabi uy xo'jaligi ishlab chiqarishi resurslari) borasida o'zini -o'zi ta'minlashga asoslanilgani holda, bozor bilan nisbatan past darajada o'zaro uyg'unlashgan.

2019 yilda qishloq xo'jaligi sohasining O'zbekiston YaIM dagi hissasi 28,1% ni tashkil etdi va 2019 yilda mamlakat YaIMining o'sishiga qishloq xo'jaligining qo'shgan ulushi 0,9 %ni tashkil qildi. O'tgan 2019 yilda qishloq xo'jaligi sektorida 3,543 million kishi (band bo'lganlar umumiy sonining 26%i) ish bilan band bo'lgan bo'lgani holda, ularning 1,066 millioni rasman ish bilan band bo'lgan bo'lsa, 2,477 million kishi norasmiy sektorda

yoki o‘z-o‘zini ish bilan band qilganlar hisoblanadi. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini xorijga sotish O‘zbekistonga jami eksport daromadlarining 25% gacha bo‘lgan qismini ta‘min etadi.

Qishloq xo‘jaligi - O‘zbekiston milliy iqtisodiyotining eng muhim tarmoqlaridan biri. U mamlakat aholisi uchun oziq-ovqat, qayta ishlash sanoati uchun xom ashyo ishlab chiqaradi va jamiyatning boshqa ehtiyojlarini qondiradi. Aholining iste‘mol tovarlariga bo‘lgan ehtiyojining qariyb 75 foizi qishloq xo‘jaligiga to‘g‘ri keladi.

2019 yilda O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi iqtisodiyotning etakchi tarmog‘i bo‘lib, unda **3,6** million kishi (iqtisodiyotda band bo‘lganlarning **27** foizi) ish bilan ta‘minlangan. Tarmoqning ulushi mamlakat yalpi ichki mahsulotining **32** foizini tashkil etadi.

Qishloq xo‘jaligida foydalaniladigan yer maydonlari respublika hududining **45** foizini egallaydi, aholining qariyb **50** foizi qishloq joylarda istiqomat qiladi.

Qishloq xo‘jaligi mamlakatning moddiy resurslarining asosiy iste‘molchilaridan hisoblanadi. Xususan, traktorlar, kombaynlar, yuk mashinalari, yoqilg‘i-moylash materiallari, mineral o‘g‘itlar. Qishloq xo‘jaligi 2018 yilda u mamlakatda ishlab chiqarilgan barcha traktorlarning 75 foizini, mamlakatda ishlab chiqarilgan dizel yoqilg‘isini deyarli 21 foizini va 80 foiz mineral o‘g‘itlarni iste‘mol qiladi. Qishloq xo‘jaligi O‘zbekistonda asosiy vositalar qiymatining 12% dan ortig‘ini tashkil qiladi.

Qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari eksporti O‘zbekiston Respublikasiga jami eksport daromadining qariyb **20-25** foizini keltiradi. Hozirgi vaqtda **180** dan ortiq turdagi qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari **80** dan ortiq mamlakatga eksport qilinmoqda.

Amalga oshirilgan islohotlar natijasida qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishning klaster usuli yo‘lga qo‘yildi, ular bilan

qishloq xo‘jaligi yer maydonlarining hajmi ekin turlari bo‘yicha paxta-to‘qimachilikda - **62** foizi, chorvachilikda - **8** foizi, meva-sabzavotchilikda - **7,5** foizi qamrab olindi.

O‘rta hisobda qishloq xo‘jaligida bitta kishi xalq xo‘jaligining boshqa tarmoqlarida (moddiy ishlab chiqarish, qurilish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash va boshqalar) ishlaydigan 4-6 kishini ish bilan ta‘minlaydi.

Qishloq xo‘jaligi - bu nafaqat iqtisodiyotning sohasi, balki mamlakat aholisining muhim qismining yashash joyidir. Bu yerda xalqning axloqiy asoslari, ularning milliy psixologiyasi, tarixiy xotirasi shakllanadi.

Qishloq xo‘jaligining rivojlanishi ko‘p jihatdan aholining turmush darajasi va farovonligiga bog‘liq holda oziq-ovqatning hajmi va tarkibi, jon boshiga daromad, tovarlar va xizmatlar iste‘moli, ijtimoiy turmush sharoitlari bilan belgilanadi.

1.3. Qishloq xo‘jaligining xususiyatlari

Qishloq xo‘jaligida milliy iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari kabi bir xil umumiy iqtisodiy qonunlar qo‘llaniladi. Biroq, ular sohaning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda paydo bo‘ladi.

Qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning o‘ziga xos xususiyati shundaki, yer bu yerda asosiy ishlab chiqarish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Boshqa ishlab chiqarish vositalari bilan taqqoslaganda, yer eskirmaydi, ammo to‘g‘ri ishlatilganda uning sifat ko‘rsatkichlari yaxshilanadi.

Qishloq xo‘jaligida hayvonlar va o‘simliklar kabi tirik organizmlar ishlab chiqarish vositasi sifatida harakat qilishadi. Ikkinchisi biologik qonunlar asosida rivojlanadi. Binobarin, ko‘payishning iqtisodiy jarayoni tirik organizmlarning tabiiy rivojlanish jarayoni bilan chambarchas bog‘liqdir.

Qishloq xo‘jaligi mahsuloti ulkan maydonlarda amalga oshiriladi va turli iqlim zonalarida tarqalgan. Yakuniy natijalar

ba‘zan ko‘p jihatdan ishlatilgan resurslarning miqdori va sifatiga emas, balki ishlab chiqarish amalga oshiriladigan aniq sharoitlarga bog‘liq.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini hududiy taqsimlanishi ishlab chiqarilgan mahsulotlarni (don, kartoshka, shakar lavlagi, sut, go‘sht va boshqalar), shuningdek uskunarlar va moddiy resurslarni (yoqilg‘i, yoqilg‘i-moylash materiallari, mineral o‘g‘itlar) tashishning katta hajmi bilan bog‘liq.

Qishloq xo‘jaligining muhim xususiyatlaridan biri shundaki, bu yerda yaratilgan mahsulotlar keyingi ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etadi. Qishloq xo‘jaligida urug‘lar va ko‘chat materiallari (don, kartoshka va boshqalar), ozuqa, shuningdek chorva mollarining katta qismi podalarni tiklash va kengaytirish uchun ishlatiladi. Bularning barchasi binolar va sanoat obyektlarini (zaxiralar, ozuqa omborlari, urug‘lar va ko‘chatlar uchun materiallar va boshqalar) qurish uchun qo‘shimcha moddiy resurslarni talab qiladi.

Qishloq xo‘jaligining muhim xususiyati shundaki, ish davri ishlab chiqarish davriga to‘g‘ri kelmaydi. Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish davri jarayon inson mehnati ta‘siri ostida sodir bo‘lgan vaqtni (ishlov berish, yetishtirish, ekish va o‘simliklarga g‘amxo‘rlik qilish, o‘rim-yig‘im va h.k.) va to‘g‘ridan-to‘g‘ri tabiiy sharoitlar ta‘sirida amalga oshiriladigan vaqtni o‘z ichiga oladi. omillar (madaniy o‘simliklarning o‘sishi, hosilning shakllanishi va boshqalar).

Ishlab chiqarish davri va ish davri o‘rtasidagi tafovut qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining mavsumiyligini belgilaydi. Ikkinchisi ishlab chiqarishni tashkil etishga, texnologiyadan, mehnatdan samarali foydalanishga va oxir-oqibat butun sohaning samaradorligiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi.

Mehnat taqsimoti va shunga mos ravishda qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishni ixtisoslashishi sanoat va iqtisodiyotning boshqa

tarmoqlariga qaraganda boshqacha namoyon bo‘ladi. Yer, mehnat va moddiy resurslardan oqilona foydalanish uchun o‘simlik ishlab chiqarishning chorvachilik bilan maqbul uyg‘unligiga erishishda yordamchi ishlab chiqarish va hunarmandchilikni rivojlantirish zarur bo‘ladi. Ijtimoiy mehnat taqsimotini takomillashtirishda muayyan hududlardagi o‘ziga xos sharoitlarni hisobga olish kerak.

Shubhasiz, qishloq xo‘jaligining asosiy xususiyatlaridan biri bu texnologiyadan foydalanish darajasi va shartlari hisoblanadi. Qishloq xo‘jaligida qoida tariqasida ishlab chiqarish vositalari (mashinalar, kombaynlar, qishloq xo‘jaligi texnikalari) boshqa joyga ko‘chirilishi va mehnat obyektlari (o‘simliklar) bir joyda joylashganligi sababli qishloq xo‘jaligining texnik jihozlarining tabiati sezilarli darajada farq qiladi. Sanoat tarmoqlariga nisbatan energiya manbalariga bo‘lgan talab yuqori. Shu bilan birga qishloq xo‘jaligining hududiy tarqalishi va ishlab chiqarishning mavsumiy tabiati korxonalarining texnologiya va asosiy vositalarga bo‘lgan talabining sezilarli darajada o‘shishini talab qiladi.

Qishloq xo‘jaligida dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlarida mehnat jarayonlarini tashkil etish boshqacha tuzilishga ega. Bu yerda sanoatdagi kabi pudratchining doimiy ish joyi yo‘q. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish jarayonida yil fasliga va yetishtirilgan hosilning o‘ziga xos xususiyatlariga qarab dala ishchilari va mexanizatorlar har xil ishlarni bajaradilar. Mashina operatori deyarli barcha mashina va agergatlarda ishlashi kerak, dala ishchilari esa urug‘lar va ko‘chat materiallarini tayyorlash, o‘simliklarga g‘amxo‘rlik qilish, ozuqani yig‘ish va yig‘ib olish ishlarini olib borishlari kerak. Bundan tashqari ish turi nafaqat kundalik balki sharoitga va bir ish kuni davomida o‘zgarishi mumkin.

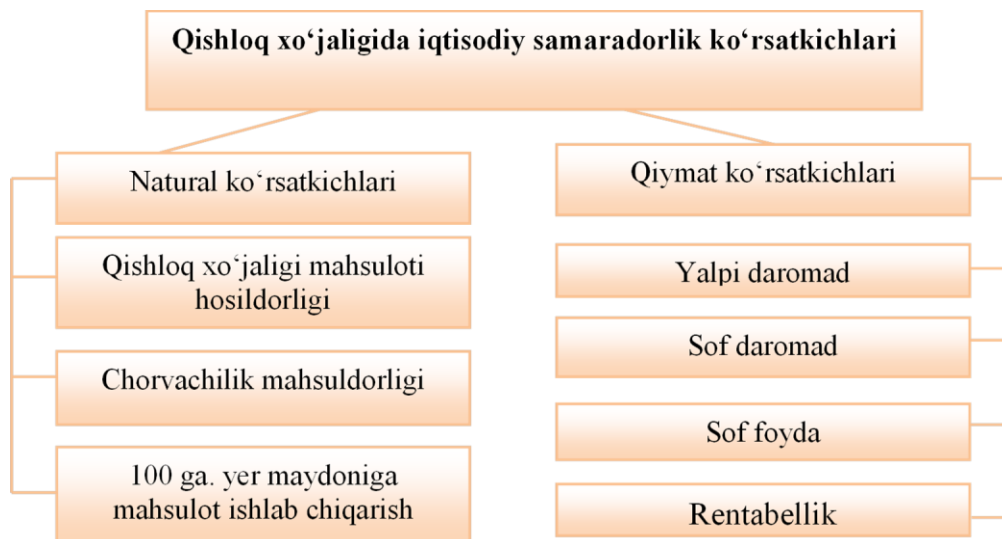
Qishloq xo‘jaligining sanoat tarmoqlari bilan taqqoslangan xususiyatlari tarmoqning moddiy-texnik bazasini shakllantirish, ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish, ishlab chiqarish

resurslaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini aniqlashda har tomonlama tahlil va hisobga olishni talab qiladi.

1.4. Qishloq xo‘jaligining iqtisodiy samaradorligining asosiy ko‘rsatkichlari

Zamonaviy sharoitda qishloq xo‘jaligini rivojlantirishni yanada jadallashtirishning eng muhim muammolaridan biri bu sohaning samaradorligini yanada oshirishdir. Ishlab chiqarish samaradorligi - bu iqtisodiy qonunlarning harakatlarini aks ettiradigan va korxonaning eng muhim jihati - uning samaradorligini aks ettiradigan murakkab iqtisodiy kategoriya.

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligini tavsiflashda tabiiy va qiymat ko‘rsatkichlari tizimi qo‘llaniladi. Tabiiy unumdorlik ko‘rsatkichlari bu hosildorlik va hayvonlarning mahsuldorligi. Tabiiy ko‘rsatkichlar tannarx ko‘rsatkichlarini hisoblash uchun asosdir: yalpi va sotiladigan mahsulotlar, yalpi va sof foyda, ishlab chiqarishning rentabelligi va rentabelligi (1.1-rasm).

1.1-rasm. Qishloq xo‘jaligida iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlari

Yalpi mahsulot - bu ma‘lum bir davrda pul shaklida yaratilgan barcha qishloq xo‘jaligi mahsulotlari va sotiladigan

mahsulotlar - bu barcha savdo kanallari orqali sotiladigan mahsulotlar.

Yalpi daromad (YaD) - yalpi mahsulot (YaM) qiymati va moddiy xarajatlar (MX) o'rtasidagi farq:

$$YaD = YaM - MX$$

Sof daromad (SD) yalpi mahsulot qiymatidan mahsulot tannarxini yoki uning qiymatini (Mt) chiqarib tashlash yo'li bilan hisoblanadi:

$$SD = YaD - Mt$$

Sof daromad miqdori, shuningdek, ish haqi miqdorini yalpi daromad qiymatidan chegirib tashlash orqali aniqlanishi mumkin. Keyin sof foyda teng bo'ladi:

$$SD = YaD - Ih$$

Iqtisodiy tadqiqotlarda yaratilgan (T) va realizatsiya qilingan (T) sof daromadni ajratib oling. Sof daromadning realizatsiya qilingan qismi kompaniya foydasiga to'g'ri keladi. Shuning uchun, agar sof daromad yalpi mahsulotni taqsimlashda bo'lsa, foyda (F) mahsulotni sotishdan olingan tushum (Yat) va uning umumiy xarajat (X) o'rtasidagi farq sifatida hisoblanadi.

$$F = Yat - X$$

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligining umumlashtirilgan natijasi rentabellikdir. Rentabellik darajasi (R) ishlab chiqarishning to'liq (tijorat) qiymatiga tushadigan foydaning foizi sifatida hisoblanadi.

Ushbu ko'rsatkichlar qishloq xo'jaligining samaradorligini tavsiflashda ham, tarmoqlar va mahsulotning alohida turlarini samaradorligida ham qo'llaniladi.

Nazorat savollari

1. Iqtisodiyot deganda keng ma'noda nima tushuniladi?
2. "Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti" faniga qanday maqsad va vazifalar qo'yilgan?

3. Mutaxassislarini tayyorlashda o'rganilayotgan "qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti" ning boshqa fanlar bilan fanlararo aloqalari qanday?

4. "Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti" fanini o'rganishda iqtisodiy tadqiqotlarning qaysi usuli qo'llaniladi?

5. Qishloq xo'jaligi sanoatining hozirgi rivojlanish darajasini tavsiflab bering.

6. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyotining xalq xo'jaligining bir tarmog'i sifatida ahamiyati nimada?

7. O'zbekistonda qishloq xo'jaligida aholi jon boshiga qancha oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqariladi?

8. Nima uchun O'zbekistonda aholi jon boshiga asosiy oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish darajasi pasaygan?

9. Qishloq xo'jaligining milliy iqtisodiyot tarmog'i sifatida asosiy xususiyatlari nimada?

10. Nima uchun qishloq xo'jaligining o'simliklarni yetishtirishda ishlab chiqarish davri va ish davri o'rtasidagi tafovut kabi xususiyatlarini hisobga olish kerak?

11. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini tavsiflashda nega natural va qiymat ko'rsatkichlari tizimidan foydalanish kerak?

12. Sanoatdagi yalpi qishloq xo'jaligi mahsuloti, yalpi va sof daromad qanday hisoblanadi?

2-MAVZU. O‘ZBEKISTONDA AGRAR ISLOHOTLARNING MOHIYATI, BOSQICHLARI VA ASOSIY YO‘UNALISHLARI

Reja:

2.1. Mamlakatda agrar islohotlarning zaruriyati va mohiyati

2.2. Agrar islohotlarning maqsadi, tamoyillari va huquqiy asoslari

2.3. Agrar islohatlarni amalga oshirish bosqichlari. Agrar sohani rivojlantirishga qaratilgan maqsadli dasturlarni amalga oshirish

2.4. O‘zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash masalalari

2.1. Mamlakatda agrar islohotlarning zaruriyati va mohiyati

Mamlakatimizda 2017-2021-yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarni ijrosiga muvofiq agrar sektorni modernizatsiyalash va intensiv rivojlantirish, qishloq xo‘jaligini yanada isloh qilish va mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash borasida muayyan ishlar amalga oshirildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 12 fevraldagi “Qishloq va suv xo‘jaligi davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish bo‘yicha tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-5330-son Farmoniga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligi negizida Qishloq xo‘jaligi vazirligi va Suv xo‘jaligi vazirligi tashkil etildi.

Ushbu vazirlikni ikkiga ajratilishi qishloq xo‘jaligi, oziq-ovqat xavfsizligi va suv iste‘moli sohalarida haqiqiy holatni va rivojlanish istiqbollari chuqur tahlil qilish asosida ularni strategik rejalashtirish siyosati bo‘yicha ta‘sirchan ishlarni yo‘lga qo‘yish,

mazkur yo‘nalishlar bo‘yicha boshqaruv tizimini tubdan takomillashtirish imkoniyatini yaratadi.

O‘zbekiston Fermerlari kengashi O‘zbekiston Fermer, dehqon xo‘jaliklari va tomorqa yer egalari kengashi sifatida qayta tashkil etildi.

Keyingi yillarda mamlakatimiz qishloq xo‘jaligini isloh qilish, xususan, sohada davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish, bozor munosabatlarini keng joriy qilish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchi, qayta ishlovchi va sotuvchi subyektlar o‘rtasidagi munosabatlarning huquqiy asosini mustahkamlash, sohaga investitsiyalarni jalb qilish, resurstejamkor texnologiyalarni joriy etish hamda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarni zamonaviy texnikalar bilan ta‘minlash borasida muayyan ishlar amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, qishloq xo‘jaligini rivojlantirish bo‘yicha uzoq muddatga mo‘ljallangan strategiyaning mavjud emasligi yer va suv resurslaridan samarali foydalanishga, sohaga investitsiyalarni keng jalb etishga, ishlab chiqaruvchilarning yuqori daromad olishiga va mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirishga to‘sqinlik qilmoqda.

Ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish, yer va suv munosabatlarini takomillashtirish, qulay agrobiznes muhitini va yuqori qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratish, kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash, sohaga bozor mexanizmlarini, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, shuningdek, ilm-fan yutuqlaridan samarali foydalanish hamda kadrlar salohiyatini oshirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 23 oktabrdagi Farmoni bilan O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlashishi qishloq xo‘jaligidagi islohotlarni yangi bosqichni boshlab berdi.

Davlat statistika qo‘mitasi ma‘lumotlariga ko‘ra, 2019 yilda YaIM tarkibidagi qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaligining ulushi

28,1 foizni, jami ish bilan band bo‘lganlarning ulushi 26 foizni tashkil etadi (2.1-jadval).

2.1-jadval. O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ichlab chiqirish hajmining o‘zgarishi (mlrd. so‘m)⁵

	2000	2015	2016	2017	2018	2019
Qishloq xo‘jalik mahsulotlari (mlrd. so‘m)	1387,2	99604,6	115599,2	148199,3	187425,6	215672,6
Shu jumladan						
O‘simlikchilik	696,8	55429,2	61755,1	83303,4	98406,4	108240,1
chorvachilik	690,4	44175,4	53844,1	64895,9	89019,2	107432,5

2017-2019 yillarda yalpi ichki mahsulotdagi qishloq xo‘jaligi ulushining bosqichma-bosqich qisqarish tendentsiyasi saqlanib qoldi (2017 yildagi 34 foizdan 2019 yilda 28,1 foizgacha), bu tarmoqlar va xizmatlar sohasining rivojlanish salohiyatini yanada kengaytirish bilan bog‘liq. Shu bilan birga, yalpi ichki mahsulotdagi qishloq xo‘jaligi ulushining pasayishi qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining o‘rtacha yillik o‘rtacha o‘sish sur‘atlari fonida yuz berdi, bu 1,3 foizni tashkil etdi va tarkibiy islohotlar hamda qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish va intensiv rivojlantirish bo‘yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish hisobiga erishildi. Shunday qilib, 2019 yilda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining o‘sish sur‘ati 2018 yilning mos davriga nisbatan 102,5 foizni tashkil etdi.

Umuman olganda, 2017-2019 yillar uchun qishloq xo‘jaligining yalpi mahsuloti 1,5 baravarga, aholi jon boshiga 1,4 baravarga o‘sdi (2019 yil narxlarida). Shu bilan birga, o‘simliklarni yetishtirish 1,3 barobar, chorvachilik mahsulotlari yetishtirish 1,7 baravar oshdi.

Qishloq xo‘jaligida yalpi mahsulot tarkibi. 2017-2019 yillarda qishloq xo‘jaligi yalpi mahsulotining tarmoq tarkibi o‘zgargan: qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining umumiy hajmidagi

⁵ Davlat statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari asosida tayyorlandi. www.stat.uz

o‘simlik mahsulotlarining ulushi 2017 yilda 56,2 ga nisbatan 2019 yilda 50,2 foizni tashkil etdi, chorvachilik ulushi, aksincha, 43,8 dan 49,8 foizgacha o‘ydi.

Agrotexnologik jarayonlarni takomillashtirish va urug‘larning sifatini oshirish asosida o‘simlik yetishtirishning asosiy turlari bo‘yicha hosildorlikni oshirish ta‘minlandi. Kartoshka va sabzavotlar kabi oziq-ovqat ekinlari hosildorligi 1,2 baravarga, meva va rezavor ekinlar 1,9 martaga oshdi.

2017-2019 yillarda respublikada yetishtiriladigan oziq-ovqat ekinlari ishlab chiqarish hajmlarini yanada oshirish va turlarini kengaytirish bo‘yicha tizimli chora-tadbirlarni amalga oshirish natijasida g‘alla yetishtirish hajmi 7 288,5 ming tonnadan 7 187,4 ming tonnagacha kamaydi, kartoshka ishlab chiqarish ko‘paydi 2 793,7 ming tonnadan 2 950,9 ming tonnagacha, 2019 yilda sabzavot yetishtirish hajmi 9 945,5 ming tonnani tashkil etdi (o‘sish sur‘ati, 2018 yilga nisbatan 101,9%). 2017-2018 yillarda Susan ishlab chiqarish 6,012 ming tonnadan 9,578 ming tonnaga, meva va rezavorlar 2 614,9 ming tonnadan 2 706,2 ming tonnaga o‘ydi.

Chorvachilik sanoatining salohiyatini yanada oshirish bo‘yicha chora-tadbirlarning izchil amalga oshirilishi ichki iste‘mol bozorining go‘sh va sut mahsulotlari bilan to‘yinganligiga hissa qo‘shdi. Qoramollar soni 2017 yilda 12 414,7 ming boshdan 2019 yilda 12 968,3 ming boshga, qo‘y va echki - 20 680,5 ming boshdan 21 986,0 ming boshga, qushlar - 71 343,4 ming boshdan 93 132,3 ming boshgacha (ya‘ni 1,3 marta). Shu tufayli tirik vaznda go‘sh ishlab chiqarish hajmi shu davrda 2017 yildagi 2281,1 ming tonnadan 2019 yilda 2465,0 ming tonnaga, sut - 10 083,2 ming tonnadan 10710,8 ming tonnagacha o‘ydi. tonna, tuxum - 6605,5 mln. 7757,4 million donagacha.

Qishloq xo‘jaligida xo‘jalik yritish shakllari. 2020 yil 1 yanvar holatiga ko‘ra O‘zbekistonda 5 million birlik dehqon

(shaxsiy yordamchi) xo‘jaliklari va qishloq xo‘jaligi faoliyati bilan shug‘ullanadigan 27,6 ming birlik tashkilotlar mavjud. Shu bilan birga, fermer xo‘jaliklari soni 2017 yilda 75 ming donadan 2019 yilda 92,6 ming donaga etdi, shundan 40 ming fermer xo‘jaliklari paxta xomashyosi va g‘alla ekinlari yetishtirishga ixtisoslashgan, 31 ming fermer xo‘jaligi bog‘dorchilik va uzumchilik bilan shug‘ullanadi, 14,8 ming fermer xo‘jaligi - chorvachilik, 5 ming fermer xo‘jaligi - sabzavotchilik va polizchilik, 1,8 ming fermer xo‘jaligi - boshqa sohalarda.

Qishloq xo‘jaligining yalpi mahsuloti ishlab chiqarishda dehqon xo‘jaliklari ustun mavqeni saqlab qoldi, ularning ulushi 2017 yildagi 68,4 foizdan 2019 yilda 70,1 foizga yoki 1,7 foiz punktga o‘tdi. Sanoatning yalpi mahsulotidagi qishloq xo‘jaligi korxonalarining ulushi 2017 yildagi 2,3% dan 2019 yilda 3% gacha o‘tdi, shundan 26,9% fermer xo‘jaliklariga, 3,0% - qishloq xo‘jaligi faoliyati bilan shug‘ullanadigan tashkilotlarga to‘g‘ri keladi.

So‘nggi ikki yil ichida ko‘p tarmoqli fermer xo‘jaliklari soni 45 foizga o‘tib, 75 mingtaga yetdi. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish bilan bir qatorda uni chuqur qayta ishlash va qishloq aholisiga xizmat ko‘rsatish bilan shug‘ullanadigan ko‘p tarmoqli fermer xo‘jaliklari sonini yanada ko‘paytirish ko‘zda tutilgan bo‘lib, bu yuz minglab yangi ish o‘rinlarini, shu jumladan, chekka qishloqlarda ham yaratishga imkon beradi.

Qishloq xo‘jaligida klasterlashtirish. O‘zbekiston qishloq xo‘jaligida qishloq xo‘jaligi xom ashyosini qayta ishlashni va tayyor mahsulotni bozorga yetkazib berishni ta‘minlaydigan klasterli ishlab chiqarish usuli allaqachon joriy qilingan. Ekinlarning ayrim turlari uchun klasterlarga ajratilgan qishloq xo‘jaligi erlarining maydoni paxta va to‘qimachilik sanoatida 67%, chorvachilikda - 8%, bog‘dorchilikda - 7,5%.

Paxta va to‘qimachilik klasterlari soni 2018 yildagi 15 tadan 2019 yilda 73 taga etdi. 2019 yilda paxta hosilining 73% paxta-to‘qimachilik klasterlari ulushiga to‘g‘ri keldi va klasterlardagi paxta hosildorligi 4,1 s/ga yoki klasterlar tashqarisidagi dalalarga qaraganda 20-30% ga yuqori bo‘ldi. Bu xuddi shu ekin maydonlari bilan 2019 yilda paxta xomashyosi yig‘imining 428 ming tonnaga ko‘payishini ta‘minlashga imkon berdi.

Paxtachilikda erishilgan klaster tizimining muvaffaqiyati ushbu usulni bog‘dorchilik sohasida ham kengaytirishga imkon beradi, bu yerda klaster tizimi ham joriy etilmoqda, bu hosilni oshirishi va sabzavot va mevalarni eksport qilish hajmini oshirishi kerak. Ushbu sohada tegishli ichki tarmoq kooperatsiyasining yo‘qligi, bu muammoni hal qilish uchun mamlakatda 31 ta agrologik markaz tashkil etilganiga qaramay, O‘zbekistonda yiliga ishlab chiqarilayotgan 21 million tonna meva-sabzavotning atigi 1,5 million tonnasi eksport qilinishiga olib keladi. mahsulotlarni saralash, qadoqlash, qayta ishlash va eksport qilish. Biroq, aylanma mablag‘larning yetishmasligi va ta‘minotdagi uzilishlar ularning aksariyatini faqat mavsum davomida ishlashga majbur qiladi, shuning uchun ularning quvvati atigi 10-15 foizga ko‘tariladi.

Meva-sabzavot sanoatini rivojlantirishdagi muammolarni hal qilish uchun 2019 yil 14 martdagi farmon bilan Jizzax, Samarqand, Toshkent va Farg‘ona viloyatlarining 8 ta tumanida meva-sabzavot yetishtirishga ixtisoslashgan 41 ta qishloq xo‘jaligi birlashmalari tashkil etildi. Shuningdek, Farg‘ona, Andijon va Namangan viloyatlarining 22 ta tumanida kam ta‘minlangan oilalarni ish bilan ta‘minlashni ta‘minlash uchun 2020 yilda 31 ta, 2021 yilda esa respublikada 100 ta qishloq xo‘jaligi birlashmalarini xalqaro moliya institutlarining mablag‘larini jalb qilgan holda tashkil etish rejalashtirilgan⁶.

---

⁶ Davlat statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari asosida tayyorlandi. www.stat.uz

Qishloq xo‘jaligida eksport potentsiyalini oshirish. So‘nggi yillarda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining eksport salohiyatini ro‘yobga chiqarish bo‘yicha tub choralar ko‘rilmoqda.

- “O‘zagroeksportbank” aksiyadorlik tijorat banki tashkil etildi, uning muassislari tarkibiga quyidagilar kirdi: O‘zbekiston tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi - 75%; "O‘zbekinvest" NKEIS - 10%; “O‘zbekozikovkatholding” XK - 5%; “O‘zagrosug‘urta” AJ - 5%; “Kafolat SK” OAJ - 5%. Ushbu bankning asosiy vazifalari qatoriga agrosanoat, birinchi navbatda meva-sabzavot, mahsulotlar ishlab chiqarish va eksport qilishni rivojlantirish bo‘yicha investitsiya loyihalarini, shuningdek agrosanoat sohasidagi tashkilotlar va uning infratuzilmasi uchun kompleks kredit va hisob-kitob xizmatlarini moliyalashtirish kiradi.

- “O‘zagroeksport” ning meva-sabzavot mahsulotlarini chet elga yetkazib berish bo‘yicha monopoliyasi bekor qilindi va tadbirkorlik subyektlariga yangi meva-sabzavot, uzum va poliz mahsulotlarini 100 foiz avans to‘lovi asosida to‘g‘ridan-to‘g‘ri shartnomalar asosida eksport qilishga ruxsat berildi.

- 2017 yil 1 avgustdan boshlab eksport qiluvchi xo‘jalik yurituvchi subyektlar uchun tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) eksport qilishdan tushadigan valyuta tushumining 25 foizini majburiy sotish bo‘yicha talab bekor qilindi.

- Hindiston, Tojikiston, AQSh, Rossiya Federatsiyasi, Latviya va boshqalarda O‘zbekistonning davlat savdo uylari tarmog‘i kengaytirildi.

- Paxta va g‘alla sotib olishga o‘xshash meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotib olishni moliyalashtirish tizimi joriy etilmoqda.

Amalga oshirilgan chora-tadbirlar tufayli, COVID-19 pandemiyasiga qaramay, o‘zbek meva-sabzavotlari eksportida o‘sish kuzatilmoqda. Shunday qilib, EastFruit ma‘lumotlariga ko‘ra, 2020 yilning dastlabki to‘rt oyida o‘zbek sabzavot va

mevalarini Rossiya bozoriga yetkazib berish 2019 yilning shu davriga nisbatan 42 foizga o'sdi va 25,6 million dollarga yetdi, bu meva-sabzavot eksporti bo'yicha yangi rekord bo'ldi. Shuni ta'kidlash kerakki, "to'g'ridan-to'g'ri yetkazib berish" ko'paygan, odatda O'zbekistondan kelgan sabzavot va mevalarning bir qismi Rossiyaga uchinchi mamlakatlar mahsulotlari niqobi ostida boshqa mamlakatlar orqali tranzit bilan kirib kelgan va hatto Rossiya import statistikasida ham har doim ham o'z aksini topmagan (masalan, gilosning importi O'zbekiston).

2020 yil yanvar-mart oylarida Rossiyaga karam yetkazib berish bo'yicha O'zbekiston ikkinchi, Xitoydan keyin ikkinchi, limon yetkazib berish bo'yicha Turkiya, Marokash va Misrdan keyin to'rtinchi o'rinni egalladi. Yangi gulkaram va brokkoli eksporti 2,3 baravarga o'sdi - 75 foizga, o'zbek o'riklarining Rossiya bozoriga eksporti o'sdi. O'zbek quritilgan o'riklari sezilarli darajada oshdi - 5 baravar. Bu O'zbekistonga ushbu quritilgan mevalarni Rossiyaga yetkazib beruvchilar reytingida Turkiyadan keyin ikkinchi o'rinni egallashga imkon berdi, bu esa Yevropa Ittifoqi, Tojikiston, Armaniston va Xitoy yetkazib beruvchilarini chetlab o'tdi. Rossiyada o'zbek muzlatilgan mevalarining eksporti 3 baravar, yangi sabzi eksporti esa 3,5 baravar o'sdi.

Bugungi kunda respublikada ishlab chiqarilgan 80 dan ortiq turdagi qishloq xo'jaligi mahsulotlari dunyoning 66 mamlakatiga eksport qilinmoqda. Shu bilan birga, so'nggi yillarda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini eksport qilish tarkibida tub o'zgarishlar yuz berdi. Agar 2010 yilda paxta tolasining ulushi eksportning 11,3 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2018 yilga kelib bu ko'rsatkich 1,6 foizgacha kamaydi.

Oxirgi yillardagi asosiy yutuqlar. O'zbekiston oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishda sezilarli yutuqlarga erishdi. Buning asosiy sabablaridan biri hosildorlik va qishloq xo'jaligi

mahsulotlarini sezilarli darajada oshirishdir. Bu yaxshilanishlar qishloq xo‘jaligi sohasidagi islohotlar natijasida paxtani monokulturadan ko‘p tarmoqli ishlab chiqarishga va qishloq infratuzilmasini takomillashtirishga yo‘naltirilgan.

So‘nggi yillarda bu yo‘nalishda ekilgan maydonlar sezilarli darajada kengaytirildi va ichki bozorni sifatli mahsulotlar bilan ta‘minlash va oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini oshirish orqali mamlakat eksport salohiyatini oshirish bo‘yicha zarur choralar ko‘rildi. Shuningdek, hududlarni bog‘dorchilikka ixtisoslashtirish, bog‘dorchilik klasterlari va kooperativlarida mahsulot ishlab chiqaruvchilarni birlashtirish bo‘yicha amaliy choralar ko‘rildi.

Natijada, pandemiya inqirozining hozirgi og‘ir sharoitida ham, butun dunyo davlatlari karantin cheklovlari sababli oziq-ovqat tanqisligidan qochish xavotirida bo‘lgan paytda ham, O‘zbekiston o‘z agro oziq-ovqat sektorini muvaffaqiyatli safarbar qila oldi, aholini oziq-ovqat bilan uzluksiz ta‘minlashga erishdi va bundan tashqari, oziq-ovqat bozorlarida eksport salohiyatini mustahkamladi.

Davlatning rolini pasaytirish va xususiy investorlar uchun sektorning investitsiya jozibadorligini oshirish O‘zbekiston qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning boshqa strategik ustuvor yo‘nalishlariga aylandi. Shu nuqtai nazardan, ichki bozorda narxlar barqarorligini ta‘minlashga mo‘ljallangan donli ekinlarga aralashuvlarni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan hajmlardan tashqari, davlat xaridlaridan butunlay voz kechish muhim edi. Mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligiga tahdid tug‘ilganda oziq-ovqat zaxiralarini yaratish va makroiqtisodiy barqarorlikni ta‘minlashga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlashning muhim yo‘nalishlaridan biri oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishda katta zaxiraga ega bo‘lgan uy xo‘jaliklarining uy-joy

uchastkalarining imkoniyatlarini amalga oshirish edi. Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi va uning hududiy organlari tashkil etildi, mahalla fuqarolari yig'ilganda, uy-joy uchastkalarini rivojlantirish bo'yicha yangi maxsus o'rinbosar lavozimi joriy etildi. O'zbekiston fermerlari, dehqon xo'jaliklari va uy-joy mulkdorlari kengashi va uning hududiy bo'linmalari tashkil etildi.

2017 yildan boshlab g'alladan bo'shagan qariyb 1 million gektar maydonga sabzavot, kartoshka, poliz va dukkakli ekinlar ekilmoqda va qariyb 5 million tonnadan ortiq mahsulot yetishtirilishi yo'lga qo'yildi.

Ispaniya, Polsha, Niderlandiya, Gretsiya, Rossiya, Xitoy, Janubiy Koreya, Turkiya, Vetnam va Indoneziya davlatlarining ilg'or tajribasidan keng foydalanishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Shuningdek, mamlakatimizda birinchi marta shafran kabi noan'anaviy ekin ekish yo'lga qo'yildi, soya ekish kengaydi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 132 ming tonnasi qayta ishlanib, 100 million dollarlik tayyor mahsulot, 856 million dollarlik 724 ming tonna ho'l meva eksport qilindi.

Chorvachilik tarmog'ini rivojlantirish dasturlari doirasida baliq, asal yetishtiriladigan, parranda, echki, qoramol boqiladigan ko'plab xo'jaliklar faoliyati yo'lga qo'yildi. Zotdor qora bayir otlarini ko'paytirish va ot sportini rivojlantirish maqsadida Qashqadaryoda yangi yilqichilik kompleksi tashkil etildi. Toshkent viloyatida va boshqa hududlarda ham bunday majmualar barpo qilinmoqda.

Pillachilikda yuqori hosil olishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan, ammo deyarli yo'qolib borayotgan an'analar qayta tiklanmoqda. Qimmatbaho hom ashyo bo'lgan ipak yetishtirishning mutlaqo yangi tizimi yo'lga qo'yildi. O'tgan yil mamlakatimizda birinchi marta pilladan yiliga ikki marta hosil olish tajribasi sinovdan o'tkazildi va ijobiy natija berdi. Har bir

viloyatda pilla xom ashyosini qayta ishlab, tayyor mahsulot olish maqsadida to‘g‘ridan-to‘g‘ri chet el investitsiyalari jalb qilindi va ipakni qayta ishlashga ixtisoslashgan 10 ta korxonaga ishga tushirildi.

Baliqchilik sohasini tiklash uchun «O‘zbekbaliqsanoat» uyushmasi tashkil etildi. Uning tizimiga 3 ming 600 ta baliqchilik xo‘jaligi kiritildi. 580 ming gektar tabiiy va 28 ming gektar sun‘iy ko‘llarda 100 ming tonnadan ortiq baliq yetishtirildi.

Asalarichilik sohasini rivojlantirish maqsadida O‘zbekiston asalarichilar uyushmasi tashkil etilib, unga asal yetishtiradigan 14 mingdan ortiq tadbirkor a‘zo bo‘ldi.

Suv tejaydigan texnologiyalarni joriy etishga qaratilgan tadbirlar qo‘llab-quvvatlanib, ularning tashabbuskori bo‘lgan xo‘jalik va tashkilotlarga qo‘shimcha imtiyoz va preferentsiyalar berildi. Natijada, bugungi kunda qariyb 240 ming gektar maydonda ana shunday texnologiyalar, jumladan, 28 ming gektar erda tomchilatib sug‘orish texnologiyasi joriy qilindi.

2013 — 2017 yillar davrida sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va suv resurslaridan oqilona foydalanish Davlat dasturiga muvofiq 5443 kilometr kollektor-drenaj shoxobchalari, 751 ta tik drenaj quduqlarini qurish va rekonstruktsiya qilish, 72,2 ming kilometr kollektor-drenaj tarmoqlarini, 2907 ta tik drenaj quduqlari, 75 ta meliorativ nasos stantsiyalari va boshqalarni ta‘mirlash hamda qayta tiklandi, 1745 kilometrdan ko‘proq irrigatsiya tizimlari, 388 kilometr novli sug‘orish shoxobchalari, 135 ta gidrotexnika inshootlari, umumiy hajmi sekundiga 49,6 kub metr suv chiqaradigan nasos stantsiyalari qurilishi va ularni rekonstruktsiya qilindi.

Natijada, kuchli va o‘rtacha sho‘rlangan maydonlar 149,4 ming gektarga kamaydi, sizot suvlar sathi yer yuzasiga yaqin (2 metrgacha) joylashgan maydonlar 302,9 ming gektarga qisqardi, 897 ming gektardan ko‘proq maydonning meliorativ holatini

saqlash chora-tadbirlari amalga oshirildi, sug'oriladigan 1,3 million gektardan ko'proq yerlarning suv ta'minoti yaxshilandi.

2.2. Agrar islohotlarning maqsadi, tamoyillari va huquqiy asoslari

Agrar siyosat o'zida qishloq aholisining moddiy, ijtimoiy, huquqiy va iqtisodiy shartsharoitlarini shakllantiradigan davlat faoliyatini qamrab oladi. Agrar bozor, investitsiya, kredit, moliya, ilmiy texnikaviy va texnologik faoliyat, soliqlar va soliqqa tortish, ijtimoiy muhit, maqsadli va tarkibiy qayta shakllanish agrar siyosatning asosiy sohalaridir. Agrar siyosatning umumiy maqsadi muayyan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, hududiy, tarmoq, ekologik maqsadlar bilan tavsiflanadi. Davlat rivojlanishi bosqichlari va tabiiy-tarixiy sharoitlarga bog'liq ravishda aniq maqsadlar o'zaro nisbati o'zgaradi (2.1-rasm).

Davlat agrar siyosatining asosiy maqsadlari quyidagilar:

- qishloq xo'jaligi mahsulotlari va tovar ishlab chiqaruvchilar raqobatbardoshligini oshirish, oziq-ovqat mahsulotlari sifatini ta'minlash;

- qishloq hududlari barqaror rivojlanishini, qishloq aholisi bandligini ta'minlash, ularning turmush darajasini, shuningdek qishloq xo'jaligida band bo'lganlarning ish haqini oshirish;

- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi ehtiyojlari uchun qo'llaniluvchi tabiiy resurslarni takror ishlab chiqarish va asrab-avaylash;

- qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari daromadliligi oshishini va shu bozorlar infratuzilmasi rivojlanishini ta'minlovchi xomashyo, qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari samarali faoliyat yurituvchi bozorlarini shakllantirish;

- qishloq xo'jaligi sohasida investitsiyalar hajmini oshirish va qulay investitsion muhitni yaratish;

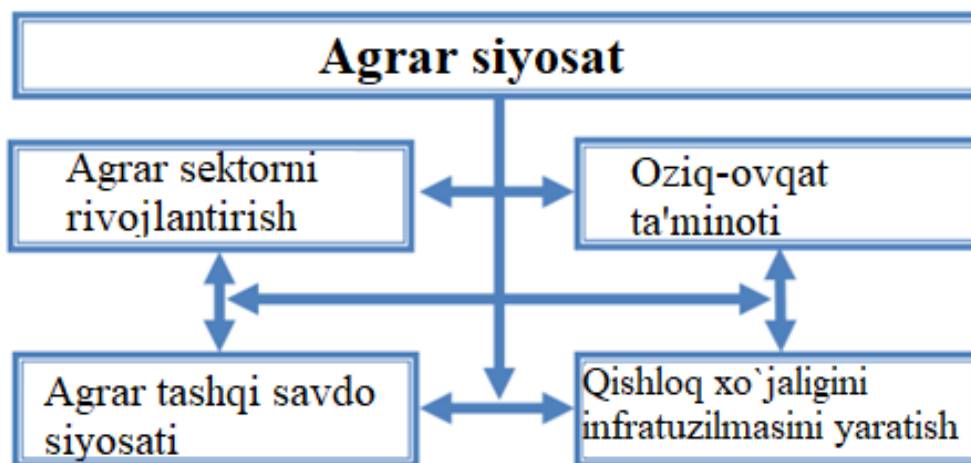

2.1-rasm. Agrar siyosatning maqsadi

Agrar siyosat negizida agrar qonunchilik va agrar tarkib shakllanadi. Agrar qonunchilik - qishloq xo‘jaligida va qishloq aholisi hayoti bilan bog‘liq holda amalga oshayotgan jarayonlarga ta‘sir o‘tkazuvchi huquqiy me‘yorlardir. Yerga egalik munosabatlari, kredit va soliqqa tortish, mehnat munosabatlari, mulkiy munosabatlar, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste‘moli yuzasidan vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar, ijtimoiy ta‘minot va boshqalar agrar qonunchilikning muhim sohalariga kiradi: Agrar tarkib - agrar qonunchilikka asoslangan, qishloq xo‘jaligi rivojlanishi, aholining yashash va ishlash sharoiti xususiyatlari hisobga olingan, ishlab chiqarish omillariga bog‘liq agrar sohaning iqtisodiy, texnik va ijtimoiy unsurlari yig‘indisidir. U mutlaq va nisbiy ko‘rsatkichlarda ifodalanadi. Agrar siyosatning negizida agrar bozor yotadi. Agrar bozor agrar siyosatni ham ishlab chiqaruvchi, ham iste‘molchi manfaatlariga mos amalga oshirilishiga yordam qiladi.

Agrar siyosatning asosiy vazifasi – agrar sohadagi jarayon va qarashlarni aks ettiribgina qolmasdan, balki kishilarning shu sohadagi qarashlari, jarayonlari va qonunlari tizimidagi faoliyatini ochib berishdir. Uning vazifalariga quyidagilar kiradi:

- mamlakat aholisini iqtisodiy asoslangan baholardagi sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta‘minlash;
- qishloq xo‘jaligining umumiy daromad yaratish sohasidagi ishtirokini ta‘minlash, agrar sektorni rivojlantirish;
- agrar tashqi savdo siyosatini olib borish, qishloq xo‘jaligi infratuzilmasini yaratish
- atrof-muhitni muhofaza qilish muammolarini hal qilish (2.2-rasm).

2.2-rasm. Agrar siyosatning vazifalari

Agrar siyosatning tamoyillarini ko‘rib chiqib uning muhim oziq-ovqat, qishloq xo‘jaligi, agrosanoat va tashqi savdo jihatlariga, shuningdek uni tavsiflovchi ko‘rsatkichlariga e‘tiborni qaratish lozim: Oziq-ovqat jhati tamoyillar tahlilining muqaddimasi bo‘lib, agrar siyosat maqsadi-oziqovqat xavfsizligining miqdoriy ifodasi sifatida xizmat qiladi. Shu bilan bir qatorda ichki bozorda oziq-ovqat mahsulotlariga talabning fiziologik va to‘lovga qodir chegaralarini aniqlaydi, shuning uchun iste‘molning fiziologik me‘yorlari, iste‘molning mavjud tarkibi, mamlakatni shu jumladan ichki ishlab chiqarish hisobiga oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta‘minlanishi ko‘rsatkichlari bilan tavsiflanadi. Qishloq xo‘jaligi jhati oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishning haqiqiy holatini tavsiflaydi, oziq-ovqat mahsulotlarini olishda agrar salohiyatni aniqlaydi. U qishloq

xo'jaligi samaradorligi ko'rsatkichlarini o'z ichiga oladi: (yer hosildorligi, mehnat unumdorligi, chorva mollari mahsuldorligi, ozuqa qoplanganligi, ishlab chiqarish samaradorligi, mehnatga haq, qishloq xo'jaligiga dotatsiyalar, fond qaytimi va boshqa omillar). Agrosanoat jihatidan, bir tomondan, qishloq xo'jaligi moddiy-texnika bazasi tahlilini amalga oshirish, ikkinchi tomondan marketing sohasi samaradorligini baholashga imkon beradi. Baholash uchun muhim ko'rsatkichlar- sarf-xarajtalarning yiriklashtirilgan tarkibi, turli maqsadlarda mahsulotni ishlatish. Tashqi savdo jihatidan jahon va ichki qishloq xo'jaligi bozorlari o'zaro bog'liqligini aks ettiradi. U turli mahsulotlar bo'yicha importga qaramlik, qishloq xo'jaligi va tayyor mahsulotni chetga chiqarish va olib kirish balansi, qishloq xo'jaligini erkinlashtirishdan kutilayotgan zararni baholash va boshqalar. Mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan keyingi dastlabki masala iqtisodiyotni tezroq barqarorlashtirish va shu jihatdan qishloq xo'jaligini rivojlantirish va samaradorligini oshirish, mamlakat aholisini qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan talabini to'laroq qondirish, mamlakatni oziq-ovqat bilan to'la ta'minlash, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashga ixtisoslashgan sanoat korxonalarini yetarli xomashyoga bo'lgan ehtiyojini to'laqonli qondirish, agrar resurslar salohiyatidan maqsadli foydalanishga erishish orqali davlatimizning iqtisodiy qudratini yanada o'stirish, mamlakat aholisini yashash farovonligini yaxshilash eng muhim masalalardan hisoblangan edi.

Agrar Agrosanoat integratsiyalashuv jarayonining hozirgi bosqichi avvalgi holatdan tubdan farq qiladi. Birinchidan, u iqtisodiyotni isloh qilish, uni bozor boshqaruv tamoyillariga o'tkazish bilan bog'liq.

Zamonaviy agrar iqtisodiyot mamlakatimiz iqtisodiy hayotida muhim o'rin tutadi. Uning rivojlanish holati doimiy e'tiborga molikdir. Mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekiston qishloq

xo'jaligining iqtisodiy inqirozga yuz tutganligining bir qator sabablari mavjud edi:

birinchidan, ko'p yillar davomida yerga nisbatan davlat mulki munosabatlari hukmronlik qilgani va kishilarda sotsializmga xos fikrlashning hukmronlik qilishi iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishiga salbiy ta'sir ko'rsatdi;

ikkinchidan, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga fan-texnika yutuqlarini qo'llash va uni amalga oshirishning qiyinlashib qolganligi;

uchinchidan, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida keragidan ortiqcha mehnat resurslarining yig'ilib qolganligi, ularni bo'shatish va boshqa ish bilan ta'minlash hukumat oldiga yana bir ulkan muammoni qo'yganligi;

to'rtinchidan, qishloq xo'jaligi texnikalarining eskiligi va tarmoqda mexanizatsiyalashtirish darajasining pasayib ketganligi, yangi texnika sotib olish va ishlab chiqarishga jalb qilish qimmatligi va ishlab chiqaruvchilarda buning uchun kerakli mablag'ning yo'qligi;

beshinchidan, qishloq xo'jaligi korxonalarini rivojlantirish uchun kerakli miqdordagi ssuda va kreditlarning yetishmasligi yoki ularni olishning haddan tashqari qiyinligi.

Agrar siyosatning asosiy vazifasi bu kabi muammolarga imkon qadar tezroq barham berish va iqtisodiy islohotlarning samarali amalga oshirilishiga erishishdir. Shu maqsadda keyingi yillarda mamlakat agrar tarmog'ini rivojlantirish uchun bir qator tadbirlar amalga oshirildi. Ular ichida eng muhimlaridan biri mamlakat agrar siyosatining huquqiy asoslari yaratildi.

O'zbekiston agrar siyosatining huquqiy asoslarini quyidagilar tashkil etadi:

- O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi;
- Yer Kodeksi;
- Mehnat Kodeksi;

- Fermer xo‘jaligi to‘g‘risidagi qonun;
- Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risidagi qonun;
- Qishloq xo‘jalik kooperativlari (shirkat xo‘jaligi) to‘g‘risidagi qonun;
- Qishloq xo‘jaligini rivojlantirish, undagi ishlab chiqarish, moliya, soliq, kredit va boshqa munosabatlarni takomillashtirish borasidagi qonunlar, farmonlar, qarorlar, me‘yoriy hujjatlar va boshqa qonunosti hujjatlari.

Respublikamiz agrar sohasida olib borilayotgan institutsional o‘zgarishlar natijasida bozor institutlarini shakllantirishga erishildi. Biroq, rivojlangan mamlakatlar tajribasining ko‘rsatishicha agrar sohada muhim institutsional o‘zgarishlarni amalga oshirish murakkab va davomli jarayondir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida institutsional o‘zgarishlarni amalga oshirishda, avvalambor, amaliy tajribaning yetishmasligi natijasida qator muammolar, kamchiliklar hamda nomutanosibliklar mavjud bo‘lib, ular bevosita chuqur ilmiy tadqiqotlar olib borishni va nazariy jihatdan asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishni taqozo qiladi. Shu bois institutsional muhitni faollashtirish, faoliyat ko‘rsatayotgan iqtisodiyotning rivojlanish qonuniyatlarini bilish, uni modernizatsiya qilish mexanizmlarini tanlash va xavf-xatarning oldini olishning samarali vositasi zarur. Rasmiy qoidalar bir kechadayoq siyosiy qarorlar yordamida o‘zgartirilishi mumkin bo‘lgani holda, norasmiy me‘yorlar juda sekin o‘zgaradi. Norasmiy qoidalar asrlar davomida qaror topgan urf-odatlar, hatti-harakatlar me‘yorlari, milliy mentalitetdan tashkil topgan. Ular vaqti kelib ushbu jamiyat uchun majburiy bo‘lgan rasmiy qoidalar darajasiga ko‘tarilishi yoki ularni qaror topishiga ta‘sir ko‘rsatgan shart-sharoitlarning o‘zgarishi natijasida yo‘q bo‘lib ketishi mumkin. Masalan, O‘zbekiston qishloq xo‘jaligida tarixan mayda oilaviy ishlab chiqarish keng tarqalgan va bu ko‘nikma hosil etgan shaxsiy tomorqa xo‘jaliklarining dehqon

xo‘jaliklariga aylantirilishi. Qonun rasmiy qoidalar sifatida asta-sekin urf-odat va an‘analardan vujudga keladi. Bunga teskari jarayon qonunlar urf-odat va an‘analarga ta‘sir ko‘rsatgan chog‘da yuz berishi mumkinki, buni ko‘proq iqtisodiyot sohasida kuzatish mumkin. Ammo yangi qonunlarning bunday ta‘siri jamiyatda ularga ehtiyoj etilgan bo‘lishini yoki ularni ijtimoiy ongga singdirish bo‘yicha maqsadga yo‘naltirilgan mafkuraviy ishlarning olib borilishini taqozo etadi (2.2-jadval).

2.2-jadval. Qishloqda agrar va iqtisodiy munosabatlarni isloh qilishning huquqiy asoslari

Qishloqda agrar munosabatlarni isloh qilishning huquqiy asoslari		
Bevosita talluqli qonunlar	Asosiy qonunlar	Bilvosita talluqli qonunlar
Yer kodeksi	O‘zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligi asoslari to‘g‘risida	Davlat tassarufidan chiqarish va xususiyashtirish to‘g‘risida
Yer to‘g‘risida		Ijara to‘g‘risida
Qishloq xo‘jaligi kooperativi (shirkat xo‘jaligi) to‘g‘risida		Tadbirkorlik erkinliklari va kafolatlari to‘g‘risida
Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida	O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi	Yer solig‘i to‘g‘risida
Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida		Soliq kodeksi
Naslchilik to‘g‘risida		Fuqarolik kodeksi
Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida		Aholini ish bilan ta‘minlash va bandlik to‘g‘risida
Sanatsiya to‘g‘risida		Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida
Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida	Mulkchilik to‘g‘risida	Tashqi iqtisodiy faoliyat to‘g‘risida
Sanatsiya to‘g‘risida		Bankrotlik to‘g‘risida
Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida	Mulkchilik to‘g‘risida	Oilaviy tadbirkorlik to‘g‘risida

Agrosanoat integratsiyasi butun qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilari va qiymat tizimidagi ishtirokchilarning iqtisodiy manfaatlarini birlashtirish imkonini beradi. Shuningdek,

agrosanoat kompleksini boshqarishni mexanizmini agrosanoat majmui shakllantirish va hududiy va tarmoq xususiyatlariga nisbatan “o‘sish polosini” joylashtirish kabi tushunchalar asosida tashkil etishga imkon beradi.

Eng umumiy tavsifda qiymat zanjiri xarajat manbalarini va differentsiatsiya manbalarini tushunish uchun mo‘ljallangan strategik ahamiyatga ega faoliyatlar orqali xom-ashyolardan final iste‘molchilarga tasniflash usuli hisoblanadi. Zanjirning har bir bosqichi o‘zining maqbul miqyosiga ega, shuning uchun turli tashkilotlarda, kompaniyalarda, firmalarda yoki yirik sanoat korporatsiyasining bo‘linmalarida qo‘shimcha qiymat mavjud.

Mamlakatning raqobatbardosh afzalliklaridan biri qishloq joylarining tabiiy, demografik, iqtisodiy, tarixiy va madaniy salohiyati bo‘lib, ulardan oqilona va samarali foydalanish ko‘p tarmoqli barqaror rivojlanishni, to‘liq ish bilan ta‘minlanishni, qishloq aholisining turmush darajasini va sifatini ta‘minlaydi.

Qishloq joylarining strategik ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlarni amalga oshirishdagi rolini kuchaytirish qishloq rivojlanishining kompleks yondashuvidan jamiyatning ijtimoiy-hududiy kichik tizimi sifatida foydalanishni talab qiladi, u ishlab chiqarish, demografik, ijtimoiy-madaniy, ekologik, rekreatsion kabi bir qator muhim milliy iqtisodiy funktsiyalarni amalga oshiradi. Qishloq joylarini barqaror rivojlantirishning muhim shartlaridan biri qishloq aholisi uchun mavjud bilim va ma‘lumotlarning darajasini oshirishdan iborat.

Agrosanoat majmuasida muhim o‘rinni qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini tayyorlash, qayta ishlash va tayyor mahsulotlarni iste‘molchilarga yetkazib berish bilan shug‘ullanuvchi tarmoqlar egallaydi. O‘zbekistonda yetishtirilgan meva-sabzavot mahsulotlari iqlim sharoitining juda qulayligi tufayli jahon qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bozorida yuqori darajada raqobatlasha oladi. Aynan agrar sektorda eksportga mo‘ljallangan mahsulot ishlab

chiqarishni yo'lga qo'yish va uni qayta ishlaydigan sanoatni yetakchi o'ringa ko'tarish qishloq xo'jaligida barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi.

Mamlakat raqobatbardoshligini oshirishni global tizimga integratsiyalashgan hamda optimal loyihalashtirilgan milliy logistik xizmatlar majmui taqdim etadi. Bunda ichki va tashqi logistika xizmatlarining qay darajada rivojlanganligi katta o'rin egallaydi. Aynan jahon bozoriga eksport qilinayotgan mahsulotlarni tashish jarayonida uning sifati o'zgarmasligi, tovar yetkazib berish umumiy zanjiridagi xarajatlarni monitoring qilib borish va bozordagi holatni nazorat qilish uchun agrosanoatda logistik funksiyalariga birinchi navbatda e'tiborni qaratishi lozim.

Logistik tizimlarda zamonaviy axborot kommunikatsion texnologiyalardan keng foydalanish logistik masalalarni hal etishning samarali axborot va instrumental-operatsion ta'minotini yaratish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishga asos bo'ladi. Birinchi navbatda, bunday ta'minot logistikada qaror qabul qilishni qo'llab-quvvatlash tizimlari uchun ayniqsa zarurdir.

Meva-sabzavotlarni ishlab chiqarish va ularni saqlashga qaratilgan hajmining oshishi, mazkur mahsulotlarni saqlash uchun maxsus sovutgichlarni qurish va saqlash texnologiyasini takomillashtirishga mustahkam zamin yaratdi. Xususan, 2016 yilda 93,1 ming tonna meva-sabzavot mahsulotlarini saqlash uchun 204 yangi sovutish kamerasi tashkil etildi hamda 12,7 ming tonna mahsulotni saqlaydigan 26 sovutish kamerasi modernizatsiya qilindi.

Qishloq xo'jaligi tarmog'ining mamlakatimiz iqtisodiyotidagi o'rnini inobatga olgan holda mazkur tarmoqni modernizatsiyalash, bu jarayonda esa temir yo'l logistikasini yanada rivojlantirish, bu sohalardagi islohotlarni yanada izchil davom ettirish lozim.

Aynan logistika xizmatlarini ko'rsatish miqdori va sifati jihatdan dunyo tajribasida temir yo'l sohasi katta o'rinni

egallamoqda. Yurtimizda ham temir yo‘l logistika liniyasi bo‘ylab zamonaviy agrosanoat korxonalarini qurilmoqda, yangi ish o‘rinlari tashkil etilmoqda.

Mintaqalar qishloq xo‘jaligida olib borilayotgan islohotlar natijasida paxta maydonlari kamaytirilib, meva-sabzavotlar yetishtirish ko‘paymoqda. Bu esa o‘z navbatida ichki va tashqi bozorni qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bilan ta‘minlash imkoniyatini beradi. Bu jarayonni tizimli tashkillashtirish maqsadida mintaqalar va xalqaro magistrallarga chiqishni temir yo‘l liniyalarini qurish orqali amalga oshirish lozim.

Mamlakat agrosanoat majmuasining xalqaro aloqalarini rivojlantirish, dunyo mamlakatlari va ilg‘or texnologiyalardan foydalanish katta ijobiy ahamiyatga ega. Shuningdek, o‘zimizda shakllangan tajriba va texnologiyalarni targ‘ib qilish va dunyoga tarqatish zarurati ham mavjud.

2.3. Agrar islohatlarni amalga oshirish bosqichlari. Agrar sohani rivojlantirishga qaratilgan maqsadli dasturlarni amalga oshirish

Agrar islohotning turli mamlakatlarda rivojlanishi mamlakat iqtisodiy taraqqiyotining darajasiga qarab har xil bo‘lishini hisobga olish lozim. Qishloq xo‘jaligining roli umumiy davlat iqtisodiyoti barqarorligiga kam ta‘sir ko‘rsatadi, lekin qishloq xo‘jaligi mamlakat hayoti uchun, iqtisodiyoti uchun va aholisi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti uchun qishloq xo‘jaligi juda kam ulushdagi qismni tashkil etsada, davlat bu tarmoqqa katta ahamiyat beradi, uni rivojlantirishga katta e‘tibor qaratadi, samarali agrar siyosat olib borishga harakat qiladi. Shu jihatlarni e‘tiborga olib, agrar siyosatning rivojlanish tarixini o‘rganish va uning asosiy tamoyillarini mukammallashtirish dolzarb hisoblanadi.

O'zbekiston iqtisodiyotida agrar islohotning rivojlanish tarixini shartli ravishda bir necha davrlarga bo'lish mumkin.

1. 1920 yillargacha bo'lgan davr. Bu davrda qishloq xo'jaligi tarqoq holda rivojlangan. Qishloq xo'jaligi asosan oziq-ovqat muammosini hal qilish va qisman xorijiy bozorlarga muhim tovarlarni ayirboshlash vositasi bo'lib xizmat qilgan. Erga asosan ma'lum guruh egalik qilgan va ularning shaxsiy manfaatlari agrar siyosatning mohiyatini tashkil qilgan. Agrar siyosat soliqlar va to'lov vositalari orqali amalga oshirilgan.

2. 1920-1991 yillar. Mamlakat agrar siyosati asosan paxta yakkahokimligi siyosatiga qaratilgan, erga egalik davlatning qo'lida, ishlab chiqarish va mulk munosabatlari umumiylikka asoslangan. Agrar siyosat davlat tomonidan, asosan sanoatning manfaatlariga asoslangan holda amalga oshirilgan.

3. 1991-1997 yillar. Barcha sohalarda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar mulkni davlat tasarrufidan chiqarishga qishloq xo'jaligida ham amalga oshirilishga harakat qilindi.

4. 1998 – 2016 yillar. Bu davr mamlakat hukumatining qishloq xo'jaligiga keskin e'tibor qaratishi bilan boshlandi. Mamlakat qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni keskin chuqurlashtirish borasida qator qonun va me'yoriy hujjatlarning qabul qilinishi bu tarmoqqa e'tiborning kuchayishidan dalolat berdi. Mamlakat qishloq xo'jaligidagi mavjud iqtisodiy tushkunlikni yo'qotish va uni samarali rivojlantirishning qator dasturlari ishlab chiqildi va ular davriy ravishda takomillashtirilib amalga oshirilmoqda. Bu davrdagi agrar siyosatning asosiy xususiyatlariga erga munosabatning keskin o'zgartirilishi, rivojlangan mamlakatlar tajribalari va mamlakat ichki xususiyatlari e'tiborga olinib amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar, ishlab chiqarishni fan yutuqlari asosiga qurish, yangi texnologiyalardan foydalanish kabi bir qator xususiyatlar xosdir.

5. 2017 yil va undan keyingi davr. Ushbu davrni yangilanayotgan O‘zbekistonga qiyoslash to‘g‘ri bo‘ladi. Mamlakatimiz qishloq xo‘jaligidagi ulkan imkoniyatlardan foydalangan holda, keyingi yillarda sohani isloh qilish va bozor mexanizmlarini joriy etish bo‘yicha keskin burilish yasaldi. Xususan, yangi texnologiya va innovatsiyalarni joriy qilish, mehnat unumdorligi va ish haqini oshirish maqsadida paxta-to‘qimachilik klasterlari tashkil etilmoqda, bular — islohotlarning birinchi bosqichi bo‘ldi.

Eng muhimi faqat bugunni emas, balki, ertangi kunni ham o‘ylab, uzoqni ko‘zlab, islohotlarni yangi bosqichga ko‘tarish vazifasi qo‘yildi. Shu maqsadda qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasi ishlab chiqildi. Bunda erning meliorativ holatini yaxshilash, kuchini oshirish, hosildorlikni ko‘tarish, yer ajratishning shaffof tizimini yaratish, erga bo‘lgan huquqning kafolatlanishi, erning daxlsizligini ta‘minlash kabi o‘ta muhim vazifalar ilgari surildi.

Qishloq xo‘jaligida yillar davomida to‘planib qolgan, sohaning rivojiga to‘siq bo‘lib kelayotgan muammolar oz emasdi. Ayniqsa, erni talon-taroj qilish, yer ajratishda ta‘magirlik, korrupsiya avj olib, ko‘p adolatsizliklarga ham yo‘l qo‘yilgandi. Buning oqibatida yerdan samarasiz foydalanish, qishloq xo‘jaligi sohasida katta yo‘qotishlar davom etayotgandi.

O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat tarmog‘ini istiqbolda barqaror rivojlantirish sohada davlat siyosatini yangicha yondoshuvlar asosida yuritishni talab qilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasi ushbu vazifalarni amalga oshirishga xizmat qiladi (2.3-jadval).

2.3-jadval. O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasini amalga oshirish natijasida erishiladigan ko‘rsatkichlar

T/r	Ko‘rsatkichlar nomi	Asos (2018 y.)	2021 yilga maqsad	2025 yilga maqsad	2030 yilga maqsad
1.	Qishloq xo‘jaligida qo‘shilgan qiymatning yillik o‘shishi	117,3 trln so‘m (14 mlrd AQSh doll.)	3%	5%	5%
2.	Qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat tarmog‘ida ish o‘rinlari sonining o‘shishi: Qishloq xo‘jaligi Oziq-ovqat sanoati To‘qimachilik sanoati	3 671 300 91 420 140 200	2% 3% 3%	1% 4% 4%	1% 5% 5%
3.	Qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat mahsulotlarining eksporti hajmining oshishi	2,3 mlrd AQSh doll.	3,5 mlrd AQSh doll.	10 mlrd AQSh doll.	20 mlrd AQSh doll.
4.	Aholi o‘rtasida to‘yib ovqatlanmaydiganlar ulushi	6,3%	5%	3%	0
5.	Qishloq xo‘jaligida mehnat unumdorligini oshirish (bir nafar ishchiga bir yilda dollarda)	3 960 AQSh doll.	4 300 AQSh doll.	5 200 AQSh doll.	6 500 AQSh doll.
6.	Qishloq xo‘jaligidagi issiqhona gaz chiqindilarini kamaytirish	15 740 gigagramm (2016 yil)	10%	30%	50%

Shuningdek, mamlakatda yillar davomida irrigatsiya va melioratsiya holati yomonlashuvi natijasida foydalanishdan chiqib ketgan erlarni bosqichma-bosqich qayta foydalanishga kiritish, yer osti suv zaxiralaridan samarali foydalanish, suv tejevchi texnologiyalarni joriy etish hamda ichki irrigatsiya tarmoqlarini rekonstruktsiya qilish orqali suv yo‘qotilishini kamaytirish,

shuningdek, bu ishlarda salohiyatli investorlar ishtirokini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 17 iyundagi "Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5742-sonli Farmoniga muvofiq "Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish kontseptsiyasi" qabul qilindi.

Unga ko'ra, 202-2030 yillarda Respublika bo'yicha 1 111 723 gektar qishloq xo'jaligi erlari qaytadan foydalanishga kiritiladi. Shu jumladan, qishloq xo'jaligida foydalanilmayotgan sug'oriladigan yerlarni foydalanishga kiritish hisobidan 298 563 gektar, yer osti suvidan foydalanish hisobidan 155 057 gektar, boshqa suv manbalari hisobidan 50 000 gektar, lalmi, yaylov va boshqa yerlarga suv talab qilmaydigan ekin turlarini joylashtirish hisobidan 535 632 gektar, o'rmon yerlarini foydalanishga kiritish hisobidan 72 472 gektar qishloq xo'jaligi yerlari foydalanishga kiritiladi (1-ilovaga qarang).

Shuningdek, kontseptsiyaga muvofiq, 2019 — 2022 yillar davomida 253 381 gektar qishloq xo'jaligi erlarida suv tejoychi texnologiyalarni joriy qilinishi ishlari amalga oshirilmoqda (2-ilovaga qarang).

So'nggi yillarda yer va suv resurslaridan samarali foydalanish, mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish va eksport geografiyasini kengaytirish bo'yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda.

Natijada, 2016-2019 yillar davomida yalpi qishloq xo'jaligi mahsuloti hajmi – 171,2 foizga, jumladan, meva-sabzavotchilik – 172,6 foizga, chorvachilik mahsulotlari – 170 foizga, o'rmon va baliqchilik mahsulotlarini ishlab chiqarish – 177,5 foizga oshgan.

Meva-sabzavot mahsulotlarining eksport hajmi 1,4 million tonnadan oshib, 2016 yilga nisbatan 1,5 barobarga o'sishga erishilgan.

Shu bilan birga, jahon bozorida mahsulotlarga qo'yilgan sifat va xavfsizlik talablarining tobora kuchayib borishi, respublikamizda yetishtirilayotgan mahsulotlarning xalqaro bozorlardagi o'rnini mustahkamlash uchun qo'shimcha choralar ko'rishni talab qilmoqda.

Shu maqsadda Respublikada Organic va Global G.A.P. xalqaro standartlari talablariga muvofiq mahsulot ishlab chiqarish, tartibga solish va muvofiqlashtirish tizimlarini rivojlantirish, qishloq va o'rmon xo'jaligi mahsulotlarining sifat va xavfsizlik ko'rsatkichlarini yaxshilash, eksport geografiyasini kengaytirish, shuningdek, mamlakatimizning organik mahsulot ishlab chiqarish salohiyatidan to'liq foydalanish imkoniyatini oshirish yuzasidan O'zbekiston Respublikasida organik qishloq xo'jaligi va organik oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni rivojlantirish kontseptsiyasi qabul qilindi.

Shu o'rinda organik qishloq xo'jaligi tushunchasiga aniqroq ta'rif berib o'taylik, ya'ni - bu dehqonchilik, chorvachilik va baliq yetishtirish tizimi bo'lib, unda atrof-muhitni muhofaza qilish va xo'jalik yuritishning tabiiy usullaridan foydalanishga alohida e'tibor qaratiladigan yo'nalish hisoblanadi.

Bu faqat yakuniy mahsulotgina emas, balki qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishning butun jarayoni va yetkazib berishga ham tegishlidir. Shu maqsadda, qishloq xo'jaligining ishlab chiqarish va qayta ishlashdan tortib, transportirovka qilish va yetkazib berishdan iborat butun tsiklida genetik jihatdan o'zgartirilgan organizmlar (GMOlar), pestitsidlar, veterinariya preparatlari, kimyoviy qo'shimchalar va o'g'itlar kabi bir qator sun'iy mahsulotlardan foydalanish jiddiy ravishda cheklanadi. Buning o'rniga, organik oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar ekologiya sohasidagi tabiiy qishloq xo'jaligi usullari va zamonaviy ilmiy yondashuvlardan foydalanib, ekotizimning sog'lig'ini uzoq muddat davomida maksimal

darajada oshirish, uning samaradorligi, mahsulot sifatini yaxshilash va atrof-muhitni muhofaza qilish uchun harakat qilishadi. Organik usullarni qo‘llab-quvvatlovchilar ushbu yo‘nalishni qishloq xo‘jaligi yuritishning eng barqaror va kam zarar keltiruvchi usuli deya ta‘kidlashadi.

Ma‘lumki, organik usullarning iqtisodiy samaradorligi qanday bo‘ladi degan o‘rinli savol tug‘ilishi tabiiy. Masalan, organik qishloq xo‘jaligi tadqiqotlari instituti (FIBL) va Organik qishloq xo‘jaligi harakati bo‘yicha Xalqaro Federatsiyasi (IFOAM)ning Jahon organik qishloq xo‘jaligi statistikasi bo‘yicha 2019 yildagi nashrida O‘zbekiston Respublikasi meva yetishtirish bo‘yicha qulay sharoitga ega bo‘lgan dunyodagi 10 ta davlat qatoriga kiritilgan va respublikamiz organik meva ishlab chiqarish uchun qulay yer maydonlariga ega ekanligi qayd etilgan bo‘lsa, birgina paxta xom-ashyosi 2019 yilda AQSH bozorlarida 1 tonna organik paxta xom ashyosi an‘anaviy turiga nisbatan 155 dollardan 225 dollargacha yuqori narxlarda baholangan. Yoki, Respublikamizdagi «Sunny Fruit Production» MCHJ tomonidan 2017 — 2019 yillarda jami 1 848 tonna organik mayiz yetishtirilib, Rossiya Federatsiyasi, Frantsiya, Germaniya, Gollandiya, Italiya va Gretsiya mamlakatlariga mayizning an‘anaviy turiga nisbatan 14,7 foizga yuqori narxlarda eksport qilingan va 4,1 barobar ko‘proq sof foyda olingan..

Mazkur kontseptsiya ijrosi natijasida mamlakatimizda 2025 yilga kelib paxta xom-ashyosi va don, dukkakli va moyli ekinlarni ishlab chiqarishda 5 foiz, bog‘dorchilikda 10 foiz, uzumchilikda 15 foiz, sabzavot va polizchilikda 3 foiz, go‘sht yetishtirishda 5 foiz va sut yetishtirishda 8 foiz organik qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishiga bosqichma-bosqich o‘tish rejalashtirilgan.

Shuningdek, yangilanayotgan O‘zbekiston davrida qishloq xo‘jaligida bozor tamoyillarini keng joriy etish yoki keskin ijobiy burulish yili bo‘ldi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti

Sh.M.Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida qishloq xo'jaligidagi mavjud ahvolni tahlil etib, tarmoq oldida turgan vazifalar mohiyatini shunday belgilab berdi: "Paxta va g'alla yetishtirishga davlat buyurtmasini bekor qilib, ushbu mahsulotlarni bozor tamoyillari asosida xarid qilish tizimiga bosqichma-bosqich o'tamiz. Agar bu yo'ldan bormasak, fermer va dehqonlarimiz mahsulot yetishtirishda -erkin bo'lmaydi, ular o'zlari kutganlaridek manfaat ko'rmaydi, hokimlarning esa ish uslubi o'zgarmaydi"⁷.

Mazkur fikrlar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Paxtachilik sohasida bozor tamoyillarini keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi hamda "G'alla yetishtirish, xarid qilish va sotishga bozor tamoyillarini keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlari bilan huquqiy jihatdan mustahkamlandi.

2.4. O'zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash masalalari

O'zbekistonda oziq-ovqat iste'moli holati quyidagilar bilan belgilanadi:

➤ Jahon amaliyoti ko'rsatishicha aholi iste'mol xarajatlari tarkibida oziq-ovqat mahsulotlari iste'moli ulushi 50% dan kam bo'lishi lozim, O'zbekistonda ushbu ko'rsatkich 2019 yilda 47,0%ni tashkil etdi, vaholanki 1990 yilda mazkur ko'rsatkich 58,3% ga teng edi.

➤ Mustaqillikka qadar 1990 yilda aholini oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini qondirilish darajasi qo'yidagicha bo'lgan edi: go'sht mahsulotlari-46,0%, sut mahsulotlari-57,0%, qand-56,0%, konditer mahsulotlari-49,0%, mevalar-51,0%, kartoshka18,0%.

➤ Respublikaga iste'mol qilinadigan mahsulotlar hajmini quyidagi ulushi chetdan olib kelinardi: donni 80%, go'sht

---

⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning 2020 yil 24 yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasidan. Manba: www.uza.uz

mahsulotlarning 50%, sut mahsulotlarining 60%, kartoshkaning 50%, qandni 100% va boshqalar.

➤ O‘zbekistonda maqsadli va istiqbolni o‘ylab oziq-ovqat va don xavfsizligini ta‘minlashga, ishlab chiqarishni mahalliyashtirish, oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlarni ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga qaratilgan siyosatni amalga oshirish aholini muntazam o‘sib borayotgan asosiy oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojini to‘liq ta‘minlash va nooziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojini 80 foizini mahalliy tovar resurslari hisobidan qondirish imkoniyatini yaratdi.

O‘zbekistonda oziq-ovqat iste‘molini holati va rivojlanish tendentsiyalari:

- respublikada aholi tomonidan sabzavot mahsulotlarini iste‘mol qilishni ko‘payishiga jiddiy e‘tibor berilmoqda va u aholini oziq-ovqat mahsuloti iste‘moli ratsioni tarkibini yaxshilashga va uni Umumjahon sog‘liqni saqlash tashkiloti tomonidan tavsiya etiladigan yog‘, uglevodlar, oqsillar, vitaminlar va quvvat qadriyatlarini o‘rtasidagi nisbatga sezilarli ta‘sir ko‘rsatmoqda.

- O‘zbekistonda sabzavot va mevalarni aholi iste‘mol mahsulotlari ratsionidagi ulushi 40-50% tashkil etib, xalqaro standartlarga muvofiq kelmoqda va u jon boshiga kundalik iste‘moli 400 grammni tashkil etmoqda.

- O‘zbekistonda aholini bir kunda iste‘mol qiladigan oziq-ovqat mahsulotlarini kaloriyalik darajasi 2500 kkal. tashkil etib, xalqaro normalarga mos kelmoqda.

- mamlakatda oziq-ovqat mahsulotlari turlari bo‘yicha amalda erishilgan iste‘mol darajasi (iste‘mol savati) O‘zbekiston uchun tavsiya etilgan normativlarga, mezonlariga nisbatan yuqoridir.

2019 yilda O‘zbekistonda 7,0 mln. tonnadan ortiq don mahsulotlari, 16,5 mln. tonna (ehtiyoj 8 mln. tonna) meva va poliz mahsulotlari yetishtirildi. Bu O‘zbekiston aholisini don

mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojini qondirish (6,5 mln. tonna) ta‘minlangan holda non mustaqilligiga erishish imkoniyatini bermadi. Gap shundaki, sug‘oriladigan erga ekiladigan kuzgi bug‘doy sifati yaxshi, sifatli tandir nonini yopish imkonini bermaydi. Shuning uchun mamlakat har yili taxminan 2 mln. tonna bug‘doyni Qozog‘istondan sotib oladi (2.4 – jadval).

Mustaqillik yillarida sholi, makkajo‘xori va arpa bilan band bo‘lgan erlar miqdori kamaygan holda, kartoshka ekiladigan maydon 43 mingdan 68 ming gektargacha ko‘paydi. Hozirgi zamon agrartexnologiyalarini qo‘llash tufayli kartoshka hosildorligi uch marta va yalpi hosil besh marta ko‘paydi.

2.4 – jadval. O‘zbekiston aholisining oziq-ovqat mahsulotlari iste‘moli (kg)⁸

T.p	Asosiy oziq-ovqat mahsulotlari	1990 yil	2000 yil	2010 yil	2015 yil	2017 yil
1.	Non va non mahsulotlari	170	167	160	173	174
2.	Go‘sh t va go‘sh t mahsulotlari	31	34	38	42	43,2
3.	Sut va sut mahsulotlari	183	162	239	248	270
4.	Tuxum (dona)	97	47	138	215	215
5.	Sabzavot (shu jumladan poliz ekinlari)	107	128	238	281	277,0
6.	Kartoshka	29	36	45	55	55,2
7.	O‘simlik yog‘i	12	12	13	22	24,0
8.	Shakar	12	16	17	28	
9.	Mevalar (shu jumladan uzum)	23	42	83	142	145,2

Chorvachilik mahsulotlari qoramol sonini ko‘payishi tufayli keskin ortdi.

O‘zbekistonda istiqbolda aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta‘minlash borasidagi kutilayotgan potentsial risklar va muammolar mavjud:

⁸ O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo‘mitasi ma‘lumotlari asosida tuzilgan

- 2021 yilga borib mamlakatda meva va sabzavotlarni yetishtirishni 26 mln. tonnaga etkazish asosida meva va sabzavot eksport hajmini ikki baravarga ko‘paytirish, jumladan qayta ishlangan mahsulot ulushini 17 foizdan 30 foizga etkazish ko‘zda tutilgan;

- yer resurslarini chegaralanganligi va tuproq unumdorligini pasayishi (erlarni sho‘rlanishi, urbanizatsiya, sug‘oriladigan erlarning suv bilan ta‘minlanishining kamayishi, tuproq eroziyasi). 2014 yilda O‘zbekistonda jon boshiga 0,161 gektar sug‘oriladigan va 0,122 gektar ekiladigan yer maydoni to‘g‘ri keldi. Turli darajada sho‘rlangan erlar yer maydonlarining 67% ini tashkil etmoqda. 245 ming gektar past sifatga ega bo‘lgan sug‘oriladigan yer maydoni ishlab chiqarish aylanmasidan chiqib ketdi. Tuproq boniteti bali 1991 yildagi 60 dan 2007 yilda 53 ga tushdi, jumladan o‘rtacha respublika bo‘yicha paxta hosildorligi gektariga 1960 yildan 29,5 tsentner o‘rniga 2015 yilda 25,7 tsentnerni tashkil etdi;

- suv resurslari tanqisligining kuchayishi (respublika hozir har yili o‘rtacha 51 mlrd m³ suv iste‘mol qiladi, ehtiyoji esa 65 mlrd m³ ni tashkil qiladi). Hozirgi holat saqlanib qoladigan bo‘lsa, suv tanqisligi kuchayadi va qishloq xo‘jaligini rivojlanishini cheklovchi bosh omil bo‘lib qoladi;

- qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining katta hajmda nobud bo‘lishi (o‘rtacha 25%ga yaqin mevalar);

- mamlakat aholisi soni va daromadlarining ortishi, tufayli, ovqatlanish ovqatlanish tarkibini sifatli oziq-ovqat mahsulotlari foydasiga o‘zgarishi.

O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi har doim iqtisodiyotning boshqa sohalarida donor bo‘lib kelgan, mamlakatning haqiqiy vazifalarini hal qilish uchun milliy daromadni to‘ldirish manbai bo‘lgan. Asosiy milliy iqtisodiy nisbatlar va butun mamlakat iqtisodiyotining o‘sishi ko‘p jihatdan qishloq xo‘jaligining holati va rivojlanish sur‘atlariga bog‘liq. Qishloq xo‘jaligiga milliy

daromad qiymatining qariyb 8% va balans foydasining 4,5% to‘g‘ri keladi.

Mustaqillik yillarida sanoatda ham iste‘mol mollari shu jumladan, oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish jadal sur‘atlarda usdi. 2005-2017 yillarda iste‘mol mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 2 barobarga, shu jumladan, oziq-ovqat mahsulotlari 16,5 barobarga, nooziq-ovqat mahsulotlari 14,4 barobarga, vino-arok mahsulotlari va pivo ishlab chiqarish hajmi esa 12,9 barobarga o‘sdi (2.5-jadval).

Ushbu jadval ma‘lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, tahlil davrida iste‘mol mollari tarkibida oziq-ovqat mahsulotlarining ulushi 39,6 %dan 43,1% ga o‘sgani holda nooziq ovqat mahsulotlari ulushi 57,0%dan 54,8%ga, vino-arok mahsulotlari va pivoning ulushi 3,4% dan 2,9 % ga kamaydi (2.5-jadval).

2.5-jadval. O‘zbekiston sanoatida iste‘mol mahsulotlarini ishlab chiqarish (amaldagi narxlarda)

Kursatkichlar	2005 yil		2010 yil		2017 yil	
	Mlrd sum	Jami o‘rta %da	Mlrd sum	Jamiga %da	Mlrd sum	Jami o‘rta %da
Jami iste‘mol	277	100.0	10847,	100.0	56159,4	100.
Shu jumladan:						
Oziq-ovqat	109	39,6	3817,5	35,2	24200,8	43,1
Vino-arok	93,7	3,4	502,8	4,6	1207,3	2,1
Nooziq-ovqat	157	57,0	6526,7	60,2	30751,3	54,8

2017 yilda iste‘mol tovarlarini ishlab chiqarish hajmi 2016 yilga nisbatan 2,7 foizga o‘sgan. Nooziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 2016 yilga nisbatan 6,5% foizga o‘sgani holda oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi esa 1,4% ga kamaygan (2.6-jadval).

2.6-jadval. O‘zbekiston sanoatida oziq-ovqat iste‘mol mahsulotlarini ishlab chiqarish dinamikasi

Ko‘rsatgichlar	1995 y.	2000 y.	2005 y.	2010 y.	2015 y.	2016 y.
Non va non mahsulotlari, ming tonna.	598,3	843,4	651,4	912,9	1269,9	1575,3
Un, ming tonna.	1781,8	1726,7	1576,2	1579,8	2062,3	2268,2
yorma, ming tonna.	201,2	77,8	36,8	20,5	36,9	43,3
Makoron mahsulotlari ming tonna.	23,4	83,3	50,1	57,4	125,	125,0
Go‘sh va go‘sh mahsulotlari, ming tonna.	65,7	127,1	152,7	178,5	283,3	287,2
Kolbasa mahsulotlari, tn.	-	2942,0	3 667,0	23863,2	36431,1	43554,6
Sut va sut mahsulotlari, ming tonna.	197,0	182,4	250,6	307,2	464,5	546,3
O‘simlik yogi, ming tonna.	340,5	245,9	216,7	244,2	223,1	223,6
Mol yog‘i, ming tonna.	10,4	2,2	1,7	5,2	11,5	13,1
Qandolat mahsulotlari, ming tonna.	-	57,5	32,0	36,3	93,7	113,6
Margarin mahsulotlari, ming tonna	24,8	22,4	21,3	16,2	27,1	33,8
Qand-shakar, ming tonna.	-	10,2	146,4	286,1	500,4	535,0
Tabiiy choy, ming tonna.	11,6	1,0	8,4	21,1	26,2	32,6
Osh tuzi, ming tonna.	103,6	28,4	52,1	58,7	74,0	69,3
Aroq, liker-arog mahsulotlari, mln doll.	4,6	7,2	6,8	11,7	15,1	15,4
Alkogolsiz ichimliklar,mln. doll .	-	17,5	7,5	43,0	61,1	66,8

Manba: Davlat statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari asosida tayorlangan

Ushbu jadval ma‘lumotlariga kura, 2016 yilda 1995 yilga nisbatan non va non mahsulotlari ishlab chiqarish 2,6 martaga, makaron mahsulotlari 5,3 martaga, go‘sh va go‘sh mahsulotlari 5,3 sut va sut mahsulotlari 2,7 martadan ziyodga oshgan. 2016 yilda 2000 yilga nisbatan esa qand-shakar ishlab chiqarish hajmi 52,4 martaga, kolbasa mahsulotlari 14,8

martaga, alkogolsiz ichimliklar 3,8 martadan ziyodga, qandolat mahsulotlari 1,9 barobarga o'sdi. Tahlil davrida o'simlik yog'i va osh tuzi ishlab chiqarish hajmlari kamaydi. Bu hol mazkur turdagi mahsulotlar importining oshganligi bilan izohlanadi.

Oziq-ovqat sanoatida eng muhim muammolardan biri qishloq xo'jaligi oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash darajasining hamon past ekanligi hisoblanadi. O'zbekistonda meva-sabzavot mahsulotlarini qayta ishlash ulushi (darajasi) 2012 yildagi 13,3% dan 2016 yilda 17,8% ga, go'shtni qayta ishlash ulushi 6,9% dan 12,0% ga, sutni qayta ishlash ulushi esa 9,8% dan 14,1% ga o'sdi (qarang: 2.7-jadval).

2.7-jadval. O'zbekiston Respublikasi xududlarida qishloq xo'jaligi mahsulotlarni qayta ishlash salohiyati

Xududlar	Meva-sabzavotni qayta ishlash			Go'shtni qayta ishlash			Sutni qayta ishlash		
	yillar		%	yillar		%	yillar		%
	2012	2016		2012	2016		2012	2016	
Qoraqalpog'iston Respublikasi	2,8	5,9	207,6	3,2	7,2	225,5	13,9	15,6	112,4
Andijon viloyati	2,1	12,	587	11,3	17,	153,6	11,	14,6	13
Buxoro viloyati	8,7	13,	158	5,7	10.	190,2	8,2	12,9	15
Jizzax viloyati	9,7	10,	109	5,2	10,	192,6	9,5	13,3	13
Qashqadaryo	19,	20,	105	4,6	10,	237,5	8,7	14,3	16
Navoiy viloyati	8,3	10,	132	3,6	8,3	232,8	7,2	8,7	12
Namangan	17,	19,	116	3,9	8,6	217,4	18,	22,9	12
Samarqand	24,	30,	123	5,4	11,	206,2	8,6	12,6	14
Surxondaryo	3,0	10,	345	3,5	6,5	186,3	6,7	10,7	15
Sirdaryo viloyati	5,1	11,	226	5,6	12,	220,3	7,6	9,5	12
Toshkent	14,	22,	150	22,1	27,	125,0	16,	20,2	12
Farg'ona	4,8	13,	279	4,5	7,8	174,2	7,4	12,1	16
Xorazm viloyati	5,9	9,2	156	3,2	7,8	241,1	3,7	11,2	30
O'zbekiston Respublikasi	13,3	17,8	134	6,9	12,0	172,7	9,8	14,1	144

Quyida jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, respublikaning barcha xududlarida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash darajasi taxlil davrida usgan. Meva-sabzavot mahsulotlarini qayta ishlash ulushi Samarkand

(30,2%), Toshkent viloyati (Toshkent shaxri bilan)da (22,4%), Kashkadaryo (20,6%), Namangan (19,8%) viloyatlarida birmuncha yukoridir. Ammo bu kursatkich Korakalpogiston Respublikasida, Xorazm, Surxondaryo, Jizzax va Navoiy nisbatan ancha pastdir.

Go'shtni qayta ishlash ulushi Toshkent va Andijon viloyatlarida kuzatiladi. Sutni qayta ishlash ulushi esa Namangan va Toshkent viloyatlarida birmuncha yuqoridir. Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, qishloq xo'jaligi oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash darajasi mamlakatimizda ancha past bo'lib, bu borada muammolar mavjudligidan dalolat beradi. Bu muammolar qayta ishlash tarmoklari korxonalarini sonining kamligi, ularning asosiy ishlab chiqarish fondlarining ancha eskirganligi, qayta ishlash korxonalarining respublika xududlari buylab notekis joylashtirilganli bilan boglikdir.

Endilikda bu muammolarni xalq etish uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash korxonalarini sonini barcha xududlarda kupaytirish, mavjudlarini modernizatsiya qilish, yangi texnika va texnologiyalar bilan qayta jixozlash asosida ishlab chiqarish kuvvatlarini oshirish, shuningdek qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlash omborlarini tashkil etish maqsadga muvofiq bo'ladi.

3-MAVZU. AGROSANOAT MAJMUASI VA UNING RIVOJLANISHI

Reja:

3.1. Agrosanoat majmuasining tushunchasi, tarkibi va tuzilishi.

3.2. Agrosanoat majmuasining tarmoqlari o'rtasidagi ishlab chiqarish va iqtisodiy munosabatlar

3.3. Agrosanoat majmuasining iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligi

3.4. Agrosanoat majmuasining tushunchasi, tarkibi va tuzilishi

Tayanch tushuncha va iboralar: agrosanoat majmuasi, agrar islohot, samaradorlik, agrar siyosat

3.1. Agrosanoat majmuasining tushunchasi, tarkibi va tuzilishi

Agrosanoat kompleksini yaratish obyektiv zaruriyati. Zamonaviy sharoitda samarali qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish ko'p jihatdan iqtisodiyotning muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatishiga bog'liq.

Birinchi, qishloq xo'jaligini texnika, qishloq xo'jaligi texnikasi, yoqilg'i-moylash materiallari, zaharli kimyoviy moddalar, mineral o'g'itlar, qurilish materiallari, transport vositalari va boshqalar bilan ta'minlaydigan tarmoqlar.

Qishloq xo'jaligining rivojlanish dinamikasi va sur'ati ko'p jihatdan uning uchun ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqaradigan sohalarda ishlab chiqarish darajasi bilan belgilanadi. Bundan tashqari, qishloq xo'jaligining rivojlanishi qishloq xo'jaligi korxonalariga xizmat ko'rsatadigan tarmoqlarning samarali faoliyati bilan chambarchas bog'liqdir. Bu, birinchi navbatda, mashinasozlik, qishloq xo'jaligi inshootlarini qurish,

ishlab chiqarish vositalarini yetkazib berish, mahsulotlar va materiallarni tashish va boshqa sohalarga tegishli. Shu bilan bir qatorda oziq-ovqat, yengil, to'qimachilik va boshqalarda qishloq xo'jaligining xom ashyosidan tayyor mahsulot olishda muhim rol o'ynaydi.

O'z navbatida xalq xo'jaligining tarmoqlarida ixtisoslashuvning chuqurlashishi, ular o'rtasida yanada yaqinroq munosabatlarga olib keldi. Ishlab chiqarish va qishloq xo'jaligining alohida turlari asosida ishtirokchilari bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan va yagona maqsadga qaratilgan yagona agrosanoat majmuasini shakllantirish.

Agrosanoat majmuining tushunchasi, maqsadlari va tuzilishi. Agrosanoat majmui - bu iqtisodiyotning turli sohalarida qishloq xo'jaligini rivojlantirish, uning ishlab chiqarilishini ta'minlash va iste'molchilarga qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetkazib berish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar tizimidir.

Agrosanoat majmuasining rivojlanishi hal qiluvchi darajada butun milliy iqtisodiy salohiyatning holatini, davlatning oziq-ovqat xavfsizligi darajasini va jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni belgilaydi.

Agrosanoat majmuasining asosiy vazifasi aholining oziq-ovqat va iste'mol tovarlariga bo'lgan ehtiyojlarini maksimal darajada qondirishdan iborat. O'zbekistonning agrosanoat majmui - bu eng yirik milliy iqtisodiy majmua. U yagona yaxlit birlik sifatida 70-yillarning o'rtalarida milliy iqtisodiyotning ko'plab tarmoqlarini yagona kompleksga birlashtirish uchun moddiy, texnik, ilmiy, nazariy va ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar yaratilgan paytda shakllandi.

Iqtisodiyot tarmoqlarining 70 dan ortiq ishlab chiqarish va muomula jarayonlarining turli bosqichlarida agrosanoat majmuasining tayyor mahsulotlarini yaratishda bevosita yoki bilvosita ishtirok etadilar. Agrosanoat majmui ishlab chiqarish

jarayonida ham yakuniy mahsulotni iste'molchiga etkazishda ham bevosita ishtirok etadigan texnologik va iqtisodiy jihatdan bir-biri bilan bog'liq tarmoqlarni o'z ichiga oladi.

Agrosanoat majmuasining tarkibi. Agrosanoat majmuasi uchta sohani o'z ichiga oladi. Birinchi yo'nalish qishloq xo'jaligini ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlaydigan tarmoqlar, shuningdek, qishloq xo'jaligiga ishlab chiqarish va texnik xizmat ko'rsatadigan sohalarni o'z ichiga oladi. Ushbu sohaga sanoat va ishlab chiqarish kiradi: traktor va qishloq xo'jaligi mashinasozligi, oziq-ovqat mashinalari, mineral o'g'itlar va o'simliklarni kimyoviy himoya qilish vositalari, mikrobiologiya sanoati, qishloq xo'jaligi texnikalarini ta'mirlash, qishloq xo'jaligida kapital qurilish.

Agrosanoat majmuasining **birinchi sohasiga** kiritilgan tarmoqlar ishlab chiqarish jarayonini resurslar bilan ta'minlash, qishloq xo'jaligini industrilashtirish va qayta ishlash sanoatida texnologik taraqqiyot uchun zamin yaratish va kompleksning barcha qismlarining normal ishlashini ta'minlashga da'vat etiladi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini va umuman tayyor mahsulotning ritmi, oqimi va ommaviy ishlab chiqarilishi ko'p jihatdan ularning faoliyatiga bog'liq. O'zbekistonda 2 ta yirik Toshkent qishloq xo'jaligi texnikasi zavodi, Chirchiq qishloq xo'jaligi texnikasi zavodi o'z faoliyatini kengaytirib bormoqda.

Agrosanoat majmuasining birinchi tarmog'iga jami ishlab chiqarilgan mahsulotning qariyb 12%, asosiy vositalarning 11% va ishchilar sonining 18% to'g'ri keladi.

2018 yilda fermerlarga 11,5 ming dona texnika yetkazib berilgan. O'tgan yili 10 million dollar, joriy yilning birinchi yarmida esa 15 million dollarlik qishloq xo'jaligi texnikasi eksport qilingan. Lekin bu mavjud salohiyat va talabga nisbatan juda kam. Bugungi kunda qishloq xo'jaligida yiliga 11 mingdan ziyod texnikaga, jumladan, 4 mingta traktor, 500 ta kombayn va 5 mingdan ziyod osma-tirkama texnikaga ehtiyoj mavjud. Bundan

tashqari, 2022 yilgacha 263 ming gektar, 2025 yilgacha yana 1 million gektardan ziyod erlar qayta foydalanishga kiritilishi bois bu ehtiyoj yanada oshadi.

Hozirda mavjud texnikalarning 46 foizi ko'p muddatdan buyon foydalanishda bo'lib, yaroqsiz ahvolga kelib qolgan. Fermerlardagi texnikalarning 97 foizi paxta va g'alla uchun mo'ljallangan.

Mazkur sohada islohotlarni izchil amalga oshirish barobarida mamlakatimizda qishloq xo'jaligi texnikalarini ishlab chiqarish sanoatini rivojlantirish, eksportga mo'ljallangan tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini oshirish va turlarini kengaytirish, shuningdek, aholini mahalliy ishlab chiqarilgan texnikalar bilan ta'minlash bo'yicha izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 31 iyulda "Qishloq xo'jaligi mashinasozligini jadal rivojlantirish, agrar sektorni qishloq xo'jaligi texnikalari bilan ta'minlashni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori qabul qilindi. Unga ko'ra, qishloq xo'jaligi texnikalari ishlab chiqarishni mahalliyashtirish darajasini 2021 yilda 60 foizga etkazish, Qishloq xo'jaligi texnikalari ishlab chiqarish sanoati va boshqa sanoat tarmoqlari o'rtasida kooperatsiyani amalga oshirish, bog'dorchilik, mevasabzavotchilik va chorvachilik yo'nalishida texnika turlarini ishlab chiqarishni kengaytirish va umumiy ishlab chiqarish hajmini oshirish, qishloq xo'jaligi texnikalari tayyor mahsulot eksportini ishlab chiqarilgan mahsulotga nisbatan 2022 yilda 20 foizga, 2025 yilda esa 30 foizga etkazish, 2019-2021 yillarda qishloq xo'jaligi korxonalarini tomonidan mahalliyashtirish darajasi 20 foizdan kam bo'lmagan holda respublikada ishlab chiqarilgan qishloq xo'jaligi texnikalari xarid qilinganida texnika narxining 15 foizi miqdorida subsidiya berish, kombaynlarni xorijda xizmat ko'rsatish

(xizmatlar eksporti) uchun tashish transport xarajatlarining 80 foizini kompensatsiya qilish kabi aniq vazifalar belgilab berilgan⁹.

Ikkinchi sohaga qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishda bevosita ishtirok etadigan korxonalar va tashkilotlar kiradi.

Qishloq xo‘jaligi agrosanoat majmuasining eng muhim tarmog‘idir. Qishloq xo‘jaligidagi muhim bo‘g‘in bu qishloq xo‘jaligi. U nafaqat qishloq xo‘jaligida, balki butun mamlakat iqtisodiyotida alohida o‘rin tutadi. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari aholining hayotiy manfaatlarini qondirishning asosiy manbai hisoblanadi. Uni boshqa sohalarda ko‘paytirish yoki boshqa turdagi mahsulotlar bilan almashtirish mumkin emas. Qishloq xo‘jaligida bunday o‘ziga xos ishlab chiqarish vositalari yer, o‘simliklar, hayvonlar, mikroorganizmlar sifatida ishlatiladi. Bu yerda kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning iqtisodiy jarayonlari tabiiy jarayonlar bilan chambarchas bog‘liqdir.

Shu munosabat bilan agrosanoat kompleksining birinchi tarmog‘ining ishlab chiqarish tarmoqlari jarayonlarning ishlashi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishi va umuman qishloq xo‘jaligini jadallashtirishni tezlashtirishi kerak; O‘z navbatida, agrosanoat kompleksining birinchi tarmog‘i tarmoqlari va rivojlanishining sur‘ati va darajasi qishloq xo‘jaligining moddiy resurslariga bo‘lgan ehtiyojga bog‘liq.

Maxsus uskunalar, avtomatlashtirish uskunalari, kimyoviy vositalar, ozuqa va mikrobiologiya sanoatining mahsulotlari, hayvonlarni saqlash, mahsulotlarni saqlash va hokazolarni qurishda qishloq xo‘jaligiga ehtiyoj ortmoqda.

O‘z navbatida, qishloq xo‘jaligidagi ishlab chiqarishni ko‘paytirish, tayyor mahsulotni sotib olish, saqlash, tashish, qayta

---

⁹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 31 iyulda «Qishloq xo‘jaligi mashinasozligini jadal rivojlantirish, agrar sektorni qishloq xo‘jaligi texnikalari bilan ta‘minlashni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi qarori. Manba: www.lex.uz.

ishlash va sotish uchun tegishli tarmoqlarni rivojlantirishni talab qiladi.

2018 yilda 192,7 trln. soʻmga teng boʻlgan qishloq xoʻjaligi mahsulotlari ishlab chiqarildi va ushbu hajmning 102,5 trln. soʻmga teng qismi yoki 53,2 foizi dehqonchilik, 90,2 trln. soʻmga teng qismi yoki 46,8 foizi chorvachilik sohasiga toʻgʻri keladi. Mamlakatda ishlab chiqarilgan dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari umumiy hajmining hududlar kesimida taqsimlanishi tahlil qilinganda, Andijon, Namangan, Sirdaryo, Samarqand, Fargʻona, Surxondaryo, Buxoro, Toshkent viloyatlarida asosan dehqonchilik sohasining ancha rivojlanganligini koʻrsatadi. Ushbu viloyatlarda jami qishloq xoʻjaligi mahsulotlari hajmining 51,6 – 69,3 foizini dehqonchilik mahsulotlari tashkil etadi.

Jizzax, Navoiy, Qashqadaryo, Xorazm viloyatlari va Qoraqalpogʻiston Respublikasida asosan chorvachilik sohasining ancha rivojlanganligini koʻrsatadi. Ushbu viloyatlarda jami qishloq xoʻjaligi mahsulotlari hajmining 52,5 – 61,5 foizini chorvachilik mahsulotlari tashkil etadi.

Xoʻjaliklar toifalari boʻyicha tahlillar, qishloq xoʻjaligi mahsulotlari umumiy hajmining 70,0 % – dehqon (shaxsiy yordamchi) xoʻjaliklariga, 27,3 % – fermer xoʻjaliklariga, 2,7 % – qishloq xoʻjaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarga toʻgʻri kelishini koʻrsatmoqda.

Qishloq xoʻjaligi yalpi mahsuloti ulushining hududlar boʻyicha xoʻjaliklar toifalari kesimida taqsimlanishi tahlil qilinganda, eng yuqori koʻrsatkichlar barcha hududlarda dehqon (shaxsiy yordamchi) xoʻjaliklariga toʻgʻri kelishi kuzatildi. 2018 yil yakunlariga koʻra fermer xoʻjaliklarining qishloq xoʻjaligi yalpi mahsuloti tarkibidagi ulushi boʻyicha eng yuqori koʻrsatkich Samarqand viloyatida (36,1 %), dehqon (shaxsiy yordamchi) xoʻjaliklarining eng yuqori ulushi Navoiy viloyatida (77,5 %),

qishloq xo‘jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarning eng yuqori ulushi Toshkent viloyatida (7,5 %) to‘g‘ri kelgan.

Fermer xo‘jaliklarining qishloq xo‘jaligi yalpi mahsuloti tarkibidagi ulushi bo‘yicha eng kam ko‘rsatkich Navoiy viloyatida (19,4 %), dehqon (shaxsiy yordamchi) xo‘jaliklarining eng kam ulushi Samarqand viloyatida (60,7 %), qishloq xo‘jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarning eng kam ulushi Andijon viloyatida (1,0 %) qayd etilgan.

Agrosanoat majmuasining uchinchi sohasi - qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini sotib olish, qayta ishlash va iste‘molchilarga etkazishni ta‘minlovchi tarmoqlar va korxonalarni o‘z ichiga oladi. Bu yerda oziq-ovqat, go‘sht va sut, baliq, un va don mahsulotlari, paxta sanoati, ozuqa sanoati ishlab chiqariladi. Bundan tashqari, ushbu sektor qisman qishloq xo‘jaligi xom ashyosini qayta ishlash, oziq-ovqat mahsulotlari savdosi va umumiy ovqatlanish sanoatini o‘z ichiga oladi. Agrosanoat majmuasining uchinchi sohalari qishloq xo‘jaligi xom ashyosini birlamchi sanoat qayta ishlashini, ularni sotib olish va saqlashni, shuningdek, xom ashyoni ikkilamchi qayta ishlashni va ularni iste‘molchiga sotishga tayyorligini ta‘minlaydi. Ular tayyor mahsulotlarni saqlash va sotish joylariga yetkazib berishni amalga oshiradilar.

Respublikaning qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash sohasidagi salohiyatini yanada oshirish, olib borilayotgan islohotlar va zamon talabiga to‘liq javob beradigan ishlab chiqarish, qayta ishlash, standartlash hamda agrobiznes yo‘nalishida konsalting, marketing xizmatlarini rivojlantirish va ilmiy tadqiqotlarga asoslangan intensiv agrosanoat tizimini tashkil qilish, oziq-ovqat sanoatini yanada rivojlantirish, sohaning investitsiyaviy jozibadorligini oshirish va agrar sohaga zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 iyulda “Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini

chuqur qayta ishlash va oziq-ovqat sanoatini yanada rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4406-sonli Qarori qabul qilindi. Unga ko'ra 2019 — 2021 yillarda qishloq xo'jaligi mahsulotlarining asosiy turlarini qayta ishlash va eksport qilishning prognoz ko'rsatkichlari ishlab chiqildi (3.1-jadval)¹⁰.

Mamlakatimizda pronoz ko'rsatkichlariga muvofiq, 2021 yilga borib 2018 yilga nisbatan meva-sabzavot mahsulotlarini qayta ishlash 1,84 barobar, go'sht mahsulotlarini qayta ishlash 5 barobar, sut mahsulotlarini qayta ishlash 2,6 barobarga, baliq mahsulotlarni qayta ishlash 3 barobarga oshirish rejalashtirilgan.

Amalda 2018 yilda meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish 16 153,3 tonna, 2021 yilga borib 17 765,6 tonnaga etkazish yoki 1,6 mln. tonna ko'paytirish rejalashtirilgan. Shuningdek, oziq-ovqat sohasida dolzarb mahsulot bo'lgan go'sht mahsulotlari 2018 yilda 1 409,7 tonna ishlab chiqarilgan bo'lsa, 2021 yilda 338 ming tonnaga ko'paytirish nazarda tutilgan (3.1-jadval).

---

¹⁰ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 iyulda "Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash va oziq-ovqat sanoatini yanada rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4406-sonli Qarori. Manba: www.lex.uz.

3.1-jadval. 2019 — 2021 yillarda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining asosiy turlarini ishlab chiqarish va qayta ishlashning

PROGNOZ KO‘RSATKICHLARI

T/p	Mahsulot turlari	Ishlab chiqarish					Qayta ishlashga				
		2018 й. (amalda)	2019 y.	2020 y.	2021 y.	2021 й. 2018 y., %	2018 й. (amalda)	2019 й.	2020 й.	2021 й.	2021 й. 2018 y., %
1	Meva-sabzavot-jami	16 153,3	16 628	17 167,1	17 765,6	110,0	2 131,5	2 692	3 177,2	3 922,6	184,0
1.1.	Sabzavot	9 760,3	10 053,1	10 374,8	10 727,6	109,9	1 170,7	1 489,6	1 740,6	2 166,9	185,1
	pomidor	2 284,2	2 352,2	2 427,0	2 509,0	109,8	280,4	356,9	417,2	519,5	185,2
	bodring	857,1	883,8	913,1	945,1	110,3	128,3	164,3	193,0	241,4	188,1
	piyoz	1 464,5	1 507,4	1 554,7	1 606,5	109,7	134,3	169,9	197,5	244,9	182,3
	sarimsoq piyoz	254,9	263,6	273,2	283,6	111,2	28,8	37,8	45,2	54,3	188,5
	sabzi	2 185,1	2 251,9	2 325,1	2 405,4	110,1	292,2	373,1	437,1	545,4	186,6
	karam	743,4	764,4	787,6	813,0	109,4	154,6	195,5	227,1	281,4	182,0
	ko‘katlar	633,7	654,2	677	701,1	110,6	46,5	60,7	72,4	91,7	197,0
	boshqalar	1 337,4	1 375,6	1 417,6	1 463,8	109,4	105,4	131,5	151,1	188,4	178,7
1.2.	Meva	2 706,2	2 771,1	2 857,1	2 957,1	109,3	516,1	651,6	771,2	938,8	181,9
	olma	1 130,3	1 157,5	1 193,5	1 235,4	109,3	175,2	221,3	262	319,0	182,1
	nok	98,4	101,1	104,5	108,5	110,2	29,9	38,7	46,9	58,0	194,1
	gilos	172	176,8	183,0	190,1	110,5	39,7	49,1	57,1	68,5	172,7
	o‘rik	493,8	506,8	523,6	543	110,0	105	133,7	159,3	195	185,7
	shaftoli	161,9	167	173,4	180,6	111,6	98,1	125,0	149,2	182,8	186,4
	yong‘oq	59,8	61,5	63,7	66,3	110,8	12,8	14,8	16,2	18,5	144,6

	xurmo	84,0	87,2	91,9	97,1	115,6	8,4	11,1	13,4	16,7	198,4
	anor	60,1	62,5	65,5	68,8	114,4	14,5	18,8	22,8	28,2	194,5
	boshqalar	505,7	512,2	521,7	533,6	105,5	45,3	53,8	60,5	70,5	155,4
1.3.	Poliz	1 837	1 893,9	1 958,3	2 028,8	110,4	3	3,5	4,1	4,9	164,4
	qovun	635,6	655,8	678,1	703,5	110,7	1	1,2	1,4	1,7	166,4
	tarvuz	903,8	930,8	961,5	995,2	110,1	1,5	1,7	2	2,3	157,6
	qovoq	297,6	307,3	318,8	330,2	110,9	0,5	0,6	0,7	0,9	180,6
1.4.	Dukkakli	260	276,6	295,2	315,0	121,1	107,8	133,7	151,2	188,7	174,9
	mosh	134,9	143,6	153,2	160,6	119,0	72,1	89,5	101,2	128,2	177,7
	loviya	99,1	105,4	112,8	124,2	125,4	20,6	25,5	28,9	37,0	179,8
	no'xat	26	27,7	29,2	30,2	116,0	15,1	18,7	21,2	23,4	155,1
1.5.	Uzum	1 589,8	1 632,7	1 681,7	1 737,2	109,3	333,9	413,6	510,1	623,3	186,7
2	Go'sht (so'yilgan vaznda)	1 409,7	1 503,2	1 614,9	1 747,4	124,0	274,2	376,2	439,5	507,6	185,1
	mol go'shti	1 053,6	1 123	1 206	1 304,4	123,8	204,9	281	328,2	376,9	183,9
	qo'y go'shti	235	250,1	268,1	289,6	123,2	45,7	62,6	73,0	81,1	177,5
	parranda go'shti	121,1	130,1	140,8	153,4	126,7	23,6	32,6	38,3	44,6	189,2
3	Sut	10 466,4	10 994,4	11 579,7	12 231,1	116,9	1 485	1 860	2 418	3 264,3	219,8
4	Baliq	91,0	141,8	184,4	219,3	241,0	8,2	14,5	20,3	26,3	321,4%

3.2. Qishloq xo‘jaligining tarmoqlari o‘rtasidagi ishlab chiqarish va iqtisodiy munosabatlar

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining asosiy bosqichlari. Agrosanoat ishlab chiqarishida o‘zaro bog‘liq besh bosqich ajratilgan:

- butun qishloq xo‘jaligi tizimida ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish;
- qishloq xo‘jaligi mahsulotlari;
- qishloq xo‘jaligi xom ashyosidan tayyorlangan xalq iste‘moli mollari ishlab chiqarish;
- ko‘paytirish tsiklining barcha bosqichlarini ishlab chiqarish va texnik va texnologik ta‘minlash;
- tayyor mahsulotlarni sotish.

Ayrim tarmoqlarni agrosanoat majmuasiga kiritish juda qiyin masala, chunki faqat ba‘zi sanoat tarmoqlari aniq qishloq xo‘jaligiga ega. Aksariyat sanoat tarmoqlari qisman qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaradi.

Agrosanoat kompleksini yaxlit bir mahsulot sifatida tavsiflab, shuni ta‘kidlash kerakki, qishloq xo‘jaligi doimo sanoat, qurilish, transport, savdo va xalq xo‘jaligining boshqa tarmoqlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Ammo "agrosanoat kompleksi" tushunchasi yetmishinchi yillarning o‘rtalarida muomalaga kirdi. Uning yaratilishi qishloq xo‘jaligining va u bilan bog‘liq sanoatning yagona takror ishlab chiqarish jarayoniga birlashtirilgan aloqalari va o‘zaro aloqalarining sifat jihatidan yangi darajasini anglatadi.

Agrosanoat majmuasini shakllantirish uchun asos agrosanoat integratsiyasi hisoblanadi. Bu ishlab chiqarish aloqalarini mustahkamlash va qishloq xo‘jaligini qishloq xo‘jaligiga xizmat ko‘rsatuvchi va uning mahsulotini iste‘molchiga etkazish bilan shug‘ullanadigan boshqa tarmoqlar bilan organik bog‘lash jarayonidir.

Agrosanoat integratsiyasi ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi, ijtimoiy mehnat taqsimotining chuqurlashishi natijasidir. Shu asosda qishloq xo‘jaligining tarmoqlararo aloqalari yanada yaqinlashmoqda. Undan ishlab chiqarish, texnik, agrokimyoviy xizmatlar, melioratsiya, veterinariya xizmatlari va boshqalar kabi maxsus korxonalar va sohalarga berilgan bir qator funktsiyalar ajratilgan. Agrosanoat majmuasining boshqa tarmoqlari bilan mahsulotlarni sotish va qayta ishlash sohasida qishloq xo‘jaligi aloqalari tobora mustahkamlanmoqda.

Agrosanoat majmuining mutanosib va barqaror rivojlanishi. Diversifikatsiyalangan ishlab chiqarish tizimining samarali ishlashi ikkita asosiy omilga bog‘liq: resurslar, ishlab chiqarish sur‘atlari, ishlab chiqarish hajmi va har bir aloqaning yakuniy natijalarga yo‘naltirilgan faoliyati. Oraliq mahsulotning har bir turini ishlab chiqarish hajmi ushbu mahsulotni iste‘mol qiladigan aloqaning talablari bilan belgilanadi. Ushbu bosqichda butun kompleksning zarur mutanosibligi va mutanosib rivojlanishi ta‘minlanishi kerak.

Jamg‘arma ishlab chiqaradigan tarmoqlar o‘z mahsulotlarini qishloq xo‘jaligi va qayta ishlash korxonalariga yetkazib beradi. Ular nafaqat kompleksdagi har bir bo‘g‘inning ehtiyojlarini qondirish, balki qishloq xo‘jaligini ishlab chiqarish bosqichlariga qarab ularning nisbati optimalligini ta‘minlash uchun mo‘ljallangan. Aks holda, qishloq xo‘jaligining rivojlanishida nomutanosibliklar mavjud bo‘lib, bu qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini iste‘molchilarga tashish, saqlash va yetkazib berish paytida katta yo‘qotishlarga olib keladi.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini sotib olish, saqlash va qayta ishlash bilan shug‘ullanadigan agrosanoat kompleksining uchinchi tarmog‘ining moddiy-texnik bazasini va ishlab chiqarishni takomillashtirish zarur. Ushbu sohaning kapital ishlab chiqaruvchi tarmoqlari, shuningdek, dehqonchilik va chorvachilik bilan maqbul

nisbatlariga rioya qilish kerak. Qishloq xo'jaligining tarmoqlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar mahsulotlar va xizmatlar narxlarining maqbul darajasini belgilash orqali amalga oshiriladi. Narxlarning nomutanosibligi iqtisodiy munosabatlarni og'irlashtiradi va tayyor mahsulotni ishlab chiqarish va sotishni ko'paytirishni rag'barlantirmaydi.

3.3. Agrosanoat majmuasining iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligi

Yakuniy mahsulot tushunchasi va tuzilishi. Agrosanoat majmuasining barcha tarmoqlarining asosiy vazifasi tayyor mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish va bir birlik uchun umumiy xarajatlarni kamaytirishdir. Qishloq xo'jaligida yakuniy mahsulot to'g'ridan-to'g'ri iste'mol qilish yoki sanoat qayta ishlash uchun sanoat tashqarisida sotiladigan mahsulotdir. Tarmoq ichidagi mahsulot aylanmasi yakuniy natijalarga kiritilmagan. U bu holatda oraliq mahsulot sifatida ishlaydi. Shu bilan birga, aholiga sanoat qayta ishlanmasdan kiradigan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining bir qismi (don, kartoshka, sabzavot, sut, go'sht va boshqalar) agrosanoat majmuasining yakuniy mahsulotiga kiritilgan.

Qishloq xo'jaligi asosan qayta ishlash sanoati uchun xom ashyo ishlab chiqarishga qaratilgan va uning faoliyatining iqtisodiy natijalari tarmoqlararo muvozanat sharoitida tobora aniqlanib bormoqda. Shuning uchun agrosanoat kompleksi nuqtai nazaridan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishning yakuniy natijalari o'rtacha hisoblanadi.

Butun agrosanoat majmuasining samarali ishlashi nafaqat qishloq xo'jaligidagi faoliyatga, balki yakuniy mahsulotni iste'molchiga etkazishda ishtirok etadigan barcha bo'linmalarining ish sifatiga ham bog'liq. Agrosanoat majmuasining yakuniy

mahsuloti ma'lum vaqt ichida yaratilgan va shaxsiy yoki sanoat iste'moliga kiritilgan mahsulotlarning butun hajmini anglatadi. Turli shaklda yakuniy mahsulot quyidagilardan iborat.

- aholiga to'g'ridan-to'g'ri yetkazib beriladigan qishloq xo'jaligi mahsulotlari;
- qishloq xo'jaligi xom ashyosi tovarlari;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlari va uni qayta ishlash buyumlari;
- qishloq xo'jaligining birinchi tarmoqlari mahsulotlari.

Agrosanoat majmui yakuniy mahsulotining tuzilishi ishlab chiqarilayotgan mahsulotning umumiy hajmiga alohida tarmoqlarda ishlab chiqarish tannarxining foiz nisbati sifatida belgilanadi. Yakuniy mahsulot tannarxining o'zgarishi qishloq xo'jaligining ayrim tarmoqlarida mahsulotlar, tovarlar va xizmatlar narxining oshishi yoki pasayishi bilan bog'liq.

Yakuniy mahsulotni baholash. Korxonada yoki qishloq xo'jaligi kompleksida yakuniy mahsulot barcha sotiladigan mahsulotlar va xizmatlar hajmini, shuningdek xodimlarga chiqarilgan yoki sotiladigan va ovqatlanish va boshqa maishiy ehtiyojlar uchun ishlatiladigan mahsulotlarni o'z ichiga oladi. Yakuniy mahsulot (Yak.m) yalpi mahsulot hajmi (tovarlar va xizmatlar) (YaM) hajmi va uning ma'lum bir sohada to'g'ridan-to'g'ri iste'mol qilish uchun ishlatiladigan qismi o'rtasidagi farq sifatida hisoblanadi (Ist.q) (dona).

$$\text{Yak.m} = \text{YaM} - \text{Ist.q}$$

Agrosanoat majmuasining (Yak.m.q.) yakuniy mahsulotining qiymati qishloq xo'jaligida (SM.qiymati) yaratilgan oziq-ovqat va oziq-ovqat, engil sanoat (SM.sanoatda) tarmoqlari, shuningdek muomalada, transportda va aloqa (SM.transportda) tarmoqlarida ishlab chiqarilgan sof mahsulot massasining yig'indisidir.

$$\text{Yak.m.q} = (\text{SM.qiymati} - \text{SM.sanoatda} + \text{SM.transportda})$$

Agrosanoat majmuasining iqtisodiy samaradorligi.

Agrosanoat majmuasining samarali faoliyati nafaqat tarmoqlar va tarmoqlarning moddiy-texnik bazasining ishlash darajasiga, balki agrosanoat kompleksining barcha sohalarini mutanosib rivojlanishiga ham bog‘liqdir. Butun agrosanoat majmuasining natijalari qishloq xo‘jaligi va kompleksning boshqa tarmoqlari va tarmoqlari o‘rtasidagi munosabatlarning rivojlanishi va muvozanati bilan belgilanadi.

Agrosanoat majmuasini muvaffaqiyatli rivojlantirishning muhim sharti yakuniy mahsulotni olishda barcha sheriklarning moddiy qiziqishlarini tenglashtirish hisoblanadi. Ushbu talab agrosanoat tarmoqlarining bozor munosabatlari rivojlanishiga o‘tish davrida yuqori faollik kasb etmoqda, bunda sanoat korxonalarini tomonidan ikkinchi sohaga yetkazib berilayotgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlari va moddiy resurslar, mashinalar, uskunalari va boshqa ishlab chiqarish vositalari narxlarida nomutanosibliklar mavjud.

Agrosanoat majmui tarmoqlari va tarmoqlarining iqtisodiy samaradorligi muayyan sohalar faoliyatining darajasi va yakuniy natijalarini aks ettiruvchi iqtisodiy ko‘rsatkichlar tizimi bilan tavsiflanadi. Butun agrosanoat majmuasi samaradorligining asosiy ko‘rsatkichi aholi jon boshiga qishloq xo‘jaligi xom ashyosidan olingan oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlaridir. Boshqacha qilib aytganda, bu qishloq xo‘jaligini ishlab chiqarish va qayta ishlash orqali mamlakat aholisini to‘qimachilik sanoati va oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta‘minlash darajasi bilan belgilanadi.

Agrosanoat majmui samaradorligini tavsiflash uchun o‘rtacha ishchiga to‘g‘ri keladigan yakuniy mahsulotning qiymati (mehnat unumdorligi), ishlab chiqarish xarajatlari va asosiy vositalar yig‘indisi (kapital unumdorligi) kabi ko‘rsatkichlardan foydalanish mumkin.

$$S = \frac{\text{Yak. m. q.}}{\text{Ish. soni}} = \frac{\text{Yak. m. q.}}{\text{I/ch. xarajati}} = \frac{\text{Yak. m. q.}}{\text{As. vosita i/ch}}$$

bu yerda,

Ish. soni - bu ishlovchilarning o'rtacha yillik soni;

I/ch.xarajati - yakuniy mahsulotni ishlab chiqarish xarajatlari hajmi, so'mda;

As.vosita i/ch – ASMDa asosiy vositalarni ishlab chiqarish vositalari qiymati, so'mda.

Qishloq xo'jaligining yuqori samaradorligi. Shunday qilib, agar butun xalq xo'jaligida ortiqcha mahsulotning asosiy vositalar qiymatiga nisbati taxminan 20 foizni tashkil etsa, qishloq xo'jaligida 32 foizdan oshadi. Agrosanoat majmuasidagi har bir ishchiga to'g'ri keladigan ortiqcha mahsulot hajmi milliy iqtisodiyotdagi o'rtacha ko'rsatkichdan 8-10% ga yuqori. Agrosanoat majmuasida kapital qo'yimlarning rentabelligi milliy iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga qaraganda ancha yuqori. Agrosanoat majmuasi faoliyati samaradorligini oshirish uchun oraliq va yakuniy natijalar orasidagi tafovutga yo'l qo'yilmaydi. Buning uchun agrosanoat majmuasining barcha tarmoqlarining mutanosib rivojlanishini ta'minlash, uning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, mehnat sharoitlarini yaxshilash va ishchilarning yakuniy mahsulotni olishga bo'lgan qiziqishini oshirish zarur.

Agrosanoat majmuasining ijtimoiy samaradorligi.

Agrosanoat majmuasining samarali rivojlanishi har bir sohada, ishlab chiqarish sohalarida ishchilar uchun normal sharoitlarni ta'minlash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. Bu ish joyidagi jarohatlarning kamayishi, ishlovchilarning kasallanishi sonining kamayishi va umuman mehnat resurslaridan foydalanishning yaxshilanishi bilan tavsiflanadi. Agrosanoat majmui tarkibiga kiruvchi korxonalar va tarmoqlarda kadrlarni ko'paytirish, mehnat va dam olishning ijtimoiy sharoitlarini yaxshilash, ijtimoiy va madaniy obyektlarni qurish uchun imkoniyatlar mavjud.

Bu borada mamlakatimizda keng ko'lamli bunyodkorlik ishlarini barcha hududlarda amalga oshirish orqali qishloq aholisi

uchun munosib sharoitlar yaratish va ularning turmush madaniyatini yanada yuksaltirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 29 martdagi PF-5386-sonli farmoni bilan “Obod qishloq” dasturi hamda 2018 yil 29 martdagi PQ-3630-sonli Prezident Qarori bilan “Obod qishloq” dasturini 2018 yilda amalga oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlari belgilangan edi.

Xususan birgina 2018 yilda “Obod qishloq” va “Obod mahalla” dasturlari doirasida 159 ta tumandagi 416 ta qishloqda qurilish va obodonlashtirish ishlari amalga oshirildi. Mazkur qishloqlardagi 142 ming yakka va mingdan ortiq ko‘p qavatli uylar, 3 ming kilometrlik yo‘llarda ta‘mirlash ishlari, 2,5 ming kilometrlik elektr tarmoqlari, 2 ming kilometr suv tarmoqlari tortildi va ta‘mirlandi, 2400 ta bozorlar va boshqa turdagi infratuzilma obyektlari qurib bitkazildi.

Bundan tashqari, 388 ta umumiy ta‘lim maktablari, 313 ta maktabgacha ta‘lim muassasalari, 168 ta tibbiyot muassasalari, 38 ta mahalla va 55 ta boshqa ijtimoiy soha obyektlarida qurilish va ta‘mirlash ishlari yakunlandi. “Obod qishloq” dasturining amalga oshirilishi uchun zarur mablag‘larning 80 foizini Davlat byudjeti, davlat korxonalar mablag‘lari, shuningdek, jalb qilingan sarmoyalar tashkil qilgan bo‘lsa, qolgan 20 foizi tadbirkorlar mablag‘lari va bank kreditlariga to‘g‘ri keldi

2019 yilda esa, “Obod qishloq” va “Obod mahalla” dasturlari doirasida 479 ta qishloq va ovulda, shaharlardagi 116 ta mahallada keng ko‘lamli qurilish va obodonlashtirish ishlari bajarildi. Bunga 6,1 trillion so‘m yoki 2018 yilga nisbatan 1,5 trillion so‘m ko‘p mablag‘ sarflangan. Ushbu qayd etilgan islohotlar mamlakatimizda o‘z navbatida agrosanoat majmui ijtimoiy samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Nazorat savollari

1. Mamlakatning agrosanoat kompleksini yaratishda obyektiv ehtiyoj nima?
2. Qishloq xo'jaligining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
3. O'zbekistonning agrosanoat kompleksining tarkibi va tuzilishi.
4. Qishloq xo'jaligi agrosanoat majmuasining asosiy tarmog'i ekanligini asoslangan?
5. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning bosqichlari.
6. Agrar-iqtisodiy islohatlarni amalga oshirish bosqichlari.
7. Qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasining mazmun-mohiyati.
8. Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish kontseptsiyasidan ko'zlangan maqsadlar.
9. Qishloq xo'jaligi erlarida suv tejovchi texnologiyalarni joriy qilinishining iqtisodiy samaradorligi.
10. Organik qishloq xo'jaligi va organik oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni rivojlantirish kontseptsiyasi mazmun-mohiyati va iqtisodiy samaradorligi.
11. Agrosanoat majmuasining barcha tarmoqlari va sohalarini mutanosib rivojlantirish zaruriyati.
12. Agrosanoat kompleksining yakuniy mahsulotini hisoblash usullari.
13. Qishloq xo'jaligining samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.

4-MAVZU. QISHLOQ XO‘JALIGIDAGI BOZOR VA BOZOR MUNOSABATLARI

4.1. Bozor tushunchasi, roli va shartlari.

4.2. Bozordagi talab, taklif va narx egiluvchanligi.

4.3. Bozor raqobati: tushunchasi, turlari va iqtisodiy ahamiyati.

4.4. Bozorlarning tasnifi.

4.5. Qishloq xo‘jaligi uchun omillar bozori.

4.6. Qishloq xo‘jaligida bozor munosabatlarini iqtisodiy tartibga solish.

Asosiy tushuncha va iboralar: bozor tushunchasi, bozorni munosabatlari, tovar-pul munosabatlari, bozor iqtisodiyoti qonunlari , qiymat qonuni, resurslarni tejash qonuni, bozor muvozanati qonuni, iqtisodiy erkinlik, mulkga egalik huquqi, raqobat, huquqiy bozor institutlari, qat’iy byudjet cheklovlari, bashorat qilinadigan davlat siyosati, bozor funksiyalari, talab egri chizig‘i

4.1. Bozorning shakllanishi tushunchasi, roli va shartlari

Bozor tushunchasi. Qishloq xo‘jaligida tovar ishlab chiqarishni rivojlantirish tegishli toifalar va tartibga solish usullari bilan bozorni shakllantirishning obyektiv ehtiyojini belgilaydi.

Amalda mahsulotni ishlab chiqaruvchi va iste‘molchi o‘rtasida ikki xil munosabatlar mavjud. Birinchisi - birja sifatida bozor yordamida tovar ishlab chiqarish va muomalada bo‘lish qonunlariga muvofiq amalga oshiriladi. Ikkinchisi - ishlab chiqarilgan mahsulotni o‘rganish talablari va buxgalteriya balansi asosida taqsimlanishi.

Birinchi holda, bozor ishlab chiqaruvchi va iste‘molchi o‘rtasidagi munosabatlar tizimi vazifasini bajaradi. Ikkinchidan, davlatni rejalashtirish va taqsimlash organlari o‘rtasida vositachi

orqali munosabatlarida o'z aksini topadi. Bu yerda etakchi rol ishlab chiqaruvchiga tegishli. Ushbu munosabatlarning ikkala shakli ham talab va taklif o'rtasidagi muvozanatni saqlash vazifasidan kelib chiqadi. Muvozanat usuli keng qo'llaniladi va amalda bozor munosabatlarida mujassamlanadi, chunki u o'z tabiati bo'yicha teskari aloqa zarurligini anglatadi. Bozor muvozanatiga teskari aloqa va haqiqiy talab asosida erishiladi.

Dastlab, bozor savdo maydonida o'ziga xos joy sifatida qaralgan. Mehnat taqsimoti va tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan bozor tushunchasi tobora murakkab talqin qilinmoqda.

Bozorni munosabatlari sohasi sifatida tushuncha mavjud. Ushbu talqinda bozorning ikkita asosiy jihati amalga oshiriladi: iste'molchilarning to'lov qobiliyatiga ega talabini qondirish va ishlab chiqarilgan va bozorga yetkazib berilgan qiymatning pul shaklida qoplanishi. Agar bozorni bozor munosabatlarining subyekti deb hisoblasak, unda bu xaridor va sotuvchilarning o'zaro uyg'un ekanligi aniqlanadi va bu tovarlarni almashish imkoniyatiga olib keladi. Ushbu talqinda bozor iqtisodiy munosabatlar sohasi sifatida taqdim etiladi. Ammo bu yerda ishlab chiqaruvchilar va sotuvchilar o'rtasidagi munosabatlar kuzatilmaydi, eng muhimi ishlab chiqaruvchilar va xaridor o'rtasidagi munosabatlardir.

Bozor - bu iqtisodiy munosabatlarning birikmasi sifatida bunda mahsulotlar tovar-pul shaklida tarqatiladi. Qisqacha qilib aytganda tor ma'noda bozor - bu to'g'ridan-to'g'ri tovarlar aylanmasi, tovarlar uchun pul almashinuvi va aksincha.

Bozorni iqtisodiy munosabatlar to'plami sifatida belgilab, tovar-pul munosabatlari tizimidagi munosabatlarning o'rni va rolini belgilash kerak. Keng ma'noda bozor va tovar-pul munosabatlari savdo-sotiq yo'li bilan sotiladigan mahsulot ishlab chiqarishga tayanadigan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning bir xil tizimini anglatadi. Shu bilan birga, ushbu ikki iqtisodiy toifani

aniqlash mumkin emas. Tovar-pul munosabatlari ishlab chiqarish va muomaladagi sohalarni ham qamrab oladi. Bozor tovar-pul munosabatlarining tomonlaridan birini anglatadi. U tovar va pul muomalasining nisbatini aks ettiradi va tovar ishlab chiqarish bilan birlashadi, uni to'ldiradi. Bundan tashqari, bozor tovar-pul munosabatlari namoyon bo'lishining o'ziga xos shaklidir. Bu bozorning iqtisodiy xususiyatini aks ettiradi.

Shunday qilib, bozor - bu ishlab chiqaruvchilar, tadbirkorlar tomonidan yakuniy natijalariga bo'lgan qiziqish asosida iqtisodiyotning samarali ishlashini ta'minlaydigan iqtisodiy munosabatlar tizimidir. Bozorni ijtimoiy-iqtisodiy holatlardan kelib chiqqan holda, shuni ta'kidlash kerakki, bu ishlab chiqarishni iste'molchiga aylantirish mexanizmni ta'minlaydi. Barcha bozor ishlari iste'molchilarning ehtiyojlarini qondirish va rivojlantirishga qaratilgan. Bozor bir tomondan ishlab chiqarish va taqsimlash, ikkinchi tomondan ishlab chiqarish va iste'mol o'rtasidagi bog'liqlik vazifasini bajaradi.

Mavjud ta'riflarning xilma-xilligi bozorni iqtisodiy hodisa sifatida bilishning tarixiy jarayonida, uning murakkabligi va ko'p qirrali ekanligidan dalolat beradi.

Bozor iqtisodiyoti qonunlari. Bozor faoliyatining asosiy iqtisodiy qonunlari qiymat qonuni, resurslarni tejash qonuni va bozor muvozanati qonunidir. **Qiymat qonuni** - bozor munosabatlarida ekvivalentlik tendentsiyasi sifatida namoyon bo'ladi, ya'ni tovar aylanishi jarayonida barcha subyektlar uchun teng o'zaro foyda olish hisoblanadi. Har bir mahsulotning ikki tomoni bor: bir tomondan, bu foydali iste'mol qiymati, boshqa tomondan ishlab chiqarish xarajatlarining qiymati. Shu munosabat bilan bozor ekvivalenti mahsulotning o'rtacha narxi uning sifatining o'rtacha darajasini ham, ushbu mahsulot uchun sarflangan xarajatlar darajasini ham aks ettirishi kerakligini anglatadi. Bozor narxi aslida uning obyektiv asosi - sifat va xarajatlar darajasiga nisbatan o'zgarib turadi.

Resurslarni tejash qonuni - ishlab chiqaruvchilarga ishlab chiqarish samaradorligini rag'batlantiruvchi omil sifatida narxlarning harakati orqali ta'sir qiladi. Bu ishlab chiqarilayotgan mahsulot va xizmatlarning sifat ko'rsatkichlarini doimiy ravishda yaxshilashni va iste'mol qiymatining birligi uchun xarajatlarni kamaytirishni o'z ichiga oladi.

Bozor muvozanati qonuni - talab va taklif muvozanatini anglatadi. Ushbu qonunga muvofiq bozorda sotiladigan tovarlar va xizmatlarning pul hajmi samarali talabning tegishli miqdoriga tenglashtirilishi kerak.

Ushbu umumiy qonunlar bilan bir qatorda bozor boshqa o'ziga xos boshqa qonunlarga ham ega.

Bozorlarning ishlashi uchun shart-sharoitlar. Nazariya va amaliyot shuni ko'rsatadiki, bozor munosobatlarining amal qilish bitta emas, balki butun omillarni mavjud bo'lishini talab qiladi. Ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

iqtisodiy erkinlik:

Jamiyat a'zolari pulni tejash va tejash borasida ham tanlash erkinligiga ega. Korxonalar, o'z navbatida, o'z mahsulotini qanday va qanday ishlab chiqarish va qaerda sotish kerakligi borasida ma'lum erkinlikka ega.

mulkgaga egalik huquqi:

Jismoniy va yuridik shaxslar o'z mulklariga aniq belgilangan huquqlarga, shu jumladan mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqiga ega. Mamlakatda mulkning katta qismi xususiy mulkka ega bo'lishi kerak va davlat ishlab chiqarish vositalarining ma'lum bir qismiga egalik qilishi mumkin.

raqobat:

Ishlab chiqarish va xizmatlar sohasida raqobatdosh yetkazib beruvchilar ko'p bo'lishi kerak. Yangi firmalar va korxonalar faoliyatini boshlashi bilan raqobat mavjud bo'lgan bozorlarga chiqishiga to'g'ri keladi.

huquqiy bozor institutlari:

Savdo erkinligi, aktsiyadorlar, xo‘jalik birlashmalari huquqlarini himoya qiladigan qonun hujjatlarini o‘z ichiga olgan va yangi jamiyatlarning erkin tashkil etilishini ta‘minlaydigan huquqiy tizim tomonidan qo‘llab-quvvatlanadi. Huquqiy tizim nafaqat shartnomalar tuzishning asosiy printsiplarini, balki iqtisodiy shartnomalarni amalga oshirish usullarini ham belgilab beradi.

qat‘iy byudjet cheklovlari:

Jismoniy shaxslar va tashkilotlarning daromadlari ko‘p jihatdan davlat subsidiyalari hajmiga emas, balki iqtisodiyotga qo‘shadigan hissasiga bog‘liq.

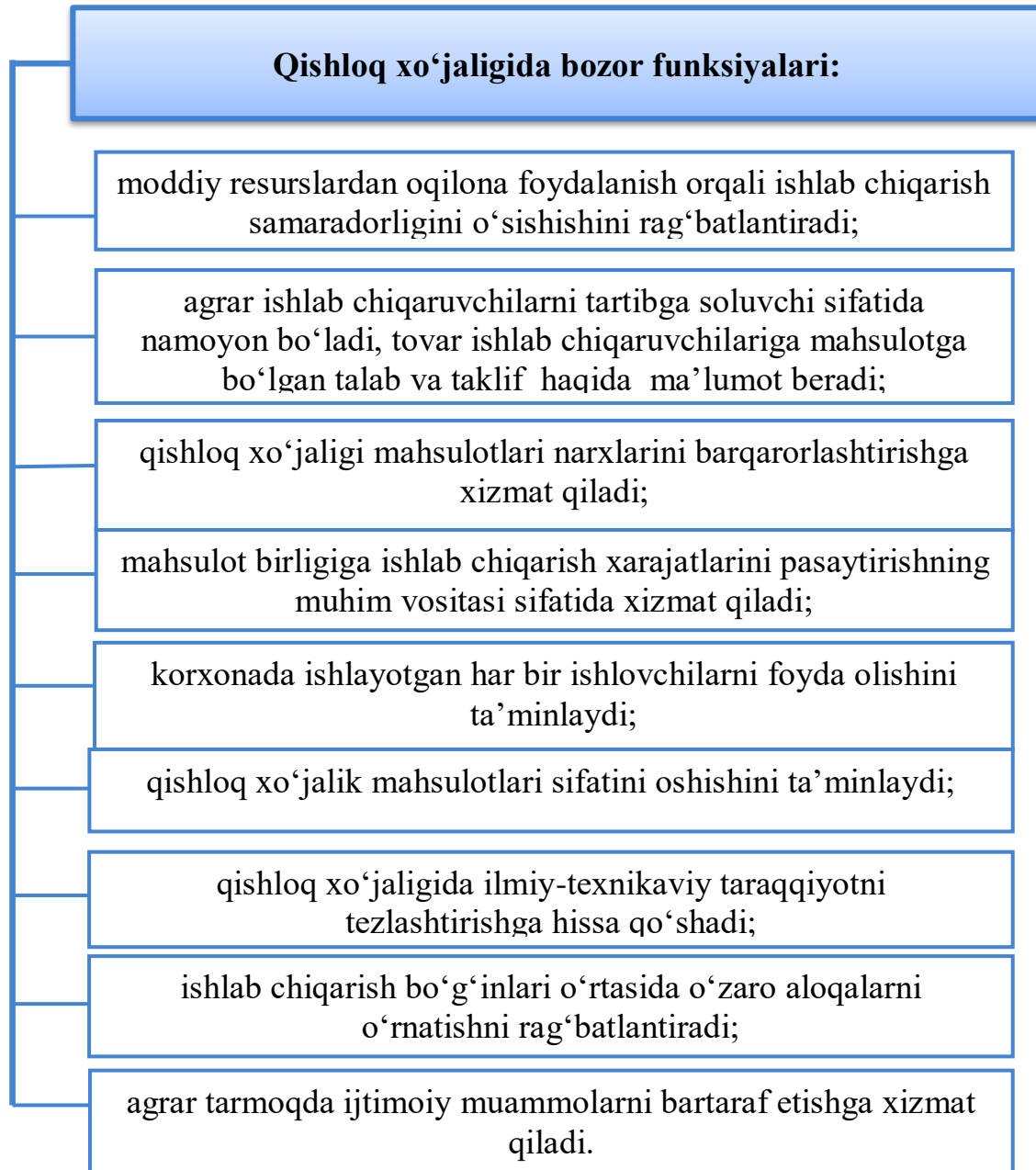
bashorat qilinadigan davlat siyosati:

Korxonalar va aholi o‘zlarining moliyaviy va iqtisodiy holatini davlat siyosatidagi kutilmagan qarorlardan qo‘rqmasdan taxmin qilish imkoniyatiga egalar. Davlat inflyatsiyani past darajada ushlab turish choralarini ko‘rish zarur, soliqqa tortish barqaror va davlatning bevosita korxonalar va bozorlar faoliyatiga aralashuvi cheklangan. Biroq ushbu holatlarni aynan shunday bo‘lishini oldindan aytib bo‘lmaydi.

Bozor funksiyalari. Bozor bir qator muhim funktsiyalarni bajaradi (4.1-rasm).

Bozor infratuzilmasi va uning elementlari. Bozorning ishlashi bozor mexanizmini amalda aniqlaydigan asosiy elementlarning mavjudligi bilan izohlanadi, ularning asosiylari: talab, taklif, raqobat va narxlar tizimi. Ushbu elementlarning o‘zaro ta‘sirining mantig‘i shundan iboratki, foydani maksimal darajada oshirishga intilish va jamiyat a‘zolari pul to‘lashga tayyorligi ishlab chiqaruvchilarni resurslarni jamiyat ehtiyojlari uchun ko‘proq bo‘lgan tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishga yo‘naltirishga majbur qiladi. Talab va taklif sotib olingan va sotilgan tovarlarning miqdorini aniqlaydi va ular uchun narxlar tizimini shakllantiradi. O‘z navbatida narxlar iste‘molchilar va ishlab chiqaruvchilar uchun bozor sharoitlari to‘g‘risida ma‘lumot

beradigan signaldir. Boshqacha qilib aytganda, narxlar bilvosita zarur tovarlarning mavjudligi va massasi, xarajatlari va ularni ishlab chiqarish texnologiyasi darajasi to'g'risida tushuncha beradi.

4.1-rasm. Qishloq xo'jaligida bozor funksiyalari

Narxlar, raqobat mexanizmi orqali ko'plab individual iqtisodiy qarorlar umumlashtirilib, muvozanatlashadi. Raqobat ishlab chiqarishni ehtiyojlarni eng yaxshi qondirishga yo'naltirilgan. Bu narxlarni pasaytirishni rag'batlantiradi, mahsulot sifatini yaxshilaydi, turini kengaytiradi. Boshqa tomondan, raqobat ilmiy-

texnik taraqqiyotni amalga oshirishga va jamiyatning cheklangan manbalaridan yanada samarali foydalanishga yordam beradi.

Bozor munosabatlarining rivojlanishi ma'lum darajada bozor infratuzilmasi bilan belgilanadi. Bozor infratuzilmasi - bu bozor tizimining umumiy tarkibiy qismidir, ular tabiatda yordamchi bo'lib, butun bozor organizmining normal ishlashini ta'minlaydi. U bozor iqtisodiyotiga xizmat ko'rsatishga mo'ljallangan muassasalar, tashkilotlar, davlat va tijorat korxonalarini to'plamidan iborat.

Tovar bozorining infratuzilmasi tovarlarni saqlash va sotish uchun mo'ljallangan do'konlar va boshqa korxonalar tarmog'ini o'z ichiga olgan ulgurji va chakana savdo bilan ta'minlangan. Ularning asosiy maqsadi tovarlarni sotish uchun normal sharoitlarni ta'minlashdir. Tovar bozori infratuzilmasining tarkibiga kim oshdi savdolari, yarmarkalar, savdo vositachilik markazlari va tovar birjalari va boshqalar kiradi.

4.2. Bozordagi talab, taklif va narx egiluvchanligi

Talab tushunchasi va omillari. Bozor doimo sotuvchi-xaridor munosabatlari bilan namoyon bo'ladi, bu ishlab chiqarish va iste'mol o'rtasidagi ichki aloqalarni va qarama-qarshiliklarni ifodalaydi. Ushbu munosabatlar talab va taklif bilan tavsiflanadi.

Talab - bu bozorda taqdim etiladigan va tegishli naqd pul bilan ta'minlangan ehtiyojni ifodalash shakli. Boshqacha aytganda, talab to'lov qobiliyatiga bo'lgan ehtiyojdir. Ammo agar biror kishi do'konda moda buyumni ko'rsa va uni sotib olishni xohlasa, ammo buning uchun zarur vositasi bo'lmasa, uning ehtiyojini talab deb hisoblash mumkin emas. Talab qonuni bu narx va talab hajmi o'rtasidagi teskari munosabatlardir. Shunday qilib, mahsulot narxining pasayishi talabning mos ravishda o'sishiga olib keladi. Aksincha, tovarlar narxining oshishi talabning pasayishiga olib keladi (4.2-rasm).

Talab ko'p omillar ta'sir qiladi. Xususan, ularning asosiylari quyidagilar:

Tegishli mahsulotlar narxining o'zgarishi. Masalan, bug'doy narxining oshishi arpa, makka doni, tariq, no'xat va shu kabilar uchun talabning oshishiga olib keladi.

Aholining pul daromadlari o'zgarishi. Masalan, daromadlarning o'sishi aholining sariyog', shokolad, go'sht, baliq kabi mahsulotlarga bo'lgan talabini oshiradi va aksincha daromadlarning pasayishi sabzavot, kartoshka, margaringa bo'lgan talabning oshishiga olib keladi.

Xaridorning ta'mini o'zgartirish. Qora mol go'shtidagi yuqori xolesterin parranda go'shtining ko'payishiga olib keladi.

Xaridorlar sonining o'zgarishi. Tug'ilish darajasining qo'payishi bolalar kiyimlariga, maktabgacha ta'lim muassasalariga talabni oshiradi.

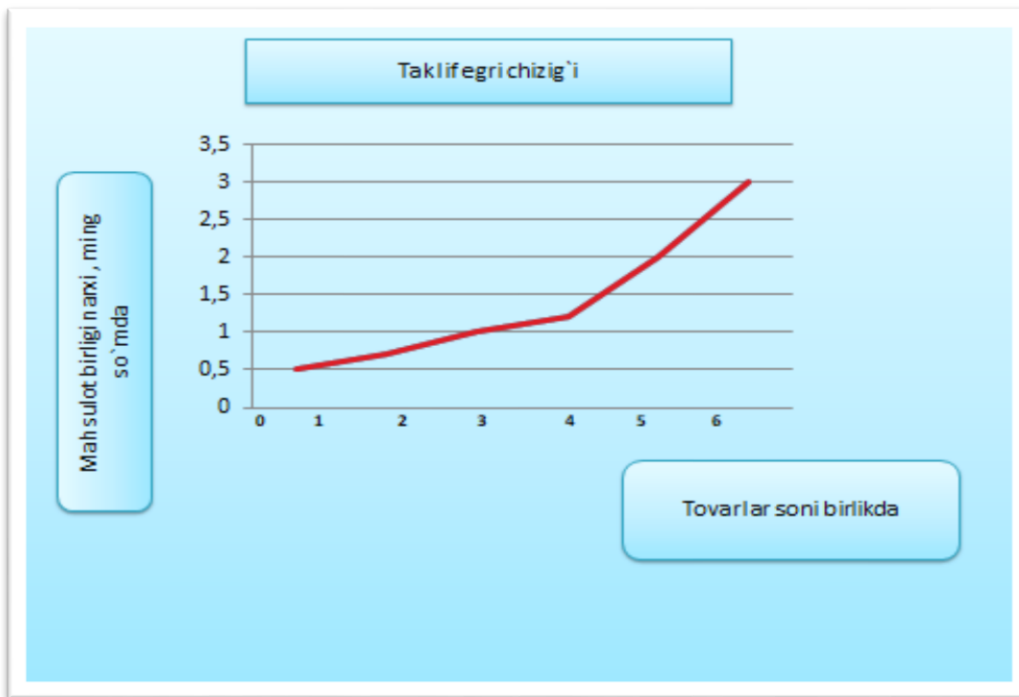

4.2-rasm. Talab egri chizig'i

Taklif tushunchasi va omillari. Taklif - bu bozorda taklif qilinadigan tovarlar hajmi. Boshqacha aytganda, bu ishlab chiqaruvchilar ushbu mahsulotlarning bozor narxlarini ma'lum darajada ishlab chiqarishga tayyor bo'lgan mahsulotlar miqdori.

Taklif qonunida aytilishicha, agar mahsulot narxi pasaysa, ushbu mahsulotning bozorga chiqishi miqdori kamayadi. Shunday

qilib, mahsulot narxi va taklif o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud (4.3-rasm).

4.3-rasm. Taklif egri chizig'i

Taklifga ta'sir qiluvchi omillar:

Resurs narxlarining o'zgarishi. Mineral o'g'itlarning arzonlashishi don mahsulotlari yetkazib berishni ko'paytiradi va aksincha.

Texnologiyaning o'zgarishi. Issiqxona o'simliklarida zararkunandalardan o'simliklarni biologik himoya qilish uchun yangi texnologiyaning joriy etilishi bodring va pomidor yetkazib berishni ko'payishiga yordam berdi.

Soliqlar va subsidiyalarning o'zgarishi. Chorvachilik mahsulotlariga subsidiyalarning pasayishi ishlab chiqarishning pasayishiga olib keladi va natijada sut va go'shtga bo'lgan talab kamayadi. Qo'shilgan qiymat solig'ining oshishi taklifning pasayishiga olib keladi.

Boshqa tovarlar narxining o'zgarishi. Mol go'shti sotib olish narxining pasayishi qo'y go'shti va parranda go'shtining ko'payishiga olib keladi.

Yetkazib beruvchilar sonining o'zgarishi. Bog'lar va tomorqa erlarning ko'payishi kartoshka, sabzavot va mevalarni yetkazib berishni ko'payishiga yordam beradi.

Kutishlarning o'zgarishi. Masalan, valyuta bozorida so'mning qadrsizlanishini kutish bizni hozirgi taklifni yanada oshirishga majbur qiladi.

Ta'minotga ham, talabga ham ta'sir etuvchi ayniqsa kuchli regulyator bu narx.

Bozordagi talab va taklifning egiluvchanligi. Istalgan mahsulot turiga bo'lgan talab iste'molchining mahsulotni sotib olish to'g'risidagi qaroriga asoslanadi. Bundan tashqari, bitta mahsulot turini sotib olish sonining ko'payishi iqtisodiyotning turli sohalarida boshqa tovarlar va resurslarga talabni keltirib chiqarishi mumkin.

Shunday qilib, aholi tomonidan go'sht iste'molining ko'payishi hayvonlar uchun ozuqa, asbob-uskuna, yoqilg'i va boshqa moddiy resurslarga talabni shakllantiradi. Bu, o'z navbatida, qishloq xo'jaligini resurslar va uskunalarni bilan ta'minlaydigan tarmoqlarning rivojlanishini ta'minlaydi. Oxir oqibat bitta mahsulotga dastlabki talab jamiyatning butun iqtisodiy tizimini rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Bozorning ishlashi amaliyotida narx o'zgarishi va aholi sotib oladigan tovarlar miqdori o'rtasida ma'lum bir munosabatlar mavjud. Iqtisodiy adabiyotlarda bu bog'liqlik talabning narx egiluvchanligi deb nomlanadi. Bu tovarlar va xizmatlar narxlarining o'zgarishiga mijozlarning reaksiyasining intensivligini anglatadi.

Talabning narx egiluvchanligi (T_e) quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$T_e = \frac{T_x}{T_n}$$

bunda T_x – tovar xaridi o'zgarishi, %

T_n – tovar narxi o'zgarishi? %.

Talabning narx egiluvchanligi - bu narxning o'zgarishiga javoban talab miqdorining o'zgarishi darajasi. Talab miqdori - bu ma'lum bir narxda bozorda talab qilingan mahsulot miqdori.

Talabning egiluvchanligi variantlari. Mutlaqo egiluvchan bo'lmagan talab. Bu shuni anglatadiki, iste'molchilar tovarlar narxining o'zgarishiga qaramasdan bir xil miqdordagi tovarlarni talab qiladilar. Ushbu turdagi noegiluvchanlikni quyidagi formula bilan ifodalash mumkin:

$$Te = \frac{Ts}{Tn} \rightarrow 0$$

Egiluvchan bo'lmagan talab sotib olingan mahsulot miqdori ushbu mahsulot narxining har foiz pasayishi uchun 1% dan kam o'sganda yuzaga keladi. Bu xaridorlarning narxlarning o'zgarishiga nisbatan zaif reaksiyasi hisoblanadi.

Egiluvchan bo'lmagan talab shuni ko'rsatadiki, talab miqdori har doim tovarlar narxidagi tegishli o'zgarishlardan kamroq bo'ladi. Bu formula bilan qo'yidagicha ifodalanadi:

$$0 < Te < 1$$

Talabning yagona egiluvchanligi, sotib olingan tovarlar miqdori 1% ga ko'tarilganda, narx 1% ga pasayganda yuzaga keladi. Buni formula bilan quyidagicha ifodalash mumkin:

$$Te = 1$$

Yagona egiluvchanlik bilan talab miqdori faqat tovar narxining o'zgarishi bilan belgilanadi.

Biroq, tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talab nafaqat ma'lum bir mahsulot narxiga, balki boshqa tovarlarning narxiga ham bog'liq. Bunday munosabatlar talabning o'zaro narx egiluvchanligi bilan tavsiflanadi. Bu quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$Ke = \frac{Xo'}{No'}$$

Bunda, Xo' – tovar xaridi o'sishi, %,

No' – tovar narxi o'sishi, %.

Egiluvchan talab narxning har foiz pasayishi uchun talab 1% dan oshganda kuzatiladi. Bu mijozlarning kuchli reaksiyasi hisoblanadi.

Elastik talab bilan narxning ozgina o'zgarishi talab miqdorida sezilarli reaksiyaga sabab bo'ladi.

$$Te > 1$$

Mutlaq elastik talab. Bu mahsulotga bo'lgan talab narxdan mutlaqo mustaqil ekanligini va uning miqdori boshqa ba'zi omillar ta'siri ostida shakllanganligini ko'rsatadi.

$$Te \rightarrow \infty$$

Bu shuni anglatadiki, boshqa mahsulot narxining oshishi bilan ushbu mahsulotga talab ortishi va kamayishi mumkin. Masalan, kir yuvish sovuni narxining oshishi kir yuvish vositalariga talabni oshiradi.

Talabning egiluvchanligi bu narxlarning o'zgarishini tovarlarni sotishdan tushgan tushum hajmiga ta'sirini aniqlashni istagan sotuvchilar uchun juda muhim ko'rsatkichdir.

Narxlarning egiluvchanligi bilan bir qatorda, aholi daromadlariga talabning egiluvchanligi ham mavjud. U quyidagi formula bilan ifodalanishi mumkin:

$$De = \frac{Ts.o'}{Do'}$$

Bunda $Ts.o'$ – tovar mahsuloti o'sishi, %,

Do' – daromadning o'sishi, %.

Daromadning o'sishi xaridlarni amalga oshirish qobiliyatini oshiradi. Daromad ortib borishi bilan ko'pgina tovarlarga talab ortadi. Bundan tashqari, zarur tovarlarga bo'lgan talabning egiluvchanligi juda kichik va hashamatli tovarlarga juda katta. Bundan tashqari, yetarlicha yuqori daromad darajasida eng yaxshi tovarlar va ularning o'rnini bosadigan tovarlar mavjud.

Taklifning egiluvchanligi tushunchasi va turlari. Taklifning egiluvchanligi mahsulot narxining o'zgarishiga sezgirlikni, reaksiyani tavsiflaydi. Talabning egiluvchanligi singari, taklifning

egiluvchanligi tushunchasi ham kiritiladi. Bu mahsulot narxining o'zgarishiga taklifning sezgirligi yoki munosabatini tavsiflaydi. Taklifning egiluvchanligi quyidagi formula bilan ifodalanishi mumkin:

$$T_e = \frac{T_s}{T_n}$$

Bunda T_s - taklif qilingan tovarlar sonining o'zgarishi, %,

T_n - taklif qilingan tovarlar narxining o'zgarishi, %.

Narxlarning egiluvchanligida quyidagi turlarga ajratiladi.

Mutlaqo egiluvchan bo'lmagan taklif. Bu tovar ishlab chiqaruvchisi tovarlar narxining o'zgarishiga qaramasdan ma'lum miqdordagi tovarlarni ishlab chiqarishga tayyor bo'lganda sodir bo'ladi. Shuning uchun taklifning mutlaqo nomutanosibligi quyidagi formulada ifodalanadi:

$$T_e = 0$$

Noelastik taklif. Bu tovarlarning narxini o'zgartirish taklifining zaif egiluvchanligini anglatadi. Bu shuni anglatadiki, taklif qilinadigan tovarlar miqdori har doim tovarlar narxidagi o'zgarishlarga qaraganda kamroq bo'ladi.

Taklifning yagona egiluvchanligi. Bu shuni ko'rsatadiki, yetkazib berish miqdori faqat tovar narxining o'zgarishi bilan tavsiflanadi va quyidagi formula bilan ifodalanishi mumkin:

$$T_e = 1$$

Egiluvchan taklif. Mahsulot narxining ozgina o'zgarishi taklif miqdorida sezilarli o'zgarishiga sabab bo'ladi. Bu formula bilan quyidagicha ifodalanadi:

$$E > 1$$

Mutlaqo egiluvchan taklif. Bu ma'lum bir mahsulotni yetkazib berish narxdan mutlaqo mustaqil ekanligini va yetkazib berish miqdori boshqa omillarning ta'siriga bog'liqligini ko'rsatadi. Elastik taklif quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$E \rightarrow \infty$$

Taklifning egiluvchanligi bir qator omillarga bog‘liq. Ularning asosiylari quyidagilar:

Tovarlarning uzoq muddatli saqlash qobiliyati va saqlash qiymati. Bu shuni anglatadiki, uzoq vaqt saqlanib turmaydigan mahsulot taklifning past egiluvchanligiga ega.

Ishlab chiqarish jarayonining xususiyatlari. Agar ishlab chiqaruvchi narx ko‘tarilganda ma‘lum bir mahsulotni ishlab chiqarishni kengaytirishi yoki ushbu mahsulotning narxini pasaytirganda yangi mahsulotni ishlab chiqarishga o‘tish imkoniga ega bo‘lsa, ushbu mahsulotning taklifi elastik bo‘ladi.

Vaqt omili. Odatda, ishlab chiqaruvchi ma‘lum bir mahsulot narxining o‘zgarishiga darhol javob bera olmaydi. Buning uchun ma‘lum vaqt talab etiladi, bu vaqt davomida ishlab chiqaruvchi asbob-uskunalarni sotib olishi, zarur xom ashyoni sotib olishi, qo‘shimcha ishchi kuchi yollashi, bankdan kredit olishi kerak.

Amalda tovarlarni taklif qilish elastik bo‘lmagan vaziyat mavjud. Bunday holda talabning o‘shishi taklifning ko‘payishiga emas, balki narxlarning inflyatsion o‘shishiga olib keladi.

4.3. Bozor raqobati: tushunchasi, turlari va iqtisodiy ahamiyati

Bozordagi raqobat tushunchasi. Bozor tizimi odamlarning shaxsiy qiziqishlarini qondirish istagiga asoslangan. Bozorda tovarlar va mahsulotlar almashinishidagi manfaatlar to‘qnashuvi raqobatni yuzaga keltiradi. Bozor tuzilmalari nafaqat tovarlarning turi va maqsadi, balki ishlab chiqaruvchilar va iste‘molchilar o‘rtasidagi raqobat darajasida ham farqlanadi. Bozor raqobatbardoshligi mustaqil korxonaning o‘z mahsulotini sotish shartlariga va eng avvalo narxlarga ta‘sir ko‘rsatish qobiliyati bilan belgilanadi.

Raqobat bozorda ko‘plab mustaqil xaridorlar va sotuvchilarning mavjudligi va xaridor va sotuvchilarning bozorga

erkin kirishlari va undan chiqib ketishlari uchun teng imkoniyatlarni anglatadi.

Bozor sharoitida foydani tenglashtirish jarayoni o'z-o'zidan sodir bo'ladi va turli sohalardagi tadbirkorlar o'rtasidagi raqobatga asoslanadi. Bunday holda raqobatning ikki turini ajratish mumkin: tarmoq ichidagi va tarmoqlararo.

Tarmoq ichidagi raqobat har bir sohada mehnat unumdorligi darajasi har xil bo'lgan ko'plab korxonalar bilan tavsiflanadi. Tarmoq ichidagi raqobat sharoitida bozor qiymati ijtimoiy zarur ish kuchi bilan belgilanadi va ushbu mahsulotning muhim qismini ishlab chiqaradigan korxonalar individual qiymatiga yaqinlashadi.

Raqobat - bu eng katta foyda olish uchun o'z mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotish uchun yanada qulay shart-sharoitlar yaratish uchun tovarlar va xizmatlar ishlab chiqaruvchilarining o'zaro kurashini anglatadi. Yakka tartibdagi ishlab chiqaruvchilar va korxonalar o'z mahsulotlarini sotadigan bozorga qanchalik ta'sir qilsalar, bozor shunchalik raqobatdosh bo'ladi.

Bozor qiymati va tovarlar va xizmatlarning bozor bahosi o'rtasida aniq bog'liqlik mavjud. Agar tovarlarga talab ularning taklifidan yuqori bo'lsa, u holda bozor narxi bozor qiymatidan oshadi. Agar bozorda tovarlar taklifi ularga bo'lgan talabdan yuqori bo'lsa, u holda bozor narxi bozor narxidan pastga tushadi.

Tovarlarni bozorda sotishning yakuniy natijalari ko'p jihatdan ularning bozor bahosiga va korxonadagi tovarlarning individual qiymatiga bog'liq. Agar tovarlarni ishlab chiqarishning individual qiymati bozor qiymatidan past bo'lsa, unda ishlab chiqaruvchilar mahsulot sotishdan bozor va individual qiymat o'rtasidagi farq miqdorida foyda olishadi. Va aksincha, korxonalar individual

qiymati yuqori bo'lgan ishlab chiqaruvchilar tovarlarni sotishdan zarar ko'radilar.

Tarmoq ichidagi raqobat va yuqori foyda olish ilg'or texnologiyalarni joriy etish va ishlab chiqarish tannarxini pasaytirishga yordam beradi.

Raqobat nafaqat har bir sohada, balki turli sohalardagi korxonalar o'rtasida ham rivojlanmoqda. Tarmoqlararo raqobat kapitalni past rentabelli tarmoqlardan yuqori rentabelli tarmoqlarga o'tkazishda namoyon bo'ladi.

Tarmoqlararo raqobat - bu o'zlarining kapitallaridan yuqori foyda olish uchun tadbirkorlar, monopolistik uyushmalar va iqtisodiyotning turli sohalari o'rtasidagi raqobat turlaridan biri. Tarmoqlararo raqobat orqali mablag'larni bir sohadan ikkinchisiga o'tkazish amalga oshiriladi va ijtimoiy kapitalning ko'payishi nisbati belgilanadi. Shu bilan birga, past rentabelli tarmoqlar bo'yicha mablag'larni qayta taqsimlash quyidagi iqtisodiy oqibatlarga olib keladi:

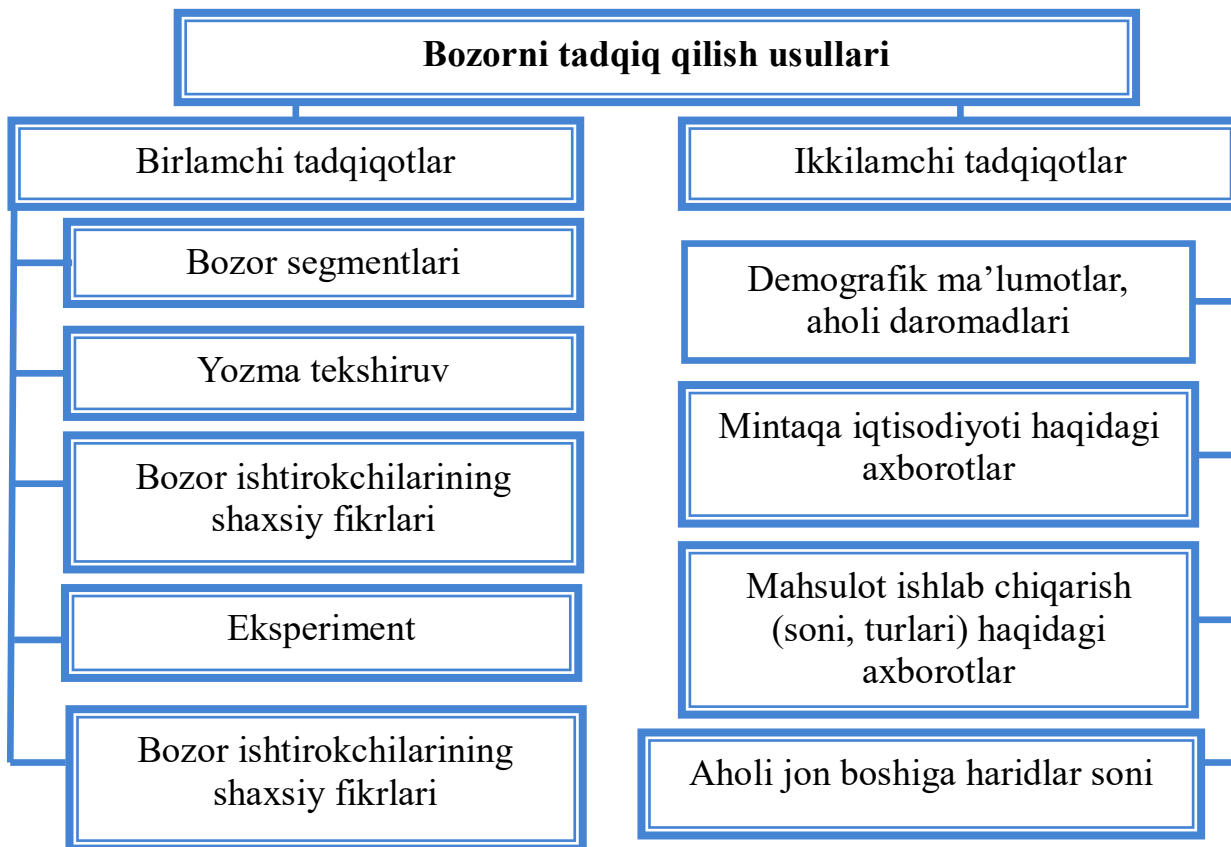
- ishlab chiqarishning pasayishi;
- tovarlarni yetkazib berishning kamayishi;
- bozor narxlarining oshishi;
- foydaning o'sishi va h.z.

To'g'ridan-to'g'ri proporsional iqtisodiy hodisalar yuqori daromadga ega bo'lgan sohalarda kuzatiladi.

Monopol raqobat sharoitida iqtisodiy raqobat nafaqat narxga, balki mahsulot sifati, reklama va mahsulotni sotish bilan bog'liq shartlar kabi noshartli omillarga ham e'tibor qaratadi.

Bozorga kiradigan tovarlar va mahsulotlar o'zlarining farqiga ega va ma'lum vaqtdan keyin ularni o'zgartirish mumkin. Mahsulotlarning ayrim turlarining parametrlari va xususiyatlari ularning sotilishini rag'batlantirish uchun ishlab chiqaruvchining reklamalarida tegishli ravishda aks ettirilishi kerak. Ushbu mahsulot raqobatchilarning mahsulotlaridan yaxshiroq ekanligiga xaridorlarni ishontirish uchun ko'plab ishlab chiqaruvchilar savdo

belgilariga alohida e'tibor berishadi. Bunday raqobat narxsiz raqobat deb ataladi. Bozorni zabt etish uchun ishlab chiqaruvchilar o'z tadqiqotlarini o'tkazishlari kerak. Ushbu quyidagi usullar yordamida amalga oshiriladi (4.4-rasm).

4.4-rasm. Bozorni tadqiq qilish usullari

4.4. Bozorlarning tasnifi

Bozorlarning umumiy tasnifi. Turli mezonlar asosida barcha bozorlarni quyidagicha tasniflash mumkin (4.5-rasm).

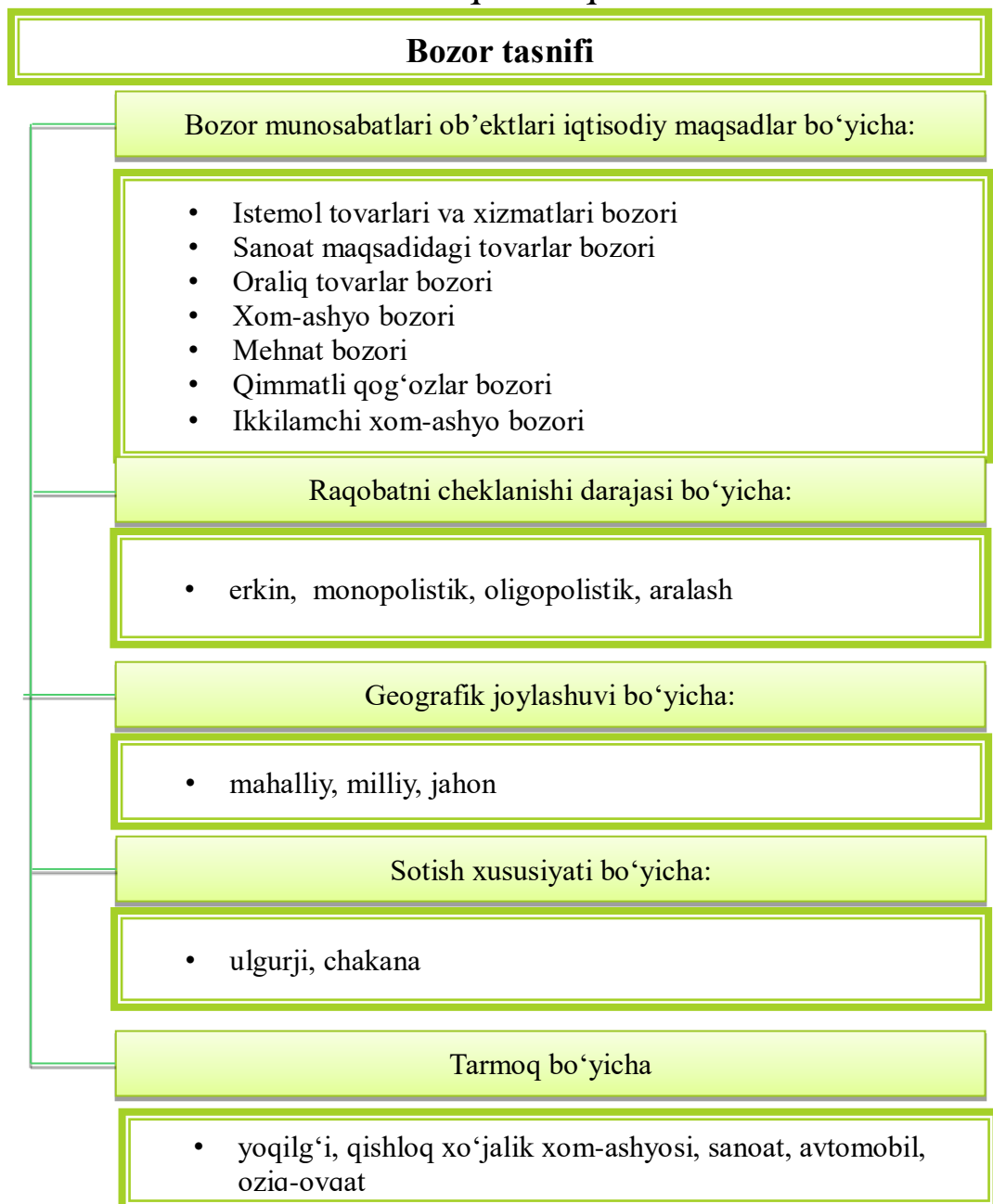
Shu bilan birga, bozorlarni sifat xususiyatlariga ko'ra quyidagilarga bo'lish mumkin:

- mukammal va nomukammal bozorlar;
- uyushgan va uyushmagan;
- kirishi cheklangan va cheklanmagan bozorlar;

Qishloq xo'jaligidagi bozor turlari. Mavjud bozorlarning xilma-xilligi ularni quyidagi turlarga bo'lishimizga imkon beradi: qishloq xo'jaligi bozorlari; qishloq xo'jaligi uchun moddiy-texnik

resurslar bozori; xizmat ko'rsatish sohasi bozori; marketing bozorlari.

Qishloq xo'jaligi milliy iqtisodiyotning muhim tarmoqlaridan biri bo'lib, unda erkin bozor raqobatiga mos keladigan bozor tarkibi va munosabatlar tizimi saqlanib qoladi.

4.5-rasm. Bozor tasnifi

Erkin raqobat bozorining asosiy xususiyatlari quyidagilar:

- bozorda ko'plab mustaqil ishlab chiqaruvchilar mavjud;
- har bir alohida ishlab chiqaruvchi narxga ta'sir qila olmaydi;

- mahsulotlar bir xil va standartlashtirilgan;
- kirishga to‘siqlar yo‘q.

Qishloq xo‘jaligi uchun moddiy-texnik resurslar bozori. Bozor uchta yirik tarmoqqa asoslanadi:

- qishloq xo‘jaligi texnikasi;
- kimyoviy moddalar va o‘g‘itlar ishlab chiqarish;
- ozuqa ishlab chiqarish.

Ushbu tarmoqlar tipik oligopolistik tuzilma bilan ajralib turadi, ya‘ni bir nechta yirik firmalarning bozorda ustunligi.

Oligopoliya quyidagilar bilan tavsiflanadi:

- ishlab chiqarish hajmini aniqlashda firmalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik;
- narxlarni belgilash va narxlarni boshqarish siyosatining o‘zaro muvofiqligi;
- tabiiy texnologik monopoliya;
- kirishning aniq to‘siqlari.

Shunday qilib, yuqori raqobatdosh qishloq xo‘jaligiga monopollashtirilgan sanoat mahsulotlari qarshilik ko‘rsatmoqda. Bu narx pariteti muammosini ya‘ni sotib olingan resurslar va ishlab chiqarilgan mahsulotlar uchun narx nisbatini keltirib chiqaradi.

Xizmatlar bozori. Fermerlarga, dehqon va fermer xo‘jaliklariga, yirik qishloq xo‘jaligi korxonalariga ko‘rsatiladigan xizmatlar bozori dilerlik, ta‘mirlash-texnik, agrokimyoviy, meliorativ va boshqa tashkilot va firmalar tizimi bilan namoyon bo‘ladi.

Marketing sohasining bozorlari. Mahsulotlar tabiati va firmalarning raqobatbardosh xatti-harakatlariga ko‘ra ular quyidagi turlarga bo‘linadi:

- oziq-ovqat tovarlari bozori. Bu un va don mahsulotlari, shakar va boshqa qator sohalar uchun asosiy hisoblanadi. Uning xarakterli xususiyatlari quyidagilardir: mahsulotlarning nisbiy bir xilligi, tovarlarni ko‘p miqdorda standartlashtirish;

- yuqori darajada qayta ishlangan oziq-ovqat mahsulotlari bozori. Ushbu bozor guruhida sotiladigan mahsulotlar turli xil, yuqori tabaqalashtirilgan deb tasniflanadi. Bu tamaki va qandolatchilik mahsulotlari, keng turdagi tayyor mahsulotlar.

Tovarlarni yuqori darajadagi differentsiatsiyasi shundan dalolat beradiki, har bir tur uchun har xil sifat xususiyatlariga ega keng navlar mavjud. Iste'molchilar nazarida tovarlarning o'rnini bosishi qanchalik yuqori bo'lsa, tovarlar o'rtasidagi raqobat kuchayadi va narx ustuvorligi uchun imkoniyatlar kamayadi.

Bunday bozorda raqobatning eng muhim vositasi bu reklama va tovarlarni ro'yxatga olish va yetkazib berishning turli usullari.

Ushbu mahsulotlar guruhining bozori odatda bir nechta etakchi firmalar ustunlik qiladigan yuqori tabaqalashtirilgan mahsulotlar bilan oligopolistikdir. Bunday bozorga kirish to'siqlari juda katta:

- past darajada qayta ishlangan nisbatan bir hil mahsulotlar (masalan, yarim tayyor go'sht mahsulotlari va yangi go'sht, sut va sut mahsulotlari) bozori. Ushbu bozor guruhiga kirish to'siqlari nisbatan past, narxlar raqobatbardosh bozorga asoslanib amalga oshiriladi;

- oziq-ovqat xizmatlari bozori. U ovqatlanishning barcha turlarini o'z ichiga oladi - kichik bufet va oshxonadan tortib qimmat restoranlargacha. Ushbu bozor o'ziga xos va turli xil. U reklama va monopollashtirishning turli darajalari, narxlari erkin bozordan monopoliyaga qadar bo'lgan bir nechta kichik guruhlarini ajrata oladi.

Oziq-ovqat xizmati bozori bir necha darajaga ega. Bu mahalliy bo'lishi mumkin - non mahsulotlari, yangi sut, to'liq sut mahsulotlari uchun; mintaqaviy - go'sht mahsulotlari, sabzavotlar va mevalar uchun; milliy - konserva va import qilingan oziq-ovqat uchun.

4.5. Qishloq xo‘jaligi uchun omillar bozori

Ishlab chiqarish omillari tushunchasi va talabi. Qishloq xo‘jaligida mahsulotlar ishlab chiqarishning barcha omillari tomonidan yaratiladi: yer, ish kuchi, kapital. Ulardan ba‘zilari foydalanish qiymatining shakllanishiga, boshqalari esa tovarlarning qiymatini yaratishga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi. Ishlab chiqarish jarayonidagi omillar bir-biri bilan o‘zaro ta‘sir qiladi, bir-birini almashtiradi va umumiy samaradorlikni oshiradi.

Ishlab chiqarish jarayonining normal ishlashi uchun korxonalar barcha zarur ishlab chiqarish omillariga va yetarli miqdorda ega bo‘lishi kerak. Binobarin, iste‘mol tovarlari bozori bilan bir qatorda, bozorga kiradigan ishlab chiqarish omillari ham mavjud. Ishlab chiqarish omillari bozori yer, tabiiy, mehnat va kapital-texnik resurslar kabi iqtisodiy resurslarning tovar aylanishi sohasidir. Ishlab chiqarish omillari bozorlarini resurslarning eng muhim turlari bo‘yicha guruhlash va yer, mehnat bozori va kapital bozoriga bo‘lish mumkin. Rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitida sanoat tovarlari juda ko‘p bo‘lib, ilmiy va texnologik taraqqiyot ta‘siri ostida doimiy ravishda o‘zgarib turadi.

Omillar bozorlari bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib pul va qimmatli qog‘ozlar bozori bilan o‘zaro ta‘sir qiladi. Ikkinchisi ishlab chiqarish omillarining bozorda aylanishda harakatlanishiga vositachilik qiladi. Omillar bozorlari davlatning iqtisodiy siyosati bilan boshqariladi. Birinchidan, alohida ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan yer va mehnat resurslarining bozor aylanishini qonuniy tartibga solish zarur. Yer va mehnat bozorlari millat boyligini kamsitmasligi kerak. Davlat ishlab chiqarishni rivojlantirishni rag‘batlantirishi va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning bozor aylanishidagi salbiy tendentsiyalarni qonuniy va iqtisodiy jihatdan yumshatishi kerak.

Ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi iqtisodiy raqobat jamiyatning cheklangan resurslaridan samarali foydalanishga olib keladi. Raqobat ishlab chiqarish omillariga narx belgilash orqali korxonalar o'rtasida resurslarni jamiyat a'zolarining ehtiyojlarini qondiradigan tarzda taqsimlaydi. Shu bilan birga, ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish uchun zarur tovarlar assortimentini chiqarishni hisobga olgan holda, resurslar korxonalar va tarmoqlar o'rtasida oqilona taqsimlanishi kerak. Bu resurslarni taqsimlash samaradorligi deyiladi. Resurslardan foydalanishning yana bir talabi shundaki, har bir mahsulot ishlab chiqarishning eng kam xarajatlari bilan ishlab chiqariladi. Bu ishlab chiqarish samaradorligiga mos keladi.

Ishlab chiqarish omillariga talab iqtisodiy xususiyatga ega. Bu manbalar odamlarning ehtiyojlarini tom ma'noda emas, balki bilvosita tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish orqali qondirishidan iborat. Ishlab chiqarish omillarining ma'lum bir turiga bo'lgan talab ishlab chiqarishning ushbu omillaridan foydalangan holda yaratilgan iste'mol tovarlariga bo'lgan talabga qarab ortishi yoki kamayishi mumkin.

Ishlab chiqarish omillariga bo'lgan talab nafaqat berilgan resurs uchun narx darajasiga, balki u bilan bog'liq bo'lgan boshqa ishlab chiqarish omillariga ham bog'liqdir. Har bir ishlab chiqarish omiliga bo'lgan talabning egiluvchanligi quyidagilarga qarab o'zgaradi.

- tadbirkorlik daromadlari va ishlab chiqarilgan mahsulotlarga talab darajasi;

- amaldagi iqtisodiy resurslarni almashtirish imkoniyatlari;

- bir-birini almashtiradigan ishlab chiqarish omillari uchun bozorlarning mavjudligi;

- ishlab chiqaruvchilarning yangi texnologiyalarni rivojlantirishga, innovatsiyalar va ilmiy-texnikaviy yutuqlarni joriy etishga intilishlari.

Ishlab chiqarish omillarini yetkazib berish. Raqobat bozorida ishlab chiqarish omillari narxlari talab va taklif taʼsirida shakllanadi. Ishlab chiqarish omillarining taklifi - bu ularning hozirgi bozorda mavjud narxlarda taqdim etiladigan miqdoriga aytiladi. Ishlab chiqarish omillari bozorida talab iqtisodiy resurslar taklifini keltirib chiqaradi. Shu munosabat bilan ishlab chiqarish omillari bozorlari isteʼmol tovarlari va xizmatlar bozorlaridan farq qilmaydi. Shu bilan birga, ishlab chiqarish omillari bozorlari oʻziga xos xususiyatlarga ega. Shu oʻrinda taklif ishlab chiqarish har bir omilining oʻziga xos xususiyatlariga bogʻliq va cheklangan ham kamyob iqtisodiy resurslar bilan bogʻliq degan xulosaga kelish mumkin.

Resurslarning yetkazib berilishi ularda tovar ishlab chiqaruvchilarning zarur tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishga boʻlgan ehtiyojiga nisbatan cheklangan. Agar ishlab chiqarish omillari erkin boʻlganida, iqtisodiy resurslarni yetkazib berish cheklanmagan boʻlar edi. Shunday qilib, maʼlum bir tovarlar bozorlari keraksiz boʻlib qolishi mumkin.

Aslida, iqtisodiy resurslarning cheklanganligi sababli, ularni bozorga yetkazib berish ishlab chiqaruvchilarda maʼlum qiziqishni keltirib chiqaradi.

Bozorda har bir ishlab chiqarish omilining taklifi turli xil egiluvchanliklarga ega. Shunday qilib, yer bozorida taklif egiluvchan emas, chunki uning oʻlchamlari aniq belgilangan va yer maydoni deyarli oʻzgarmagan. Erning oʻrnini bosadigan muqobil iqtisodiy resurs mavjud emas. Qishloq xoʻjaligidagi erlar qaytarib boʻlmaydigan iqtisodiy resursdir.

Shu bilan birga, bozorda xom ashyo yetkazib berish yanada moslashuvchan boʻlib chiqadi, chunki alternativ, bir-birining oʻrnini bosadigan xom ashyo turlari mavjud. Foydali qazilmalar va tabiiy xom ashyo zaxiralari cheklangan boʻlib, ularning aksariyati qayta tiklanmaydi, shuning uchun resurslar oʻrnini bosmasdan bozor egiluvchan boʻlmaydi.

Har bir daqiqada mehnat resurslari ham cheklangan bo'lib nisbatan sekin o'zgarib turadi. Mehnat resurslarining to'liq ish bilan bandligi, ishsizlikning kamayishi, ishlab chiqarish jarayonlarining yaxshilanishi hisobiga ishchi kuchining egiluvchanligini oshirish mumkin.

Me'yoriy mahsulot haqida tushuncha. Ishlab chiqarish omilining me'yoriy mahsuloti agar boshqa omillar o'zgarishsiz qolsa, qo'shimcha omil birligini kiritish yo'li bilan olinadigan qo'shimcha mahsulotdir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishning barcha omillari quyidagi guruhlariga bo'linadi.

- tabiiy boyliklar, erlar;
- mehnat resurslari;
- kapital;
- tadbirkorlik ko'nikmalari.

Ushbu ishlab chiqarish omillarining har biri muayyan daromad olish imkoniyatiga ega. Yer resurslaridan olinadigan daromad odatda renta deb nomlanadi. U uchta turga ega: differentsial renta I; differentsial renta II va mutlaq ijara. Ikkinchisi qishloq xo'jaligi mahsulotlariga narxni ishlab chiqarishning ijtimoiy narxidan yuqori bo'lgan mexanizm orqali amalga oshiriladi. Mutlaq ijara qishloq xo'jaligi mahsulotlarining narxiga qo'shimcha emas, balki ular qiymatining faqat bir qismini tashkil etadi. Mutlaq rentaning manbai ortiqcha ishchi kuchi tomonidan yaratilgan ortiqcha qiymatdir. Mutlaq ijara erdagi xususiy mulkning monopoliyasi hisobiga vujudga keladi.

Mutlaq ijaraning o'ziga xos xususiyatlari shundaki, differentsial rentadan farqli o'laroq, ularning sifatidan qat'i nazar, barcha erlardan olinadi. Differentsial renta qishloq xo'jaligi mahsulotlarining narxlariga ta'sir qilmaydi, mutlaq ijara esa qishloq xo'jaligi mahsulotlari narxini ishlab chiqarishning ijtimoiy narxidan yuqori bo'lishiga olib keladi.

Yerning me'yoriy mahsuloti - bu boshqa ishlab chiqarish xarajatlarining doimiy hajmi bilan boshqa yer uchastkasini ishlab

chiqarish jarayoniga kiritish natijasida jami mahsulot qiymatining oshishi hisoblanadi.

Mehnat resurslari keltiradigan daromad ishlab chiqarish omillari sifatida ish haqi ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bu jismoniy va aqliy ishchilarning ish haqi miqdoridan shakllanadi.

Ishchi kuchining me'yoriy mahsuloti boshqa mehnat birligi joriy etilishi bilan yaratilgan qo'shimcha mahsulotdir, bunda boshqa ishlab chiqarish xarajatlari esa o'zgarmaydi.

Kapital daromadlari yillik foiz stavkasi bilan ifodalanadi. Mahsulot - bu hozirda resurslarga to'lanishi zarur bo'lgan narx, boshqacha aytganda mablag'lar paydo bo'lishini kutish o'rniga resurslar uchun hozir to'lanadigan narx.

Qishloq xo'jaligida investitsiya resurslari kapital sifatida ishlaydi. Bundan tashqari, pul kapital mablag'lari tarkibiga kirmaydi. Ikkinchisi mashinalar, uskunalar va boshqa ishlab chiqarish vositalarini sotib olish uchun ishlatilishi mumkin. Shunday qilib, daromad faqat real kapitalni keltirishi mumkin: mashinalar, asboblari, uskunalar va boshqa ishlab chiqarish uskunalari.

Ishlab chiqarish omillarining maxsus guruhi - bu tadbirkorlik faoliyati. Tadbirkorlik qobiliyatini amalga oshirishdan olingan daromad tadbirkorlik foydasi hisoblanadi. Tadbirkorlikning cheklangan mahsuloti qo'shilgan tadbirkorlik faoliyatini ishlab chiqarish xarajatlarining boshqa turlarida doimiy ravishda ishlatishda olinadigan mahsulotning qo'shimcha hajmi.

Ishlab chiqarish omilining narxi faqat talab va taklif bilan belgilanadi. Muvozanatli narx ishlab chiqarish omilining ma'lum talab va taklif nisbati uchun rentabellik darajasiga to'g'ri keladi. Ishlab chiqarishda hosil bo'ladigan daromad har bir omilning me'yoriy rentabelligi yig'indisiga teng bo'lishi kerak.

Ishlab chiqarish omillariga talabning o'zgarishi sabablari. Ishlab chiqarish omillarini sotib olishda ishlab chiqaruvchilarning xarajatlari resurs egalarining yerni ijarasi, ish haqi, foizlar va

kapitaldan olinadigan foyda ko‘rinishidagi daromadlari sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday omillar narxi sifatida yer rentasi hisoblanadi. Bu ijaraning bir qismi bo‘lishi mumkin. Ishlab chiqarish omillari bozorlarida yer bilan ta‘minlash mutlaqo nomuvofiqdir. Foiz stavkalarining dinamikasiga muvofiq talab va yer narxining o‘zgarishi. Ssuda foiz darajasiga qarab yer bahosining o‘zgarishi yer kabi iqtisodiy resursni diskontlash shaklidir. Bunday hisob-kitoblar yerni ma‘lum bir muddatga ijaraga berish paytida tuzilishi kerak. Buni quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin.

$$E_n = \frac{\sum \text{Yer}}{S_x}$$

Bunda Yer – yer uchastkasidan kelgan renta summasi;

S_x – ssuda foizlari hajmi.

Yer resurslariga talabning o‘zgarishi sabablari quyidagilar:

- yer resurslarini hududlar bo‘yicha tarqatish;
- yerlarning soni va tarkibi;
- yerlarning sifatli holati;
- alohida yerlarning unumdorligi (haydaladigan yerlar, pichanzorlar, yaylovlar, ko‘p yillik ko‘chatlar).

Barcha kapital aktivlar bo‘yicha kapital bo‘yicha daromadlarning umumiy ifodasi foizlardir. Uning darajasi yillik foiz stavkasi (F_s) bilan belgilanadi. Bu sof foyda (S_f) qiymatini ishlatilgan kapital miqdoriga bo‘lish orqali hisoblanadi (K_m).

$$F_s = \frac{S_f}{K_m} * 100\%$$

Naqd shaklda ifodalangan barcha iqtisodiy resurslar bozorda faoliyat ko‘rsatadigan asosiy kapital shaklida bo‘ladi. Kapitaldan foydalanishdan kutilayotgan foyda butun hayot davri davomida yillik daromadlardan yig‘ib olinadi. Kapitalning qiymati ishlab chiqaruvchi tomonidan uni sotib olish jarayonida bir marta to‘lanadi. Shu sababli, ishlab chiqaruvchi ma‘lum vaqt faoliyat ko‘rsatgandan so‘ng kerakli daromad olish uchun hozirgi paytda

kapitalga qancha miqdorda to'lash kerakligini bilishi muhimdir. Bunday hisob-kitoblar kelajakdagi daromadlarni diskontlash yordamida amalga oshiriladi.

Kapital mahsulotning taklif narxi ushbu mahsulotni ishlab chiqarish tannarxi, uni sotish harajatlari va uni ishlab chiqarishdan olingan foyda yig'indisi sifatida belgilanadi. Taklif narxi bu kapitalning sotish narxi. Agar talab narxi kapital resursining taklif narxidan oshsa, u holda kompaniyaga ushbu resursning qo'shimcha birliklarini sotib olish foydali bo'ladi.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning asosiy omillaridan biri bu mehnatdir. Ishlab chiqaruvchi tomonidan ishchi kuchiga talab quyidagilarga bog'liq.

- ushbu mehnatdan foydalangan holda ishlab chiqarilgan mahsulotlarga bo'lgan talabdan;

- boshqa iqtisodiy resurslar va eng avvalo kapitalni taklif qilishdan. Bunday holda, mehnatni boshqa ishlab chiqarish omillari bilan almashtirish va ishchi kuchiga talabni kamaytirish mumkin;

- mehnat unumdorligidan. Bundan tashqari, mehnat unumdorligi qanchalik yuqori bo'lsa, unga bo'lgan talab shunchalik yuqori bo'ladi.

Tovar ishlab chiqaruvchilar ish haqiga bo'lgan talab narxini ish haqi darajasi orqali aniqlaydilar. Ishchi kuchi va ishlab chiqarishning boshqa omili singari uning narxi ham unumdorlikka bog'liq. Bu ishlab chiqarishning boshqa omillari o'zgarmasa, qo'shimcha ishchi kuchidan foydalanish natijasida hosil bo'lgan mahsulot hajmining o'sishini anglatadi. Shunday qilib, korxonalar ishchilarining o'zlarining eng yuqori mahsuloti pul ko'rinishidagi ishchi kuchi qiymatiga tenglashguncha yollashadi. Agar me'yoriy mahsulot minimal ish haqidan kam bo'lsa, ishlab chiqaruvchi qo'shimcha ishchilarni yollashi iqtisodiy jihatdan zararli bo'ladi.

Ish haqi darajasi nafaqat ishchi kuchiga bo'lgan talab narxini, balki ishchi kuchi narxini ham anglatadi. Mehnat bozorida ishchi kuchi taklifi quyidagi shartlar ta'siri ostida bo'ladi:

- umumiy aholi soni;
- faol ishlaydigan aholi soni;
- yiliga ishlagan vaqt miqdori;
- kasbiy darajasi, xodimlarning malakasi, mehnat unumdorligi, mehnatning murakkabligi va boshqalar.

Ishchi kuchi narxi ishlab chiqarishning shaxsiy omilini ko'paytirish uchun zarur bo'lgan barcha tovarlar va xizmatlar tomonidan ishchi kuchi tovarlarining qiymati bilan belgilanadi. Kompaniya ishchi kuchini talab narxida sotib oladi va uni ishlatishdan ma'lum daromad olishni kutadi.

4.6. Qishloq xo'jaligida bozor munosabatlarini iqtisodiy tartibga solish

Bozor munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solishda obyektiv ehtiyoj hisoblanadi. Birinchidan, erkin bozorda davlatning iqtisodiy roli va tartibga solinadigan bozor iqtisodiyotidagi davlatning iqtisodiy rolini aniq ajratib olish kerak. Iqtisodiyot fanida erkin bozor quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

- raqobat ishtirokchilarining cheksiz soni, bozorga erkin kirish va undan ixtiyoriy chiqish; erkin bozor davlatdan tashqari har qanday mulk turiga mos keladi. Erkin raqobat tizimi iste'molchilarni kamsitishning barcha shakllarini yo'q qiladi;

- moddiy, mehnat, moliyaviy va boshqa manbalarning mutlaq harakatchanligi;

- raqobatning barcha ishtirokchilariga mahsulot va xizmatlarga talab, talab va narxlar to'g'risida to'liq hajmda ma'lumot berish;

- bir hil mahsulotlarning mutlaq bir xilligi, tovar belgilarining va tovar sifatining boshqa individual xususiyatlarining yo'qligi;

- erkin raqobat ishtirokchilari boshqa tadbirkorlarning qarorlariga ta'sir qilmasligi kerak.

Shunday qilib, erkin bozor tizimida monopoliya bo'lmashligi kerak va inflyatsiya, ishsizlik va ortiqcha ishlab chiqarishni istisno qilish kerak. Biroq, shu bilan birga, erkin bozor jamiyatning barcha ijtimoiy-iqtisodiy muammolarining hal qilinishini kafolatlay olmaydi. Bu yerda bozor munosabatlarini tartibga solishda davlatning iqtisodiy roli alohida ahamiyatga ega.

Bozor mexanizmiga bog'liq bo'lmagan bunday muammolarni hal qilishda davlatning iqtisodiy aralashuvi talab qilinadi. Ularning asosiylari quyidagilar:

- tashqi ta'sirlarni davlat tomonidan tartibga solish. Bu birinchi navbatda atrof-muhitni muhofaza qilish, tuproq unumdorligini oshirish, meliorativ va drenaj ishlari va boshqalarga tegishli;

- jamoat tovarlari iste'molini davlat tomonidan tartibga solish. Erkin bozor faqat talab orqali ifodalangan ehtiyojlarni qondirishga imkon beradi. Biroq, boshqa iste'mol tovarlari va xizmatlari mavjud bo'lib, ular iste'mol qilinishida butun aholi ishtirok etadi. Bu birinchi navbatda jamoat tartibini himoya qilish, milliy mudofaa, davlat boshqaruvi, shuningdek, yagona energiya tizimi, aloqa tarmoqlari va boshqalarning ishlashiga tegishli;

- davlat iqtisodiyotining zarur miqdordagi pul massasi bilan ta'minlanishi. Bozor ushbu muammoni hal qilishga qodir emas.

Davlatning iqtisodiy faoliyatining asosiy maqsadi samarali bajarolmaydigan bozor funktsiyalarini to'ldirishdir. Bozor ishlash huquqiga rioya qilinishini kafolatlamaydi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishsizlik mavjud. Davlat to'liq bandlikni ta'minlash uchun mehnat bozorini tartibga solishi kerak.

Bozor mamlakat iqtisodiyotining barcha sohalarida, ayniqsa katta investitsiyalarni talab qiladigan fundamental fan va texnologiyalarni rivojlantirishda ilmiy-texnik taraqqiyotning jadal rivojlanishini ta'minlay olmaydi. Bozor iqtisodiyoti inflyatsiyaga

qarshi va monopoliyaga qarshi davlat tomonidan olib borilayotgan siyosatga muhtoj.

Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solish tamoyillari.

Qishloq xo'jaligi bozorini iqtisodiy jihatdan tartibga solish davlatning proteksionizmiga asoslanadi, bu esa ko'payish, soliq va kreditni rag'batlantirish uchun subsidiyalarni ta'minlaydi. Qishloq xo'jaligi bozorini iqtisodiy rag'batlantirish vazifalarini hal etish quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiriladi:

- davlatning oziq-ovqat xavfsizligini rag'batlantirish;
- qishloq xo'jaligi va sanoat o'rtasida ilmiy asoslangan ekvivalent aloqalarni o'rnatish;
- qishloq ishlab chiqaruvchilarini ishlab chiqarishni ko'payishini ta'minlaydigan darajada qo'llab-quvvatlash;
- ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlarini keng joriy qilish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun sharoitlar yaratish;
- davlat ichida yagona iqtisodiy makonni shakllantirish, yaqin va uzoq xorij bozorlariga chiqish.

O'zbekiston qishloq xo'jaligining bozor iqtisodiyotiga o'tishi bir tomondan qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat siyosati kontseptsiyasini ishlab chiqishni, ikkinchi tomondan, sohada davlat tomonidan tartibga solish tamoyillarini asoslashni talab qiladi. Ular qishloq xo'jaligining xususiyatlari, uning moddiy va ishlab chiqarish resurslari va qishloq rivojlanishining ijtimoiy shartlariga asoslanadi.

Shu o'rinda O'zbekistonda 2016 yildan boshlab qishloq xo'jaligida shiddat bilan bozor munosabatlarini qaror toptirishga qilinayotgan say-harakatlarini alohida ta'kidlash lozim. Xususan, O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini, O'zbekiston Respublikasining 2035 yilgacha rivojlanish kontseptsiyasini ishlab chiqilganligi va amaliyotga keng joriy etilayotganligi shular jumlasidandir.

Qishloq xo'jaligi xalq xo'jaligining boshqa ko'plab tarmoqlaridan o'ziga xos ishlab chiqarish sharoitida (yer, mavsumiylik, tirik organizmlar, ish davrining ishlab chiqarish davriga mos kelmasligi, mavsumiylik va boshqalar), yakuniy mahsulotlar - oziq-ovqat mahsulotlarida farqlanadi. Shu bilan birga, oziq-ovqatga bo'lgan talab mahsulot narxiga qarab beqaror bo'ladi. Mutlaq noelastik bozor narxlarining o'zgarishi mahsulotga bo'lgan talabga ta'sir qilmasligini anglatadi. Bu quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$N. el. = \frac{\Delta Ms}{\Delta N}$$

Bunda N. el. – mutloqa noelastik narxlar;

ΔMs –

mahsulot soning o'sishi, joriy yilda o'tgan yilga nisbatan, %da

ΔN

– tahlil qilinayotgan davr uchun mahsulot narxining o'zgarishi, %da

Shunday qilib, aholi ma'lum oziq-ovqat mahsulotlarini nisbatan barqaror iste'mol qiladi va uzoq muddatli tovarlarga, masalan kiyim-kechak, poyabzal, ijtimoiy xizmatlar va boshqalarga ehtiyojni kamaytiradi.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish hajmi tezda ixtisoslashishi va ko'payishi bilan bog'liq (bog'dorchilik, uzumchilik, chorvachilikda 5-7 yil, dala xo'jaligida 2-3 yil) va ishlab chiqarishni intensivlashtirish omillari orqali amalga oshiriladi (o'g'itlash, texnologiyalarni o'zgartirish bilan mashina va uskunalardan foydalanish). Shunday qilib, qishloq xo'jaligini yangi narx darajasiga moslashtirish uchun ancha vaqt talab etiladi. Narxlarning o'zgarishi va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga ta'siri o'rtasida sezilarli vaqt oralig'i mavjud. (Kechikish - bu investitsiyalarni jalb qilish va samarani olish o'rtasidagi vaqt oralig'i. Pul bir yil ichida sarflanadi va daromad faqat 2-5 yildan keyin bo'ladi. Shu munosabat bilan ushbu tamoyil qishloq xo'jaligiga sarmoya kiritishda e'tiborga olinishi lozim.

Ikkita nomuvofiq subyektning bozorida to'qnashuvi narxlarning nomutanosib ravishda katta o'zgarishiga olib keladi. Masalan, bozorga mahsulot yetkazib berish hajmining 1 foizga o'sishi narxlarning bir necha foizga o'zgarishiga olib keladi. Narxlar mexanizmi o'zining asosiy funktsiyasini - talab va taklifni tartibga soluvchi vazifani to'liq bajara olmaydi. Shunday qilib, oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish o'z-o'zini tartibga solmaydi va ishlab chiqaruvchi (qishloq xo'jaligi) va iste'molchining (xaridor) manfaatlarini himoya qilish uchun tashqi aralashuv talab etiladi. Va bu yerda davlat asosiy tartibga soluvchi rolini bajarishi kerak.

Qishloq xo'jaligida aktivlarning nisbatan past rentabelligi bilan doimiy investitsiyalarga ehtiyoj katta. Bundan tashqari, ushbu tendentsiya sanoat usullariga o'tish davrida va sanoatni intensivlashtirish rivojlanishi bilan kuchaymoqda. Bu qishloq xo'jaligining o'ziga xos xususiyatlari, masalan hududlar bo'yicha keng tarqalishi, ishlab chiqarishning mavsumiy tabiati va asbob-uskunalardan foydalanish va hokazo. Yerga katta investitsiyalar talab etiladi (meliorativ holat, drenaj va boshqalar).

Hukumat aralashuvisiz qishloq xo'jaligini ishlab chiqarishni to'g'ri darajada ushlab turish muammosini hal qilib bo'lmaydi.

Sanoat ishlab chiqarish usullariga o'tish davrida qishloq xo'jaligining investitsion ehtiyojlarining ortishi sohada takror ishlab chiqarishni sezilarli darajada cheklaydi va qishloq xo'jaligida band bo'lgan aholining daromadlari pasayishiga olib keladi. Agar faqat bozor kuchlari harakat qilsalar qishloq aholisining daromad darajasi shaharnikiga qaraganda ancha past bo'ladi. Ushbu nomutanosiblikni bartaraf etish uchun davlat o'z vositalari orqali aralashuvi talab etiladi. Va bu yerda ko'pgina davlatlar, shu jumladan AQSh tajribasi qishloq xo'jaligi uchun moddiy resurslar yetkazib beradigan qishloq xo'jaligi mahsulotlari va sanoat korxonalarini mahsulotlarining narxlari tengligini saqlash samarasiz ekanligini ko'rsatmoqda. Soliqqa tortish, pensiya

xizmatini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash, qishloqda sanoatni rivojlantirish va ish bilan ta‘minlash imkoniyatlari kabi choratadbirlar orqali qishloq va shahar aholisining daromadlari tengligi printsipli eng maqbuldir. Shuningdek, qishloqda ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishni davlat tomonidan moliyalashtirish ham muhimdir.

Bozor munosabatlarini rivojlantirishda eng muhim muammo - bu yer, erga egalik, erdan foydalanish masalasi. Yer munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solish qishloq xo‘jaligidagi yerlardan samarali foydalanish va ularni saqlashga yo‘naltirilishi kerak. Davlat yerni boshqarish va meliorativ xarajatlarni o‘z zimmasiga olishi kerak, chunki qishloq xo‘jaligi korxonalarining moliyaviy resurslari yyetarli darajada emas. Yerlarning iqtisodiy xavfsizligi davlat tomonidan tartibga solinadigan obyekt bo‘lishi kerak.

Bozor va davlat o‘rtasidagi munosabatlarning markaziy muammosi oziq-ovqat eksporti va importidir. Erkin savdo printsipli va qishloq xo‘jaligini proteksionizm printsipli mamlakat iqtisodiyoti va qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining o‘ziga xos sharoitlariga bog‘liq. Qishloq xo‘jaligini proteksionizm printsipli quyidagilarni o‘z ichiga oladi.

- mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash;
- tashqi savdo balansini import va eksportning chegarasi bilan ushlab turish;
- qishloq xo‘jaligini saqlab qolish va rivojlantirish butun iqtisodiyotning muhim tarmoqlaridan biri.

Hukumatning iqtisodiyotga, butun ishlab chiqarish va qishloq xo‘jaligining ijtimoiy mexanizmiga keng aralashuvi katta xarajatlarni talab qiladi. Xususan, Avstriyada qishloq xo‘jaligini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash darajasi mahsulot tannarxiga nisbatan 44%, Kanadada - 35%, Finlyandiyada - 72%, Shvetsiyada - 47%, Yaponiyada - 72%, Shveytsariyada - 76%, Yevropa Ittifoqida - 38%, AQSh - 27 dan 40% gacha. Aslida, ushbu

mamlakatlarda fermer narxning faqat bir qismini bozor to'lovlari tufayli oladi, daromadning katta qismi davlat manbalaridan keladi.

Qishloq xo'jaligida bozor munosabatlarini iqtisodiy tartibga solish shakllari va usullari. Talab va taklif o'rtasidagi muvozanatni saqlash, mahalliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish va qishloqda tarkibiy va ijtimoiy o'zgarishlarni amalga oshirish iqtisodiy va ma'muriy xarakterga ega bo'lishi mumkin.

Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solish tizimida etakchi rol narxlar va narxlar muvozanatining tegishli darajasini ushlab turishdir (3.4-chizma). Narxlar mexanizmining nomutanosibliigi halokatli oqibatlarga olib keladi. Oziq-ovqat narxlari tizimidagi bozordagi tebranishlar hukumatning aralashuvi bilan cheklanmoqda. Davlatning qishloq xo'jaligini rivojlantirishga sarflayotgan xarajatlarining katta qismi narxlarni ushlab turishga yo'naltirilishi kerak.

Narxlarni tartibga solish yoki qishloq xo'jaligini ishlab chiqarishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash bozorni oziq-ovqat bilan to'ldirishning ma'lum darajasigacha amalga oshirilishi kerak. Bozor oziq-ovqat bilan to'lgan bo'lsa, shtat aholisiga nisbatan qishloq aholisi daromadlarining nisbiy tengligini ta'minlash uchun davlat mablag'larni yo'naltirishi kerak.

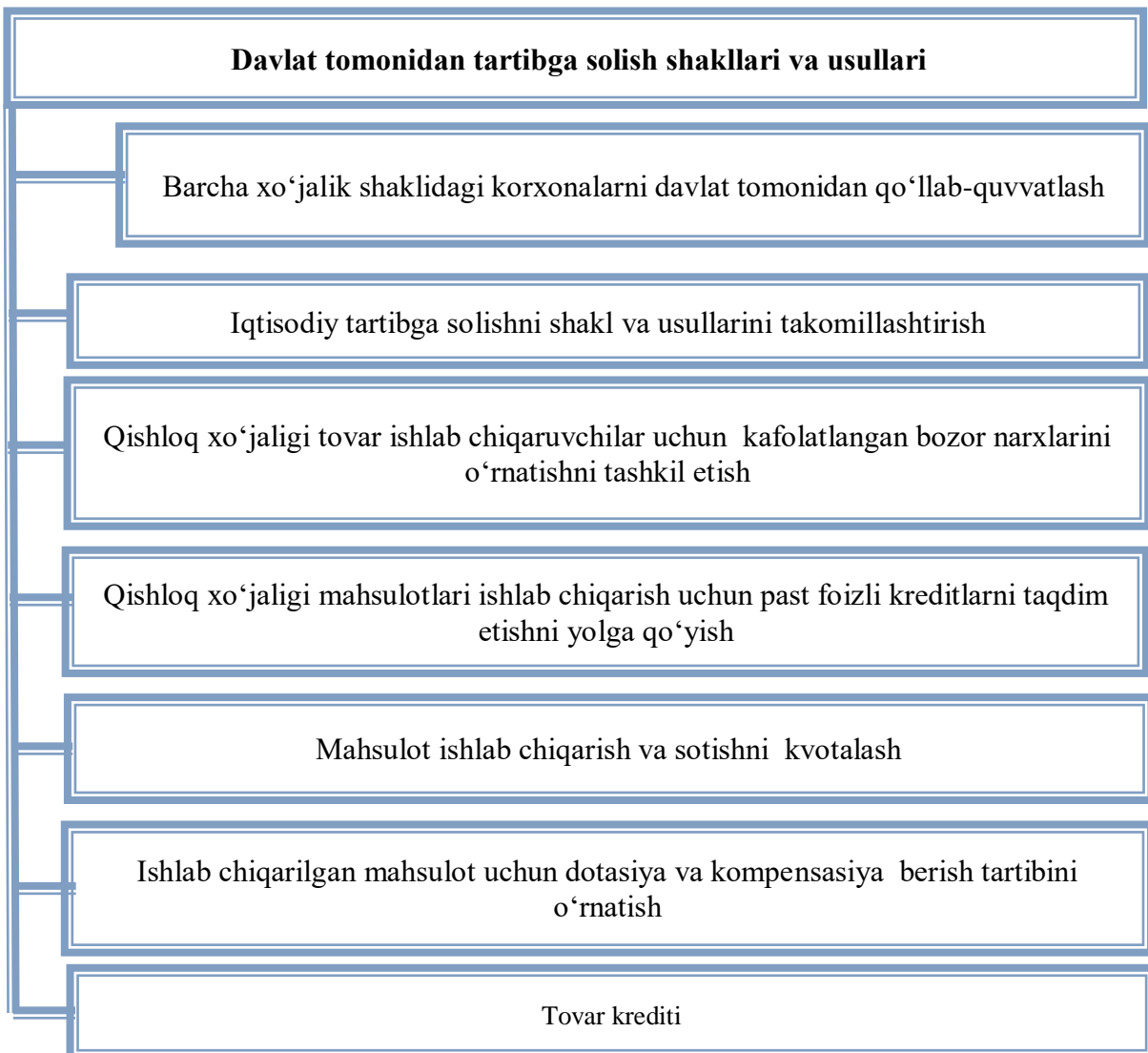
Narxlarni tartibga solish tizimi quyidagi maqsadlarga ega:

- nisbatan tor koridorda o'zgaruvchanligi bilan narxlarni barqarorlashtirish;
- ishlab chiqarishni ko'paytirishga imkon beradigan qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilariga xizmat ko'rsatish;
- narx tizimidan foydalangan holda ishlab chiqarish hajmi va tuzilishini tartibga solish.

Narxlarni davlat tomonidan tartibga solish davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi kerak bo'lgan narxlar va nomutanosib narxlarning o'zgarishi uchun yuqori va pastki chegaralarni belgilashga qadar kamayadi. Shu bilan birga, tez buziladigan mahsulotlar tovar aralashuvi va talab qilinadigan narx darajasini

(don, makkajo‘xori, paxta, jun va boshqalar) ushlab turish uchun sotib olinishi yoki sotilishi mumkin. Bozor to‘yinganligi sharoitida narxlarni tartibga solishning nochorligi ishlab chiqarish narxlari, shuningdek, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini sotib olish, saqlash va tashish uchun davlat tomonidan katta miqdordagi mablag‘ni ushlab turishdir.

Shu munosabat bilan davlat narx mexanizmining ta‘sirini tartibga solish uchun qo‘shimcha bozor munosabatlariga talluqli bo‘lmagan mexanizmlarni qo‘llashi mumkin. Bunga ishlab chiqarish hajmini to‘g‘ridan-to‘g‘ri rejalashtirishni joriy qilish orqali erishish mumkin (4.6-rasm).

4.6-rasm. Davlat tomonidan tartibga solish shakllari va usullari

Amalda ikkita variant ishlatiladi:

- berilgan hosilning cheklanishi va almashlab ekish jarayonida erlar tegishli kompensatsiya bilan olib qo'yilishi;

- ishlab chiqarish hajmiga to'g'ridan-to'g'ri kvotalarni kiritish.

Qishloq xo'jaligiga moliyaviy yordam tuzilishida bozor narxlarini saqlab qolish Yangi Zelandiyada 32% va YEvropa Ittifoqida 80%, Finlyandiyada 90% ni tashkil etadi. Bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan ko'pgina mamlakatlarda soliq tuzilishi qishloq xo'jaligi mahsulotlarining qo'shilgan qiymat solig'ini olishga qaratilmagan. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari soliqqa tortilmaydi. Qo'shilgan qiymat solig'i mahsulotni har bir qayta taqsimlashda emas, balki uning yakuniy bosqichida to'lanishi kerak.

Shu bilan birga, sotilayotgan qishloq xo'jaligi mahsulotlariga mahsulotni reklama qilish, mahsulot sifatini nazorat qilish, amaliy ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirish va boshqalar kabi to'lovlar tizimi qo'llaniladi, ammo qishloq xo'jaligiga yordam berish tarkibida soliq to'lovlari miqdori unchalik katta emas. Masalan, Avstriyada - 4%, EIda - 1%, Finlyandiyada - 5%, AQShda - 1%.

Qishloq xo'jaligida bozor munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solishning muhim shakli ishlab chiqaruvchilarga to'g'ridan-to'g'ri to'lovlar yoki subsidiyalar tizimi hisoblanadi. Qoidaga ko'ra, maqsadli davlat subsidiyalari sanoat qurilishi, asbob-uskunalar sotib olish, chorvachilik binolarini qayta jihozlash va kreditni arzonlashtirish uchun berilishi mumkin.

To'g'ridan-to'g'ri davlat to'lovlari noqulay ishlab chiqarish sharoitida bir gektar erga yoki qoramol boshiga to'g'ri keladi. Bunday to'lovlar salbiy oqibatlarini keltirib chiqarishi mumkin. Masalan - yer rentasini va ishlab chiqarish xarajatlarini oshishiga olib keladi. Moliyaviy yordam sifatida to'g'ridan-to'g'ri to'lovlar Yevropa Ittifoqida 22%, AQShda 23% va Norvegiyada 53% tashkil etadi.

Davlat tomonidan tartibga solishning eng muhim jihati bu ekinlar va chorva mollarini sug'urta qilishdir. Davlat sug'urta organlari tabiiy ofatlar, kasalliklar, yong'inlar natijasida qishloq xo'jaligi korxonalariga etkazilgan zararni qoplashlari shart.

Davlat tomonidan tartibga solish nafaqat iqtisodiy, balki ma'muriy nazorat xususiyatiga ham ega. Ushbu funktsiyalar quyidagilarni o'z ichiga oladi: veterinariya va fitosanitariya nazorati; urug'lik tekshiruvi; karantin xizmati. Qishloq xo'jaligidagi davlatning alohida vazifasi erdan foydalanishni boshqarish, mamlakat qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yer fondini saqlab qolishdir.

Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmi. Qishloq ishlab chiqaruvchilarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash davlat byudjeti, maqsadli jamg'armalar va mahalliy byudjetlar tomonidan qabul qilingan qarorlar darajasiga muvofiq ta'minlanishi kerak. Turli darajadagi qo'llab-quvvatlash mexanizmi korxonalar ishiga va bozorning normal ishlashiga to'sqinlik qilmasligi zarur.

To'g'ridan-to'g'ri davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga qaratilgan. To'lovlar byudjetni ajratish va tasdiqlangan tartiblarga muvofiq o'z vaqtida va to'liq bajarilishi kerak. Mulkchilik shaklidan, ishlab chiqarishni tashkil etish va sotish tartiblaridan qat'i nazar, barcha qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilariga byudjet subsidiyalari va kompensatsiyalar to'lanishi kerak.

Byudjet subsidiyalari obyektiv sabablarga ko'ra qoplanmagan xarajatlarni tovar ishlab chiqarishning asosiy zonalarida ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotish orqali to'lash uchun to'lanadi. O'z navbatida, narxlarning ko'tarilishi qishloq xo'jaligi mahsulotlarining yuqori narxlari bilan qoplanmaydigan individual ishlab chiqarish vositalarini samarali iste'mol qilishning minimal

darajasini ta'minlash uchun byudjetdan kompensatsiya to'lanishi kerak.

Shunday qilib, subsidiyalar va kompensatsiyalar yordamida mustaqil ishlab chiqarishning strategik muhim sohalarni, shu jumladan ijtimoiy va iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan sohaning reproduktiv salohiyatini ta'minlaydigan sohalarni qo'llab-quvvatlaydi. Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimi moslashuvchan bo'lishi, qishloq xo'jaligining hozirgi ehtiyojlarini qondirishi va tez o'zgaruvchan iqtisodiy vaziyatga javob berishi zarur.

Endi bevosita O'zbekistonda qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash amaldagi mexanizmlarini ko'rib chiqaylik.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash. O'zbekistonda qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishni barqaror rivojlantirish, qishloq xo'jalik ekinlari hosildorligini oshirish, davlat xaridi uchun qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirishning samarali tizimini shakllantirish, shuningdek qishloq xo'jalik korxonalarini yuqori unumli zamonaviy texnikalar bilan ta'minlashni tubdan takomillashtirish maqsadida mamlakatda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori bilan 2018 yil 17 iyulda "Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash Jamg'armasi" tashkil etilgan.

Qishloq xo'jaligida paxta va g'alla yetishtirishni imtiyozli kredit (tranh) mablag'lari bilan ta'minlash va jamag'armaning muhim vazifalaridan biri mamlakatimizda yetishtirilayotgan paxta va g'alla hosili uchun imtiyozli kredit mablag'larini tijorat banklariga joylashtirish hisoblanadi. Xususan, tijorat banklari tomonidan fermer xo'jaliklari va boshqa qishloq xo'jaligi korxonalariga paxta xomashyosini yetishtirish xarajatlarini

moliyalashtirish uchun kreditlar berish tartibi qo‘yidagicha amalga oshiriladi¹¹:

a) fermer xo‘jaliklariga 12 oy muddat bilan paxta xom-ashyosi qiymatining 50 foizigacha yillik 8 foiz stavkada, 60 foizigacha yillik 10 foiz (shundan bank marjasi 2 foiz) stavkada;

b) paxta-to‘qimachilik ishlab chiqarishi tashkilotchilari–klasterlarga umumiy foydalanish muddati 19 oygacha bo‘lgan davr bilan paxta xomashyosi qiymatining 50 foizigacha yillik 8 foiz stavkada, 60 foizigacha yillik 10 foiz stavkada (shundan bank marjasi 2 foiz), har bir transh uchun 11 oy o‘tganidan so‘ng keyingi oyning birinchi sanasigacha qaytarish sharti bilan, qaytarish muddatini hisoblash esa kredit resurslar tijorat banklariga joylashtirilgan kundan boshlanadi, kreditlar qaytarish muddatini uzaytirish huquqisiz ajratiladi.

d). qarz oluvchilar olgan kreditlarni shartnomada belgilangan muddatda so‘ndirmasa, kreditning so‘ndirilmagan qismiga foizlar O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining asosiy stavkasini 1,5 barobari miqdorida hisoblanadi.

- texnika ta‘minoti bo‘yicha¹²
- mahalliy g‘alla o‘rish va paxta terish texnikalarini yetkazib berishni moliyalashtirish markaziy bank qayta moliyalash stavkasining 50 foizidan oshmagan foiz stavkasi bo‘yicha va qaytarilish muddati 7 yildan 10 yilgacha bo‘lgan qarz mablag‘lari hisobiga amalga oshiriladi;
- qishloq xo‘jaligi sohasidagi korxonalarining g‘alla o‘rish va paxta terish texnikasidan tashqari, respublikada ishlab chiqarilgan barcha turdagi traktorlar, g‘alla va paxta seyalkalari, shuningdek, uch yoki undan ortiq omoch korpuslarini xarid qilish uchun kredit va lizing shartnomalari bo‘yicha foiz xarajatlari tijorat banklari va

---

¹¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 28 fevraldagi «Paxta xom ashyosi va boshqoli don yetishtirishni moliyalashtirish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarori. Manba: www.lex.uz

¹² O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 4 apreldagi “Agrar sektorni qishloq xo‘jaligi texnikalari bilan o‘z vaqtida ta‘minlashga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4268-sonli Qarori. Manba: www.lex.uz.

lizing kompaniyalari tomonidan belgilangan foiz stavkasining 10 foizlik punkti miqdorida O‘zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti mablag‘lari hisobidan qoplanadi;

- Eksport xizmatlarini ko‘rsatish uchun kombaynlarni tashish transport harajatlarini 80 foiz kompensatsiya qilinadi¹³.

- O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi:

- a) 2019 yilda, eksperiment tariqasida, Jizzax, Qashqadaryo, Surxondaryo, Sirdaryo va Toshkent viloyatlaridagi qishloq xo‘jaligi korxonalarini tomonidan paxta terish ishlariga jalb qilinadigan paxta terish mashinalari xizmatidan foydalanganlik uchun xarajatlarning 30 foizini qoplab berishni ta‘minlaydi;

- *uzumchilik bo‘yicha*¹⁴

- yaratilayotgan uzum plantatsiyalari ekin maydonining bir gektari uchun 8 million so‘m miqdoridagi tomchilab sug‘orish texnologiyasini joriy qilish. Agar shartnomada ko‘rsatilgan tomchilab sug‘orish texnologiyasini joriy qilishga sarflangan summa uzumzor ekin maydonining bir gektari uchun 8 milliondan kam bo‘lgan taqdirda subsidiya shartnomada nazarda tutilgan summaga ajratiladi;

- 20 million so‘mdan ortiq bo‘lmagan miqdorda suv chiqarish uchun burg‘ulash qudug‘i, yaratilayotgan 35 gektar va undan ortiq gektarli uzum plantatsiyalarini sug‘orish uchun daryolar, kanallar va boshqa suv havzalaridan suv chiqarish uchun nasos stantsiyasini qurishga subsidiyalar beriladi.

- *chorvachilik uchun ozuqabop ekinlarni yetishtirish*¹⁵

---

¹³ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 26 noyabrda “Qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalashni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 952-sonli Qarori. Manba: www.lex.uz.

¹⁴ O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 30 martdagi “O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi huzuridagi Uzumchilik va vinochilikni rivojlantirish agentligi hamda O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi huzuridagi Uzumchilik va vinochilikni rivojlantirish agentligining uzum yetishtiruvchilar va vino tayyorlovchilarni qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi to‘g‘risidagi nizomlarni tasdiqlash haqida”gi 271-sonli Qarori. Manba: www.lex.uz.

¹⁵ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 18 martdagi “Chorvachilik tarmog‘ini yanada rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4243-son qarori. Manba: www.lex.uz.

- ozuqabop ekinlar yetishtiruvchilarga mazkur yer uchastkalarida sugʻorish tik quduqlari burgʻulashga har bir metr chuqurligi uchun 100 ming soʻmdan subsidiya beriladi.

- Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qoʻllab-quvvatlash davlat jamgʻarmasi mablagʻlari hisobidan ozuqabop ekinlar yetishtiruvchilarga tomchilatib va yomgʻirilatib sugʻorish tizimlarini qurish, rekonstruktsiya qilish va ularning butlovchi qismlarini sotib olish uchun 5 yilgacha muddatga ajratiladigan kreditlarning valyuta turidan qatʻiy nazar, bir gektarga ekvivalenti 20 million soʻmdan oshmaydigan qismi boʻyicha foiz xarajatlari tijorat banklari tomonidan belgilangan foiz stavkasining 50 foizi miqdorida, biroq kredit stavkasining 10 foizlik punktidan oshmagan miqdorda qoplanadi.

Paxtachilikda tochilatib sugʻorishni joriy etish¹⁶

- Oʻzbekiston Respublikasi Davlat byudjeti mablagʻlari hisobidan paxta xomashyosi ishlab chiqaruvchilariga tomchilatib sugʻorish texnologiyalarini joriy qilish uchun ekin maydonlarining har bir gektariga 8 million soʻm subsidiya taqdim etiladi.

- Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qoʻllab-quvvatlash davlat jamgʻarmasi mablagʻlari hisobidan paxta xomashyosi ishlab chiqaruvchilariga tomchilatib sugʻorish tizimlarini qurish, rekonstruktsiya qilish va ularning butlovchi qismlarini sotib olish uchun ajratiladigan kreditlar boʻyicha foiz xarajatlari tijorat banklari tomonidan belgilangan foiz stavkasidan bir gektarga 20 million soʻmdan oshmaydigan qismining 10 foizli punkti miqdorida qoplanadi.

Qishloq xoʻjaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish boʻyicha¹⁷

---

¹⁶ Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 27 dekabrda “Paxta xom ashyosini yetishtirishda tomchilatib sugʻorish texnologiyalaridan keng foydalanish uchun qulay shart-sharoitlar yaratishga oid kechiktirib boʻlmaydigan chora-tadbirlar toʻgʻrisida”gi PQ-4087-sonli qarori. Manba: www.lex.uz

¹⁷ Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 17 iyundagi «Qishloq xoʻjaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlari toʻgʻrisida»gi PF-5742-sonli farmoni. Manba: www.lex.uz

- irrigatsiya-melioratsiya tarmoqlarini tiklash, rekonstruktsiya qilish, suv tejaydigan texnologiyalarni joriy etish hamda suvsizlikka chidamli ekinlarni ekish orqali foydalanishga kiritish uchun investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik asosida:

- qishloq xo'jaligida foydalanishdan chiqib ketgan sug'oriladigan yerlar, shuningdek, lalmi va o'rmon fondi erlari — O'zbekiston Respublikasi fuqarolari va qishloq xo'jaligi korxonalariga;

- yaylov, bo'z, ko'p yillik daraxtzorlar va boshqa yerlar — O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, qishloq xo'jaligi korxonalariga, shuningdek O'zbekiston Respublikasi rezidenti bo'lgan investorlarga 50 yilgacha bo'lgan muddatga berilishi belgilab qo'yildi.

- yerdan foydalanuvchilarga qishloq xo'jaligi ekinlarini mustaqil joylashtirish, yerga ishlov bermasdan ekin ekish va yerlarni ikkilamchi ijaraga berish huquqi beriladi;

- mazkur yer maydonlari maqbullashtirilmaydi, yer uchastkasi yoki uning bir qismi davlat va jamoat ehtiyojlari uchun olib qo'yilishiga yerdan foydalanuvchi roziligi asosida sarf etilgan mablag'larning bozor qiymati va olib qo'yish sababli yetkazilgan zararning o'rnini to'liq qoplanganidan so'ngina ruxsat etiladi;

- ushbu yer maydonlarida barpo etiladigan infratuzilma ob'yektlarini (dala shiypon, mahsulotlar saqlanadigan omborxonalar, sug'orish inshootlari va boshqalar) joylashtirishga ruxsat beriladi;

- qonunchilikda belgilangan imtiyozli davr yakunlanganidan so'ng, yangidan foydalanishga kiritilgan yer uchastkasiga nisbatan 10 yil davomida ushbu yer uchastkasi foydalanishga kiritilgunga qadar belgilangan soliq stavkalari qo'llaniladi;

- investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik to'g'risidagi bitimda nazarda tutilgan hollarda O'zbekiston

Respublikasi Davlat byudjeti mablag‘lari hisobidan har bir gektar qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlarni foydalanishga kiritish bilan bog‘liq xarajatlarning 50 foizi, lekin bazaviy hisoblash miqdorining 50 barobaridan oshmagan qismi qoplab beriladi;

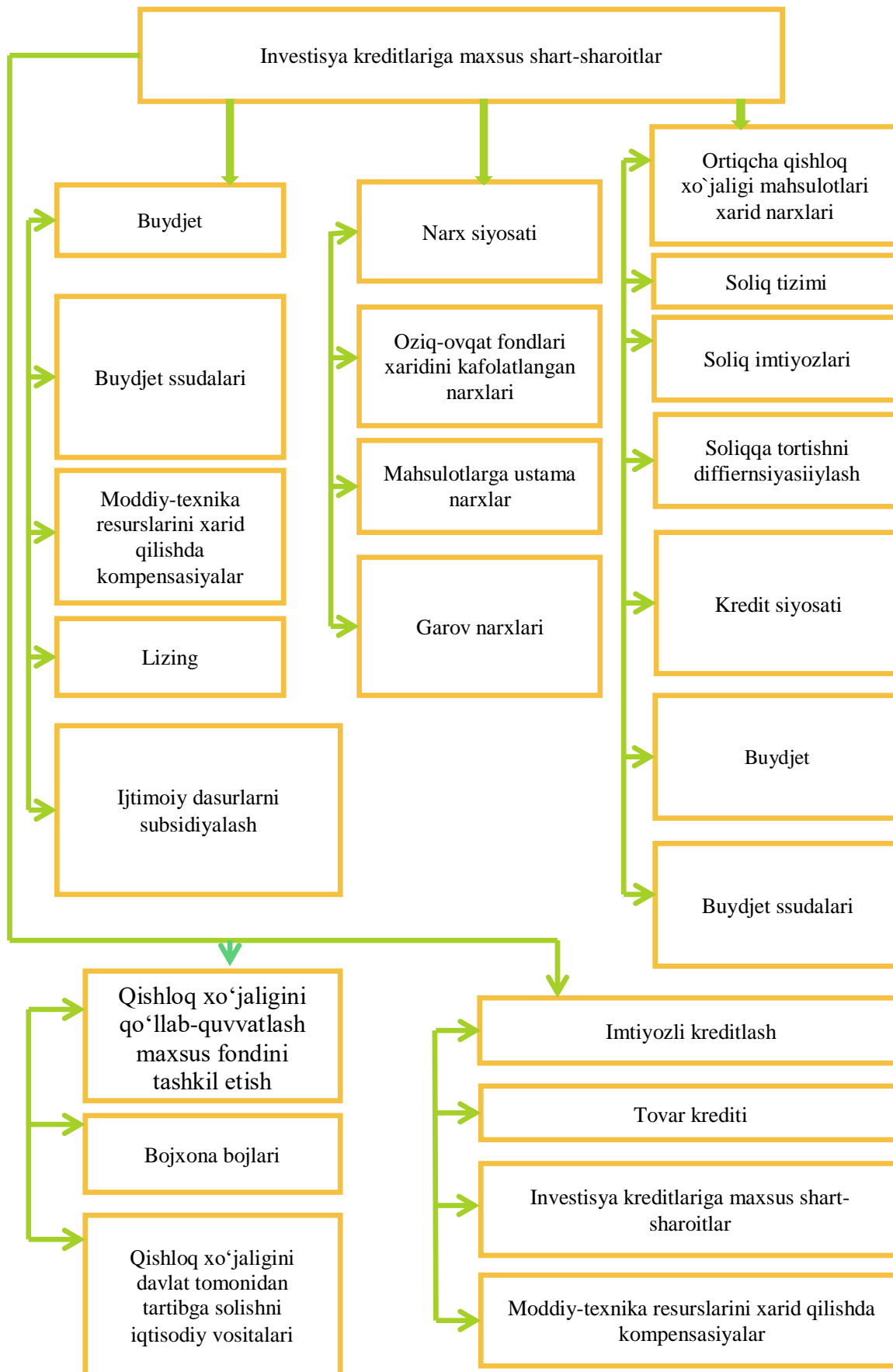
- yerdan foydalanuvchilarning ehtiyojlari uchun olib kelinadigan va respublikada ishlab chiqarilmaydigan xom-ashyo, materiallar, texnika, asbob-uskunalar, ehtiyot qismlar Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda bojxona to‘lovlari (qo‘shilgan qiymat solig‘idan tashqari) to‘lashdan ozod qilinadi;

- investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik to‘g‘risidagi bitimda nazarda tutilgan hollarda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash davlat jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan yerlarning suv ta‘minoti tizimlarini qurish, rekonstruktsiya qilish uchun jalb etilgan kreditlarning bir gektar hisobiga 40 million so‘mdan oshmaydigan qismiga tijorat banklari tomonidan belgilangan foiz stavkasining 5 foizlik punkti qoplab beriladi;

- yer maydonlari investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik to‘g‘risidagi bitim imzolanganidan so‘ng qonun hujjatlarida vakolat berilgan davlat organi (mansabdor shaxs)ning qaroriga asosan ajratib beriladi.

Qishloq xo‘jaligida bozor munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solish. Narxlar, kredit siyosati, byudjetni taqsimlash, soliq tizimi va ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish davlat tomonidan tartibga solishning asosiy vositalaridir (4.5-rasm).

4.5-rasm. Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solishni iqtisodiy vositalari

Qishloq xo‘jaligi bozorini barqarorlashtirish uchun davlat xaridi va tovar intervensiyasini, shuningdek garov operatsiyalarini amalga oshirishi mumkin. Intervensiya xaridlar shaklida va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, xom ashyo va oziq-ovqat bilan kafolatlangan bitimlar shaklida amalga oshiriladi. Tovar intervensiyasi bu respublika va mintaqaviy oziq-ovqat fondlaridan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini sotishni tashkil etishga aytiladi.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari garovida davlat ishtiroki quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

byudjet mablag‘larini taqsimlash;

- kreditlar berish;

belgilangan tartibda davlat mulkiga sotib olingan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini saqlash va qayta ishlash xarajatlarini qoplash.

Xarid qilish intervensiyasi mahsulotlarning bozor narxi minimal darajadan past bo‘lganda yoki ishlab chiqaruvchilar o‘z talablarini pasaytirganligi sababli o‘z mahsulotlarini sota olmasa amalga oshiriladi.

Tovar intervensiyasi bozorda tegishli turdagi qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, xom-ashyo va oziq-ovqat yetishmovchiligi mavjud bo‘lganda yoki bozor narxlari mahsulotga nisbatan tebranish darajasidan yuqori bo‘lganida amalga oshiriladi.

Qishloq xo‘jaligi bozorida iqtisodiy munosabatlarning asosini talab va taklif ta‘sirida shakllanadigan bozor yoki shartnoma narxlari tashkil etadi. Bozor narxlari bilan bir qatorda, qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga kafolatlangan narxlar ham qo‘llaniladi. Ular o‘rtacha bozor bahosi kafolatlangan narxdan past bo‘lganda yoki mahsulot to‘g‘ridan-to‘g‘ri davlatga sotilganda qo‘llaniladi.

Kafolatlangan narxlar belgilangan narx asosida hisoblanadi va davlat organlari tomonidan belgilanadi, ular qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilariga korxonalarda ishlab chiqarish hajmini oshirishni ta‘minlaydigan miqdorda daromadlar berishlari shart. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining ro‘yxati, ularni sotish hajmi,

kafolatlangan narxlar darajasi va ularni qo‘llash tartibi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Maqsadli narxlar sanoat va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari narxlarining tengligini ta‘minlash, shuningdek soliqlarni, ssudalar va boshqa to‘lovlarni yig‘ish bilan bog‘liq xarajatlarni qoplash uchun ishlatiladi. Maqsadli narxlar qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga kafolatlangan narxlarni belgilash, garovga qo‘yilgan mahsulotlar uchun narxlarni belgilashda, shuningdek qishloq xo‘jaligida ishlab chiqaruvchilarga qonunda nazarda tutilgan subsidiyalar va kompensatsiyalarni hisoblashda foydalaniladi.

Qishloq xo‘jaligini ishlab chiqarishni qo‘llab-quvvatlash va tartibga solish uchun davlat byudjeti mablag‘lari hisobidan quyidagi maqsadlarda foydalaniladi:

- mavsumiy xarajatlarni qisqa muddatli kreditlash va zarur zaxiralarni saqlash;

- uzoq muddatli kredit berish;

- qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining garovi;

davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini oldindan xarid qilish;

- qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish sohasida lizing;

- kredit uyushmalariga ustav kapitalini shakllantirishda uzoq muddatli kreditlar berish, agar ushbu kapitalning 50 foizdan ko‘prog‘i yuridik va jismoniy shaxslarga tegishli bo‘lsa.

Shu bilan birga, qishloq xo‘jaligini ishlab chiqarishni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash uchun maxsus fondlar ham yaratilmoqda. Shuningdek, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari va xom ashyo yetkazib beruvchilar bilan hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun tegishli tartib o‘rnatilmoqda. Shunday qilib, masalan, qayta ishlash korxonalariga yetkazib berilgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, shuningdek, savdo tashkilotlariga yuborilgan oziq-ovqat mahsulotlari uchun to‘lov muddati 10 kungacha, tez buziladigan mahsulotlar uchun yetkazib beruvchining bankida

hisob-kitob hujjatlari olingandan keyin 5 kungacha belgilanadi. Barqaror iqtisodiy munosabatlar mavjud bo'lganda, mahsulot uchun hisob-kitoblar oyiga kamida uch marta amalga oshiriladi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotib oluvchi yetkazib beruvchiga vaqtincha to'lanmagan mahsulotlar summasi to'langan har bir kechiktirilgan kun uchun 2 foiz miqdorida jarima to'laydi. To'lovni kechiktirish 30 kundan ortiq bo'lsa, jarima miqdori 3 foizgacha oshiriladi. Ushbu operatsiyani bajarish uchun olingan foizlar miqdorining 5 foizi yetkazib beruvchining bank hisob raqamiga o'tkaziladi.

Qishloq xo'jaligi ekinlarini sug'urtalashda ishlab chiqaruvchilar o'z mablag'lari hisobidan sug'urtalovchiga sug'urta mukofotlarining 50 foizini to'laydilar, qolgan miqdorni sug'urtalovchi federal byudjet hisobidan to'laydi. Sug'urta badallarini to'lash qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari tomonidan soliq va boshqa darajadagi byudjetga majburiy to'lovlar to'langanidan keyin amalga oshiriladi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari, xom ashyo va oziq-ovqat mahsulotlarini eksport va import qilish mahalliy ishlab chiqaruvchilarning manfaatlarini himoya qilish va mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash zarurligini hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak. Himoya choralari miqdoriy cheklovlar yoki bojxona to'lovlarini joriy etish shaklida amalga oshiriladi.

Nazorat savollari

1. Mahsulotlar, tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarning asosiy turlari nimalar.

2. Iqtisodiy kategoriya sifatida bozor nima?

3. Bozor iqtisodiyoti rivojlanishining asosiy qonunlarini aytib bering.

4. Bozor infratuzilmasi nima va uning asosiy elementlari nimadan iborat?

5. Qishloq xo‘jaligidagi bozorning asosiy funktsiyalarini sanab bering, ularning har birini qisqacha tavsiflang.
6. Talab va taklif tushunchalarini, shuningdek talab va taklif qonunlarini tushuntiring.
7. Talab va taklifga ta‘sir qiluvchi asosiy omillar nimalar.
8. «Talab va taklif narxlarining egiluvchanligi» tushunchasi nimani anglatadi?
9. Talab va taklifning egiluvchanligi variantlarini sanab bering.
10. Qishloq xo‘jaligi bozorida raqobat tushunchalarini kengaytiring.
11. Qishloq xo‘jaligida bozorni o‘rganishning birlamchi va ikkilamchi usullarini aytib bering.
12. Qishloq xo‘jaligida bozorlar qanday asoslarga ko‘ra tasniflanadi?
13. Qishloq xo‘jaligi bozorlarining asosiy turlarini nomlang va baholang.
14. Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish omillari bozori deganda nimani tushunasiz?
15. Qanday ko‘rsatkichlar ishlab chiqarish omillariga bo‘lgan talabni tavsiflaydi?
16. Bozorda ishlab chiqarish omillarining taklifi nimani aniqlaydi?
17. Qishloq xo‘jaligidagi me‘yoriy mahsulot haqida tushuncha bering.
18. Ishlab chiqarish omillariga talab va taklif o‘zgarishining asosiy sabablari nimada?
19. Qishloq xo‘jaligida bozor munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solishning obyektiv zarurati nimada?
20. Qishloq xo‘jaligini davlat tomonidan tartibga solishning asosiy printsiplari nima?
21. Qishloq xo‘jaligida bozor munosabatlarini iqtisodiy tartibga solishning shakl va usullari qanday?

22. Bozor sharoitida qishloq xo‘jaligini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmi qanday?

23. Qishloq xo‘jaligida bozor munosabatlarini iqtisodiy tartibga solishning asosiy vositalarini sanab bering.

24. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda bozor munosabatlari qanday tartibga solinadi?

5-MAVZU. QISHLOQ XO‘JALIGI JOYLASHISHI, IXTISOSLASHUVI, KOOPERATSIYALASHTIRISH VA INTEGRATSIYA

Reja

5.1. Joylashuv ijtimoiy mehnat taqsimoti shakli sifatida.

5.2. Qishloq xo‘jaligida ixtisoslashish va konsentratsiya.

5.3. Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishning kooperatsiyasi va integratsiyasi.

Tayanch tushuncha va iboralar: joylashuv, mehnat taqsimoti, ixtisoslashtirish, konsentratsiya, kooperatsiya, integratsiya.

5.1. Joylashish ijtimoiy mehnat taqsimoti shakli sifatida

Joylashtirish tushunchasi va samaradorligi. Ijtimoiy mehnat taqsimotining asosiy shakli ishlab chiqarishni joylashtirishdir. Ijtimoiy mehnat taqsimoti jarayoni iqtisodiyotning barcha sohalariga, jumladan qishloq xo‘jaligiga xosdir. Biroq, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining o‘ziga xos xususiyatlari bor, ular ko‘paytirishning iqtisodiy va tabiiy jarayonlar qonunlarini aks ettiradi. Bir darajada yoki boshqasiga ular sohadagi mehnatni ijtimoiy taqsimlash darajasiga ta‘sir qiladi.

Qishloq xo‘jaligining muhim xususiyatlaridan biri shundaki, bu yerda, bir tomondan mashinalar va texnologik uskunalar boshqa tomondan tirik organizmlar: tuproq, o‘simliklar, hayvonlar ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etadi.

Shu munosabat bilan qishloq xo‘jaligidagi mehnat taqsimoti sanoatda bo‘lgani kabi amalga oshirilmaydi, bu yerda ma‘lum turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun mehnat taqsimoti bilan bir qatorda, ayrim qismlarni yoki tayyor mahsulotlar qismlarni ishlab chiqarish uchun texnologik jarayonlar bo‘yicha mehnat taqsimoti mavjud.

Qishloq xo‘jaligini joylashuvi - bu muayyan turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishni mamlakatda, respublikada,

mintaqalarda geografik yoki hududiy ajratish jarayonidir. Qishloq xo'jaligini mutloq joylashuvi mintaqada ma'lum bir mahsulot turini ishlab chiqarish hajmi va yalpi va sotiladigan mahsulotlarning umumiy hajmida alohida hududlarning o'ziga xos yuqori ko'rsatkichlari bilan tavsiflanadi.

Tabiiy-iqtisodiy hududlarda qishloq xo'jaligini oqilona joylashtirish mahsulot hajmini oshirish va tannarxini kamaytirishning muhim shartidir. Bundan tashqari, ushbu joylashtirish yer, moddiy va pul va mehnat resurslaridan samarali foydalanishga yordam beradi shuningdek minimal sarf xarajatlar bilan mahsulotlarni oqilona tashishni yo'lga qo'yishga imkon beradi.

Hududiy mehnat taqsimoti ma'lum mintaqalar va hududlarda ishlab chiqarishni ixtisoslashtirishni rivojlantirishga yordam beradi. Ilmiy-texnikaviy taraqqiyot yutuqlarini sohaga joriy etish ishlab chiqarish ixtisoslashuvini chuqurlashtirishga yordam beradi. O'z navbatida ixtisoslikning rivojlanishi ishlab chiqarishning konsentratsiyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shunday qilib, ushbu uch toifaga qishloq xo'jaligidagi joylashish, ixtisoslashuv va konsentratsiya kiradi va ular bir-biri bilan chambarchas bog'liq va ularning biridagi o'zgarishlar boshqalarida sezilarli o'zgarishlarga olib keladi. Ixtisoslashuvning chuqurlashuvi va konsentratsiyaning rivojlanishi qishloq xo'jaligining joylashtirish sharoitida mexanizatsiyalashning keng qo'llanilishi, sohani izchil kimyoviy lashtirish va intensivlashtirishga yordam beradi.

Texnologik taraqqiyot qishloq xo'jaligini oqilona joylashtirish bilan chambarchas bog'liq. Joylashtirish qishloq xo'jaligida va alohida tarmoqlarda texnik taraqqiyotning rivojlanishini rag'batlantiradi. O'z navbatida, qishloq xo'jaligining ixtisoslashtirilgan mashina va uskunalarga bo'lgan ehtiyoji hududlarda texnologiya, qishloq xo'jaligi texnikasi, kimyo, chorva

uchun ozuqa, oziq-ovqat va boshqa sohalarning rivojlanishiga kuchli turtki bo'ldi.

Qishloq xo'jaligini joylashuvi uni mamlakat hududida oqilona taqsimlash takror ishlab chiqarish jarayoni kengayishining muhim omillaridan biridir. Qishloq xo'jaligini to'g'ri taqsimlash qo'shimcha sof daromadga, asosiy va aylanma mablag'lardan samarali foydalanishga, moddiy resurslarni o'z vaqtida va sifatli qoplanishiga imkon beradi.

Bozor munosabatlariga o'tish davri qishloq xo'jaligida taqsimlashning ayrim xususiyatlarini o'zida namoyon qildi. Xalq xo'jaligi tarmoqlari o'rtasidagi ishlab chiqarish va iqtisodiy aloqalarning uzilishi, qishloq xo'jaligi mahsulotlari va sanoat korxonalarining mahsulotlari, tovarlari va xizmatlariga narxlardagi nomutanosiblikning kuchayishi, qishloq xo'jaligi tarmog'iga moddiy resurslar yetkazib berishning qisqarishiga va joylashtirish jarayonlarining yakuniy iqtisodiy natijalarga ta'sirini pasayishiga olib keldi.

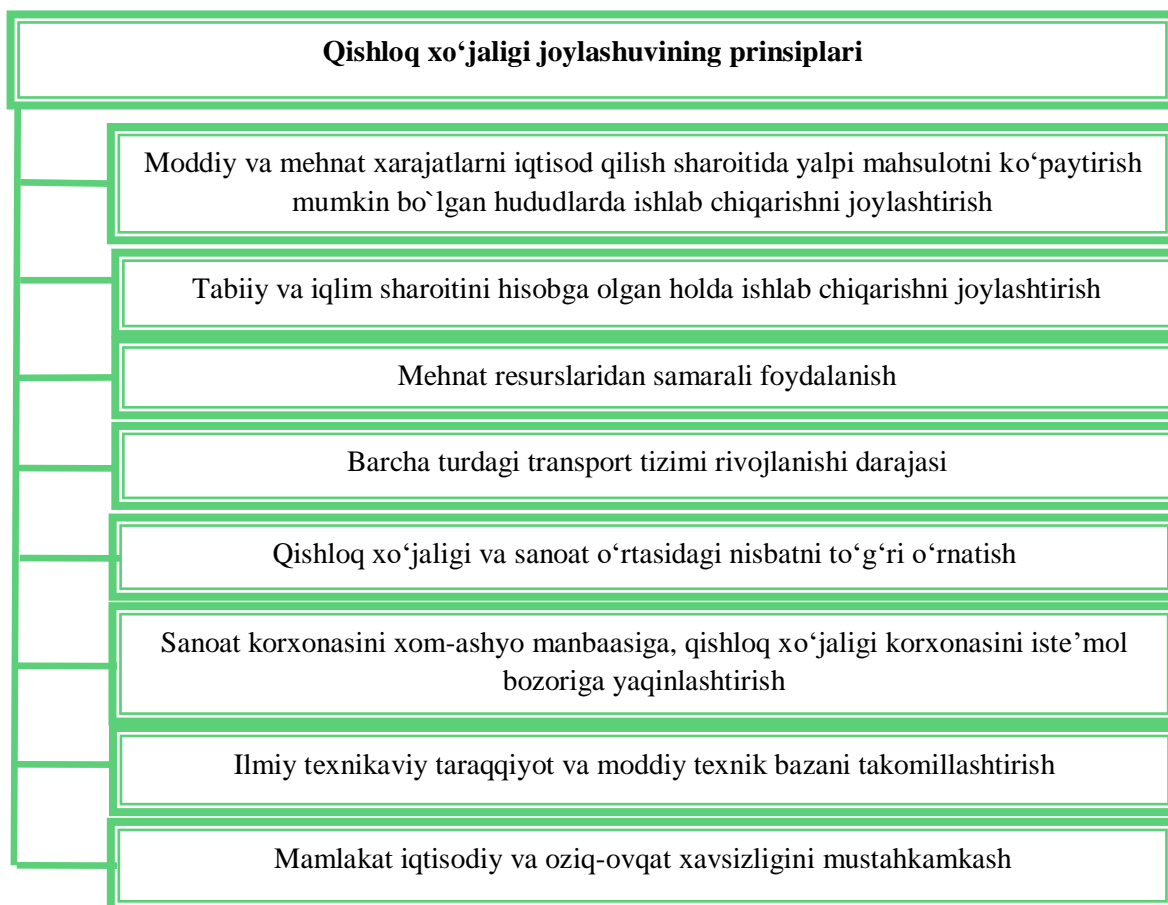
So'nggi yillarda ilmiy-texnik taraqqiyotning qishloq xo'jaligidagi, shuningdek sanoat va qayta ishlash korxonalarini mahsulotlarini taqsimlashga ta'siri pasaymoqda. Qishloq xo'jaligining ixtisoslashgan mashinalari, asbob va uskunalari ehtiyojlarning keskin kamayishi qishloq xo'jaligining mashinasozligi, kimyo, chorva uchun ozuqa, oziq-ovqat va to'qimachilik sanoatining mamlakatning ixtisoslashgan hududlarida pasayishining asosiy sababi bo'ldi. Bu, o'z navbatida, qishloq xo'jaligida ham, agrosanoat majmuasining ayrim tarmoqlarida ham takror ishlab chiqarish jarayonlarining iqtisodiy ko'rsatkichlar sur'atlarining pasayishiga olib keldi.

Qishloq xo'jaligini taqsimlashning iqtisodiy samaradorligi tabiiy va qiymat ko'rsatkichlari tizimi bilan tavsiflanadi. Ulardan asosiylari quyidagilar: aholi va qayta ishlash sanoatining ehtiyojlarini qondirish uchun tan olingan mahsulot hajmi,

assortimenti va sifati; ishlab chiqarish birligini ishlab chiqarish va tashish uchun mehnat xarajatlari; sohada bir ishchiga to‘g‘ri keladigan qishloq xo‘jaligi mahsuloti hajmi; qishloq xo‘jaligi ekinlari va haydaladigan yerlarning har bir maydoniga qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish; qishloq xo‘jaligiga investitsiyalar va kapital qo‘yilmalar rentabelligi; 1 gektar maydonga va o‘rtacha ishchilarga to‘g‘ri keladigan sof daromad va foyda miqdori; qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining rentabellik darajasi.

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining asosiy tamoyillari.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini oqilona taqsimlash ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish uchun obyektiv talablarni aks ettiradigan eng muhim printsiplarga asoslanadi. Qishloq xo‘jaligini taqsimotning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat (5.1-rasm).

5.1-rasm. Qishloq xo‘jaligi joylashuvining printsiplari

Ishlab chiqarish uning doimiy o‘shishiga erishiladigan va ijtimoiy zarur ish kuchi va uni qabul qilish va tashish xarajatlari

eng kam bo'lgan joylarda amalga oshirilishi kerak. Binobarin, qishloq xo'jaligini joylashtirishda davlat xarajatlarini tejash bilan birga mahsulotning maksimal hajmini olish imkoniyatidan foydalanish kerak. Shu maqsadda bir necha yillar davomida tabiiy zonalar va iqtisodiy rayonlarda dinamikadagi ishlab chiqarish birligiga mehnat xarajatlari va moddiy va pul mablag'lari tahlili o'tkazildi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini oqilona taqsimlashning asosiy mezoni mehnat xarajatlarini maksimal darajada tejashdir.

Qishloq xo'jaligini joylashtirishda tabiiy va iqlim sharoitlarini har tomonlama hisobga olish muhimdir. Qishloq xo'jaligi ekinlarining mahsuldorligi va hayvonlarning mahsuldorligi, odatda, eng qulay iqlim, tuproq va tabiiy sharoitlar mavjud bo'lgan mintaqalarda yuqori. Tabiiy omillar qishloq xo'jaligi ishlarining texnologiyasiga, zararkunandalar va kasalliklarga qarshi kurash usullariga, traktorlar va qishloq xo'jalik mashinalari turiga va natijada mahsulot birligiga sarflanadigan xarajatlar miqdoriga sezilarli ta'sir qiladi. Ekinlarning tuzilishi, hayvonlarning tur tarkibi, ishlab chiqarish binolarining turi va narxi tabiiy sharoitlarga bevosita bog'liqdir.

Qishloq xo'jaligi sanoat korxonalarining xom ashyo manbalariga, qishloq xo'jaligi mahsulotlari iste'mol qilinadigan joylarga maksimal yaqinligini hisobga olgan holda joylashtirilishi kerak. Shu bilan birga, mahsulotni yetkazib berish uchun ishchi kuchi va moddiy xarajatlarni qisqartirish va uni tashish paytida yo'qotishlarni kamaytirishga erishiladi. Kichik transportda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish yirik shaharlar va sanoat markazlarining atrofi, meva va konserva sanoatining xomashyo zonalarida joylashgan bo'lishi kerak. Shakar, spirt, kraxmal, konserva, vinochilik, shuningdek, zig'ir, kenevir va boshqa bir qator sanoat ekinlarini xom ashyo manbalariga yaqinlashmoqda.

Mahsulotlarning ma'lum bir turini ishlab chiqarish zonalarida don, meva va sabzavotlarni saqlash, sovutish va omborxonalar uchun liftlar joylashgan.

Yog' va pishloq sanoati va konservalangan sut ishlab chiqaradigan korxonalar sut ishlab chiqarish uchun qulay hududlarga yaqinlashmoqda. Go'sht sanoati odatda chorva mollari oziqlanadigan hududda joylashgan. Go'sht va sut chorvachiligini rivojlantirish va joylashtirishning muhim sharti - bu ozuqa bazasining barqarorligi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini taqsimlashning muhim printsiplari sanoatning etakchi roliga ega bo'lgan qishloq xo'jaligi va sanoat o'rtasida optimal nisbatlarning o'rnatilishi hisoblanadi. Qishloq xo'jaligini texnik jihozlanishi va qishloq xo'jaligida va chorvachilikda mahsulot ishlab chiqarishni kengaytirish sur'ati ma'lum darajada sanoatning rivojlanishi va joylashish darajasiga bog'liq. Sanoatning mamlakat tegishli hududlarida joylashishi aholi zichligining oshishiga va natijada qishloq xo'jaligini va ayniqsa tez buziladigan va kam tashiladigan mahsulotlar (sut, sabzavotlar, mevalar, rezavorlar va boshqalar) rivojlanishiga yordam beradi. Sanoat markazlari, shahar atrofi yaqinida turli ixtisoslashgan fermalar tashkil etilmoqda.

Qishloq xo'jaligini joylashtirishda barcha transport turlari, transport vositalari, shu jumladan yo'l transport tizimini rivojlanish darajasini hisobga olish kerak. Mintaqada avtomobil yo'llari, temir yo'llar va suv yo'llari mavjudligi, transport vositalarining yaxshi rivojlanishi qishloq xo'jaligini oqilona joylashtirish, korxonalarining ixtisoslashuvini chuqurlashtirish, qishloq xo'jaligi mahsulotlari va sanoat tovarlarini iste'molchiga yetkazib berish vaqtini qisqartirish va shu bilan transport xarajatlari ishlab chiqarish xarajatlarini sezilarli darajada kamaytirish imkonini beradi. Shu munosabat bilan qishloq xo'jaligini joylashtirishda

qishloq xo‘jaligi mahsulotlari va moddiy-texnik vositalarni tashish uchun moddiy va pul mablag‘lari xarajatlari aniqlanadi.

Avtotransport vositalarining rivojlanishi va aloqa liniyalarining kengayishi saqlash va qayta ishlash korxonalariga tez tashishni talab qiladigan katta tonnali va tez buziladigan mahsulotlarni joylashtirishda muhim rol o‘ynaydi. Bu birinchi navbatda sut, kartoshka, sabzavot, mevalar, poliz kabi mahsulot turlariga taalluqlidir. Shu bilan birga, qishloq va sanoat tovarlarini uzoq masofaga va yaqin kelajakda tashishga yo‘l qo‘ymaslik kerak. Shaharlararo tashish va ko‘p marotaba tashish jarayonida mahsulotning muhim qismi iste‘mol xususiyatlarini yo‘qotadi va yomonlashadi.

Mazkur muammolarni bartaraf etishda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 iyuldagi “Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash va oziq-ovqat sanoatini yanada rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4406-sonli Qarorida o‘z aksini topgan. Xususan¹⁸:

- qishloq xo‘jaligi mahsulotlari sektorida yuqori qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratishni rag‘batlantirish maqsadida ekinlarni joylashtirish va qayta ishlashning samarali infratuzilmasini yaratish;

- mahsulotlarni yig‘ish, tashish, saqlash, qayta ishlash, qadoqlash, ichki va tashqi bozorga yetkazib berish borasida xizmat ko‘rsatuvchi zamonaviy agrologistika komplekslari va markazlari tizimini shakllantirish;

- agrologistika komplekslari va markazlarini joylashtirish, qurish, ularni boshqarish bo‘yicha kompaniyalarni tashkil etish;

- xususiy sektorni keng jalb qilgan holda agrologistika komplekslari va markazlarida qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat

---

¹⁸ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 iyuldagi “Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash va oziq-ovqat sanoatini yanada rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4406-sonli Qarori. Manba: www.lex.uz

mahsulotlarini xalqaro talablar asosida, sifat va xavfsizlik ko'rsatkichlari bo'yicha to'liq sinovlarni o'tkazish imkoniyatiga ega bo'lgan laboratoriyalar, bojxona terminallari va boshqa xizmatlarni yo'lga qo'yish;

- kooperatsiya ishtirokchilari, dehqon va fermer xo'jaliklari, agroklastlar va qishloq xo'jaligi birlashmalarini yaratilayotgan agrologistika komplekslari va markazlari faoliyatiga keng jalb qilgan holda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash va eksport hajmlarini oshirishni muvofiqlashtirish.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini taqsimlashda hududlarning mehnat resurslaridan samarali foydalanish alohida ahamiyatga ega. Hozirgi vaqtda kapital va energiya bilan ta'minlangan aholi zichligi yuqori bo'lgan hududlarda qishloq xo'jaligining va chorvachilikning intensiv tarmoqlarini joylashtirish zarur, bu ishlab chiqarish birligiga ko'p mehnat sarfini talab qiladi. Mehnat resurslari mavjudligini inobatga olgan holda, fermer xo'jaliklari tizimlari, sanoat tuzilmalari, ekin maydonlarini va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini oqilona tashkil qilishning boshqa elementlarini qurish kerak.

Qishloq xo'jaligini oqilona taqsimlash ushbu hududda yashovchi aholining tabiiy-tarixiy ko'nikmalaridan foydalanishni hisobga olgan holda ham amalga oshirilishi kerak. Masalan, Farg'ona vodiysi viloyatlarida meva, Mirzacho'l iqtisodiy rayonlarida poliz, Sarmarqand viloyatida sabzavot yetishtirish uzoq vaqt davomida amalga oshirilgan yoki Buxoro va Navoiy viloyatlarida qorakulchilik rivojlangan.

Ilmiy-texnikaviy taraqqiyot va sohaning moddiy-texnik bazasini takomillashtirmasdan yuqori intensiv qishloq xo'jaligini tasavvur qilib bo'lmaydi. Qishloq xo'jaligida texnik jihozlar bilan qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalashtirish va chorvachilikni rivojlantirish darajasi o'sishi qishloq xo'jalik mahsulotlarining asosiy turlarini ishlab chiqarishda mehnat intensivligini keskin

pasaytirdi. Ilm-fan va texnologiyalarning rivojlanishi qishloq xo‘jaligining yangi yuqori hosildor navlari va duragaylarini, yuqori mahsuldor hayvon zotlarini, ekinlarni yetishtirish uchun ilg‘or texnologiyalardan foydalanishni, o‘simliklarni zararkunandalar va kasalliklardan kimyoviy va biologik himoya vositalaridan keng foydalanish, qishloq xo‘jaligini ishlab chiqarishning yangi shakllari va usullarini qo‘llashga yordam berdi.

Ilmiy-texnik taraqqiyotning tezlashishi qishloq xo‘jaligining moddiy-texnik bazasini mustahkamlashga olib keldi. Bu, o‘z navbatida, asosiy qishloq xo‘jaligi ekinlari uchun ekin maydonlarining kengayishiga, chorva va parrandalar sonining ko‘payishiga va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirishning ko‘paytirishga imkon beradi.

Zamonaviy sharoitda qishloq xo‘jaligini joylashtirish jamiyatning eng muhim oziq-ovqat mahsulotlari va xom ashyolarga bo‘lgan ehtiyojlarini hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak. Aholi jon boshiga qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi qishloq xo‘jaligining rivojlanish darajasi va uning oqilona taqsimlanishi to‘g‘risida aniq tasavvur beradi. Aholi jon boshiga tovarlar ishlab chiqarishning yuqori darajasi bilan ta‘minlanganlik darajasi past bo‘lgan hududlar eksport qiluvchi, ikkinchisi esa oziq-ovqat mahsulotlarini import qiluvchi mintaqalardir. Shu munosabat bilan qishloq xo‘jaligini joylashtirishda ma‘lum bir mintaqaning mahalliy ehtiyojlarini ham umuman, mamlakatning ehtiyojlarini ham hisobga olish kerak.

Mamlakat aholisini oziq-ovqat mahsulotlari bilan yaxshiroq ta‘minlash uchun birinchi navbatda butun iqtisodiyotni qiziqtirgan sohalarni joylashtirish kerak. Bunday holda, ushbu mintaqada ishlatilishi kerak bo‘lgan sotiladigan mahsulotlarning qismini, shuningdek uning mintaqadan yoki respublikadan tashqarida eksport qilish uchun ulushini aniqlash kerak. Bu yerda ma‘lum bir mahsulot turlarini ishlab chiqarish va yetkazib berish uchun

ijtimoiy mehnat xarajatlarini hisobga olish katta ahamiyatga ega. Agar xarajatlar ular joylashgan hududlarda iste'mol joylaridagi ishlab chiqarish xarajatlariga nisbatan yuqori bo'lsa, bunday mahsulotlar transport uchun iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq emas, lekin iste'mol joylarida ishlab chiqarishni tashkil qilish foydaliroq bo'ladi.

Qishloq xo'jaligini oqilona taqsimlash mamlakatning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash kabi omillarni hisobga olishni o'z ichiga oladi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining asosiy turlari to'liq va tegishli assortimentda to'g'ridan-to'g'ri mamlakatimizda ishlab chiqarilishi kerak. Bu birinchi navbatda aholini non va non mahsulotlari, kartoshka, sut mahsulotlari, parrandachilik mahsulotlari, sabzavotlar va mevalar bilan ta'minlashga taalluqlidir.

Don, sanoat ekinlari (paxta) va chorvachilik mahsulotlarining ishlab chiqarishni kengaytirish nafaqat mamlakat aholisining o'sib borayotgan ehtiyojlarini to'liq qondirishga, balki chet elda oziq-ovqat mahsulotlarini sotib olishga ko'p miqdorda sarflanadigan tashqi zahiralarni tejashga olib keladi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini taqsimlanishiga boshqa omillar ham ta'sir ko'rsatmoqda, ammo yuqorida aytib o'tilganlar sanoat rivojlanishining muhim sohalarini qamrab oladi. Shunday qilib, qishloq xo'jaligini joylashtirishda mintaqalarning iqtisodiy rivojlanish darajasini tenglashtirish omilini, shuningdek, mamlakatning iqtisodiy siyosatini va xalqaro mehnat taqsimotini hisobga olish kerak.

Qishloq xo'jaligini taqsimlash tamoyillariga rioya qilish ishlab chiqarishning barqaror o'sishini va mahsulot sifatining yaxshilanishini, mahsulot tannarxining pasayishini va dehqonchilik va chorvachilikning samaradorligini oshishini ta'minlaydi.

Qishloq xo'jaligini iqtisodiy rayonlar bo'yicha joylashtirish. O'zbekiston hududida o'ziga xos tabiiy, iqlimiy va

demografik sharoitlari bilan iqtisodiy mintaqalar tizimi rivojlandi. Iqtisodiy sohalar - bu ijtimoiy mehnat taqsimoti natijasida vujudga kelgan ajralmas iqtisodiy hududlardir. Iqtisodiy mintaqalar turli sanoat, qishloq xo'jaligi va transportni birlashtirgan hududiy milliy iqtisodiy majmua. Iqtisodiy jarayonlarning shakllanishi quyidagi tamoyillarga asoslanadi.

- mintaqaning ixtisoslashuvini belgilaydigan hududiy mehnat taqsimotini takomillashtirish;

- ijtimoiy ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini oshirish;

- har bir iqtisodiy jarayon fermer xo'jaliklarining murakkab va izchil va asosli rivojlanishi.

Mintaqaviy iqtisodiyotlarning ixtisoslashuvining rivojlanishi tumanlararo iqtisodiy munosabatlar bilan belgilanadi. Sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va iste'mol qilishning o'sishi bilan hududlar o'rtasidagi aloqalar kengaymoqda va mustahkamlanmoqda, transport aloqalari va yangi korxonalar qurilmoqda.

O'z navbatida, ijtimoiy mehnatni tejash ko'p jihatdan ilmiy asoslangan hududiy nisbatlarga bog'liq. Barcha iqtisodiy rayonlarda qishloq xo'jaligi butun mamlakat iqtisodiyotining asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi. Muayyan iqtisodiy hududda qishloq xo'jaligining samarali rivojlanishi, uni ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlaydigan tarmoqlarning muvaffaqiyatli ishlashiga shuningdek, xom ashyoni qayta ishlash va qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi korxonalar va tashkilotlarning faoliyatiga ham bog'liqdir. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning iqtisodiy mintaqalarda taqsimlanishi mavjud resurslardan kompleks foydalanishni va sanoat va qishloq xo'jaligini mutanosib rivojlantirishni o'z ichiga oladi.

O'zbekistonda mahalliy olimlarimizning fikrlariga ko'ra qishloq xo'jaligi mahsulotlarini hududiy taqsimoti 6 ta ya'ni

Toshkent, Farg‘ona, Mirzacho‘l, Samarqand-Navoiy, Buxoro-Qashqadaryo, Surxondaryo va Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonlarga ajratib ko‘rsatish mumkin.

Har bir iqtisodiy mintaqa qishloq xo‘jaligining tarqalishiga va mintaqaning butun milliy iqtisodiy majmuasining shakllanishiga ta‘sir etadigan tabiiy va iqtisodiy sharoitlarning o‘ziga xos xususiyati bilan ajralib turadi.

Mamlakatda mavjud har bir mintaqa o‘zining tabiiy-demografik salohiyati, iqtisodiyotining tarmoqlar tarkibi va rivojlanganlik darajasi, tashqi iqtisodiy aloqalardagi ishtirokiga binoan bir-biridan farq qiladi. Mintaqalarni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanganlik yuqorida keltirilgan sharoit va omillardan tashqari bozor iqtisodiyotining rivojlanishi va joylashishini ta‘minlab turuvchi omillar bilan ham aloqadordir. Shular qatoriga avvalambor innovatsiya, investitsiya va samarali boshqaruv omillari kiradi. O‘zbekiston mintaqalari tabiiy resurslar va ularning turlari bilan turlicha ta‘minlangan. Respublikada mavjud barcha mintaqalar yer resurslari bilan yaxshi ta‘minlangan. Hududining kattaligi bo‘yicha Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Navoiy viloyati keskin ajralib tursa ham uning asosiy qismidan qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishni yoki boshqa maqsadlarda foydalanish o‘ta murakkab masaladir. Chunki Ustyurt platosidan, Navoiy viloyatining katta qismi Qizilqum cho‘li, qoldiq tog‘lar va boshqa turli xil landshaftlar (botiqlar, sho‘rtoblar, sho‘rxoklar)dan tashkil topgan. Shunga o‘xshash fikrni Buxoro, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo va qator boshqa viloyatlardagi ayrim hududlar to‘g‘risida ham bildirish mumkin. O‘zbekiston mintaqalari tabiiy resurslar va ularning turlari bilan turlicha ta‘minlangan. Respublikada mavjud barcha mintaqalar yer resurslari bilan yaxshi ta‘minlangan. Hududining kattaligi bo‘yicha Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Navoiy viloyati keskin ajralib tursa ham uning asosiy qismidan qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishni yoki boshqa

maqsadlarda foydalanish o‘ta murakkab masaladir. Chunki Ustyurt platosidan, Navoiy viloyatining katta qismi Qizilqum cho‘li, qoldiq tog‘lar va boshqa turli xil landshaftlar (botiqlar, sho‘rtoblar, sho‘rxoklar)dan tashkil topgan. Shunga o‘xshash fikrni Buxoro, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo va qator boshqa viloyatlardagi ayrim hududlar to‘g‘risida ham bildirish mumkin.

Shunday qilib, har bir iqtisodiy rayon o‘ziga xos sharoitlari va qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining ixtisoslashishi bilan ajralib turadi. Tabiiy, iqtisodiy va ijtimoiy omillarning katta tabaqalanishi har bir mintaqada hududiy mehnat taqsimotini, sanoat tuzilishini va ixtisoslashuvni belgilab berdi. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini oqilona taqsimlash pirovardida mahsulotning asosiy turlarini ishlab chiqarish hajmini oshirishga va butun qishloq xo‘jaligining iqtisodiy samaradorligini oshirishga imkon beradi.

5.2. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining ixtisoslashuvi va kontsentratsiyasi

Ixtisoslashtirish tushunchasi va xususiyatlari. Qishloq xo‘jaligining ixtisoslashuvi ijtimoiy mehnat taqsimotining shaklidir. Bu jamiyatdagi har xil turdagi mehnatni ajratish va taqsimlash darajasini tavsiflaydi va birinchi navbatda ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasiga bog‘liq. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa, bo‘linadigan va ixtisoslashgan ishchi kuchlari, alohida tarmoqlar va ishlab chiqarishlarning ijtimoiy aloqalari shunchalik yuqori bo‘ladi.

Ijtimoiy mehnat taqsimoti jarayoni iqtisodiyotning barcha sohalarida, shu jumladan qishloq xo‘jaligida sodir bo‘ladi. Biroq, qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, takror ishlab chiqarishning iqtisodiy va tabiiy jarayonlar qonuniyatlarini aks ettiradi va bu sohada qandaydir tarzda ijtimoiy mehnat taqsimoti darajasiga ta‘sir qiladi. Qishloq xo‘jaligi ishlab

chiqarishining o'ziga xos xususiyati shundaki, ushbu sohada odam bir tomondan mashinasozlik sanoat ishlab chiqarishi bilan, ikkinchi tomondan tuproq va tirik organizmlar bilan shug'ullanadi. Shu sababli, qishloq xo'jaligidagi mehnat taqsimoti sanoatda bo'lgani kabi chuqurroq bo'lib o'tishi mumkin emas, chunki ma'lum turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun mehnat taqsimoti bilan bir qatorda, texnologik jarayonlar va ishlarning alohida qismlari yoki detallarini ishlab chiqarish bo'yicha mehnat taqsimoti amalga oshiriladi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining tuproq va iqlim sharoitlari bilan uzviy bog'liqligi jug'rofiy mehnat taqsimotini ham taqozo etadi.

Qishloq xo'jaligi hududi yoki yakka tartibdagi korxonaning ixtisoslashuvi asosiy sohani ajratib ko'rsatish va uning imtiyozli rivojlanishi uchun sharoit yaratishdir. U ishlab chiqarish yo'nalishini tavsiflaydi va zonaning yoki iqtisodiyotning tarmoq tarkibini belgilaydi.

Aksariyat qishloq xo'jalik korxonalarida ishlab chiqarishni oqilona tashkil etishiga uning yetishtirishning bir yoki ikkita asosiy tarmoqlarida va bir yoki ikkita chorvachilikda bir qator qo'shimcha va yordamchi tarmoqlar bilan ixtisoslashganligi tufayli erishiladi.

O'simlikshunoslikda bir turdagi mahsulotni ishlab chiqarishda tor ixtisoslash mumkin emas, chunki mavjud agrotexnikaga ega ko'plab ekinlar, odatda biologik sharoitlar tufayli har yili bir joyda ekolmaydi.

O'simlikshunoslikning tor ixtisoslashuvi shahar aholisini ta'minlash uchun sabzavot yetishtirish bilan shug'ullanadigan issiqxona o'simliklariga ham xosdir.

Chorvachilikda o'simlikchilikka nisbatan tor ixtisoslashuv bo'lishi mumkin, chunki bir qator turdagi chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish yer bilan bevosita bog'liq bo'lmasligi mumkin. Bu qoramollarni go'sht uchun boqish, tuxum va parranda yetishtirishga tegishli. Ushbu tarmoqlarda sanoat

usullarining joriy etilishi ularning asosiy ishlab chiqarish vositasi sifatida erdan ajralishi va mohiyatiga ko'ra sanoat korxonalariga aylantirilishi bilan birga keladi.

Qishloq xo'jaligini ishlab chiqarishni ixtisoslashuvining mohiyati har bir fermer xo'jaligida barcha sohalarga ega bo'lish, barcha ekinlarni ekish va tabiiy va iqtisodiy sharoitda mumkin bo'lgan barcha chorva mollarini ko'paytirish zarurligini anglatmaydi. Ko'pgina sanoat tarmoqlari muqarrar ravishda ularni maydalashga olib keladi, ishlab chiqarish konsentratsiyasi darajasini pasaytiradi, bu esa boshqaruv samaradorligiga salbiy ta'sir qiladi.

Qishloq xo'jaligini ishlab chiqarishni oqilona ixtisoslashtirishning iqtisodiy ahamiyati uning asosiy ishlab chiqarish vositalari - yerlardan samarali foydalanish uchun sharoit yaratishi bilan bog'liqdir. Shu asosda qishloq xo'jaligining asosiy vazifasi ekinlar va chorvachilik mahsulotlarining miqdorini oshirish va sifatini oshirish hisoblanadi. Ixtisoslashuv qishloqda mehnat resurslaridan foydalanishni yanada takomillashtirish uchun keng imkoniyatlar ochadi, qishloq xo'jaligi va chorvachilik ishchilarining kasbiy tuzilmasini tubdan o'zgartiradi, kadrlar malakasi va ixtisosligini oshiradi, natijada qishloq xo'jaligining mahsuldorligi oshadi. Ixtisoslik bu kapital qo'yilmalar va asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini oshirish, ishlab chiqarishga ilmiy-texnikaviy yutuqlar va ilg'or tajribalarni, shuningdek intensiv texnologiyalarni joriy etishning hal qiluvchi shartidir. Ixtisoslashuv bilan xarajatlarni qisqartirish va ishlab chiqarish rentabelligini oshirishga erishiladi.

Qishloq xo'jaligini ixtisoslashtirish shakllari va ko'rsatkichlari. Iqtisodiy fan va amaliyotda ixtisoslashuv obyektiga qarab quyidagi shakllar ajratiladi: rayonlashtirish, xo'jaliklararo va ichki.

Hududiy ixtisoslashuv - bu rayonlashtirish, respublika, viloyat, ma'muriy tuman qishloq xo'jaligining ishlab chiqarish yo'nalishi. U asosiy, qo'shimcha va yordamchi tarmoqlarning tarkibini, ularning kombinatsiyasini va miqdoriy nisbatini tavsiflaydi. Hududning ixtisoslashuvi qishloq xo'jaligining hududiy taqsimlanishini aks ettiradi. Iqtisodiy ixtisoslashuv bu yoki boshqa iqtisodiyot tomonidan qaysi asosiy mahsulot ishlab chiqarilishini ko'rsatadi.

Iqtisodiy ixtisoslashuv - ma'lum bir xo'jalik tomonidan qaysi asosiy tovar mahsuloti ishlab chiqarilayotganligini har bir korxonaning ishlab chiqarish shaxsini aniqlaydi.

Qishloq xo'jaligini ishlab chiqarishni **xo'jaliklararo ixtisoslashuvining** - mohiyati sanoat tarmoqlarini oqilona taqsimlash va muayyan mahsulot turlarini fermer xo'jaliklari tomonidan ularning o'ziga xos sharoitlarini hisobga olgan holda ishlab chiqarishdan iborat. Fermer xo'jaligidagi ixtisoslashuv bilan har bir bo'lim, ferma, jamoa bir yoki bir nechta mahsulot turlarini ishlab chiqarish yoki ishlab chiqarish jarayonining bir bosqichiga ixtisoslashgan.

Texnologik asosda tarmoq va tarmoq ichidagi ixtisoslashuv ajralib turadi. Qishloq xo'jaligi korxonasi tayyor mahsulotni olishgacha bo'lgan butun texnologik tsiklni bajaradigan ixtisoslik sanoat deb ataladi.

Tarmoq ichidagi ixtisoslashtirish texnologik tsiklni bo'linishiga va turli korxonalar uchun alohida bosqichlarni birlashtirishga asoslangan. Shu bilan birga, har bir fermer xo'jaligi mahsulotning to'liq tayyor tsiklini bajarmaydi, balki ma'lum bir alohida bosqichni bajarishga ixtisoslashgan. Tarmoq ichidagi ixtisoslashtirish turli xil ishlab chiqarish bo'linmalarida ishlab chiqarishning individual bosqichlari amalga oshirilganda xuddi shu iqtisodiyot doirasida bo'lishi mumkin.

Qishloq xo'jaligining ixtisoslashuvini tavsiflovchi asosiy iqtisodiy ko'rsatkich qishloq xo'jaligining tovar ishlab chiqarish qatlami va birinchi navbatda ixtisoslashuv darajasini aks ettiruvchi asosiy sanoat mahsulotlarining ulushi hisoblanadi. Tovar sektorlari soni qancha kam bo'lsa ixtisoslashuv darajasi shunchalik yuqori bo'ladi va shuning uchun ishlab chiqarishni tashkil qilish va samaradorligi shunchalik mukammal bo'ladi.

Ma'lum darajada, fermer xo'jaligining ixtisoslashuvi bozor darajasi, har 100 gektar qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan eriga ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi, yalpi mahsulot tarkibi, asosiy vositalar va kapital qo'yilmalar, ekin maydonlarining tarkibi, chorva mollari va chorva mollari zichligi bilan tavsiflanadi.. Fermer xo'jaliklarining ixtisoslashuv ko'rsatkichi qishloq xo'jaligining yalpi mahsuloti tarkibi hisoblanadi.

Iqtisodiy ixtisoslikni yanada to'liq tavsiflash uchun uning ko'rsatkichi sifatida ixtisoslashuv koeffitsienti ham qo'llaniladi. Ixtisoslashuvni hisoblashda nafaqat sotiladigan mahsulotlarning umumiy qiymatidagi har bir ishlab chiqarish tarmoqlarining o'ziga xos tortish darajasi, balki ularning miqdori ham hisobga olinadi. Ixtisoslashish koeffitsienti (K_s) quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi.

$$K_s = \frac{100}{\sum D(2N - 1)}$$

bu yerda 100 - ayrim tarmoqlar tovarlarining o'ziga xos ulushi yig'indisi %da;

D - tovar mahsuloti tarkibida har bir tarmoq mahsulotining ulushi,%;

N - eng yuqori darajadan boshlab sotiladigan mahsulot turining ulushi bo'yicha tartib raqami.

Qishloq xo‘jaligini ixtisoslashtirish samaradorligi.

Ixtisoslashuvning iqtisodiy samaradorligi va qishloq xo‘jaligidagi tarmoqlarning kombinatsiyasi ko‘rsatkichlar tizimi bilan quyidagicha tavsiflanadi:

- 1 ishlovchiga to‘g‘ri keladigan 100 gektar qishloq xo‘jalik eridan ishlab chiqilgan yalpi va tovar mahsulotlarning qiymati, 1000 so‘mga asosiy vositalar va 1000 so‘mga joriy ishlab chiqarish xarajatlari;

- har 100 gektar haydaladigan maydonlarga paxta, don, har 100 gektar qishloq xo‘jaligi yerlariga go‘sht va sut olish;

- ishlab chiqarish rentabelligi.

Ishlab chiqarish kontsentratsiyasi. Ixtisoslash bilan bir qatorda, uning kontsentratsiyasi katta ta‘sir ko‘rsatadi. Bu ishlab chiqarish, mehnat va mahsulotni qabul qilish vositalarining bir korxonada, sanoat yoki ishlab chiqarish birlashmasida, shuningdek hudud, mintaqada, tumanda to‘planishini anglatadi.

Ishlab chiqarishning kontsentratsiyasi ilmiy va texnologik taraqqiyotning aksidir. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining kontsentratsiyasini kuchaytirish sohada ilmiy-texnik taraqqiyotni yanada rivojlantirish va uning iqtisodiy samaradorligini oshirishning muhim shartidir.

Ishlab chiqarish kontsentratsiyasida yirik ishlab chiqarishning kichikdan ustunligi iqtisodiy qonuniyatning ta‘siridir. Ushbu qonunga ko‘ra, katta hajmdagi ishlab chiqarish kichiklarga nisbatan katta texnik va iqtisodiy afzalliklarga ega.

Qishloq xo‘jaligida kontsentratsiyaning moddiy asosi - bu ilmiy-texnik taraqqiyot natijasida ishlab chiqaruvchi kuchlarning doimiy ravishda takomillashib borishidir. Mashinalar va qo‘l mehnati mavjud bo‘lmagan sharoitda ishlab chiqarish kontsentratsiyasi cheklangan xarakterga ega. Mashinalarning paydo bo‘lishi va shu asosda ishlab chiqarish texnologiyasining murakkabligi bilan ishlab chiqarish, ishchi kuchi va ishlab

chiqarish vositalarini bitta korxonaga jamlab, keng ko‘lamli ishlab chiqarishni tashkil qilish uchun obyektiv ehtiyoj paydo bo‘ladi.

Biroq, keng miqyosli ishlab chiqarishning kichik miqyosdagi ishlab chiqarishdan ustunligi cheksiz emas, uning chegaralari bor. Katta murakkablik va ishlab chiqarishning obyektiv tabiiy, iqtisodiy, texnik, tarixiy va boshqa omillariga bog‘liqligi bilan ajralib turadigan qishloq xo‘jaligida keng miqyosli ishlab chiqarishning kichik ishlab chiqarishdan ustunligi qonuniyatining namoyon bo‘lishi mutlaq emas.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini kontsentratsiyasi ikki yo‘nalishda amalga oshiriladi: korxonada va xo‘jaliklararo kooperatsiya va yuqori ixtisoslashgan fermer xo‘jaliklarini tashkil etish orqali.

Birinchi holda, qishloq xo‘jaligining ayrim tarmoqlarini keng miqyosda boshqarish uchun ishlab chiqarish bo‘linmalarida yoki ushbu sanoat uchun eng yaxshi sharoitga ega bo‘lgan hududlarda to‘planganligi sababli qulay moddiy-texnik sharoitlar yaratiladi.

Ikkinchi holda ishlab chiqarish kontsentratsiyasining ortishi qishloq xo‘jaligidagi mehnat taqsimotini yakka tartibdagi korxonalar o‘rtasida yoki bir qator fermer xo‘jaliklarining har qanday qishloq xo‘jaligi mahsuloti yoki uning bir qismini ishlab chiqarishda o‘zaro hamkorligiga asoslanadi. Shu munosabat bilan qishloq xo‘jaligida kontsentratsiya markazlashtirish, kombinatsiya va kooperatsiya orqali amalga oshiriladi. Markazlashtirish bilan mayda fermalar yirik korxonalarga birlashtiriladi. Kombinatsiya - bu qishloq xo‘jaligidagi mahsulotlarni ishlab chiqarish va qayta ishlashning bir korxonada to‘planishi bo‘lib bunda – iqtisodiyotda mavjud bo‘lgan resurslar va xom ashyolardan foydalanishda asosiy ishlab chiqarish qo‘shimcha ishlab chiqarish bilan birlashadi.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini kontsentratsiyalash jarayoni barqaror ravishda amalga oshiriladi. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi va qishloq xo‘jaligini tashkil etishning har

bir darajasida fermer xo‘jaliklari va ularning bo‘linmalari aniqlanadi. Shu sababli qishloq xo‘jaligi korxonalarining oqilona hajmini belgilash muammosi dolzarb bo‘lib qolmoqda. Qishloq xo‘jaligidagi fermer xo‘jaliklari, tarmoqlar va bo‘linmalarning oqilona o‘lchamlari ma‘lum ixtisoslashuv va intensivlik bilan ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish darajasi va mavjud mehnat resurslari ishlab chiqarishning barcha omillaridan eng samarali uyg‘unlik va foydalanishni ta‘minlaydigan va bir birlik uchun ishlab chiqarishni ko‘paytiradigan miqdorlardir. eng kam ish haqi va mablag‘lar evaziga yer maydoni.

Iqtisodiy zichlik bilan bir qatorda qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish samaradorligining o‘sishi uchun muhim shart bu xo‘jaliklararo kontsentratsiyani kuchaytirishdir. Zamonaviy sharoitda ekinlarni yetishtirishdagi iqtisodiy natijalar, birinchi navbatda, bo‘limlar va jamoalar tomonidan alohida ekinlar kontsentratsiyasi darajasi ta‘siri ostida shakllanadi.

Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini oshirish muammosini faqat ixtisoslashuvni chuqurlashtirish va kontsentratsiyani oshirish orqali hal qilib bo‘lmaydi. Ixtisoslashuvning chuqurlashishi va qishloq xo‘jalik ekinlari va chorvachilikning yirik bo‘limlar va fermer xo‘jaliklariga yo‘naltirilishi barcha texnologik jarayonlarni takomillashtirish bilan birga olib borilishi kerak. Bunday holda, dehqonchilik va chorvachilikning ilmiy asoslangan tizimlarini rivojlantirish, chorva mollarini boqish va parvarish qilish sharoitlarini yaxshilash, kompleks mexanizatsiyalashtirish va boshqalar muhim ahamiyatga ega. Ratsional ixtisoslashuv va kontsentratsiyaning ahamiyati shundaki, ular iqtisodiy o‘sish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratadilar.

5.3. Xo‘jaliklararo kooperatsiya va agrosanoat integratsiyasi

Xo‘jaliklararo kooperatsiya tushunchasi va tamoyillari. So‘nggi yigirma yil ichida jadal rivojlangan qishloq xo‘jaligidagi muhim jarayonlardan biri xo‘jaliklararo kooperatsiya bo‘ldi. Xo‘jaliklararo korxonalar va tashkilotlarning vujudga kelishi va rivojlanishi jamiyatning iqtisodiy ehtiyojlari, ishlab chiqarish munosabatlarining ishlab chiqarish kuchlari tabiati bilan muvofiqligi qonunining amal qilishidan kelib chiqadi. Zamonaviy ilmiy-texnik taraqqiyot ijtimoiy mehnat taqsimotining rivojlanishi va takomillashishiga faol ta‘sir ko‘rsatmoqda. Bu jarayon nafaqat ishlab chiqarish maydonlarini ajratishni, balki mehnatni sifat jihatidan yangi asosda birlashtirishni ham o‘z ichiga oladi. Ijtimoiy mehnat taqsimoti, bir tomondan, ishlab chiqarishning turli sohalarini ajratib turadi va ma‘lum bir mahsulot turini olishga ixtisoslashgan bo‘lsa, boshqa tomondan, ular o‘rtasida aniq kooperatsion aloqani keyinchalik esa yaxlit birlashishni talab qiladi.

Nazariy jihatdan kooperatsiya - ijtimoiy mehnat taqsimotining bir shakli sifatida murakkab va ko‘p funktsiyali kategoriya hisoblanib, iqtisodiyotning turli tarmoqlaridagi xo‘jalik subyektlarining pay badallarini kiritgan holda xo‘jalik faoliyati, ishlab chiqarish va iqtisodiy samaradorligini oshirish, mahsulot sifatini yaxshilash borasidagi maqsadlar bilan bir qatorda o‘z a‘zolarining mehnat sharoitlarini yaxshilash, daromadlarini oshirish kabi ijtimoiy xarakterdagi muammolarni ham hal etishda muhim o‘rin egallaydi. Ya‘ni kooperatsiya bozor subyektlarining ixtiyoriylik tamoyillari asosida birlashish va bir maqsadni ko‘zlagan holdagi birgalikdagi faoliyat turi hisoblanadi. Iqtisodiy kategoriya sifatida kooperatsiyaning mohiyatini quyidagi tarkibiy funktsional elementlar orqali ifodalash mumkin. Jumladan:

1. Kooperatsiya mehnatni tashkil etish shakli sifatida – inson bir xil turdagi mahsulotlarni ishlab chiqaruvchi va bir hudud doirasida bo‘lgan korxonalar tomonidan, bir maqsadni ko‘zlagan holda ishlab chiqarish (xizmatlar ko‘rsatish) jarayonlarini tashkil etadi;

2. Ijtimoiy munosabatlarni shakllantiruvchi subyekt sifatida – umumiy maqsad va manfaatlarga erishish uchun biror-bir faoliyat turi bilan shug‘ullanish jarayonida odamlar, korxonalar va tashkilotlar hamda davlat organlari o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikni ko‘zda tutadi;

3. Ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil etish usuli sifatida – xo‘jalik faoliyatidagi mavjud muammolarni hal etish maqsadida bozor subyektlari o‘rtasida o‘rnatiladigan barqaror ishlab chiqarish va tashkiliy-iqtisodiy aloqalarni rivojlantiradi;

4. Mulkdan foydalanish va ishlab chiqarish vositalariga egalik qilish shakli sifatida – xo‘jalik yurituvchi bozor subyektlari o‘rtasida o‘zaro aloqalar va o‘zaro bog‘liqlik darajasi bilan ifodalanadi.

Agrar sohada kooperatsiyaning yuqorida qayd etilgan tarkibiy funksional elementlarini o‘rganish va umumlashtirish natijalari ko‘rsatishicha, ularni tasniflashtirishda umumqabul qilingan yondashuvlarni yanada takomillashtirish zarurati mavjudligini ko‘rsatmoqda.

Bunda fikrimizcha, ko‘p mezonli yondashuv asosida, ya‘ni kooperatsiyani tashkil etish shakllaridan kelib chiqqan holda kooperatsiyalashuv jarayonlarining qamrov darajasini; uning tarkibiga kiritilayotgan bozor subyektlarining mulkchilik hamda xo‘jalik yuritish shakllarini; kooperatsiyani tashkil etish usullari, ya‘ni bunda: kooperativning yangidan tashkil etilayotganligi, tugatilayotgan xo‘jaliklar negizida yoki jismoniy va yuridik shaxslar ishtirokida shakllantirilayotganligini; kooperativ mulkining shakllanish manbaalarini hisobga olish – bunda:

kooperativga birlashayotgan subyektlarning o'z mablag'lari, chetdan jalb qilingan mablag'lar yoki ta'sisning mablag'lari bo'lishligidan kelib chiqiladi.

Bundan tashqari kooperativ a'zolarining o'zaro munosabatlari, ya'ni mustaqil faoliyat yurituvchi, xo'jaliklararo va klaster tizimi doirasida tashkil etilganligi kabi mezonlarni ham hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

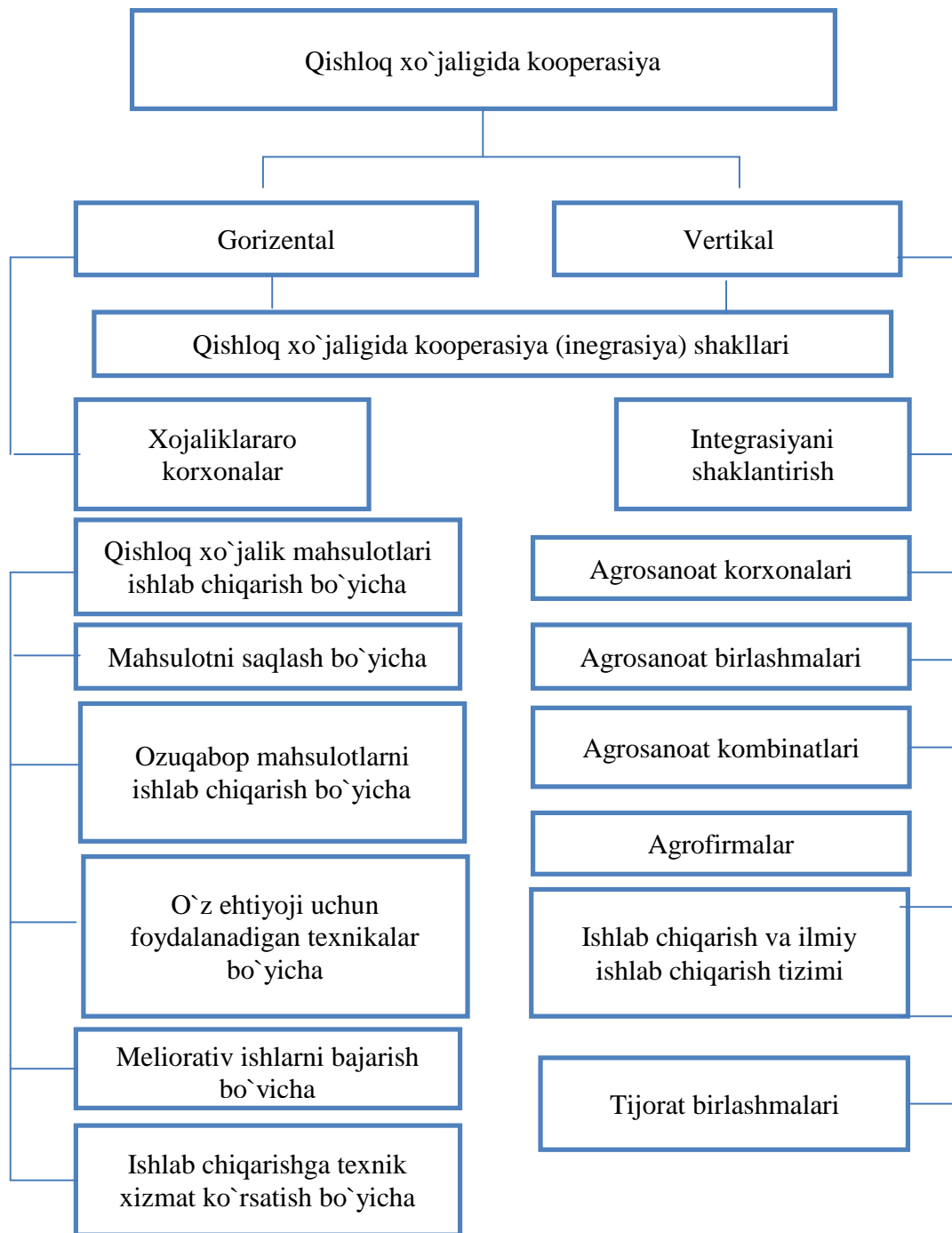
Kooperatsiyani yuqorida qayd etilgan tamoyillar va mezonlar asosida tasniflashtirish birinchidan kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslarini boyitishga, ikkinchidan iqtisodiyot tarmoqlarida kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirish strategiyalarini belgilash va bozor subyektlari o'rtasida kooperatsiya munosabatlarini mustahkamlash uchun xizmat qiladi.

Xo'jaliklararo kooperatsiyaning gorizontal rivojlanishining tashkiliy shakli xo'jaliklararo korxonalar va tashkilotlarning shakllanishi hisoblanadi (4.2-rasm). Xo'jaliklararo hamkorlik qishloq xo'jaligini ishlab chiqarish, noishlab chiqarish sohasi, qurilish, melioratsiya va boshqa sohalarni qamrab oladi.

Iqtisodiy kooperatsiya asosida ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va kontsentratsiyasini amalga oshirishda quyidagi asosiy printsiplarga asoslanadi:

- korxonalarining birgalikdagi kooperatsiyasida ixtiyoriylik;
- fermer xo'jaliklarining ishlab chiqarish tarkibi va iqtisodiyoti, sohaning xususiyatlari va olingan tajribani hisobga olgan holda tashkiliy shakllarni, ish yo'nalishlari va ketma-ketligini tanlashga ilmiy yondashuv;
- xo'jaliklararo birlashmalar tarkibiga kiradigan korxonalar va tashkilotlarning iqtisodiy mustaqilligini saqlash;
- birlashmaning ham, har bir korxonaning rivojlanishi va samaradorligini oshirishga fermer xo'jaliklari, ishchilarning moddiy qiziqishi;

- mahsulot ishlab chiqarish va davlatga sotish hajmini oshirish, uning sifatini oshirish, mehnat unumdorligini oshirish va tannarxni pasaytirish.

5.2-rasm. Qishloq xo'jaligida xo'jaliklararo kooperatsiya

Qishloq xo'jaligi korxonalari va birlashmalarining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilar:

- qishloq xo‘jaligini ishlab chiqarish va qayta ishlash sanoatining yagona korxonasida ularni ishlab chiqarishda zarur nisbatlarga ega bo‘lgan holda uyg‘unlashtirish;

- mehnat resurslaridan oqilona foydalanishni, mehnat unumdorligini oshirishni va tayyor mahsulotning o‘z qiymatini pasaytirishni ta‘minlaydigan qishloq xo‘jaligi va sanoat ishlab chiqarishni yuqori darajada tashkil etish;

qishloq xo‘jaligini ishlab chiqarishni chuqur va barqaror ixtisoslashtirish;

- qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash bo‘yicha yirik, texnik jihatdan rivojlangan korxonalarining mavjudligi.

Ko‘plab rivojlangan mamlakatlarda qishloq xo‘jaligini asosan fermer xo‘jaliklari tashkil etadi. Bir qator mamlakatlarda ushbu faoliyat sohasi 100% fermer xo‘jaliklari tomonidan ta‘minlanadi. Samaradorlikni oshirish uchun fermer xo‘jaliklari kooperativlarga birlashtiriladi. Kooperatsiya iqtisodiy ko‘rsatkichlarni yaxshilashga yordam beradigan maxsus vositadir. O‘zbekistonda ayniqsa meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish, saqlash, qayta ishlash va sotish sohasidagi ilg‘or tajriba tahlili ushbu mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilarning kooperatsiyasini rivojlantirishni samarali rag‘batlantirish zarurati mavjudligini ko‘rsatmoqda.

Qishloq xo‘jaligi kooperativi deganda – qishloq xo‘jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari bo‘lgan fermer, dehqon xo‘jaliklari va tomorqa yer egalari tomonidan birgalikda ishlab chiqarish yoki boshqa xo‘jalik faoliyatini yuritish uchun o‘zlarining moddiy va boshqa ehtiyojlarini qondirish maqsadida ixtiyoriy ravishda mulkiy pay badallarini birlashtirish asosida tashkil etilgan tashkilot tushuniladi.

Kooperatsiyaning o‘ziga xos xususiyati shundaki, qishloq xo‘jaligi obyektlari o‘z faoliyatini amalga oshiradigan mustaqil su‘bekt sifatida namoyon bo‘ladi. Kooperativ davlat oldida fermerlarning huquq va manfaatlarini himoya qilishga

ko'maklashadi. Qishloq xo'jaligi kooperativlari qishloq xo'jalik korxonalarining eng katta guruhini tashkil qiladi. Shunga ko'ra, qishloq xo'jaligi kooperativlarining roli o'z manfaatlarini himoya qilish sifatida belgilanishi kerak.

Qishloq xo'jaligi kooperativlari manfaatlarini huquqiy himoya qilish bilan ijobiy iqtisodiy natijalarga erishish mumkin.

O'zbekistonda qishloq xo'jaligi kooperativlarini tashkil etish va ularni samarali ishlashi bilan bog'liq ko'plab hal etilmagan muammolar mavjud. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2020 yil 24 yanvar kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga yo'llagan Murojaatnomasida qishloq xo'jaligida quyidagi xatoliklarga to'htalib o'tdi:

- Iqtisodiyotimiz rivojini, aholi bandligi va daromadlari o'sishini ta'minlaydigan eng muhim sohalardan biri bo'lgan qishloq xo'jaligini strategik yondashuvlar asosida taraqqiy ettirish zarur;

- tarmoqdagi hozirgi o'sish sur'atlari bizni mutlaqo qoniqtirmaydi. Bu borada bozor mexanizmlarini keng joriy qilib, fermer va dehqonlar manfaatdorligini oshirmas ekanmiz, biz kutgan sezilarli o'zgarish bo'lmaydi.

Shu bois, paxta va g'alla yetishtirishga davlat buyurtmasini bekor qilib, ushbu mahsulotlarni bozor tamoyillari asosida xarid qilish tizimiga bosqichma-bosqich o'tamiz.

Agar bu yo'ldan bormasak, fermer va dehqonlarimizga mahsulot yetishtirishda erkinlik bo'lmaydi, ular o'zi kutganday manfaat ko'rmaydi, hokimlarning esa ish uslubi o'zgarmaydi.

- qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash jamg'armasini isloh qilib, agrar sohaning boshqa tarmoqlariga ham, arzon kreditlar ajratish yo'lga qo'yilishini ta'kidladi;

Ushbu islohotlarimizning huquqiy asosi bo'lgan "Kooperatsiya to'g'risida"gi yangi qonunni tezroq qabul qilish qishloq xo'jaligida

bozor mexanizmlarini qaror toptirish orqali kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Qulay sharoitlarda qishloq xo‘jaligi kooperativlari uy xo‘jaliklarining moddiy muammolarini hal qilish va shu bilan birga butun qishloq xo‘jaligining iqtisodiy samaradorligini oshirishga qodir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 14 martdagi «Meva-sabzavotchilik sohasida qishloq xo‘jaligi kooperatsiyasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori imzolandi. Qarorga muvofiq¹⁹:

- ixtiyoriy va pay asosida ishtirok etish tamoyillarida mustaqil va o‘zaro bog‘liq qishloq xo‘jaligi korxonalari, fermer, dehqon xo‘jaliklari va tomorqa yer egalarining kooperatsion birlashish instituti yaratiladi;

- 2019–2020 yillarda tajriba-sinov tariqasida meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish, tayyorlash, saqlash va sotish bo‘yicha birgalikdagi faoliyatni amalga oshirish uchun G‘allaorol, Zomin, Bulung‘ur, Urgut, Oltiariq, Quva, Qibray va Parkent tumanlarida qishloq xo‘jaligi birlashmalari tashkil etiladi;

- 2020 yil 1 dekabrga qadar tajriba-sinov yakunlariga ko‘ra qishloq xo‘jaligi birlashmalarining kooperatsion birlashish institutini boshqa hududlarda ommalashtirish bo‘yicha taklif kiritiladi.

Qishloq xo‘jaligi birlashmalari a‘zolarining yer maydonlari optimallashtirilishi va olib qo‘yilishi mumkin emas. Yer kodeksida nazarda tutilgan holatlar bo‘yicha a‘zolarining erini olib qo‘yish faqat sud qarori asosida amalga oshiriladi²⁰.

Qishloq xo‘jaligi birlashmalari qishloq xo‘jaligi ekinlarini joylashtirish va ularni almashtirish to‘g‘risidagi qarorlarni mustaqil ravishda qabul qiladi.

---

¹⁹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 14 martdagi «Meva-sabzavotchilik sohasida qishloq xo‘jaligi kooperatsiyasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori. Manbaa Lex.uz.

²⁰ O‘zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi» Manba: www.lex.uz.

Qishloq xo‘jaligi kooperatsiyasi amaliyoti O‘zbekistonda o‘tgan asrning 90-yillarida keng tarqalgan edi. Biroq iqtisodiyot transformatsiyalanishi va bozor mexanizmlariga o‘tilganligi sababli qishloq xo‘jaligi kooperativlari norentabel bo‘lib qoldi. Boshqa tomondan, vaqt o‘tishi bilan normativ baza eskirdi. Bunday holat davlatning ushbu iqtisodiy faoliyat shaklini “jonlantirish” bo‘yicha aniq choralar ko‘rishiga zamin yaratdi.

O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligida mayda tovar ishlab chiqaruvchilarning kooperatsiyaga to‘liq birlashtirilmaganligi, huquqiy asoslarni tashkiliy tuzilmaviy mexanizmlari amalda ishlamayotgani oqibatida qishloq xo‘jaligida jumladan meva-sabzavot yetishtirish, qayta ishlash va realizatsiyasi bo‘yicha hozirgi holatni tahlil qilib ko‘raylik.

So‘nggi yillarda mamlakatda qishloq xo‘jaligi sohasi faol isloh qilinmoqda. Shunga qaramasdan, jahon bozorida meva-sabzavot mahsulotlari savdosi 205 milliard AQSh dollarini tashkil etgan bir paytda, respublikaning mazkur bozordagi ulushi bir foizga ham etmayapti. Ushbu mahsulotlarning mamlakat eksporti tarkibidagi ulushi esa atigi 7 foizni tashkil qiladi.

O‘zbekiston meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish (yetishtirish) va ularning tashqi bozorlarga eksportini rivojlantirishda ulkan salohiyatga ega. Ammo shuni unutmaslik kerakki, salohiyat va uni amalga oshirish ikki xil tushuncha. Ishlab chiqarish (yetishtirish) hajmining o‘sishi avtomatik ravishda eksport hajmini ko‘payishiga olib kelmaydi. Sababi, eksportda avvalambor, potentsial iste‘molchiga qaysi mahsulot kerakligini va uning ehtiyojini tushunish kerak. Shuningdek, haqiqiy iste‘molchi kim va u qaysi mamlakatlarda yashaydi kabi savollarga ham javob bo‘lishi kerak.

O‘zbekistonda meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar (fermer, dehqon xo‘jaliklari va tomorqa yer egalari)

kooperativlarga birlashtirilmaganligi oqibatida tabiiy jarayonlar natijasida to iste'molchilarga yetkazib berilayapti xolos. (1-rasm).

Shu o'rinda mayda tovar ishlab chiqaruvchilar (fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalari)ning muammolariga to'htalib o'taylik:

- urug'lar, o'g'itlar, yoqilg'i-moylash materiallari, ozuqa va h.k sotib olish uchun katta xarajatlar va moliyaviy resurslarning yetishmasligi;

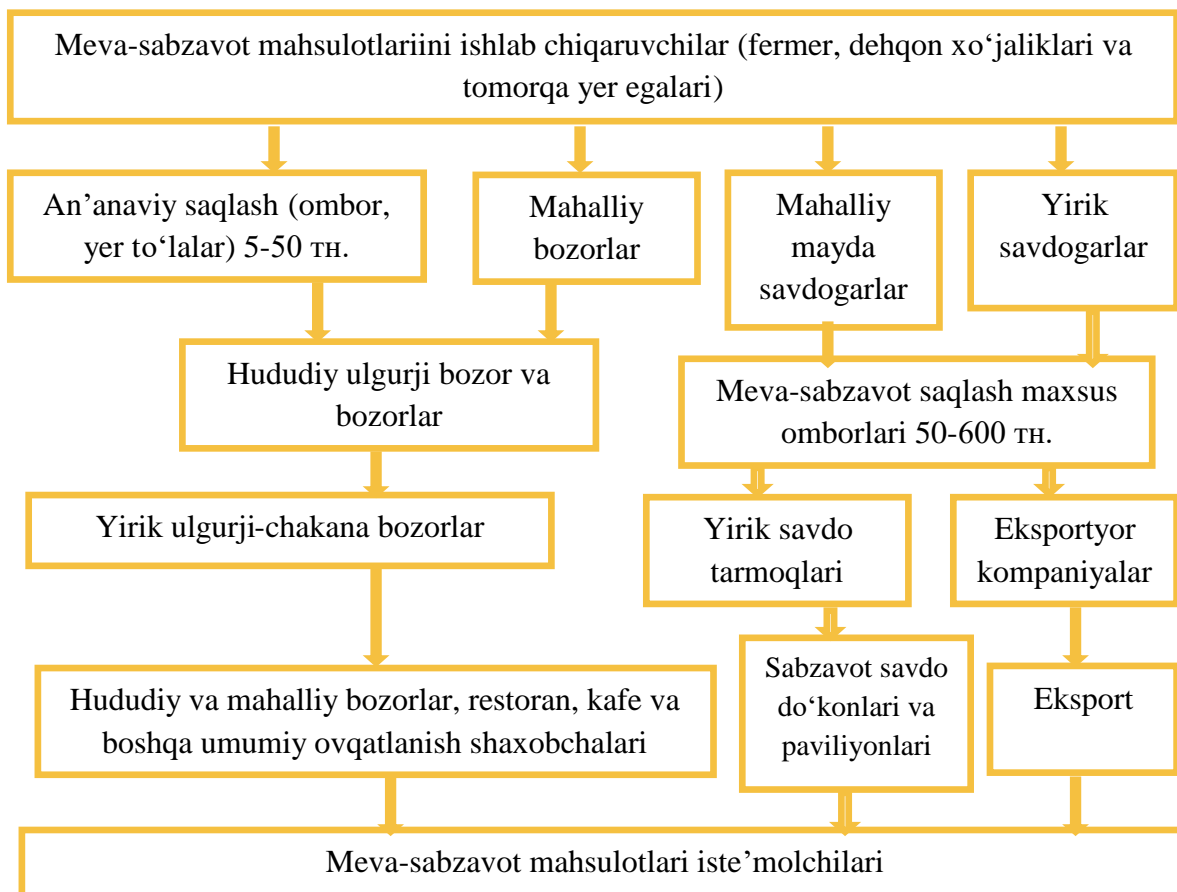
- o'z qishloq xo'jaligi texnikasi, uskunalari, transport vositalari yo'qligi, ulardan ijaradan foydalanish;

- ishlab chiqarilgan mahsulotlarning kafolatlangan sotilishi va ularni bozorga yoki qayta ishlash korxonalariga yetkazib berish imkoniyati yo'qligi;

- investitsiya qilingan mablag'larni qoplamaydigan arzon narxlar;

- ishlab chiqarish hajmi, chorva mollari, garov ta'minoti yo'qligi va boshqa mezonlar tufayli davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash choralari (investitsiya subsidiyalari, imtiyozli kreditlar va boshqalar) mavjud emas;

- malakali mutaxassislarning yetishmasligi (agronom, veterinar va boshqalar); - yangi agrar islohotlar, me'yoriy hujjatlar, mehnatni tashkil etish shakllari, ilg'or ishlab chiqarish texnologiyalari, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida bilim, ko'nikma, ma'lumotlarning yetishmasligi kabilarni ko'rsatib o'tish mumkin.

5.3-rasm. Meva-sabzavot mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilardan iste'molchilargacha bo'lgan harakatlari jarayoni

Yuqorida qayd etilgan muammolarning yechimini quyidagilarda ko'rish mumkin:

- hamkorlikda ishlab chiqarilgan mahsulotni to'g'ridan-to'g'ri bozorga yoki qayta ishlash korxonalariga (sut mahsulotlari, go'shtni qayta ishlash zavodi va boshqalar) vositachilarisiz sotishni yo'lga qo'yish;

- mahsulotlarni saqlash va qayta ishlashni birgalikda tashkil etish (sabzavot do'koni, sut yig'ish punkti, ozuqa bazasi, ozuqa do'koni va boshqalar);

- yer, qishloq xo'jaligi texnikalari, ilg'or texnologiyalar, transport va boshqalardan birgalikda foydalanishda kooperativga birlashish;

- yonilg'i-moylash materiallarini, o'g'itlar, urug'lar, ozuqa va boshqalarni birgalikda sotib olishni (ulgurji) yo'lga qo'yish;

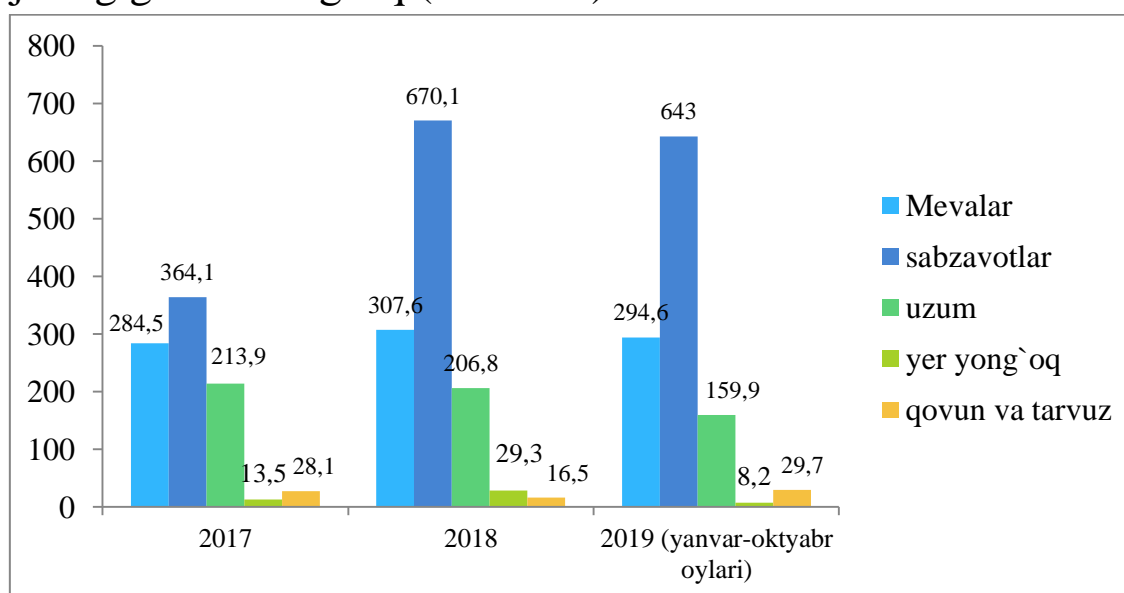
- qishloq xo‘jaligi texnikalari, texnologik uskunalari va boshqa davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan vositalarni sotib olish uchun investitsiya subsidiyalarini olish, shuningdek hujjatlarni markazlashtirilgan holda tayyorlash va ijro etuvchi organlarga taqdim etish imkoniyatlarini yaratish.

O‘zbekistonning tabiati, iqlim sharoitlari, mavjud ishchi kuchi resurslaridan va geografik joylashuvidan kelib chiqqan holda, mamlakat iqtisodiyotining yuqori sifatli meva va sabzavotlar yetishtirishda yirik imkoniyatlari deyarli hech kimda shubha tug‘dirmasa kerak. Ammo, mavjud salohiyat va uni hayotda amalga oshirish – turli tushuncha.

Masalan, Yevropa Ittifoqida hozirgi kunda “premium” toifasiga kirmaydigan meva va sabzavotlarga talab deyarli yo‘q. AQSH va boshqa ko‘plab rivojlangan mamlakatlarda xuddi shunday vaziyat. Bundan tashqari, har bir mamlakatda mevalarning turli xususiyatlariga nisbatan o‘ziga xos ularning rangi, ta‘mi, kalibri va boshqa xususiyatlari bo‘yicha talablar va ehtiyojlar mavjud.

Boshqacha qilib aytganda, har bir tadbirkor eksportni amalga oshirishda strategik qarorlardan, bozorni to‘g‘ri tushunishdan boshlashi kerak. Aks holda, uning mahsulotlariga talab umuman bo‘lmasligi mumkin. Bunday hollar O‘zbekistonda ko‘p uchraydi. Ammo mahsulot yetishtirish – ishning hattoki yarmi ham emas. Meva-sabzavot mahsulotlarini yetishtirishda ularni iste‘molchilarga sifatli (xususiyatlarini yo‘qotmagan yoki maksimal darajada saqlagan) holda yetkazib berish, ma‘lum vaqt saqlanishi va qadoqlash kabi omillarni hisobga olish juda muhim hisoblanadi. Aksariyat hollarda hosil yig‘im-terimidan keyingi jarayondagi xarajatlar va sarmoyalar mahsulotni yetishtirishga ketgan mablag‘dan ko‘p bo‘lib, ko‘pincha bunday xarajatlar yyetarlicha e‘tiborga olinmaydi.

Bu masalada har doim mavjud iqlim sharoitidan kelib chiqqan holda mulohaza yuritish lozim. O‘zbekistonda noyob xususiyatlarga ega mahsulotlar yetishtirish mumkin. Ammo eksport uchun olma yetishtirishning ma‘nosi yo‘q, olmaning ba‘zi erta navlari bundan mustasno. Bu borada yana bir muhim omilni ta‘kidlash joizki, O‘zbekiston geografik jihatdan barcha tashqi bozorlardan (meva va sabzavotlar eksporti uchun) uzoq masofada joylashgan. Bu degani, mahsulotni iste‘molchilarga yetkazib berish xarajatlari, ya‘ni logistika xarajatlari doim yuqori bo‘ladi. Shu sababli, arzon narxdagi mahsulotlarni eksport qilishning ma‘nosi yo‘q – daromadli eksport uchun marja yyetarli darajada bo‘lmasligi mumkin. Bundan tashqari, mamlakatda ishchi kuchining yyetarlilikidan ham foydalanish lozim – hosil yig‘im-terim jarayoni qanchalik mehnattalab va xarajatli bo‘lsa, O‘zbekistonning ushbu mahsulotni eksport qilish imkoniyati shunchalik yuqori bo‘ladi. Albatta, mahsulotning sifati, xavfsizligi va uning saqlanishini ta‘minlash zarur infratuzilma va bilimlarning mavjudligiga ham bog‘liq (5.4-rasm).

5.4-rasm. Meva va sabzavot mahsulotlari eksportining dinamikasi va tarkibi (ming tonna)

Ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, meva va sabzavotlar eksporti hajmi o'sish tendentsiyasiga ega. Sirtidan qaraganda, hammasi joyida. Chunki rasmiy ma'lumotlarda keltirilishicha, mahsulot yetishtirish hajmi ham, uning eksporti ham avvalgi yillardagiga qaraganda ancha oshgan. O'sish bormi, demak, foyda ham bor. Bu isbot talab qilmaydigan haqiqat.

Garchi, qo'lga kiritilgan natijalar ijobiy bo'lsa-da, joylarda real holat bilan yaqindan tanishganimizda, vaziyat sizni biz o'ylaganchalik emasligiga ishonch hosil qilasiz. Mavjud imkoniyatdan to'liq foydalana olinmayotgani, mahsulotni saqlash, eksport qilish bo'yicha yaratilgan tizim to'liq ishlamayotgani oqibatida, afsuski, mashaqqatli mehnat evaziga yetishtirilgan noz-ne'matlar uvol bo'lmoqda.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti Taraqqiyot Dasturining O'zbekistondagi vakolatxonasi rivojlanayotgan mamlakatlarning ma'lumotiga tayanib, yig'ib olingandan keyin qayta ishlash va mahsulotning ekin maydonidan so'nggi iste'molchiga etkazishgacha bo'lgan tashish vaqtidagi saqlash noto'g'ri tashkil etilishi tufayli yetishtirilgan mahsulotning 25-40 foizi nobud bo'ladi, deya axborot bergan.

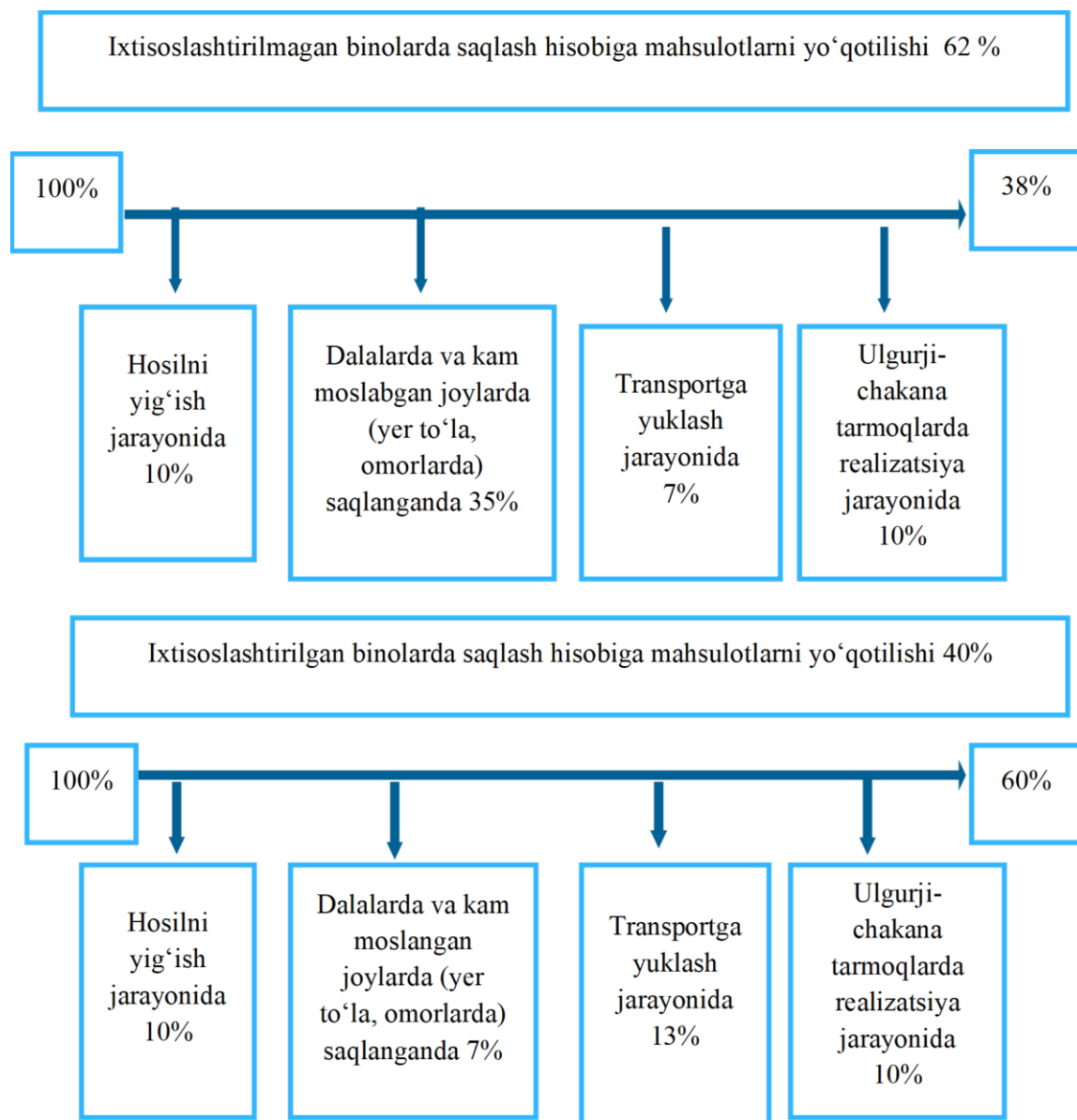
Xususan, O'zbekistonda meva-sabzavot mahsulotlarini yetishtirish, saqlash, qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berishda nobudgarchilik holatlarini quyidagicha tahlil qilsak bo'ladi (4.5-rasm).

O'ylaymizki, yuqoridagi tahlillar mamlakatimizda qishloq xo'jaligi kooperativlarini tashkil qilish va uni rivojlanishiga ko'maklashish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Agarda O'zbekistonda qishloq xo'jaligida kooperatsiya munosabatlari to'laligicha qaror topsa, mayda tovar ishlab chiqaruvchilar kooperativlariga birlashtirilsa taxminan 40 foiz yo'qotishlar bartaraf etilgan holda, 2-chizmada keltirilgan meva-sabzavot eksporti hajmi mahsulot turlari bo'yicha 2019 yilning 9-

oyi davomida meva – 294,6 ming tonna o‘rniga 117 ming.t., sabzavotlar 267 ming tonna, uzum 24 ming tonna, yer yong‘oq 3,2 ming tonna, qovun va tarvuz 12 ming tonna yoki jami 417,2 ming tonna ko‘p eksport qilish mumkin. Yoki 2019 yilda O‘zbekistonda 2 mlrd. dollarga meva-sabzavot eksport qilingan bo‘lsa, kooperatsiya munosabatlari natijasida real imkoniyatlardan kelib chiqib 40 foizga eksport ko‘paytirilsa qariyb 3 mlrd. dollarga oshirish imkoniyatiga ega. Shuni ta‘kidlash kerakki, ushbu tahlilda hosildorlikni oshirish, intensiv rivojlanish kabi qator ko‘rsatkichlar nazarda tutilmayapti.

5.5-rasm. Meva-sabzavot mahsulotlarini iste‘molchidan ishlab chiqaruvchiga yetkazib berishgacha bo‘lgan davrda yo‘qotishlar

O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchilar va ularni eksport qiluvchilarni ayrim xatolarga yo‘l qo‘ymoqda. Xususan:

– birinchidan ko‘pchilik qishloq xo‘jaligi sohasida biznes-rejalarni hisoblaganda mahsulotni ishlab chiqarishga (yetishtirishga) ketadigan xarajatlarga asosiy e‘tiborni qaratadi. Ammo mahsulotni saqlash va uni iste‘mol uchun tayyor mahsulotga aylantirish infratuzilmasiga sarflangan xarajatlar,

odatda, har bir gektar maydon hisobiga, bog‘ni barpo qilishdan qimmatroqqa tushadi. Ko‘pchilik buni tushunmaydi.

– ikkinchidan biron bir biznes-rejada marketing xarajatlari hisobga olinmaydi. Mahsulotlarning o‘z-o‘zidan sotilishi taxmin qilinadi, Sovet Ittifoqi davrida mavjud bo‘lgan mahsulotlar taqchilligi (defitsiti) sharoitida bo‘lganidek. O‘zbekistonda ko‘pchilik bu borada davlatdan ko‘mak yoki ma‘lum qo‘llab-quvvatlash choralarini kutadi. Ikkala yondashuv ham noto‘g‘ri. Faqat samarali marketing daromad olishda yordam beradi, qolganlari esa xarajatlardir. Shuni tushunib etish lozimki, hozirgi kunda dunyoning hech bir hududida mahsulotlar taqchilligi (defitsiti) yo‘q. Ammo marketing bepul emas – bu ma‘lum xarajatlarni talab qiladi. Masalan, ko‘rgazmalarda qatnashish, biznes-sheriklarga tashrif buyurish, muzokaralar va h.k. Bularning barchasi arzon turmaydi.

– uchinchidan maxsulotni saqlash, iste‘molchi uchun tayyor mahsulotga aylantirish va marketing bilan bog‘liq xarajatlarni biznes-vositachiga “yuklash”. Avvalambor, saqlanishi kerak bo‘lgan mahsulotlar dalaga yaqin bo‘lgan omborlarda saqlanishi kerak, chunki bunday mahsulotlar uchun har bir soat g‘animat. Agar yig‘im-terimdan keyin bu mahsulotlar maxsus sharoitli omborlarga tez orada joylanmasa, ularning sifati keskin pasayib ketishi mumkin. Shuning uchun mahsulotni saqlash alohida biznes emas – butun dunyoda maxsus omborxonalar qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar yoki ularning kooperativlariga tegishli. Boshqacha qilib aytganda, bu biznes ishlab chiqaruvchilar nazorati ostida. Agar maxsus omborlar soni yetarli bo‘lsa, mahsulotni saqlash orqali qo‘shimcha daromad olish imkoni deyarli yo‘q. Bunday sharoitda mahsulot narxlari butun mavsum davomida barqaror bo‘lib qoladi.

Agar marketing xarajatlari biznes-vositachiga “yuklansa”, deyarli butun foyda ham unda qoladi. Modomiki ushbu yondashuv ma’qul bo’lsa, bunday uslubda ishlashni davom ettirish mumkin.

– to’rtinchidan odatda mamlakatimizda qishloq xo’jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish (yetishtirish) statistikasiga ko’p e’tibor qaratiladi, O’zbekistonda mazkur mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini hisoblash juda qiyin. Bundan tashqari, qishloq xo’jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi suratlari qandaydir tarzda ularning eksport hajmiga to’g’ridan-to’g’ri ta’sir ko’rsatmaydi sababi, odatda eksportga faqat qo’shimcha ishlov berilgan va ma’lum darajada yuqori sifatli mahsulotlar yuboriladi. Hozirgi kunda O’zbekistonda bunday mahsulotlarning umumiy hajmdagi ulushi o’sib borishiga erishilmoqda.

Bunday iqtisodiy jihatdan maqbul variantlardan biri bu kooperatsiyadir. Rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda qishloq xo’jaligi subyektlarining o’zaro kooperatsiyasi shaxsiy xo’jaliklarning iqtisodiy mustaqilligini saqlab qolish uchun ixtiyoriy teng sheriklikka jalb qilinishini, shuningdek boshqaruv qarorlari uchun javobgarlikni anglatadi.

Shu bilan birga, kooperativlar agrofimalarning kuchli korxonalari mavjudligiga qaramay, fermerlarning manfaatlarini himoya qilishlari va bozorda raqobatbardoshligini oshirishlari mumkin.

Xorij tajribasida davlat bunday kooperativlar faoliyati bilan bog’liq maxsus huquqiy asoslarni yaratdi va o’z navbatida fermerlar faoliyatini tartibga soladi. Ammo turli mamlakatlarda qishloq xo’jaligi subyektlarining kooperatsiyalarida bunday yondashuv bir xil emas. G’arbiy Yevropa mamlakatlari ushbu masala bo’yicha qishloq xo’jaligi kooperativlari faoliyatini batafsil yorituvchi hujjatlar mavjudligi bilan ajralib turadi. Shu o’rinda Finlyandiya tajribasini ta’kidlash joiz, xususan bu yerda qishloq

xo'jaligi deyarli 100% qishloq xo'jaligi kooperativlari tomonidan belgilanadi.

Shu bilan birga, Amerika Qo'shma Shtatlari ularning faoliyatiga tegishli faqat umumiy tavsiyalar va qoidalar mavjudligini ta'kidlashi kerak. Ammo har bir shtat darajasida kooperativlar faoliyati to'g'risidagi batafsilroq dasturlari mavjud.

Amerika Qo'shma Shtatlarida 2,2 millionga yaqin fermer xo'jaliklari ro'yxatga olingan bo'lib, ular kooperativlarga birlashtirilgan va ular qishloq xo'jaligidagi barcha yerlarning 89 foiziga egalik qiladi.

Dunyoning turli xil mamlakatlarida xorijiy tajriba shuni ko'rsatadiki, alohida hujjatlar asosida qishloq xo'jaligida kooperatsiya to'g'risidagi huquqiy xujjatlar bilan mustahkamlab qo'yilgan. Xususan:

1. Portugaliya va Italiya kabi mamlakatlarda kooperativlarning faoliyati va huquqiy asoslari Konstitutsiyada mustahkamlab qo'yilgan ;

2. Qonunlar va qoidalar. Kooperativlar to'g'risidagi shunga o'xshash hujjatlar ko'pgina mamlakatlarda mavjud: Portugaliya, Buyuk Britaniya, Frantsiya, Germaniya, Yaponiya, Belgiya, Shveysariya, Avstriya, Rossiyada alohida qonun amal qiladi.

Rossiya Federatsiyasida qishloq xo'jaligi kooperativlari faoliyati "Qishloq xo'jaligi kooperatsiyasi to'g'risida" Federal qonuni bilan tartibga solinadi.

Shuningdek, kooperativ faoliyatini tartibga soluvchi hujjat turidan qat'i nazar, uning mazmuni kooperativning mutlaq maqomini belgilaydigan jihatlar mavjudligini anglatadi. Bunga bog'liq ravishda qishloq xo'jaligi kooperativlarining maqsadlari ham belgilanadi. Unga ko'ra:

1. Fermerlarning manfaatlarini himoya qilish.
2. Uyushmalar daromadlarining ko'payishi.
3. Ishtirokchilarning moddiy ehtiyojlarini qondirish.

4. Qishloq xo‘jaligini rivojlantirish kabilar maqsad qilib olinadi.

Qishloq xo‘jaligi kooperativlarida boshqaruv barcha qatnashchilarning ichki xatti-harakatlarini tartibga soluvchi me‘yoriy hujjatlar bilan belgilanadi. Ustavda kooperativning qatnashchilar soni, uyushmaga kirish shartlari, boshqaruv tuzilishi, badallarning miqdori va muddati, ishlab chiqarish faoliyatining umumiy qoidalari kabi kooperativ qoidalari tartibga solinadi.

Bizning fikrimizcha qishloq joylarda mayda tovar ishlab chiqaruvchilar kichik biznes shakllari sifatida kooperatsiyasini uzoq muddatli rivojlantirishda o‘z ichiga quyidagi tashkiliy va iqtisodiy chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

a) kichik biznes shakllarining qishloq kooperatsiyasini, shu jumladan mintaqaviy dasturlarning maqsadli rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash sohasida huquqiy bazani shakllantirish;

b) kichik korxonalar va qishloq xo‘jaligi kooperativlari faoliyatini qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini shakllantirish va mintaqaviy kooperatsiyani rivojlantirish nuqtai nazaridan tizimli monitoringni yaratish;

v) qishloq xo‘jaligi kooperativlari ishlab chiqarish bazasini tashkil etish, modernizatsiya qilish va hududiy tartibni shakllantirishda xususiy davlat sherikchiligi tizimini rivojlantirish;

d) milliy va xalqaro miqyosda sheriklik munosabatlarini rivojlantirish maqsadida mahalliy va xorijiy investorlarning mablag‘larini jalb qilish.

Yuqoridagi fikr va mulohazalardan kelib chiqib quyidagi xulosa va tavsiyalarga kelindi:

Mamlakatimizda qishloq xo‘jaligi kooperativlari manfaatlarini ifoda etuvchi vakolatli tashkilot sifatida O‘zbekiston fermer, dehqon xo‘jaliklari va tomorqa yer egalari Kengashining ustuvor vazifasiga aylantirish zarur;

Rivojlangan mamlakatlar tajribalariga ko‘ra, kelgusida Qishloq xo‘jaligi vazirligi soha korxonalariga ko‘rsatma berish, resurslarni taqsimlash, reja belgilash kabi eski ish usullaridan mutlaqo voz kechib vazirlik servis tashkilotiga aylanishi, xususiy agrosanoat tashkilotlariga yer holatini aniqlash, ekin turlari va urug‘ni to‘g‘ri tanlash, zararkunandalarga qarshi kurashish, moliyaviy ko‘maklashish, mahsulot bozorini topish bo‘yicha xizmat ko‘rsatishni yo‘lga qo‘yishimiz zarur.

5.1-jadval. Qishloq xo‘jaligida mayda tovar ishlab chiqaruvchilarining kooperatsiya potentsiali SWOT-tahlili

Ichki omillar	Tashqi omillar
<i>Kuchli tomonlari</i>	<i>Imkoniyatlari</i>
Iste‘molchi va hamkorlarning hududiy yaqinlashuvi Yuqori moslashuvchanlik va tezkor o‘zlashtirish qobiliyati Yuqori bo‘lmagan xarajatlar Kichik mexanizatsiyadan foydalanish imkoniyati Kuchlarni birlashtirish (kooperatsiya) imkoniyati	Imtiyozli kreditlash imkoniyati Qishloq hududlarida barqaror rivojlanishni ta‘minlash Qishloq aholisini bandligini oshirish Kooperatsiya va dvertsifikatsiya natijasida daromadlarning oshishi
<i>Kuchsiz tomonlari</i>	<i>Xavf-xatarlar</i>
Moliyaviy resurslar va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmini yetishmasligi Mahsulot sotish, material-texnik bazasi va axborot va maslahat xizmatlarining zaifligi Past mexanizatsiyalashganligi (qo‘l mehnatining yuqoriligi) Ijtimoiy himoyaning kuchsizligi	Davlat organlarining nazorat tartiblari Sifatli va o‘z vaqtida resurslar ta‘minotining yetishmasligi Narxlardagi noaniqliklar Qishloq xo‘jaligi texnikalari va asbob uskunalarining (mashin va asobob uskunalarining buzilishi, ta‘mirlash zaruriyati). yetishmasligi

Qishloq xo‘jaligi kooperativlarini rivojlantirishni ustuvor yo‘nalish sifatida yondoshish orqali imtiyozli kredit resurslaridan foydalanish imkoniyatlarini ta‘minlash zarur;

Kelgusida qishloq xo‘jaligi kooperativlarini rivojlanishi natijasida qishloq xo‘jalik korxonalarining eng katta guruhini tashkil qiladi. Shunga ko‘ra, qishloq xo‘jaligi kooperativlarining roli o‘z manfaatlarini himoya qilish sifatida belgilanishi kerak;

Yangi tashkil etilayotgan qishloq xo‘jalik kooperativlarini dastlabki 3 yilda iqtisodiy faoliyat bilan bog‘liq barcha soliqlardan ozod qilish hamda o‘z faoliyati uchun chetdan import qilinayotgan jihozlar va asbob uskunalaridan bojxona to‘lovlarini bekor qilish orqali samarali motiv yaratish mumkin.

Qishloq xo‘jaligi kooperativlari manfaatlarini huquqiy himoya qilish bilan ijobiy iqtisodiy natijalarga erishish mumkin. Natijada kooperativlar faoliyatida olinadigan iqtisodiy samaradorlikni oshiradi. Bir qator vazifalarni bajarishda birlashtirishning samarasi mayda tovar ishlab chiqaruvchilarning o‘zlarining ishlab chiqarish muammolarini hal qilish va ularning moddiy holatini yaxshilash imkonini beradi.

Qishloq xo‘jaligida agrosanoat integratsiyasining shakllari. Hozirgi bosqichda qishloq xo‘jaligini sanoat bilan integratsiyasining asosiy shakllari quyidagilardan iborat.

Agrosanoat korxonalarini - qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash uchun sanoat ishlab chiqarishni o‘z ichiga oladigan qishloq xo‘jaligi korxonalarini. Qishloq xo‘jaligi xom ashyosini qayta ishlash korxonalarini qurilishining iqtisodiy samaradorligi, tayyor mahsulotni iste‘molchiga yetkazib bergunga qadar butun texnologik jarayonni tashkil etishning sinxronlashuvi bilan belgilanadi. Bunday integratsiya ayniqsa tez buziladigan kam tashiladigan mahsulotlar: mevalar, rezavorlar, sabzavotlar, sut ishlab chiqarish va qayta ishlashda muhim ahamiyatga ega. Qishloq xo‘jaligi korxonalarini ko‘plab nostandart mahsulotlarni olishadi. Masalan, bog‘dorchilik va sabzavotchilikda bu yalpi yig‘imning to‘rtidan biriga to‘g‘ri keladi. Shu munosabat bilan ushbu mahsulotlarni qayta ishlash bo‘yicha ustaxonalar va

fabrikalarning qurilishi ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

Agrosanoat majmualari meva-sabzavot mahsulotlarini konserva, kraxmal ishlab chiqarishda, shuningdek uzumchilik va vinochilikda keng tarqalgan. Bunday kombaynlar qishloq xo‘jaligi va sanoatning hududiy, texnologik va tashkiliy jihatdan chambarchas bog‘liq bo‘lgan bir qator turlarini birlashtiradi. Ularda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari sanoatni qayta ishlash uchun xom ashyo bo‘lib xizmat qiladi va chiqindilar chorva mollari yoki boshqa ishlab chiqarish uchun ozuqa sifatida ishlatiladi.

Agrosanoat birlashmalari qishloq xo‘jaligi va sanoat kooperatsiyasining juda murakkab shaklidir. Ular korxonalarda qishloq xo‘jaligi xom ashyosi ishlab chiqarishni uni sanoat tomonidan qayta ishlash bilan organik ravishda birlashtirishga erishadilar va ba‘zi hollarda ular bir vaqtning o‘zida mahsulot ishlab chiqaradilar va qayta ishlaydilar. Ular asosan mavsumiy tusga ega bo‘lgan kam tashiladigan va tez buziladigan mahsulotlarni ishlab chiqarish va qayta ishlash sohalarida shakllanadi. Uyushmalar tarkibiga kiradigan korxonalarining tashkiliy-iqtisodiy faoliyatining asosiy xususiyati shundaki, ular ishlab chiqarish va moliyaviy mustaqillikni saqlab qolish, barcha munosabatlarni uyushma kengashining yagona boshqaruvida to‘liq iqtisodiy hisob kitoblar asosida amalga oshiriladi.

Ilmiy-ishlab chiqarish birlashmalari. Ular fanning ishlab chiqarish bilan uyg‘unligini to‘liq o‘zida aks etadi. Shuningdek, qishloq xo‘jaligining turli tarmoqlarini va ular bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa tarmoqlarni rivojlantirish muammolarini hal qilishda qo‘l keladi. Ilmiy-ishlab chiqarish birlashmalari ilg‘or texnologiyalarni, mashina va uskunalarning to‘liq to‘plamlarini har tomonlama rivojlantirdi, mashina texnologiyalari sharoitlariga mos yangi yuqori mahsuldor navlarni yaratishga makon bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur birlashmalar - ilmiy-tadqiqot, loyihalash va

texnologik tashkilotlar, fabrikalar, tajribaviy ishlab chiqarish korxonalarini va boshqa qishloq xo'jaligi korxonalarini o'z ichiga oladi.

Tijorat birlashmalariga - korporatsiyalar, konsernlar, xolding kompaniyalar, konsortsiumlar, moliyaviy - sanoat guruhlarini kiradi.

Korporatsiya - aktsiyadorlik jamiyat bo'lib, unda bir nechta firmalar umumiy maqsadlarga erishish yoki umumiy manfaatlarini himoya qilish uchun birlashadi. U mustaqil tadbirkorlik subyekti bo'lib markazlashtirilgan boshqaruv organlariga ega va kreditorlarning barcha mol-mulki bilan qarzdorligi uchun javobgardir.

Korporatsiyalar ma'lum bir mintaqaning agrosanoat majmuasini boshqarishni takomillashtirish, davlat va mintaqaviy oziq-ovqat fondini shakllantirish funktsiyalarini bajarish, qishloq ishlab chiqaruvchilarga ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotishda ko'maklashish va qishloq xo'jaligi korxonalarini moddiy-texnik resurslar bilan ta'minlash maqsadida tashkil etiladi.

Konsern - patent va litsenziya shartnomalari, moliyalashtirish va yaqin ishlab chiqarish kooperatsiyasi tizimi bilan bog'liq bo'lgan mustaqil korxonalar uyushmasidir. Konsern tarkibiga kiradigan korxonalar yuridik shaxslardir, garchi ular konsernning moliyaviy nazorati va boshqaruviga bo'ysunsalar ham, rasmiy ravishda mustaqillikni saqlab qolishadi. Kapitalning yuqori konsentratsiyasiga va katta ishlab chiqarish quvvatlariga ega bo'lgan bozorlar tebranishlarga nisbatan ancha chidamli va investitsion resurslarni asosiy yo'nalishlarga jamlab yanada samarali taqsimlashga qodir.

Xolding kompaniyalari - boshqa tijorat tashkilotlarini o'zlarining aktsiyalari va pul mablag'lariga ega bo'lish orqali boshqaradigan yoki kompaniya menejerlarini tayinlash huquqiga ega bo'lgan birlashmalardir. Xolding tarkibiga kiruvchi korxonalar yuridik jihatdan mustaqil tashkilotlar bo'lib qolmoqda. Xolding

umumiy biznes faoliyati bilan bog‘liq qator funktsiyalarni bajarishi mumkin, masalan xolding kompaniyasi ishtirokchilarining moliyaviy resurslarini markazlashtirish va qayta taqsimlash ishlarini amalga oshiradi.

Moliyaviy-sanoat guruhi - bu turli sohalarning huquqiy va iqtisodiy jihatdan mustaqil korxonalari uyushmasi. Bunga qishloq xo‘jaligi korxonalari ham, sanoat, savdo, transport, kredit va boshqa tashkilotlar ham kirishi mumkin. Moliyaviy va sanoat guruhlarining boshida bir yoki bir nechta bank turadi. Ularning vazifalariga tashkilotlarning moliyaviy kapitalini boshqarish va sanoat moliyaviy guruhiga kiruvchi korxonalar faoliyatining barcha yo‘nalishlarini muvofiqlashtirish kiradi. Moliyaviy va sanoat guruhlariga kiruvchi tijorat tashkilotlari bozorlarni o‘zaro taqsimlaydi, narxlarni kelishib oladi, bozorlardagi harakatlarni muvofiqlashtiradi va boshqa moliyaviy masalalar bilan shug‘ullanadi.

Konsorsium - yirik investitsiya, ilmiy, texnik, ijtimoiy va ekologik loyihalarni amalga oshirishda aniq muammolarni hal qilish uchun tuzilgan tadbirkorlarning vaqtincha ixtiyoriy birlashmasidir. Bunga bitta maqsadga ega bo‘lgan, ammo unga erishish uchun mustaqil imkoniyatlarga ega bo‘lmagan yirik va kichik korxonalar kiradi. Konsorsiumning yaratilishi yirik uzoq muddatli loyihalarni amalga oshirish natijasida kelib chiqadigan xavfni kamaytirishga yordam beradi. Qishloq xo‘jaligida yerlarni boshqarish, mahsulotni qayta ishlash, shuningdek ekologik loyihalarni ishlab chiqish bo‘yicha loyihalarni amalga oshirish uchun bunday konsorsiumlar yaratilmoqda.

Konsorsiumlar shartnoma asosida tuzilgan. Ular tarkibiga barcha tashkiliy-huquqiy shakllardagi korxonalar va tashkilotlar kiradi va konsorsium oldiga qo‘yilgan vazifalarni hal qilgandan so‘ng ular faoliyatini to‘xtatadilar va isloh qilinadi.

Kartel - bu savdo sohasidagi korxonalar va tashkilotlar o'rtasidagi savdo bozoridagi, mahsulot, tovarlar va xizmatlar narxlari, shuningdek mahsulot ishlab chiqarish va sotishning umumiy hajmidagi har bir ishtirokchining ulushiga oid masalalarni hal qilish uchun tuzilgan kelishuvdir. Kartelni tashkil etadigan korxonalar va tashkilotlar iqtisodiy va huquqiy mustaqilliklarini yo'qotmaydilar va kartel shartnomasi asosida harakat qiladilar.

Trest - bu turli tovar ishlab chiqaruvchilarga tegishli korxonalarni yagona ishlab chiqarish majmuasiga birlashtirish. Trest tarkibiga kiruvchi korxonalar va tashkilotlar huquqiy iqtisodiy mustaqillikni yo'qotadilar. Trest iqtisodiy faoliyatning barcha funksiyalarini o'zida mujassam etgan va trestni tashkil etadigan korxonalar butun ishlab chiqarish majmuasini yagona operativ boshqarishni ta'minlaydigan bosh tashkilotga bo'ysunadi.

Sindikatsiya - bir xil korxonalarni birlashtirishning bir shakli bo'lib, unda moddiy-texnik resurslarni yetkazib berish va o'z mahsulotlarini sotish funksiyalari markazlashtirilgan holda bo'ladi. Sindikatsiya tarkibiga kiruvchi korxonalar va tashkilotlar o'zlarining huquqiy mustaqilligini yo'qotmaydilar va o'z faoliyatini kelishuv asosida amalga oshiradilar.

Qishloq xo'jaligida yuqorida qayd etilgan tijorat birlashmalari bilan bir qatorda kasaba uyushmalari yoki notijorat tashkilotlari bo'lgan birlashmalar ham tuzilishi mumkin. Ular tadbirkorlik faoliyatini muvofiqlashtirish shuningdek, umumiy mulkiy manfaatlarini himoya qilish maqsadida yaratilgan.

Bunday notijorat tashkilotlarning tashkil etilishi va faoliyati O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi va "Nodavlat va notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi qonuni bilan tartibga solinadi. Birlashma (assotsiatsiya) agar ta'sis hujjatlarida boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa faoliyat muddati cheklanmagan holda tuziladi.

Ular bitta shaxs tomonidan o'rnatilishi mumkin emas. Agar birlashma (assotsiatsiya) qonun hujjatlarida belgilangan tartibda davlat ro'yxatidan o'tgan bo'lsa, mulkida alohida mol-mulkka ega

bo'lsa, ushbu mol-mulk bilan shu majburiyat bo'yicha javobgar bo'lsa, sudda da'vogar va javobgar bo'ladi. Uyushma (birlashma) mustaqil balansiga ega bo'lishi va belgilangan tartibda mamlakat hududida va undan tashqarida hisob raqamlarini ochishi mumkin.

Qishloq xo'jaligidagi uyushma (birlashma) ning yuqori boshqaruv organi uning a'zolarining umumiy yig'ilishi hisoblanadi. Yig'ilish uyushma a'zolarining yarmidan kami ishtirokida barcha iqtisodiy va moliyaviy masalalarni hal qilish vakolatiga ega. Uyushma a'zolarining umumiy yig'ilishida boshqa doimiy kollegial boshqaruv organlari tuzilishi mumkin.

Nazorat savollari

1. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini joylashtirish nima?
2. Qishloq xo'jaligini mamlakat bo'yicha oqilona joylashishi taqsimlash nima uchun kerak?
3. Qishloq xo'jaligining joylashuvi samaradorligini qanday ko'rsatkichlar tavsiflaydi?
4. Mamlakatda qishloq xo'jaligini taqsimlashning asosiy tamoyillari nima?
5. O'zbekistonda qishloq xo'jaligini joylashishini amalga oshiriladigan iqtisodiy rayonlarni sanab bering.
6. Mamlakatning aniq iqtisodiy rayonlarida qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlarining rivojlanishini tavsiflab bering.
7. Qishloq xo'jaligini ixtisoslashtirish tushunchasiga nimalar kiradi?
8. Qishloq xo'jaligini ixtisoslashtirishning asosiy shakllari qanday?
9. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish samaradorligi qanday?
10. Qishloq xo'jaligining ixtisoslashuvi va konsentratsiyasi o'rtasida qanday bog'liqlik bor?
11. Qishloq xo'jaligida konsentratsiyani rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari nimalardan iborat?

12. Qishloq xo'jaligida xo'jaliklararo kooperatsiya va agrosanoat integratsiyasi qanday tamoyillarga muvofiq rivojlanmoqda?

13. Xo'jaliklararo kooperatsiya va qishloq xo'jaligini integratsiyasi o'rtasidagi farq nima?

14. Qishloq xo'jaligini sanoat va agrosanoat majmuasining boshqa tarmoqlari bilan integratsiyasining asosiy shakllarini sanab bering.

15. Birlashmalarning korporatsiyalar, konsernlar, xolding kompaniyalar, konsorsiumlar, moliyaviy- sanoat guruhlari va boshqalar kabi yangi shakllarini tavsiflang.

6- MAVZU. YER-SUV RESURSLARI VA ULARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

Reja:

6.1. Yer-suv resurslari ahamiyati, xususiyatlari va klassifikatsiyasi.

6.2. Davlat yer kadastri va yer monitoringi.

6.3. Qishloq xo‘jaligida yerlarning iqtisodiy bahosi.

6.4. O‘zbekistonda yer-suv islohoti – qonuniy bazasi, asosiy bosqichlari va hozirgi mavjud holat.

Tayanch iboralar: Yer fondi, qishloq xo‘jalik yerlari, tuproqning sun‘iy va iqtisodiy unumdorligi, samaradorligi, yerdan foydalanishni koefitsenti va iqtisodiy samaradorligi, yer monitoringi, kadastr, yerning qiymatini iqtisodiy baholash, suvdan foydalanish koefitsenti, sug‘orish tizimi, ulardan foydalanish koefitsenti, yer monitoringi.

6.1. Yer-suv resurslari ahamiyati, xususiyatlari va klassifikatsiyasi

O‘zbekiston Markaziy Osiyo davlatlari orasida juda qulay tabiiy-geografik sharoitga ega. Mamlakat hududi o‘ziga xos pasttekislik va tog‘ reliefini o‘z ichiga oladi. O‘zbekiston hududining katta qismini pasttekisliklar tashkil etadi. Shulardan eng muhimi Turon pasttekisligidir. Mamlakat sharqi va shimoliy sharqida Tyan-Shan va Pomir tog‘ (mamlakatning eng yuqori nuqtasi (4643m.) tizmalari joylashgan. Dunyoning bepoyon cho‘llaridan biri mamlakat hududi markazida - Qizilqum joylashgan.

Mamlaktimiz bo‘yicha qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlarning umumiy maydoni 20 236,3 ming gektarni, shundan haydaladigan yerlar 3 988,5 ming gektarni, ko‘p yillik daraxtzorlar 383,1 ming gektarni, bo‘z yerlar 76 ming gektarni, pichanzor va yaylovlar 11 028,3 ming gektarni, boshqa yerlar 4 760,4 ming gektarni tashkil qiladi.

Keyingi yillarda yurtimizda yer va suv munosabatlarini takomillashtirish, qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yer maydonlarini maqbullashtirish va ularni ajratishning soddalashtirilgan tartibini qo‘llash, yer-suv resurslaridan foydalanishda zamonaviy bozor mexanizmlari, innovatsion va resurs tejoychi texnologiyalarni joriy qilish, past hosilli paxta va g‘alla maydonlarini qisqartirish hisobiga yuqori daromadli, eksportbop mahsulotlar yetishtirish bo‘yicha tizimli choralar amalga oshirilmoqda.

Yer va suvning jamiyatdagi, ayniqsa, qishloq xo‘jaligidagi o‘rni va ahamiyati beqiyosdir. Aholi ulardan yashash uchun uy-joy, binolar qurish, iste‘mol etish uchun turli hildagi mahsulotlarni yetishtirish va boshqa maqsadlarda foydalanadilar. Shunday ekan yer va suvdaning qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishdagi ahamiyati juda ulkandir. Chunki tarmoqda ulardan foydalangan holda turli hildagi o‘simlikchilik hamda chorvachilik mahsulotlarini, talabni qondiradigan darajada ishlab chiqarish mumkin.

Respublika dehqonchiligi sug‘orishga asoslangan. Shuning uchun suv ham yer kabi eng zarur vosita hisoblanadi. Qishloq xo‘jaligidan olinayotgan mahsulotlar, masalan, paxta, sholi, tamaki, sabzavot, poliz, makkajo‘xori, bug‘doy, arpa, yem-xashaklarning aksariyat qismi sug‘oriladigan yerlarda yetishtiriladi.

Mintaqada qishloq xo‘jalik mahsulotlarining 95 foizdan ortig‘i sug‘oriladigan maydonlarda yetishtiriladi. Sanoatning qishloq xo‘jalik xomashyolariga, aholining esa oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan talabi qondirilishida yer va suvning ahamiyati juda katta. Yerlardan, suvlardan qanchalik oqilona, samarali foydalanilsa, ishlab chiqariladigan mahsulotlar hajmi shunchalik ko‘payadi, natijada yuqorida ta‘kidlangan talablarning qondirilish darajasi ortadi.

Lekin yerdan asosiy vosita sifatida foydalanishda uning quyidagi xususiyatlarini e‘tiborga olish maqsadga muvofiqdir:

a) yer maydonining cheklanganligi va takror ishlab chiqarilmasligi. Ona zamin tabiatan cheklangan, uning maydonini inson kengaytira olmaydi. Chunki u tabiat mahsuli hisoblanadi. Boshqa asosiy vositalarni, masalan, traktorlarni, mashinalarni talabni qondirish maqsadida xohlaganicha ishlab chiqarish mumkin;

b) yerning tabiat mahsuli ekanligi. Yer va suv tabiat mahsulidir. Shuning uchun uning kelajakdagi taqdiri tabiatga bogʻliq. Boshqa asosiy vositalar, yaʼni binolar, inshootlar, kombaynlar, traktorlar inson mehnatining mahsulidir. Zaruriyat tugʻilganda ular inson tomonidan ishlab chiqarilishi mumkin. Yer va suvni esa inson ishlab chiqara olmaydi. Shuning uchun ular cheklangan resurslar deb ataladi;

v) yer - qishloq xoʻjaligining abadiy ishlab chiqarish vositasidir. Respublika hududida mavjud boʻlgan yerlardan qishloq xoʻjalik mahsulotlari yetishtirishda bizdan oldingi avlodlar foydalangan, hozirgi davrda biz foydalanmoqdamiz, kelajakda esa avlodlarimiz foydalanadi;

g) yerni qishloq xoʻjaligi mahsulotlari yetishtirish maqsadida bir joydan ikkinchi joyga koʻchirib yurish imkoniyati cheklangan. Undan joylashgan makonida, yaʼni statsionar holatda oqilona foydalanish mumkin. Lekin mashina va traktorlarni talab etilgan joyga olib borib, turli xildagi ishlarni amalga oshirish, bino-inshootlarni ham talab etilgan joyga qurish mumkin;

d) yerning yuqori qatlami hisoblangan tuproq unumdorligining mavjudligi, unga ilmiy asoslangan holda ishlov berish natijasida uning unumdorligi oshib boradi. Darhaqiqat, tuproqqa vaqtida ishlov berilsa, oʻgʻitlansa, uning unumdorligi oshib borishi mumkin.

Lekin boshqa asosiy vositalar ishlab chiqarish jarayonida qatnashishi oqibatida jismoniy jihatdan eskirib ishdan chiqadi. Ular vaqt oʻtishi bilan fan-texnika taraqqiyoti natijasida maʼnaviy jihatdan ham eskiradi. Lekin yerga eʼtibor berilsa, undan fan-texnika yutuqlarini joriy etgan holda oqilona, samarali foydalanilsa,

unumdorligi oshib borishi mumkin. Ammo bu, uning unumdorligi cheklanmagan, degani emas. Shunday ekan, yerning unumdorligidan tadbirkorlik bilan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Qishloq xo'jaligida yerning yuqori qatlami hisoblangan tuproq unumdorligi katta ahamiyat kasb etadi. Hayotda tuproq unumdorligining quyidagi turlari mavjud: tabiiy, sun'iy va iqtisodiy unumdorlik.

Tuproqning tabiiy unumdorligi—tabiat mahsulidir. U tabiatning ta'siri natijasida uzoq yillar mobaynida shakllanadi. Uning holati quyosh nuri hamda yog'ingarchilik miqdoriga, shamol va suvlarning ta'siriga bog'liqdir. Ularning ijobiy ta'sirida tuproq tabiiy unumdorligi yaxshi bo'ladi. Sun'iy va iqtisodiy unumdorlik esa inson mehnati natijasida shakllantirilib, oshirilishi mumkin. Jumladan, mehnat, mablag' sarflab, yerlarning irrigatsion, meliorativ holatini yaxshilab, sifatli urug' ekib, ularni o'g'itlash, yaxshi sifatli ishlov berish orqali tuproqning suniy va iqtisodiy unumdorligini yuksaltirilishi mumkin.

Qishloq xo'jaligida foydalaniladigan suvlarning sifati ham barcha viloyatlarda bir xilda bo'lmay, bir-birlaridan farq qiladi.

Masalan, Andijon, Namangan va Farg'ona viloyatlarining aksariyat hududlarida ekinlarni sug'orishda foydalaniladigan suvlarning sifati yaxshi, ya'ni ularning tarkibida hosildorlikka salbiy ta'sir etuvchi turli xildagi minerallar kam, lekin Sirdaryo, Jizzax, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm viloyati hududlarida foydalanilayotgan suvlarning tarkibida xlor va boshqa moddalar ko'p.

Shuning uchun ham ularning sifati nihoyatda yomon. Bunday hol qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish hajmiga, sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Kelajakda yerlarning unumdorligini oshirish, suvlarning sifatini yaxshilashga qaratilgan barcha tadbirlar majmuasini samarali amalga oshirish orqali zarur qishloq

xo‘jalik mahsulotlari hajmini, miqdorini ko‘paytirishga va sifatini yaxshilashga erishish mumkin.

Respublika jami yer fondining asosiy qismini qishloq xo‘jalik korxonalari, tashkilotlari foydalanmoqdalar. Masalan bu tarmoqda 1995-yilda 67 foizga yaqini foydalangan bo‘lsa 2018-yilga kelib 48.3 foizi foydalangan. Ular bu yerlardan turli hildagi qishloq xo‘jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish maqsadida foydalanadilar. Demak, qishloq xo‘jaligining asosiy maqsadi aholi va chorva hayvonlari iste‘mol qiladigan mahsulotlarni hamda qayta ishlovchi sanoat korxonalari uchun hom ashyo mahsulotlarni ishlab chiqarish.

Qishloq xo‘jaligining asosiy maqsaddidan kelib chiqqan holda yerdan quyidagi yo‘nalishlarda foydalanilmoqda:

- urug‘ ekib va ko‘chat o‘tkazib hosil olinadigan yerlar. Ular ekinzor yerlar deb ataladi. Ularning maydoni o‘rtacha 4 mln. gektarni tashkil etgan.

- meva mahsulotlarini yetishtirish maqsadida ko‘chatlar o‘tkaziladigan yerlar. Ular ko‘p yillik darahzor yerlar deb ataladi. Ularning maydoni 334.4ming gektar.

- chorva hayvonlari uchun mahsulotlar yetishtiriladigan yerlar. Ularni pichanzorlar va yaylovzorlar deb atash mumkin. Ular 11973.3ming gektarni tashkil etadi.

Yuqorida ta‘kidlangan yerlar qishloq xo‘jalik yerlari deb ataladi. Qishloq xo‘jaligida bulardan tashqari fuqorolarga meros qoldirish huquqi bilan berilgan yerlar mavjud. Ular oila tamorqa yerlari deb yuritiladi. Bulardan tashqari o‘rmonzor yerlar ham mavjud. Bu yerlar suv bilan ta‘minlaydigan sug‘orish shahobchalarining mavjudligiga qarab sug‘oriladigan hamda lalmi yerlardan tashkil topgan.

O‘zbekistonda 2019 yil 1-yanvar holatida sug‘oriladigan yer maydoni 4191,2 ming gektarni tashkil etgan. Bu jami yer maydonining 9.34 foiziga tengdir. Shu maydondan mamlakat qishloq xo‘jalik mahsulotining 95 foizi olinmoqda. Bu

sugʻoriladigan yerning ahamiyatini nihoyatda ulkanligidan dalolat beradi.

Shuning uchun ham respublikada bu yerlardan toʻliq va samarali foydalanishga doimo katta eʼtibor beriladi.

Dehqonchilikda yerning roli va ahamiyati. Moddiy tovarlarni yaratishning eng muhim sharti va tabiiy asosi bu yer resurslari. Yerning roli chindan ham ulkan va xilma-xildir. Bu insoniyat jamiyatining ajralmas shartidir.

Yer resurslaridan oqilona foydalanish qishloq xoʻjaligida va umuman mamlakat iqtisodiyotida katta ahamiyatga ega. Inson ishlab chiqarish sohaslarida yerning oʻrni bir xil emas. Sanoatda u ishlab chiqarish joylashgan joy uchun poydevor yoki fazoviy operatsion asos vazifasini bajaradi. Yer qazib chiqaruvchi sohalarda yerlar alohida ahamiyatga ega. Bu yerda mahsulot ishlab chiqarish va ishlab chiqarish jarayoni tuproqning sifatiga, topografiyaga va yerga xos boʻlgan boshqa koʻplab xususiyatlarga bogʻliq emas. Qishloq xoʻjaligida mahsulotni olish yerning sifati, undan foydalanish tabiati va shart-sharoitlari bilan bevosita bogʻliqdir. Bu muhim ishlab chiqarish kuchidir, ularsiz qishloq xoʻjaligini ishlab chiqarish jarayoni tasavvur qilib boʻlmaydi.

Qishloq xoʻjaligidagi yer mehnat qilish obʼyekti boʻlib, odam unga nisbatan mehnat vositalari orqali taʼsir koʻrsatadi va yuqori unumli tuproqlardan samarali foydalanishga hamda ekinlarning oʻsishi va rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. Shu bilan birga, yer oʻsimliklarni yetishtirishda qishloq xoʻjaligining mahsulotlarini yetishtirish uchun mexanik, fizik va biologik xususiyatlaridan foydalanganda ham mehnat vositasidir. Shunday qilib, yer qishloq xoʻjaligida faol ishlab chiqarish vositasiga aylanadi. Bu ishlab chiqarishning muhim moddiy omillaridan biri boʻlgan mehnat jarayonining zaruriy sharti boʻlib xizmat qiladi. Yer qishloq xoʻjaligida qayta tiklanmaydigan ishlab chiqarish vositalarini anglatadi. Bu maxsus, noyob, oʻziga xos va ajralmas vositadir.

Dunyoda umumiy yer maydoni 149,1 million km³ yoki yer yuzasining 29,2 foizini tashkil qiladi. Yerning 20% cho'llar, butalar va o'rmonlar - deyarli 20%ni egallaydi. O'rmonlar yerning 30 foizini egallaydi va tog'lar yerning deyarli 1G'3 qismini egallaydi. Dunyo bo'yicha yerlarning 10% dan ortig'i qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar egallaydi. FAO ma'lumotlariga ko'ra, dunyodagi haydaladigan yerlarning qariyb 10 foizini, yaylovlar va pichanzorlarning 17 foizini, o'rmonlar 23 foizini egallaydi va 42 foizi yetarli issiqlik yo'qligi sababli qishloq xo'jaligida foydalanishga yaroqsiz deb hisoblanadi, 8 foizi esa shaharlar, aholi punktlari, sanoat korxonalar va boshqalar qurilishlar bilan band qilingan.

Boshqa ishlab chiqarish vositalaridan farqli o'laroq yerni texnik jihatdan rivojlangan ishlab chiqarish vositalari bilan almashtirish mumkin emas. Busiz ishlab chiqarish jarayoni amalga oshirilmaydi. Masalan, ilmiy va texnik taraqqiyotni jadallashtirish jarayonida boshqa ko'plab ishlab chiqarish vositalari sezilarli darajada o'zgargan. Tuproqqa ishlov berish vositalarini ishlab chiqarish boshlang'ich ketmondan zamonaviy shudgorgacha va hokazolardan iborat. Yer resurslaridan faqat ular joylashgan joyda foydalanish mumkin. Yerni bir joydan ikkinchisiga o'tkazish mumkin emas, aksariyat boshqa ishlab chiqarish vositalaridan foydalanish bu joyning doimiyliigi bilan bog'liq emas. Shunday qilib, traktorlar, avtoulovlar, kombaynlar, dastgohlar va hokazolar turli joylarda ishlatilishi mumkin, ularni kerakli joydan boshqa joyga olib borib ishlatish mumkin.

Shaxsiy yer uchastkalari unumdorligi bo'yicha bir xil emas. Ulardan ba'zilar ko'proq ozuqaviy moddalarni o'z ichiga oladi, boshqalari namlik bilan yaxshiroq ta'minlanadi, boshqalari esa butunlay boshqacha tuproq tuzilishiga va boshqalarga ega. Natijada, bir birlik maydonga ishchi kuchi va mablag'larning teng miqdorda investitsiyalar ajaratishda ishlab chiqarish hajmida tafovutlar yuzaga keladi. Odamlar mehnati ta'sirida ushbu

tafovutlarni yumshatish mumkin va kuchaytirish mumkin, bu o'rtacha ishchiga to'g'ri keladigan mahsulot ishlab chiqarish qiymatiga, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligining boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlariga ta'sir qiladi. Yerdan noqonuniy foydalanish ishlab chiqarishning boshqa barcha omillarining roli va ahamiyatini "bekor qilishi" mumkin.

Yerning barcha ko'rsatilgan xususiyatlari ishlab chiqarish vositasi sifatida oqilona qishloq xo'jaligining nazariyasi va amaliyotiga asoslanadi. Bir kishi tuproq unumdorligiga faol ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan ushbu ta'sir darajasini ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish holati, ularning qishloq xo'jaligida texnologik qo'llanilish darajasi (fan va texnika yutuqlaridan, ilg'or ishlab chiqarish texnologiyalaridan, ilg'or tajribalardan va boshqalardan foydalanish) bilan belgilanadi.

Tuproq unumdorligining iqtisodiy asoslari. Tuproq unumdorligining mohiyati tuproqning o'simliklarni barcha o'sish va rivojlanish davrlari uchun zarur bo'lgan ozuqa moddalari bilan ta'minlash qobiliyati bilan tavsiflanadi. Ammo tuproq unumdorligi nafaqat ozuqa moddalarining mavjudligi, namlik, uning tuzilish holati, balki o'simliklarni qayta ishlash va yetishtirishga qo'shimcha investitsiyalar melioratsiya, organik va mineral o'g'itlarni qo'llash va boshqalar) bilan bog'liq. Binobarin, unumdor tuproqlar muayyan dehqonchilik sharoitida yuzaga keladigan tabiiy va iqtisodiy jarayonlarning o'zaro ta'siri natijasidir.

Iqtisodiy fanlarda tuproqning tabiiy, sun'iy va iqtisodiy unumdorligi ajralib turadi. Tabiiy unumdorlik tabiatning tabiiy kuchlari - quyosh, shamol, suv ta'siri ostida tuproq hosil bo'lishi jarayoni natijasida shakllangan. Tuproq ma'lum fizik, kimyoviy va biologik xususiyatlari bilan ajralib turadi va qishloq xo'jaligi uchun juda muhimdir.

Biroq, tabiiy unumdorlik yerning faqat mumkin bo'lgan sifatini tavsiflaydi. Tuproq ozuqaviy moddalarga boy bo'lishi

mumkin, ammo ikkinchisi namlik, issiqlik yetishmasligi tufayli o‘simliklar yetishmasligi yoki minerallarga to‘yinmagan bo‘lmasligi mumkin. Shuning uchun barcha tuproqlarni ko‘proq yoki kamroq unumdorlikka bo‘lish mumkin.

Tuproqning tabiiy unumdorligi O‘zbekistonni yerlarining potentsial boyligini anglatadi. Uning amaliy foydalanish darajasi agronomiya va agrokimyofanining rivojlanishi, qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash darajasi va ko‘plab ishlab chiqarish omillari bilan belgilanadi. Qishloq xo‘jaligining eng muhim vazifasi yerning tabiiy unumdorligidan to‘liq va oqilona foydalanishdir.

Tuproqqa ishlov berishni yaxshilash, kimyoviy lashtirish va melioratsiyani rivojlantirish, o‘simliklar tomonidan ishlatiladigan ozuqaviy moddalar miqdorini ko‘paytirish mumkin. Binobarin, inson faoliyati natijasida yaratilgan tuproq unumdorligi bu sun‘iy unumdorlikdir. Bu ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasiga bog‘liq va shuning uchun jamiyat rivojlanishining turli bosqichlarida bir xil emas. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida sun‘iy unumdorlik sug‘orish va tuproqni himoya qilish, organik va mineral o‘g‘itlar va boshqa tadbirlar orqali ta‘minlanadi. Shunday qilib, ishlov beriladigan tuproq unumdor bo‘lib ular da qishloq xo‘jaligi ekinlarining hosildorligi barqaror ravishda oshib bormoqda.

Birgalikda tabiiy va sun‘iy unumdorlik iqtisodiy yoki samarali unumdorlikdir. Boshqacha qilib aytganda, aynan tuproq unumdorligi, uni qishloq xo‘jalik o‘simliklari jamiyatning ishlab chiqarish kuchlarining ma‘lum bir rivojlanish darajasida ishlatishlari mumkin. Tabiiy va sun‘iy unumdorlik organik birkmalarda mavjud bo‘lib o‘simliklarning rivojlanishiga hissa qo‘shadi.

Iqtisodiy unumdorlik yerning unumdorligini to‘liq va har tomonlama aks ettiradi. Bu tabiiy tuproqni saqlash, samarali foydalanish va unumdorligini oshirishni o‘z ichiga oladi. Tuproqning sun‘iy unumdorligini oshirish uning tabiiy

unumdorligidan yanada samarali foydalanish uchun imkoniyat yaratadi.

Tuproqning unumdorligi faqat uni qishloq xo‘jaligida ishlatish jarayonida amalga oshiriladi, natijada unumdor tuproq hosil bo‘ladi. Iqtisodiy samaradorlikning bevosita ko‘rsatkichi bu hosildorlikdir.

Tuproqning iqtisodiy unumdorligini taqqoslash uchun unumdorlik darajasi kabi ko‘rsatkich ishlatiladi. Bu qishloq xo‘jaligining bir birlik maydon uchun hosildorligini yoki uning sifatini inobatga olgan holda, har bir birlik uchun ishlab chiqarish hajmini ifoda etadi. Birinchi holda, bu mutlaq unumdorlik, ikkinchisida nisbiy unumdorlik bo‘ladi. Bundan tashqari, qishloq xo‘jaligida ular moddiy va pul xarajatlari birligiga qishloq xo‘jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish kabi qo‘shimcha ko‘rsatkichdan foydalanadilar. Shunday qilib, mutlaq unumdorlik hosildorlik bilan nisbiy esa - mahsulot tannarxining birligiga olingan mahsulotlar soni bilan tavsiflanadi.

Yerdan oqilona foydalanish o‘sha hududda mahsulot ishlab chiqarishning barqaror o‘shishini ta‘minlaydi. Yerdan foydalanish tabiati ko‘plab tabiiy, tarixiy, texnik va iqtisodiy omillar bilan belgilanadi.

Yerlarning tasnifi va tuzilishi. O‘zbekiston Respublikasida barcha yerlari yagona davlat yer fondini tashkil qiladi. O‘zbekiston Konstitutsiyasiga muvofiq, bizning mamlakatimizdagi yerlar davlat mulki bo‘lib, butun xalqning umumiy mulki bo‘lib, davlatning eksklyuziv mulki bo‘lib, faqat foydalanish uchun beriladi.

Yagona davlat yer fondi tarkibiga yerlarning quyidagi toifalari kiradi:

O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha jami yerlar 44 892,4 ming gektarni tashkil etib, yerlardan foydalanish maqsadi va tartibiga ko‘ra 8 ta toifaga bo‘linadi (6.1-jadval).

«Umumiy yer maydoni» va «qishloq xo‘jaligidagi yer maydoni» kabi tushunchalarni farqlash odat tusiga kiradi. Umumiy yer maydonining tarkibi qishloq xo‘jaligi korxonalariga birlashtirilgan butun hududni o‘z ichiga oladi.

6.1-jadval. O‘zbekiston Respublikasining yer fondlari bo‘yicha taqsimlanishi

T/r	Yer fondinig toifalari	Umumiy yer maydoni		Shu jumladan sug‘oriladigan yerlar	
		jami	foiz hisobida	jami	foiz hisobida
1	Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar	20236,3	45,08	4191,2	9,34
2	Aholi punktlari yerlari	221,4	0,49	51	0,11
3	Sanoat, transport, aloqa, mudofa va boshqa maqsadlarga mo‘ljallangan yerlar	866,3	1,93	12,3	0,03
4	Tabiatni muhofaza qilish, sog‘lomlashtirish, rekreasiya maqsadlariga mo‘ljallangan yerlar	710,4	1,58	0,6	0,001
5	Tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar	14,5	0,03		
6	O‘rmon fondi yerlari	11199,5	54,95	44,6	0,09
7	Suv fondi yerlari	836,9	1,87	4,7	0,01
8	Zahira yerlar	10807,1	24,07	2,2	0,005
	Jami yerlar	44892,4	100	4306,6	9,59

*Manba: «Davyergeodezkadastr» qo‘mitasi ma‘lumotlari

Ayrim turdagi yerlarning umumiy yer maydoniga nisbati odatda yer maydonining tuzilishi deb ataladi, qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlarning umumiy hajmidagi ayrim turdagi

yerlarning foizi qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning tuzilishi.

Agroekotizim - qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish maqsadida insoniyat tomonidan yaratilgan va muntazam ravishda saqlab turiladigan biotik hamjamiyat. Odatda qishloq xo'jaligi maqsadlarida foydalaniladigan yerlarda yashovchi organizmlarning birligini qamrab oladi. U qishloq xo'jaligi faoliyatining makon va funktsional jihatdan bog'liq bo'lgan elementlari bo'lib, ushbu elementlarda ishtirok etuvchi tirik va jonsiz komponentlarni hamda ularning o'zaro ta'sirini o'z ichiga oladi. Agroekotizimlar tabiiy ekotizimlar sifatida o'zaro bog'liq bo'lgan ko'pgina biologik, fizik va kimyoviy komponentlardan tashkil topgan. Umumqabul qilingan tasniflashning mavjud emasligi

Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga texnik-texnologik innovatsiyalar transferti mexanizmining keyinchalik takomillashuvi qishloq xo'jalik innovatsion modernizatsiyasini tezlashtirish imkonini beradi va mamlakatni oziq-ovkat xavfsizligini ta'minlaydi.

Ma'lum darajada dehqonchilik tarkibining FAOda qo'llaniladigan turkumlanishi bilan to'ldiriladi. Mazkur turkumlanishga muvofiq yerdan foydalanishning besh xil turi ajratib ko'rsatilgan, ularning har biri bo'yicha ekotizimlar quyidagicha tasniflanadi:

1. Dehqonchilik yoki yerdan dalaga xos foydalanish-lalmi, sug'oriladigan agroekotizimlar (donli, dukkakli, ozuqaviy, sabzavot, poliz, texnik ekinlar va dorivor o'ismliklarni rotatsiyalash).

2. Yerdan plantatsiya-bog'lar uchun foydalanish-plantatsiyali agroekotizim: (choy butasi, kakao daraxti, kofe daraxti, shakarqamish), bog'li ekotizimlar (mevali bog'lar, rezavor bog'lar, uzumzorlar).

3. Yerdan yaylov uchun foydalanish-yaylovli agroekotizimlar (mol haydaladigan yaylovlar: tundrali, cho'lli, tog'li yaylovlar;

o‘rmon yaylovlari; yaxshilangan yaylovlar; pichanzor; madaniylashtirilgan o‘tloqlar).

4. Yerdan aralash holda foydalanish-aralash ekotizimlar, ular yerdan foydalanishning bir nechta turlarini hamda birlamchi va ikkilamchi biologik mahsulotlarni ishlab chiqarish jarayonlarini bir xil miqdordagi nisbatlari va uyg‘unlashtirilishi bilan tavsiflanadi.

5. Ikkilamchi biologik mahsulotlarni ishlab chiqarish maqsadida yerdan foydalanishagrosanoat ekotizimlari-tizimni tashqaridan keladigan modda va energiya bilan ta‘minlashning ustun bo‘lgan jarayonlari asosida sut, go‘sht, tuxum va boshqa mahsulotlarni intensiv “industrialashgan” ishlab chiqarish hududlaridir.

Zamonaviy agroekotizimlar biologik mahsulotlarni ishlab chiqarishning moddiy, energetik, iqtisodiy va ekologik jihatdan o‘zaro bog‘liq bo‘lgan murakkab jarayonlarini o‘z ichiga oladi. Bunda tabiiy resurs salohiyatining takror ishlab chiqarilishi va energiyaning antropogen subsidiyalaridan samarali foydalanish ta‘minlanadi.

Tuproklarning to‘rt dan uch qismini (76,6%) cho‘l zonasida tarqalgan, ular asosan sur qo‘ng‘ir tusli, cho‘l qumli tuproqlar va qumlar (31,3%). Tog‘ va tor oldi zonalar tuproqlari 23,4 % ni tashkil qilib, u yerda bo‘z tuproqlar (15%), gidromorf tuproqlar, jigarrang, och-tusli qo‘ng‘ir baland tog‘ tuproqlar tarqalgan. Tuproqlarning qishloq xo‘jaligida foydalanishi ularning joylashgan hududiga, relefiga, gidrolik sharoitiga va boshqalarga bog‘liqdir.

O‘zbekistonda sho‘rlangan yerlar sug‘oriladigan yerlarning 50,7% (2170,7 ming ga.) ni tashkil etadi, shundan kuchsiz sho‘rlangan yerlar 31,4% ni, o‘rtacha sho‘rlangan yerlar -15,5% ni, kuchli sho‘rlangan yerlar -3,8% ni tashkil etadi. Yaylovlar maydoni -20,8 mln ga, shundan -18,7 mln ga. sug‘oriladigan, 1,6 mln. ga - degressiyaga uchragan yerlar, 15,1 mln. gektardan ziyod yerlar xo‘jalik maksadlarida foydalanilmaydi (qiyaliklar, uyumlar, gyuligonlar, qumliklar, chiqindixona va boshqalar.

Sugʻoriladigan yerlarning 20 %idan 40 %igacha maydoni deflyatsiyaga uchragan, 2,8 mln. ga yaylovlar sugʻorishga muxtoj, 160 ming gektardan ortiq maydon texnogen taʼsirga uchragan. Markaziy Osiyoda sodir boʻladigan sel toshqinlarining 75%i Oʻzbekiston hududiga toʻgʻpi keladi.

Yerlar tanazzulga uchrashining asosiy shakllari bu - tabiiy iqlimiy omillar va inson faoliyati yerlarni choʻllanishiga va tanazzuliga olib keladi. Bular jumlasiga:

- ✓ choʻllanish, oʻrmonsizlashish va boshqalar;
- ✓ sugʻorma dehqonchilik sharoitlarida yerning ikkilamchi shoʻrlanishi, suv bosishi va zax bosishi;
- ✓ togʻ va togʻoldi hududlaridagi tuproklarning suv va irrigatsiya eroziyasiga uchrashi;
- ✓ intensiv koʻchma chorvachilik hududlarida yaylovlarni defessiya va deflyatsiyaga uchrashi;
- ✓ yerlarning qishlok xoʻjaligi va sanoatda oʻzlashtirishdagi texnogen choʻllanishi;
- ✓ agrokimyoviy vositalar qoʻllanilishi, sanoat va mahalliy chiqindilar tashlaniladi va ziroatchilikdagi yakkahokimlik natijasida tuproqning ifloslanishi va hosildorlikning yoʻqotilishi;

Orol dengizining qurishi va tuz-chang toʻzonlari, aerosol va boshqalarning tuproq yuzasiga oʻtirishi hisobiga tuproqlarning shoʻrlanishi. Yerlarning ortiqcha shoʻrlanishi shoʻrlanmagan yerlarga nisbatan kam hosil beradi. Yuqori hosil olishda davlat va yerdan foydalanuvchilardan katta mehnat va yetarlicha mablagʻ talab etiladi. Shuning uchun yerdan toʻgʻpi, unumli foydalanib, doimo yerning hosildorligini oshirish, davlat siyosatining mintaqaviy, hududiy va mahalliy hamda mamlakat va har bir xoʻjalikning iqtisodiy yarona tizimini rivojlantirish rejalarining bir boʻlimi sifatida qarash lozim. Hozirgi vaqtda respublikaning 2170,7 ming gektardan ziyod sugʻoriladigan yerlari turli darajada shoʻrlangan boʻlib, shundan 17,5 ming ga - shoʻri yuviladigan

yerlar, 1344,6 ming ga - kuchsiz sho‘rlangan, 663,5 ming ga - o‘ptacha sho‘rlangan va 162,6 ming ga - kuchli sho‘rlangan yerlarni tashkil etadi. Tuproqning unumdorligiga salbiy ta‘sir etuvchi asosiy jarayonlardan biri - suv va irrigatsiya eroziyasidir.

6.2. Davlat yer kadastrini va yer monitoringi

Davlat yer kadastrini tushunchasi. Yerdan oqilona foydalanish va uning unumdorligini doimiy ravishda oshirish yagona yer kadastrini asosida har tomonlama miqdoriy va sifatli yer hisobini tashkil etishni talab qiladi («Davlat yer kadastrini to‘g‘risida» Qonuni 1998 yil 28 avgustda qabul qilingan).

Davlat yer kadastrini - bu yer uchastkalarini davlat kadastrini ro‘yxatga olish natijasida, O‘zbekistondagi yerlarining joylashuvi, maqsadi va huquqiy holati, shuningdek hududiy zonalar va yerlarning mavjudligi to‘g‘risidagi ma‘lumotlarning tizimlashtirilgan tartiblangan to‘plami. yer uchastkalari va ushbu yer uchastkalari bilan mustahkam bog‘liq bo‘lgan obyektlar. Yer uchastkalarini davlat kadastrini bo‘yicha ro‘yxatga olish - yer uchastkalarining yagona davlat reyestrini tavsiflash va individuallashtirish, natijada har bir yer uchastkasi uni boshqa yer uchastkalaridan birma-bir ajratib turishga imkon beradigan va uning sifat va iqtisodiy bahosini beradigan xususiyatlarga ega bo‘ladi. Yer kadastrini ro‘yxatga olish har bir uchastkaga kadastrini raqamini berish bilan birga amalga oshiriladi. Yer uchastkasi deganda, yer yuzasining chegaralari vakolatli davlat organi tomonidan belgilangan tartibda tavsiflangan va tasdiqlangan qismi tushuniladi. U quruqlikdan yuqorida va pastda joylashgan barcha narsalarni o‘z ichiga oladi.

Hududiy zona - bu yer uchastkalaridan foydalanishning maxsus huquqiy rejimi bilan ajralib turadigan va chegaralari yer qonunchiligiga muvofiq yerlarni rayonlashtirishda aniqlanadigan qism.

Davlat yer kadastrı - bu yerlarning huquqiy tartibi, yer egalari tomonidan taqsimlanishi, yerlarning toifalari, shuningdek yerning sifat xususiyatlari va ahamiyati to'g'risida zarur ma'lumotlar va hujjatlar tizimi. Davlat yer kadastrı to'g'risidagi nizom O'zbekiston Respublikasi Hukumati qarori bilan qabul qilindi.

Davlat yer kadastrı ma'lumotlari yerlardan foydalanish va ularni muhofaza qilishni rejalashtirishda majburiy ravishda qo'llaniladi; ularni egallab olish va ta'minlash; yer uchun to'lovlarni aniqlash; yer tuzish; iqtisodiy faoliyatni baholash; yerlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish bilan bog'liq davlat nazoratini amalga oshirish. Bundan tashqari, davlat yer kadastrı materiallari qishloq xo'jaligini ishlab chiqarishni hududlar va iqtisodiy jarayonlar bo'yicha taqsimlash va ixtisoslashtirish va ilmiy asoslangan dehqonchilik va chorvachilik tizimlarini joriy etish uchun ishlatiladi.

Davlat yer kadastrı yerlarning huquqiy holati, soni va sifati va ularning iqtisodiy bahosi to'g'risida ishonchli ma'lumotlar va hujjatlardan iborat. Yer uchastkalarining huquqiy holati to'g'risidagi ma'lumotlar davlat kadastr daftarida aks ettirilgan.

Ma'lumotlar yuqori organlarning yer uchastkalari aniqlangandan va hujjatlar berilganidan keyin ularga egalik, foydalanish va ijaraga berish to'g'risidagi qarori asosida qayd etiladi.

Yerlarning miqdori va sifatini hisobga olish ularning holati va ishlatilishiga qarab amalga oshiriladi. Barcha yer toifalari hisobga olinishi kerak. Yer sifatini hisobga olish yer kadastrı bo'yicha rayonlashtirishni, yerni tasniflashni, ularning ekologik, texnologik va shahar xususiyatlari bo'yicha tavsifini, tuproq guruhlanishini o'z ichiga oladi. Yerni baholash tabiiy va qiymat ko'rsatkichlari tizimi yordamida amalga oshiriladi. Baholash to'g'risidagi ma'lumotlar yer kadastr hujjatlarida aks ettirilgan.

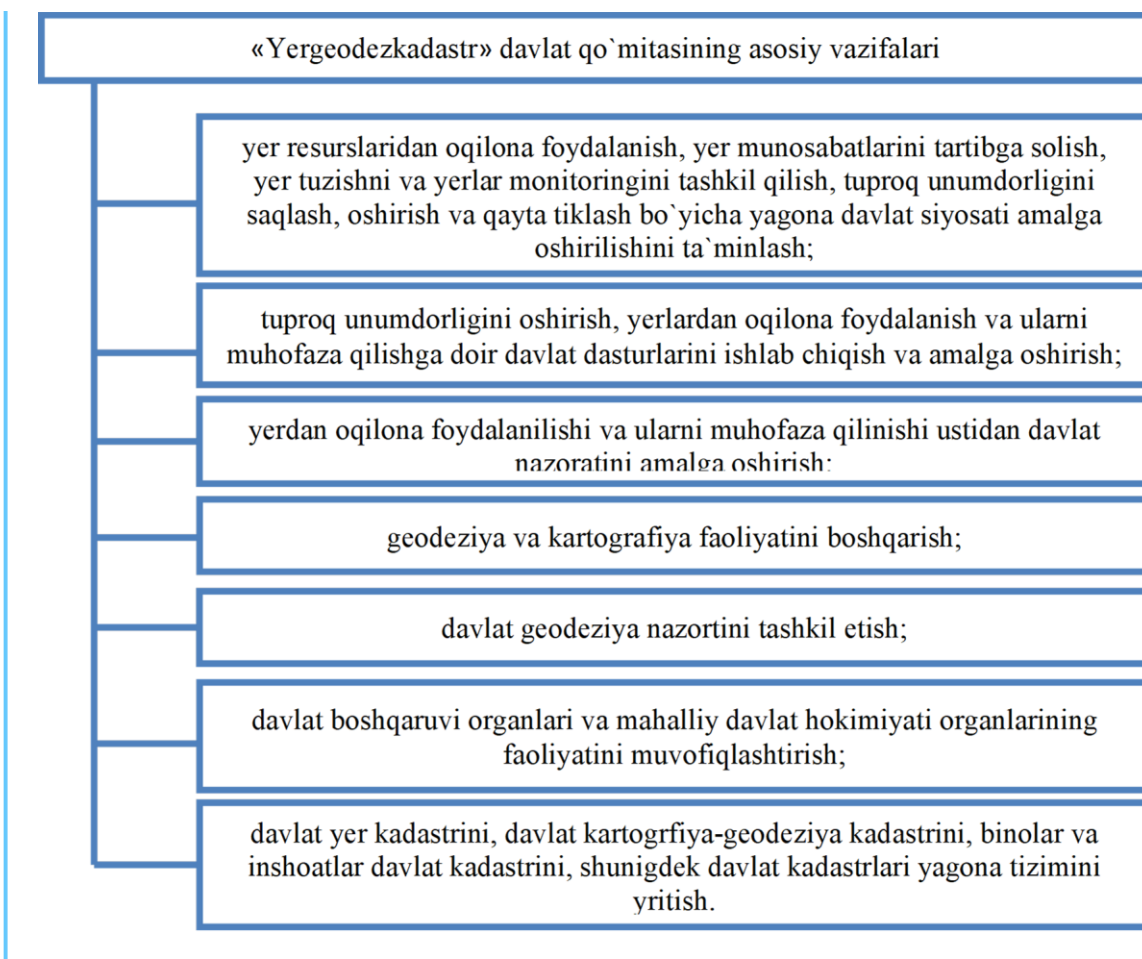
Yer kadastrining har bir qismi o'ziga xos maqsadga, mazmunga ega va uni yuritishda tegishli usullar bilan tavsiflanadi.

Shu bilan birga, ular o'rtasida ma'lum bir bog'liqlik va ularni amalga oshirishning mantiqiy ketma-ketligi mavjud. Shuning uchun, kadastrning har bir qismi faqat to'liq birlikda yer kadastrini tizim sifatida taqdim etadi.

Mamlakatimizda yer munosabatlari bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastrini davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida» 2004 yil 15 oktyabrdagi Farmoniga muvofiq «Yergeodezkadastr» davlat qo'mitasiga yuklatilgan. Uning asosiy vazifalariga quyidagilar kiradi (6.1-rasm).

5.1-rasm. «Yergeodezkadastr» davlat qo'mitasining asosiy vazifalari

Yerdan samarali foydalanishni monitoring qilishning yuqori organi «Yergeodezkadastr» davlat qo'mitasi bo'lib, u tegishli

viloyat yer resurslari boshqarmalari respublika qo‘mitasiga hisobot beradi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar hamda Toshkent shahar yer resurslari va davlat kadastr boshqarmalari o‘z faoliyatini Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlari bilan kelishilgan holda «Yergeodezkadastr» davlat qo‘mitasi tomonidan tasdiqlangan nizomlarga muvofiq amalga oshiradilar²¹.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar hamda Toshkent shahar yer resurslari va davlat kadastr boshqarmalari boshliqlari ayni bir vaqtda tegishli hududlarda yerlardan foydalanilishi va ularning muhofaza qilinishini nazorat qilish bo‘yicha davlat inspektorlari hisoblanadilar.

Tumanlar, (shaharlar) yer resurslari va davlat kadastr bo‘limlari o‘z faoliyatini tumanlar (shaharlar) hokimlari bilan kelishilgan holda Qoraqalpog‘iston Respublikasi hamda viloyatlar yer resurslari va davlat kadastr boshqarmalari tomonidan tasdiqlangan nizomlarga muvofiq amalga oshiradilar.

Tumanlar (shaharlar) yer resurslari va davlat kadastr bo‘limlari:

mulkdorlardan, yer egalaridan, yerdan foydalanuvchilardan va ijarachilardan huquqiy holatda, yer uchastkalarining tarkibida va yer uchastkalaridan foydalanishda yuz bergan o‘zgarishlar to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni to‘playdilar va naturada tekshirilgandan keyin joriy o‘zgarishlarni uch kun mobaynida yer kadastr axborotiga kiritadilar;

tuman (shahar) yer resurslari miqdori va ularning sifati to‘g‘risidagi ma‘lumotlar banklarini tuzadilar va ularni zamonaviy darajada tutadilar;

har yili 15 yanvargacha Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar yer resurslari va davlat kadastr

---

²¹ O‘zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastr davlat qo‘mitasi to‘g‘risida nizomi. Manba. www.lex.uz

boshqarmalariga yerlarning miqdori va ulardan foydalanish to'g'risida hisobot taqdim etadilar.

Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar yer resurslari va davlat kadastrini boshqarmalari:

tumanlar (shaharlar) yer resurslari va davlat kadastrini bo'limlarining yer kadastrini yuritishga doir faoliyatini muvofiqlashtirib boradilar;

tumanlar (shaharlar) yer resurslari va davlat kadastrini bo'limlarining hisobotlarini umumlashtiradilar, yer uchastkasiga egalik huquqi subyektlari, mintaqadagi yer resurslari miqdori, sifati va ularni baholashga doir ma'lumotlar bankini yaratadilar, Respublika yer ma'lumotlari yagona bankini yaratishda qatnashadilar;

yer uchastkalariga bo'lgan mulkchilik, ularga egalik qilish, ulardan foydalanish va ijaraga olish huquqini, servitutlar to'g'risidagi bitimlarni va ushbu huquqlar bo'yicha boshqa cheklashlarni ro'yxatdan o'tkazadilar;

tabiatni muhofaza qilish organlari bilan kelishib olingan mintaqa yerlarining miqdori va ulardan foydalanilishi to'g'risidagi hisobotlarni har yili 1 fevralgacha «Yergeodezkadastr» davlat qo'mitasiga taqdim etadilar.

Yer monitoringi: tushunchasi va maqsadi. Yer monitoringi - o'zgarishlarni o'z vaqtida aniqlash, ularni baholash, salbiy jarayonlarning oldini olish va oqibatlarini bartaraf etish maqsadida yer fondining holatini monitoring qilish tizimi. Mamlakatda yer monitoringi joriy etilishi Vazirlar Mahkamasining 2000 yil 23 dekabrda 496-sonli «Yer monitoringi to'g'risida» qarori bilan ta'minlangan.

Yer monitoringining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

yer fondi holati o'zgarishlarini o'z vaqtida aniqlash ustidan kuzatishlar tizimini tashkil etish va amalga oshirish, ularni baholash, salbiy jarayonlarni prognozlash hamda ularning oldini olish va bartaraf etish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish;

davlat yer kadastrini yuritilishini, yerdan foydalanishni, yer tuzishni, yer fondidan maqsadli va oqilona foydalanish, yerlarni muhofaza qilish va yer resurslarini davlat tomonidan boshqarishga doir boshqa funktsiyalar ustidan davlat nazoratini axborot bilan ta'minlash.

Mazkur tadbirlar salbiy jarayonlarning ta'sirini oqilona baholash, ushbu jarayonlarni o'z vaqtida tashxislash va baholash, salbiy hodisalarning oqibatlarini oldini olish va bartaraf etish choralarini ishlab chiqish, shuningdek yerlarning holatini, undan foydalanish va himoya qilishni yuqori sifat darajasida kuzatish imkonini beradi.

6.3. Qishloq xo'jaligida yerlarning iqtisodiy bahosi

Yerni baholash tushunchasi va metodologiyasi. Yerlarning iqtisodiy bahosi uning tabiiy va iqtisodiy hududlardagi obyektiv sharoitlarga asoslangan holda qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning maxsus vositasi sifatida qiyosiy qiymatini aks ettiradi. Iqtisodiy baho tabiiy va iqtisodiy ishlab chiqarish sharoitlari tufayli yuzaga keladigan tuproq sifatidagi tafovutlarga asoslanadi. Yerlarning iqtisodiy bahosi tuproq sifatining yalpi hosil, yalpi va sof daromad, foyda va hk kabi asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'sir etish darajasini belgilaydi.

Yerlarning iqtisodiy bahosi ikki yo'nalishda amalga oshiriladi: yerni ishlab chiqarish vositasi sifatida umumiy iqtisodiy baholash va individual ekinlarni yetishtirish samaradorligini xususiy baholash.

Yerlarning iqtisodiy bahosi metodologiyasi kamida so'nggi besh yillik davrdagi hosildorlik va ularni yetishtirishning moddiy xarajatlari to'g'risidagi ommaviy ma'lumotlarga asoslanadi. Hisoblangan ko'rsatkichlar nisbatan agrosanoat guruhlariga uchun, nisbatan sug'oriladigan, qurigan va meliorativ bo'lmagan yerlar uchun nisbatan ishlab chiqarish tuzilmasiga ega bo'lgan maydonlar uchun hisoblanadi.

Differentsial yer rentasi. Iqtisodiy toifadagi yer rentasi - yer egalari tomonidan yerdan foydalanganlik uchun to'lov shaklida olingan daromad. Turli xil ijara shakllariga xos bo'lgan narsa bu yerga egalik huquqini amalga oshirishning iqtisodiy shakli.

Differentsial yer rentasi - bu yerni ijaraga berish shakli, uning hosildorligi va joylashishi jihatidan o'rta va eng yaxshi yerlarda teng darajada katta xarajatlar bilan mehnat unumdorligining farqi natijasida yuzaga keladigan qo'shimcha foyda bilan tavsiflanadi. Differentsial yer rentasi shakllanishining shartlari bu yer unumdorligi darajasida, sotish bozorlaridagi uchastkalarining joylashishida, shuningdek yer resurslariga qo'shimcha kapital qo'yilmalarni qaytarishda farqlar mavjudligidir. Differentsial rentaning manbai bu nisbatan yaxshi va qulay joylashgan yerlarda yoki yerga qo'shimcha investitsiyalarning samaradorligini oshirish bilan olinadigan qo'shimcha sof foyda. Yerni baholash amaliyotida differentsial renta differentsial daromad deb ham ataladi.

Qo'shimcha foydani ko'paytirish usuli bilan differentsial rentaning ikki turi ajratiladi: differentsial renta I va differentsial renta II. Differentsial renta I har xil unumdorlik va joylashuvdagi teng yer uchastkalarida bir xil mehnat sarfining turli mahsuldorligi natijasida olingan barqaror qo'shimcha daromadni anglatadi. Uning ikkita xili bor: differentsial renta I yerlarning unumdorligini va differentsial renta II yerning joylashishini anglatadi.

Differentsial renta II - bu bitta yerdagi ketma-ket qo'shimcha kapital qo'yilmalarning turli mahsuldorligi natijasida olingan doimiy qo'shimcha foyda. Bu qishloq xo'jaligini jadallashtirish jarayoni bilan uzviy bog'liq bo'lib, uning maqsadi ma'lum bir kapital qiymatida yer birligining mahsuldorligini oshirishdan iborat.

Differentsial renta I differentsial renta nisbatan ancha oldinroq paydo bo'lgan va keng qishloq xo'jaligining rivojlanishi bilan o'sib borgan. Bu yangi yer uchastkalarining iqtisodiy oborotga jalb

qilinishi hisobiga ko‘payadi. Differentsial renta I texnologiya darajasi bilan eng yomon yerlardan eng yaxshisiga o‘tish holatida ham, eng yaxshi yerlardan eng yomoniga o‘tish holatida ko‘payishi mumkin. Birinchi variantda renta massasining o‘sishi nisbatan yaxshi yer maydonlarini foydalanishga jalb qilishda ishlab chiqarilayotgan mahsulotning narxini tartibga solish darajasi bilan belgilanadi. Ikkinchisida - foydalanilayotgan o‘rtacha yerning katta maydoni tufayli qo‘shimcha daromadlarning ko‘payishi hisobiga renta massasi ko‘payadi.

Xususiy mulkchilikka asoslangan qishloq xo‘jaligida yerga nisbatan monopoliyaning ikki turi mavjud: yerdagi xo‘jalik monopoliyasi va yerdagi mulkchilik monopoliyasi. Birinchi holda, yer ijarachilari tomonidan iqtisodiyot ob‘yektini sifatida monopoliya qilinadi va har bir yer uchastkasida alohida ijarachilar boshqaradi. Bu boshqa ijarachilarga o‘z kapitallarini bitta yerga investitsiya qilish imkoniyatini bermaydi. Ikkinchisida yer egasi mulkining ob‘yektini sifatida monopoliya qilinadi va har bir yer uchastkasi ma‘lum bir yer egasining mulkida bo‘ladi. Ikkinchisi ijarachiga o‘z kapitalini chet elga investitsiya qilish imkoniyatini berish yoki bermaslik to‘g‘risida qaror qabul qiladi.

Yer egasining yerdagi monopoliyasi mutlaq ijara hosil qiladi, bu yerning sifatidan qat‘iy nazar foydalanganlik uchun to‘lanadi. Mutlaq ijara qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining narxini ishlab chiqarishning ijtimoiy narxidan yuqori bo‘lgan mexanizm orqali yuzaga keladi.

Yerdan foydalanish samaradorligi ko‘rsatkichlari. Qishloq xo‘jaligida yerdan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi tabiiy va qiymat ko‘rsatkichlari tizimi bilan tavsiflanadi. Ularning asosiylari quyidagilar:

- hosildorlik, kg/ga;
- yalpi mahsulot, yalpi va sof foyda, 1 ga daromad, so‘m.;
- yer resurslarida xarajatlarni qoplash, moddiy xarajatlarning 1000 so‘miga yalpi mahsulotning qiymati, so‘mda.;

- differentsial daromad, so‘m/ga;
- ishlab chiqarish rentabelligi %da.

Yalpi mahsulot tannarxi qishloq xo‘jaligi ekinlari (asosiy va qo‘shimcha mahsulotlar) hosildorligi hamda ma‘lum bir mahsulot turining (KB) kadastr bahosining hosilasi sifatida belgilanadi.

Ikkinchisi quyidagi formula bo‘yicha hisoblanadi:

$$K_b = M_b + M_{oh}$$

bu yerda M_b - ma‘lum bir turdagi mahsulot uchun ishlab chiqarish qiymati, so‘mda;

M_{oh} - mahsulotning ortiqcha hajmi, so‘mda.

Ortiqcha mahsulot hajmi odatda xarajatlarning foizi sifatida belgilanadi. Shunday qilib, agar 1 tsentner donning tannarxi 100 ming so‘m, ortiqcha mahsulot esa ishlab chiqarish tannarxining 40 foizi bo‘lsa, unda donning kadastr bahosi 1 tsentner uchun 140 ming so‘m ($100 \text{ ming so‘m} + (100 \text{ 000} * 0,4)$) bo‘ladi.

1 gektar tuproq farqiga yalpi ishlab chiqarish, yalpi va sof foyda yerni iqtisodiy baholash mezonlari sifatida qabul qilinadi. Sifat tavsifi va uzoq muddatli o‘rtacha iqtisodiy ko‘rsatkichlar bo‘yicha eng yaxshi yerlar 100 ballga baholanmoqda. Mamlakatimizda sug‘oriladigan tuproqlarining sifat ma‘lumotlari (ball bonitetlari) 5.2-jadvalda qayd qilingan.

Tuproqning boshqa turlari uchun reyting shkalasi har bir taqqoslanadigan qishloq xo‘jaligi guruhlarining yalpi mahsuloti, yalpi va sof daromadi qiymatining standart ko‘rsatkichlarga nisbati sifatida aniqlanadi.

Yer resurslarida xarajatlarni qoplash (X_q) quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$H_q = \frac{YAM_q}{M_x}$$

bu yerda YAM_q – kadastr narxlarida yalpi mahsulotning qiymati, so‘m/ga;

M_x – 1 gektar yer uchun moddiy xarajatlar, so‘mda.

Differentsial daromad yalpi mahsulot tannarxi va xarajatlarni qoplash asosida aniqlanadi. Differentsial daromad (DD) miqdori quyidagi formula bo‘yicha hisoblanadi:

$$DD = \frac{YAM_q (M_x - 1,4)}{M_x}$$

bu yerda 1,4 - ortiqcha mahsulotning o‘lchov omilidir.

Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlarning hisoblangan qiymati yerni kapitalizatsiya qilish davridagi differentsial rentaning hosilasi sifatida aniqlanishi mumkin. O‘z navbatida, differentsial renta (D_r) hajmi quyidagi formula bo‘yicha topiladi:

$$D_r = \frac{(M_{o'rt.n} - M_{ish.ind.n.})}{H_m}$$

bu yerda $M_{o'rt.n}$ – asosiy hosilning o‘rtacha narxlari, so‘m/sentner;

$M_{ish.ind.n.}$ – mahsulotning individual narxi, so‘m/sentner;

H_m – me‘yoriy hosildorlik, kg/ga.

Mahsulotning individual narxi bu standart ish haqi, moddiy resurslar, ishlab chiqarishning ichki transport xarajatlari, kengaytirilgan takror ishlab chiqarish va hosilni bozorga olib o‘tish uchun transport xarajatlari bilan ta‘minlangan standart rentabellikka ko‘paytiriladigan xarajatlar summasidir.

Yerdan foydalanish darajasini aniqlashda qo‘shimcha ko‘rsatkichlar sifatida quyidagilardan foydalanish mumkin:

Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlarning umumiy yer maydonidagi ulushi, %;

Jami yer maydonida qishloq xo‘jaligiga yaroqli (qishloq xo‘jaligiga tayin etilgan) yerlarining salmog‘i, (foizlarda ifodalanadi). Bu ko‘rsatkich quyidagi formula yordamida aniqlanadi.

$$Q_{\text{yer.sal}} = \frac{Q_{\text{t.e.yer}}}{J_{\text{yer may.}}}$$

bunda: $Q_{\text{yer.sal}}$ – qishloq xo‘jaligiga yaroqli yer salmog‘i, %

$J_{\text{yer may.}}$ – jami yer maydoni, ga

$Q_{\text{t.e.yer}}$ – qishloq xo‘jaligi uchun tayin etilgan yer maydoni,

ga

Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar tarkibidagi haydaladigan yerlarning ulushi, %;

Bu ko‘rsatkich qishloq xo‘jaligiga yaroqli yerlar tarkibini ko‘rsatadi. Jumladan, jami qishloq xo‘jaligi yerlarida haydaladigan yer salmog‘i quyidagi formula yordamida aniqlanadi.

$$Q_{\text{yer tar.}} = \frac{Q_{\text{yer tur.}}}{J_{\text{q.x.yer.may.}}}$$

bunda: $Q_{\text{yer tar.}}$ – qishloq xo‘jaligi yerlarining tarkibi, %

$Q_{\text{yer tur.}}$ - qishloq xo‘jaligiga yaroqli yer maydoni, ga

$J_{\text{q.x.yer.may.}}$ - jami qishloq xo‘jaligi yer maydoni, ga

Qishloq xo‘jaligi yer maydonlaridan foydalanish koeffitsienti

Bu ko‘rsatkich quyidagi formula yordamida aniqlanadi.

$$Yer_{f.k.} = \frac{X_{e.m.ga.}}{J_{e.m.ga.}}$$

Bunda: $Yer_{f.k.}$ – yerdan foydalanish koeffitsienti, marta

$X_{e.m.ga.}$ - haqiqatda ekilgan ekin maydoni, ga

$J_{e.m.ga.}$ - jami ekin maydoni, ga

Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishni ko‘paytirishni yer resurslaridan foydalanish sezilarli darajada oshgan taqdirdagina muvaffaqiyatli amalga oshirish mumkin. Zamonaviy sharoitda bu alohida ahamiyatga ega.

Intensiv qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi yangi mashinalar va texnologiyalar ko‘rinishidagi moddiy va pul mablag‘lariga, kimyoviy lashtirish va meliorativ holatni yaxshilash, ekinlarning istiqbolli navlarni seleksiyasi va duragaylarini, yuqori mahsuldor hayvonlar zotlarini kiritishni o‘z ichiga oladi. Bularning barchasi pirovardida yer resurslaridan yanada samarali foydalanishga yordam beradi.

Iqlim o‘zgarishining oqibatlarini: tuproqning yemirilishi. O‘zbekiston hududi tabiiy-iqlim sharoitiga ko‘ra cho‘llanish va tuproqning anchagina emirilish jarayonlariga uchragan. O‘zbekiston hududidagi eng jiddiy ekologik muammolar quyidagilar: tuproqning sho‘rlanishi, eol va suv eroziyasi, yaylovlarda yem-xashak mahsuldorligining pasayishi, o‘rmonsizlanish va boshqalar.

Tuproq eroziyasi – agrotizimning asosiy muammolaridan bo‘lib, tuproqning ifloslantiruvchilari uchun bufer va filtr bo‘lib xizmat qilish, yashash muhitini ta‘minlash qobiliyati va bioxilma xillikni ushlab turish kabi funktsiyasiga jiddiy ta‘sir qiladi.

Tuproq eroziyasi deganda vaqtinchalik suv oqimi yoki shamol bilan tuproqning ustki qismini uzib olish, ko‘chirish va qatlam hosil qilish kabi o‘zaro bog‘liq bo‘lgan jarayonlar yig‘indisi tushuniladi. Shuning uchun eroziyaning ikkita turi farqlanadi: suv va eol.

Eol eroziya (shamol eroziyasi, deflyatsiya) – dinamik jismoniy jarayon bo‘lib, tuproq buzilishiga olib keladi, yumshoq, qurib ketgan, bo‘shab qolgan yer ustidan kuchli shamol o‘tganda yuzaga keladi. U chang bo‘ron (zarrachalar muallaq holatda) va mahalliy eroziya ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Aniqlanganki, 2,5 sm qalinlikdagi tuproq qatlami buzilishi bilan har bir gektardan qariyb 15 t gumus, 1000 kg azot, 200 kg fosfor uchib ketadi. Shamol eroziyasi natijasida urug‘lar uchib ketadi, qishloq xo‘jaligi ekinlari nobud bo‘ladi va zarar ko‘radi, o‘g‘itlar yerga singmay daladan tashqari chiqib ketadi, tuproq unumdorligi pasayadi, oxir-oqibat,

turli ierarxiyadagi ekologik tizimlar buziladi. Bu esa iqtisodiy, ijtimoiy muammolar yuzaga kelishiga olib keladi. Eol eroziya butun dunyoning arid va yarimarid iqlim sharoitli mamlakatlarida milliy va baynalmilal muammodir.

O‘zbekiston hududida 3 viloyat tabiiy sabablarga ko‘ra shamol eroziyasiga duch keladi: Qashqadaryo viloyati, Surxondaryo viloyatining janubi-sharqiy chekkalari hamda Farg‘ona viloyatining g‘arbiy qismi. Bundan tashqari, O‘zbekistonning sug‘oriladigan yerlarida shamol eroziyasi Farg‘ona, Zarafshon vodiylari va Qarshi cho‘llarida yoyilgan. O‘zbekiston hududi tekisliklarining katta qismidagi tuproq, jumladan, Ustyurt yassi tog‘lari, Janubiy Orololdi, Qizilqum o‘rtacha eroziyaga uchragan deb baholanadi. Iqlim o‘zgarishi bilan eroziya jarayoni kuchaydi. Agar 1965 yilda O‘zbekistonda sug‘oriladigan maydonning 395,1 ming gektar shamol eroziyasiga uchragan bo‘lsa, 2004 yilda esa bu maydon 1,5 martaga ortib 628,4 ming gektarga etdi.

Tuproqning eol eroziyasining intensivligiga, birinchi navbatda, quyidagi omillar ta‘sir ko‘rsatadi: shamolning tezligi va yo‘nalishi; tuproq ustki qatlamining fizik-ximik holati; atmosfera va to‘shaladigan yuza oralig‘idagi chegara qatlamning harorat va shamol gradientlari. Eol eroziyasi jarayonlarining rivojlanishiga antropogen omillarning ta‘sir ko‘rsatishiga ham hech shubha yo‘q. Bu, birinchi navbatda, aholi sonining o‘sishi hamda ularni suv va oziq-ovqat resurslari bilan ta‘minlash zaruratiga bog‘liq. Yerdan intensiv foydalanganda tuproqqa ortiqcha ta‘sir etish birdan kuchayish ro‘y beradi. Bu holat uning sho‘rlanishi, kimyoviy moddalar bilan zararlanishi (pestitsidlar, og‘ir metallar) gumusning kamayishi hamda boshqa salbiy oqibatlarni yuzaga keltiradi.

Arid iqlim sharoitida shamol eroziyasining salbiy oqibatlaridan biri atmosfera havosi changlanganlik darajasining yuqoriligidir. Respublika hududida chang va tuzlar chiqishining asosiy o‘chog‘i Orol dengizi tubining qurib qolgan qismi, sho‘rlangan turg‘un ko‘l va sho‘rhok yerlarning yuzasidir. Koinotdan olingan suratlar tahlili

shuni ko'rsatmoqdaki, tuz tarkibli changning tarqalish maydoni juda katta hajmlargacha etadi, hatto qo'shni hududlarni ham (Turkmaniston, Qozog'iston, Rossiya) qamrab oladi.

Ko'p miqdorda surunkali tarzda changni havodan nafas olish aholi salomatligiga katta ziyon etkazadi. Chang insonning nafas olish organlari, yurak-tomir tizimiga yomon ta'sir ko'rsatadi, organizmda allergik reaksiyalarni yuzaga keltiradi. Chang tarkibidagi suvda eruvchan mineral tuzlarning katta miqdorda mavjudligi tuproqqa salbiy ta'sir ko'rsatadi, o'simlikni nobud qiladi, qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorligini pasaytiradi, ayrim hollarda ekinlarning butunlay nobud bo'lishiga olib keladi. Gigroskopik changlar o'simlik barglarining ustini suvsizlantirib, qobiq hosil qiladi; bu esa modda almashinuvining tabiiy jarayonlarini buzadi, fotosintez jarayoniga to'sqinlik qiladi.

O'zgidromet GMITI uzoq yillar mobaynida turli konstruksiyadagi chang tutkichlardan foydalanib, qumchang bo'ronlari va yalama izg'irinlarning aerosol tarkibida abraziv hamda tuz komponentlarning ta'siridan ko'rilgan muhandislik iqtisodiy zararni baholadi. Deyarli barcha kuzatuv joylarida yog'ingarchilik zichligining anchagina ortishi yuzaga keldi. Bu hududda iqlim o'zgarishi hamda atmosferada tsirkulyatsion jarayonlarning o'zgarishiga, shuningdek, Orol dengizi qurishi dinamikasida birdan qattiq o'zgarishlarga ham bog'liq bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, cho'l hududlari yuzasiga tushadigan chang miqdori yiliga 9 tonnaG'ga etishi mumkin, sug'oriladigan dehqonchilik hududda chang miqdori yiliga 0,1-1,2 tonna/ga darajasida bo'ladi. Aerosol tuzlarning ekinliklarga ta'siri bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, paxta hosildorligi 5-15%ga, sholi 3-6%ga pasaydi. Tuz ta'siridan makkajo'xori, jo'xori, ozuqa ekinlari, yaylov o'simliklari, qamish kamroq zarar ko'rdi.

Tuproq emirilishiga olib keladigan jarayonlardan ko'riladigan zararni imkon qadar kamaytirish uchun doimiy ekologik

monitoring ma'lumotlariga asoslangan bir qator tadbirlar majmuini ishlab chiqish zarur. Shamol eroziyasi bilan kurashning an'anaviy usuli fitomeliorativ tadbirlarni o'tkazishdir. Shu maqsadda iloji boricha uzoq vaqtga tuproq yuzasini vegetativ qoplam bilan yopish, dalani himoyalovchi o'rmon ixota tizimini yaratish hamda asrab-avaylash va boshqalarga e'tibor qaratish lozim. Muammoli hududlarda joylashgan sug'oriladigan yerlar uchun iqlim o'zgarishi sharoitida quyidagi tadbirlar juda zarur: sug'orish uchun katta miqdorda suv talab qilmaydigan qishloq xo'jaligi ekinlarini tanlab olish hamda navlar bilan seleksion ishlar olib borish; yuqori darajadagi agrotexnika, ekishning asoslangan muddatlari, mineral va organik o'g'itlarni o'z vaqtida solish, imkon boricha, tomchilab sug'orishni qo'llashga rioya qilish (6.2-jadval).

6.2-jadval. Sug'oriladigan tuproqlarning sifat ma'lumotlari

T/r	Respublika va viloyatlar	yillar	Kadstr guruhlari										Jami, ga	O'rtacha bal
			Yomon yerlar		O'rtachadan past		O'rtacha yerlar		Yaxshi yerlar		Eng yaxshi yerlar			
			Kadastr klasslari											
			I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X		
			Bonitet bali											
			0-10	10-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	81-90	91-100		
1	Qoraqalpog'iston R.	1997-2013		181,3	25912.0	226274,4	143333.0	39504,2	12076,5	1396,2			448677,6	41,3
2	Andijon	2013			844.0	22345,5	51596,6	52837,3	62741,5	36573,3	5857.0	67,2	232862,4	57,5
3	Buxoro	2010-2011		262,7	15373,5	48790,9	53825,2	51310,8	46751,6	12714,2	81.0		229110,1	51
4	Jizzax	2018			124,9	14643,6	133190.0	91705,2	36708,4	9959,2	2060,4		288391,7	52,3
5	Qashqadaryo	2012-2013			354,1	40742,7	207262.0	111116,2	67181,2	26402,4	7059,5		460118,2	52,5
6	Namangan	2008-2011			4596,5	41141,3	48999.0	39358,6	46533,4	33581,1	19195,4	1729,5	235134,6	60
7	Navoiy	2007-2015		59,2	5319,8	20386,6	20618,7	25388,4	22621,9	10602,9	1437,1		106434,5	53,2
8	Samarqand	2018				4497.0	55936,4	105422,8	95816,3	39456,1	15529,9	187,1	316845,6	60,3
9	Surxondaryo	2013			3592,4	33964,5	75733,1	79766,8	53375,7	18772,5	5885,9		271091.0	56
10	Sirdaryo	2014			489,2	26515,9	105404,6	69828.0	58603,4	6541,8	8,8		267391,7	53
11	Toshkent	2014-2018			696,3	11745,8	54471,5	106080,8	116610,7	42094,3	9639,1	8,9	341347,4	59,9
12	Farg'ona	2008-2011			5557.0	44499,3	79437,3	58661,3	74163,1	29300,1	5267,9	48,8	296934,2	54
13	Xorazm	2012			2837,4	36094,5	45590,6	69981.0	57666,5	8832,4	46,8	0.0	221049,2	54
Jami:				503,2	65697,1	571642.0	1075398,1	900961,4	750850,1	276226,4	72068,8	2041,5	3715388,5	55

6.4. Yer islohoti va qishloq xo‘jaligida yerlardan foydalanish samaradorligini oshirish yo‘llari

O‘zbekistonda yer-suv munosabatlari to‘g‘risidagi qonunlari.

Agrar islohotlarni amalga oshirishda asosiy muammo yerga egalik qilishdir. Mamlakatimizda yer-suvga oid qonunlari qonunlari davlat, kooperativ, xususiy, jamoaviy va umumiy mulk shakllarining xilma-xilligi va tengligini, shuningdek boshqaruvning barcha shakllarini qo‘llab-quvvatlaydi. O‘zbekistonda yer islohoti mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlandi. Xususan, aholiga tomorqa yer uchastkalarini ajratib berish oila xo‘jaligining rivojlanishiga xizmat qildi. Bular, birinchi navbatda, O‘zbekiston Respublikasining 1998 yil 29 apreldagi «Yer kodeksi»; «Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida»gi, «Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida»gi 1993 yil 6 maydagi «Yer solig‘i to‘g‘risida»gi, 1998 yil avgustidagi «Davlat yer kadastri to‘g‘risida»gi Qonunlar; Vazirlar Mahkamasining 1996 yil 17 iyulidagi «O‘zbekiston Respublikasida Davlat kadastrining yagona tizimini yaratish va yuritish tartibi to‘g‘risida»gi va boshqa hujjatlar yer kadastriga bulgan munosabatni tubdan o‘zgartirib yubordi. Natijada, yerga egalik qilish va yerdan foydalanishda yangi shakllar vujudga keldi. O‘zbekiston tabiiy-iqlim sharoitlarining - iqlim, relef, tuproq paydo qiluvchi jinslar, gidrologik holatlari murakkabligi bu yerda tuproqlarning xilma xil bo‘lishini va qishloq xo‘jaligida foydalangan yerlarning o‘ziga xos xususiyatlarini belgilaydi.

Tuproq unumdorligini saqlash, yer-suv resurslaridan oqilona foydalanish, meliorativ tadbirlarni samarali tashkil etish qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini barqaror rivojlantirishning asosiy omili vazifasini o‘taydi. Shu bois yurtimizda mazkur sohani isloh qilish asnosi yerlarning meliorativ holatini yaxshilashga jiddiy e‘tibor qaratilmoqda.

Modomiki, shunday ekan, Istiqlol yillari amalga oshirilgan melioratsiya ishlarini sarhisob qilish, xususan, ularning samaradorligini baholash orqali tendentsiyalarini aniqlash va kelgusi istiqbolli yo‘nalishlarini belgilab olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Cug‘orma dehqonchilik mintaqalarida yerlarning meliorativ holati tuproqlarning sho‘rlanganlik, sho‘rtoblanganlik, gipslashganlik, botqoqlik, sizot suvlarining chuqurligi va sho‘rlanganligi darajasi kabi asosiy ko‘rsatkichlarga qarab baholanadi. Bu tizimning Mustaqillik davridagi samaradorligini baholash jarayonini, bizningcha, quyidagi uch bosqichga bo‘lib tahlil qilish maqsadga muvofiqdir:

Birinchisi – 1990-2005 yillar, suv xo‘jaligida tarkibiy o‘zgarishlar ro‘y bergan davr (2003 yilgacha suv xo‘jaligi ma‘muriy-hududiy boshqaruv asosida boshqarilgan).

Ikkinchisi – 2005-2012 yillar, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash borasida chuqur islohotlar boshlangan davr (2007-2012 yillarga mo‘ljallangan Davlat dasturi qabul qilinib, aniq maqsadlar, meliorativ tadbirlarni amalga oshirishning moliyaviy manbalari va qat’iy rejalar belgilab olindi).

Uchinchisi – 2012-2016 yillar. Bu vaqt oralig‘ida yuqorida tilga olingan hujjatda belgilangan vazifalar bajarilishi, ularning ijobiy jihatlarni kuchaytirish va ayni jabhadagi intilishlarning mantiqiy davomi sifatida 2013-2017 yillarga mo‘ljallangan Davlat dasturini qabul qilib, ijrosini ta‘minlash diqqat markazida bo‘ldi.

To‘rtinchisi – Yangilanayotgan O‘zbekiston davri bo‘lib bu 2017 yildan boshlandi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 27 noyabrdagi “2018-2019 yillarda irrigatsiyani rivojlantirish va sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash davlat dasturi to‘g‘risida”gi Qarori, 2019 yil 17 iyundagi “Qishloq xo‘jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni qabul qilindi.

Unga ko‘ra mamlakatimizda sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, yer–suv resruslaridan foydalanish holati tahlil qilindi.

Sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilashga va suv resruslaridan oqilona foydalanishga qaratilgan chora-tadbirlarning keng kompleksini izchil amalga oshirish yer va suv resruslari, shuningdek, umuman respublikada qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi unumdorligini oshirish imkonini berdi.

Xususan, hozirgi kunda qishloq xo‘jaligida 20 million gektardan ortiq, shu jumladan, 3,2 million gektar sug‘oriladigan ekin yer maydonlaridan foydalanib, aholining ehtiyoji uchun oziq-ovqat mahsulotlari, iqtisodiyot tarmoqlari uchun zarur xom ashyo yetishtirilmoqda.

Sug‘oriladigan maydonlarning unumdorligini oshirish, meliorativ holati va suv ta‘minotini yaxshilash maqsadida davlat dasturlari doirasida keng ko‘lamli irrigatsiya va melioratsiya tadbirlari amalga oshirilmoqda.

Natijada 2008-2017 yillar mobaynida 1,7 million gektardan ortiq sug‘oriladigan maydonlarning suv ta‘minoti hamda 2,5 million gektar maydonlarning meliorativ holati yaxshilanishiga erishildi.

Biroq global iqlim o‘zgarishi natijasida so‘nggi yillarda davriy ravishda kuzatilayotgan suv tanqisligi va ichki irrigatsiya tarmoqlarining asosiy qismi yaroqsiz holatga kelganligi sug‘oriladigan ekin yerlarining meliorativ holati yomonlashishiga va yillar davomida foydalanishdan chiqib ketishiga olib kelgan.

Respublikada yillar davomida irrigatsiya va melioratsiya holati yomonlashuvi natijasida foydalanishdan chiqib ketgan yerlarni bosqichma-bosqich qayta foydalanishga kiritish, yer osti suv zaxiralaridan samarali foydalanish, suv tejoychi texnologiyalarni joriy etish hamda ichki irrigatsiya tarmoqlarini rekonstruktsiya qilish orqali suv yo‘qotilishini kamaytirish, shuningdek, bu

ishlarda salohiyatli investorlar ishtirokini ta'minlash nazarda tutildi. Farmonga muvofiq:

1. Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish kontsepsiyasi ishlab chiqildi va tasdiqlandi;

2. Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish kontsepsiyasini amalga oshirish bo'yicha "Yo'l xaritasi" tasdiqlandi;

3. 2020-2030 yillarda qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha amalga oshiriladigan chora-tadbirlarning prognoz ko'rsatkichlari tasdiqlandi;

4. 2019-2022 yillar davomida qishloq xo'jaligi yerlarida suv tejoychi texnologiyalarni joriy qilishning prognoz ko'rsatkichlari tasdiqlandi.

Qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanish samaradorligini oshirishda quyidagilar nazarda tutiladi:

- foydalanishdan chiqib ketgan sug'oriladigan va foydalanishga kiritiladigan hamda o'rmon fondi yerlarining meliorativ holati, unumdorligi va suv ta'minotini yaxshilash texnologiyasini joriy qilganlik uchun qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilariga imtiyozlar berish tizimini yaratish;

- qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan lalmi, yaylov va boshqa yerlarni foydalanishga kiritish maqsadida investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik shartlari asosida foydalanishga kiritgan, yaroqsiz suv quduqlari, sug'orish nasoslari, irrigatsiya va melioratsiya tarmoqlarini ta'mirlagan yoki ularni yangidan barpo etgan tadbirkorlik subyektlariga davlat tomonidan kafolatlar berish;

- qishloq xo'jaligi yer uchastkalarini ajratishning shaffof va tezkor tizimini yaratgan holda yanada takomillashtirish;

- qishloq xo'jaligi yerlarining aniq hisobi yuritilishini va yangilab borilishini ta'minlash, har bir dala konturi kesimida

ma'lumotlar bazasini shakllantirish maqsadida barcha hududlarni aerofotos'yomkadan o'tkazish;

- davlat yer kadastrini ma'lumotlarining haqqoniy va to'liq shakllantirilishini ta'minlash;

- halqaro moliya institutlarining grant mablag'larini jalb qilish hamda investitsiya loyihalari orqali davlat yer kadastrini yuritishda ko'p maqsadli yer ma'lumotlarining avtomatlashtirilgan yagona tizimi — yergeoportal.uzni ishga tushirish;

- qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirish agrotexnikasi, yer va suv resurslaridan foydalanish holatini geoaxborot tizimi orqali monitoring qilish, yerni masofadan zondlash tizimlaridan keng foydalanish;

- foydalanilmayotgan yerlar haqidagi ma'lumotlarni viloyat, tuman (shahar) hokimliklari, davlat xizmatlari agentligi, mutasaddi vazirlik, idora va tashkilotlarning rasmiy veb-saytlarida joylashtirish amaliyotini joriy etish;

- qishloq xo'jaligi yerlarining tuproq unumdorligi, konturi, ularga ekinlarni joylashtirish, hosildorlikni belgilash to'g'risidagi ma'lumotlarni viloyat, tuman (shahar) hokimliklari va manfaatdor tashkilotlarning rasmiy veb-saytlarida joylashtirish amaliyotini joriy etish;

- davlat yer kadastrini yuritishda ko'p maqsadli yer ma'lumotlarining avtomatlashtirilgan yagona tizimi yergeoportal.uzni yaratish maqsadida Koreya Respublikasi xalqaro «KOICA» jamg'armasining grant mablag'lari doirasida investitsiyaviy loyihasini ishlab chiqish;

- qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan lalmi, yaylov va boshqa foydalanishga kiritilgan yerlarda barpo etiladigan infratuzilma obyektlarini (dala shiypon, mahsulotlar saqlanadigan omborxonalar, sug'orish inshootlari va boshqalar) qurish uchun yer uchastkalarini ajratish tartibini belgilash;

- foydalanishga kiritiladigan yerlarda barpo etiladigan infratuzilma obyektlari minimal me'yorlarining namunaviy loyihasini ishlab chiqish;

- infratuzilma obyektlarini qurish uchun yer maydonlaridan foydalanish huquqini beruvchi ruxsatnomani Adliya vazirligi huzuridagi Davlat xizmatlari agentligi tomonidan berish amaliyotini joriy qilish;

- qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yer uchastkalarini ikkilamchi ijaraga berish, shuningdek, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer uchastkalarida meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqini saqlab qolgan holda yer uchastkasini vaqtincha foydalanish uchun berish shaklini amaliyotga joriy qilish;

- rentabelligi past bo'lgan paxta, g'alla va boshqa ekinlar yer maydonlarini to'liq xatlovdan o'tkazib, unumdorligi va foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturini, shuningdek, ushbu maydonlarda yuqori daromadli ekinlarni joylashtirish bo'yicha takliflarni ishlab chiqish;

- qishloq xo'jaligi ekinlarini joylashtirish tizimini tubdan takomillashtirish. Bunda hududlarning tuproq, iqlim sharoitlari va suv bilan ta'minlanganlik darajasi, ichki va tashqi bozorda mahsulotga bo'lgan talab, daromadliligi asosiy mezon bo'lishini ta'minlash;

- suv tanqis hududlarda kam suv talab qiladigan, suvsizlikka chidamli va suv to'plash xususiyatiga ega bo'lgan ekinlarni joylashtirish;

- tarmoqlarni intensiv rivojlantirish talabidan kelib chiqqan holda qishloq xo'jaligi ekinlarini ekish sxemalarini takomillashtirish, maydon birligi hisobiga ko'chat sonini maqbul darajagacha oshirish;

- qishloq xo'jaligi uchun mo'ljallangan yerlardan bir mavsumda kamida ikkita hosil olish choralari ko'rish, ushbu

maqsadga erishish uchun tezpishar ekinlar urug‘i, ko‘chatlar, mineral o‘g‘it, yonilg‘i-moylash materiallari va boshqa turdagi resurslar bilan barqaror ta‘minlash tizimini yaratish;

- sug‘oriladigan ekin yerlaridan yanada samarali foydalanish, tuproq unumdorligi va qishloq xo‘jaligi ekinlari hosildorligini oshirish maqsadida ilmiy asoslangan almashlab ekish tizimini joriy qilish;

- xalqaro tajribalarga muvofiq qishloq xo‘jaligining yangi yo‘nalishlarini (Organic, Global G.A.P. va shu kabilar) joriy qilish va rivojlantirish;

- qishloq xo‘jaligi yerlari degradatsiyasining oldini olish va uni keskin kamaytirish hisobiga tuproq unumdorligini oshirish;

- yaylovlardan samarali foydalanish tartibini belgilash, yaylov va lalmi yerlardan foydalanishning ilmiy asoslangan samarali texnologiyalarini ishlab chiqish va joriy etish;

- fermer xo‘jaligi yoki boshqa qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchi subyektlar tugatilayotganda yoki maqbullashtirilayotganda unga ajratilgan yer maydonida sarflangan xarajatlar (ko‘p yillik daraxtzorlar, tomchilatib sug‘orish tarmoqlari va boshqalar) qiymatini hisoblash va qoplash tartibini belgilash;

- bog‘lar, tokzorlar, baliq hovuzlarini va issiqxonalar tashkil qilishga yer ajratish tartibini belgilash, foydalanishdan chiqib ketgan yerlarda gidroponika, vertikal fermalar usulida issiqxonalar qurishni qo‘llab-quvvatlash;

- suv tanqis, qishloq xo‘jaligi ekinlarini yetishtirish va foydalanishga kiritish imkoniyati qiyin bo‘lgan yerlarda tayyor zamonaviy issiqxonalarni xorijiy investorlar hamda xorijiy moliya institutlarini jalb qilgan holda qurib, tayyor holda lizingga berish tizimini yaratish;

- qishloq xo‘jaligida tuproqdan unumli foydalanish texnologiyalarini joriy etish. Bunda yerga ishlov berish va

ekinlarni parvarishlashning ilg'or innovatsiya (Mini till, No till va boshq.) texnologiyalarini amaliyotga izchillik bilan tatbiq etish hisobiga agrotexnik tadbirlar sonini minimallashtirishga alohida e'tibor qaratish;

- qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilariga sug'oriladigan yerlarning meliorativ holati, unumdorligi va suv ta'minotini yaxshilash texnologiyalarini joriy qilish bilan bog'liq xarajatlarini qoplab berish tartibini ishlab chiqish;

- qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning unumdorligi va hosildorligi oshirilishini ta'minlashni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini belgilash;

- yer uchastkalari egalarining tuproq unumdorligini saqlash va oshirishni rag'batlantiruvchi mexanizmlarni nazarda tutgan holda tabaqalashtirilgan soliq imtiyozlarini joriy qilish;

- qishloq xo'jaligi uchun mo'ljallangan yerlardan samarasiz foydalanganlik uchun javobgarlik choralarini kuchaytirish;

- yer va suv resurslaridan samarasiz foydalanishning oldini olishni, yerlarning unumdorligini oshirish va suvni tejoychi agrotexnik tadbirlarning amalga oshirilishini (agrotexnik reglament) huquqiy jihatdan tartibga solish;

- iqtisodiy jihatdan samarasiz, kam hosilli bog' va uzumzorlarni yaroqsiz deb topish va ekin yerlar toifasiga o'tkazish tartibini belgilash;

- har 5 yilda bir marotaba davlat byudjeti mablag'lari hisobidan qishloq xo'jaligi ekin maydonlarida tuproqning agrokimyoviy tahlillari asosida agrokimyoviy xaritalarni ishlab chiqish;

- shahar va shahar atrofidan chiqayotgan oziq-ovqat, xo'jalik, chorva hamda boshqa organik chiqindilarni to'plash hamda zamonaviy texnologiyalarni qo'llagan holda organik o'g'itlar ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish va qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtiruvchilariga yetkazib berish;

- o‘rmon fondi yerlaridan foydalanishda davlat-xususiy sheriklik mexanizmini yo‘lga qo‘yish;

- har bir hududning qishloq xo‘jaligi imkoniyatlaridan kelib chiqib, mahalliy va xorijiy kompaniyalarga taqdimot qilish maqsadida «qishloq xo‘jaligi bo‘yicha investitsiya xab»larini yaratish;

- rentabelligi past bo‘lgan paxta va g‘alla maydonlari 50 foizdan yuqori bo‘lgan tumanlardagi barcha ekin maydonlarini irrigatsiya va melioratsiya tarmoqlarini qurish, rekonstruktsiya qilish shartlari bilan paxta va g‘allani to‘liq qayta ishlashni tashkil etuvchi klasterlarga berish;

- davlat geologiya va mineral resurslar qo‘mitasi tomonidan qishloq xo‘jaligi ekinlarini sug‘orishga yaroqli bo‘lgan yer osti suvlari zaxirasini aniqlash ishlarini amalga oshirish uchun davlat byudjeti hisobidan zarur mablag‘larni ajratish;

- foydalanilmayotgan o‘rmon fondi yerlarida yangi o‘rmonzorlar va dorivor o‘simliklar plantatsiyalarini barpo etish maqsadida foydalanish uchun O‘zbekiston Respublikasining fuqarolariga davlat-xususiy sheriklik shartlari asosida o‘rmon xo‘jaligi organlari tomonidan 50 yilgacha muddatga ijaraga berishni nazarda tutuvchi qonun hujjatlariga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish;

- tuproq eroziyasi va degradatsiyasi, shamol va garmseldan muhofaza qilish maqsadida biomeliorativ tadbirlar qo‘llashni kengaytirish, ixotazorlar barpo etish va qayta tiklash hamda o‘rmon fondi yerlarida cho‘l-ozuqabop o‘simliklar plantatsiyalari va ularni tashqi ekologik omillardan muhofaza qiluvchi yaylovlarni yaratish;

- qayta tiklanadigan va foydalanishga kiritiladigan yer maydonlarining manzilli ro‘yxatini shakllantirish.

Suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etilganda soliq imtiyozlari. Barcha sohalarda obi hayotdan unumli va oqilona

foydalanish choralari ko‘rilmoqda. Xususan, o‘z xo‘jaligida zamonaviy suvni tejash usullarini joriy etgan yer egalarini rag‘batlantirish borasida qator imtiyozlar yaratilmoqda.

O‘zbekiston Soliq kodeksining 367-moddasiga kiritilgan o‘zgartirishlarga asosan yuridik shaxslar, yer uchastkasining qaysi qismida tomchilatib sug‘orishdan foydalanilayotgan bo‘lsa, tomchilatib sug‘orish tizimi joriy qilingan oydan boshlab besh yil muddatga yagona yer solig‘i to‘lashdan ozod etilgan.

Mahsulotning tannarxini pasaytirish maqsadida Davlat dasturi doirasida amalga oshiriladigan tomchilatib sug‘orish tizimi va suvni tejaydigan boshqa sug‘orish texnologiyalari uchun butlovchi buyumlar ishlab chiqaruvchi ixtisoslashtirilgan tashkilotlarga deklaratsiya qilingan narxlar bo‘yicha polietilen granula xarid qilish uchun yillik kvotalar ajratiladi.

Suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etadigan yer egalariga Sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan imtiyozli foizlarda kredit olish imkoni ham mavjud. Bu mablag‘lardan foydalanganlik uchun imtiyozli foiz stavkasi yillik 6 foiz, bank marjasi esa 3 foiz belgilangan. Bunday kichik foizlarda mablag‘ berilishi qishloq xo‘jaligi tizimda faoliyat yuritayotgan fermerlar va tomorqachilar uchun katta engillikdir.

Qayd etish joizki, 28 ming gektardan ortiq maydonda tomchilatib sug‘orish, 118 ming gektarda egiluvchan quvurlar, 28,0 ming gektardan ortiq maydonda egatlarga plyonka to‘shab sug‘orish usullari joriy etilgan.

Nazorat savollari

1. Nima uchun yer qishloq xo‘jaligidagi asosiy ishlab chiqarish vositasi hisoblanadi?

2. Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish vositasi sifatida yerning xususiyatlarini tushuntirib bering.

3. Qishloq xo‘jaligida yerning tuproq unumdorligi turlarini aytib bering.

4. Davlat yer fondining yerlari yerdan foydalanuvchilar toifalari bo‘yicha qanday tasniflanadi?

5. Qanday qilib qishloq xo‘jaligi yerlari an’anaviy haydaladigan yerlarga va teng keladigan haydaladigan yerlarga aylantiriladi?

6. Davlat yer kadastri nima, uning tarkibi va vazifalari nimalardan iborat?

7. Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlarning monitoringi nima uchun amalga oshiriladi?

8. Qishloq xo‘jaligida yerlarning iqtisodiy bahosi metodologiyasi haqida gapirib bering.

9. Qishloq xo‘jaligida yerdan foydalanish samaradorligini qanday ko‘rsatkichlar tavsiflaydi?

10. O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligida yer-suv munosabatlarini isloh qilishning asosiy maqsad va vazifalari nimalardan iborat?

11. Qishloq xo‘jaligi korxonalarini qayta tashkil etishda yerning ulushi qanday hisoblanadi?

12. Qishloq xo‘jaligida yer-suv munosabatlarini isloh qilish jarayonida qanday yangi huquqiy shakllar ishlab chiqildi?

7-MAVZU. QISHLOQ XO‘JALIGINING MODDIY- TEXNIKA RESURSLARI, FAN-TEXNIKA TARAQQIYOTI, ILG‘OR TEXNOLOGIYALAR VA ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH

Reja:

7.1. Moddiy-texnika resurslari haqida tushuncha, ularning ahamiyati, xususiyatlari va turkumlanishi

7.2. Fan-texnika taraqqiyoti, uning yo‘nalishlari, samarali texnologiyalar

7.3. Qishloq xo‘jaligining moddiy-texnika resurslari bilan ta‘minlanganligi, uni baholash hamda ulardan foydalanganlik darajasini ifodalovchi ko‘rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi

7.4. Bozor iqtisodiyoti sharoitida qishloq xo‘jaligining moddiy-texnika resurslarini shakllantirish, texnika taraqqiyotini joriy etish, ulardan samarali foydalanish

Tayanch iboralar: Qishloq xo‘jaligining moddiy-texnika potentsiali, moddiy-texnika resursi, muqobil MTP, suvdan foydalanuvchilar uyushmasi, Fan-texnika taraqqiyoti, avtomatlashtirish, mexanizatsiyalash, elektrlashtirish, mablag‘lar, baholash, texnik jihozlar, qishloq xo‘jaligi, ishlab chiqarishni moderinzatsiya qilish.

7.1. Moddiy-texnika resurslari haqida tushuncha, ularning ahamiyati, xususiyatlari va turkumlanishi

Davlatning, aholining hamda tashqi bozorning talablarini sifatli qishloq xo‘jalik mahsulotlari bilan qondirish uchun ularni yetishtirishni ko‘paytirish obyektiv zaruriyat hisoblanmoqda. Buning uchun talab etilgan miqdorda turli xildagi resurslar mavjud bo‘lishi kerak. Masalan, yer, suv, bino, inshootlar, mashinalar, traktorlar, o‘rmon, bog‘lar, chorva hayvonlari, tabiiy resurslar (yog‘in, harorat) kimyoviy vositalar, mehnat resurslari. Lekin bu

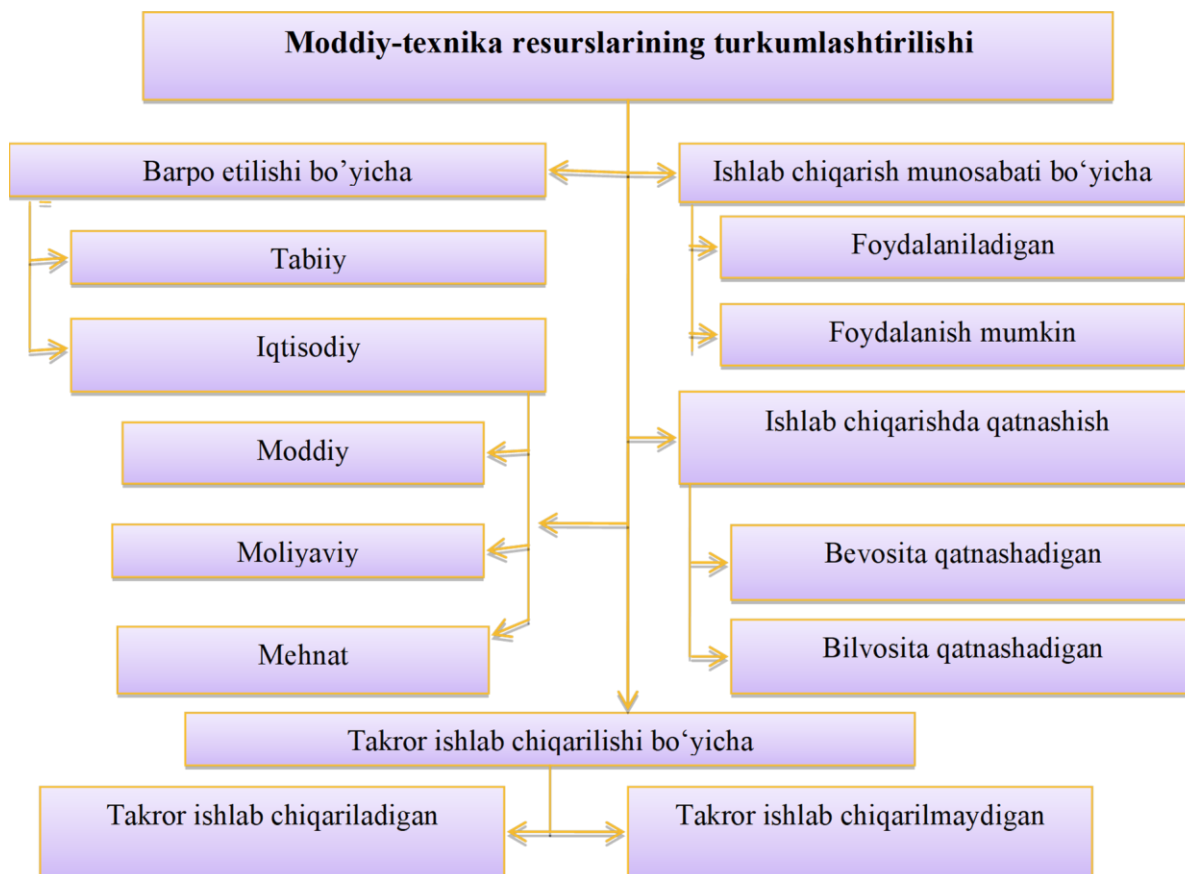
moddiy-texnika resurslari tarkibiga mablag'lar va boshqalar kirmaydi. Ular qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslarini tashkil etadi. Shu resurslar yordamida qishloq xo'jaligida turli xildagi ishlar, xizmatlar bajarilib, mahsulotlar yetishtiriladi. Ularning sifatini, holatini yaxshilash, yangilarini yaratish maqsadida fan-texnika taraqqiyoti amalga oshiriladi. Shuning natijasida serhosil, tezpishar navlar, sermahsul chorva zotlari, har tomonlama qulay va samarali hisoblangan texnikalar, ilg'or texnologiyalar yaratildi.

Shu resurslarning qishloq xo'jalik ishlab chiqarishidagi ahamiyati nihoyatda katta, chunki barcha turdagi dehqonchilik mahsulotlarini yetishtirishda yerdan foydalaniladi. Demak, yer bo'lmasa, yuqoridagi mahsulotlarning yetishtirilishi ta'minlanmaydi. Mamlakatimiz dehqonchiligi sug'orishga asoslanganligi munosabati bilan suv resurslarining ahamiyati katta. Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslarini iqtisodiy mazmuni, mohiyati va barpo etilishi hamda foydalanilishi bo'yicha 7.1-chizmadagi tartibda turkumlashtirish mumkin. Jumladan:

- barpo etilishi bo'yicha;
- ishlab chiqarishga munosabati bo'yicha;
- ishlab chiqarishda qatnashishiga kura;
- takror ishlab chiqarilishi bo'yicha.

Demak, qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari respublika iqtisodiyoti resurslarining muhim qismi hisoblanadi. Ular mulk sifatida tarmoqning, korxonalarining iqtisodiy negizini, asosini tashkil etadi. Korxonalarining moddiy-texnika bazasi mustahkam bo'lsa, ularda iqtisodiy jihatdan rivojlanish uchun asos mavjudligidan dalolat beradi. Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari barpo etilishi bo'yicha tabiiy va iqtisodiy resurslardan iborat. Tabiiy resurslar yer, suv, o'rmon, chorva hayvonlari, issiqlik hamda yog'ingarchilik miqdoridan tashkil topadi. Ularning asosiy qismi davlat tasarrufida bo'lib, korxonalariga, fuqarolarga foydalanish uchun beriladi.

7.1- rasm. Moddiy-texnika resurslarining turkumlashtirilishi

Iqtisodiy resurslar esa iqtisodiy potentsialning tarkibiy qismi bo'lib, moddiy, moliyaviy hamda mehnat resurslaridan tashkil topadi. Qishloq xo'jaligini:

- moddiy-texnika resurslariga ishlab chiqarishning moddiy vositalari: binolar, inshootlar, mashinalar, traktorlar, kombaynlar, barcha turdagi kimyoviy vositalar, o'g'itlar, urug'liklar, yem-xashaklar, yoqilg'i, yog'lovchi, qurilish va boshqa materiallar kiradi.

- moliyaviy resurslariga davlat tomonidan ajratilayotgan mablag'lar, xo'jaliklarning joriy, valyuta schyotlaridagi, g'aznadagi pullari, amortizatsiya fondi, aktsiyalardan olayotgan

foydalari, bank kreditlari hamda ichki va tashqi investitsiyalarini amalga oshirish natijasida olinayotgan mablag'lar, ta'sischilar va boshqa manbalardan kelib tushayotgan mablag'lar kiradi.

Ularning qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishidagi o'rni va ahamiyati juda katta. Chunki takror ishlab chiqarish jarayonida dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari talab darajasida yetishtirilishi hamda ish va xizmatlar ko'ngildagidek bajarilishi barcha resurslarning miqdoriga hamda sifatiga bog'liq. Respublika dehqonchiligi sug'orishga asoslanganligi sababli sug'oriladigan yerlar va suv resurslarining ta'siri juda katta. Tarmoqning moddiy-texnika bazasi mustahkamlanishi, ishlab chiqarish jarayonlarining amalga oshirilishi asosan moliyaviy resurslar bilan bog'langan. Shunday ekan, kelajakda qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari talab darajasida barpo etilishiga alohida e'tibor berish zarur. Uni davlat, tarmoq va xo'jaliklar miqyosida amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

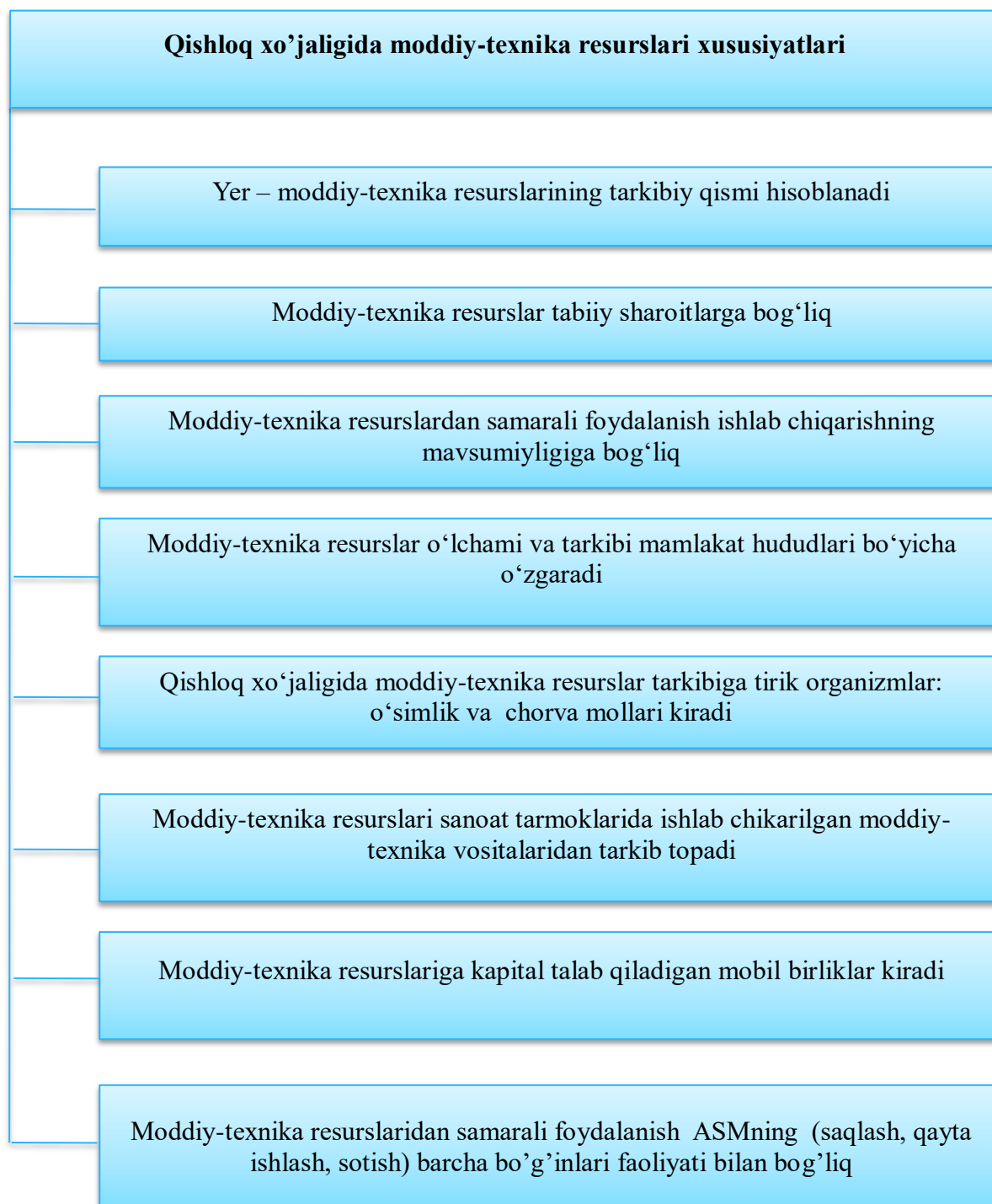
Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari tarmoqda foydalaniladigan va foydalanilmaydiganlarga bo'linadi. Tarmoqda u yoki bu maqsadda foydalanilayotganlari - foydalanilayotgan resurslarni, tarmoqda mavjud bo'lib, ayrim obyektiv va subyektiv sabablarga ko'ra, vaqtincha foydalanilmayotganlari esa foydalanilmayotgan zaxira resurslarni tashkil etadi. Foydalanilayotgan zahira resurslarga zahiradagi meliorativ yerlar, ayrim suv havzalaridagi suvlar, o'rmonzorlar kiradi.

Tarmoq korxonalarida foydalanilayotgan moddiy-texnika resurslari barcha resurslarning eng muhim qismi hisoblanadi. Ular ishlab chiqarish jarayonida qatnashishiga ko'ra, quyidagicha guruhlarga bo'linadi:

- ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishlatiladigan, ya'ni qatnashadigan resurslar;
- ishlab chiqarishda bilvosita katnashadigan resurslar.

Ishlab chiqarishda bevosita ishlatiladigan resurslar yordamida turli xildagi mahsulotlar ishlab chiqariladi, ishlar va xizmatlar

bajariladi. Ularga ekin ekilgan yerlar, yaylov va pichanzorlar, ekinlarni sugʻorish uchun sarflanayotgan suvlar, mashina, yer haydayotgan, ekinlarga ishlov berayotgan traktorlar, kombayn, mahsulotni koʻpaytirish uchun sarflanayotgan kimyoviy vositalar, oʻgʻitlar, hayvonlarga berilayotgan yem-xashaklar, chorva hayvonlari, mevali daraxtlar va boshqalar kiradi. Shular yordamida koʻproq, yaxshiroq mahsulot yetishtirish taʼminlanadi. Korxonalarining ombor, idora binolari, ayrim inshootlari, texnikalari, aloqa vositalari, kompyuterlari ishlab chiqarish jarayonida bilvosita qatnashadilar. Ularni mahsulot yetishtirishga aloqasi cheklangan.

7.2-rasm. Qishloq xo'jaligida moddiy-texnika resurslari xususiyatlari

Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari o'ziga xos bir qancha xususiyatlarga ega (7.2-rasm). Ayrim moddiy resurslar tabiat mahsuli hisoblanadi. Jumladan, yer, suv, harorat, yog'ingarchilik. Ularning barpo etilishi hamda takror ishlab

chiqarilishi ko‘proq tabiatga bog‘liq. Lekin qishloq xo‘jaligida band bo‘lgan fuqarolar o‘zlarining bilimlarini, tajribalarini hamda tadbirkorligini ishga solgan, fan-texnika yutuqlaridan, ilg‘or texnologiyalardan foydalangan holda bu tabiiy omillardan samarali, o‘rinli foydalanishga harakat qiladilar, aksariyat hollarda yaxshi natijalarga erishadilar. Shuning uchun ham tarmoq ishlab chiqarishi tabiatga ham bog‘liq.

Qishloq xo‘jaligi moddiy-texnika resurslari tarkibida chorva hayvonlari, o‘simliklar, mevali daraxtlar qatnashishi tarmoqning muhim xususiyati ekanligiga alohida e‘tibor berish, shuningdek, sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarilgan moddiy-texnika vositalari, traktorlar, mashinalar, mexanizmlar, dastgohlar, kimyoviy vositalar, yokilg‘i, yonilg‘i hamda yog‘lovchi materiallar va boshqalarning ishtirokini ham e‘tiborga olish lozim. Sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarilgan moddiy-texnika vositalari, ma‘lumki, inson mehnati natijasida yaratiladi. Ulardan foydalanish samaradorligi tarmoq ishlab chiqarishining mavsumiylikiga ham bog‘liq.

Yuqoridagi talablarga javob beradigan moddiy-texnika resurslari asosan quyidagi manbalar hisobiga barpo etiladi:

- korxonaning mablag‘lari;
- chetdan jalb etiladigan mablag‘lar.

Birinchisiga korxonalarning mahsulot sotish, ish va xizmatlar bajarish natijasida olayotgan pul daromadlari, taqsimlanmagan foydadan ajratilayotgan mablag‘, amortizatsiya fondidan ajratilayotgan mablag‘, amortizatsiya fondi hisoblangan mablag‘, foydalanilmayotgan ayrim ishlab chiqarish vositalarini sotishdan, ijaraga berilayotgan vositalardan foydalanish natijasida va boshqa manbalardan olingan mablag‘lar kiradi. Bunda xo‘jaliklarning aksiyalar chiqarib sotishdan olayotgan pul daromadlari ham muhim manba hisoblanadi. Lekin bu masala respublika qishloq xo‘jaligida hozircha hal etilgani yo‘q. Juda muhim bo‘lgan bu masalani kelajakda, albatta, hal etish zarur.

Ikkinchisiga irrigatsiya-melioratsiyaga, ekologiyaga hamda

ijtimoiy sohalarga davlat byudjetidan ajratilayotgan mablag‘lar, davlat ehtiyojlari uchun sotib olinayotgan mahsulotlarga davlat hisobidan ajratiladigan transh mablag‘lari, tijorat institutlarining kredit mablag‘lari, turli manbalardan jalb etilayotgan investitsiyalar, homiylarning, hamkorlarning mablag‘lari va boshqa manbalardan jalb etiladigan mablag‘lar kiradi. Bu mablag‘lar hisobiga qishloq xo‘jalik korxonalarini moddiy-texnika vositalarini ularni ishlab chiqaruvchilarning bevosita o‘zlaridan yoki birjalardan, ko‘rgazmalardan, auksionlardan shartnomalar asosida sotib olib, moddiy-texnika bazalarini mustahkamlashlari, ayrim hollarda foydalanish uchun ijaraga olishlari mumkin. Shunday tartibda shakllantirilgan moddiy-texnika resurslaridan xo‘jaliklar yil mobaynida to‘liq va samarali foydalanishsa, barcha turdagi tadbirlarni vaqtida, sifatli amalga oshirishlari aniq.

7.2. Fan-texnika taraqqiyoti, uning yo‘nalishlari, samarali texnologiyalar

Qishloq xo‘jaligini ustuvor darajada rivojlantirish uchun uning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash kerak. Tarmoqning moddiy-texnika resurslari shakllantirilishi, rivojlantirilishi, ulardan samarali foydalanish masalalari fan-texnika taraqqiyotiga va uning darajasiga bevosita bog‘liq. Fan-texnika taraqqiyoti deganda, qishloq xo‘jaligi bilan bog‘liq bo‘lgan barcha fanlarning rivojlanishi, taraqqiy topishi, bilimli, malakali kadrlar tayyorlanishi natijasida samarali yangi texnikalar yaratilishi, mavjudlari esa takomillashtirilishini nazarda tutish lozim. Bu o‘rinda ta‘kidlash kerakki, fan rivojlanishi natijasida shu davrgacha bo‘lmagan mutlaqo yangi fan - «Moddiy-texnika resurslari» ham yaratilishi mumkin. Bu jarayon fan-texnika taraqqiyotidan dalolat beradi. Demak, fan-texnika taraqqiyoti - intellektual ong rivojlanishining mahsulidir. Buning uchun intellektuallarni tayyorlaydigan ta‘lim, ixtirochilik tizimini yangi bosqichga ko‘tarish taqazo etiladi. Ular qishloq xo‘jaligi uchun

zarur bo'lgan qulay va samarali mashina, traktor, mexanizm, uskunalar yaratilishini, mavjudlari takomillashtirilishini, serhosil, tezpishar ekin navlari, sermahsul chorva zotlari, ilg'or texnologiyalarni yaratadigan fanlarning, fan-texnika, texnologiya rivojlanishini ta'minlaydi. Natijada moddiy-texnika resurslarining miqdori oshadi, sifati yaxshilanadi.

Bu jarayonni respublikamiz misolida ham ko'rish mumkin. Chunonchi, fan-texnikani taraqqiy ettirish yo'lidan borayotgan O'zbekistonda qishloq xo'jaligi uchun qishloq xo'jalik mashinasozlik sanoati korxonalarida yangi, sifatli haydov, ishlov beruvchi traktorlar, paxta teradigan mashinalar, kimyo sanoatida polietilen quvurlar, plyonkalar ishlab chiqarilmoqda. Yomg'irlatib, tuproq ostidan, tomchilatib sug'orish uchun yangi samarali texnikalar barpo etilmoqda. Bu hol qishloq xo'jaligida samarali, ilg'or texnologiyalar joriy etilishini ta'minlaydi.

Fan-texnika taraqqiyoti yagona davlat siyosati asosida kechishi, bu jarayonda qatnashuvchilarning tashabbuskorligi, tadbirkorligi ham uyg'unlashishi lozim.

Fan-texnika taraqqiyotining asosiy maqsadi yangi, samarali qishloq xo'jalik texnikalarini, ekologik talablarga javob beradigan kimyoviy vositalarni, yangi navlarni, zotlarni yaratish, mavjud vositalarni takomillashtirish, mehnatning xarakterini o'zgartirib, uning unumdorligini oshirish, ishlab chiqariladigan mahsulotlar miqdorini ko'paytirish, sifatini yaxshilash, ularni qayta ishlab, iste'molchilarga yetkazib berish orqali aholi, korxonalar va nihoyat, davlatning iqtisodiyotini yuksaltirishdir.

Fan-texnika taraqqiyoti qishloq xo'jaligida quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir:

- yangi yerlarni kompleks o'zlashtirish, zax va sho'rlangan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, suv bilan ta'minlanish tadbirlarini amalga oshiradigan ishlab chiqarish vositalarini yaratish, takomillashtirish;

- tezpishar, kam suv talab etadigan, sifatli va serhosil urug'

navlarini, sermahsul chorva zotlarini yaratish;

- qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishida amalga oshiriladigan barcha ish jarayonlarini avtomatlashtirish, elektrlashtirish, kimyolashtirish hamda mexanizatsiyalashtirishni ta‘minlaydigan vositalarni yaratish, mavjudlarini takomillashtirish;

- qishloq xo‘jaligiga servis xizmatlarini ko‘rsatish, tarmoqda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning zarur miqdorini qayta ishlab, sifatli saqlab, iste‘molchilarga vaqtida, yaxshi holatda yetkazib berish qobiliyatiga ega bo‘lgan tadbirkorlik subyektlarini shakllantirish;

- qishloq xo‘jaligi iqtisodiyotining erkinlashtirilishini ta‘minlovchi iqtisodiy mexanizmlarni yaratish va ularni hayotga izchillik bilan joriy etish;

- fan-texnika taraqqiyoti natijalarini qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining barcha sohalariga o‘z vaqtida joriy etish qobiliyatiga ega bo‘lgan mutaxassis kadrlarni tayyorlash, faoliyat ko‘rsatayotganlari rag‘batlantirilishini takomillashtirish imkoniyatiga ega bo‘lgan mexanizmlarni yaratish.

Fan-texnika taraqqiyotining shu yo‘nalishlar bo‘yicha amalga oshirilishi natijasida qishloq xo‘jaligi uchun zarur bo‘lgan moddiy-texnika resurslarini yaratish, mavjudlarini esa takomillashtirish ta‘minlanadi.

7.3. Qishloq xo‘jaligining moddiy-texnika resurslari bilan ta‘minlanganligi, uni baholash hamda ulardan foydalanganlik darajasini ifodalovchi ko‘rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi

Jahon sanksiyalari urushi sharoitlari qishloq xo‘jalik mahsulotlarining import o‘rnini tezroq almashtirishni talab qiladi va natijada mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash imkonini beradi. O‘z navbatida, ushbu shartlarga mos keladigan qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining mavjudligi, yetarli moddiy-texnik baza va mavjud texnikadan samarali foydalanmasdan erishish mumkin emas. Shu munosabat bilan texnik jihozlarni

obyektiv baholash alohida ahamiyatga ega bo‘lib u quyidagi sohalarda farqlanadi²²:

- qishloq xo‘jaligi texnikasidan foydalanishni baholash;
- qishloq xo‘jaligi texnikalarining atrof-muhitga ta‘siri;
- eksperimental dizayn sinovlari natijalarini baholash;
- mehnat xavfsizligi talablariga muvofiqligi;
- texnik jihozlar parametrlarini uning turlari va texnologik operatsiyalarni bajarish nuqtai nazaridan o‘rganish.

Taqdim etilgan ko‘rsatmalar turli xil standartlar, uslubiy tavsiyalar va uslublarda aks ettirilgan, ular ba‘zida murakkablik talablariga javob bermaydi va iqtisodiy rivojlanishning turli tsikllari va davrlariga tegishli. Shu sababli, murakkablik mezonlariga e‘tibor qaratish va qishloq xo‘jaligining texnik jihozlarini darajalarga bo‘lish nuqtai nazaridan, xususan, makro darajada (umuman mamlakat), mikro darajada (korxonalar), mezodarajada (tuman, viloyat, hudud va boshqalar) nuqtai nazaridan yondashishni o‘rinli, deb bilamiz. Ushbu darajalarning har biri o‘ziga xos xususiyatlarga va qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining texnik jihozlarini baholash maqsadlariga ega bo‘ladi²³.

Makro darajadagi texnik jihozlarni baholash, ishlab chiqarishda texnik resurslarning yetarliligi yoki yetishmasligini aniqlashdan tashqari, o‘z e‘tiborini qishloq xo‘jaligi texnikalari ishlab chiqaruvchilari va tarkibiy qismlariga qaratadi. Yuqorida ta‘kidlab o‘tilganidek, qishloq xo‘jaligi milliy iqtisodiyotning strategik muhim sohasidir va mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligi unga bog‘liqdir, ya‘ni davlat idoralari qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish vositalarini yetkazib berish bilan bu yo‘nalishdagi xorijiy

---

²² Nemchenko A. V. Modernizatsiya kak zalog rosta konkurentosposobnosti sel'skoxozyaystvennogo proizvodstva /' A. V. Nemchenko // Mejdunarodno'y nauchno-issledovatel'skiy jurnal. – 2018. – №4 (70). – S. 31-33.

²³ Popova L. V. Gosudarstvennoe regulirovanie v organizatsionno-ekonomicheskom mexanizme sel'skogo xozyaystva G' L. V. Popova, D. A. Korobeynikov, O. M. Korobeynikova i dr. G'G' Izvestiya Nijnevoljskogo agrouniversitetskogo kompleksa: Nauka i vo'sshee professionalnoe obrazovanie. – 2016. – №4 (44). – S. 292-299.

sheriklarning ta'sirini kamaytirishi kerak. Shu sababli, ushbu darajadagi baho, umumiy qabul qilingan xavfsizlik ko'rsatkichlaridan tashqari, mahalliy qishloq xo'jaligi texnikalarining raqobatbardoshlik ko'rsatkichlarini o'z ichiga olishi va uni ishlab chiqarish va uni qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchisiga etkazish sohasidagi davlat tomonidan tartibga solish mexanizmini aniqlashi kerak.

Mezo darajada baholash, boshqalardan farqli o'laroq, moddiy-texnika resurslarni mamlakatning turli subyektlari va mintaqalari o'rtasida taqqoslash, shuningdek, ishlab chiqarish vositalarini mamlakat hududida taqsimlash bilan bog'liq. Bu yangi qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish bo'yicha mavjud mintaqaviy dasturlarni ishga tushirish yoki amalga oshirish foizini ko'paytirish zarurligining ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi.

Tadbirkorlik subyektlari (mikro daraja) daromadlarini o'sishiga erishish uchun tarkibi sifatli va miqdor jihatdan ko'proq bo'lgan turli xil texnik vositalardan foydalanishga harakat qilmoqdalar. Boshqacha qilib aytganda, qishloq xo'jaligidagi korxonalar texnologiyani daromad olish vositasi sifatida qabul qiladilar, bu esa davlat tomonidan tegishli darajada mehnat muhofazasini ta'minlashni, ekologik toza mahsulot ishlab chiqarishni va hokazolarni tartibga solishni nazoratga olishni talab etadi.

Ko'rib chiqilgan har bir darajada, baholashning maqsadi va xususiyatlaridan qat'iy nazar, biz bir qator umumiy ko'rsatkichlardan foydalanish zarur, deb hisoblaymiz:

1. 1 (bir) gektar qishloq xo'jaligi yeriga to'g'ri keladigan fond bilan ta'minlanganligi, pul birligi;
2. Mehnatning fond bilan qurollanganligi, pul birligi;
3. Mehnatning energiya bilan ta'minlanganligi, kvv;
4. Mehnatning energiya koeffitsienti, kvv
5. Mehnatning elektr bilan ta'minlanganligi, ming kvv/s;
6. Bir yillik o'rtacha qishloq xo'jaligiga to'g'ri keladigan ish

haqi, gektariga;

7. Shudgor qilinadigan yerlarning o'rtacha yillik 1 (bir) ishchiga to'g'ri kelishi, gektar;

8. Har 100 gektar haydaladigan yer maydoniga to'g'ri keladigan traktorlar, dona;

9. Har bir traktorga to'g'ri keladigan haydaladigan yerlar, gektar;

10. Har bir kombayn uchun to'g'ri keladigan yig'im-terim maydoni, gektar.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, makro darajada ushbu ko'rsatkichlarning qiymatlari faqat retrospektiv kontekstda (o'tgan yillarga nisbatan) ma'noga ega bo'ladi, chunki tashqi iqlim sharoitidagi katta farqlar va iqtisodiy rivojlanish darajasi tufayli boshqa mamlakatlarning qiymatlari bilan taqqoslash obyektiv bo'lmaydi. Mezodarajada taqqoslash ob-havo, tuproq sharoiti va qishloq xo'jaligining farqlanishiga bog'liq bo'lgan turli subyektlar va mintaqalarni taqqoslashda ham cheklangan.

Mikro darajada tahlil qilish yanada kengroq foydalanish imkoniyatiga ega, shuning uchun biz hisob-kitob natijalarini taqqoslanadigan shaklga keltirib, hisoblangan ko'rsatkichlarning har xil darajalariga baho berib, ularni umumlashtirish orqali tahlilni takomillashtirish zarur, deb hisoblaymiz. Agar indikator qiymati mintaqa uchun o'rtacha qiymatning 85% gacha bo'lsa, 1 ball beriladi, agar 86 dan 115% gacha - 2 ball, 116% dan yuqori - 3 ball. Barcha ko'rsatkichlar bo'yicha ballar yig'ilgandan so'ng, tadbirkorlik subyekti quyidagi guruhlardan biriga tayinlanishi mumkin, ularning har biri texnik jihozlarni takomillashtirish uchun individual ta'sir mexanizmi qo'llanilishi kerak:

Birinchi guruh korxonalari (26 ball va undan yuqori) Ushbu guruhda ko'rsatilgan tashkilotlar juda yaxshi jihozlangan, mehnat unumdorligi yuqori, innovatsion rivojlanish yo'lida turibdilar va o'z faoliyatini tubdan qayta qurish zarurati yo'q.

Ikkinchi guruh korxonalari (16 dan 25 ballgacha). Bunga

o‘rtacha to‘lov qobiliyati va o‘rtacha moliyaviy barqaror, aylanma mablag‘larning yetishmasligi va o‘rtacha mehnat unumdorligi bilan tavsiflanadigan iqtisodiy ahvolda bo‘lgan tashkilotlar kiradi. Ushbu guruh tashkilotlari o‘z faoliyatini zamonaviy sharoitlarga moslashtirish va ishlab chiqarish jarayonlarini chuqurroq modernizatsiya qilish uchun zahira qidirib topishi yoki maqsadli kredit resurslaridan foydalanish tavsiya etiladi.

Uchinchi guruh korxonalari (15 ball yoki undan kam). Ushbu guruhga moliyaviy nobarqaror va mehnat unumdorligi past bo‘lgan qishloq xo‘jaligi korxonalari kiradi. Xo‘jalik yurituvchi subyektlar ishlab chiqarish faoliyatini modernizatsiyalash yordamida shoshilinch va tizimli ravishda qayta qurishi, shuningdek texnik jihozlar darajasini oshirishi zarur.

Xulosa qilib shuni ta‘kidlash mumkinki, qishloq xo‘jaligi texnikasidan foydalanishni baholashda xolislik va universallik qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining samarali ishlashi va uni yanada rivojlantirish uchun innovatsion bazani shakllantirish uchun muhimdir. Bizning fikrimizcha, baholashning ushbu turi, baholashning maqsadlari va axborot bazasi asosida aniqlangan har bir darajada shakllanadigan iqtisodiy baholashning xususiyatlarini hisobga olgan holda, uchta turli darajalarda o‘tkazilishi kerak.

Endi moddiy-texnika resurslarini ta‘minlanganlik va foydalanish ko‘rsatkichlarini formulalar yordamida ko‘rib chiqamiz. Qishloq xo‘jalik korxonalarini moddiy-texnika resurslari bilan talab darajasida ta‘minlashga doimo katta e‘tibor berilmoqda. Chunki bu sarflanadigan mehnat hamda mablag‘ xarajatlari kamayishi, mehnat unumdorligi yuksalib, foyda summasi ko‘payishi uchun imkoniyat yaratadi. Shunday ekan, qishloq xo‘jalik korxonalarining moddiy-texnika vositalari bilan ta‘minlanish va bu vositalardan foydalanish jarayonini va bu boradagi o‘zgarishlarni bilish talab etiladi. Buning uchun bir qancha ko‘rsatkichlardan foydalanish mumkin. Eng avvalo, bu boradagi asosiy ko‘rsatkich - jamoa, shirkat hamda qo‘shma va

davlat korxonalarining, hissadorlik jamiyatlarining moddiy-texnika resurslari bilan taʼminlanganlik darajasini aniqlash kerak. Maʼlumki, xoʻjalik oʻz faoliyatida amalga oshiradigan ishlarni tez va sifatli bajarishga intiladi, bu jarayonda texnika vositalari oʻrtasida mutanosiblikni taʼminlashga alohida eʼtibor beradi. Sababi - traktorlar koʻp, ularga tirkaladigan mexanizmlar kam yoki aksi boʻlsa, kutilgan samaraga erishib bulmaydi. Chorva hayvonlari koʻp boʻlib, yem-xashak kam boʻlishi ham foydasizdir. Demak, korxonalar samarali muvozanatdagi moddiy-texnika resurslari bilan talab darajasida taʼminlangan boʻlishlari kerak. Uning darajasini quyidagi formula yordamida aniqlash lozim:

$$M.T.P.td = \frac{Qx.yer.qiymati + (Af.q. - A) + Af.q. + B.T.q.}{Qx.yer.maydoni (ga)}$$

Bunda: *M.T.P.td* - moddiy-texnika resurslari bilan taʼminlanganlik darajasi, sum;

Qx.yer.qiymati - qishloq xoʻjalik yerlarining qiymati (soʻmda);

Af.q. - asosiy vositalarning oʻrtacha yillik qiymati (soʻmda);

A - asosiy vositalarning oʻrtacha yillik eskirish summasi (soʻmda);

Af.q. - aylanma vositalarning oʻrtacha yillik summasi (soʻmda);

B.T.q. - bogʻlar, tokzorlarning oʻrtacha yillik summasi (soʻmda).

Bu koʻrsatkich yordamida har bir xoʻjalik ixtiyoridagi foydalanilayotgan 1 ga qishloq xoʻjalik yeriga yoki ekin maydoniga qancha soʻmlik moddiy-texnika resurslari toʻgʻri kelayotganligi aniqlanadi. Uning miqdori talab, yaʼni meʼyor darajasida boʻlishi kerak. Bu umumiy koʻrsatkich maqsad va

vazifalardan kelib chiqqan holda boshqa aniq ko'rsatkichlar yordamida yanada aniqlashtiriladi.

Jumladan, xo'jalikning ta'minlanganlik darajasini, masalan, asosiy va aylanma fondlar yoki haydov, chopiq traktorlari bilan ta'minlanganlik darajasini shu ko'rsatkich tarkibidagi boshqa ko'rsatkichlar bo'yicha ham alohida-alohida aniqlash mumkin. Masalan, korxonalarining energetik resurslar bilan ta'minlanganlik darajasi. Uning miqdori xo'jalikdagi jami energetik resurslar miqdorini (ot kuchi hisobida) foydalanilayotgan qishloq xo'jalik yerlari yoki ekin maydoniga taqsimlanib aniqlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$E. r. q. = \frac{MR}{E. m. (Q. x. yerlari)}$$

Bunda: E. r. q. - jami energetik resurslar quvvati (ot kuchida);

MR - ishlagan mehnat resurslarining o'rtacha yillik soni (kishi);

E. m. (Q. x. yerlari) - jami ekin maydoni (qishloq xo'jalik yerlari).

Uning miqdori ham me'yor darajasida bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Mehnatning energetik resurslar bilan qurollanganlik darajasi. U yuqorida ta'kidlangan jami energetik resurslar miqdorini (ot kuchida) mehnat qilgan kishilarning o'rtacha yillik miqdoriga (kishilar) taqsimlab aniqlanadi. Bunda ushbu tenglikdan foydalanish mumkin:

$$Er. q. = Er. q. : MR$$

Bunda: *Er. q.* - mexnatni energetik resurslari bilan qurollanganlik darajasi (ot kuchiG'kishi).

MR - ishlagan mehnat resurslarining o'rtacha yillik soni (kishi).

Bu ko'rsatkichlar korxonada bajariladigan barcha ishlarning qay darajada mexanizatsiyalashayotganligini yoki avtomatlashayotganlik holatini o'rganishga yordam beradi. Lekin ularning miqdori, yuqorida qayd etganimizdek, belgilangan me'yor darajasida bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Shunday ekan, ishlab chiqarish jarayonlarining mexanizatsiyalashganlik darajasini ham aniqlash lozim. Buning uchun traktor, mexanizmlar, mashinalar yordamida bajarilgan jami ish (etalon gektarda) miqdori korxonaga bo'yicha bajarilgan jami ishlar hajmiga (etalon ga) taqsimlanadi. U quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$Md. qMi. : Ji. * 100\%$$

Bunda:

Md. - ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashganlik darajasi, foizda;

Mi. - mashina, traktorlar mexanizmlar yordamida bajarilgan ish (et.ga);

Ji. - jami bajarilgan ish miqdori (et.ga).

Bu ko'rsatkich jami hamda ayrim ish, ekin turlari bo'yicha ham aniqlanishi mumkin. Masalan, ekinlarni ekish, ularga ishlov berish, hosilini yig'ishtirib olish bo'yicha. Chorvachilikda esa sigirlarni sog'ish, chorva hayvonlarini sug'orish, ularga em berish va boshqa ish turlari bo'yicha. Sigirlarni sog'ish jarayonining mexanizatsiyalashtirilganlik darajasini aniqlash uchun mashina, agregatlar yordamida sog'ilgan sigirlar bosh sonini jami sog'ilgan sigirlar bosh soniga taqsimlab, 100 ga ko'paytirish lozim. Bu ko'rsatkichlar 100 foizdan yuqori bo'lmasligi shart.

Yangi texnikalardan, texnologiyalardan foydalanish natijasida

mehnat, mablag' xarajatlarining tejalishi ta'minlanadi. Uning darajasini aniqlash uchun yangi texnika, texnologiya joriy etilmasdan avval qilingan xarajatlardan ular joriy etilganidan so'ng qilingan xarajatlar miqdori, summasi ayrilib, aniqlangan raqam dastlabki xarajatlarga taqsimlanadi va 100 foizga ko'paytiriladi. Ularni quyidagi formulalar yordamida aniqlash mumkin:

$$Tx. = ((X1 - X2) : X1) * 100\%$$

Bunda:

Tx. - tejalgan xarajat;

X1 - yangi texnika, texnologiya joriy etilmasdan oldingi xarajatlar (sum);

X2 - yangi texnika, texnologiya joriy etilgandan so'ngi xarajatlar (sum).

Yuqorida ta'kidlangan ko'rsatkichlar bilan birgalikda xo'jaliklardagi mavjud moddiy-texnika resurslaridan foydalanish darajasi va samaradorligi ham aniqlanadi. Buning uchun avvalo, mashina-traktor hamda avtomashinalar parkidan foydalanish koeffitsienti aniqlanadi. Buni hisoblash uchun xo'jalikda foydalanilgan mashina-traktorlar miqdorini unda mavjud bo'lgan mashina-traktorlar miqdoriga taqsimlash lozim. Uni quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$MTPfk. = Fs : Ms.$$

Bunda:

MTPfk. - mashina-traktor parkidan foydalanish koeffitsienti.

Fs - foydalanilgan mashina-traktorlarning soni (dona).

Ms. - mavjud bo'lgan mashina-traktorlarning soni (dona).

Mashina-traktorlar hamda kombaynlarning ishlab chiqarish jarayonida qatnashganlik darajasi ham aniqlanadi. Uni jami ishlagan mashina kunlari sonini ishlagan mashinalar soniga taqsimlash natijasida aniqlanadi. Buning uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$Kk = \frac{\sum Kk}{Ks}$$

$$Mk1 = \frac{\sum Mkj}{Ms}$$

$$Tk = \frac{\sum Tk}{Ts}$$

Bunda:

$Mk1$ - bitta mashinaning 1 oyda, mavsumda, yilda ishlagan (qatnashgan) o'rtacha kuni;

Mkj - jami ishlagan mashina kunlari;

Tk - jami ishlagan traktor kunlari;

Kk - kombaynlarning ishlagan jami kunlari;

Ms - ishlagan mashinalari soni;

Ts - ishlagan traktorlar;

Ks - ishlagan kombaynlar soni.

Bu ko'rsatkich yordamida xo'jalikda 1 (bir) traktor, kombayn yoki mashina yil davomida necha mashina-kun ishlaganligi aniqlanadi. Bu ko'rsatkichning miqdori yuqoriga intilishi qonuniy hisoblanadi.

Yangi texnika-texnologiyalarga qilingan investitsiyalarning samaradorligi ham aniqlanadi. Buning uchun ularni joriy etish tufayli tejalgan xarajatlar natijasida qo'shimcha olingan sof daromad summasini ularga qilingan investitsiyalar summasiga taqsimlash lozim.

Yuqorida ko'rsatilgan ko'rsatkichlar holatini aniqlab, moddiy-texnika resurslari holati, darajasi, samaradorligi aniqlanib, chuqur tahlil qilinadi. Natijada ularga ta'sir etgan omillar aniqlanib, kelajakda ularni yaxshilash chora-tadbirlari belgilanadi.

7.4. Bozor iqtisodi sharoitida qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslarini shakllantirish, texnika taraqqiyotini joriy etish, ulardan samarali foydalanish

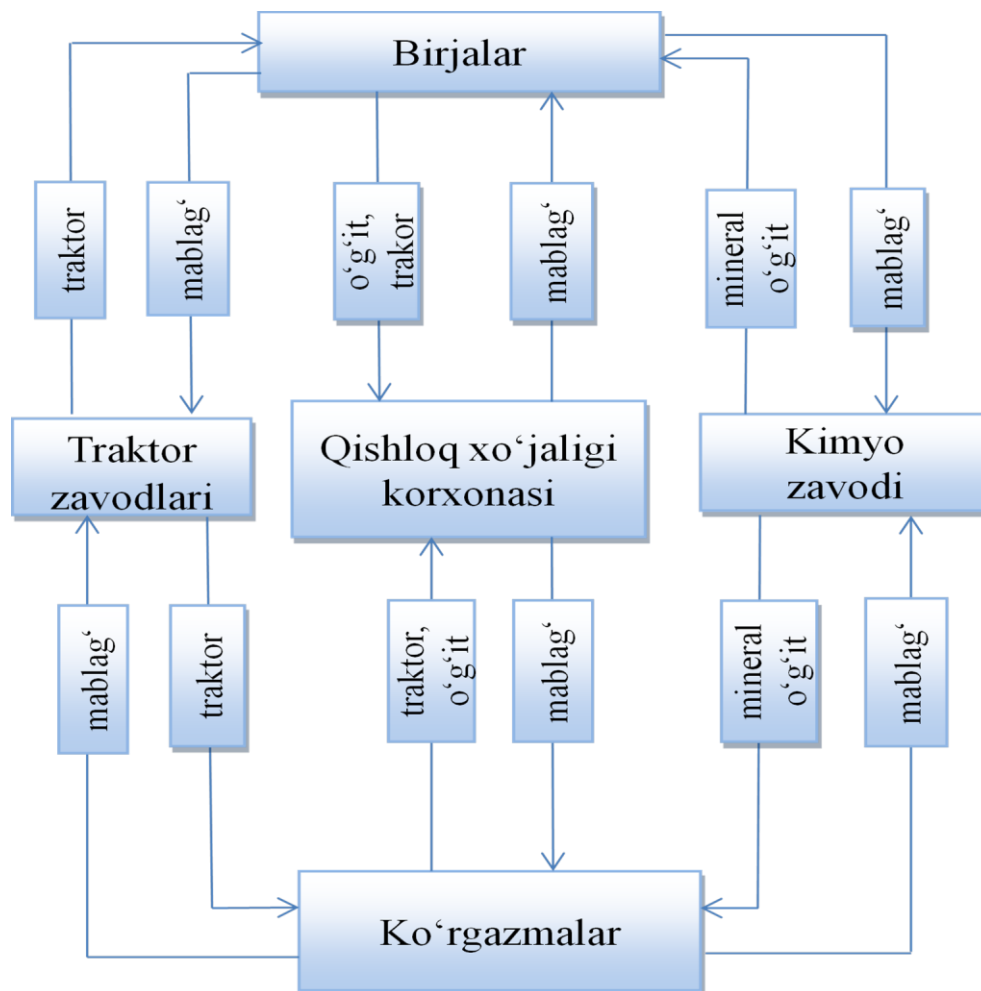
Qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun uning moddiy-texnika bazasini talab darajasida shakllantirish lozim. Bu masalaga bozor

iqtisodiyoti sharoitida har bir korxonaning o‘zi katta e‘tibor berishi kerak. Chunki korxonalar mustaqil faoliyat yuritadilar.

Demak, barcha korxonalar o‘zlariga kerak bo‘lgan moddiy-texnika resurslarini sotib olishlari, ta‘mirlashi, butlashlari, yig‘ishlari hamda qurishlari mumkin. Masalan, bino-inshootlarni o‘zlari qurishlari yoki pudratchilarga berishlari, mashina, traktor, kombaynlarni o‘zlarida yoki ixtisoslashgan korxonalarda yig‘ib, ta‘mirlab olishlari mumkin.

Yangi qishloq xo‘jalik texnikalarini kimyoviy vositalarni, yoqilg‘ilarni, ozuqalarni esa ularni ishlab chiqaruvchi korxonalardan bevosita o‘zlari hamda birjalar, auktsionlar yordamida zavodlardan sotib olishlari mumkin (6.3-rasm).

Xo‘jaliklar moddiy-texnika resurslari bazasini mustahkamlashda samarali yo‘llardan, usullardan foydalanishlari, kamroq xarajat qilib, ko‘proq foyda olishga intilishlari kerak.

6.3-rasm. Qishloq xo‘jalik korxonalarini ayrim moddiy-texnika resurslarini sotib olishlari mexanizmi

Lekin bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrida xo‘jaliklarning moddiy-texnika bazasini mustahkamlashda ayrim salbiy holatlar sodir bo‘lmoqda. Ma‘lumki, markazdan ma‘muriy usulda rejali boshqarilgan iqtisodiyot sharoitida barcha moddiy-texnika resurslari sovxozlarga, kolxozlarga asosan markazlashtirilgan holda bepul berilgan. Ularning qiymatlari qishloq xo‘jalik mahsulotlarining baholari: soliqlar, subsidiya, dotatsiya va boshqa mexanizmlar yordamida undirib olingan. Bozor iqtisodiyoti sharoitida esa bu masala asosan xo‘jaliklarning mablag‘lari evaziga amalga oshirilmoqda. Xo‘jaliklarning mablag‘lari esa etmaydi. Sababi - bir tomondan, sanoat mahsulotlarining bahosi qishloq xo‘jalik mahsulotlarining baholaridan juda katta farq qilmoqda, ikkinchi tomondan, qishloq xo‘jalik korxonalarini sotayotgan mahsulotlarining haqini o‘z vaqtida ololmayotirlar.

Bunday holatga chek quyish uchun Respublika hukumati tomonidan sezilarli yordam berilmoqda. Bu yordam transh, investitsiya, kredit shakllarida amalga oshirilib, ular hisobidan qishloq xo‘jalik korxonalarining moddiy-texnika resurslari shakllantirilmoqda.

Respublika qishloq xo‘jaligidagi mashinalar, traktorlar hamda mexanizmlar soniga quyidagi sabablar ta‘sir qiladi:

- jismoniy hamda ma‘naviy eskirganligi sababli hisobdan chiqarilgan;
- ortiqcha hisoblangan ayrim qishloq xo‘jalik texnikalari talabgorlarga sotilgan, foydalanish uchun ijaraga berilgan;
- xo‘jaliklarning mablag‘lari yetishmasligi sababli yangi, samarali texnikalar sotib olishning kamligi.

Qishloq xo‘jaligining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash maqsadida kimyoviy vositalarni, jumladan, mineral o‘g‘itlarni sotib olishga alohida e‘tibor berilmokda. Chunki ular tuproq unumdorligini oshirib, ekinlar hosildorligi yuksalishini, yovvoyi o‘tlar hamda zararkunandalarni kamaytirib, mehnat va mablag‘ sarflari kamayishini, mahsulot sifati yaxshilanishini ta‘minlaydi. Bu o‘rinda ta‘kidlash kerakki, qishloq xo‘jalik korxonalarining mashina, traktor, mexanizmlarga bo‘lgan talablari ham to‘liq qondirilgani yo‘q. Bu muammoni hal etish uchun mashina, traktor va mexanizmlarni qishloq xo‘jalik korxonalarining talabini qondiradigan darajada sotib olish zarur. Buning uchun ularni qaysi manbalar hisobidan, qaerdan, qanday yo‘llar bilan, qanday tartibda olish mumkinligini ham bilish kerak. Qishloq xo‘jaligi korxonalari o‘z mablag‘lari hamda chetdan jalb etilgan sarmoyalar hisobidan moddiy-texnika resurslarining ayrimlarini qurishlari, ta‘mirlashlari, ba‘zilarini sotib olishlari, ijaraga olishlari, ayrimlarini esa parvarish qilib, barpo etishlari mumkin. Innovatsion iqtisodiyotga o‘tish davrining hozirgi bosqichida korxonalar mablag‘larining kamligi, ularning bir me‘yorda shakllanmayotganligi hamda sanoatda yaratilayotgan moddiy-

texnika resurslari baholarining yuqori sur'atlar bilan o'sishi tarmoqdagi moddiy-texnika resurslarini shakllantirishga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada qishloq xo'jaligida qo'l mehnati xarajatlari kamaymayapti.

Mamlakatimizda qishloq xo'jaligi texnikalarini ishlab chiqarish sanoatini rivojlantirish, eksportga mo'ljallangan tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini oshirish va turlarini kengaytirish, shuningdek, aholini mahalliy ishlab chiqarilgan texnikalar bilan ta'minlash bo'yicha izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, mahalliy qishloq xo'jaligi texnikalarini ishlab chiqaruvchi korxonalar o'rtasida kooperatsiya tizimi yo'lga qo'yilmaganligi, ishlab chiqarilayotgan texnikalarda import qismlari ulushining yuqoriligi, agrar sektorni texnika bilan ta'minlashning barqaror tizimi mavjud emasligi, texnikalarga servis xizmati ko'rsatishning to'liq yo'lga qo'yilmaganligi hamda ilm-fan bilan ishlab chiqarishning uyg'unlashmaganligi ushbu sohaga alohida e'tibor qaratishni taqozo etmoqda.

Qishloq xo'jaligi mashinasozligi tarmog'ini yanada rivojlantirish, qishloq xo'jaligi texnikalari ishlab chiqarish jarayonini to'liq yo'lga qo'yish, agrar sektorni hududlarning tabiiy iqlim va tuproq sharoitlariga mos keladigan zamonaviy va arzon qishloq xo'jaligi texnikalari bilan ta'minlash, shuningdek, sohani davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini joriy etish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 31 iyulda "Qishloq xo'jaligi mashinasozligini jadal rivojlantirish, agrar sektorni qishloq xo'jaligi texnikalari bilan ta'minlashni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4410-sonli Qarori qabul qilindi. Unga ko'ra²⁴:

- qishloq xo'jaligi texnikalari ishlab chiqarishni

---

²⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 31 iyulda "Qishloq xo'jaligi mashinasozligini jadal rivojlantirish, agrar sektorni qishloq xo'jaligi texnikalari bilan ta'minlashni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4410-sonli Qarori. Manbaa. Lex.uz.

mahalliyashtirish darajasini 2021 yilda 60 foizga etkazish;

- qishloq xo‘jaligi texnikalari ishlab chiqarish sanoati va boshqa sanoat tarmoqlari o‘rtasida kooperatsiyani amalga oshirish;

- ishlab chiqarilayotgan mavjud texnika turlarini optimallashtirish va yangi turdagi qishloq xo‘jaligi yangi milliy «brend»ni yaratish;

- bog‘dorchilik, meva-sabzavotchilik va chorvachilik yo‘nalishida texnika turlarini ishlab chiqarishni kengaytirish va umumiy ishlab chiqarish hajmini oshirish;

- o‘rta va uzoq muddatga mo‘ljallangan qishloq xo‘jalik texnikalari eksportini ishlab chiqarilgan mahsulotga nisbatan 2022 yilda 20 foizga, 2025 yilda esa 30 foizga etkazish;

- mashina-traktor parklarining mavjud texnikalari va bo‘sh turgan yer maydonlarini optimallashtirish hamda ularni asosan ta‘mirlash va servis xizmatlari ko‘rsatishga ixtisoslashtirish;

- 2019 — 2021 yillarda qishloq xo‘jaligi korxonalari tomonidan mahalliyashtirish darajasi 20 foizdan kam bo‘lmagan holda respublikada ishlab chiqarilgan qishloq xo‘jaligi texnikalari xarid qilinganida texnika narxining 15 foizi miqdorida subsidiya berish;

- kombaynlarni xorijda xizmat ko‘rsatish (xizmatlar eksporti) uchun tashish transport xarajatlarining 80 foizini kompensatsiya qilish kabi masalalar nazarda tutilgan hamda hozirgi kunda amaliyotda o‘z echimini topmoqda.

Resurslarni shakllantirishda lizingning o‘rni. Qishloq xo‘jaligini texnikalar bilan ta‘minlashni ijobiy hal qilishda lizing krediti rivojlantirilishi, bu esa qishloqda lizing bilan shug‘ullanuvchi firma, kompaniyalar soni ko‘paytirilishini, ularning faoliyatlari rivojlantirilishini talab etadi. Lizing bilan shug‘ullanuvchi tashkilotlar o‘z mablag‘lariga qishloq xo‘jaligi korxonalari uchun zarur bo‘lgan texnikalarni, bino-inshoatlarni hamda boshqa asosiy vositalarni ijaraga beruvchilardan olib berishlari mumkin. Bunday xizmatlari uchun ular qishloq xo‘jaligi

korxonalaridan lizing foizlarini oladilar.

Qishloq xo‘jaligining moddiy-texnik resurslari bozorini shakllantirish moddiy resurslarning ulgurji bozorini yaratish, shuningdek ishlab chiqaruvchilar bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqalarni kengaytirish orqali amalga oshiriladi. Qishloq xo‘jaligini moddiy-texnik jihatdan qo‘llab-quvvatlashda lizing sohasini kengaytirish uchun muhim zahira bo‘lib, lizing xizmatlarini naqd pulda emas, balki natural shaklda to‘lash istiqboli, shu jumladan kelgusi ekinlar uchun forward operatsiyalari asosida qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetkazib berishdir. Lizing kompaniyalarining keng tarmog‘ini yaratish qishloq xo‘jaligi iste‘molchilari uchun mashina va uskunalarni narxini pasaytirishga yordam beradi.

Qishloq xo‘jalik texnikalarini lizing bilan ta‘minlashni rivojlantirish, mamlakatning turli mintaqalarida tijorat lizing kompaniyalari tashkil etish alohida ahamiyatga ega. Uskunalarini lizing asosida yetkazib berish moddiy-texnik bazasi sust bo‘lgan qishloq xo‘jaligi korxonalarini va dehqon (fermer) xo‘jaliklari uchun muhimdir. Texnik stantsiyalar lizing asosida qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilariga xizmat ko‘rsatishi mumkin.

Qishloq xo‘jaligi korxonalarini va dehqon (fermer) xo‘jaliklariga uskunalarini lizingda yetkazib berish yangi texnikalarni sotib olish bilan taqqoslaganda ma‘lum iqtisodiy afzalliklarga ega. Bugungi murakkab sharoitda lizing qishloq xo‘jalik korxonalariga asosiy vositalarni yangilash masalasini hal qilishga imkon beradi. Lizing - bu korxonalarini ishlab chiqarish vositalarini lizing orqali yangilash uchun moliyalashtirish shakli. Lizing shartnomasi bo‘yicha ijaraga olingan mol-mulk foydalanuvchi korxonada balansida aks etmaydi va lizing beruvchi mulkni saqlab qoladi.

Lizing - bu lizing oluvchi tomonidan ishlab chiqarish maqsadlarida foydalaniladigan asbob-uskunalar, qurilish loyihalari, texnika, murakkab texnik tizimlarni uzoq muddatli ijarasi. Boshqacha aytganda, lizing bu asosiy vositalarni sotib olish uchun uzoq muddatli kredit bo'lib, unda mablag'lar sotilmaydi, lekin lizingga beriladi.

Lizing bu juda moslashuvchan iqtisodiy vosita bo'lib, u moliyalashtirish, texnik qayta jihozlash, ishlab chiqarishni qayta qurish va rivojlantirish muammolarini hal qilishni tezlashtiradi. Lizing asosida ijaraga berish qimmatbaho uskunalar uchun ham, kam murakkab uskunalar uchun ham foydalidir. Uskunalar va texnikalar ma'lum vaqt uchun, ma'lum bir haq evaziga ijaraga olinadi, bu esa ularni sotib olish xarajatlarini qoplaydi va lizing beruvchiga foyda keltiradi.

Lizing, ijara shartnomasida asosiy shartlardan biri bo'lishini anglatadi:

- shartnoma muddati tugashi bilan mulk huquqi lizing oluvchiga o'tadi. Ikkinchisi kelgusida mashina va uskunalardan o'z xohishiga ko'ra foydalanishi mumkin;

- ijarachiga shartnomaning butun muddati davomida mulkni qaytarib olish huquqi beriladi;

- ijara muddati mashina, uskuna yoki mulkning xizmat qilish muddatining ko'p qismini o'z ichiga olishi kerak. Shunday qilib, agar traktorning ishlash muddati 10 yil bo'lsa, unda kontraktning tuzish muddati kamida 6-8 yil bo'lishi kerak;

- ijara to'lovlari miqdori asosiy vositalar qiymatidan ko'p yoki unga teng bo'lishi kerak.

Lizingning o'ziga xos xususiyati shundaki, kapital ssuda shaklida naqd holda emas, balki asbob-uskunalar, mashinalar,

binolar ko‘rinishida taqdim etiladi. Shu bilan birga, lizing oluvchi tomonidan ishlab chiqarish maqsadlari uchun foydalaniladigan obyekt lizing beruvchining mulki bo‘lib qoladi, bu esa lizingni tovar kreditidan ajratib turadi.

Lizing to‘lovlari lizing oluvchining mahsulot tannarxiga kiritilishi ham ahamiyatlidir. Shu bilan birga, soliq solinadigan foyda miqdori kamayadi, chunki lizing muddati tugagunga qadar uskunalar lizing beruvchining balansida uning mulki sifatida ro‘yxatga olinadi. Amortizatsiya lizing asosida ijaraga olingan mablag‘lar bo‘yicha hisoblanadi.

O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi texnikalarini lizingga taqdim etuvchi “O‘zagrolizing” aktsiyadorlik jamiyati faoliyat yuritmoqda.

Kompaniya faoliyatini yanada kengaytirish hamda lizing loyihalarini imtiyozli shartlarda moliyalashtirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzurida “Qishloq xo‘jaligini texnika bilan ta‘minlashni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi” tashkil etilgan.

2019 yilning 01 avgust holatiga “O‘zagrolizing” aktsiyadorlik jamiyati ustav fondi jamg‘armasi 105 681,8mlrd. so‘mni, lizing portfeli esa 1 501 675,7 mlrd. so‘mni tashkil etdi.

Lizing loyihalarini Respublikaning barcha hududlarida amalga oshirish maqsadida Qoraqalpog‘iston Respublikasi va viloyatlar markazlarida Jamiyatning hududiy filiallari faoliyat ko‘rsatib kelmoqda.

Xususan, “O‘zagrolizing” AJ tomonidan 2020 yil 1 yanvar holatiga Qoraqalpog‘iston Respublikasi va viloyatlarga jami 6590 dona umumiy qiymati 827,3 mlrd. so‘mlik turli rusumdagi zamonaviy qishloq xo‘jaligi texnikalari lizing asosida yetkazib berilgan. O‘tgan yilning shu davriga nisbatan qiymat jihatidan 109,1 foizga, son jihatidan 125,2 foizga o‘shirib kuzatilgan.

Jumladan, "O‘zagrolizing" AJ tomonidan 2019 yilda jami 356 dona g‘alla o‘rish kombaynlari, 670 dona turli rusumdagi

zamonaviy traktorlar 132 dona zamonaviy paxta terish mashinalari lizing asosida yetkazib berilgan.

Qishloq xo‘jaligi moddiy-texnika resurslari tarkibida chorva hayvonlarining ham salmog‘i katta. Ularning turlari, bosh soni qishloq xo‘jalik korxonalarining joylashishi hamda ixtisoslashidan kelib chiqqan holda farq qiladi. Ma‘lumki, qishloq xo‘jalik korxonalari asosan paxtachilik va g‘allachilikka ixtisoslashganligi uchun ayrimlari shaharlarga yaqin joylashgan. Shuning uchun xo‘jaliklarda asosan qoramolchilik mavjud. Boshqa turdagi chorva hayvonlari esa xo‘jaliklarda ichki talabni qondirish maqsadida saqlanadi.

Ushbu sohani samarali amalga oshirilishini ta‘minlash maqsadida davlat tomonidan imtiyozli kreditlar berish ham yo‘lga qo‘yildi. Lekin bu islohot ko‘zlagan samarani bermadi. Chunki chorva mollarini xususiyashtirishda ularni yem-xashak bilan ta‘minlaydigan yer maydonlari ijaraga berilmadi. Natijada chorvachilikning yem-xashak bazasi mustahkamlanmadi. Shu bilan birga xususiyashtirilayotgan chorva hayvonlarining bosh sonini saqlash masalasi ham to‘liq hal etilmagan edi. Ozuqa bazasi talab darajasida bo‘lmaganligi sababli chorva hayvonlarini xususiyashtirib olganlar zotli hayvonlarni sota boshlashdi. Bunday holni bartaraf etish maqsadida hozirgi davrda chorvachilikda iqtisodiy islohotlar chuqurlashtirilmoqda.

Nazorat savollari

1. Qishloq xo‘jaligida moddiy-texnik resurslar qaysi sohalarga tasniflanadi?
2. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishidagi moddiy-texnik resurslarning asosiy xususiyatlarini sanab bering.
3. Resurslardan to‘liq foydalanish va jami ishlab chiqarish nima?
4. Nima uchun qishloq xo‘jaligini isloh qilish davrida asosiy

moddiy-texnik resurslarni isteʼmol qilish qisqargan?

5. Oʻzbekistonda va iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda qishloq xoʻjaligini texnik jihozlash darajasi qanday?

6. Qishloq xoʻjaligi xavfsizligining energiya xavfsizligi va energiya samaradorligi kabi koʻrsatkichlarini aytib bering.

7. Qishloq xoʻjalik jarayonlarini mexanizatsiyalashning oʻrni qanday?

8. Qishloq xoʻjaligida mexanizatsiyadan foydalanish samaradorligining koʻrsatkichlari qanday?

9. Qishloq xoʻjaligida resurslarni tejashning asosiy usullarini tushuntirib bering.

10. Qishloq xoʻjaligi ishlab chiqarishida lizing nima?

11. Oʻzbekistonning qishloq xoʻjaligida moddiy-texnik resurslarning shakllanishi qanday?

8 - MAVZU. QISHLOQ XO‘JALIGIDA MEHNAT RESURSLARI VA MEHNAT UNUMDORLIGI

Reja:

8.1. Mehnat resurslari tushunchasi va tarkibi

8.2. Qishloq xo‘jaligidagi mehnat bozori

8.3. Qishloq xo‘jaligida bandlik va ishsizlik

8.4. Qishloq xo‘jaligida mehnat resurslaridan foydalanishni takomillashtirish yo‘llari

8.5. Mehnat unumdorligi tushunchasi va mohiyati

8.6. Mehnat unumdorligini aniqlash metodologiyasi va uning ko‘rsatkichlari

8.7. Qishloq xo‘jaligida mehnat unumdorligini oshirish omillari va yo‘nalishlari

Tayanch iboralar: Qishloq xo‘jaligining moddiy-texnika potentsiali, moddiy-texnika resursi, muqobil MTP, suvdan foydalanuvchilar uyushmasi, Fan-texnika taraqqiyoti, avtomatlashtirish, mexanizatsiyalash, elektrlashtirish, mablag‘lar, baholash, texnik jihozlar, qishloq xo‘jaligi, ishlab chiqarishni moderinzatsiya qilish.

8.1. Mehnat resurslari tushunchasi va tarkibi

Mehnat tushunchasi va roli. Jamiyat boyligining asosiy manbai va insoniyatning moddiy va ma‘naviy boyligini yaratishning asosiy omili mehnatdir. Bu tabiat obyektlarini ularning ehtiyojlarini qondirish uchun moslashtirish va moslashtirishga qaratilgan oqilona inson faoliyatini anglatadi.

Mehnat jarayoni quyidagi jihatlarni o‘z ichiga oladi: mehnatning o‘zi, maqsadli inson faoliyati sifatida, mehnat predmeti, mehnat vositalari va mehnat natijasi. Ishlab chiqarish vositalarisiz biz mehnat jarayonini tasavvur qila olmaymiz, lekin inson mehnatisiz ishlab chiqarish vositalari hech narsani yarata olmaydi. Faqat mehnat ishlab chiqarish vositalarini harakatga keltiradi va inson maqsadlarini amalga oshirishga hissa qo‘shadi.

Shunday qilib, mehnat nafaqat boylikning muhim manbai, balki butun insoniyat hayotining asosiy shartidir.

“Mehnat jarayoni” tushunchasi “ishlab chiqarish jarayoni” tushunchasiga nisbatan torroqdir. Ikkinchisi mehnat jarayonlarining butun majmuasi asosida amalga oshiriladi va ularning har biri tayyor mahsulotni olishning ma‘lum bir bosqichini anglatadi. Bundan tashqari, ishlab chiqarish jarayoni ba‘zan tabiiy omillar ta‘sirida inson mehnati ishtirokisiz ham sodir bo‘ladi.

Ilmiy-texnik taraqqiyotning jadallashishi mehnat vositalarini takomillashtirishga, har doim yangi mehnat obyektlarini ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilishga yordam beradi. Biroq, fan va texnikaning rivojlanishiga qaramay mehnat ishlab chiqarish jarayonida hal qiluvchi rolni yo‘qotmaydi va inson mehnat jarayonida o‘z rolini yo‘qotmaydi. Mehnat iqtisodiy kategoriya bo‘lib, uning tabiati ishlab chiqarish munosabatlari bilan belgilanadi.

Qishloq xo‘jaligidagi mehnatning xususiyatlari. Qishloq xo‘jaligidagi mehnat sohaning o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi bir qator xususiyatlarga ega (7.1-chizma).

Qishloq xo‘jaligidagi mehnat jarayonida odam tirik organizmlar - o‘simliklar va hayvonlar bilan shug‘ullanadi. Shuning uchun mahsulot ishlab chiqarishda biologik qonunlarning talablarini bilish va hisobga olish kerak. Qishloq xo‘jaligida mehnat unumdorligi ma‘lum o‘simlik navlari va chorvachilik zotlaridan oqilona foydalanishga bog‘liq.

Qishloq xo‘jaligida mehnat unumdorligi iqlim sharoiti va yerning sifatiga katta ta‘sir ko‘rsatadi. Shu munosabat bilan alohida iqlim zonalarida bir xil mehnat xarajatlari mutlaqo boshqacha ishlab chiqarish natijalarini beradi.

Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishning mavsumiy tabiati ishlab chiqarish vaqtining ish davri bilan mos kelmasligi tufayli

mehnatdan foydalanish samaradorligiga sezilarli taʼsir qiladi. Qishloq xoʻjaligida mehnatning mavsumiyligi munosabati bilan ekin ekish va oʻrim-yigʻim paytida ishchi kuchiga ehtiyoj ortadi. Shu bilan birga, qish mavsumida oʻsimliklarni yetishtirish tarmoqlarida ortiqcha ish kuchi mavjud.

Qishloq xoʻjaligida ishlab chiqarishda mehnatning tor ixtisoslashuvi deyarli juda kam. Ishlarning xilma-xilligi va qisqa vaqtning yetishmasligi qishloq xoʻjaligidagi koʻplab ishchilar bir qator mehnat vazifalarini birlashtirganiga olib keladi.

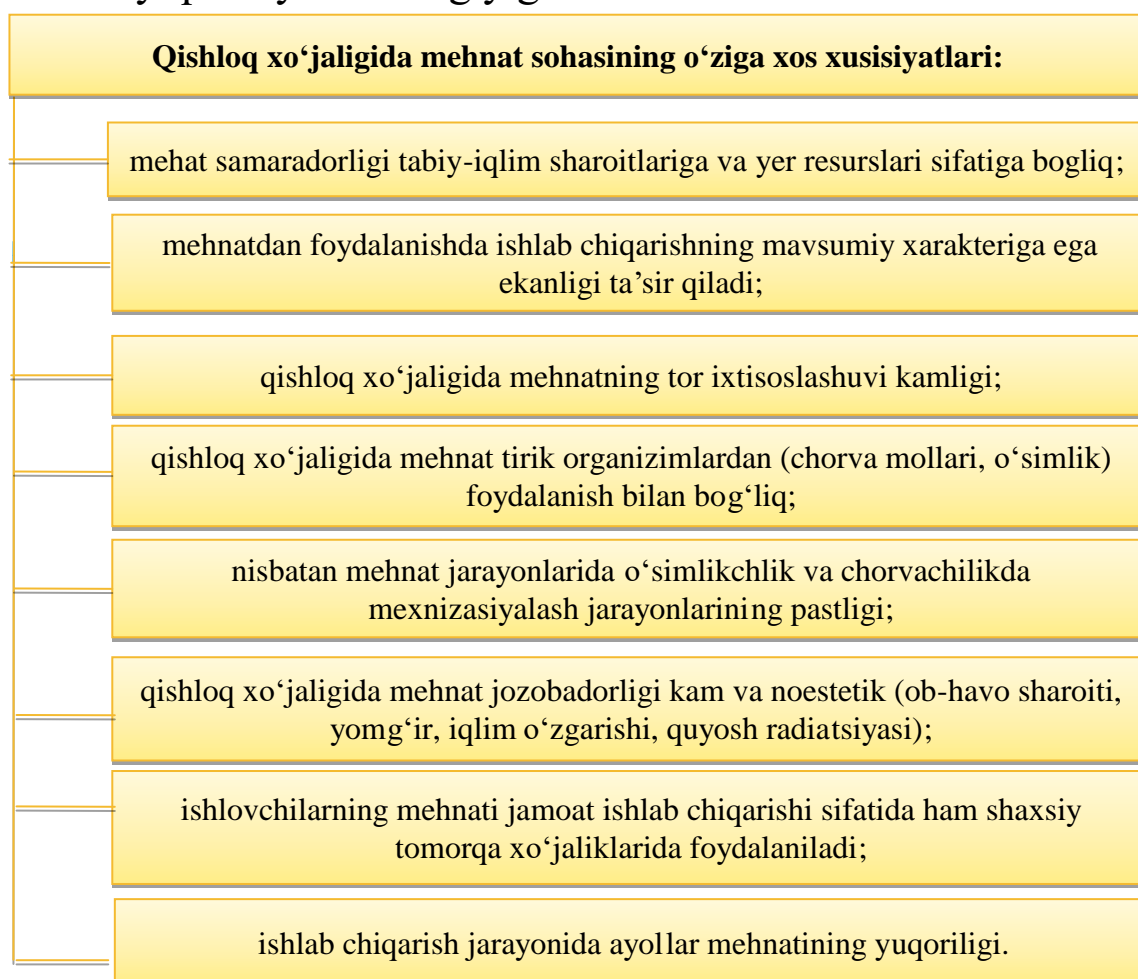
Qishloq xoʻjaligida dehqonchilik va chorvachilikda mehnat jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish darajasi past. Urugʻlik va urugʻlarni tayyorlash, oʻsimliklarga agrotexnik tadbirlarni oʻtkazish, yigʻim-terim va tayyor mahsulotlarni tayyorlashda ishlarning katta qismi oʻsimliklarni yetishtirishda qoʻlda bajariladi. Chorvachilikda mexanizatsiyalashtirish ozuqa, goʻng taqsimlash, yosh hayvonlarni parvarishlash boʻyicha ishlar qisman olib boriladi (8.1-rasm).

Qishloq xoʻjaligida mehnat va dam olishning ijtimoiy sharoiti biroz yomonroq. Mehnat jarayonlarining katta qismi har xil ob-havo va iqlim sharoitlari taʼsirida ochiq havoda amalga oshiriladi. Masalan yuqori va past haroratlar, yogʻingarchilik, quyosh nurlari, chang, ekologiya va boshqalar. Shu bilan birga, aholini ijtimoiy infratuzilma obyektlari bilan taʼminlash darajasi boshqa sanoat va shahar joylardagiga qaraganda ancha past. Bularning barchasi qishloq xoʻjaligini noqulay va noestetik qiladi.

Qishloq xoʻjaligi ishlab chiqarishida xalq xoʻjaligining boshqa tarmoqlariga qaraganda ayollar va nafaqaxoʻrlarning mehnatidan koʻproq foydalaniladi. Qishloq xoʻjaligidagi ishchilar umumiy sonining tarkibida ayollar qariyb 40 foizni tashkil etadi, qurilish, transport va oʻrmon xoʻjaligida ayollar ulushi 20-25 foizni tashkil etadi.

Qishloq joylardagi ishchilarning mehnatidan ijtimoiy ishlab chiqarishda ham, shaxsiy tomorqa xo‘jaliklarida ham foydalaniladi. Bu, ayniqsa bozor munosabatlariga o‘tish davrida, qishloq aholisining shaxsiy tomorqa xo‘jaliklarida qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish tobora ko‘payib borayotgan bir paytda yaqqol namoyon bo‘ladi.

Qishloq xo‘jaligining mehnat resurslari. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining samaradorligi va mehnatning yakuniy natijalari xodimlarning malakasi va mehnat resurslaridan foydalanish darajasiga bevosita bog‘liqdir. Qishloq xo‘jaligida ishchi kuchining eng samarali va ijtimoiy faol qismi bu ishchi kuchidir. Ishchi kuchi deganda inson zarur bo‘lgan tovarlar va xizmatlarni yaratishda foydalanadigan va foydalanadigan jismoniy va ma‘naviy qobiliyatlarining yig‘indisi tushunilishi kerak.

8.1-rasm. Qishloq xo‘jaligida mehnat sohasining o‘ziga xos jihatlari

Bundan kelib chiqadiki, mehnat resurslari mehnat jarayonida insonning jismoniy va ma'naviy qobiliyatlari amalga oshirilgandan keyingina ishchi kuchiga aylanadi. Shu munosabat bilan, "ishchi kuchi" tushunchasiga qaraganda "mehnat resurslari" tushunchasi biroz kengroq va ko'p qirrali. Ishchi kuchining tarkibiga ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lgan ishchilar ham, mehnat jarayonida qatnashmaydigan ammo tegishli sharoitlarda qishloq xo'jaligida ishlatilishi mumkin bo'lgan aholining bir qismi kiradi.

Amaldagi qonunchilikka muvofiq qishloq xo'jaligida ishchi kuchiga mehnatga layoqatli aholi kiradi: 16 yoshdan 59 yoshgacha bo'lgan erkaklar, 16 yoshdan 54 yoshgacha ayollar. Bundan tashqari, qishloq joylarda yashaydigan o'smirlar va pensiya yoshidagi odamlar ishchi kuchiga kiritiladi. Qishloq xo'jalik korxonalarining mehnat resurslari tarkibi doimiy, mavsumiy va vaqtincha ishlaydiganlar, shuningdek shtatlardagi ishchilarning boshqa toifalari bilan ta'minlangan. Doimiy - bu muddatni ko'rsatmasdan yollangan xodimlarni ham ishlatish holatlari uchrab turadi. Mavsumiy xodimlar yilning ma'lum bir davri uchun hisob-kitob qilinadi lekin 6 oydan oshmaydi va ishda 2 oydan ortiq bo'lmaganlar vaqtincha ishlaydiganlar hisoblanadi. Mazkur salbiy holatlarni bartaraf etish qishloq xo'jaligida ishlovchilarni ham moddiy va ijtimoiy himoya qilish borasida mamlakatimizda qishloq xo'jaligiga bozor munosabatlarining jadal kirib kelayotgani, xususan qishloq xo'jaligining turli sohalarida klasterlarni tashkil etilayotgani yil davomida ish bilan ta'minlash imkonini bermoqda.

Mehnat resurslaridan foydalanish holati. Qishloq xo'jaligi O'zbekiston iqtisodiyotining muhim tarmog'i hisoblanib, unda 3,6 mln mehnat resurslarini bandligi ta'minlanayapti (butun iqtisodiyotdagi band odamlarning 27 foizi). Mamlakatda iqtisodiyotni modernizatsiyalash va diverfikatsiya qilish natijasida

1991 yil qariyib 60 foiz mehnat resurslari band bo‘lgan holda 33 foizga kamaygan.

O‘zbekistonda 2020 yilning yanvar-sentyabr oylarida mehnat resurslari soni 19 mln 121,3 ming kishini tashkil etib, 2019 yilning shu davriga nisbatan 100,7 foizga yoki 135,5 ming kishiga oshgan. Ishsizlik darajasi 11,1 foizni tashkil etgan²⁵.

Iqtisodiyot tarmoqlarida band bo‘lganlar soni 13 mln 205,2 ming kishini tashkil etib, yilning birinchi yarim yilligiga nisbatan 3,7 foizga (468,5 ming kishiga) oshgan.

Yanvar-sentyabr oylarida rasmiy sektorda band aholi soni 5 mln 673,8 ming kishini tashkil qilib, yilning yanvar-iyun oylariga nisbatan 1,7 foizga yoki 92,6 ming kishiga oshdi.

Norasmiy sektorda band bo‘lganlar soni 5 mln 618,8 ming kishini tashkil etib, joriy yilning yanvar-iyun oylariga nisbatan 9,9 foiz yoki 504,2 ming kishiga ortgan. Bu asosan respublikadan tashqariga ishlash uchun chiqadigan mehnat migrantlarining ichki mehnat bozoriga qaytib kelishi hamda mavsumiy ishlar qishloq xo‘jaligida band bo‘lganlarning ortishi evaziga yuzaga kelgan.

8.1-jadval. Ish bilan band aholi sonining hududlar va iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha taqsimlanishi

(2017 yil yanvar-dekabr, jami bandlardagi ulushi, foizda)

Hududlar	Qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaligi	sanoat	qurilish	xizmatlar
Qoraqal.Respublikasi	29,9	9,4	9,3	51,4
Andijon	26,8	13,9	7,3	52
Buxoro	30,2	13,3	15,2	41,3
Jizzax	41,8	9,8	6,7	41,7
Qashqadaryo	28,1	8,4	13,9	49,6
Navoiy	22,3	26,9	12,3	38,5
Namangan	25,2	12,3	8,9	53,6
Samarkand	28,4	12,2	7,2	52,2

²⁵ Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi axborot xizmati ma’lumotlari. 2020 y. Manbaa mehnat uz.

Surxondaryo	36,9	6,4	8,8	47,9
Sirdaryo	48	9,2	6,7	36,1
Toshkent	26,2	19,9	9,5	44,4
Farg‘ona	27,6	16,9	7,9	47,6
Xorazm	35,6	8	9,5	46,9
Toshkent sh.	0,9	19,1	11,2	68,8
<i>Respublika buyicha</i>	<i>27,3</i>	<i>13,5</i>	<i>9,5</i>	<i>49,7</i>

Manba: Davlat statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari

8.1-jadval ma‘lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, O‘zbekiston Respublikasida ish bilan band aholi soni hududlar va iqtisodiy faoliyat turlari kesimida tahlil etilganda, Jizzax (viloyat bo‘yicha jami bandlar soniga nisbatan ulushi 41,8%) va Sirdaryo (48,0%) viloyatlarida qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaligi sohasi, Navoiy (26,9%), Toshkent (19,9%) viloyatlari va Toshkent shahrida (19,1%) sanoat sohasi, Buxoro (15,2%) va Qashqadaryo (13,9%) viloyatlarida qurilish sohasi hamda Toshkent shahri (68,8 %), Namangan (53,6 %), Samarqand (52,2 %) va Andijon (52,0 %) viloyatlarida xizmatlar sohasi yuqori ulushga ega ekanligi kuzatildi.

Mamlakatimizda Harakatlar strategiyasiga muvofiq aholi bandligini ta‘minlash ustuvor vazifa sifatida belgilab olingan. Xususan, 2020 yil 10 oktyabrda “Aholi bandligi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni qabul qilindi.

Shuningdek, aholi bandligini ta‘minlashga qaratilgan chora - tadbirlar amalga oshirilishining moliyaviy manbalari shakllantirildi. Xususan, mustaqillik yillarida birinchi bor respublika byudjetidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri Bandlikka ko‘maklashish jamg‘armasiga 2018 yilda 150 milliard so‘m ajratildi, 2019 yildan boshlab esa 300 milliard so‘mdan kam bo‘lmagan miqdorda mablag‘lar ajratilishi byudjet parametrlarida belgilandi. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari huzurida yangi ish o‘rinlari tashkil etishni rag‘batlantirish hududiy jamg‘armalari tashkil etildi, ularda

mahalliy byudjetlar daromadlarining prognoz parametrlarini oshirib bajarishdan tushadigan 40 foizgacha bo'lgan miqdordagi daromadlar shakllantirilmoqda. Shakllantirilgan mablag'lar «Mikrokreditbank», «Agrobank» va Xalq bankida kredit liniyalarini ochish va yangi ish o'rinlari tashkil etishni nazarda tutuvchi kichik va miniloyihalarni amalga oshirish uchun mikrokreditlar ajratish maqsadida yo'naltirilmoqda.

Ikkinchidan, aholi bandligini ta'minlash bo'yicha bir nechta muhim, faol instrumentlar joriy etildi. Xususan, Bandlikka ko'maklashish jamg'armasidan tadbirkorlik faoliyatini boshlamoqchi bo'lgan ishsiz shaxslarga, aholining ijtimoiy ehtiyojmand qatlamlarini kvota sonidan ortiq ishga qabul qilgan tashkilotlarga, aholi bandligiga ko'maklashish markazlarining yo'llanmasi bo'yicha ishga qabul qilingan xodimlarni kasbga qayta o'qitish va malakasini oshirish uchun ish beruvchilarga bir martalik subsidiyalar berilishi joriy etildi.

2019 yilda subsidiya va grantlarning ajratilishi uchun Bandlikka ko'maklashish jamg'armasidan 8,1 milliard. so'm belgilangan, shuning evaziga 8 mingta ishsiz shaxsning bandligi ta'minlanadi.

Uchinchidan, aholining ish bilan bandligini ta'minlash uchun bir nechta muhim imtiyozlar berildi, jumladan:

– qishloq tumanlarida aholi soni 5 ming kishidan kam bo'lgan aholi punktlarida sartaroshxona, yakka tartibdagi buyurtmalar bo'yicha kiyim tikish, poyabzal ta'mirlash xizmatlarini ko'rsatish, jamoat hammomlarini tashkil etish bo'yicha yakka tartibdagi tadbirkorlar 2023 yil 1 iyulgacha barcha turdagi soliqlar to'lashdan ozod etilgan;

– yakka tartibdagi tadbirkorlar har bir yollangan xodimga to'lanadigan qat'iy belgilangan soliqni to'lashdan ozod etilgan, yuridik shaxs tashkil etmagan holda ish boshlagan oilaviy tadbirkorlik subyektlariga 3 nafargacha mehnatga layoqatli yoshga

to'lgan boshqa yaqin qarindoshlarini jalb etish huquqi berilgan. Ushbu imtiyozlar ta'sirida yangi ro'yxatdan o'tgan yakka tartibdagi tadbirkorlar soni 2018 yilda 2017 yilga nisbatan 28 mingdan 90 mingga oshgan, shu jumladan qishloq joylarda maishiy xizmatlar ko'rsatish sohasida 36,1 mingga ko'paygan, yakka tartibdagi tadbirkorlarda yollanib ishlaydigan xodimlar soni 93 mingga ko'paygan.

Shuningdek, 2020 yilning 9 oyi davomida Xitoy tajribasi bo'yicha yurtimiz bo'yicha 8,7 ming gektar foydalanilmayotgan yer maydonlarini o'zlashtirish orqali 412 ta kooperativlar tashkil etilib, kooperativlarga 19,2 ming nafar ishsiz, kam ta'minlangan va kambag'al oila a'zolari birlashtirilgan va ularga kooperativlarning ustav fondiga a'zolik ulushi sifatida 45,0 mlrd.so'm subsidiya mablag'lari ajratilgan. Shaxsiy tomorqalarni rivojlantirish uchun 30,8 ming kam ta'minlangan, ayniqsa "temir daftar"ga kiritilgan oilalarga engil tipdagi issiqxona qurish, shaxsiy va dala tomorqasida ekishga urug'lar va ko'chatlar hamda sug'orish vositalarini harid qilish uchun 84,6 mlrd.so'm subsidiya berilgan²⁶.

8.2. Qishloq xo'jaligidagi mehnat bozori

Mehnat bozori tushunchasi. Mehnat bozori iste'mol tovarlari, kapital tovarlar, investitsiya va moliyaviy-kredit bozorlari bilan bir qatorda bozor mexanizmining ajralmas qismidir. Umuman bozor iqtisodiyotining faoliyatisiz uning rivojlanishi mumkin emas.

Mehnat bozori - bu mehnatni takror ishlab chiqarish uchun hayotiy vositalar fondiga ishlash uchun individual qobiliyatni almashtirish jarayonida yuzaga keladigan murakkab munosabatlar tizimi. Mehnat bozorini mehnat bozori deb tushunish kerak, chunki ishchi kuchi tovar emas va shuning uchun bozor munosabatlarining ob'yekti bo'lishi mumkin emas. Mehnat bozorining shakllanishi

---

²⁶ Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi axborot xizmati ma'lumotlari. 2020 y. Manba: www.mehnat.uz

erkin bozorda tovar sifatida mehnatga ega bo'lgan erkin ishchining paydo bo'lishini anglatadi.

To'liq huquqli, raqobatbardosh mehnat bozorining mavjudligi va ishlashi bir qator shartlarni bajarishni talab qiladi. Ularning asosiylari:

- mehnat bozorida talab va taklif tomonlarini ifodalovchi ko'plab mustaqil subyektlar;
- mehnat bozorida xo'jalik yurituvchi subyektlarning xatti-harakatlarini bozor motivatsiyasi;
- mehnat bozorlaridagi subyektlar uchun iqtisodiy tanlash erkinligi;
- mamlakat iqtisodiyotidagi umumiy raqobat muhiti.

Mehnat bozori, boshqa barcha bozorlar singari, narxlar muvozanati asosida ishlaydi. "Mehnatning bozor bahosi, - deb yozgan A. Smit," bu talab va taklif o'rtasidagi munosabatlarning tabiiy ta'siri tufayli haqiqatan ham to'lanadigan narx: ish kam arzon bo'lsa mo'l-ko'l bo'lganida mehnat qimmat bo'ladi"²⁷.

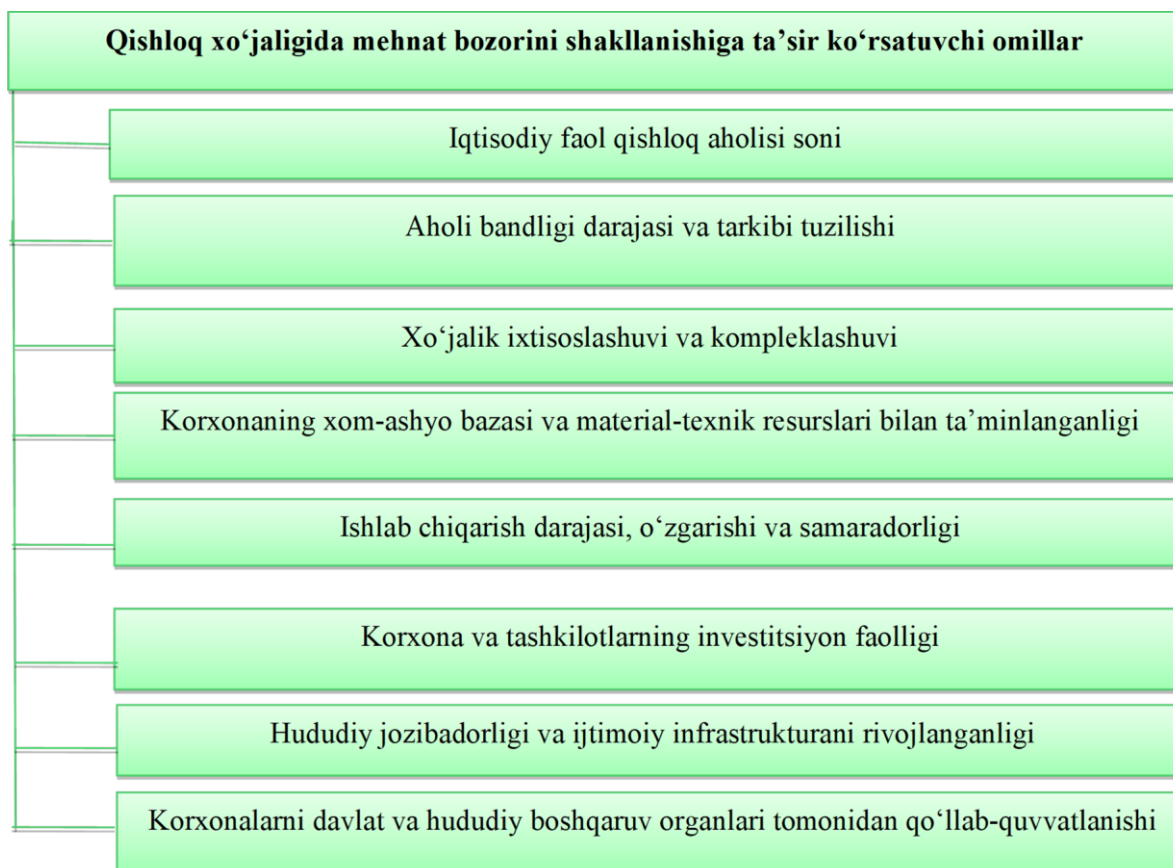
Mehnatni jamoatchilik bahosiga mos keladigan muvozanat narxi mehnat xizmatlarini yetkazib berish shartlari bilan mehnatning cheklangan mahsuldorligiga mos keladigan darajada belgilanadi. Mehnatning muvozanat bahosi ish haqining mavjudligini ta'minlaydigan va jismoniy zaruriy vositalar minimumiga yaqin bo'lgan ish haqi darajasiga mos kelishi kerak.

Mehnat narxiga bir qator omillar ta'sir qiladi, ular orasida:

- eng kam ish haqi, iste'mol savatining minimal miqdoridan kelib chiqib, hayotning fiziologik minimumini ta'minlaydi;
- me'yorni qoplash va mehnatni ko'paytirish uchun zarur bo'lgan yashash vositalarining narxi;
- mehnat bozori sharoitlari, talab va taklifning ta'siri.

---

²⁷ Смит А. Исследование о природе и причинах богатств народов: Пер. с англ. Петрозаводск, 1993. 320 с.

8.2-rasm. Qishloq xo'jaligida mehnat bozorini shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar

Mehnat bozori talab va taklif toifalariga asoslanadi. Talab ish beruvchilar mintaqasida mavjud bo'lgan ishchi kuchiga bo'lgan talabga qarab belgilanadi. Ish kuchi ma'lum bir mintaqada aholisining mehnat qilish qobiliyatiga qarab shakllanadi (8.2-rasm).

Ish kuchiga talab ish joylari mavjudligi, mamlakat iqtisodiyotidagi tarkibiy o'zgarishlar, investitsion salohiyat va uning tarkibiy tuzilishi kabi omillar bilan belgilanadi, o'z navbatida ishchi kuchi taklifi mehnatga layoqatli yoshdagi aholining mavjudligiga, yollangan ishchi yoki tadbirkorning demografik sharoitlariga, ist'emol fondi va mehnatni rag'batlantirishga ta'sir qiladigan pul daromadlarining nisbati, ishchi kuchi va jamiyatning moliyaviy imkoniyatlarini rivojlantirish uchun ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlariga bog'liq.

O‘zbekistondagi mustaqillik yillaridagi demografik vaziyatdan kelib chiqib mehnat resurslari dinamikasi ijobiy tendentsiyaga ega. Mehnat resurslari soni 2005 yilda 12594,0 ming kishidan 2018 yilga kelib 18835,6 ming kishiga ya‘ni 149,5%ga o‘sgan. O‘zbekistonda aholining ish bilan bandlik darajasi 2005 yildagi 72,3foizdan 2018 yilda 70,4 foizga pasaydi. Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasi mehnat bozorida asosiy muammo bu mavjud mehnat resurslarini to‘la samarali inklyuziv bandligini ta‘minlash bo‘lib hisoblanadi. Bu davrda aholining iqtisodiy faollik darajasi 72,3 % dan 77,7% ga oshdi. Aholining iqtisodiy nafaollik darajasi 27,7% dan 22,3 % ga tushdi va ishsizlik darajasi 5,4% dan 9,3% ga o‘ydi (8.2-jadval).

8.2-jadval. O‘zbekiston Respublikasida mehnat bozorining asosiy indikatorlari(yillik o‘rtacha)²⁸

Ko‘rsatkichlar	2005y.	2010y.	2015y.	2017y.	2018y.
Mehnat resurslari, ming kishi	12594,0	16504,2	17663,1	18672,5	18835,6
Iqtisodiy faol aholi soni, ming kishi	10196	12286,6	12850,1	14357,3	14641,7
Aholining iqtisodiy faollik darajasi, % da	72,3	70,7	70,0	76,9	77,7
Iqtisodiyotda bandlarning o‘rtacha yillik soni, ming kishi	8983,0	11628,4	12223,8	13520,3	13273,1
Bandlik darajasi, % da	72,0	66,9	66,6	72,4	70,4
Ishsizlar soni, ming kishi	658,2	658,2	626,3	837,0	1368,6
Ishsizlik darajasi, % da	5,4	5,4	4,9	5,8	9,3
Iktisodiy nafaol aholi, ming kishi	3575,6	4439,4	4714,2	4315,2	4193,9
Iqtisodiy nafaollik (passivlik) darajasi, % da	27,7	25,5	25,7	23,1	22,3

²⁸ O‘zbekistonda ijtimoiy rivojlanish va turmush darajasi. Statistik to‘plam.-T., 2019.-43-bet.; O‘zbekiston Respublikasi yillik statistik to‘plami 2005-2018 yillar.-T.: O‘zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi ma‘lumotlari asosida tuzildi.

Qishloq mehnat bozori milliy mehnat bozorining tarkibiy qismi bo‘lib, hudud bo‘yicha qishloqda joylashganligi, unda agrar munosabatlar ustunlik qilishi bilan ajralib turadi.

Qishloq mehnat bozorining asosiy xususiyatlarini quyidagilarda ko‘rish mumkin:

- mehnat bahosining monopsoniya xususiyatiga egaligi. Ma‘lumki, monopsoniya xususiyatiga ega mehnat bozori deyilganda bir xaridorga (ish beruvchiga) ko‘p sonli sotuvchilar (yollanma xodimlar) to‘g‘ri kelishi tushuniladi. Chunki, xuddi ayrim shaharlarda yagona korxonalar mavjud bo‘lganidek, ko‘pchilik qishloq joylarida asosiy xo‘jalik yurituvchi subyektlar–fermer xo‘jaliklari yoki qishloq xo‘jaligi korxonalar yagona ish beruvchi bo‘ladilar;

- shahar mehnat bozorlaridan farqli ravishda qishloq mehnat bozorlari hudud birligiga to‘g‘ri keladigan ishchi kuchi va ish joylarining kamligi, turar joy bozori va ijtimoiy infratuzilmalarning rivojlanmaganligi oqibatida ishchi kuchi harakatchanligi pastligi xususiyatlariga egadir;

- qishloq joylarida ishsizlikning shaharlardagiga qaraganda jiddiy ravishda davomiyliigi. Bu mazkur hududlarda yangi ish joylari yaratish sur‘atlari nisbatan sustligi bilan izohlanadi. Ayniqsa, qishloqdagi institutsional islohotlar natijasida mehnat unumdorligining sezilarli ravishda ortishi ortiqcha ishchi kuchlarining bo‘shatilishiga olib keldi²⁹.

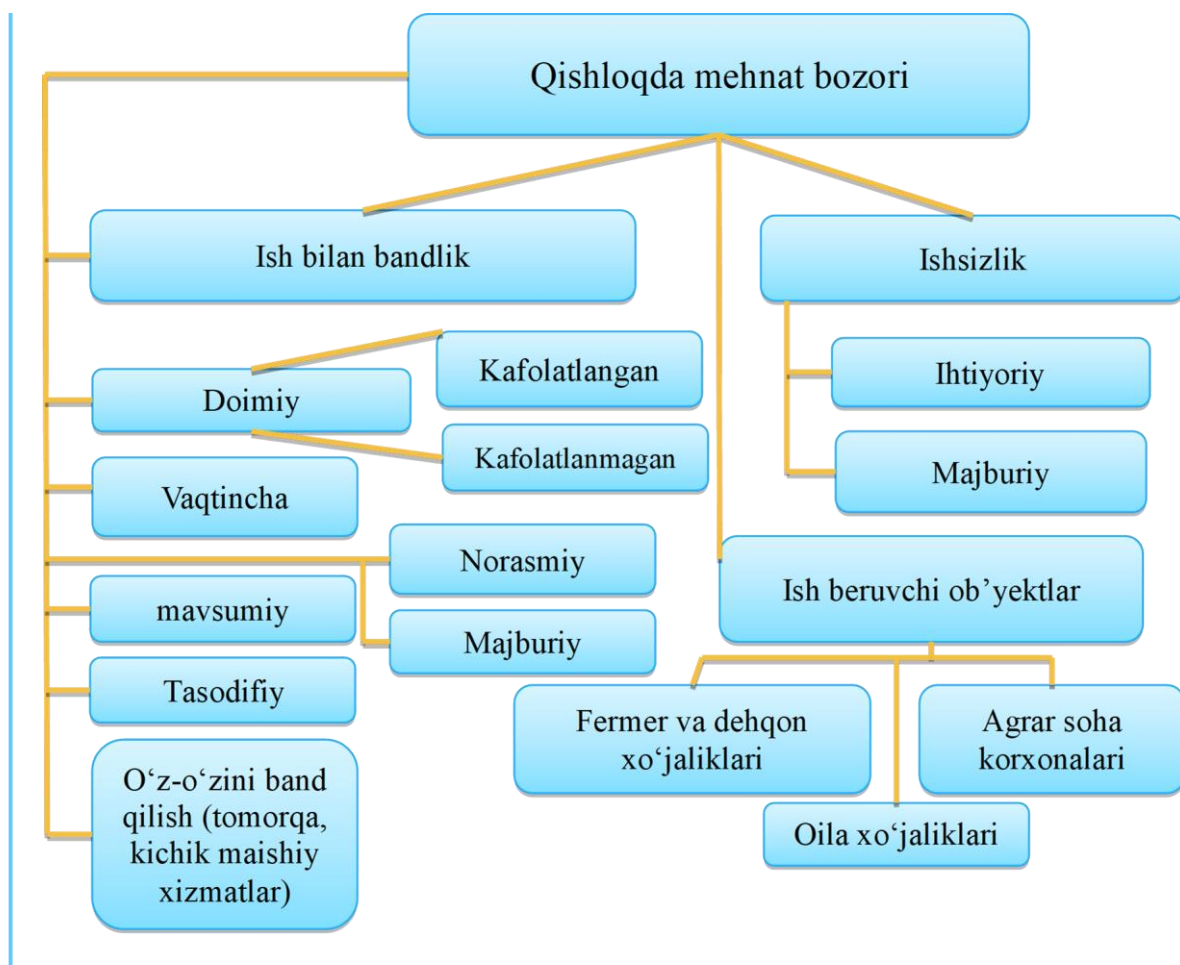
---

²⁹ Amanov O.A. Qishloq mehnat bozorini modernizatsiyalashning asosiy yo‘nalishlari. Monografiya. - Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2014. B.77.

O‘zbekistonda, dunyoning ko‘plab boshqa joylarida bo‘lgani kabi, vaqtinchalik bandlik ham keng tarqalmoqda. Afsuski bunday holat ish beruvchilarni ham qanotlantimoqda yoki aksincha ularga mayfaat keltimoqda. Ikkinchi tomonda ishlovchiga vaqtinchalik mablag‘ manbasi sifatida xizmat qilmoqda. Odatda to‘liq ish kunida ishlash imkoni bo‘lmagan, yoki oila tashvishi yoki talabalar kabilar foydalanishga harakat qilishadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 26 aprelda qabul qilgan “Fermer, dehqon xo‘jaliklari va tomorqa yer egalari

8.3-rasm. Qishloqda mehnat bozori³⁰

faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-3680 son Qarori qabul qilindi. Qarorda belgilanadiki: “dehqon xo‘jaligi va 4 sotixdan kam bo‘lmagan tomorqa yerida band bo‘lgan yoki ushbu uchastka qoramol yoxud

³⁰ Muallif ishlanmasi

50 boshdan kam bo‘lmagan parranda parvarishlayotgan jismoniy shaxslar tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Byudjetdan tashqari pensiya jamg‘armasiga yiliga eng kam oylik ish haqining bir barobari miqdorida sug‘urta badali to‘lagan taqdirda, sug‘urta badali to‘lagan yil mehnat stajiga kiritiladi”³¹. Bu qaror Respublikamiz qishloq hududlarida yashayotgan uy xo‘jaliklaridagi yashirin ishsizlikni bartaraf etib ularni iqtisodiy faollikga yo‘naltiradi.

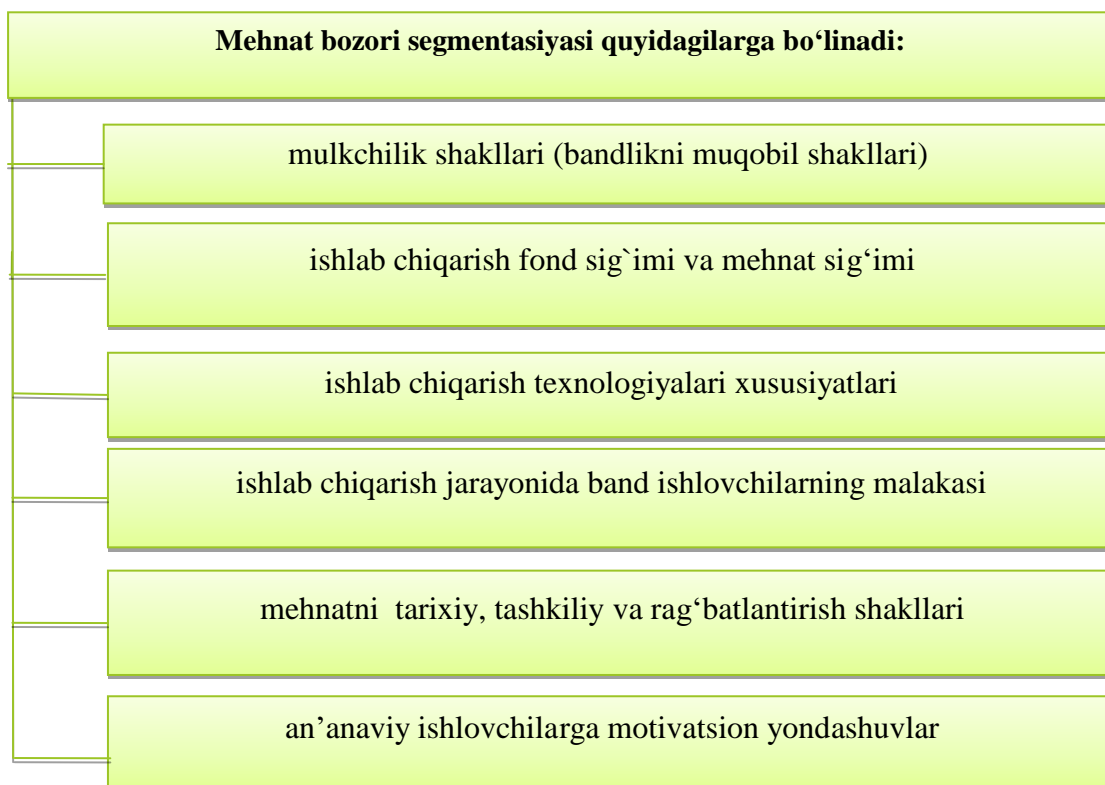
Mehnat bozorining segmentatsiyasi. Mehnat bozori o‘ziga xos segmentatsiyaga ega. Mehnat bozorida segmentatsiyalashning mohiyati shundan iboratki, ma‘lum tarmoqlar va kasblarda nogiron ishchilarning ayrim toifalari segmentlangan bozordan tashqariga chiqmaydi va boshqa bandlik sohalarida boshqa ishchilar bilan raqobatlashmaydi. Xodimlarning raqobati bozor segmenti doirasida amalga oshiriladi.

Mehnat bozorining uchta o‘ziga xos segmentlari mavjud: birlamchi mehnat bozori; ikkilamchi mehnat bozori; ishsizlik.

Birlamchi mehnat bozorining segmenti yuqori ish haqi, yaxshi mehnat sharoitlari, barqaror bandlik, xizmatga ko‘tarilish imkoniyati, shuningdek ijtimoiy sharoitlar bilan ta‘minlangan (kvartira, oziq-ovqat, xizmatlar va kafolatli nafaqa to‘lovlari) ishchilarni o‘z ichiga oladi. Ikkilamchi mehnat bozoriga kiradigan mehnatga layoqatiz ishchilar guruhlari umuman boshqacha pozitsiyada. Ular ko‘pgina imtiyozlardan qisman yoki to‘liq mahrum, ba‘zida ular ishlab chiqarishni to‘xtatish va qisqa muddatli tayyorlashni kutishadi. Ushbu guruhda ishchilarni eng tez-tez qisqartirish va ishdan bo‘shatish. Mehnat bozorining ushbu segmenti doimiy ishlaydigan ishchilar, shuningdek jalb qilingan ishchilardan iborat. Mehnat bozorining segmentlanishi quyidagi sohalarga bo‘linadi (8.4-rasm).

---

³¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 26 aprelda qabul qilgan “Fermer, dehqon xo‘jaliklari va tomorqa yer egalari faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-3680 sonli qarori

8.4- rasm. Mehnat bozorining segmentlanishi

Mehnat bozorining maxsus segmenti ishsizlardir. O‘zbekiston Respublikasining 1998 yil 1 maydagi yangi tahrirda qabul qilingan “Aholini ish bilan ta‘minlash to‘g‘risida”gi qonuniga binoan ishsizlar 16 yoshdan boshlab to pensiyaga chiqish huquqini olishgacha bo‘lgan yoshdagi, ishga va ish haqi (mehnat daromadi)ga ega bo‘lmagan, haqiqatda ish qidirayotgan, mehnat qilishga, kasb-kor tayyorgarligi va qayta tayyorgarlikdan o‘tishga tayyor shaxs sifatida ish bilan ta‘minlash davlat xizmatlarida ro‘yxatga olingan va shu xizmatlar maqbul keladigan ishni taklif qilmagan, lekin mehnatga layoqatli shaxslar ishsizlar deb hisoblanadilar³².

Mehnat bozorining segmentatsiyasiga quyidagi omillar ta‘sir qiladi.

- xodimlarning ta‘lim va kasbiy darajasi;
- ishchilarni jinsiga qarab kamsitish;
- etnik va diniy xususiyatlar;
- ishchilarni yoshiga qarab kamsitish.

³² O‘zbekiston Respublikasining 1998 yil 1 maydagi yangi tahrirda qabul qilingan “Aholini ish bilan ta‘minlash to‘g‘risida”gi qonuni. Manba: www.lex.uz.

Yuqori malakali ishchilar, yuqori malakaga ega bo'lgan ishchilar, qoida tariqasida, raqobatdosh mehnat bozorida g'olib chiqishadi va ma'lum bir lavozimga ishga qabul qilishda ustunlik beriladi. Shu bilan birga, erkaklar etakchi va yanada malakali lavozimlarga, ayollar kamroq obro'li ishlarga jalb qilinishi ularning malaka va maoshlari past holatlari ham mavjud.

Kamsituvchi omil, shuningdek, ma'lum bir sohalarda o'rta yoshdagi ishchilarni yollash, yoshlar guruhlari esa kasbiy va ish darajasining pastligidir.

Shunday qilib, mehnat bozorini segmentatsiyalash iqtisodiyotdagi ish o'rinlarini ish kuchiga bo'lgan talab va mehnat xizmatlari narxiga qarab taqsimlashga asoslangan.

Qishloq xo'jaligidagi mehnat bozorlarining tasnifi.

Mehnat bozorining ikki turi mavjud: ichki va tashqi. Ichki bozor korxonada ichidagi xodimlarning harakatiga asoslanadi. Nisbatan alohida ichki mehnat bozorlarining paydo bo'lishi ushbu ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan o'ziga xos talablar bilan belgilanadi. Kompaniya mehnatni o'qitish ish joyida bevosita o'tkazilishi kerak. Ichki bozorlarda ish sharoitlari va ish haqi ma'muriy qoidalar bilan tartibga solinadi.

Tashqi mehnat bozori ishlab chiqarishni davriy rivojlantirish ehtiyojlariga javob beradi va ichki bozor iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarga mos keladi.

Milliy mehnat bozori mintaqaviy bozorlarning o'zaro ta'siri asosida shakllanadi. Mintaqaviy mehnat bozori, o'z navbatida, viloyat, tuman, shaharning hududiy bo'linishiga mos keladigan mahalliy mehnat bozorlaridan iborat.

Mehnat bozorining mintaqaviy segmentatsiyasi ishchi kuchi taklifini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi, chunki uni ko'paytirish asosan ma'lum bir hududda amalga oshiriladi. Ishchi kuchi aholining ijtimoiy-demografik tuzilishiga, ijtimoiy foydali

ishlarning bandlik tuzilmasiga va yollangan ishchilarning kasbiy malaka tuzilishiga qarab shakllanadi.

O‘z navbatida, ishchi kuchiga talab tabiiy resurslar sharoiti, mintaqaviy va iqtisodiy xususiyatlar, ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning tezlashishi, investitsiya va ijtimoiy siyosat ta‘sirida o‘zgarib boradi.

8.3. Qishloq xo‘jaligida bandlik va ishsizlik

Bandlik tushunchasi. Iqtisodiy kategoriya sifatida bandlik bu mehnatga layoqatli aholining ijtimoiy mahsulot yaratish borasidagi faoliyati. To‘liq bandlik iqtisodiy faol aholiga nisbatan hisobga olinadi. Bularga mahsulotlar, tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish bilan shug‘ullanadigan shaxslar kiradi. Iqtisodiy faol aholining mehnat holati ma‘lum bir davrda ishlagan kunlar soniga qarab belgilanadi.

Iqtisodiy faol aholi toifalariga quyidagilar kiradi:

- ish haqi to‘lanadigan shaxslar (ishchilar va xizmatchilar);
- doimiy ishchilar, ish haqi to‘lanmagan oila a‘zolari;
- mavsumiy ishchilar, ish haqi to‘lanmagan oila a‘zolari;
- mavsumiy va tasodifiy ishchilar, obyektiv sabablarga ko‘ra vaqtincha ishlamayotgan shaxslar;
- talabalarni o‘qishni yarim vaqtda ishlash bilan birlashtirish;
- o‘quvchilar va ish joyida kasbiy tayyorgarlikdan o‘tgan va stipendiya yoki maosh oladigan shaxslar.

Xulosa qilib aytganda -bandlik ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya bo‘lib, mehnatga layoqatli aholi qatlamini ijtimoiy-foydali faoliyat turlarida ishtiroki shakli sifatida aniqlash mumkin va shunga mos daromad oladigan, yoki ish o‘rinlariga bo‘lgan talabni ta‘minlaydigan iqtisodiyotning holatini ifodalaydi³³. Bandlikning samarali xarakteri daromad keltiradigan ijtimoiy foydali faoliyat bilan shug‘ullanishni va ish o‘rinlarining iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan maqsadga muvofiqligini ko‘zda tutadi.

---

³³Slezinger G.E. Trud v usloviyax ro‘nochnoy ekonomiki. M.:Infra-M -1996.-C.51.

Iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq ish o‘rinlari deganda insonga o‘zining shaxsiy manfaatlarini ro‘yobga chiqarish, fan va texnika yutuqlaridan foydalanib, yuqori mehnat unumdorligiga erishish hamda ishchi va uning oilasining me‘yorida takror ishlab chiqarilishini kafolatlaydigan, yetarli ish haqiga ega bo‘lish imkoniyatini beradigan ish o‘rinlari tushuniladi.

O‘zbekiston Respublikasining Mehnat Kodeksi³⁴ da hamda O‘zbekiston Respublikasining “Aholini ish bilan ta‘minlash to‘g‘risida”gi qonunida bandlik kengroq, fuqarolarning shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish bilan bog‘liq bo‘lgan, mehnat daromad keltiradigan ijtimoiy foydali faoliyatlari sifatida ta‘riflanadi³⁵.

Iqtisodiyot tarmoqlari tarkibini tahlil qilish shuni ko‘rsatmoqdaki, sanoatda band bo‘lganlarning ulushi 2005-2018 yillarda 13,2% dan 13,7% ga o‘sdi, qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligida band bo‘lganlar ulushi esa 29,1% dan 14,6% ga kamaydi. Qurilish hamda tashish va saqlash, savdoda band bo‘lganlarning ulushi oshdi. Ta‘lim, sog‘liqni saqlash sohalarida ish bilan bandlarning iqtisodiyotda band bo‘lganlarning umumiy sonidagi ulushlari tahlil davrida pasayish tendentsiyasiga ega bo‘ldi.

Ta‘kidlash joizki, mehnat resurslarining 22,3 foizini iqtisodiy nafaol aholi, ishsizlik darajasining 9,3 foizga yaqinni tashkil etishi mehnat resurslaridan unumli foydalanish borasida foydalanilmayotgan zahiralarda hamda muammolar mavjudligidan dalolat beradi. Shu boisdan mehnat resurslaridan to‘liq, oqilona va samarali foydalanish omillaridan foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu haqda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev ta‘kidlaganlaridek, “Yurtimizda yiliga 1,5 million odamni ishga joylashtirishga ehtiyoj bo‘lsa-da, o‘tgan yili

---

³⁴ O‘zbekiston Respublikasi Mehnat Kodeksi. -Toshkent.: “Adolat”, 1996. -256 b.

³⁵ O‘zbekiston Respublikasining “Aholini ish bilan ta‘minlash to‘g‘risida”gi Qonuni (Yangi tahriri) 2-moddasi, 1998 yil 1 maydagi 616-I sonli O‘zR Qonuni bilan tasdiqlangan. //http://www.lex.uz

Bandlikka ko‘maklashish markazlari atigi 248 ming kishini yoki 16,5 foizini ishga joylashtirgan. Buning asosiy sabablari ish faoliyatidagi eskirgan shakl va usullar hamda bandlik muammolarini hal etishdagi rasmiyatchilik bilan bog‘liq”³⁶.

8.3-jadval. Iqtisodiyot tarmoqlari bo‘yicha band aholi soni (foizda)³⁷

Tarmoqlar	2005y	2010y	2015y	2017y	2018 y	2020 yil, 1-yarim yillik
Iqtisodiyotda jami bandlar	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
shu jumladan tarmoqlarda:						
Qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi	29,1	26,8	27,6	27,3	24,6	26,6
Sanoat	13,2	13,8	13,6	13,5	13,7	13,2
Qurilish	8,4	8,9	9,3	9,5	11,5	9,9
Savdo	8,9	10,6	10,8	11,0	13,2	10,2
Tashish va saqlash	4,4	4,4	4,7	4,8	5,7	4,5
Yashash va ovkatlanish bo‘yicha xizmatlar	2,2	2,1	2,3	2,3	2,4	
Axborot va aloqa	0,4	0,5	0,5	0,5	0,6	
Moliya va sug‘urta faoliyati	0,5	0,6	0,5	0,5	0,6	
Ta‘lim	9,4	9,5	8,5	8,2	8,9	8,3
sog‘liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatish	5,0	5,1	4,6	4,5	5,2	4,8
san‘at, ko‘ngil ochish va dam olish	0,5	0,6	0,5	0,5	0,6	
boshqa turdagi xizmatlar ko‘rsatish	17,2	17,1	17,1	17,4	23,0	22,4

³⁶O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma‘ruzasi //‘ Xalq so‘zi gazetasi, 2017 yil 16 yanvar, №11 (6705).

³⁷O‘zbekistonda ijtimoiy rivojlanish va turmush darajasi. Statistik to‘plam.-T., 2014.-47-bet; O‘zbekiston Respublikasi yillik statistik to‘plami 2010-2016 yillar.-T.: O‘zbekiston Respublikasi Bandlik va mexnat munosabatlari vazirligi ma‘lumotlari asosida tuzildi.

Ushbu keltirib o‘tilgan holat mamlakatimizda mehnat bozori mutanosibligini va infratuzilmasi rivojlanishini ta‘minlash, ishsizlik darajasini kamaytirish masalasiga alohida e‘tibor qaratishni taqozo etadi. O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan band bo‘lgan aholi yil sayin ortib bormoqda. Agar iqtisodiyotning bu sektorida bandlar soni 2013 yilda 4239,2 ming kishini tashkil etgan bo‘lsa, 2018 yilda bu raqam 4308,0 ming kishiga teng bo‘lgan. Ya‘ni buguni kunda jami ish bilan band aholining 32,4 foizi norasmiy sektorda band hisoblanadi.

Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasida inklyuziv bandlikni ta‘minlashda barqaror va samarali “aqli ish o‘rinlari”ni yaratish muammosi turibdi³⁸. Chunki rivojlangan davlatlarda yangi ish o‘rinlarini tashkil etishga yuqori talablar qo‘yilmoqda. Ularga: kafolatlangan bandlik, ijtimoiy himoya, normal mehnat sharoiti va minimal ish haqi darajasi. Bu turdagi xarajatlar ba‘zi bir rivojlangan davlatlarda bir ish o‘rin uchun (1800 evroga) bormoqda. Rivojlanayotgan davlatlarda esa yangi ish o‘rinlarini tashkil etishga bunday talablar yo‘q. Masalan qishloq aholisiga davlatdan belgilangan talablarga asosan yirik shoxli qoramol olib berish bilan yoki uni biror bir xunarmandlar uyushmasiga a‘zo qilib qo‘yish bilan uni ish bilan bandlar safiga qo‘shish mumkin. Natijada davlat statistika qo‘mitasi belgilangan darajada daromadni ta‘min eta olmaydigan va qisqa muddatlarda yo‘q bo‘lib ketadigan nobarqaror ish o‘rinlarini ifoda etadi.

Qishloq xo‘jaligida bandlik o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Ular sohadagi bandlikning iqtisodiy sharoitlari bilan bog‘liq. Qishloq xo‘jaligida mehnat yer bilan uzviy bog‘liqdir. Bu yerda yer mehnat munosabatlarining moddiy tashuvchisi sifatida ishlaydi. Mehnat natijalariga tabiiy biologik jarayonlar sezilarli darajada ta‘sir qiladi. Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish va

---

³⁸ Чепел С. Системный анализ и моделирование перспектив устойчивого развития национальной экономики Узбекистана. // Издательство IFMR 2014. – 214 с.

mehnatning mavsumiyligi bilan bog‘liq holda ijtimoiy ishlab chiqarish tomonidan ishchi kuchiga talab notekis. Bunda doimiy va mavsumiy ishchi kuchlari farq qiladi. Doimiy ishchilar asosan doimiy miqdordagi ishlarni bajarishga va mavsumiy mehnat mavsumiy ishlarga jalb qilinadi.

Miqdoriy jihatdan qishloq xo‘jaligida bandlik ikki shaklda namoyon bo‘ladi: to‘liq va to‘liqsiz. To‘liq ish bilan ta‘minlash xodimlarning yil davomida ishlashini kafolatlaydi. Bular asosan chorvadorlar, traktoristlar, mutaxassislar va ishlab chiqarish menejerlari. To‘liqsiz ish bilan bandlik to‘liqsiz ish kuni, to‘liq hafta ish kuni, to‘liqsiz oylik ish kuni va to‘liqsiz yillik ish kuni bilan tavsiflanadi. Ushbu toifaga ot sporti bilan shug‘ullanadigan ishchilar, traktoristlarning ayrim guruhlari, nafaqadagi ishchilar va mavsumiy ishlarda jalb qilingan xotin-qizlar va hakazolar kiradi.

Band fuqarolarga quyidagilar kiradi:

- to‘liq yoki qisman ish haqi evaziga ishlaydigan xodimlar, shu jumladan mavsumiy va vaqtinchalik ishchilar;
- tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanadigan;
- o‘zlarini mustaqil ravishda ish bilan ta‘minlash;
- yordamchi sohalarda band bo‘lgan va shartnomalar bo‘yicha mahsulot sotgan;
- fuqarolik-huquqiy shartnomalar bo‘yicha ishlarni bajarish, shuningdek ishlab chiqarish kooperativlari a‘zolari.

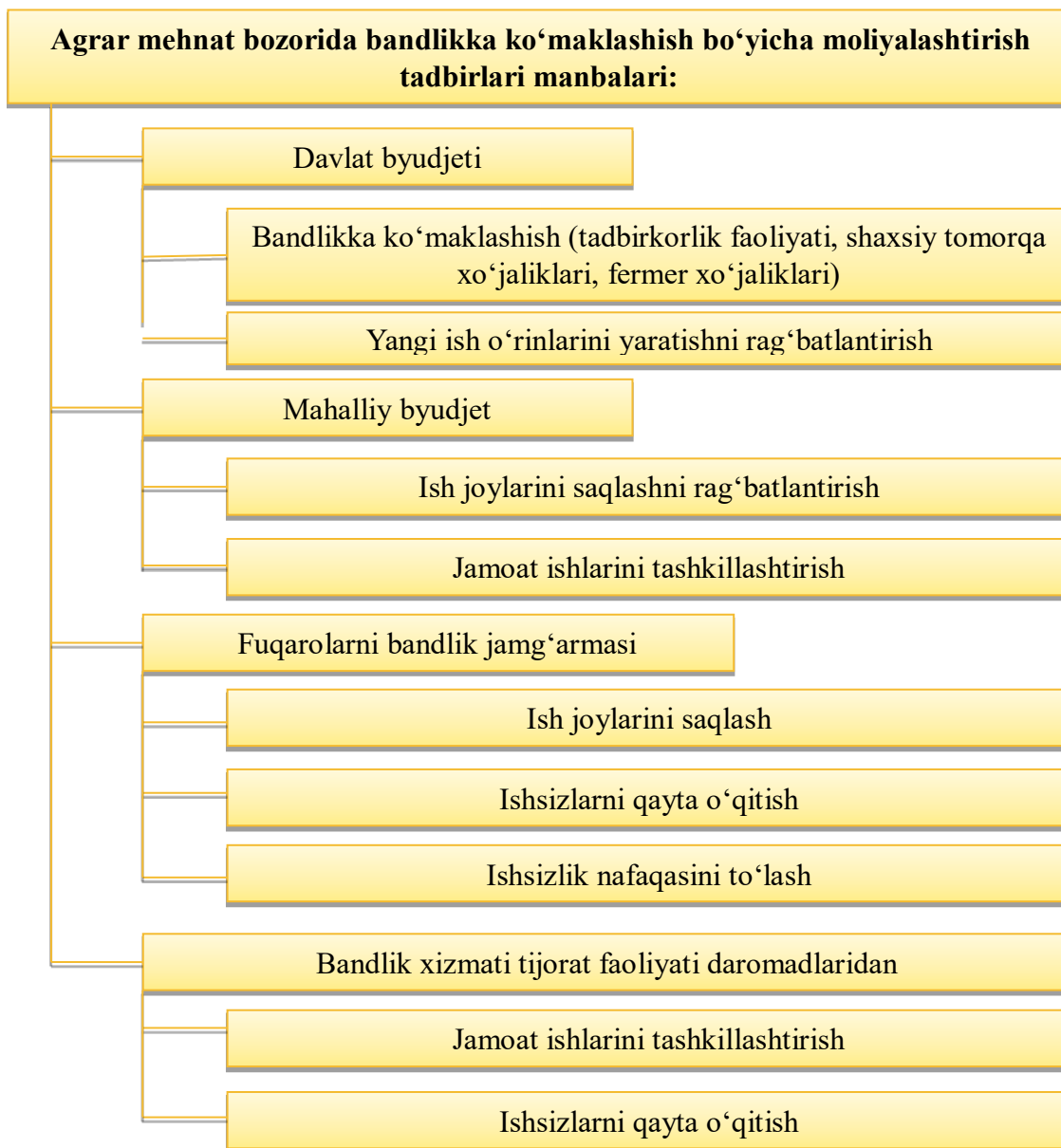
To‘g‘ridan-to‘g‘ri mehnat bozorida band bo‘lmagan subyekt - band bo‘lmagan aholi hisoblanadi. U quyidagi guruhlarga bo‘linadi:

- korxonalarda ishdan bo‘shatilgan yoki hech qachon ishda qatnashmagan va ishlashni istamaydigan, yashash uchun qonuniy manbalari bo‘lmagan shaxslarning ixtiyoriy ishsizligi;
- turmush o‘rtoqlardan biri yoki ota-onasi yoki ularning qaramog‘ida bo‘lganlar hisobiga yashaydigan aholining ixtiyoriy ishsizligi;

- ishlab chiqarish tufayli turli sabablarga ko‘ra ishdan bo‘shatilgan, bitta ish joyidan bo‘shatilgan, ammo mehnat birjasida ro‘yxatdan o‘tishga vaqtlari bo‘lmagan aholining majburiy ishsizligi;

- majburiy ishsizlik - ishsizlar, ya‘ni ishlashni va daromad olishni istagan va mehnat birjasida ro‘yxatdan o‘tgan odamlar.

Qishloq xo‘jaligidagi bandlik faoliyatini moliyalashtirish manbalari quyidagilar (8.5-rasm).

8.5-rasm. Qishloq xo‘jaligida bandlik faoliyatini moliyalashtirish manbalari

Ishsizlik tushunchasi va turlari. Ishsizlar - bu ish va daromadga ega bo‘lmagan, munosib ish topish uchun bandlik

xizmati tomonidan ro'yxatga olingan, ish qidirayotgan va uni boshlashga tayyor bo'lgan mehnatga layoqatli fuqarolar. Qishloq xo'jaligida ishsizlik turli sabablarga ega bo'lishi mumkin. Shu munosabat bilan ishsizlikning bir nechta turlari mavjud: friksion, tarkibiy va sikllik.

Friksion ishsizlik - bu ishsizlar ish izlayotgan yoki yaqin kelajakda uni kutayotgan ishsizlik. Friksion ishsizlik muqarrar va ma'lum darajada istalgan hisoblanadi. Ko'pgina ishchilar ixtiyoriy ravishda kam haq to'lanadigan, samarasiz ishdan yuqori maoshli va samaraliroq ishlarga o'tishadi. Shunday qilib, mehnat bozori yaratiladi va ishlaydi, ya'ni potentsial ish joylari soni va ish joylari soni o'rtasida nomuvofiqlik mavjud.

Friksion ishsizlik, o'z navbatida, tarkibiy ishsizlikka o'tadi. Tarkibiy ishsizlik - bu ishchi kuchiga bo'lgan umumiy talab tarkibidagi o'zgarishdir. Bozor munosabatlari sharoitida ba'zi kasb turlariga talab butunlay kamayadi yoki umuman to'xtaydi, boshqa kasblarga shu jumladan ilgari mavjud bo'lmagan yangi kasblarga talab ortadi.

Tarkibiy ishsizlik holatida ishsizlar tegishli qayta tayyorlash, qo'shimcha tayyorgarlik va ba'zan yashash joyini o'zgartirmasdan ishlay olmaydilar. Agar friksion ishsizlik qisqa muddatli xarakterga ega bo'lsa, unda tarkibiy ishsizlik uzoq muddatli xarakterga ega bo'ladi.

Sikllik ishsizlik deganda - ishlab chiqarishning pasayishi natijasida yuzaga kelgan ishsizlik tushuniladi. Shu bilan birga, tovarlar va xizmatlarga talab kamayadi, bandlik kamayadi va ishsizlik oshadi. Ishsizlikning bu turi talabning yetishmasligi bilan bog'liq. Iqtisodiyot inqirozni yengandan so'ng, ishlab chiqarish hajmi oshadi va tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun ishchi kuchiga ehtiyoj ortadi.

Ishsizlik darajasi (I_d) ishsizlar sonining umumiy ishchi kuchiga nisbati sifatida aniqlanadi. U quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$I_d = \frac{I_s}{(A_s + I_s)} \times 100$$

bu yerda I_s – ishsizlar soni, odamlar;

A_s – ish bilan band bo'lganlar soni, odamlar.

Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, G'arbiy Yevropada ishsizlik darajasi taxminan 10% ni tashkil etadi, shu jumladan Germaniyada 8,3%, Frantsiyada 12,2%, Italiyada 11,2% va Ispaniyada 23,9%. Amerika Qo'shma Shtatlarida ishsizlik darajasi 6,4% ni, Yaponiyada esa 2,9% ni tashkil qiladi. Sharqiy Yevropada ishsizlik darajasi Chexiyada 3,5% dan Polshada 15,7% gacha.

Ko'pgina mamlakatlarda ishsizlik darajasidagi tafovutlar iqtisodiy siyosatning tabiati bilan ham, iqtisodiyotning tuzilishi bilan ham, uni hisoblash usullari bilan ham belgilanadi. Agar u biron bir joyda ishlamasa va ish izlayotgan bo'lsa ishsiz hisoblanadi. Shunday qilib, odam ishsiz deb hisoblanishi uchun shunchaki ishga ega hohish bo'lishi yetarli emas. Uni topishga faol harakat qilish kerak. Biroq, turli mamlakatlarda ko'p odamlar hech qaerda ishlamaydi va ishsiz deb hisoblanmaydi. Bular nafaqaxo'rlar kabi odamlar toifalari; uyda bolalar bilan o'tirish; yangi ish boshlashdan oldin uzoq ta'til olish; yangi ish uchun kasbiy o'qitish davrini o'tkazish.

O'zbekistonda 2020 yil 1 yanvar holatiga ishsizlik darajasi milliy iqtisodiyotda 9 foizni tashkil etadi va Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi tomonidan ro'yxatga olish ma'lumotlari asosida belgilanadi. Eng yuqori ishsizlik darajasi 9,7 foiz bilan Qoraqalpog'iston Respublikasi, Andijon, Qashqadaryo, Samarqand, Sirdaryo va Farg'ona viloyatlarida qayd etilgan bo'lsa, eng past ko'rsatkich Toshkent shahrida (8,0 foiz) aniqlandi. Ishga

muhtoj aholi soni 1 391,1 ming kishini tashkil etdi. Ishsizlik darajasi 30 yoshgacha bo'lgan yoshlar orasida 15,3 foizni, shundan 15-25 yoshlilar o'rtasida 17,1 foizni, ayollar ishsizligi esa 13,0 foizni ko'rsatdi. Bundan tashqari, ish topa olmaydigan ko'plab odamlar mehnat birjasida ro'yxatdan o'tmaydilar va ish topishga harakat qilmaydilar.

Mamlakatdagi ishsizlarning umumiy sonida qishloq xo'jaligidagi ishsizlar ulushi 18% dan ko'proqni tashkil qiladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda ishsizlikning uch turi mavjud:

- tarkibiy o'zgartirish davrining ishsizligi;
- iqtisodiyotning normal ishlashi davrida ishsizlik;
- qisqa muddatli iqtisodiy tsikllar bilan bog'liq ishsizlik.

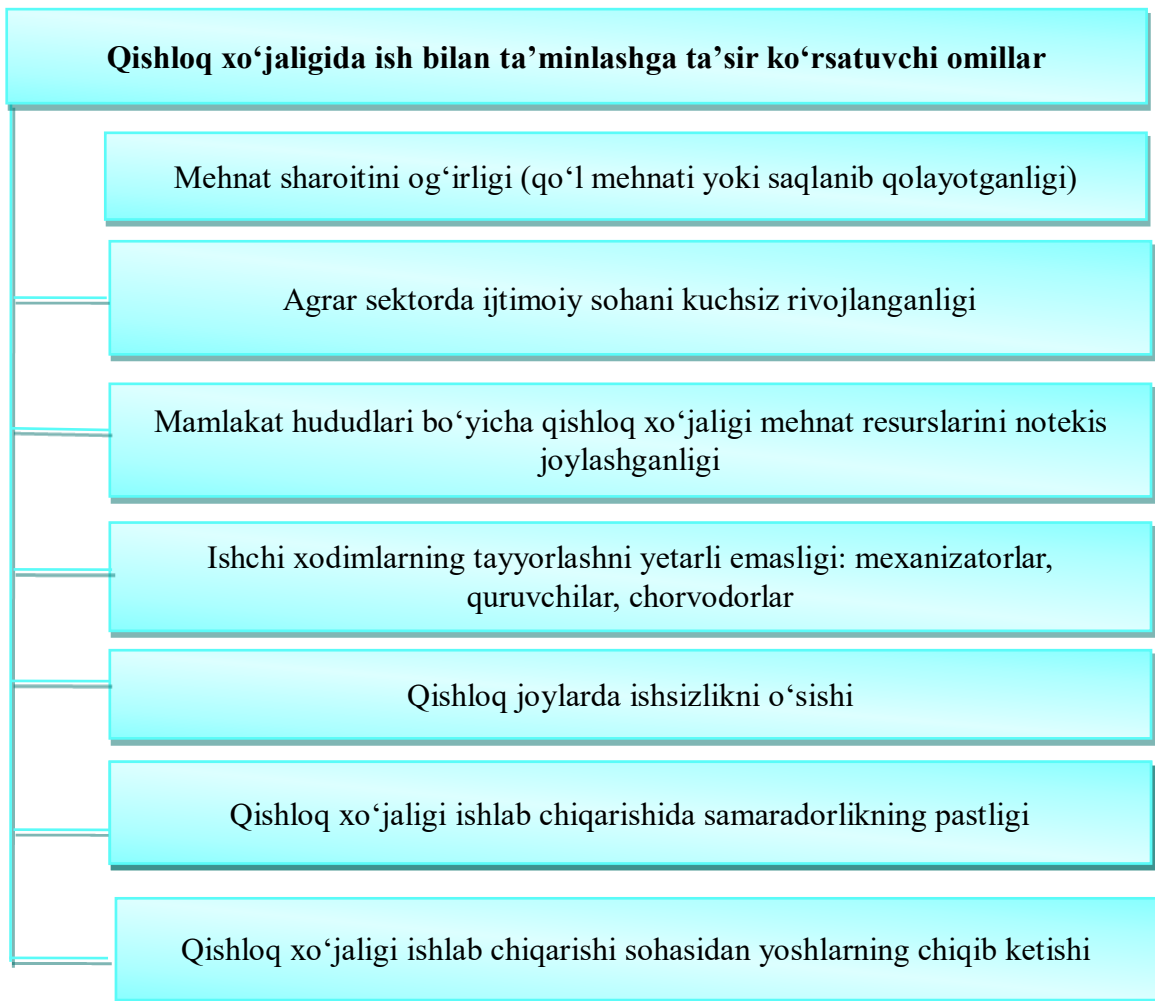
Birinchi turda barqarorlashtirish va islohotlar dasturining boshlanishi ishsizlikning vaqtincha o'sishi bilan tavsiflanadi. Ikkinchi turdagi ishsizlik darajasi barqarorlashmoqda va 5-7% orasida o'zgarib turadi, bu ko'plab rivojlangan davlatlar uchun normaldir. Ishsizlikning davriy o'sishi yoki pasayishi uchinchi turga xos bo'lgan 3-5 yil davom etadi. Bunday tebranishlar deyarli barcha rivojlangan mamlakatlarda uchraydi. Masalan, AQShda bunday tebranishlar 1989-1993 yillarda qayd etilgan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar ish haqining oshishi bilan bandlik darajasini pasaytiradi va aksincha ish haqining pasayishi bilan bandlik darajasini oshiradi. Boshqacha qilib aytganda, agar mahsulot narxi ko'tarilsa, korxonalar bandlikni oshiradi. Korxonalar uchun eng asosiysi ish haqining mahsulot narxiga nisbati. Agar ish haqi mahsulot narxidan tezroq o'sadigan bo'lsa, kompaniya kamroq ishchilarni yollaydi.

Hatto to'liq ish bilan ta'minlash ham ishsizlikning yo'qligini anglatmaydi. To'liq ishsizlik davriy ishsizlik nolga teng bo'lganda erishiladi.

O'zbekiston mehnat bozoriga uchta asosiy omil ta'sir ko'rsatadi: tabiiy resurs, demografik va ijtimoiy-iqtisodiy. Qishloq

xo'jaligida ishchi kuchi taklifi quyidagi omillarga bog'liq (8.5-rasm).

8.5-chizma. Qishloq xo'jaligida ish bilan ta'minlashga ta'sir ko'rsatuvchi omillar

Mehnatga layoqatli yoshdagi aholining o'sish sur'atlarining yuqoriligi ishchi kuchi talabining miqdoriga nisbati bo'lgan demografik omillar mehnat bozorini keskin beqarorlashtirmoqda.

O'zbekistonda ishsizlik darajasiga eng muhim ta'sir ijtimoiy-iqtisodiy omillardir. Ular orasida:

- ishlab chiqarishning pasayishi;
- ishlab chiqarishda tarkibiy o'zgarishlar;
- mulkchilik shakllarining o'zgarishi (xususiylashtirish);
- kredit-moliya, investitsiya, tashqi savdo va daromadlar sohasidagi vaziyat.

Mamlakatimizda ishsizlikning rasmiy talqin etilishi mehnat bozoridagi haqiqiy vaziyat bilan ko'p ham to'g'ri kelavermaydi, chunki ishsizlikning rasmiy talqini ko'pchilik hollarda samarasiz faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarining ishchilar guruhi doimiy ravishda majburan vaqtincha ishsiz bo'lib yashirin ishsizlik holatlariga duch kelayotganligi e'tiborga olinmaydi. Bundan tashqari ko'pchilik ish shjoylarini yo'qotgan taqdirda ham, davlat bandlik xizmatlarining yordamlariga tayanmagan holda rasman ishsiz sifatida davlat ro'yxatidan o'tishni ma'qul ko'rmaydilar. Ular bandlik muammosini mustaqil engib o'tish yoki uning qiyinchiliklarini o'z boshidan kechirishga intila borib, rasmiy ishsiz maqomiga ega bo'lganlardan kam bo'lmagan tarzda past hayot darajasi standartlaridan aziyat chekadilar.

Yashirin ishsizlikning salbiy oqibatlariga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

- qishloq aholisining tovar va xizmatlar iste'moli hajmining pasayishi va uning tuzilmasidagi salbiy siljishlarda namoyon bo'luvchi iste'molchi xulqining degradatsiyasi;

- aholining to'lovga qobiliyatli talabining qisqarishi;

- investitsion faollikning pasayishi yoki umuman mavjud bo'lmasligi;

- uy xo'jaliklarida azaldan qaror topgan qadriyatlariga putur etishi.

Umuman milliy iqtisodiyotda, shu jumladan qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning pasayishi fan va yuqori texnologiyalar sohalarida kadrlarning tovar-brokerlik faoliyati va boshqaruv organlariga ichki kirib borishiga olib keldi. Bu oxir-oqibat yuqori malakali kadrlarning devalvatsiyasiga olib keladi.

O'zbekistonda ishsizlikni oldini olish maqsadida iqtisodiyotni modernizatsiyalash bosqichida O'zbekistonda aktiv bandlik siyosatga o'tish hayotiy zaruriyatdir.

Aktiv bandlik siyosati - bu davlat tomonidan ishsizlik darajasini pasaytirish maqsadida olib boriladigan huquqiy, tashkiliy va iqtisodiy chora-tadbirlar yig'indisidir. Bu siyosat ish o'rinlarini saqlab qolish maqsadida ishchilarni kutilayotgan bo'shatishlardan ogohlantirish; ish izlayotganlarni o'qitish, qayta tayyorlash va malakasini oshirish; yangi ish o'rinlarini yaratishni moliyalashtirish; ish o'rinlarini izlash va tanlash; jamoat ishlarini tashkil etish tizimi orqali yangi ish o'rinlarini yaratish va boshqalarni qamrab oladi.

Bandlik sohasida faol davlat siyosatini olib borish aholini ish bilan ta'minlash dasturini ishlab chiqish va uni hayotga tatbiq etish orqali amalga oshiriladi. Bu dastur mehnat bozoridagi holat va uning rivojlanish istiqbollari mos ravishda shakllanadi. Bandlikni hududiy tartibga solish hududlar rivojlanishining ko'plab o'ziga xos jihatlari hisobga olishni va ular asosida aniq maqsadga yo'naltirilgan chora-tadbirlar ishlab chiqishni taqozo etadi.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 28 dekabrda 2019 yildagi ustivor vazifalarga bag'ishlangan Oliy Majlisga Murojaatnomasida xotin-qizlar va yoshlarni davlat tomonidan ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni yanada kuchaytirish lozimligini to'htalib o'tib, «Bu borada joriy yilda ko'rilgan amaliy choralarga qaramasdan, haligacha og'ir turmush sharoitida yashab, ish bilan ta'minlanmagan 13 mingdan ziyod xotin-qizlar borligi achinarlidir»³⁹ deb ta'kidlagan.

8.4. Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan foydalanishni takomillashtirish yo'llari

Mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligi. Mehnat dunyosidagi asosiy vazifa - mehnat resurslaridan samaraliroq foydalanish. Shu bilan birga, ishlaydigan ish vaqtining hajmini

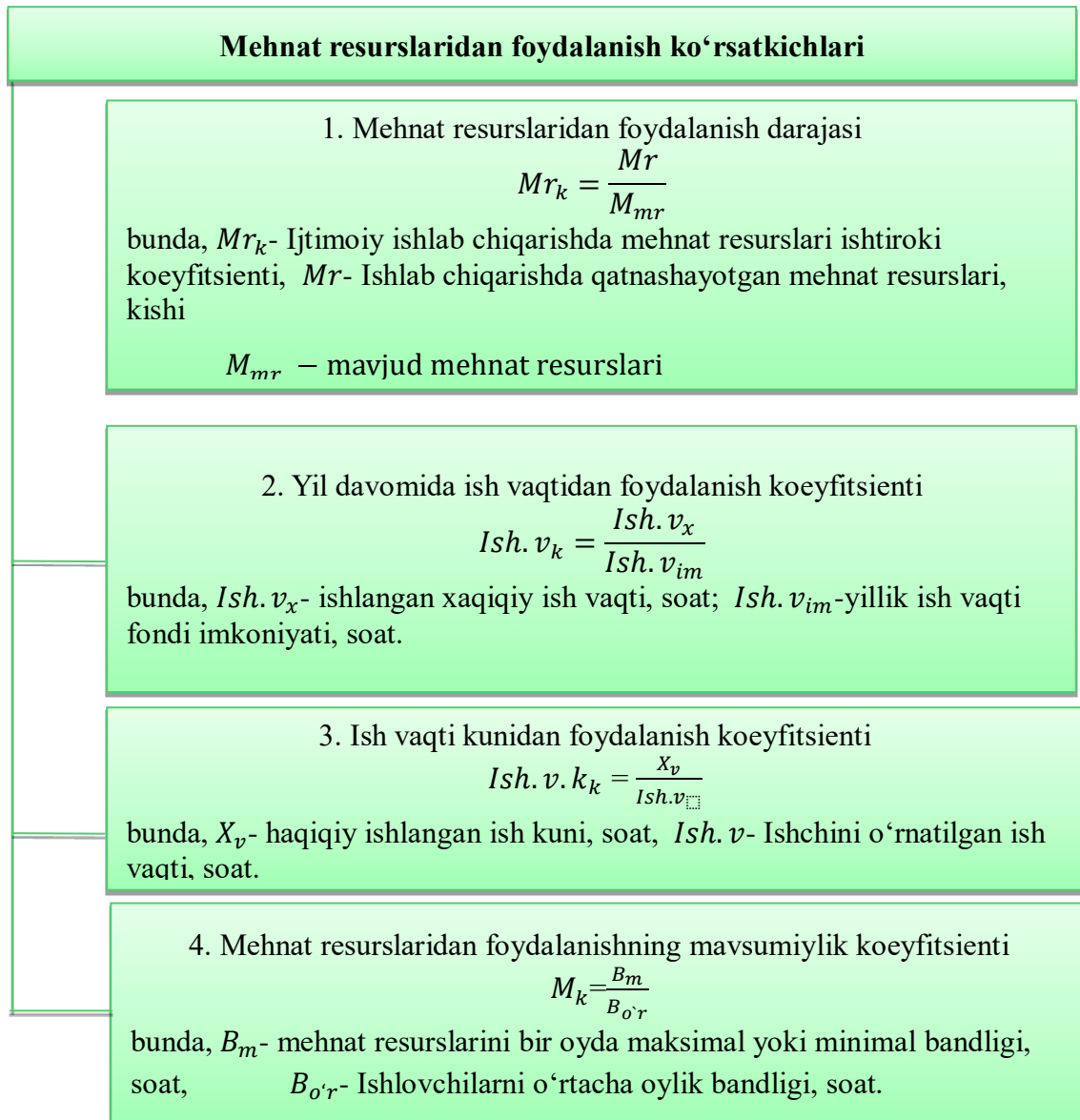
---

³⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomasi 2018 yil 28 dekabr

ko‘paytirish, undan yil davomida bir xilda foydalanish va mehnatni har tomonlama tejashni ta‘minlash kerak.

Qishloq xo‘jaligida mehnat resurslaridan foydalanishning muhim ko‘rsatkichlari bu resurslarning ijtimoiy ishlab chiqarishga jalb etilish darajasi; ish yili va kun davomida mehnatning ishlashi; mehnat resurslaridan mavsumiy foydalanish (8.7-rasm).

8.7- rasm. Mehnat resurslaridan foydalanish ko‘rsatkichlari

Qishloq xo‘jaligi ekinlarini yetishtirish va yig‘ib olish mavsumida ishchilar uchun ish kuni 12 soatdan oshadi, qish mavsumida dala paxtakorlari uchun u 5-6 soatgacha kamayadi. Eng uzoq ish yili chorvadorlarda kuzatilmoqda. O‘rtacha, bu yiliga

310 kun, dala fermerlari esa 220-240 kun ishlaydi. Shu bilan birga, yiliga bir ishchiga to'g'ri keladigan mahsulot mamlakatning hududlari va iqtisodiy hududlarida sezilarli darajada farq qiladi. Hozirgi davrda mehnatga layoqatli ishchilarning yillik ish vaqtidan foydalanish darajasi 80% ni tashkil etdi, shu jumladan erkaklar uchun 85% va ayollar 74%.

Mehnat resurslaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi mehnat unumdorligi ko'rsatkichi bilan tavsiflanadi: o'rtacha yillik ishchiga to'g'ri keladigan yalpi mahsulot ishlab chiqarish, kishi boshiga/soat.

Mehnat resurslaridan foydalanishni takomillashtirish yo'llari. Mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligiga ta'sir ko'rsatadigan asosiy sabab qishloq xo'jaligidagi mehnat mavsumiyligidir. Bu ishlab chiqarishning mavsumiyliigi va ishlab chiqarish davrining ish davri bilan mos kelmasligi tufayli yuzaga keladi. Qishloq xo'jaligidagi mehnatning mavsumiyliigi uning qishloq xo'jaligida ishlatilishining notekisligi bilan belgilanadi va o'simliklarni parvarish qilish va ayniqsa o'rim-yig'im davrida ishchi kuchiga ehtiyojning oshishi va qish oylarida talabning pasayishi bilan namoyon bo'ladi. Shunday qilib, qishloq xo'jaligida qishda o'rtacha oylik ish haqi 3-4 foizga tushadi, yoz oylarida ular 12-14 foizdan oshadi. Chorvachilikda oylik mehnat xarajatlari 7,5% dan 9,5% gacha.

Mehnatning yillik mavsumiyliigini pasaytirishga ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilmasini takomillashtirish, chorvachilikni jadal rivojlantirish, qishloq xo'jaligi va sanoat ishlab chiqarishini birlashtirgan mehnat jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish darajasini oshirish orqali erishish mumkin (8.8-rasm).

Mehnatning mavsumiyliigi bir qator salbiy iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarga olib keladi. Bu yil davomida yalpi mahsulotning muhim miqdorini yetishmasligiga, mehnat va to'lovlarni notekis sarflashga olib keladi. Bu qishloq xo'jaligi ishchilarining mehnat

natijalaridan noroziligining asosiy sababi va sohada kadrlar almashinuviga olib keladi.

8.8-rasm. Mehnat resurslaridan samarali foydalanish yo'llari

Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan to'liq va bir xilda foydalanishning muhim sharti ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va konsentratsiyasini chuqurlashtirish, ekinlarni yetishtirish va yig'ish uchun sanoat texnologiyalarini joriy etish, xo'jaliklararo kooperatsiya va agrosanoat birlashmasini rivojlantirish hisoblanadi. Ikkinchisi, shuningdek, katta ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga ega, chunki u moddiy farovonlikning o'sishiga, qishloqlarda yoshlarning birlashishiga yordam beradi, tabiat va mehnat sharoitlarini tubdan o'zgartiradi.

8.5. Mehnat unumdorligi tushunchasi va mohiyati

Mehnat unumdorligi tushunchasi. Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishning o‘shishiga foydalanilayotgan resurslar hajmini ko‘paytirish yoki ulardan foydalanish samaradorligini oshirish orqali erishish mumkin.

Bu borada mehnat resurslaridan oqilona foydalanish muhim o‘rin tutadi. Mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini tavsiflovchi asosiy iqtisodiy kategoriya bu mehnat unumdorligi. Bu ishlab chiqarish hajmi va mehnat xarajatlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalaydi.

Mehnat unumdorligi deganda ma‘lum bir mehnatning samaradorligi, muayyan ish vaqtidagi shaxsning maqsadga muvofiq ishlab chiqarish faoliyati samaradorligi tushuniladi. Bu ishlab chiqarilgan mahsulotlarning soni va ularni ishlab chiqarishga sarflangan ish vaqti o‘rtasidagi nisbatdir. Mehnat unumdorligi - bu ma‘lum bir shaxsning ish vaqtining birligi uchun ma‘lum miqdorda foydalanish qiymatini ishlab chiqarish qobiliyati. Ish vaqtining birligi uchun qancha mahsulot ishlab chiqarilsa yoki mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun qancha vaqt sarf qilinsa, uning mehnat unumdorligi shuncha yuqori bo‘ladi.

Mehnat unumdorligini oshirish qishloq xo‘jaligida takror ishlab chiqarish sur‘ati va aholining o‘z mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojlarini to‘liq qondirish bilan bog‘liq bo‘lgan eng dolzarb muammo hisoblanadi. Mehnat unumdorligini oshirish deganda, ushbu mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan ish vaqtini qisqartirishga qaratilgan mehnat jarayonidagi har qanday o‘zgarish tushuniladi.

Mehnat unumdorligining o‘shishi barcha ijtimoiy-iqtisodiy shakllanishlarga xos bo‘lgan universal qonundir. Mehnat unumdorligini doimiy ravishda oshirish qonuni milliy iqtisodiyotning barcha sohalariga xosdir. Biroq, qishloq xo‘jaligida

u o'ziga xos namoyon bo'lish shakllariga ega. Bu tabiiy sharoitlarning mehnat unumdorligi darajasiga va sohaning ijtimoiy tuzilishiga ta'siri bilan bog'liq. Turli xo'jaliklar (feremerlar, klasterlar, aktsionerlik jamiyatlari, shirkatlar, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish kooperativlari va boshqalar) shaxsiy tomorqa xo'jaliklarga qaraganda energiya bilan ta'minlanish darajasi yuqori, bu yerda deyarli barcha qishloq xo'jaligi ishlari qo'lda bajariladi. Shaxsiy tomorqa xo'jaliklarida mos ravishda mehnat unumdorligi darajasi boshqa qishloq xo'jalik korxonalariga qaraganda past.

Mehnat unumdorligining mohiyati. Ishlab chiqarish jarayonida, ishlab chiqarish vositalarida, materiallarda va boshqa ishlarda moddiylashtirilgan tirik va umumlashgan mehnat sarflanadi va aniq ish kuchi bilan yangi mahsulotga o'tkaziladi. Tirik mehnat o'tmishda yaratilgan ishlab chiqarish vositalarini harakatga keltiradi. U yangi iste'mol qiymatini yagona yaratuvchisidir.

Jarayon sifatida mehnat har doim tirik. Ammo, mehnat jarayoni yakunlanib, mehnat mahsuli haddan oshib ketganda, mahsulot tarkibiga kiritilgan butun qoziq moddiylashtirilgan (o'tgan) mehnatni anglatadi. Moddiy mehnatga mashinalar, asbob-uskunalar va mineral o'g'itlar bilan ta'minlangan sanoat ishchilarining mehnatlari, shuningdek ishlab chiqarishning oldingi bosqichlarida sarflangan va urug'larda, yem-xashakda va qishloq xo'jaligida ishlaydigan boshqa vositalarda va materiallarda ishlab chiqarilgan qishloq xo'jaligi ishchilarining mehnatlari kiradi. Moddiylashtirilgan qishloq xo'jaligidagi ishchi kuchi ishlab chiqarilgan sanoat ishchilariga nisbatan samarasiz, chunki bu qishloq xo'jaligini texnik jihozlashda muhim rol o'ynaydi.

Oldingi bosqichlarda sarflangan mehnat va ishlab chiqarishning yakuniy bosqichida bu jami mehnatdir. U ma'lum bir mahsulotning qiymatini yaratadi va ishlab chiqarishning

yakuniy bosqichida sarflangan ishchi kuchi mahsulot uchun yangi qiymat yaratadi. Shu munosabat bilan barcha mehnatlarning (yig'indining) iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlari va faqat yangi bog'langan (tirik) mehnatning iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlarini farqlash kerak.

Mehnat unumdorligini oshirishning iqtisodiy mohiyati shundan iboratki, mahsulotni ishlab chiqarishda tirik mehnat ulushi kamayadi va o'tgan (moddiylashtirilgan) ishchi kuchining ulushi ko'payadi, lekin shu qadar ko'payadiki, uni ishlab chiqarish uchun ishchi kuchi kamayadi. Bunday holda, tirik mehnat miqdori o'tgan (moddiylashtirilgan) ish haqining o'sishiga nisbatan kamayadi. Ish vaqtidagi ishchi kuchining umumiy xarajatlarini hisobga olish qishloq xo'jaligi mahsulotlarining qiymatini aniqlash uchun asosiy hisoblanadi, chunki tovarlarning qiymati faqat undagi ish vaqti bilan belgilanadi.

Agar ba'zi iqtisodiy elementlarning tejalishi boshqalarning ko'payishi bilan bog'liq bo'lsa, unda mehnat unumdorligining o'sishi yuz bermaydi. Boshqacha qilib aytganda, ma'lum bir mashina ishlab chiqarishda uni ishlatishdan tejalgan bir xil miqdordagi ish haqi talab etilsa, unda oddiy mehnat harakati sodir bo'ladi. Tovar ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ishchi kuchining umumiy miqdori kamaymaydi va shuning uchun mehnat unumdorligining o'sishi yuz bermaydi.

Yashash va o'tgan mehnat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ortib borayotgan texnik jihozlar bilan o'zgaradi. Mehnat unumdorligining o'sishini aniqlash va ish vaqtidagi tejashni aniqlash uchun ish vaqtidagi barcha jami mehnat xarajatlarini hisobga olish kerak. Ish vaqtidagi davlat mehnat xarajatlarini buxgalteriya hisobi qishloq xo'jaligi mahsulotlarining qiymatini aniqlash uchun asosdir. Bu tarmoqlararo va mintaqaviy mutanosiblikni o'rnatish, qishloq xo'jaligidagi ilmiy-texnik taraqqiyotning iqtisodiy samaradorligini baholash va aniqlash

uchun juda muhimdir. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish jarayonida avvalgi mehnat ulushi qariyb 67 foizni, tirik mehnat ulushi esa 33 foizni tashkil etadi. Ilmiy-texnikaviy taraqqiyot yutuqlari joriy etilishi bilan, o'tgan va tirik mehnat xarajatlarining nisbati moddiy xarajatlarning ko'payishi va tirik ishchi kuchining kamayishi tomon o'zgaradi.

8.6. Mehnat unumdorligini aniqlash metodologiyasi va uning ko'rsatkichlari

Mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari tizimi. Qishloq xo'jaligida va uning tarmoqlarida mehnat unumdorligi darajasi va dinamikasini aniqlash uchun tabiiy va qiymat ko'rsatkichlari tizimi qo'llaniladi (8.9-rasm). Mehnat unumdorligining o'sishi, avvalo, tirik ishchi kuchi tannarxining mutlaq pasayishida o'zining aniq ifodasini topganligi sababli, tirik mehnat unumdorligini o'rganish va sarf qilingan tirik mehnat birligiga yalpi mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha mehnat unumdorligi darajasini aniqlash odat tusiga kiradi.

Mehnat unumdorligining tabiiy ko'rsatkichlari tizimida tirik mehnat tomonidan yaratilgan ushbu turdagi mahsulotlar (don, kartoshka, sut, go'sht va boshqalar) uni ishlab chiqarishga sarflangan vaqt bilan to'g'ridan-to'g'ri taqqoslanadi. Mehnat unumdorligining tabiiy ko'rsatkichlari tizimi juda muhimdir, chunki u mehnat unumdorligining iqtisodiy toifasini eng aniq tavsiflaydi.

Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi bu murakkab iqtisodiy kategoriya. To'liq, to'g'ridan-to'g'ri, teskari va bilvosita ko'rsatkichlar tizimi bilan tavsiflanadi. Mehnat unumdorligining bevosita ko'rsatkichlari ishlab chiqarish hajmining sarflangan vaqt miqdoriga nisbati sifatida hisoblanadi.

$$U = \frac{YaM}{X}$$

bu yerda YaM – qishloq xo‘jaligida yalpi mahsulot (natural yoki pul ko‘rinishida);

X – mahsulot ishlab chiqarish mehnat xarajatlari, kishi-soat.

Bu qishloq xo‘jaligida mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini to‘liq tavsiflovchi mehnat unumdorligi asosiy ko‘rsatkichidir. Mahsulotni hisobga olish usuliga qarab, asosiy tabiiy va qiymat ko‘rsatkichlariga bo‘linadi va mahsulot turlari, sohalarni qamrab olish darajasiga ko‘ra ular xususiy va umumiy bo‘linadi. Xususiy ko‘rsatkichlar individual yoki bir xil turdagi mahsulotlarni (masalan don, kartoshka, sut va boshqalar) ishlab chiqarishda mehnat unumdorligi darajasini tavsiflaydi.

O‘z navbatida, umumlashtiruvchi ko‘rsatkichlar mehnat unumdorligini tahlil qilishda alohida tarmoqlarda (o‘simlikchilik, chorvachilik) yoki korxonada umuman qishloq xo‘jaligida qo‘llaniladi. Xususiy ko‘rsatkichlar, qoida tariqasida, ko‘rinishda taqdim etiladi va umumlashtiruvchi ko‘rsatkichlar qiymat ko‘rsatkichlari bilan ifodalanadi.

Mehnat unumdorligining tabiiy ko‘rsatkichlari tannarxga nisbatan mahsulot turidagi tarkibiy o‘zgarishlarga ta‘sir etmaydi. Ular sizga individual texnologik operatsiyalarda mehnat xarajatlarini hisobga olishda foydalanishga imkon beradi. Ushbu ko‘rsatkichlar tirik mehnatning haqiqiy xarajatlarini aks ettiradi, chunki ularni hisobga olish to‘g‘ridan-to‘g‘ri ish vaqti birligida amalga oshiriladi.

Qishloq xo‘jaligida mehnat unumdorligi darajasini sarflangan ish vaqti miqdorini ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga bo‘lish orqali hisoblash mumkin. Ushbu ko‘rsatkich mahsulotning mehnat sig‘imi deb nomlanadi.

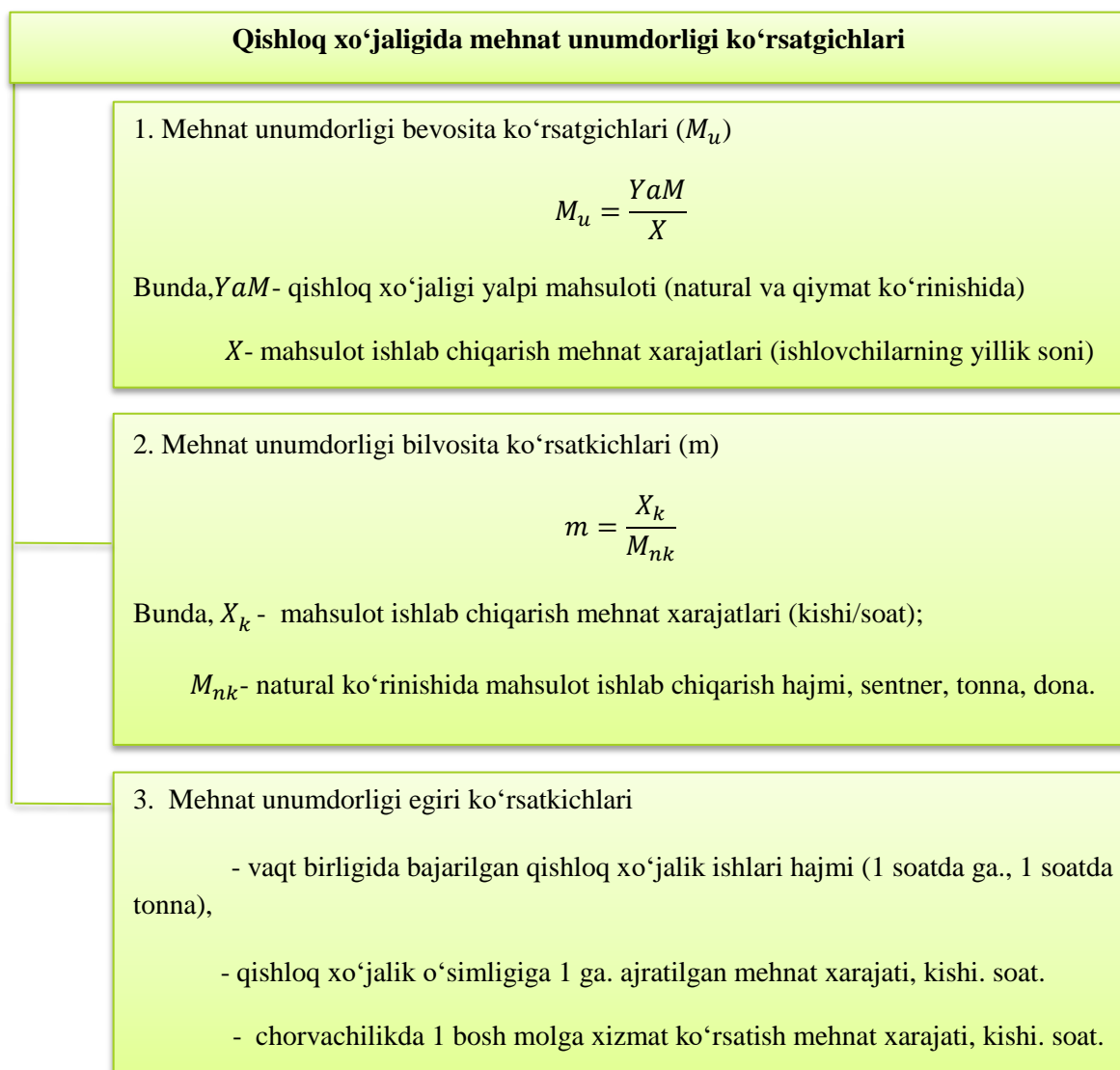
$$M_s = \frac{Ish_v}{M_{nk}}$$

bu yerda M_s – mahsulot birligiga mehnat xarajati (mahsulot mehnat sig‘imi);

Ish_v – sarflangan vaqt miqdori, kishi/soat;

M_{nk} - yalpi mahsulotning hajmi natural ko'rsatkichlarda, s, tn.

8.9- chizma. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari

Ushbu indikator korxonalarining iqtisodiy faoliyatini tahlil qilish amaliyotida, shuningdek, ayrim qishloq xo'jalik mahsulotlarini ayrim turlari ishlab chiqarish samaradorligini hududlar va iqtisodiy rayonlarda tavsiflashda ko'proq uchraydi.

Jismoniy va qiymat jihatidan mehnat unumdorligining to'liq ko'rsatkichlarining asosiy kamchiligi shundan iboratki, ularni faqat

moliyaviy yil tugaganidan keyin yil davomida bir butun sifatida aniqlash mumkin.

Mehnat unumdorligining to‘liq va teskari ko‘rsatkichlari bilan bir qatorda qo‘shimcha (to‘liq bo‘lmagan) ko‘rsatkichlar qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining oraliq operatsiyalarida mehnatdan foydalanish samaradorligini tezkor nazorat qilish uchun ishlatiladi. Ushbu ko‘rsatkichlar mehnat xarajatlari samaradorligining haqiqiy tavsifini bermaydi, balki texnologik jarayonning oraliq operatsiyalarida mehnat unumdorligini bilvosita tavsiflaydi. Bularga quyidagilar kiradi: kuniga yoki soatiga bajarilgan ishlarning hajmi; dala ishchisiga to‘g‘ri keladigan mahsulot; ish hajmining birligini amalga oshirish uchun mehnat xarajatlari; bir ishchiga to‘g‘ri keladigan ekinlar gektari yoki chorvachilik fermalaridagi chorva mollari bosh soni.

Ishlab chiqarilgan mahsulotni aniqlash metodologiyasi.

Umuman sanoat yoki korxonada uchun mehnat unumdorligini aniqlashda, turli xil mahsulotlar ishlab chiqarilganda, ularning turini aniqlab bo‘lmaydi, ularning hajmi pul ko‘rinishida aniqlanadi. Ushbu maqsadlar uchun joriy xaridlar va taqqoslanadigan narxlardan foydalaniladi. Agar bitta fermada, xuddi shu ixtisoslikdagi fermer xo‘jaliklarida yoki ma‘lum bir zonada bir yil davomida mehnat unumdorligini hisoblasangiz, yalpi qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini hozirgi sotib olish narxlarini yoki ayrim mahsulot turlarini sotish narxlaridan foydalangan holda baholanadi.

Qishloq xo‘jaligida mehnat unumdorligini hisoblash uchun yalpi mahsulot ishlab chiqarish ko‘rsatkichlaridan foydalanish mehnatdan foydalanish samaradorligini yetarlicha to‘liq va obyektiv ko‘rsatib bera olmaydi. Buning sababi, ushbu indikatorlarda takroriy hisobga olish, shuningdek, mahsulotning nomoddiy qismi noto‘g‘ri baholanishi mavjud. Yalpi qishloq xo‘jaligiga ishlab chiqarishning oldingi bosqichlarida mehnat qilish uchun sarflagan

ozuqa, ekish va ko'chat materiallari, buzoqlarni boqish uchun sut va boshqalar kiradi. Bularning barchasi mehnat unumdorligi darajasi va dinamikasini buzadi, mahsulot material sig'imini kamayishini va sifatini yaxshilanishiga olib kelmaydi. Shu munosabat bilan, mehnat unumdorligining o'sishiga uni ishlatish samaradorligini oshirish bilan emas, balki mahsulotning moddiy iste'molini ko'paytirish orqali erishish mumkin. Shuni hisobga olgan holda, yalpi mahsulotni emas, balki mehnat unumdorligini hisoblash uchun sof ishlab chiqarishni (yalpi daromad) ishlatish maqsadga muvofiqdir, bu tirik mehnat tomonidan yangi yaratilgan va qayta hisoblash va moddiy xarajatlarni o'z ichiga olmaydi.

Sof mahsulot indikatoridan foydalangan holda mehnat unumdorligi ta'rifi ma'lum bir korxonada ish haqi samaradorligining real darajasini aks ettiradi. Ushbu ko'rsatkich mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari tizimida munosib o'rin egallashi kerak.

Mehnat xarajatlarini aniqlash metodologiyasi. Mehnat unumdorligini hisoblashda qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishga sarflangan ishchi kuchini to'g'ri hisoblash juda muhimdir. Mehnat xarajatlari ish vaqtining birliklarida aks ettiriladi - soat, kun. Qishloq xo'jaligidagi amaliyotda bitta ishchi tomonidan ishlaydigan kishi-soat ish vaqti birligi sifatida olinadi. Qoida tariqasida, ma'lum bir mahsulot turini yaratishda faqat bevosita mehnat xarajatlari hisobga olinadi. Mehnat xarajatlarini aniqroq hisobga olish uchun umumiy ishlab chiqarish va umumiy xarajatlarni hisobga olish kerak. Ular qishloq xo'jaligida va chorvachilikda xizmat ko'rsatadigan qishloq xo'jaligidagi eng malakali ishchilarning mehnatini namoyish etadi. Bularga agronomlar, chorvachilik bo'yicha mutaxassislar, veterinarlar, muhandislik-texnik xodimlar va boshqalar kiradi. Bu toifadagi ishchilarning mehnat xarajatlari mahsulot turi bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri ish haqiga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Hozirgi vaqtda qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini aniqlashda faqat to'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlari hisobga olinadi. Bu menejment va xizmat ko'rsatuvchi xodimlarning mehnat xarajatlarini mahsulot turi bo'yicha taqsimlashning ba'zi bir murakkabligi bilan bog'liq.

Mehnat unumdorligi, shuningdek, o'tgan yildagi o'rtacha ishchiga to'g'ri keladigan narxlarda qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining nisbati bilan tavsiflanadi. Ushbu ko'rsatkich nafaqat mehnat unumdorligi darajasini, balki yil davomida mehnatdan foydalanish darajasini ham aks ettiradi. Bu qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligining eng muhim ko'rsatkichidir.

Ishchilarning o'rtacha yillik soni qishloq xo'jaligi ishchilari yil davomida ishlagan ish vaqti miqdorining yillik ish vaqtining fondiga nisbati sifatida aniqlanadi. 40 soatlik haftada oxirgi marta 2009 soat, 36 soatlik haftada 1814 soat. Haftada besh kunlik yillik ish kunlarining soni 252 ni tashkil qiladi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini olishga sarflangan barcha mehnat odatda ikki guruhga bo'linadi: ishlab chiqarishning hozirgi bosqichida mahsulot ishlab chiqarishda qatnashgan qishloq xo'jaligi ishchilarining ma'lum bir toifasidagi ish soatlarida ifodalangan tirik mehnat xarajatlari va moddiylashtirilgan mehnat xarajatlari.

Ishlab chiqarish jarayonida hal qiluvchi rol tirik mehnatga tegishli, chunki u moddiylashtirilgan mehnat tomonidan yaratilgan ishlab chiqarish vositalarini harakatga keltiradi. Shu bilan birga, qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilgan mehnat va avvalgi sanoat ishchi kuchlari qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining samaradorligini oshirishda har xil rol o'ynaydi.

8.7. Qishloq xo‘jaligida mehnat unumdorligini oshirish omillari va yo‘llari

Qishloq xo‘jaligida mehnat unumdorligi o‘shishining ahamiyati. Zamonaviy sharoitda qishloq xo‘jaligida mehnat unumdorligini oshirish obyektiv zarurat bo‘lib, ko‘plab iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni hal qilishda katta iqtisodiy ahamiyatga ega. Mehnat unumdorligini oshirishning asosiy roli va ahamiyati uning yalpi qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini oshirishning asosiy manbai ekanligi va mamlakat aholisining oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojini to‘liq qondirilishiga yordam berishidir. Mehnat unumdorligining o‘shishi mahsulot ishlab chiqarishda tirik ishchi kuchi tannarxining pasayishiga va natijada ish vaqtini tejashga olib keladi. Mehnat unumdorligining o‘shishi bilan qishloq xo‘jaligida ishchilar soni kamayadi va bo‘shatilgan ishchi kuchi mamlakat iqtisodiyotining boshqa sohalariga yo‘naltiriladi. Mehnat unumdorligining o‘shishi ish kunini, ish haftasini va yiliga jami ish soatlarini qisqartirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. Bo‘sh vaqt insonning shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish uchun ishlatiladi.

Mehnat unumdorligining oshishi qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarilgan mahsulot birligi xarajatlarni qisqartirishga olib keladi. Shu bilan birga, mehnat unumdorligining o‘shishi moddiy resurslarga kiritilgan oldingi mehnatdan samarali foydalanish va xarajatlarni tejashga olib keladi. Oxir oqibat, bu ba‘zi turdagi o‘simlik va chorvachilik mahsulotlarining ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi.

Mehnat unumdorligining o‘shish omillari. Qishloq xo‘jaligida mehnat unumdorligiga omillar ta‘sirining darajasi va yo‘nalishi bir xil emas. Ularning ba‘zilari ishchi kuchi tannarxining pasayishiga olib keladi, boshqalari qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining o‘shishiga olib keladi, (8.10-rasm).

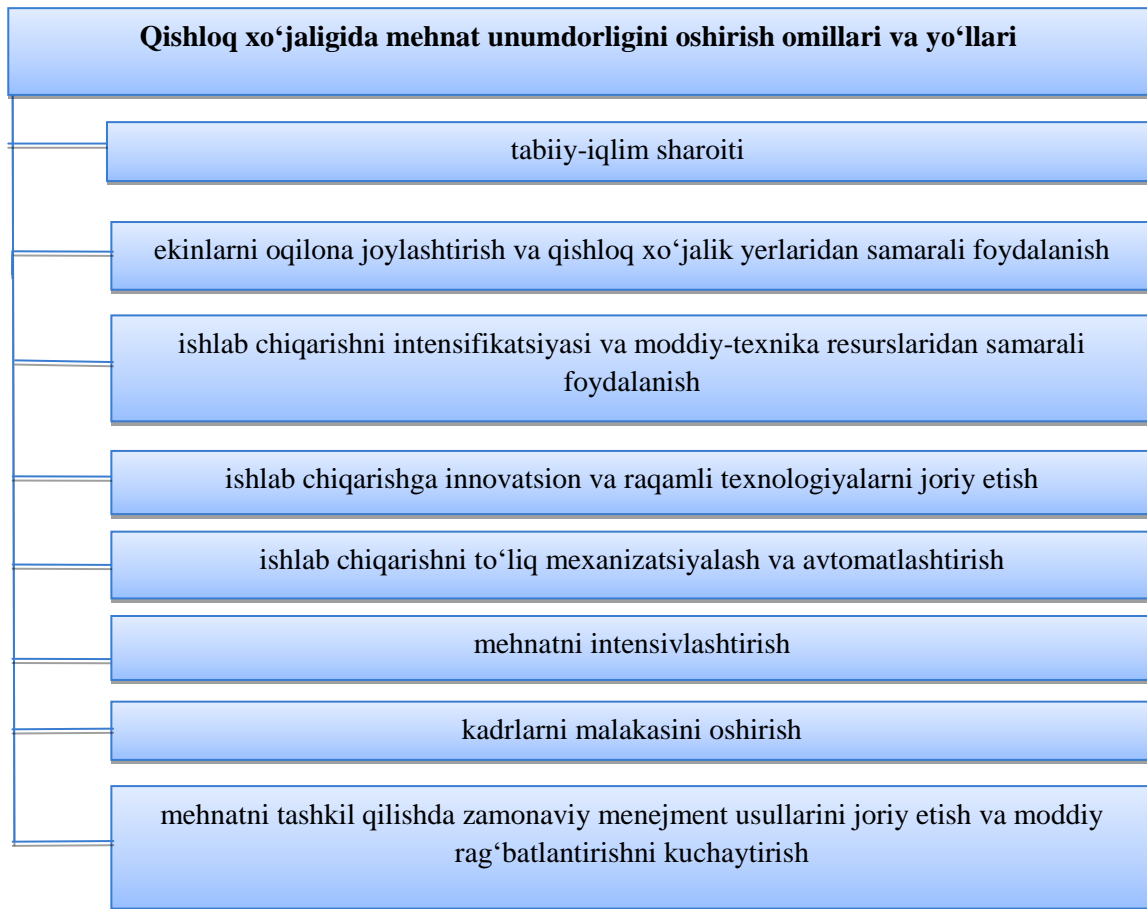
Qishloq xo‘jaligida mehnat resurslari juda cheklangan, chunki mehnat unumdorligi bo‘yicha uning o‘sishi uchun imkoniyatlar cheksizdir. Mamlakat oldida turgan turli xil iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni muvaffaqiyatli hal qilish uchun mehnat unumdorligining jadal o‘sishi, barcha ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligining keskin oshishni talab qiladi. Bu holat qishloq xo‘jaligi uchun ayniqsa muhimdir, bu yerda ishlab chiqarishning o‘sishi mehnat unumdorligini oshirish hisobiga ta‘minlanadi. Bu qishloq xo‘jaligi iqtisodiyotini rivojlantirishdagi muhim masaladir.

Mehnat unumdorligining o‘sishi to‘g‘ridan-to‘g‘ri ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlari bilan bog‘liq bo‘lib, ishlab chiqarishni har tomonlama chuqurlashtirish amalga oshiriladi.

Mehnatning intensivlashtirilishi va shunga mos ravishda mehnatning fond va energo bilan t`amilanganligi birinchi navbatda, tirik mehnatni tejashga, uning xarajatlarini kamaytirishga imkon beradi. Amalda, bu ishlov beriladigan maydonlarning ko‘payishi va bir ishchiga to‘g‘ri keladigan hayvonlar sonining ko‘payishi, yer maydonlarining birligi va chorva boshiga ish haqining kamayishi va boshqalar (8.10-rasm). Ish sifatining yaxshilanishi, ularni amalga oshirishning maqbul muddatlariga rioya qilinishi hisobiga qishloq xo‘jaligini texnik jihozlash darajasining o‘sishi nafaqat ishchi kuchiga bo‘lgan ehtiyojni pasayishiga, balki ekinlar hosildorligi va hayvonlarning mahsuldorligini oshirishga yordam beradi.

Qishloq xo‘jaligini texnik vositalar bilan to‘ldirishda, afsuski, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining o‘ziga xos xususiyatlari hisobga olinmaydi: xususan, ko‘plab turdagi uskunalardan ish jarayonlarining harakatchanligi, ferma ichidagi asbob-uskunalar va tovarlarning harakati, turli xil dastgohlar, paxta tolasi, don, kartoshka, boshqa ekinlarni yetishtirish uskunalari va boshqalar foydalanishning mavsumiyligidir. Ilg‘or fermer xo‘jaliklari va chet el tajribasi shuni ko‘rsatadiki, qishloq xo‘jaligidagi fond bilan

qurollanganlik sanoatdagi ko'rsatkichdan kam bo'lmasligi kerak, aksincha nisbati 2 baravar ko'p bo'lishi zarur.

8.10-rasm. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini oshirish omillari va yo'llari

Mehnat unumdorligini oshirishning asosiy usullaridan biri ishlab chiqarish jarayonlarini kompleks mexanizatsiyalash va avtomatlashtirishga o'tish jarayonini tezlashtirishdir. Kompleks mexanizatsiyalash ishlab chiqarish birligiga to'g'ri keladigan mehnat xarajatlarini keskin kamaytirishi mumkin. Shunday qilib, fermer xoqjaliklarda 1 sentner qand lavlagi uchun haqiqiy mehnat xarajatlari 0,9 kishi/ soatni tashkil etadi va murakkab mexanizatsiyalash bilan mutaxassislarining fikriga ko'ra ular 0,09 kishi-soat ga kamaytirilishi mumkin. Kartoshka uchun bu raqamlar mos ravishda 2,4 va 0,23, paxta 36 va 3,5, sut 8,0 va 4,2, qoramollarning tirik vazni 40 va 24,3, cho'chqalar 22 va 2 kishiG'soatni tashkil etadi.

Asosiy dala ishlari (shudgorlash, g'alla, paxta va qand lavlagi, don va silos ekinlarini yig'ish) to'liq mexanizatsiyalashtirilgan. Qishloq xo'jaligining texnik jihozlarining ko'payishi intensiv texnologiyalar yordamida bir qator qishloq xo'jalik ekinlarini yetishtirishga yordam berdi. Biroq, yaratilgan yangi uskuna har doim ham uning talablariga javob bermaydi, natijada ishlab chiqarish texnologiyasi buziladi va o'rim-yig'im paytida katta hosil yo'qotilishiga yo'l qo'yiladi. Qishloq xo'jaligida qo'l mehnatiga sarf-xarajatlar asta-sekin pasayatganini kuzatish mumkin.

Mehnat talab qiladigan jarayonlarni mexanizatsiyalash sur'atlarini tezlashtirish yaqin kelajakdagi asosiy ijtimoiy-iqtisodiy vazifalardan biridir. Eskirgan mashina va uskunalarni yangi, samaraliroqlari bilan almashtirish choralarini ko'rish kerak.

Bir birlik uchun minimal ish haqi sarf qilinadigan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining maksimal miqdorini olishda ishlab chiqarishni butun mamlakat bo'yicha, birinchi navbatda, boshqa narsalar teng bo'lgan, mehnat unumdorligi yuqori bo'lgan hududlarda oqilona taqsimlash muhim rol o'ynaydi.

Mehnat intensivligining oshishi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi uchun katta ahamiyatga ega, bu nafaqat yashash va moddiy mehnatni, balki vaqtni tejashga imkon beradi.

Intensivlashtirish oshgani sayin, qishloq xo'jaligi daqiqasining qiymati oshadi. O'rim-yig'im davrida har bir yo'qotilgan daqiqa katta yo'qotishlarga olib keladi, uni hatto bir soat davomida to'ldirib bo'lmaydi. Shu sababli, ish vaqtining bir daqiqasi ham behuda ketmasligi va har bir daqiqa qo'shimcha mahsulotlar ishlab chiqarishga olib kelishi kerak.

Mehnat intizomiga qat'iy rioya qilish mehnat unumdorligini oshirish omillaridan biridir. Har bir xodim ishlab chiqarish texnologiyasiga rioya qilishi, ishlab chiqarish rejalarini, belgilangan ishlab chiqarish standartlarini bajarishi, mashinalar,

uskunalar va moddiy boyliklar - ozuqa, urug'lar, yoqilg'ilarga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishi, rahbarlarning buyruqlariga rioya qilishi, mehnatni muhofaza qilish va xavfsizlik qoidalariga rioya qilishi shart.

Mehnat intizomi talablariga qat'iy rioya qilish, ayniqsa hamkorlik tizimni ishdan chiqarishi va katta yo'qotishlarga olib kelishi mumkin bo'lgan, kooperasiya sharoitida ishlaydigan yirik ixtisoslashgan korxonalar uchun muhimdir. Ishchi va xodimlarga o'z imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqarishga imkon va erkinlikni berilishi javobgarligini yanada oshirishiga, ishga kech kelish va boshqa intizom buzilishlarini oldini olish uchun xizmat qilishi zarur.

Kun davomida ish vaqtidan oqilona foydalanishning zaruriy sharti - bu ilmiy asoslangan me'yorlardir. U mehnat resurslari, asosiy va aylanma mablag'lardan foydalanishni yaxshilashni rag'batlantiruvchi va mehnat intizomini mustahkamlash muhim omili bo'lgan. Me'yorlarsiz taqsimot, kooperasiya, mehnat va ish haqini masalalarini to'g'ri hal qilish mumkin emas.

Mehnatni ilmiy tashkil etish jarayonlarini amalga oshirishda eng zamonaviy texnika va usullarni, zamonaviy hamkorlik shakllarini va mehnat taqsimotini, ishlab chiqarish jarayonida odamlarning eng oqilona joylashishini ta'minlaydi. Ishlarning jamoaviy usullarini joriy etish, ijaraga berish shartlari bo'yicha shartnomaning har xil shakllaridan foydalanish va boshqalar istiqbolli shakllardan biridir.

Ijara ijarachi ijarachidan ma'lum bir muddat, yer, ishlab chiqarish vositalari va boshqa mol-mulk uchun foydalanganlik uchun haq oladigan iqtisodiy munosabatlarni anglatadi.

Ijara shartnomasi asosida ishlaydigan jamoalarda ishchilarning shaxsiy manfaatlari xo'jalikning umumiy vazifalari bilan muvaffaqiyatli birlashtiriladi. Shu bilan birga, yer, asbob-uskunalar, moddiy resurslardan foydalanishda beparvolikka

barham beriladi. Ishchilar va kolxozchilar ishlarni boshqarish bilan shug'ullanadilar, ishlab chiqarish masalalarini muhokama qilishda qatnashadilar va o'z bo'linmalarida ish haqini to'lash tartibini belgilaydilar. Bunday jamoalarda, qoida tariqasida, mehnat intizomi, o'zaro aniqlik va tayinlangan ish uchun javobgarlik yuqori bo'ladi. Ularda mehnatning ijodiy tabiati rivojlanadi, ustozning xalq farovonligiga bo'lgan munosabati shakllanadi.

Ijara shartnomasi nafaqat mehnatni tashkil qilish va mehnatga haq to'lash shakli, balki o'zini o'zi boshqarish va xarajatlarni hisobga olishga asoslangan yangi demokratik iqtisodiy tizimdir. Kichik guruhli kontrakt shakllari resurslardan samarali foydalanishni va o'z-o'zini ta'minlashni ta'minlaydi. Bu keng miqyosli ishlab chiqarishni kichik miqyosdagi ishlab chiqarish bilan almashtirish emas, balki ijtimoiy ishlab chiqarishni kuchaytirish, yer yuzida g'amxo'r mulkdorni yaratish va tekislash va nomosizatsiyalashga qarshi vosita. Ijara munosabatlari xodimlarning ijodiy faoliyati uchun keng imkoniyatlarni ochib beradi, mehnat unumdorligini tez o'sishi uchun sharoit yaratadi. Mehnat natijalariga moddiy qiziqish mehnat unumdorligini oshirishda alohida ahamiyatga ega. Qishloq xo'jaligi korxonalarida ish haqi va moddiy rag'batlantirish ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori va sifatiga, shuningdek, bir birlik uchun xarajatlarni kamaytirishga asoslangan bo'lishi kerak.

Ish haqi ishchilarni ishlab chiqarishning yakuniy natijalariga qiziqtirishi uyg'otadi.

Moddiy rag'batlantirish bilan bir qatorda, mehnat unumdorligini oshirishda ma'naviy rag'batlantirish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Qishloq xo'jaligini rivojlantirishda erishgan yutuqlari uchun, eng avvalo ishchilar orden, medal, diplom va rag'batlantirishning boshqa shakllari bilan taqdirlanadilar. Novatorlarning tajribasi markaziy va mahalliy

matbuotda, radio va televideniya yoritilib borishi ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Qishloq xo‘jaligining moddiy-texnik bazasini doimiy ravishda mustahkamlash va takomillashtirish sharoitida murakkab mashinalardan yuqori darajada samarali foydalanishni va ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning boshqa yutuqlarini joriy qilishni ta‘minlaydigan malakali kadrlar katta ahamiyatga ega. Masalan, III-toifadan to I-toifagacha bo‘lgan mexanizatorning keyingi o‘qishi mehnat unumdorligini 25-30% ga oshiradi.

Qishloq joylarda madaniy-maishiy sharoitlarni yaxshilashda malakali ishchilarning ko‘payishi va ulardan oqilona foydalanishda muhim rol o‘ynaydi. Qishloq aholisining birlashishi, ko‘plab qishloqlarning saqlanib qolishi ularning barqaror, to‘laqonli rivojlanishini ta‘minlash, ko‘plab o‘zaro bog‘liq muammolarni hal qilish bilan bog‘liq. Qishloq joylardagi yashash sharoitlarini shahar aholisiga yaqinlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani yaxshilash dolzarb amaliy masala hisoblanadi. Uy-joy muammosini hal qilish mahalliy sharoit, urf-odatlar, ijtimoiy va demografik xususiyatlarni hisobga olgan holda individual uylarni qurishga qaratilishi kerak. Qishloq aholisiga qo‘shni shahar posyolkalarining ijtimoiy-madaniy imkoniyatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish uchun mo‘ljallangan yo‘llar va transport aloqalarini rivojlantirish juda muhimdir. Qishloq joylarida yashash sharoitini yaxshilash katta mablag ‘talab qiladi, lekin ular tezda pul to‘laydilar va fermer xo‘jaliklarini ish bilan ta‘minlashga, ishchilarni resurslardan samarali foydalanishga qiziqishlarini oshirishga xizmat qilmoqdalar.

O‘zbekistonda Qishloq xo‘jaligini 2020-2030 yillarda rivojlantirish strategiyasining qabul qiliganligi, shu asosida amalga oshirilayotgan ishlar va uning ustuvor yo‘nalishlari birinchi navbatda mehnat unumdorligini keskin oshirishga xizmat qiladi.

Mamlakatimiz qishloq xo‘jaligi bo‘yicha ulkan salohiyatga ega. Bozorlarimiz to‘kin, xalqimiz rizqi mo‘l-ko‘l bo‘lishidan tortib eksportdan qo‘shimcha daromad topishgacha bo‘lgan juda ko‘p masalalar shu soha bilan bog‘liq.

Keyingi yillarda qishloq xo‘jaligini isloh qilish va bozor mexanizmlarini joriy etish bo‘yicha qator ishlar amalga oshirildi. Davlat xarid narxlari qariyb 3 barobarga ko‘paytirilgani natijasida manfaatdorlik oshdi. Paxtachilik va g‘allachilik hashar emas, chinakam daromad manbaiga aylandi.

Xususan, qishloq xo‘jaligida mehnat unumdorligini oshirishga xizmat qiluvchi quyidagi yo‘nalishlarni alohida ajratib ko‘rsatish mumkin⁴⁰:

- Yangi texnologiya va innovatsiyalarni joriy qilish, mehnat unumdorligi va ish haqini oshirish maqsadida 76 ta paxta-to‘qimachilik klasterlari tashkil etildi;

- 2019 yilning o‘zida 25 ming gektar paxta maydonlarida suv tejoychi yangi sug‘orish tizimi joriy qilindi. Foydalanishdan chiqqan 1 million 100 ming gektar yerni qayta ishga kiritish bo‘yicha sa‘y-harakatlar boshlandi;

Qishloq xo‘jaligida suvdan to‘g‘ri foydalanish ham juda muhim masala. Tahlillarga ko‘ra, yurtimizda ekin maydonlariga milliardlab kub metr suv yo‘naltirilsa-da, uning faqat 60 foizi ekinlarga etib boradi, 40 foizi sug‘orish tizimlarida va sug‘orish jarayonida yo‘qotiladi.

Jahon suv resurslari instituti tahminlariga ko‘ra, 2040 yilga borib O‘zbekiston suv o‘ta tanqis bo‘lgan 33 mamlakat qatoridan joy olishi mumkin.

Shu bois, suvdan foydalanish samaradorligini oshirish va uning hisobini yuritish, har yili 200 ming gektar maydonda suv tejoychi texnologiyalarni joriy qilib borish vazifasi belgilab olingan.

---

⁴⁰ O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini 2020-2030 yillargacha rivojlantirish strategiyasi. Manba:www.lex.uz

- qishloq xo‘jaligi yerlarining aniq hisobini yuritish, ulardan foydalanishni takomillashtirish maqsadida "Yergeodezkadastr" qo‘mitasi 2021 yil oxirigacha respublikaning barcha hududlarida yerni hisobga olish ishlarini yakunlash, yer hisobini yuritish bo‘yicha yagona elektron bazani yaratish ishlarini amalga oshirmoqda;

- qishloq xo‘jaligini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash va davlat xaridlari tizimini takomillashtirish masalalarida byudjet mablag‘larining asosiy qismini yerlarning unumdorligini oshirish, suv tejavchi texnologiyalarni joriy qilish, ilm-fanni rivojlantirishga yo‘naltirilmoqda;

- sohaning eksport salohiyatini oshirish va qo‘shilgan qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini ko‘paytirish masalalariga alohida ahamiyat qaratilmoqda, bu boradagi jahon tajribasi ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, masalan, Turkiyada 1 gektar yerdan 2 ming dollarlik, Misrda 8 ming dollarlik, Isroilda 12 ming dollarlik mahsulot yetishtiriladi. O‘zbekistonda esa bu ko‘rsatkich 300 dollardan oshmayapti. Doim bir xil standartdagi tovar yetkazib berish yo‘lga qo‘yilmagani sababli mahsulotlarimiz tashqi bozorda raqobatlasha olmayapti.

-Qishloq xo‘jalik mahsulotlarini Yevropa Ittifoqi, Sharqiy Osiyo va arab mamlakatlari standartlari asosida sertifikatlash tizimini joriy etish ishlari amalga oshirilmoqda;

Bu borada tomorqa xo‘jaliklari ham katta rezerv hisoblanadi, "bir mahalla – bir mahsulot" tamoyili asosida joylarda logistika xizmati va kooperatsiya tizimini keng joriy qilish mehnat unumdorligini oshirishning zaruriy shartlaridan biridir.

Xizmat ko‘rsatish borasida tizimda raqobatni yo‘lga qo‘yish orqali xizmatlar narxi pasaytirish, mahsulot ishlab chiqaruvchining tanlash imkoniyati yaratish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Shuning uchun mineral o‘g‘itlarni yetkazib berish, o‘simliklarni himoya qilish, texnika va boshqa xizmatlar sohasida

davlat-xususiy sheriklik asosida xizmat turlarini ko‘paytirish, xususiy korxonalar faoliyatini yo‘lga qo‘yish zarur.

- Qishloq xo‘jalik yerlarini kosmik zondlash orqali tuproq va ekinlarning haqiqiy holatini tezkor va ishonchli baholash ishlari boshlandi. Bu tizim vegetatsiya jarayoni, tuproqning meliorativ holati va minerallasuv miqdori, namlik darajasi haqida to‘liq ma‘lumotlarni berib, hosildorlikni 25-30 foizga oshirish imkonini beradi.

Qishloq xo‘jalik ekinlarni joylashtirishdan tortib, sotuvgacha bo‘lgan jarayonlarni to‘liq raqamlashtirish tizimini joriy etish islohotlarni yangi bosqichga chiqaradi.

Yuqorida qayd etilgan vazifalarni samarali tashkil etish uchun eng avvalo malakali kadrlar kerak. Xalqaro tajriba asosida sohaga ixtisoslashgan oliy o‘quv yurtlarida o‘qitishning yangi metodikasini tatbiq etish, professor-o‘qituvchilar ishtirokida sayyor o‘quv darslari hamda seminarlar tashkil etish amaliy ahamiyatga ega.

Ilmiy-tadqiqot institutlarida ertapishar mahsulot turlari va hududlar iqlimiga mos chorva zotlarini yaratish, ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish ishlari olib borimoqda.

Umuman olganda, yangi strategiya qishloq xo‘jaligiga bozor mexanizmlarini joriy qilib, ilmiy asoslangan ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish orqali oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash, eksportni ko‘paytirish, aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan mahsulotlar hajmini hamda mehnat unumdorligini bir necha barobarga oshirishga xizmat qiladi.

Nazorat savollari

1. “Mehnat” va “mehnat jarayoni” tushunchalariga izoh bering.
2. Qishloq xo‘jaligida mehnatning asosiy xususiyatlari.
3. Qishloq xo‘jaligidagi “mehnat resurslari” va “ishchi kuchi” tushunchalari nimadan iborat?

4. Qishloq xo'jaligida mehnat bozori qanday shakllangan?
5. Qishloq xo'jaligida mehnat bozori shakllanishiga qanday omillar ta'sir qiladi?
6. Qishloq xo'jaligida mehnat bozorining segmentatsiyasi nima?
7. "Qishloq xo'jaligida bandlik" tushunchasini izohlang.
8. Qishloq xo'jaligidagi ishsizlik turlarini sanab bering va ularning xususiyatlarini ko'rsating.
9. Qishloq xo'jaligida ishchi kuchi ta'minotiga to'sqinlik qiladigan qanday omillar.
10. Qishloq xo'jaligida mehnatdan foydalanish ko'rsatkichlari qanday?
11. Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan foydalanishni takomillashtirishning asosiy usullarini sanab bering va tavsiflang.
12. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi nima?
13. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligining iqtisodiy mohiyati nimada?
14. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini qanday ko'rsatkichlar tavsiflaydi?
15. Chorvachilikda mehnat unumdorligining bevosita va joriy ko'rsatkichlari qanday?
16. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi ko'rsatkichlarini hisoblashda ishlab chiqarish hajmi qanday aniqlanadi?
17. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini hisoblashda xarajatlarni hisoblash metodologiyasi nima?
18. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini oshirish nega ustuvor ahamiyat kasb etadi?
19. Dehqonchilik va chorvachilikda mehnat unumdorligining o'sishiga qanday omillar ta'sir qiladi?
20. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini oshirishning asosiy yo'nalishlarini sanab bering.

9-MAVZU. QISHLOQ XO‘JALIGINING ASOSIY VA AYLANMA FONDLARI, ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH

Reja:

9.1. Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish vositalarining iqtisodiy mohiyati va klassifikatsiyasi

9.2. Asosiy vositalarni baholash, ularning eskirishi va takror ishlab chiqarish

9.3. Asosiy fondlar bilan ta‘minlanganlik, ularning texnik holati va foydalanish samaradorligi ko‘rsatkichlari

9.4. Zamonaviy sharoitlarda asosiy vositalardan oqilona foydalanish yo‘nalishlari

9.5. Qishloq xo‘jaligida aylanma mablag‘lar tushunchasi, mohiyati va tarkibi

9.6. Aylanma mablag‘lardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi

9.7. Aylanma mablag‘lardan foydalanishning samaradorligini oshirishning asosiy yo‘nalishlari

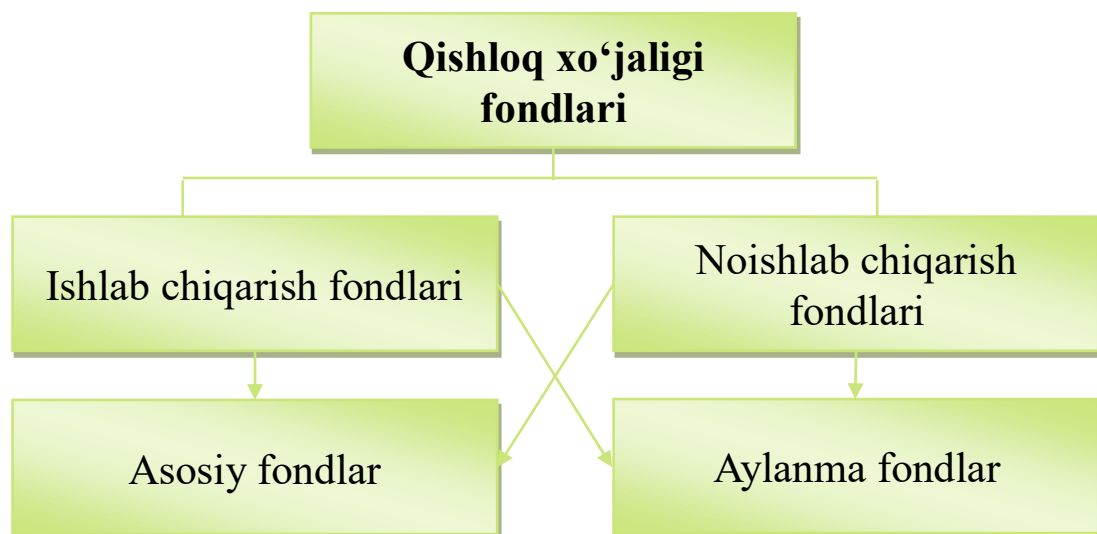
Tayanch iboralar: Qishloq xo‘jalik fondlari, mehnat predmetlari, mehnat vositalari, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish vositalari, Baholash, to‘liq balans qiymati, tiklanish qiymati, Qoldiq balans qiymati

9.1. Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish vositalarining iqtisodiy mohiyati va klassifikatsiyasi

Qishloq xo‘jaligining moddiy-texnika resurslari hisoblangan yer, mashina-traktor, kombaynlar, kimyoviy vositalar, yoqilg‘ilar, yem-xashaklar, urug‘liklar va boshqa vositalarning qiymat shaklidagi ko‘rinishi tarmoq fondlarini tashkil etadi. Ular iqtisodiy mohiyati, shakllanishi va ishlab chiqarish jarayonida qatnashishiga ko‘ra, ishlab chiqarish hamda noishlab chiqarish fondlariga bo‘linadi. Ular ayrim hollarda ishlab chiqarish jarayonida **bevosita**

va **bilvosita** qatnashadiganlarga ham bo‘linadi. Masalan, yer, suv, o‘g‘it, urug‘lik, yem-xashak, yer haydaydigan, ishlov beradigan traktorlar qishloq xo‘jalik mahsulotlarini yetishtirishda bevosita qatnashadi. Chunki ular mahsulot yetishtirish hajmiga, sifatiga bevosita ta‘sir etadi. Xo‘jaliklarning ma‘muriy, madaniy va boshqa binolari, dala shiyponlari, omborxonalar, xizmat ko‘rsatuvchi texnikalar, kompyuterlar va boshqa vositalar ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmiga, ularning sifatiga bilvosita ta‘sir etadi. Lekin ularning mahsulotlarni ishlab chiqarishdagi umumiy ahamiyatini inkor etish maqsadga muvofiq emas. Ular iqtisodiy mohiyatiga, ya‘ni shakllantirilishi, mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish jarayonida qatnashishiga ko‘ra, asosiy hamda aylanma fondlarga bo‘linadi. Ular natural holida ko‘rinishi va qatnashishi bo‘yicha **asosiy** va **aylanma** vositalar ham deb ataladi (9.1-rasm).

9.1-rasm. Qishloq xo‘jalik fondlarini turkumlashtirilishi

Ular ishlab chiqarish jarayonidagi funktsional faoliyatiga ko‘ra, mehnat predmetlari hamda mehnat vositalariga bo‘linadi. Milliy iqtisodiyotning turli tarmoqlarida yaratilib, qishloq xo‘jalik mahsulotlari yetishtirishda inson mehnati yordamida ishlab chiqarish jarayonida bir marta qatnashib, o‘z shakllarini to‘liq

o'zgartiradigan predmetlar tarmoqning **mehnat predmetlarini** tashkil etadi.

Ularga sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarilgan yoqilg'i, yog'lovchi materiallar, kimyoviy o'g'it, yem va boshqalar kiradi. Ular tarmoqning mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarida bir marta qatnashib, o'z shakllarini to'liq o'zgartirib, qiymatini ham ularga o'tkazadigan predmetlardir.

Tarmoqda band bo'lgan insonlarning ongli mehnati qaratilgan mehnat predmetlari yordamida qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, xizmatlarni bajarish maqsadida bir necha yillar davomida foydalaniladigan narsalar **mehnat vositalari** hisoblanadi. Ular tabiat tomonidan hamda sanoat, qishloq xo'jalik tarmoqlarida yaratilgan bo'lib, turli xildagi mahsulotlarni yetishtirishda, xizmatlarni, ishlarni bajarishda bir necha yillar davomida foydalanilib, o'z ko'rinishini, shakllarini o'zgartirmasdan, lekin qiymatining ma'lum bir qismini mahsulotlarga, ishlarga, xizmatlarga o'tkazib boradigan vositalardir. Ularga qishloq xo'jalik texnikalari hisoblangan mashina-traktorlar, kombaynlar, seyalkalar, kultivatorlar sug'orish inshootlari, binolar, stanoklar va boshqalar kiradi.

Yer, tabiiy o'rmonlar - tabiat mahsulidir. Ishchi va mahsuldor chorva hayvonlari, bog'zorlar, tokzorlardan qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish uchun bir necha yillar mobaynida foydalaniladi. Asosiy vositalar yillar davomida jismoniy hamda ma'naviy eskiradi. Fan-texnika taraqqiyoti natijasida yangi, zamonaviy texnikalarning yaratilishi tufayli ular ma'naviy jihatdan ham eskiradi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish fondlari (vositalari)ning katta qismini asosiy fondlar tashkil etadi. Ularga qishloq xo'jaligida qatnashadigan barcha mehnat vositalari kiradi. Ular qishloq xo'jalik korxonalarining doimiy kapitalini tashkil etadi. Funktsional vazifasiga qarab, asosiy fondlar (vositalar) **ishlab**

chiqarish va **noishlab chiqarish** vositalariga bulinadi. (9.1-jadval).

Ishlab chiqarish vositalariga bevosita moddiy ishlab chiqarish soxasida qatnashadigan fondlar (vositalar), noishlab chiqarish vositalariga esa, xo‘jalikning klublari, madaniyat saroylari, maktablar, sog‘likni saqlash idoralari, yasli, hammom, ombor va hakoza kiradi. Ular mehnat resurslarini takror ishlab chiqarishda katta rol uynaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 144-moddasiga binoan, O‘zbekiston Respublikasining 2018 yil 24 dekabrda O‘RQ-508-sonli Qonuni bilan 2019 yil 1 yanvardan amortizatsiya guruhlariga kiritilgan asosiy vositalarning yangi tasnifi kiritildi (9.1-jadval).

9.1-jadval. Amortizatsiya guruhlariga kiritilgan asosiy vositalarning yangi tasnifi⁴¹

T.r.	Qishloq xo‘jaligida asosiy vositalarning turlari	Amortizatsiya-ning yillik eng yuqori normasi, %	Mol-mulkni foydalanish muddati
I. a.	Binolar, imoratlar	3	30 - 33 yil
I. b.	Ichki xo‘jalik va xo‘jalikaro sug‘orish tarmog‘i, yopiq kollektor drenaj tarmog‘i, bog‘lar va hayvonot bog‘larining inshootlari, issiqxona va parniklar va boshqa inshootlar	5	20 yilgacha
II.	Uzatish qurilmalari: elektr uzatish va aloqa qurilmalari, vodoprod quvurlari va boshqalar	8	15-17 yil
III.	Elektr dvigatellari va dizel generatorlar va boshqa kuch beradigan mashinalari va uskunolari (harakatlanuvchi transportdan tashqari)	8	15-17 yil
IV.	Qishloq xo‘jaligi traktorlari, mashinalari va uskunolari: don o‘rish kombaynlari, paxta terish mashinalari (harakatlanuvchi transportdan tashqari)	15	5-7 yil
V.	Yuklash va tushirish uchun mashina va uskunalar, transport, qishloq xo‘jaligi uchun laboratoriya uskunolari. Engil avtomobillar. 0,5 tonnagacha yuk ko‘tarish quvvatiga ega umumiy yuk mashinalari	20	5 yilgacha
VI.	Kompyuter va boshqa ma‘lumotlarni qayta ishlash qurilmalari	20	5 yilgacha
VII.	Ko‘p yillik dov-daraxtlar	10	10 yilgacha

Asosiy vositalarni ishlab chiqarish tarkibi. Qishloq xo‘jaligini ishlab chiqarish jarayonida asosiy vositalar tarkibi muhim ahamiyatga ega. Bu ma‘lum turdagi yoki asosiy vositalar guruhlarini qiymatining ularning umumiy qiymatiga nisbati foizini ifodalaydi. Shu bilan birga asosiy vositalarning sanoat va texnologik tuzilishini farqlash lozim.

Tarmoq tuzilmasi - bu qishloq xo‘jaligidagi va chorvachilik sanoatidagi asosiy vositalarning ishlab chiqarish fondlarining umumiy qiymatidagi ulushi, texnologik ko‘rsatkich esa asosiy ishlab chiqarish fondlarining turli guruhlarining texnologik

⁴¹ O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 144-moddasi

xususiyatlariga yoki ularning muayyan guruh tarkibidagi individual turlariga qarab ulushi bilan tavsiflanadi.

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining asosiy fondlari tarkibi iqtisodiy va tabiiy omillarga bog‘liq. Asosiy vositalar tarkibiga qishloq xo‘jalik korxonalarining ixtisoslashuvi sezilarli darajada ta‘sir ko‘rsatadi. Chorvachilikka ixtisoslashgan fermer xo‘jaliklarida asosiy fondlarning umumiy qiymatida chorvachilik binolari va chorva mollari asosiy o‘rinni egallaydi. Paxta va g‘allachilikka ixtisoslashgan fermer xo‘jaliklarida mexanizatsiyalashtirishning ulushi yuqori va avvalo, traktorlar, kombaynlar, ekish moslamalari va boshqa mashinalar, shuningdek paxta va donni tozalash va saqlash uchun korxonalar va omborxonalar mavjud.

Asosiy vositalar tarkibiga korxonalar mahsulotlarining asosiy turlarini logistika markazlaridan joylashishi uzoqligi ta‘sir ko‘rsatmoqda. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, fermer xo‘jaliklarining mahsulot yetkazib berish joylaridan ancha uzoq masofalarda joylashganligi asosiy fondlari tarkibidagi transport vositalarining ulushi ortishiga olib keladi. Masalan, eng ertapishar piyoz, karam, tarvuz kabi mahsulotlar Toshkent shahriga Surxondaryodan 700-800 km., Qashqadaryodan 600-700 km. masofadan yetkazib kelinadi.

Asosiy vositalar tarkibiga iqlim omillari ham jiddiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. Shunday qilib, mamlakatning janubiy va vodiy hududlarida sanoat binolari engilroq va kam moddiy va pul xarajatlari bilan loyihalashtirilgan va qurilmoqda. Binobarin, ular asosiy fondlar tarkibida kamroq ulushga ega. Janubiy va vodiy hududlarda joylashgan fermer xo‘jaliklari don, meva-sabzavot ekinlarni yetishtirish va yig‘ib olish, iste‘molchilarga yetkazib berish uchun yanada samarali uskunalari bilan ta‘minlanmoqda.

Asosiy qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarishning yakuniy natijalariga notekis ta‘sir ko‘rsatadi. Shu munosabat bilan ular **aktiv** va **passiv** ishlab chiqarish vositalariga

bo‘linadi. Ushbu farq ishlab chiqarish hajmi va ishlab chiqarish samaradorligiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadigan asosiy vositalar tarkibidagi doimiy o‘zgarishlarni kuzatishga imkon beradi. Asosiy vositalarning aktiv qismiga traktorlar, kombaynlar, avtomobillar, qishloq xo‘jaligi texnikasi, uskunalar, qishloq xo‘jaligida mahsulot ishlab chiqarish, tashish va sotish bilan shug‘ullanadigan transport vositalari kiradi. Asosiy vositalarning aktiv qismi eng harakatchan va dinamik hisoblanadi. Texnologik taraqqiyot unga eng ko‘p ta‘sir qiladi.

Passiv asosiy vositalar tarkibiga binolar, inshootlar, meliorativ obyektlar va qishloq xo‘jaligidagi boshqa binolar kiradi. Ish sharoitlari, mashina va uskunalarning samarali ishlashi asosiy vositalarning passiv qismining mavjudligi, tarkibi va holatiga bog‘liq.

Asosiy fondlarning alohida turlari qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida bir xilda ishtirok yetishmaydi. Ulardan ba‘zilari asosiy ishlab chiqarish bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘langan va chorvachilik, o‘simlikchilik mahsulotlarini ko‘paytirishda asosiy omil hisoblanadi. Ularga traktorlar, kombaynlar, yuk mashinalari, qishloq xo‘jaligi mashinalari, texnikalari va hokozolar kiradi. Boshqa asosiy fondlar qurilish, savdo va qishloq xo‘jalik korxonalaridagi umumiy ovqatlanishga va boshqalarga yo‘naltirilgan. Shuning uchun asosiy fondlar (vositalar) qishloq xo‘jaligida bevosita qatnashuvchi va qishloq xo‘jaligida qatnashmaydiganlarga bo‘linadi.

Tarmoqda mahsulot ishlab chiqarishda asosiy rol qishloq xo‘jaligida qatnashuvchi fondlarga tegishlidir, chunki ular asosiy ishlab chiqarish fondining 80 foizini tashkil qiladi. Bu fondlarga quyidagilar kiradi:

- yer resurslari;
- binolar;
- inshootlar;
- mashina va texnikalar;

- transport vositalari;
- ishlab chiqarish va xo‘jalik inventarlari;
- sut beruvchi qoramollar;
- go‘sht beruvchi qoramollar;
- ko‘p yillik ekinlar;
- yerni yaxshilash uchun qilingan sarflar (inshootlardan tashqari).
- asboblari va hakoziolar.

9.2. Asosiy vositalarni baholash, ularning eskirishi va takror ishlab chiqarish

Asosiy vositalarni baholash tushunchasi va turlari. Qishloq xo‘jaligidagi asosiy vositalar **moddiy** va **qiymat** ko‘rinishida qayd etiladi. Natural ko‘rsatkichlar asosiy vositalarning miqdoriy va sifat tarkibi, ishlab chiqarish imkoniyatlari va xizmat muddati haqida tushuncha beradi.

Baholash - bu buxgalteriya hisobi, iqtisodiy hisob-kitoblarni tahlil qilish va umumlashtirilgan sanoat ko‘rsatkichlarini shakllantirish uchun asosiy vositalarning qiymatini aniqlashdir. Asosiy vositalarni pul bilan baholash ularni yaratishga yo‘naltirilgan mablag‘lar hajmini aks ettiradi va tayyor mahsulotga o‘tkazilgan amortizatsiya miqdorini aniqlashga imkon beradi.

Bozor sharoitida qishloq xo‘jaligining asosiy vositalari quyidagi qiymat turlari bo‘yicha baholanadi:

- to‘liq balans qiymati;
- to‘liq tiklanish qiymati;
- qoldiq balans qiymati;
- qoldiqni tiklash qiymati.

Asosiy vositalarning **to‘liq balans qiymati** deganda ularning qiymatini oxirgi baholashgacha tushuniladi. Asosiy vositalarning to‘liq balans qiymati bu yetkazib berish va o‘rnatish xarajatlarini hisobga olgan holda sotib olish paytidagi qiymatidir. U asosiy

vositalardan foydalanish samaradorligini baholashda va ularning eskirishi mavjudligida qo‘llaniladi. Asosiy vositalarning to‘liq balans qiymati boshqa qiymat turlarini hisoblash uchun asos bo‘ladi.

Asosiy vositalarni qayta baholash vaqtida **tiklanish qiymati** zamonaviy sharoitlarda ularni takror ishlab chiqarish xarajatlarini anglatadi. Boshqacha qilib aytganda, bu asosiy vositalarning qayta baholangandan keyingi qiymati. To‘liq tiklanish qiymati qayta baholashdan oldin balans qiymatini qayta baholash koeffitsientiga ko‘paytirish orqali aniqlanadi.

Asosiy vositalarning jismoniy va ma‘naviy eskirish ta‘siri ostida ishlash jarayonida ular o‘z qiymatining bir qismini yo‘qotadilar. Biroq, asosiy vositalarning boshlang‘ich balans qiymati o‘zgarmaydi. Shuning uchun, to‘liq balans qiymati bilan birga qoldiq balans qiymati aniqlanadi.

Qoldiq balans qiymati ularni qayta baholash kunidagi asosiy vositalarning umumiy balans qiymatidan ularning amortizatsiya miqdorini chegirish yo‘li bilan hisoblanadi. Qoldiq balans qiymatini (Q_b) hisoblash uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$Q_b = T_b - A$$

bu yerda T_b - asosiy vositalarning to‘liq balans qiymati,

A - asosiy vositalarning amortizatsiya miqdori.

Qoldiq tiklash qiymatini aniqlash uchun qoldiq balans qiymatining umumiy balans qiymatiga koeffitsienti nisbati orqali aniqlanadi (B_k):

$$B_k = \frac{Q_b}{T_b}$$

bu yerda Q_b - asosiy vositalarning qoldiq balans qiymati;

T_b - asosiy vositalarning to‘liq balans qiymati.

Qoldiq balans qiymati asosiy vositalarni to‘liq tiklash qiymatining miqdorini qoldiq balans qiymatining to‘liq hisob-kitob qiymatiga nisbatiga ko‘paytirish yo‘li bilan hisoblanadi:

$$Q_b = T_b \times B_k$$

Asosiy vositalarni qayta baholash. Bozor munosabatlari sharoitida yuqori inflyatsiya asosiy vositalarning balans bahosi ularning haqiqiy qiymatini aks ettirmasligiga olib keldi. Shu bilan birga, asosiy vositalarning eskirishi o‘zining iqtisodiy ahamiyatini yo‘qotdi. Amalga oshirilgan asosiy vositalarning to‘liq tiklanishini ta‘minlash uchun amortizatsiya ajratmalari miqdori yetarli bo‘lmay qoladi. Investitsiyalarning eng muhim manbai sifatida amortizatsiya fondining roli pasaydi.

Shu munosabat bilan hozirgi davrda qishloq xo‘jaligida asosiy vositalarni har yili qayta baholash amalga oshirilmoqda (kichik biznes subyektlarida 2014 yildan 3 yil bir marta). Bu asosiy vositalarning balans qiymatini amaldagi narxlar va takror ishlab chiqarish shartlariga muvofiqlashtirishni anglatadi. Asosiy vositalarni qayta baholash har yilning 1 yanvaridan boshlab amalga oshiriladi va korxonada balansida aks etadi.

O‘zbekistonda Davlat statistika qo‘mitasi tomonidan asosiy fondlarni qayta baholash chog‘ida indeks usulini qo‘llash uchun har yili 31 dekabr qadar indekslar ishlab chiqiladi va OAVda e‘lon qilinadi.

Asosiy vositalarni qayta baholash ikki usul bilan amalga oshirildi:

- **birinchi usul** - asosiy vositalarning balans qiymatini indeksatsiya qilish yo‘li bilan. Ushbu usul bo‘yicha asosiy vositalar balans qiymati statistika idorasi tomonidan belgilangan koeffitsientga ko‘paytirildi. Shunday qilib, asosiy vositalarning avvalgi boshlang‘ich qiymati to‘liq tiklash qiymati (T_t) bilan

almashtiriladi. Uni hisoblash uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$T_t = T_b \times K$$

bu yerda T_b - asosiy vositalarning to'liq balans qiymati;

K - asosiy vositalarni qayta baholash koeffitsienti.

2019 yil 1 yanvardagi holatga ko'ra qishloq xo'jaligining asosiy vositalarini qayta baholashda koeffitsientlar 1,7-1,8 ni, asosiy vositalarning ayrim turlari bo'yicha esa ikki barobarni tashkil etdi.

- **ikkinchi usul** - joriy yilning 1 yanvarida mavjud bo'lgan asosiy vositaning narxiga nisbatan balans qiymatini to'g'ridan-to'g'ri qayta hisoblash yo'li bilan. Asosiy vositalarning keyingi harakatini hisobga olgan holda oxirgi inventarizatsiyadan o'tgan asosiy vositalarning to'liq balans qiymati asos bo'ladi.

Asosiy vositalarning eskirishi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayonida asosiy vositalarning barcha turlari eskiradi, asl xususiyatlari va imkoniyatlarini yo'qotadi. Asta-sekin ular keyinchalik foydalanish uchun yaroqsiz holga keladi va ularni almashtirish zaruriyati paydo bo'ladi. Asosiy vositalar eskirganligi sababli ularning qiymatini yaratilgan mahsulotga o'tkazish jarayoni amalga oshiriladi.

Asosiy vositalarning eskirishini ikki xil mavjud: **jismoniy** va **ma'naviy**. Jismoniy eskirish ulardan intensiv foydalanish jarayonida ham, harakatsizlik natijasida ham sodir bo'ladi. Ushbu jarayonda mashinalar va boshqa jihozlarning ishchi organlari asta-sekin eskiradi, binolar va inshootlarning deformatsiyasi va vayron bo'lishi ham sodir bo'ladi. Shu bilan birga, asosiy vositalar tabiiy va iqlim sharoitlari ta'sirida eskiradi: metallning korroziyasi, yog'och va boshqa jihozlarning chirishi kuzatiladi. Jismoniy eskirish - moddiy eskirish deb ataladi.

Asosiy vositalar ma'naviy eskirishi ham mumkin. Ma'naviy eskirish degani hali ham foydalanishga yaroqli bo'lgan asosiy

vositalar endi iqtisodiy jihatdan ulardan foydalanish maqsadga muvofiq emas va ularni almashtirish zaruriyati paydo bo‘ladi. Eskirganlikning asosiy sababi - bu ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning tezlashishi hisoblanadi.

Asosiy vositalarning ma‘naviy eskirishi ikki xil bo‘ladi:

- mavjud mashina va uskunalarni arzon ishlab chiqarilishi tufayli;

- yangi, yanada samarali mashinalarni yaratishda.

Birinchi holda, ishlayotgan mashinalar eskiradi, bu qurilish va muhandislikdagi mehnat unumdorligining oshishi bilan bog‘liq. Natijada, yangi texnikalar bilan bir xil xususiyatlarga ega bo‘lgan eski mashina va uskunalarning narxi yangi narx va past narx bilan belgilanadi.

Yangi, yanada samarali mashinalarning yaratilishi, eski jihozlarning to‘liq fizikaviy eskirishidan oldin ham, kunlik va yillik ishlab chiqarish hajmi yuqori bo‘lgan yangi mashinalar bilan almashinishiga olib keladi. Shu sababli, mashinalar narxining bir qismi yo‘qoladi va ulardan foydalanish mehnat unumdorligini o‘shiradi va umuman sohada samaradorlikni oshiradi.

Asosiy vositalar qiymatining o‘tkazib yuborilgan qismi mahsulot tannarxiga taalluqlidir va mahsulot tannarxiga kiritiladi. Asosiy vositalarning jismoniy eskirgan qismini ularning eskirgan qismining qiymatini yaratilayotgan mahsulotga o‘tkazish yo‘li bilan qoplash jarayoni amortizatsiya deb nomlanadi.

Asosiy vositalarning eskirish me‘yorini belgilab beruvchi amortizatsiya me‘yori asosida ularning eskirish qiymati (summasi) quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$A_s = \frac{A_{bq}}{E_k} \times 100$$

Bunda: A_s – asosiy vositaning amortizatsiya summasi (so‘m);

A_{bq} – asosiy vositaning balans qiymati (so‘m);

E_k – asosiy vositaning eskirish me‘yori (koeffitsientda, yilda).

Asosiy vositalarning eskirish me'yori (normativi) berilmaganda asosiy vositaning balans qiymatini uning xizmat muddatiga taqsimlash natijasida eskirish me'yori aniqlanadi. Xo'jalikda bir necha yillar davomida ishlatilgan vositalar kapital ta'mirlangan bo'lsa, ular balans qiymatiga qo'shiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar fan-texnika taraqqiyoti natijasida innovatsion yondoshuvlar asosida yaratilgan yangi, serunum texnika vositalarini sotib olishga intiladi. Xo'jalikda uzoq yillar davomida ishlatilayotgan, ma'naviy jihatdan eskirgan vositalar esa ishlab chiqarishdan chiqariladi. Bunda asosiy vositalarning eskirish summasini aniqlashda tezkor amortizatsiya usulidan ham foydalaniladi. Uni aniqlashning belgilangan me'yori yo'q. Shuning uchun xo'jaliklar eskirish summasini o'z imkoniyatlarini, fan-texnika taraqqiyoti ta'sirini e'tiborga olgan holda hisoblaydilar. Agarda ishlatilayotgan mashinalar, traktorlar, kombaynlar ma'naviy jihatdan eskirgan bo'lsa, ularni normativ bo'yicha emas, qisqaroq davrda eskirishini hisoblab, ishlab chiqarishdan chiqarish mumkin. Lekin bu jarayon ular yordamida yetishtiriladigan mahsulotlarning tannarxlariga bevosita ta'sir etadi. Chunki bunda mahsulot tannarxiga olib boriladigan amortizatsiya summasi ko'payadi. Shuning uchun bu usulni qo'llashdan avval ularning o'rindoshligini hamda sarf-xarajatlarini, daromadlarini va boshqa jihatlarini e'tiborga olish lozim.

Eskirish qiymatlari yetishtiriladigan mahsulotlarga, xizmatlarga belgilangan tartibda o'tkaziladi.

9.3. Asosiy fondlar bilan ta'minlanganlik, ularning texnik holati va foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlari

Asosiy vositalar bilan ta'minlash. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining darajasi va o'sish sur'atlari, qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi ma'lum darajada sanoatning asosiy ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlanishiga

bog‘liq. Korxonalarining asosiy ishlab chiqarish quvvatlari bilan ta‘minlanmasligi eng muhim texnologik operatsiyalarning o‘z vaqtida bajarilmasligiga, mehnat zichligining oshishiga va mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun moddiy va pul xarajatlarining oshishiga olib keladi. O‘z navbatida, ortiqcha ishlab chiqarish vositalarining ko‘pligi amortizatsiya ajratmalarining ko‘payishiga, ularni saqlash xarajatlarining va natijada qishloq xo‘jaligi mahsulotlari tannarxining oshishiga olib keladi. Korxonalarni asosiy ishlab chiqarish vositalari bilan maqbul ravishda ta‘minlash orqali qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining yuqori samaradorligiga erishiladi.

$$F_t = \frac{A_{vq}}{Y_{mq}}$$

Bunda F_t – korxonaning fond bilan ta‘minlaganligi, so‘mda,
 A_{vq} –, asosiy ishlab chiqarish bositalari qiymati, so‘mda,
 Y_{mq} – qishloq xo‘jalik yer maydonlari, ga.

Asosiy vositalardan foydalanishni tahlil qilish xarakteriga qarab, ularning qiymati ma‘lum bir davr uchun ham pul ko‘rinishida, ham ayrim turlar, guruhlar, tovar belgilari bo‘yicha qiymat yoki natural shaklda olinishi mumkin. Pul mablag‘larining mavjudligi qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar, haydaladigan yerlar, pichanzorlar, alohida ekinlar maydoniga hisoblab chiqarilishi mumkin.

Chorvachilikni rivojlantirishda fond bilan ta‘minlangan ko‘rsatkichlari sanoatning asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymatini shartli hayvonlar bosh soniga yoki chorva mollari turiga qarab taqsimlash yo‘li bilan aniqlanadi.

Korxonalarni asosiy ishlab chiqarish vositalari bilan ta‘minlash to‘g‘risida ko‘proq obyektiv fikr olish uchun har bir turning mavjudligini fizik nuqtai nazardan tahlil qilish va texnologik standartlar bilan taqqoslash kerak. Shunday qilib, fermer

xo'jaliklarini traktorlar va qishloq xo'jalik mashinalari bilan ta'minlash sug'oriladigan yerlarning yuki yoki ushbu turdagi mashina uchun ma'lum bir qishloq xo'jalik ekinlari ekiladigan maydon hisobiga hisoblanadi. Chorvachilik fermalarida chorvachilik binolari, chorva mollari joylari hozirgi chorva mollariga soniga nisbati bilan belgilanadi va foizda ifodalanadi.

Fermer xo'jaliklarini asosiy ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlashga bir qator omillar ta'sir ko'rsatmoqda. Ular orasida ixtisoslashuv, ishlab chiqarish texnologiyasi, qishloq xo'jaligining intensivlik darajasi, shuningdek, iqlim sharoitlari mavjud.

Qishloq xo'jaligidagi fond bilan qurollanganlik qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan asosiy fondlarning bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik qiymatiga nisbati bilan belgilanadi.

Fond bilan qurollanganlik aniqlash uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin.

$$F_q = \frac{A_{vq}}{I_s}$$

F_q – mehnatni fond bilan qurollanganligi, ishchi birligiga so'mda,

A_{vq} – asosiy ishlab chiqarish vositalari qiymati, so'mda,

I_s – korxonadagi o'rtacha yillik ishlovchilar soni, kishi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari bilan ishchilarni ta'minlash darajasi ishlab chiqarish vositalarining qiymatiga va qishloq xo'jaligida band bo'lgan o'rtacha yillik ishchilar soniga bog'liq. Sohada ishlaydigan ishlovchilar soniga korxonani ishchi kuchi bilan ta'minlash va asosiy mehnat talab qiladigan jarayonlarni mexanizatsiyalash darajasi ta'sir qiladi. Mexanizatsiyalash darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, ma'lum bir jarayonda operatsiyalarni bajarish uchun kamroq ishchilar talab qilinadi.

Korxonaning fond bilan qurollanganlik ko'rsatkichi iqtisodiyotning fond bilan ta'minlanganlik ko'rsatkichi bilan

chambarchas bog‘liq bo‘lib, uni ma‘lum darajada to‘ldiradi. Bu bizga asosiy vositalar bilan qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini jihozlarini yanada to‘liqroq tavsiflash imkonini beradi. Faqatgina fond bilan ta‘minlash darajasi qishloq xo‘jaligi ishchilarining ishlab chiqarish vositalari bilan qurollanish darajasini to‘g‘risida tasavvurni bermaydi. Asosiy vositalardan foydalanish darajasi to‘g‘risida faqat fond bilan qurollanganlik va iqtisodiyotning fond bilan ta‘minlanganlik ko‘rsatkichlarini taqqoslash orqali xulosa qilish mumkin.

Amaliyotda, yer maydonlarining bir qismiga asosiy vositalarning qiymati bir xil bo‘lgan holatlar mavjud, ammo ushbu holat fermer xo‘jaligining bitta ishchisiga nisbatan jiddiy farq qiladi.

Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi. Qishloq xo‘jaligida asosiy vositalardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi ko‘rsatkichlar tizimi bilan tavsiflanadi. Qishloq xo‘jaligining asosiy fondlari ishlab chiqarish jarayonida ham natural, ham moddiy jihatdan, ham iqtisodiy shakllarda qatnashadi. O‘zlarining natural-moddiy ko‘rinishida ular traktorlar, mashinalar, uskunalar va boshqa mablag‘lar ko‘rinishida qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishda ishlatiladi va ular pul ko‘rinishida baholanib, yangi yaratilgan mahsulotga o‘z qiymatini o‘tkazib boradi. Shu munosabat bilan asosiy vositalardan foydalanish umumlashtiruvchi qiymat va texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichlariga bo‘linadi. Xarajatlar ko‘rsatkichlari ishlab chiqarishning asosiy vositalaridan umuman foydalanish darajasini aks ettiradi, texnik va iqtisodiy ko‘rsatkichlar esa mehnat vositalarining ayrim turlaridan foydalanishni tavsiflash uchun ishlatiladi.

Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligining asosiy xarajat ko‘rsatkichlari kapitalning unumdorligi va mahsulot kapitalining intensivligi hisoblanadi. Fond qaytimi qishloq xo‘jaligi yalpi mahsuloti qiymatining qishloq xo‘jaligiga

mo'ljallangan asosiy vositalarining o'rtacha yillik miqdoriga nisbatini tavsiflaydi. Bu quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$F_q = \frac{Ya_m}{Av_q}$$

bu yerda F_q – fond qaytimi, so'mda;

Ya_m – yalpi qishloq xo'jaligi mahsulotining qiymati, so'mda.

Fond qaytimi qishloq xo'jaligidagi asosiy vositalarning birlik qiymatiga nisbatan pul miqdorida olinganligini ko'rsatadi. Fond qaytimining qiymat ko'rsatkichlarini butun iqtisodiyot uchun, shuningdek, o'simlik va chorvachilikning tarmoqlari bo'yicha hisoblash mumkin. Ayrim mahsulot turlari (don, kartoshka, sabzavot, sut, go'sht va boshqalar) bo'yicha fond qaytimini hisoblash muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi, chunki ma'lum bir mahsulotga sarflangan asosiy vositalar ulushini aniqlash qiyin. Agar kapitalning unumdorligi yillar davomida dinamikada hisoblab chiqilsa, yalpi mahsulotning qiymati taqqoslanadigan narxlarda aniqlanadi.

Fond qaytimining teskari ko'rsatkichi fond sig'imi hisoblanadi. Bu asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymatining qishloq xo'jaligidagi yalpi mahsulotga nisbatini qiymat shaklda ifodalanishidir. Fond sig'imi ishlab chiqarish mahsulotini qiymat birligida qancha asosiy vositalar sarflanganligini ko'rsatadi:

$$F_s q \frac{Av_q}{Ya_m}$$

bu yerda F_s – fond sig'imi, so'mda;

Ya_m – yalpi qishloq xo'jaligi mahsulotining qiymati, so'mda.

Yalpi mahsulotga hisoblab chiqilgan fond qaytimi ko'rsatkichi bir qator kamchiliklarga ega. Ularning asosiylari yalpi mahsulot va uni ishlab chiqarish uchun ishlatiladigan asosiy vositalar qiymatining nomutanosibliigi. Yalpi mahsulot tannarxida ikkinchi ishlab chiqarish jarayonida hosil olinadigan mahsulotlar (ozuqa,

urug'lik, ko'chat materiallari va boshqalar) birinchi navbatda ishlab chiqarish jarayonida naqd pulda, keyin esa ulardan foydalanilganda hisobga olinadi. Shu munosabat bilan, sof ishlab chiqarish (yalpi daromad) bo'yicha hisoblangan ko'rsatkichlar yalpi mahsulotga nisbatan ma'lum ustunlikka ega. Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi bilvosita qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi darajasini tavsiflaydi. Ikkinchisi ko'p jihatdan kapital-ishchi kuchiga va birinchi navbatda mehnat talab qiladigan jarayonlarni mexanizatsiyalashga bog'liq. Fond qaytimi, mehnat unumdorligi va fond bilan qurollanganlik ko'rsatkichlari o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjud:

$$F_q = \frac{Ya_q}{Iv_q}; \quad F_{qu} = \frac{Iv_q}{I_s}; \quad U = \frac{Ya_q}{I_s}$$

bu yerda F_q – fond qaytimi, so'mda;

F_{qu} – mehnatni fond bilan qurollanganligi, kishiG'so'm.;

Ya_q – qishloq xo'jaligining yalpi mahsuloti qiymati, so'mda;

Iv_q – o'rtacha ishchilar soni, kishi.

Ushbu formulalarning oddiy matematik o'zgarishlaridan foydalanib, biz buni aniqlay olamiz:

$$Ya_q = \frac{U}{I_s} \quad \text{va} \quad I_s = \frac{F_{qu}}{I_s} \quad \text{va shuning uchun} \quad F_q = \frac{U}{I_s} : \frac{F_{qu}}{I_s} \quad \text{yoki} \quad \frac{U}{F_{qu}}$$

Shunday qilib, fond qaytimi mehnat unumdorligi bilan to'g'ridan-to'g'ri proporsional va uning fond bilan qurollanganligi bilan teskari proporsionaldir. Agar mehnat unumdorligining o'sish sur'ati fond bilan qurollanganlik nisbatining o'sish sur'atidan yuqori bo'lsagina fond qaytimi oshadi.

Ishlab chiqarish fondlarining iqtisodiy samaradorligi (asosiy va aylanma) ularning rentabellik ko'rsatkichi bilan tavsiflanadi. Iqtisodiyotda bu ko'rsatkich foyda normasi deb nomlanadi. Bu qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotishdan olingan foydaning asosiy

va aylanma mablag'larining o'rtacha yillik qiymatiga nisbati sifatida hisoblanadi.

$$F_n = \frac{F_s}{I_{chv.q.} QAY_q}$$

bu yerda F_n – foyda normasi,%;

F_s – sotishdan tushgan foyda, so'mda;

$I_{chv.q.}$ – ishlab chiqarish vositalari qiymati, so'mda.

Foyda normasi jami ishlab chiqarish vositalari qiymati birligiga ushbu xo'jalikda qancha foyda olinganligini ko'rsatadi. Asosiy va aylanma mablag'larining o'rtacha yillik qiymati faqat butun fermer xo'jaligi uchun hisoblanganligini hisobga olib, foyda darajasi ham xo'jalik uchun belgilanishi mumkin.

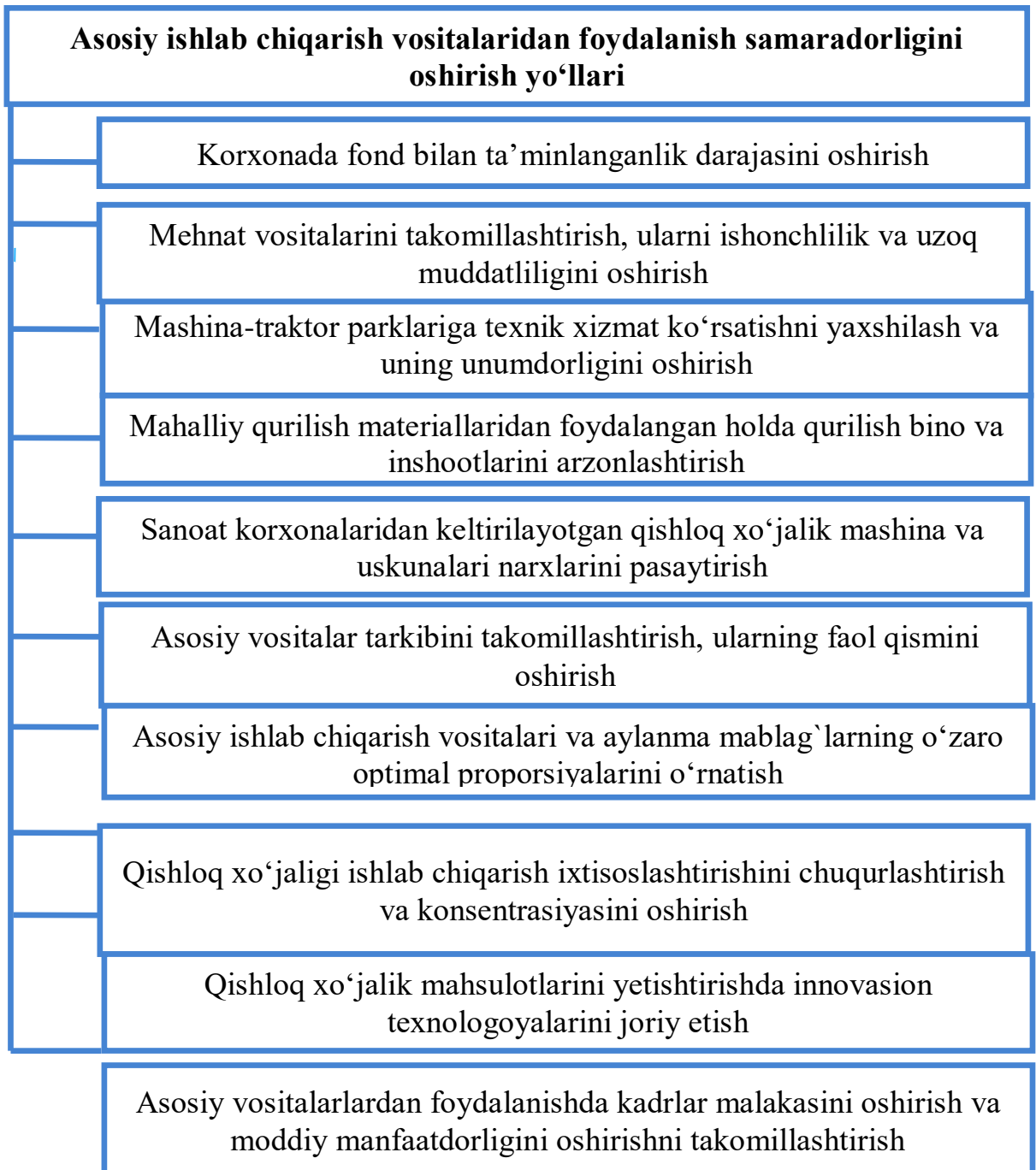
Mashina va traktor parklaridan foydalanish samaradorligini, transport vositalarini, chorva mollari mahsuldorligini aniqlashda texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlar eng ko'p qo'llaniladi. Shunday qilib, qishloq xo'jaligida mashina va uskunalardan foydalanishni tavsiflash uchun, traktorlar, kombaynlar va boshqa mashinalarning smenali, kunlik va yillik ishlab chiqarilishi hisoblanadi. Shu bilan birga, mashinalar qishloq xo'jaligida sarf qilgan vaqtni, shartli etalon hektarni, yuk mashinalari uchun esa tonna-kilometrlik yuk tashish narxini va boshqalarni hisobga olgan holda koeffitsentlar ham aniqlanadi.

9.4. Zamonaviy sharoitlarda asosiy vositalardan oqilona foydalanish yo'nalishlari

Asosiy vositalardan foydalanishni yaxshilash omillari.

Asosiy vositalardan oqilona foydalanish qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining rivojlanish sur'atlarini oshirish, ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish va rentabellikni oshirishning muhim omili hisoblanadi. Ulardan foydalanishning yaxshilanishi asosiy vositalarni ko'paytirishga yo'naltirilgan qo'shimcha sarmoyalarsiz (investitsiya) qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishni

o'sishiga (ko'paytirishga) olib keladi, ya'ni yangi traktorlarga, kombaynlar, qishloq xo'jaligi texnikalari, shuningdek sanoat binolari va inshootlarining yangi qurilishiga ehtiyoj kamayadi. Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini oshirishning asosiy usullari quyidagilardan iborat (9.2-rasm).

9.2-rasm. Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini oshirishning asosiy usullari

Qishloq xo‘jaligining asosiy ishlab chiqarish vositalaridan samarali foydalanishga qaratilgan barcha chora-tadbirlar davlat va ichki xo‘jalik tizimlariga bo‘linadi. Umumdavlat tadbirlariga traktorlar, qishloq xo‘jalik mashinalari konstruktsiyasini, bino va inshootlar loyihalarini takomillashtirish hisobiga texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichlarni, mehnat vositalarini arzonlashtirish bo‘yicha amalga oshiriladigan ishlar kiradi. Ichki xo‘jalik tadbirlari orasida birinchi navbatda qishloq xo‘jaligi ishchilariga bog‘liq bo‘lgan mashina-traktor parkini, ishlab chiqarish binolari va inshootlarini, mahsuldor chorva mollari, ko‘p yillik ekinlar va boshqalarni foydalanishni yaxshilashga yo‘naltirilgan ishlarni ajratib ko‘rsatish mumkin.

Qishloq xo‘jaligida asosiy vositalardan foydalanish samaradorligiga turli omillar ta‘sir ko‘rsatmoqda. Ularning barchasini quyidagi guruhlariga birlashtirish mumkin: umuman ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini oshirishga yordam beradigan omillar va asosiy vositalarning ayrim guruhlaridan samarali foydalanishga yo‘naltirilgan omillar.

9.5. Qishloq xo‘jaligida aylanma mablag‘lar tushunchasi, mohiyati va tarkibi

Aylanma mablag‘larning tushunchasi va iqtisodiy tabiati. Asosiy ishlab chiqarish fondlari bilan bir qatorda aylanma mablag‘lar qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining majburiy va juda muhim elementi hisoblanadi. Ular mahsulot ishlab chiqarish va sotishning doimiy jarayonini amalga oshirishni ta‘minlaydi.

Aylanma mablag‘lar ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan mehnat obyektlari va moddiy boyliklarni anglatadi. Har bir qishloq xo‘jaligi korxonasida ishlab chiqarishning uzluksizligini ta‘minlash talab etiladi. Ularning zarur soni texnologik standartlar asosida belgilanadi. Masalan, yoqilg‘i-moylash materiallariga bo‘lgan ehtiyoj traktorlar, kombaynlar,

avtoulavlar soni va taklif qilinayotgan ish hajmiga qarab belgilanadi. Ozuqaga bo'lgan ehtiyoj mos keladigan mahsuldorlikka ega bo'lgan hayvonlarni oziqlantirish standartlari asosida hisoblanadi. Aylanma mablag'lar hajmini to'g'ri shakllantirish va ulardan oqilona foydalanish qishloq xo'jaligini samarali ishlab chiqarish uchun zarur shartidir.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish davri va ish davri va ishlab chiqarishning mavsumiy tabiati o'rtasidagi tafovut tufayli ma'lum davrlarda alohida yirik aylanma mablag'larning (ozuqa, urug'lar, o'g'itlar, yoqilg'i-moylash materiallari va boshqalar) shakllanishi talab etiladi. Aylanma mablag'lar hajmiga qishloq xo'jaligini ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va intensivlashtirish sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishda chuqur ixtisoslashgan holda ko'proq ozuqa talab etiladigan bo'lsa, paxta va donli ekinlar - urug'lar, mineral o'g'itlar, yoqilg'i-moylash materiallari va boshqalar.

Aylanma mablag'larning iqtisodiy mohiyati shundaki, ular o'z qiymatlarini yangi yaratilgan qishloq xo'jalik mahsulotlariga to'liq o'tkazadilar. Aylanma mablag'larning qiymati ishlab chiqarishning umumiy qiymatiga kiritiladi. Bir ishlab chiqarish tsikli davomida ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilingan aylanma mablag'lar, shuning uchun oddiy takror ishlab chiqarish bilan yoki kengaytirilgan takror ishlab chiqarish bilan bir xil darajada doimiy kompensatsiyani talab qiladi. Ishlab chiqarish jarayonida aylanma mablag'lar ularning moddiy shakllarini o'zgartiradi, bu ularni asosiy vositalardan ajratib turadi. Shunday qilib, ishlab chiqarish jarayonida urug' - tabiiy, biologik va tuproq omillari ta'siri ostida o'simliklarga aylanadi va tuproqqa kiritilgan mineral o'g'itlar o'simliklarning shakllanishiga sharoit yaratadigan turli xil ozuqa moddalariga aylanadi.

Qishloq xo'jaligidagi aylanma mablag'lar qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlari tufayli sanoatdagi va iqtisodiyotning boshqa sohalaridagi aylanma mablag'lardan farq

qiladi. Qishloq xo‘jaligida aylanma mablag‘larning aylanishi nisbatan uzoq davom etadi. Bu ishlab chiqarish tsiklining uzunligi bilan bog‘liq. Masalan, kuzgi ekinlarni yetishtirish (to‘qsonbosdi ekinlari) sentyabrdan iyulgacha amalga oshiriladi. Shu sababli, aylanma mablag‘larning avansi kattaroq hajmda va nisbatan uzoq vaqt davomida amalga oshirilishi kerak.

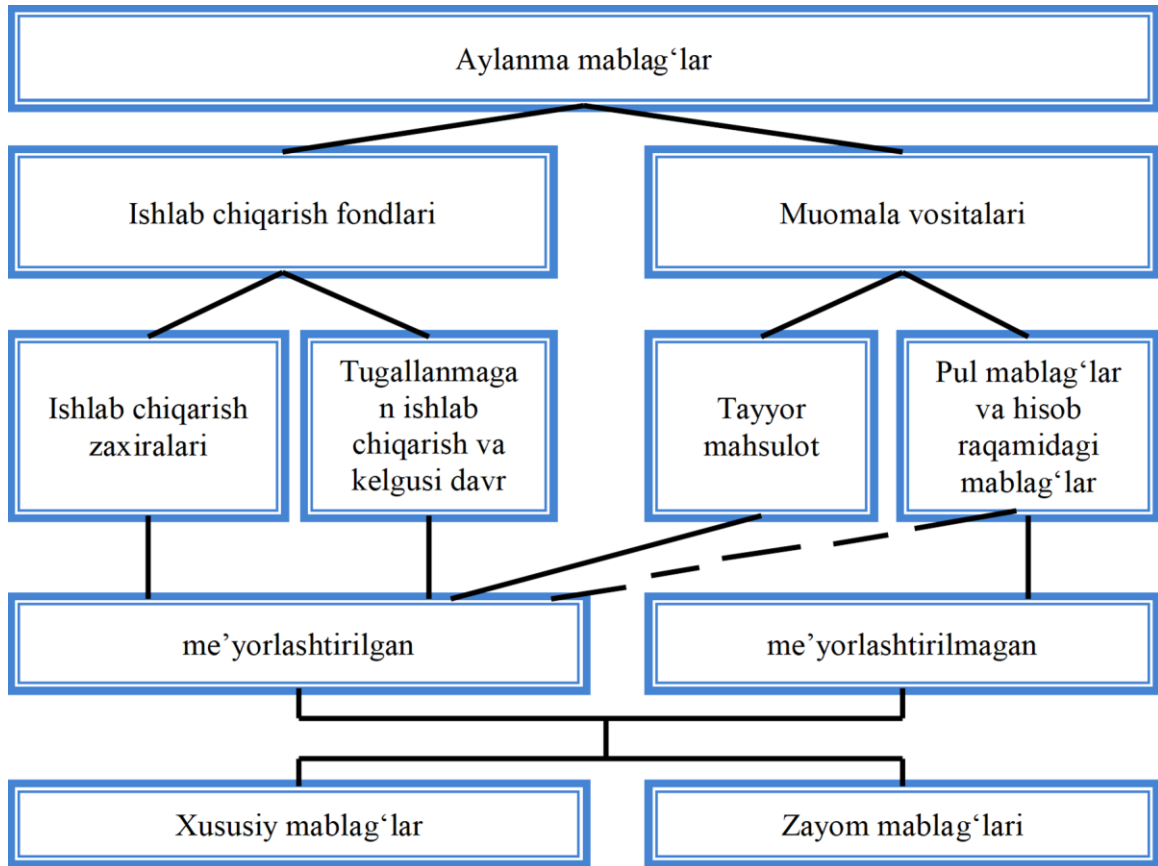
Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishning mavsumiyligi bilan bog‘liq holda, aylanma mablag‘larning harajatlarida qo‘pol notekisliklar mavjud va yilning turli davrlarida ularning tarkibida sezilarli o‘zgarishlar yuz bermoqda. Shunday qilib, qishda aylanma mablag‘larning katta qismi urug‘lar va oзуqalar zaxiralariga tushadi, yozda ularning katta qismi neft mahsulotlari, mashinalar uchun ehtiyot qismlar va tugallanmagan ishlarga sarflanadi.

Ishlab chiqarish jarayonida qishloq xo‘jalik mahsulotlarining ma‘lum bir qismi sotilmaydi, lekin urug‘lar, oзуqalar, buzoqlarni boqish uchun sut va boshqalar shaklida yana xo‘jalik ichidagi aylanma mablag‘ga keladi.

Aylanma mablag‘larning tarkibi va bahosi. Aylanma mablag‘lar - bu aylanma mablag‘lar va qiymat ko‘rinishidagi aylanma mablag‘lar yig‘indisi tushuniladi. Aylanma mablag‘lar tovarlarni qayta tiklashga tayyor, mijozlar bilan hisob-kitoblardagi mablag‘lar, shuningdek xom ashyo, materiallar, yoqilg‘i va boshqalarni sotib olish uchun zarur bo‘lgan pul mablag‘laridan iborat (9.3-rasm).

Qishloq xo‘jaligi korxonalarining aylanma mablag‘lari quyidagilardan iborat: xom ashyo, o‘g‘itlar va o‘simlik va hayvonlarni himoya qilish vositalari, qattiq va suyuq yoqilg‘i, yoqilg‘i-moylash materiallari, idishlar va qadoqlash materiallari, urug‘lar va ko‘chat materiallari, ta‘mirlash uchun qurilish materiallari va boshqa asosiy ish ehtiyojlari, zaxira buyumlar. mashinalar va qishloq xo‘jaligi texnikalarini, oзуqalarni, yosh hayvonlar va semiriladigan hayvonlarni, eng kam ish haqining 50

baravarigacha qiymatga ega va eskirgan uskunalarni ta'mirlash uchun qismlar.

9.3-rasm. Qishloq xo'jaligida aylanma mablag'lar klassifikatsiyasi

Tugallanmagan ishlab chiqarish - joriy yilda kelgusi yilning kuzgi va bahorgi hosilini yig'ish uchun qishloq xo'jaligiga qilingan xarajatlar, shuningdek, keyingi yilga ko'chiriladigan tuxum va boshqa mahsulotlarni inkubatsiya qilish uchun chorvachilik xarajatlari hisobidan aylanma mablag'larga qo'shiladi.

Qishloq xo'jaligining aylanma kapitali uzluksiz harakat holatida bo'lib, ma'lum bir davrda ketma-ket uchta asosiy bosqichni bosib o'tadi. Birinchi bosqichda korxonada ishlab chiqarish faoliyati uchun zarur bo'lgan mehnat obyektlarini (xom ashyo, materiallar, o'g'itlar, zaharli kimyoviy moddalar va

boshqalar) sotib oladi. Iqtisodiyot tomonidan olingan tovar-moddiy zahiralari ishlab chiqarish sohasiga kiradi.

Ikkinchi bosqichda zahiralari ishlab chiqarishga sarflanadi va oxirida ular mahsulotga aylantiriladi. Tovar-moddiy zahiralarning ishlab chiqarish tannarxi ko'rinishidagi o'tishi aylanma mablag'larning bevosita ishlab chiqarish jarayoniga kirishini anglatadi.

Uchinchi bosqichda fermer xo'jaliklarida ishlab chiqarilgan mahsulotlar sotiladi va aylanma mablag'lar naqd pul asosida olinadi. Ushbu bosqich aylanma sohada sodir bo'ladi, bunda aylanma mablag'lar tovar shaklini naqdga o'zgartiradi. Aylanma mablag'larning aylanishining uchinchi bosqichida amalga oshiradigan naqd pul shakli ayni paytda mablag'lar aylanishining dastlabki bosqichidir. Harakat paytida aylanma mablag'lar bir vaqtning o'zida barcha bosqichlarda va barcha shakllarda bo'ladi.

Shunday qilib, aylanma mablag'larning aylanishi quyidagi sxema bo'yicha amalga oshiriladi:

$$P_m \dots Ichv \dots Ich \dots T_m - P_m'$$

bu yerda:

P_m - moddiy aktivlarni sotib olish uchun ishlab chiqaruvchilar tomonidan taqdim etilgan pul mablag'lari;

$Ichv$ - ishlab chiqarish vositalari;

Ich - ishlab chiqarish;

T_m - tayyor mahsulotlar;

P_m' - mahsulotni sotishdan olingan naqd pul.

Binobarin, aylanma mablag'larning harakati uch bosqichni o'z ichiga oladi - yetkazib berish, ishlab chiqarish va sotish. Bundan tashqari, birinchi va uchinchi bosqichlari muomala sohasiga, ikkinchisi esa ishlab chiqarish sohasiga tegishli. Aylanma mablag'larning ishlab chiqarish sohasidagi bo'lish muddati ishlab chiqarish vaqti bilan belgilanadi va ularning muomalada bo'lish

muddati aylanish vaqtini anglatadi. Ishlab chiqarish vaqti va muomala vaqti aylanish vaqtini tashkil etadi.

Qishloq xo'jaligining aylanma mablag'larini shartli ravishda ikki qismga bo'lish mumkin. Ulardan birinchisiga ishlab chiqarish jarayonida hali foydalanilmagan va ishlab chiqarish zahiralarida bo'lgan buyumlar va materiallar kiradi (urug'lar va ko'chat materiallari, ozuqa, o'g'itlar, pestitsidlar, yoqilg'i-moylash materiallari, ehtiyot qismlar va boshqalar). Ikkinchi guruhga allaqachon ishlab chiqarish jarayonida bo'lgan, ammo tayyor bo'lmagan (yosh hayvonlar, bo'rdoqilar, tugallanmagan ishlar) obyektlar va materiallar kiradi.

Ta'lim manbalariga ko'ra, joriy aktivlar mulkka va qarzga bo'lingan. Tayyor mahsulotni taqsimlash jarayonida o'z aylanma mablag'lari yaratiladi. Ishlab chiqarilgan paxta chigiti, don, kartoshka ildiz mevalari, boshqa qishloq xo'jalik ekinlari urug'lari, shuningdek chorvachilik mahsulotlarining bir qismi to'g'ridan-to'g'ri navbatdagi aylanma mablag'larni shakllantirish uchun korxonada qoladi. O'z aylanma mablag'lari ushbu korxonada ularni ishlab chiqarish qiymatiga qarab hisoblanadi.

Qarzga olingan yoki sotib olingan aylanma mablag'lar ularni sotib olish va iste'mol joyiga yetkazib berish narxlarida hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi korxonalari aylanma mablag'larni (mineral o'g'itlar, pestitsidlar, yoqilg'i-moylash materiallari, ehtiyot qismlar, qurilish materiallari va boshqalar) sotib olish uchun qarz mablag'laridan foydalanadilar.

Aylanma mablag'larni shakllantirish manbalari foyda, kapital ulushi, badal ulushlari, byudjet mablag'lari, bank ssudalari, kreditorlik qarzlari hisoblanadi. Ikkinchisi korxonaga tegishli bo'lmagan mablag'lardan foydalanishni anglatadi. Kreditorlik qarzlari tarkibiga quyidagilar kiradi:

- muddati tugamagan va boshqa hisob-kitob to'lovlari bo'yicha qarzlari;
- to'lanmagan hisob-kitob raqamidagi qarzdorlik;

- byudjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik;
- tijorat kreditlari bo'yicha qarzdorlik;
- ish haqi va unga hisoblar bo'yicha qarzdorlik.

Korxonaga uchun muhim ko'rsatkich bu o'z aylanma mablag'larining (A_m) mavjudligi. U quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$A_m = \frac{X_m}{X_m QZ_m}$$

bu yerda X_m - korxonaning aylanma mablag'lari miqdori;

Z_m - qarzga olingan aylanma mablag'lar miqdori.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining tavsiyasiga binoan aylanma mablag'larning minimal miqdori aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojning 10 foizini tashkil qilishi kerak.

9.6. Aylanma mablag'lardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishda joriy aktivlar iqtisodiy faoliyatning yakuniy natijalariga turlicha ta'sir ko'rsatadi. Dehqonchilik va chorvachilik sohasining ishlab chiqarish jarayoniga va iqtisodiy samaradorligiga ta'sir qilish darajasiga ko'ra ular quyidagi aylanma mablag'larga bo'linadi:

- qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining o'sishiga bevosita hissa qo'shadigan;

- ishlab chiqarish jarayoni va ishlab chiqarish samaradorligiga bilvosita ta'sir qiladigan.

Birinchi guruhga urug'lar, ko'chat materiallari, ozuqalar, o'g'itlar, kimyoviy moddalar, o'sadigan hayvonlar kabi aylanma mablag'lar kiradi

Ikkinchi guruhga asosiy vositalarning ishlashini va ularni ish sharoitida saqlashni ta'minlaydigan mehnat obyektlari kiradi. Bular asosan yoqilg'i-moylash materiallari, mashina va uskunalarni ta'mirlash uchun ehtiyot qismlar.

Aylanma mablag'larning tarkibi va tuzilishi korxonaning ixtisoslashuviga qarab o'zgaradi. Shunday qilib, donli ekinlarni yetishtirishga ixtisoslashgan fermer xo'jaliklarida aylanma mablag'lar tarkibida yoqilg'i, urug'lar, ehtiyot qismlar asosiy o'rinni egallaydi, chorvachilik korxonalarida ozuqa, chorva mollarini yetishtirish va boqish uchun aylanma mablag'lar katta ulushni tashkil etadi. Bundan tashqari, ishlab chiqarishning mavsumiy xususiyati tufayli ayrim korxonalarda aylanma mablag'larning nisbati yil davomida va ma'lum davrlarda o'zgarib turadi. Korxonada yoqilg'i-moylash materiallariga bo'lgan eng yuqori talab qishloq xo'jaligining eng ish ko'lami ko'p davrlari: yerni tayyorlash, ekin ekish va o'rim-yig'imiga to'g'ri keladi. Boshqa davrlarda aylanma mablag'larning sarflanishi minimal darajaga tushadi. Qishloq xo'jaligida yil davomida aylanma mablag'lardan tsiklik foydalanishi kuzatiladi. Mehnat obyektlarining ushbu xususiyatlarini aylanma mablag'larni shakllantirishda va qishloq xo'jaligida bajariladigan ishlarni muvaffaqiyatli bajarish uchun resurslar zahiralarini yaratishda hisobga olish kerak. Zahiralar va bajarilayotgan ishlar hajmi ishlab chiqarish tsiklining xususiyatiga (ekish, parvarish qilish, yig'ib olish), bajarilgan ish hajmiga va ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga bog'liq.

Aylanma mablag'lardan samarali foydalanish uchun ishlab chiqarishning ish ko'lami eng yuqori davrlarida ularning minimal ehtiyojlarini aniqlash tavsiya etiladi. Aylanma mablag'lar hajmining asoslanishi tegishli sifatli ishlab chiqarilgan mahsulot birligiga ularni iste'mol qilish normalarini belgilash orqali amalga oshiriladi. Shunday qilib, urug'lik va ko'chat uchun aylanma mablag'lar normasi har bir ekin maydoniga kafolatlangan zahirasini hisobga olgan holda qabul qilingan ekish me'yorlari asosida hisoblanadi. Amaldagi ozuqa miqdorini hisoblash chorva va parrandalar birligiga ozuqa moddalarini iste'mol qilishning

rejalashtirilgan me'yorlari bo'yicha qabul qilingan ratsion va zarur bo'lgan ehtiyojni to'liq hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

Aylanma mablag'lar nisbati ularning minimal hisoblangan miqdorini belgilaydi, bu esa korxonaning me'yorda ishlashi uchun doimo zarurdir. Xom-ashyo, pul mablag'lari, moddiy resurslarning haqiqiy zahiralari me'yordan yuqori yo past bo'lishi yoki unga mos kelishi mumkin. Aylanma mablag'larning yetarli emasligi qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish hajmining qisqarishiga va texnologik jarayonlarni o'z vaqtida va to'liq bajarilmasligiga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, aylanma mablag'larning ortiqcha zahiralari pul mablag'larini xo'jalik faoliyatining boshqa sohalari uchun zarur bo'lgan aylanma mablag'laridan foydalanish imkoniyatlarini pasaytiradi.

Aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligining ko'rsatkichlari. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida aylanma mablag'lardan foydalanish va iste'mol qilishning iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlar tizimi bilan tavsiflanadi. Ular orasida muhim rol quyidagilarga beriladi:

- aylanma mablag'larning aylanish koeffitsienti;
- aylanish muddati;
- aylanma mablag'larning bir birlik qiymatiga aylanma mablag'lar xarajatlari;
- joriy aktivlar qoldig'ining har bir so'mga sotish qiymati;
- jami mahsulotlarning rentabelligi va boshqalar.

Aylanma mablag'larning aylanish koeffitsienti (K) chorvachilik sohasi misolida quyidagi formula bo'yicha topiladi:

$$K = \frac{S_{mq} Q B_{ap} - T}{A_{mq}}$$

Bu yerda:

S_{mq} – sotilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining qiymati, so'mda;

B_{ap} – asosiy podaga o‘tkazilgan yosh hayvonlarning narxi, so‘mda;

T – sotilgan asosiy podadan tushum, so‘mda;

A_{mq} – yil bo‘yicha aylanma mablag‘larning o‘rtacha qoldig‘i, so‘mda.

Aylanma mablag‘larning aylanishi ulardan foydalanish intensivligini tavsiflaydi. Bir necha kunlik aylanma mablag‘ ma‘lum bir qishloq xo‘jaligidagi korxonada aylanishning barcha bosqichlaridan o‘tib ketishini aniqlashga imkon beradi. Bir necha kun ichida aylanish qanchalik yuqori bo‘lsa, korxonaga kamroq pul kerak bo‘ladi, moliyaviy natijalar shunchalik tejamkor bo‘ladi.

Aylanish koeffitsenti dinamikasini yillar bo‘yicha taqqoslash aylanma mablag‘lardan samarali foydalanish o‘zgarishlari tendentsiyalarini aniqlash imkonini beradi. Xulosa qiladigan bo‘lsak, agar aylanma mablag‘lar aylanish soni ko‘paysa yoki barqaror qolsa, unda ushbu korxonada maromida ishlayapti va pul mablag‘laridan oqilona foydalanayapti. Aksincha, aylanish sonining kamayishi korxonaning rivojlanish sur‘atini pasayishidan dalolat beradi, demak, uning moliyaviy holati ham nobarqaror.

Aylanma mablag‘lar aylanishining tezligi ularning muomaladan mutlaq va nisbiy chiqishiga yordam beradi. Muomaladan mutlaq chiqishi joriy yilda o‘tgan yilga nisbatan sotish hajmining o‘sishi bilan joriy aktivlar miqdorining kamayishini anglatadi. Muomaladan nisbiy chiqishi aylanma mablag‘lar hajmining o‘sishi bilan taqqoslaganda ishlab chiqarishning tez sur‘atlar bilan o‘sishi bilan tavsiflanadi.

Aylanma mablag‘lar aylanish koeffitsentidan foydalangan holda yil mobaynida mehnat vositalarining bir aylanishining o‘rtacha davomiyligi hisoblab chiqariladi. Buni bir yildagi kalendar kun sonini aylanish koeffitsentiga bo‘lish yo‘li bilan topiladi. Buning uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$A_{md} = \frac{365}{K}$$

bunda, A_{md} – yil davomida aylanma mablag‘lar bir aylanishi, kun.

Qishloq xo‘jaligida samaradorlikning muhim ko‘rsatkichi sifatida material qaytimi hisoblanadi. Material qaytimi (M_q) yalpi mahsulot yoki yalpi daromadni aylanma mablag‘lari qiymatiga nisbati orqali aniqlanadi:

$$M_q = \frac{YaM}{A_{mq}} \text{ yoki } \frac{YaD}{A_{mq}}$$

Material qaytimining teskari ko‘rsatkichi mahsulotlarning material sig‘imi hisoblanadi. Bu ishlab chiqarish qiymatini ishlab chiqarish jarayonida aylanma mablag‘larning qiymat jihatidan qancha ishlatilganligini ko‘rsatadi. Yaratilgan qishloq xo‘jalik mahsulotlari birligiga moddiy aylanma mablag‘larni iste‘mol qilishning kamayishi resurslarni tejash va umuman ishlab chiqarish samaradorligining oshganligidan dalolat beradi.

Ushbu ko‘rsatkichlar bilan bir qatorda, aylanma mablag‘lardan foydalanish samaradorligini tavsiflash uchun 1 so‘m uchun aylanma mablag‘ miqdori, shuningdek o‘rtacha yillik aylanma mablag‘lar balansining har bir so‘miga sotiladigan xarajatlar hisoblanadi.

Yalpi ishlab chiqarish vositalari (asosiy va aylanma) samaradorligining umumiy ko‘rsatkichi ularning rentabelligi yoki foyda darajasi hisoblanadi.

Ushbu ko‘rsatkichning iqtisodiy mazmuni shundaki, bu qishloq xo‘jaligi korxonasining asosiy vositalar va aylanma mablag‘lar qiymatining bir birligiga qancha foyda olishini ko‘rsatadi. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligini oshirishga aylanma mablag‘lardan oqilona

foydalanish va mahsulotning moddiy iste'molini kamaytirish orqali erishish mumkin.

Aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi qishloq xo'jaligi korxonalarining moliyaviy natijalariga ta'sir qiladi. Moliyaviy faoliyatni tahlil qilishda korxonalar resurslaridan foydalanish holati va samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

- aylanma mablag'larning mavjudligi;
- o'z va qarz mablag'lari o'rtasidagi nisbat;
- korxonaning to'lov qobiliyati;
- korxonaning likvidligi;
- aylanma mablag'larning aylanishi.

O'z aylanma mablag'larining mavjudligi, shuningdek, o'z va qarzga olingan aylanma mablag'lar o'rtasidagi nisbat korxonaning moliyaviy barqarorligini ko'rsatadi.

Korxonaning to'lov qobiliyati uning majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajarish qobiliyati bilan tavsiflanadi. Korxonaning to'lov qobiliyati uning likvidligini, istalgan vaqtda zarur xarajatlarni to'lash qobiliyatini anglatadi. Likvidli qarz mablag'lari miqdori, jumladan, pul mablag'lari, qimmatli qog'ozlar va aylanma mablag'larning oson sotiladigan tarkibiy qismlarini o'z ichiga oladigan likvidli aktivlarning hajmiga bog'liq.

9.7. Aylanma mablag'larning samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari

Qishloq xo'jaligini rivojlantirish sur'atlarini oshirish, ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri aylanma mablag'lardan foydalanishni yaxshilashdir. Aylanma mablag'lardan oqilona foydalanish va shu asosda ishlab chiqarishning moddiy iste'moli kamayishi mahsulotlarning arzonlashishiga va pirovardida korxonaning daromadlilikini oshishiga olib keladi. Aylanma mablag'larning samaradorligini oshirish qishloq xo'jalik ekinlari

hosildorligini va hayvonlarning mahsuldorligini oshirish, mahsulot sifatini yaxshilash, mineral o'g'itlar, yoqilg'i-moylash materiallari, ozuqa, urug'lardan samarali foydalanish, ularni tejash, yil davomida mehnat obyektlari aylanishini tezlashtirishga xizmat qiladi. Aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini oshirishning muhim yo'nalishlari qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining moddiy resurslari sifatini yaxshilash va tannarxini pasaytirish, ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish, ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va kontsentratsiyasini chuqurlashtirish, qishloq xo'jaligida ilmiy-texnikaviy yutuqlarni – innovatsiyalarni joriy etish, mehnatni tashkil etish va moddiy rag'batlantirishni takomillashtirishdan iborat.

Ishlatilayotgan aylanma mablag'larning yuqori sifati va arzonligi ishlab chiqarish jarayonini ularning soni kamroq bo'lgan holda amalga oshirishga, nisbatan kam moddiy, pul va mehnat resurslarini sarflashga imkon beradi. Shuni yodda tutish kerakki, aylanma mablag'larning katta qismi to'g'ridan-to'g'ri qishloq xo'jaligida yaratilgan va ko'p narsa korxonaning ma'lum bir ishchilari va mutaxassislariga bog'liq.

Aylanma mablag'lardan oqilona foydalanishning ajralmas sharti mehnat obyektlarining ratsionini yaxshilashdir. Har bir qishloq xo'jaligi korxonasi yetarli miqdorda urug'lik va ko'chat materiallari, ozuqa, yoqilg'i, qishloq xo'jaligi texnikasini va boshqa jihozlarni ta'mirlash uchun ehtiyot qismlar bilan ta'minlanishi kerak. Ushbu aylanma mablag'larning yetishmasligi ishlab chiqarish sur'atlarining pasayishiga, qishloq xo'jaligi ishlarining o'z vaqtida va to'liq bajarilmasligiga, mahsulotlarning sezilarli darajada yetishmasligiga olib keladi. Shu bilan birga, mehnat obyektlarining ortiqcha zaxiralari ulardan samarali foydalanish va pirovardida ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu munosabat bilan, aylanma mablag'larni tartibga solishni takomillashtirishning asosiy vazifasi eng kam va yetarli miqdordagi mehnat obyektlariga ega bo'lish va

tovar-moddiy zaxiralarni doimiy yangilab turish uchun ishlab chiqarish birligini ishlab chiqarish uchun ularni iste'mol qilish normalarini o'z vaqtida belgilash va o'zgartirishdir.

Aylanma mablag'lardan samarali foydalanishning muhim muammosi urug'lar, ozuqa, yoqilg'i-moylash materiallari, mineral o'g'itlar va kimyoviy himoya vositalari, qurilish materiallari va ehtiyot qismlarini saqlash uchun normal sharoitlarni yaratishdir. Saqlash va foydalanish paytida aylanma mablag'larning ushbu turlarini yo'qotishni kamaytirish ishlab chiqarish birligiga sarflanadigan mablag' va asosiy mahsulot tannarxini kamaytirishga yordam beradi.

Mablag'lar aylanmasini jadallashtirish qo'shimcha investitsiyalar uchun pul mablag'larining bir qismini bo'shatish, yangi ishlab chiqarishlarni tashkil etish va ishlab chiqarishni kengaytirish imkonini beradi. Bunga ishlab chiqarish sohasida aylanma mablag'larni sarflashga, sarflanadigan vaqtni qisqartirish orqali erishish mumkin. Buning uchun ozuqa xarajati yuqori bo'lgan qisqa vaqtli vegetatsiya davridagi ekinlarning navlari va duragaylaridan foydalanish, chorva va parrandalarning oliy navlarini o'stirish va boqish, pishirish va hosilni yig'ishning ilg'or usullarini joriy etish zarur.

Ishlab chiqarish fondlaridan samarali foydalanish usullaridan biri bu asosiy va aylanma mablag'larning optimal nisbatidir. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, aylanma mablag'larning yetishmasligi asosiy vositalardan foydalanishga va natijada korxonaning barcha faoliyati natijalariga ta'sir qiladi. Shunday qilib, yoqilg'i-moylash materiallarining yetishmasligi traktorlar, kombaynlar, yuk mashinalarining etishmovchiligiga olib keladi va bu o'z navbatida, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining o'z vaqtida bajarilmasligiga va mahsulotning muhim qismining yetishmasligiga olib keladi. Bu kabi holat, ayniqsa, paxtachilikda g'o'za qator oralariga agrotexnik tadbirlarni o'z vaqtida amalga oshirmaslik natijasida zararkunandalarni ko'payishi, o'z vaqtida

mineral o'g'itlar bilan ozuqlantirilmasligi, hosilning kamayib ketishida kuzatiladi. Chorvachilikda esa ozuqaning yetishmasligi chorva mollari va ishlab chiqarish vositalaridan samarasiz foydalanishga olib keladi.

Nazorat savollari

1. Ishlab chiqarish fondlarining iqtisodiy mohiyati nimada?
2. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish vositalari qanday tasniflanadi?
3. Qanday asosiy vositalar ishlab chiqarish va noishlab chiqarish bilan bog'liq?
4. Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan asosiy vositalar tarkibini aytib bering.
5. Qishloq xo'jaligida asosiy vositalarni baholashning asosiy turlarini sanab bering.
6. Qishloq xo'jaligidagi asosiy vositalarni qayta baholash nima uchun amalga oshiriladi?
7. Qishloq xo'jaligida asosiy vositalarning jismoniy va ma'naviy eskirishi nima?
8. Qishloq xo'jaligi korxonalarini asosiy ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlash ko'rsatkichlari qanday?
9. Qishloq xo'jaligida asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini qanday ko'rsatkichlar tavsiflaydi?
10. Qishloq xo'jaligida asosiy vositalardan foydalanish samaradorligiga qanday omillar ta'sir qiladi?
11. Qishloq xo'jaligida aylanma kapital nima?
12. Qishloq xo'jaligida aylanma mablag'larning xususiyati nimada?
13. Qishloq xo'jaligida aylanma mablag'larni baholash qanday amalga oshiriladi?
14. Qishloq xo'jaligida aylanma mablag'larning tasnifini bering.

15. Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish jarayonida aylanma mablag‘lar qanday bosqichlarga bo‘linadi?

16. Aylanma mablag‘larning tarkibi va tuzilishi qishloq xo‘jaligidagi korxonalarining ixtisoslashuvi va joylashuviga qarab qanday farq qiladi?

17. Qishloq xo‘jaligida aylanma mablag‘lardan foydalanish samaradorligini hisoblashning asosiy ko‘rsatkichlari va metodologiyasi qanday?

18. Qishloq xo‘jaligida aylanma mablag‘larning samaradorligini oshirishning asosiy usullarini sanab bering.

10. MAVZU. QISHLOQ XO‘JALIGIDA INTENSIVLASHTIRISH

Reja:

10.1. Qishloq xo‘jaligi intensivfikatsiyasi tushunchasi va iqtisodiy mohiyati

10.2. Qishloq xo‘jaligining intensivlik darajasi

10.3. Qishloq xo‘jaligini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi

10.4. Qishloq xo‘jaligini intensivlashtirish samaradorligini oshirish yo‘llari

Tayanch iboralar: Qishloq xo‘jalik fondlari, mehnat predmetlari, mehnat vositalari, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish vositalari, Baholash, to‘liq balans qiymati, tiklanish qiymati, Qoldiq balans qiymati

10.1. Qishloq xo‘jaligi intensivfikatsiyasi tushunchasi va iqtisodiy mohiyati

Ishlab chiqarishni ko‘paytirishning keng va jadal usullari.

Qishloq xo‘jaligining rivojlanishi kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni obyektiv zhomik qonunlariga muvofiq amalga oshiriladi. Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishning o‘shiga yer maydonini kengaytirish va chorva sonini ko‘paytirish, shuningdek, ishlab chiqarish vositalaridan unumli foydalanish orqali erishish mumkin. Birinchi holda, biz soha rivojlanishining keng yo‘llari haqida gapiramiz. Ishlab chiqarish shakli bilan ishlab chiqarishning ko‘payishi ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etadigan ishchi kuchining miqdorini ko‘paytirish orqali ta‘minlanadi. Qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning keng ko‘lamli usuli yer resurslarini avvalgi texnik asosda ishlab chiqarish uskunalari va texnologiyalarida sezilarli o‘zgarishsiz kengaytirish bilan tavsiflanadi. Keng yo‘lning istiqboli keng emas, chunki yer maydoni cheklangan va sezilarli darajada ko‘paytirilishi mumkin

emas. Bundan tashqari, keng rivojlanish yo'li yer unumdorligini oshirishni ta'minlamaydi. Shuning uchun, men shu tarzda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining o'sishi cheksiz bo'lishini istayman.

O'z navbatida, jadal rivojlanish yo'li hosildorlik va chorvachilik mahsuldorligining doimiy o'sishiga yordam beradi. Bu usul mavjud resurslardan, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlardan, chorva mollari va parrandalardan unumli foydalanishga imkon beradi. Ushbu maqsadlarga ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, yer, moddiy va mehnat resurslaridan samarali foydalanish orqali erishish mumkin. Rivojlanishning jadal yo'lida bizning kapitalimizni bir xil yer va makonga to'plash, asosida ishlab chiqarish hajmini oshirish uchun ta'minlanadi gektar yer. Qishloq xo'jaligini rivojlantirishning bunday usuli qishloq xo'jaligi va chorvachilik mahsulotlarini ko'paytirish uchun cheksiz imkoniyatlar yaratadi. Qishloq xo'jaligining jadal rivojlanish usuli ma'lum davrlarda yoki muayyan hududlarda ishlab chiqarishni keng miqyosda olib borilishini istisno etmaydi. Mamlakatimizning keng hududi sharoitida yangi yerlarning o'zlashtirilishi tabiiy va iqtisodiy mintaqalardagi xilma-xilligi iqtisodiy muqarrar bo'lib qoladi. Bu ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantirish, yer resurslaridan oqilona foydalanish, ishlab chiqarishni taqsimlash va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ko'paytirish ehtiyojlari bilan izohlanadi.

"Intensivlashtirish" atamasi keskinlikni, faollikni oshiradi. Qishloq xo'jaligiga nisbatan intensivlikning oshishi qishloq xo'jaligidagi asosiy vositalarning, xususan yer resurslarining faol ishlashini anglatadi.

Qishloq xo'jaligini intensivlashtirish tushunchasi. Iqtisodiy ma'noda qishloq xo'jaligini intensivlashtirish deganda, ishlab chiqarishni ko'paytirish va umuman sanoatning samaradorligini oshirish uchun ishlab chiqarishning ilg'or vositalaridan va ba'zan malakali ishchilaridan doimiy ravishda foydalanish tushuniladi.

Shunday qilib, intensivlashtirish shunday iqtisodiy jarayonki, unda chorva mollari birligiga yoki boshiga xarajatlarning o'sishi va ekinlar va chorvachilikning o'sishi ta'minlanadi, ularning sifati yaxshilanadi va ishlab chiqarish va sotishning moddiy va pul xarajatlari kamayadi. Qishloq xo'jaligini intensivlashtirish uzluksiz texnologik taraqqiyotga, yuqori unumdorli mashinalar, mineral o'g'itlar, meliorativ melioratsiya, yangi yuqori hosildor ekinlar va yuqori mahsuldor hayvonlar zotlarini yaratishga asoslangan. Bu kengaytirilgan asosda qishloq xo'jaligini rivojlantirishning obyektiv va muntazam jarayonini aks ettiradi. Bu ozuqa massasining oddiy mexanik o'sishi emas, balki qishloq xo'jaligining ishlab chiqarish kuchlarining yanada sifatli rivojlanishi.

Qishloq xo'jaligini jadal rivojlantirishning asosiy maqsadi aholining o'sib borayotgan ehtiyojlarini to'liq qondirish uchun ishlab chiqarishni ko'paytirish va uning sifatini yaxshilashdan iborat. Bu qishloq va shahar aholisining hayotiy hayotining moddiy va madaniy sharoitlarini birlashtirishda muhim rol o'ynaydi, qishloq xo'jaligi mehnatini sanoatga aylantirishga yordam beradi, qishloq xo'jaligini texnik jihozlar va ishlab chiqarishni tashkil etish nuqtai nazaridan sanoat darajasiga yaqinlashtiradi.

Qishloq xo'jaligidagi ilmiy-texnik taraqqiyotning jadallashishi tirik va moddiylashtirilgan mehnatning ishlab chiqarish birligi tarkibidagi nisbati o'zgarishiga olib keladi. Bundan tashqari, moddiylashtirilgan mehnat ulushi ortadi, tirik mehnat ulushi kamayadi va ishlab chiqarishning 1 sentneriga to'g'ri keladigan umumiy ish haqi kamayadi

10.2. Qishloq xo'jaligining intensivlik darajasi

Intensivlik darajasining asosiy ko'rsatkichlari. Qishloq xo'jaligini intensivlashtirish - bu qishloq xo'jaligini ishlab chiqarish iqtisodiyotining barcha muhim jihatlarini qamrab

oladigan murakkab iqtisodiy jarayon. U qiymat va tabiiy, umumiy va xususiy ko'rsatkichlar tizimi bilan tavsiflanadi.

Bu intensivlik darajasi yoki boshqacha qilib aytganda, ishlab chiqarish vositalarini investitsiyalash va intensivlikning iqtisodiy samaradorligini farqlashi kerak. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning intensivligi - bu hozirgi paytda uning mehnat vositalari, mehnat obyektlari va tirik mehnat resurslari bilan to'yinganlik darajasi. Shiddatlilik darajasining umumiy ko'rsatkichi asosiy ekin maydonlari birligiga to'g'ri keladigan asosiy vositalar qiymati va ishlab chiqarish xarajatlari (amortizatsiyasiz) yig'indisidir. Buni quyidagi formula bilan ifodalash mumkin:

$$In_d = \frac{Ich.v_q + Ich_x}{Yer_m}$$

bu yerda In_d – intensivlik darajasi, so'm/ga;

$Ich.v_q$ – asosiy ishlab chiqarish vositalari qiymati, so'm;

Ich_x – ishlab chiqarish xarajatlari miqdori (amortizatsiyasiz), so'm;

Yer_m – yer maydoni, ga.

Bu qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish intensivligi darajasining bevosita va asosiy ko'rsatkichidir. Bu intensivlikning mohiyatini, ya'ni moddiy va tirik mehnatni bir birlik maydoniga to'lashni to'liq aks ettiradi. Agar maxraj barcha ekin maydonlarini hisobga oladigan bo'lsa, u barcha qishloq xo'jaligining intensivlik darajasini bildiradi, agar denominator haydaladigan yer maydonini ko'rsatsa, unda bu ko'rsatkich qishloq xo'jaligining intensivligini tavsiflash uchun ishlatiladi.

Olingan intensivlik darajasini tahlil qilish uchun asosiy ko'rsatkichni qo'shimcha ko'rsatkichlarga bo'lish mumkin. Masalan, 1 gektar yer uchun asosiy vositalar qiymatini alohida aniqlanadi $In_d = \frac{Ich.v_q}{Yer_m}$ va joriy ishlab chiqarish xarajatlarining pul ko'rinishida yig'indisi quyidagi formulada aniqlanadi

$In_d = \frac{Ich_x}{Yer_m}$. Asosiy ishlab chiqarish hajmi qishloq xo'jaligi suv resurslari yerning iqtisodiy unumdorligini oshirish va yangi iste'mol qiymatlarini yaratishda ishtirok etadigan ishlab chiqarish aktivlari miqdorini aks ettiradi. Ushbu ko'rsatkich iqtisodiy tadqiqotlarda keng qo'llaniladi. Qishloq xo'jaligining intensivligi darajasining o'zgarishini kapitalning yetarlilik darajasining o'sishi bilan izohlash mumkin, bu qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan asosiy vositalar qiymatining gektar yer maydoniga nisbati bilan belgilanadi.

Asosiy vositalar, ma'lumki, aylanma mablag'lar bilan uzviy bog'liqdir va ishlab chiqarish jarayonida ulardan oqilona foydalanishni ta'minlaydi. Shu munosabat bilan joriy ishlab chiqarish xarajatlari miqdorining ko'rsatkichi har gektar yer uchun pul ko'rinishida intensivlikning asosiy ko'rsatkichini yanada chuqurroq ochishga imkon beradi.

Ushbu ko'rsatkich fermer xo'jaliklarida ishlatilgan barcha asosiy vositalarni hisobga olmaydi, faqat ekinlarni yetishtirishda va chorvachilik mahsulotlarini olishda ishlab chiqarish jarayonida ishlatilgan qismi hisobga olinadi. Iste'mol qilinadigan aylanma mablag'lar miqdori va asosiy vositalarning amortizatsiyasi fermer xo'jaliklarining yillik hisoblari bilan aniqlanishi mumkin. Ushbu ko'rsatkich intensivlik darajasini aniqlashda amaliyotda va tadqiqotda eng qulay va keng tarqalgan. Ekin maydonlarining birligi uchun ishlab chiqarish xarajatlari hudud bo'yicha sezilarli farq qiladi. Shunday qilib, donli ekinlar ustun bo'lgan dasht mintaqalarida 1 gektar haydaladigan yerning narxi o'rmon-dashtga nisbatan 2-3 baravar yuqori.

Alohida madaniyatlar, tarmoqlar va umuman iqtisodiyotning intensivlik darajasi yer maydonining birligiga to'g'ri keladigan tirik mehnat qiymatiga qarab baholanishi mumkin. Ular ko'pgina sharoitlarga qarab o'zgaradi va birinchi navbatda mexanizatsiyalash darajasi, ixtisoslashuv darajasi, tabiiy omillar va

boshqalar. Ushbu omillar orasida hal qiluvchi rol ishlab chiqarish jarayonlarini kompleks mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish darajasiga bog‘liq. Muayyan madaniyat, sanoat yoki umuman iqtisodiyotning intensivligini faqat mexanizatsiyalash darajasini hisobga olmagan holda, qo‘l mehnatining xarajatlari bilan aniqlash mumkin emas. Ayrim ekinlarni yetishtirishda bir birlik uchun ish haqining pasayishi qishloq xo‘jaligining texnik jihatdan qurolsizlanishi, qishloq xo‘jaligining kadrlari malakasi oshganligidan dalolat beradi.

Jarayonlarni kompleks mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish bilan birga olib boriladi va bir birlik maydonga va ishlab chiqarishning bir sentneriga sarflanadigan xarajatlarni kamaytirishga yordam beradi. Biroq, mexanizatsiyalashning doimiy darajasida intensivlashtirish jarayoni nafaqat o‘tmishdagi xarajatlarning oshishi (moddiylashtirilgan), balki ekin maydonlarining bir qismiga tirik mehnat bilan ham olib borilishi mumkin. Bu holat sabzavot, kartoshka, sanoat ekinlari, shuningdek chorvachilik mahsulotlari kabi mehnat talab qiladigan ekinlar ishlab chiqarishni kengaytirish bilan yuzaga keladi.

Intensivlik darajasini aniqlashda tabiiy ko‘rsatkichlar muhim ahamiyatga ega. Ular qatoriga quyidagilar kiradi: energiya uskunalari, bu erning birligiga (ekin maydoniga, ekin maydoniga) to‘g‘ri keladigan quvvat sig‘imi hajmining nisbati sifatida hisoblanadi. Ushbu ko‘rsatkich traktorlar, kombaynlar, avtoulavlar, elektr dvigatellari va boshqa qurilmalarning ot kuchi jihatidan mavjudligi bilan belgilanadi.

Hisob-kitoblar shuni ko‘rsatadiki, ishlarni eng maqbul muddatda bajarish uchun zarur bo‘lgan qishloq xo‘jaligida kompleks mexanizatsiyalashni joriy etishda 100 gektar haydaladigan yer uchun kamida 420-440 ot kuchi bo‘lishi kerak. Yerdan foydalanishning intensivlik darajasi, shuningdek, 100

gektar haydaladigan yerlar uchun an'anaviy ekin maydonlari bo'yicha traktor ishlarining hajmiga qarab baholanishi mumkin, bu ekin turlari bo'yicha sezilarli darajada farq qiladi.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishda organik va mineral o'g'itlarni joriy etish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Qishloq xo'jaligida kimyoviy vositalardan foydalanish ko'lamining kengayishi yerlardan intensiv foydalanishga, ularning iqtisodiy unumdorligini oshirishga yordam beradi. Bu boshlanishda intensivlik darajasi bir gektar haydaladigan yer uchun qo'llaniladigan mineral va organik o'g'itlar miqdori bilan ham tavsiflanadi. Qishloq xo'jaligining intensivlik darajasini tavsiflashda butun yer maydonining tarkibi, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar, ekinlar, haydaladigan yerlar va ko'p yillik ekinzorlarning ulushi, shuningdek yerlarning meliorativ darajasi, ekinlarning nav tarkibini yaxshilash kabi ko'rsatkichlar muhim rol o'ynaydi.

Ushbu ko'rsatkichlar yerdan foydalanish intensivligi darajasi, qishloq xo'jaligidagi yutuqlar va tuproqning iqtisodiy unumdorligi oshganligidan dalolat beradi. Qo'shimcha investitsiyalar hisobiga ekinlarning yangi, yanada samarali navlarini ishlab chiqarishga kiritish qisqartirildi. Shunday qilib, qishloq xo'jaligining intensivlik darajasi oshmoqda.

Chorvachilikda intensivlikning asosiy ko'rsatkichlari quyidagilar:

- bitta bosh qoramol boshiga moddiy va tirik mehnat xarajatlari qiymat bahosida. Ushbu ko'rsatkich binolar, mashinalar, uskunalar, naslchilik mollari, yem-xashak va boshqa sohalarda o'tgan ish haqining maoshini va tirikchilik ish haqini;

- bir boshqa ozuqa xarajatlari. Shu bilan birga, ovqatlanish ratsionining sifatli tarkibini yaxshilash, ularni to'liq hazm bo'ladigan protein, minerallar, iz elementlari bilan ta'minlash muhimdir;

- binolarni qurish va jihozlash, ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalash va avtomatlashtirishga qo‘shimcha investitsiyalar. Keng qamrovli chorvachilikni intensiv ravishda almashtirish ushbu sohani chorva mollaridan yanada samarali foydalanishga yordam beradigan zamonaviy binolar, dastgohlar va asboblar majmualari, yurish joylari, kirish yo‘llari bilan ta‘minlanishining oshishi bilan bog‘liq;

- ishlab chiqarish jarayonlarini kompleks mexanizatsiyalash darajasi. So‘nggi yillarda chorvachilikda suv ta‘minoti, sog‘ish, ozuqa tarqatish va go‘ngni mexanizatsiyalash darajasi sezilarli darajada oshdi;

- naslchilik ishlarining xarajatlari. Chorvachilik sanoatining intensivlik ko‘rsatkichi naslli hayvonlarning umumiy populyatsiyadagi o‘ziga xos og‘irligi bilan ifodalanadi.

Chorvachilikda intensivlik darajasining muhim tabiiy ko‘rsatkichi mahsuldor chorva mollarining turlar bo‘yicha yoki 100 gektar qishloq xo‘jalik yerlariga barcha chorva mollarining zichligi hisoblanadi. Bundan tashqari, chorvachilikning intensivligini quyidagi ko‘rsatkichlar bilan tavsiflash mumkin: podaning tuzilishi, hayvonlarning fermada foydalanish vaqti, yosh hayvonlarni boqish vaqti, yil davomida ishlab chiqarish darajasi va boshqalar.

Ilmiy-texnik taraqqiyotning yutuqlarini muvaffaqiyatli amalga oshirish, kolxoz va sovxozlarda ishlab chiqarish jarayonlarini kompleks mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish malakali mutaxassislar tomonidan ta‘minlanmoqda. Qo‘shimcha o‘qitish qishloq xo‘jaligini va chorvachilikni rivojlantirishning muhim shartidir.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish intensivligi darajasining yuqoridagi ko‘rsatkichlarini qiymat yoki tabiiy ifodalash mumkin. Ular intensifikatsiyaning iqtisodiy samaradorligini aniqlash uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

10.3. Qishloq xo‘jaligini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi

Kuchlanishning asosiy ko‘rsatkichlari. Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning hal qiluvchi sharti - bu yer uchastkasidan, har bir chorva boshidan mahsulotni ko‘paytirish. Kuchlanish jarayoni nafaqat bir yer maydoniga yoki chorva moliga qo‘shimcha investitsiyalarning o‘shishini, balki ulardan samarali foydalanishni ham anglatadi. Qishloq xo‘jaligini ishlab chiqarishni intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi, har bir birlik uchun yuqori sifatli va arzon mahsulotlarning xarajatlar hajmiga nisbatan tez o‘shishi bilan izohlanadi.

Qishloq xo‘jaligini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligini oshirish tabiiy va iqtisodiy sharoitlarni har tomonlama ko‘rib chiqishni, yer, moddiy-texnik va mehnat resurslaridan faol foydalanishni talab qiladi. Nazariy jihatdan, har qanday hajmdagi har qanday hajmdagi kapitalni har qanday usulda qo‘llash mumkin, ammo bu iqtisodiy, texnik, madaniy va hokazolarning mavjud sharoitlariga bog‘liq va umuman, hozirgi paytda ushbu mamlakatda qanday sharoitlar mavjudligi aniq. bu yerda. Qishloq xo‘jaligini rivojlantirishga sarflangan harajatlar har bir xarajat birligi uchun eng ko‘p mahsulot va maksimal foyda olish uchun oqilona sarflanishi kerak.

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi ko‘rsatkichlar tizimi bilan belgilanadi, ular orasida quyidagilar muhim ahamiyatga ega:

- yer birligidan yalpi mahsulot ishlab chiqarish. Ushbu display
- 1 tilim quyidagi formula bilan aniqlanishi mumkin:

$$I_{iqt.s.} = \frac{YaM}{Yer.M}$$

bu yerda $I_{iqt.s.}$ - intensivlikning iqtisodiy samaradorligi, so‘m / ga;

YaM - yalpi mahsulotning narxi, rub.;

Er.M - yer maydoni, ga.

Iqtisodiyotning yalpi mahsuloti taqqoslanadigan narxlarda baholanadi. Bu sizga ushbu ko'rsatkichdan dinamikada foydalanish, shuningdek bir xil sharoitda ishlayotgan bir qator fermer xo'jaliklari faoliyatini taqqoslash imkonini beradi.

Gektariga hosildorlikning ko'payishi, uni yetishtirish tannarxini pasaytirish bilan birga, intensivlik samaradorligining yuqori ekanligini ko'rsatadi. Bu holda, yerga investitsiya qilingan har bir so'm nafaqat xarajatlarni qoplaydigan qo'shimcha mahsulotlarni olib keladi, balki qo'shimcha sof daromad olish imkonini beradi:

- qishloq xo'jaligi yerlarining har gektariga yalpi daromad

$$I_{iqt.s.} = \frac{YaD}{Yer.M}$$

bu yerda *YaD* - yalpi daromad (sof ishlab chiqarish), so'm.

Ushbu ko'rsatkich ishlab chiqarishning ilg'or vositalari - I men, ilg'or texnologiyalar, qishloq xo'jaligi ekinlari va chorvachilikning yuqori mahsuldor navlari va boshqalarga qo'shimcha investitsiyalarning yanada oqilona ishlatilishini anglatadi:

- qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar birligi uchun sof foyda yoki foyda

$$I_{iqt.s.} = \frac{SD}{Yer.M} \text{ yoki } \frac{F}{Yer.M}$$

bu yerda *SD* - sof daromad, so'm;

F - foyda, so'm.

Ushbu ko'rsatkich alohida ahamiyatga ega. Sof daromad qo'shimcha investitsiyalarning asosiy manbai bo'lganligi sababli, ishlab chiqarishni yanada kengaytirish va mustahkamlash uning hajmiga bog'liq. Qishloq xo'jaligining izchillik bilan tasniflanishi

investitsiyalarning yuqori rentabelligiga va natijada sof daromadning oshishiga olib keladi.

Qishloq xo‘jaligini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligini quyidagi ko‘rsatkichlar bilan tavsiflash mumkin: $I_{iqt.s.}$ ishchi kuchiga to‘g‘ri keladigan yalpi mahsulot (yalpi va sof daromad) ning hajmi.

$$I_{iqt.s.} = \frac{YaM}{M} \text{ yoki } \frac{YaD}{M} \text{ yoki } \frac{SD}{M}$$

bu yerda M - ishlab chiqarish uchun ish haqi, kishi-soat;

- asosiy va joriy ishlab chiqarish fondlari asosida yalpi mahsulot ishlab chiqarish (yalpi va sof foyda):

$$I_{iqt.s.} = \frac{YaM}{Asv + Ayv} \text{ yoki } \frac{YaD}{Asv + Ayv} \text{ yoki } \frac{SD}{Asv + Ayv}$$

bu yerda Asv - asosiy vositalarning qiymati, ming so‘m;

Ayv - joriy aktivlarning qiymati, so‘m.

Shunday qilib, qishloq xo‘jaligini jadallashtirishning iqtisodiy samaradorligi yer birligidan mahsulot ishlab chiqarishni ko‘paytirishda, har bir birlik uchun moddiylashtirilgan va tirik mehnat xarajatlarini kamaytirishda namoyon bo‘ladi.

10.4. Qishloq xo‘jaligini intensivlashtirish samaradorligini oshirish yo‘llari

Qishloq xo‘jaligining jadal rivojlanishi uning yo‘nalishi, sur'ati va samaradorligiga ta‘sir qiluvchi ko‘plab omillarga bog‘liq. Qishloq xo‘jaligini intensivlashtirishda eng muhim rol qishloq xo‘jaligini ishlab chiqarishda ilmiy-texnikaviy taraqqiyotni rivojlantirishdir. Bu nafaqat mashinasozlik texnologiyasida, balki texnologiya va ishlab chiqarishni tashkil qilishda, ilm-fanni rivojlantirishda, ilg‘or tajribadan foydalanishda ham o‘z ichiga oladi.

Tuproqqa ishlov berishni yaxshilash, organik va mineral o'g'itlarni qo'shimcha kiritish, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, agrotexnik tadbirlarning butun majmuasini amalga oshirish tuproqning iqtisodiy unumdorligini oshirishga va qishloq xo'jaligi va chorvachilik mahsulotlarining o'sishiga yordam beradi.

Intensifikatsiyani izchil amalga oshirishning muhim sharti qishloq xo'jaligiga kapital qo'yilmalarning o'sishi hisoblanadi. Qishloq xo'jaligida kuchli iqtisodiy salohiyatdan foydalaniladi, bu esa qishloq xo'jaligining ishlab chiqarishni sanoat asosiga izchil o'tkazilishiga yordam beradi.

Qishloq xo'jaligining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, traktorlar, kombaynlar, avtoulavlar va boshqa texnikalarni yetkazib berish hajmini oshirish ishlab chiqarish jarayonini mexanizatsiyalashtirish darajasini izchil oshirish, qishloq xo'jaligida va chorvachilikda kompleks mexanizatsiyalash va avtomatlashtirishni joriy etishda ishonchli asos bo'ldi. Hozirgi vaqtda shudgorlash, donli ekinlar, qand lavlagi, don va silos ekinlarini yig'ish kabi asosiy dala ishlari to'liq mexanizatsiyalashtirilgan. Kartoshka va sabzavotlarni ekish, makkajo'xori, sanoat ekinlari, sabzavot va kartoshka qatorini qayta ishlash, shuningdek don, pichan, o'g'it va hokazolarni tozalash kabi ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalash darajasi sezilarli darajada oshdi.

Qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning etakchi yo'nalishlaridan biri kimyoviyashtirishdir. Organik va mineral o'g'itlarning joriy etilishi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining samaradorligini oshirishga, qo'shimcha investitsiyalarning qaytarilishini tezlashtirishga yordam beradi va tuproq unumdorligi o'zgarishiga bevosita ta'sir qiladi.

Qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning eng muhim yo'nalishi - bu yerlarning meliorativ holatidir. Bu yerning iqtisodiy

unumdorligini yanada oshirish va qishloq xo'jaligining samaradorligini oshirishning murakkab va uzoq muddatli omilidir.

Qishloq xo'jaligini intensivligini oshirish usullari:

- Qishloq xo'jaligida ilmiy-texnik taraqqiyotning rivojlanishi
- Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishga investitsiyalar va kapital qo'yilmalarning o'sishi
- Qishloq xo'jaligining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash
- Ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalash darajasini oshirish
- Qishloq xo'jaligini kimyoviy lashtirishni rivojlantirish (mineral o'g'itlarni qo'llash va o'simliklarni begona o'tlardan himoya qiluvchi kimyoviy vositalardan foydalanish,
  - zararkunandalar va kasalliklar)
  - Melioratsiya (irrigatsiya, drenajni rivojlantirish,
  - madaniy ishlar)
- Qishloq xo'jaligi uchun kadrlar tayyorlashni takomillashtirish
- Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining yuqori ilmiy-texnik darajasi- yutuqlar rolini har tomonlama oshirish asosida erishish mumkin

Olimlarni to'g'ridan-to'g'ri qishloq xo'jalik ekinlarining yuqori mahsuldor navlarini va yuqori mahsuldor chorva mollari va parrandalarni yaratish, zararkunandalar va kasalliklarga qarshi samarali vositalarni ishlab chiqish, qishloq xo'jaligining texnik darajasini oshirish, samarali texnologik jarayonlar va mexanizatsiyalashning yangi vositalarini yaratish, shakllarini takomillashtirish zarur. ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqalar.

Qishloq xo'jaligini chuqurlashtirish ishlab chiqarishga sarflangan har bir so'mdan oqilona foydalanishni anglatadi. Izchil intensivlikatsiya qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini sifatli

o'zgartirish va uning samaradorligini oshirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Nazorat savollari

1. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ko'paytirishning "ekstensiv" va "intensiv" usullari tushunchalarini baholang.
2. Qishloq xo'jaligini intensivlashtirish nima?
3. O'simlikshunoslik intensivligi darajasining asosiy ko'rsatkichlari qanday?
4. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish hajmini oshirishda meliorativ holat va qishloq xo'jaligini kimyovilashtirishning ahamiyati qanday?
5. Chorvachilikning intensivlik darajasini qaysi ko'rsatkichlar tavsiflaydi?
6. Nega bir maydon maydoniga yalpi mahsulot ishlab chiqarish qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligining asosiy ko'rsatkichi hisoblanadi?
7. Qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligining asosiy ko'rsatkichlari qaysilar?
8. Hozirgi bosqichda qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning asosiy yo'nalishlarini aytib bering.
9. Qishloq xo'jaligini o'qitish sanoatni jadallashtirishning iqtisodiy samaradorligini oshirish bilan qanday bog'liq?
10. O'qituvchi tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlarga ko'ra o'simliklarni intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi intensivligi darajasi ko'rsatkichlarini hisoblang.

11-MAB3Y. QISHLOQ XO‘JALIGIDA INVESTITSIYA VA INVESTITSIYA FAOLIYATI

Reja:

- 11.1. Investitsiyalar va ularning samaradorligini oshirish yo‘llari**
- 11.2. Kapital qo‘yilmalarning mohiyati va manbalari**
- 11.3. Qishloq xo‘jaligida investitsiya va investitsiya faoliyati klasfikasiysi**
- 11.4. Ishlab chiqarishga investitsiyalarni tahlil qilish va uning iqtisodiy samaradorligini aniqlash metodologiyasi**
- 11.5. Qishloq xo‘jaligiga jalb qilinadigan investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligi**

Tayanch tushuncha va iborlar: investitsiya loyihasi, investitsiya majburiyati, investitsiya siyosati, investitsiya faoliyati, investitsiya faoliyatining ishtirokchisi, investitsiya shartnomasi, investitsiyalar, investor, mahalliy investorlar, reinvestitsiyalar, to‘g‘ridan-to‘g‘ri chet el investitsiyalari, chet el investitsiyalari, chet ellik investorlar, kapital qo‘yilma, yalpi (brutto) va sof (netto) investitsiyalar, ko‘chmas mulk, asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, real investitsiya, aksiyalar (qimmatli qog‘ozlar), pul mablag‘lari, kredit, moliyaviy investitsiyalar.

11.1. Investitsiyalar va ularning samaradorligini oshirish yo‘llari

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini oshirish sohaning moddiy-texnik bazasini mos ravishda rivojlantirishni talab qiladi. Ishlab chiqarish fondlari hajmining ko‘payishi qishloq xo‘jaligining ishlab chiqarish salohiyatini kengaytirishga yo‘naltirilgan moddiy va pul mablag‘larining qo‘shimcha investitsiyalari hisobiga amalga oshiriladi. Bozor

munosabatlari shakllanishi sharoitida agrosanoat majmuasi tarmoqlarining barqaror rivojlanishi korxonalarni zarur moliyaviy va moddiy resurslar bilan ta'minlashda investitsion faollikni talab qiladi.

Investitsiya to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq ⁴² **investitsiyalar** - investor tomonidan foyda olish maqsadida ijtimoiy soha, tadbirkorlik, ilmiy va boshqa faoliyat turlari obyektlariga tavakkalchiliklar asosida kiritiladigan moddiy va nomoddiy boyliklar hamda ularga bo'lgan huquqlar, shu jumladan intellektual mulk obyektlariga bo'lgan huquqlar, shuningdek reinvestitsiyalar tushuniladi.

Xulosa o'rnida, investitsiyalar - bu iqtisodiy faoliyat jarayonida asosiy vositalar va aylanma mablag'larni sotib olish uchun uzoq muddatli investitsiyalar. Binobarin, investitsiyalar bu nafaqat asosiy vositalarni kengaytirishga sarflanadigan investitsiyalar, balki korxonalarining aylanma mablag'larini to'ldirish va shakllantirish xarajatlari. Investitsiyalar - bu pul mablag'lari, qimmatli qog'ozlar, boshqa mulk, shu jumladan mulkiy huquqlar, pul qiymatiga ega bo'lgan boshqa huquqlar, foyda olish yoki boshqa foydali samaraga erishish uchun tadbirkorlik va boshqa faoliyat obyektlariga investitsiya qilish. Iqtisodiy faoliyat obyektlariga uzoq muddatli kapital qo'yilmalar, ular foyda olishga va ijtimoiy samaraga erishgan taqdirdagina oqlanadi. Investitsiya bozori kapital va moliyaviy investitsiyalar hisobiga asosiy va aylanma mablag'larda ish haqining shakllanishini anglatadi.

---

⁴² O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 25 dekabrda O'RQ-589 - sonli "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonuni. Manba. www.lex.uz

Moliyaviy va real investitsiyalarni bir-biridan farqlash lozim. Ulardan birinchisi qimmatli qog'ozlarni sotib olishni, shuningdek ishlab chiqarishga yo'naltirilgan pul mablag'larini jalb qilishni nazarda tutadi. Haqiqiy investitsiyalar - bu zaxiralarni ko'paytirish, asosiy vositalarni ko'paytirish maqsadida kapital qo'yilmalar. Haqiqiy investitsiyalarga kapital qo'yilmalar deyiladi. Milliy hisoblar tizimida real investitsiyalar deganda asosiy vositalarga va moddiy va ishlab chiqarish aktivlarining o'sishiga investitsiyalar tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasida investitsiya faoliyatini amalga oshirish investitsiya qonunchiligi bilan tartibga solinadi - ular quyidagilardan iborat:

- umumiy davlat va iqtisodiy qonunchilik: O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik, yer, bojxona va soliq kodekslari, davlat byudjeti, mulk, yer osti boyliklari, korxonalar va tadbirkorlik faoliyati, banklar va bank faoliyati, tashqi iqtisodiy faoliyat, valyutani tartibga solish, garov to'g'risidagi qonunlar, ipoteka, ijara munosabatlari va lizing, sug'urta va boshqalar;

- maxsus normativ xujjatlar (2019 yil 25 dekabrda O'RQ-589 - sonli «Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida»gi Qonuni);

- “O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzurida xorijiy investorlar kengashini tuzish va uning faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori, “O'zbekiston Respublikasida investitsiya muhitini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida”gi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni va boshqalar.

11.2. Kapital qo'yilmalarning mohiyati va manbalari

Investitsiyalar kiritish har qanday shaklda kapital qo'yish jarayonidir. Kapital qo'yilmalar - bu asosiy vositalarga investitsiyalardir.

Investitsiya - kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonida jamiyat ishlab chiqarish xarajatlarining elementlaridan biridir. Ushbu xarajatlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular asosan sanoatning asosiy fondlarini kengaytirishga qaratilgan bo'lib, bu ishlab chiqarishning texnik darajasining oshishi va mehnat unumdorligining o'sishini ta'minlaydi. Shu bilan birgalikda kapital qo'yilmalar asosiy vositalardan tubdan farq qiladi: ular asosiy vositalarni takror ishlab chiqarish xarajatlarini aks ettiradi, asosiy vositalar - bu foydalanishga tayyor asosiy vositalar qiymati va amortizatsiya ajratmalari kapital qo'yimlardan olinmaydi.

Yalpi (brutto) va sof (netto) investitsiyalarni ajratib ko'rsatish lozim.

Yalpi (brutto) kapital qo'yilmalar - muayyan davr uchun asosiy vositalarning umumiy o'sishi.

Sof (netto) kapital xarajatlar - asosiy vositalarning amortizatsiyasi va hisobdan chiqarilishidan tashqari yalpi kapital xarajatlar.

Investitsiyaning maqsadlariga qarab quyidagi shakllarga bo'lishi mumkin:

- oddiy takror ishlab chiqarish (qayta investitsiya) uchun;
- kengaytirilgan takror ishlab chiqarish uchun (asosiy vositalarni ko'paytirish);
- ratsionalizatsiya qilish (ishlab turgan asosiy vositalarni yanada takomillashganlariga almashtirish);
- qayta tashkil etish (boshqa turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun mavjud bo'lganlarni qayta jihozlash uchun yangi asosiy vositalarni sotib olish).

Kapital qo'yilmalar samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri bu ularning tarkibini takomillashtirishdir.

Kapital qo'yilmalarning tarkibi - bu xarajatlarning alohida turlarining ularning umumiy hajmidagi nisbati.

Kapital qo'yilmalar tarkibining quyidagi turlari mavjud:

- hududiy - kapital qo'yilmalarning umumiy hajmidagi alohida hududlarning ulushi;
- sanoat - kapital qo'yilmalarning umumiy hajmidagi har bir tarmoqning ulushi;
- texnologik - qurilish-montaj ishlari, texnologik uskunalarni sotib olish va boshqa harajatlar uchun xarajatlar nisbati;
- takror ishlab chiqarish - mavjud asosiy vositalarni yangi qurish, kengaytirish, rekonstruktsiya qilish va texnik qayta jihozlash xarajatlarining nisbati.

Investitsiyalar ikki guruhga bo'linadi:

- 1) ishlab chiqarish - asosiy va aylanma mablag'larni oddiy yoki kengaytirilgan takror ishlab chiqarish xarajatlari:
  - uskunalarini sotib olish va o'rnatish, asosiy podaga chorva mollarini sotib olish uchun moliyaviy xarajatlar;
  - asosiy podaga o'tkazilgan yosh chorva mollarini boqish bilan bog'liq barcha xarajatlar;
  - ko'p yillik plantatsiyalarni yaratish va yetishtirish, binolar, inshootlar va uzatish moslamalarini qurish xarajatlari;
  - vaqti-vaqti bilan takroriy ta'mirlash orqali asosiy vositalarning ekspluatatsiya sifatini saqlash xarajatlari;
- 2) moliyaviy - qimmatli qog'ozlarni sotib olish xarajatlari:
  - o'z egasining aksiyadorlik jamiyati mablag'lari ulushiga bo'lgan huquqini tasdiqlovchi va uning faoliyatidan daromad oladigan aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalari;
  - ularning egalari va hujjatni rasmiylashtirgan shaxs o'rtasidagi kredit munosabatlarini tasdiqlovchi obligatsiyalar;

- davlat qarzdorligi bo'lgan davlat qarz majburiyatlari, qimmatli qog'ozlar;

- egasining sotib olish yoki sotish huquqini tasdiqlovchi hosilaviy qimmatli qog'ozlar (masalan, veksellar, xususiylashtirish cheklari va boshqalar).

Investitsiya faoliyati subyektlari real va moliyaviy investitsiyalar jarayonini ta'minlaydigan turli xil investitsiya tovarlari va xizmatlarini sotib oladigan bozor investitsiya bozori deb ataladi.

Quyidagi investitsiya bozorlari ajratib ko'rsatish mumkin:

- ko'chmas mulk;
- asosiy vositalar;
- nomoddiy aktivlar (patentlar, savdo belgilari, litsenziyalar);
- real investitsiyaning boshqa obyektlari; real investitsiya xizmatlari bozori (biznes-rejalarni tayyorlash);
- aksiyalar (qimmatli qog'ozlar);
- pul mablag'lari (depozitlarga pul mablag'lari, valyuta qiymatlari);
- kredit;
- moliyaviy investitsiyalar sohasidagi xizmatlar (vositachilik xizmatlari, ro'yxatga olish va saqlash xizmatlari).

Xulosa o'rnida, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga investitsiyalar quyidagilarga yo'naltiriladi:

- eskirgan uskunalarni almashtirish;
- yangi texnologiyalarni joriy etish va zamonaviy texnologiyalar va uskunalardan foydalanish;
- qishloq xo'jalik ishlab chiqarishni kengaytirish;
- yangi ishlab chiqarish turlarini o'zlashtirish.

Qishloq xo'jaligiga investitsiyalarni shakllantirish investitsiyalarning daromadliligi tezligini hisobga olgan holda iqtisodiy asosda amalga oshiriladi. Va bu faqat yuqori sifatl

mahsulot ishlab chiqarish ko'paytirilsa va ularning xarajatlari kamaytirilsa.

Investitsiyalar qo'shimcha sof daromad olish va investitsiyalarning qaytarilish muddatini qisqartirish bilan bevosita bog'liqdir. Qaytarilish muddati qisqaroq bo'lsa, investitsiyalar uchun ko'proq rag'batlantiriladi, chunki investitsiya jarayonlari tufayli mablag'larning uzoq muddat qaytarilishi bilan sarf qilingan mablag'larning eskirishi sodir bo'ladi. Bundan tashqari, mahsulot ishlab chiqarishdan olingan sof daromad yangi ishlab chiqarishga investitsiya qilinishi mumkin.

11.3. Qishloq xo'jaligida investitsiya va investitsiya faoliyati klassifikatsiyasi

Aniq investitsiya tadbirlarining mohiyatini va investitsiyalarning har xil turlari bilan bog'liq bo'lgan xatarlarni oldindan baholashni tushunish uchun investitsiyalarni tasniflash muhim bo'lib, ularni quyidagi mezonlarga muvofiq amalga oshirish mumkin (11.1-jadval).

Mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekiston agrosanoat majmuasining barcha tarmoqlarini qamrab olgan iqtisodiy inqiroz investitsiya siyosatida jiddiy namoyon bo'ldi. Moddiy va texnik resurslarni ishlab chiqarish va taqsimlash sohasidagi aloqalarning uzilishi, muvofiqlashtirishning yo'qolishi va bozor infratuzilmasining yo'qligi, shuningdek sanoat tomonidan etkazib berilayotgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari va tovarlari va xizmatlariga narxlardagi nomutanosiblik qishloq xo'jaligini zaruriyatsiz samarali rivojlantirishni deyarli imkonsiz qildi. sohaga qo'shimcha investitsiyalar.

Bozor sharoitida investitsiya siyosatining majburiy elementlari quyidagilar:

- tanlov asosida loyihalarni tanlash;
- xarajatlarni tez qaytarishga e'tibor qaratish;

- mahsulotni sotish bozori va uning sifatini hisobga olgan holda investitsiyalarning iqtisodiy asoslanishi;

11.1-jadval. Investitsiyalar klassifikatsiyasi

Klassifikatsiya belgilari	Investitsiya turlari
Qo'yilma obyekti bo'yicha	Real (jismoniy, kapital yaratuvchi) investitsiyalar: <ul style="list-style-type: none"> • asosiy vositalarga, nomoddiy aktivlarga (litsenziyalar olish, tovar belgilarini ishlab chiqish va patentlash va boshqalar), tovar aktivlariga investitsiyalar; • moliyaviy: qimmatli qog'ozlar, uchinchi tomon tashkilotlarining ustav kapitalidagi ulushlari, oddiy sheriklik shartnomasi bo'yicha badallar
Qo'yilma turi bo'yicha	<ul style="list-style-type: none"> • Pul shaklida (asosiy turi); • qimmatli qog'ozlar, ko'char va ko'chmas mulk investitsiyalari shaklida
Takror ishlab chiqarish yo'nalishi bo'yicha	Yalpi: <ul style="list-style-type: none"> • oddiy takror ishlab chiqarish; • kengaytirilgan takror ishlab chiqarish
Investitsion jarayonda ishtiroki tasnifi bo'yicha	<ul style="list-style-type: none"> • To'g'ridan-to'g'ri; • vositchilar (moliyaviy vositchilar yordamida)
Kompaniyani investorga nisbati bo'yicha	<ul style="list-style-type: none"> • ichki; • tashqi (boshqa korxonalar aktivlari qo'yilmalari)
Amalga oshirish davri bo'yicha	<ul style="list-style-type: none"> • qisqa muddatli (1-yil); • uzoq muddatli
Amalga oshirish hamkorligi bo'yicha	<ul style="list-style-type: none"> • mustaqil; • o'zaro bog'liq; • o'zaro bo'g'lik bo'lmagan
Mulkchilik shakli bo'yicha	<ul style="list-style-type: none"> • xususiy; • davlat; • munisipiyal; • aralash
Klassifikatsiya belgilari bo'yicha	<ul style="list-style-type: none"> • investitsiya turlari
Kelib chiqishi bo'yicha	<ul style="list-style-type: none"> • mahalliy; • horijiy
Investitsiyon maqsadlar xarakteri bo'yicha	Strategik (maqsadi - uchinchi tomon korxonalarini boshqarish huquqlarini olish va uzoq muddatda daromad olish); <ul style="list-style-type: none"> • portfelli (maqsadi joriy investitsiya daromadlarini olish)
Manbasi bo'yicha	<ul style="list-style-type: none"> • Shaxsiy; • jalb qilingan; • qarz shaklida yoki lizing shaklida qarzga olingan

- raqobatchilarning ishlab chiqarish imkoniyatlarini hisobga olgan holda.

Qishloq xo'jaligidagi investitsiya faolligini jonlantirishsiz ishlab chiqarishning pasayishini engib o'tish, moliyaviy barqarorlik va tarmoq iqtisodiyotining tiklanishiga erishish mumkin emas. Investitsion faoliyat - bu pul mablag'lari ekvivalenti bo'lgan uzoq muddatli aktivlarni va boshqa investitsiya obyektlarini sotib olish va sotish hisoblanadi.

Uzoq muddatli investitsiyalar - bu bir yildan ortiq muddatga tijorat yoki boshqa faoliyat obyektlariga to'g'ridan-to'g'ri kiritilgan jismoniy, nomoddiy va moliyaviy aktivlarning yig'indisi. Uzoq muddatli investitsiyalar quyidagi yo'nalishlar bo'yicha tasniflanadi (11.2-jadval).

11.2-jadval. Qishloq xo'jaligida uzoq muddatli investitsiyalar klassifikatsiyasi

Asosiy vositalarni takror ishlab chiqarish turlari bo'yicha
<ul style="list-style-type: none">
- eskirgan asosiy vositalarni, ishlayotgan, ammo eskirgan uskunalarni almashtirish;
- mavjud ishlab chiqarish yoki ishlab chiqarilgan mahsulotlarni kengaytirish; yangi turdagi mahsulotlarni o'zlashtirish;
- atrof-muhitni muhofaza qilish bilan bog'liq uskunalarga investitsiyalar; boshqa kapital qo'yilmalar.
Asosiy vositalar tarkibi bo'yicha
<ul style="list-style-type: none">
- bino va inshootlar;
- avtomobillar va jihozlar;
- transport vositalari va uzatish moslamalari;
- mahsuldor chorva mollari; ko'p yillik ko'chatlar; boshqa asosiy vositalar.
Uzoq muddatli investitsiya obyektlari bo'yicha
<ul style="list-style-type: none">
- asosiy vositalarda;
- nomoddiy aktivlar, joriy aktivlar;
- mehnat resurslariga (malaka oshirish, o'qish to'lovlari va
Investitsiyalar muddati bo'yicha
<ul style="list-style-type: none">
- qisqa muddatli loyihalar (uch yilgacha);

- o‘rta muddatli loyihalar (uch yildan o‘n yilgacha); uzoq muddatli loyihalar (o‘n yildan qirq yilgacha);
- cheksiz loyihalar (qirq yildan ortiq).

Moliyalashtirish tarkibi bo‘yicha

- ichki manbalar hisobidan moliyalashtirish;
  - tegishli ravishda ichki va tashqi manbalar hisobidan moliyalashtirish kapital;
  - o‘z mablag‘lari va qarz kapitalidan aralash moliyalashtirish;
  - qarz mablag‘larining katta qismi bilan moliyalashtirish.
-

To‘lov muddati bo‘yicha

- qaytarib bo‘lmaydigan;
  - qisqa muddatli qaytarish bilan (bir yilgacha);
  - qoplash muddati besh yilgacha;
  - uzoq muddatli qaytarish bilan (besh yildan ortiq).
-

Rentabellik darajasi bo‘yicha

- foyda keltirmaydigan loyihalar;
  - past rentabelli loyihalar; yuqori daromadli loyihalar.
-

11.4. Ishlab chiqarishga investitsiyalarni tahlil qilish va uning iqtisodiy samaradorligini aniqlash metodologiyasi

Investitsion faoliyatni tahlil qilish uslubiy ta‘minotida ma‘lum bir o‘rin maxsus me‘yoriy va idoraviy darajadagi rahbarlik hujjatlari tashkil etiladi. Investitsiyalar umumiy va real investitsiyalarga bo‘linadi. Ikkinchisi kapital qo‘yilmalar va amortizatsiya ajratmalari summasi o‘rtasidagi farqni anglatadi. Ular o‘z resurslaridan samarali foydalanish uchun qancha qo‘shimcha mablag‘ talab qilinishini ko‘rsatadi. Sof investitsiyalarni (S_i) quyidagi formula bo‘yicha hisoblash mumkin:

$$S_i = K_q - A$$

bu erda K_q - sohaga kapital qo‘yilmalar hajmi, so‘mda;

A - asosiy vositalarning amortizatsiyadan ajratmalar summasi, so‘m.

Ishlab chiqarishga investitsiyalarni tahlil qilish. Investitsiyalardan samarali foydalanish ko‘p jihatdan ularni

qo'llash ketma-ketligini asoslash orqali amalga oshiriladi. Investitsiyalarni tahlil qilish eng muhim obyektlar va tarmoqlarga investitsiyalarning ustuvor yo'nalishlari zarurligini aniqlashga imkon beradi.

Bu quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

- tahlil qilinishi zarur bo'lgan aniq investitsiyalar aniqlandi. Masalan, tovar ishlab chiqaruvchidan traktor, mashina sotib olish va sigirlarni boqish uchun kompleks qurish kerak. Obyektlarning umumiy sonidan eng muhimlari investitsiyaning ushbu bosqichida tanlanadi;

- dastlabki to'lovlar miqdori, ishlab chiqaruvchi bank kreditidan foydalanadimi yoki yo'qmi, qat'iy nazar belgilanadi.) tovar ishlab chiqaruvchining to'lovga qodirligini va uning ishlab chiqarishga sarmoya kiritish niyatining jiddiyligini aniqlash uchun talab qilinadi;

- investitsiyalarning ushbu turidan mablag'larning kelishi yillar bo'yicha hisoblab chiqiladi. Masalan, traktor, mashina yoki sut kompleksini ishlatishdan;

- ishlab chiqaruvchi sarmoyadan foydalanishga rozi bo'lgan bank kreditlari bo'yicha foiz stavkasi tanlangan; 'joriy mablag'lar miqdori investitsiyalar hajmini sof daromad bilan taqqoslash yo'li bilan hisoblanadi;

- investitsiya variantini tanlash to'g'risida qaror qabul qilinadi. Agar ushbu investitsiyalardan olingan sof foyda investitsiya qilingan kapitalning miqdoridan ko'proq bo'lsa, u holda tanlov eng maqbul deb hisoblanadi.

Investitsiyalarni tahlil qilish jarayonida investitsiya loyihasi ishlab chiqilmoqda. Bu iqtisodiy maqsadga muvofiqligi, kapital qo'yilmalar hajmi va muddatlari. Boshqacha qilib aytganda, investitsiya loyihasi Rossiya Federatsiyasi qonunchiligiga muvofiq ishlab chiqilgan va belgilangan tartibda tasdiqlangan zarur loyiha-smeta hujjatlari.

Investitsiyalarning diskontlangan qiymati. Investitsiya opsiyasini tanlash kelajakdagi daromadlarni diskontlash yo‘li bilan amalga oshirilishi mumkin. Toner ishlab chiqaruvchi kapital mahsulotlarni kutilayotgan daromad va obyektini sotib olish va ishlatish xarajatlarini taqqoslash asosida sotib oladi. Kutilayotgan daromad sarmoyani kiritish bir vaqtning o‘zida amalga oshirilayotgan kapitalning amal qilish muddati davomida uning yillik faoliyatidan olinadi. Shu munosabat bilan, ma‘lum bir faoliyat davridan keyin kerakli daromad olish uchun ushbu kapital mahsulotga investitsiyalar miqdorini aniqlash talab qilinadi. Bunday hisob-kitoblar odatda kelajakdagi daromadlarni diskontlash deb ataladi va hozirgi vaqtda asosiy tovarlar uchun to‘lanishi kerak bo‘lgan summa diskontlangan qiymatdir.

Diskontlangan qiymati foiz stavkasiga bog‘liq. Yillik daromadning bir xil miqdori bilan ushbu qiymatning ta‘rifi (T_0) quyidagi formula bilan topiladi:

$$D_q = \frac{S}{(1 + P)^x}$$

bu yerda S - tadbirkor bankning yillik foiz stavkasi (P) bo‘yicha olishi mumkin bo‘lgan miqdor;

x - yillik daromadlar kutilayotgan yillar soni.

Masalan, agar tovar ishlab chiqaruvchi 10 000 mln. so‘m olishni istasa, ikki yildan keyin 5% stavka bilan, ushbu qiymat quyidagicha bo‘ladi:

$$D_q = \frac{10\,000 \text{ mln. so‘m}}{(1 + 0,005) + (1 + 0,005)} = 9070 \text{ ming. so‘m}$$

Agar yillik investitsiya daromadlari har xil bo‘lsa, diskontlangan qiymatning hajmi (D_p) quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi:

$$D_{qx} = \frac{S_1}{(1 + P)^i} + \frac{S_2}{(1 + P)^2} + \dots + \frac{S_n}{(1 + P)^n}$$

qaerda S_1, S_2, S_n -yillik daromadning kutilayotgan miqdori, so‘m;

n - yillik daromad kutilayotgan yillar soni.

Masalan, birinchi yil uchun daromad 1 500 ming so‘m, ikkinchisi uchun 3 000 ming so‘m, uchinchisi uchun 2 000 mln so‘m, yillik 8 foiz stavkada. Chegirma qiymati quyidagicha bo‘ladi:

$$D_{qx} = \frac{1\,500}{(1 + 0,008)^1} + \frac{3\,000}{(1 + 0,008)^2} + \dots + \frac{2\,000}{(1 + 0,008)^3}$$

Qishloq xo‘jaligiga sarmoya kiritish omillari. Bozor sharoitida qishloq xo‘jaligiga investitsiyalar bir qator omillar ta‘sirida. Tovar ishlab chiqaruvchi ularning ba‘zilariga ta‘sir qilishi mumkin, boshqalari tashqi sharoitlardan kelib chiqadi va tadbirkorga bog‘liq emas. Ishlab chiqaruvchiga bog‘liq bo‘lgan omillar qatoriga quyidagilar kiradi.

- hosildorlik va chorvachilik mahsuldorligi;
- ustuvor investitsiya obyektini tanlash;
- ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va kontsentratsiyasi;
- asosiy turdagi qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish texnologiyasi;

- investitsiyalarning mohiyati: uzoq muddatli, qisqa muddatli;
- mehnat unumdorligi va ishlab chiqarish xarajatlari darajasi.

Tadbirkor ushbu omillarga ishlab chiqarish jarayonida ta‘sir qilishi yoki yaqin kelajakda mahsulot ishlab chiqarish va investitsiyalarni rejalashtirishi mumkin. Biroq, sarmoya kiritishda ishlab chiqaruvchilarga bog‘liq bo‘lmagan bir qator omillar mavjud. Ular orasida:

- qishloq xo‘jaligi va sanoat mahsulotlarining narxlari;
- kredit bo‘yicha foiz stavkasi;
- daromad solig‘i stavkalari;
- inflyatsiya jarayonlari;
- qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishning mavsumiyliги;

- narxlarning nisbatini hisobga olgan holda mahsulotga talab;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini majburiy etkazib berish (ishlab chiqarish kvotalari);
- mahsulotlarning jahon narxlari.

Investitsiyalar samaradorligi. Iqtisodiy faoliyat obyektlariga uzoq muddatli kapital qo'yilmalar, ular foyda olishga va ijtimoiy samaraga erishgan taqdirdagina oqlanadi. Investitsiyalar samaradorligi ko'rsatkichlarini hisoblash ma'lum davr uchun makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'sishi nisbati asosida hisoblanadi. Umumiy samaradorlik ko'rsatkichi aniq mahsulot o'sishining o'sha davrdagi investitsiyalar hajmiga nisbati sifatida belgilanadi. Yuqori darajadagi inflyatsiya sharoitida bozor munosabatlariga o'tish sharoitida ushbu ko'rsatkich investitsiyalar samaradorligi to'g'risida aniq tasavvurga ega emas. Shu munosabat bilan qishloq xo'jaligiga yo'naltirilgan investitsiyalar dinamikasi va yillar davomida yalpi daromad hajmini taqqoslash maqsadga muvofiqdir.

$$I_{qd} = \frac{F}{I_h},$$

bu yerda, I_{qd} – investitsiyalar qaytish darajasi,

F – foyda, so'mda,

I_h – investisiya hajmi, so'mda.

$$S_{q.x} = \frac{\Delta SM}{K} \text{ yoki } \frac{\Delta SD}{K}$$

bu yerda, ΔSM – yalpi daromad o'sishi (sof mahsulot),

ΔSD – sof daromad o'sishi.

$$S_{o'} = \frac{\Delta F}{K}$$

bu yerda, ΔF – korxonada foydasi o'sishi.

$$T_S = \frac{N - M_T}{K_q}$$

bu yerda, N – ulgurji narxlarda korxonani yillik mahsulot hajmi, soʻmda,

M_T – yillik mahsulot tannarxi, soʻmda,

K_q – amalga oshirilgan tadbirlarlar boʻyicha qurilgan obʻekt yoki kapital qoʻyilma smeta qiymati.

$$S_t = \frac{T_1 - T_2}{K_2 - K_1}$$

bu yerda, $T_1 - T_2$ – kapital qoʻyilma amalga oshirilguncha va undan keying mahsulot tannarxi nisbati;

$K_2 - K_1$ – birinchi va ikkinchi variyantlarda kapital qoʻyilma hajmi.

$$T_i + S_{M.K}K_i \rightarrow \min$$

bu yerda, T_i – joriy xarajatlar (mahsulot ishlab chiqarish tannarxi) i -varianti boʻyicha, soʻmda;

K_i – kapital qoʻyilma 1- varianti boʻyicha, soʻmda;

$S_{M.K}$ – kapital qoʻyilmaning samaradorligi meʼyoriy koeffisenti.

$$T_i + Q_M K_i \rightarrow \min$$

bu yerda, Q_m – qoʻshimcha kapital qoʻyilmani qoplash meʼyori muddati.

$$Q_m = \frac{1}{S_{M.K}}$$

$$S = \frac{T_1 - T_2}{K_2 - K_1} \text{ yoki } Q = \frac{K_2 - K_1}{T_1 - T_2}$$

11.5. Qishloq xo‘jaligiga jalb qilinadigan investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligi

O‘tgan davr mobaynida mamlakatimizda investitsiya jarayonlari va ularning yig‘indisidan tarkib topadigan investitsion faoliyatni bozor iqtisodiyotiga mos ravishda tashkil etish maqsadida qator iqtisodiy va huquqiy asoslar yaratildi. Bu borada O‘zbekiston Respublikasining bir qator qonunlari, Prezident farmonlari hamda Vazirlar Mahkamasining investitsiya faoliyatiga daxldor bo‘lgan qator qaror va me‘yoriy hujjatlari qabul qilinganligini qayd etish maqsadga muvofiqdir. Ushbu huquqiy-me‘yoriy hujjatlar ko‘magida respublika iqtisodiyotiga, shu jumladan, qishloq xo‘jaligiga investitsiyalarni jalb etish bo‘yicha muayyan investitsion muhit shakllandi.

Investitsiya mablag‘lari foydalanish xarakteriga qarab ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lgan va ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lmagan investitsiya mablag‘lariga bo‘linadi. Ya‘ni:

– ishlab chiqarishga bog‘liq bo‘lgan mablag‘larga traktor, kombayn, qishloq xo‘jaligi mashinalari, uy hayvonlari va mahsuldor mollar sotib olish, chorva fermalari uchun binolar hamda ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlar kiradi;

– ishlab chiqarishga bog‘liq bo‘lmagan mablag‘larga turar joy, madaniy-maishiy, maorif va sog‘liqni saqlash binolari hamda ishlab chiqarishga bog‘liq bo‘lmagan xarajatlar kiradi.

Qishloq xo‘jaligini moliyalashtirish samaradorligi, eng avvalo, qishloq xo‘jaligida mahsulot yetishtirishga ta‘sir qiluvchi tabiiy iqlimga hamda agrotexnik tadbirlarning o‘z vaqtida o‘tkazilishiga ham bog‘liq. Investitsiyalar qishloq xo‘jaligi rivojlanishiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi va bular jumlasiga quyidagilar kiradi:

– fermer va dehqon xo‘jaliklarida ishlab chiqarish kuchlari va vositalarini maqbul joylashtirish;

– qishloq xo‘jaligida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayoniga ijobiy ta‘sir ko‘rsatuvchi barcha yo‘nalishlar va imkoniyatlardan samarali foydalanish;

– tarmoqning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda fermer va dehqon xo‘jaliklarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va moliyaviy o‘shishni ta‘minlovchi infratuzilmalarni faollashtirish;

– agrar sohani faollashtirish orqali mamlakat iqtisodiyotining barqaror o‘shishini ta‘minlashga xizmat qilishdan iborat.

Qishloq xo‘jaligi investitsiya mablag‘laridan foydalanishda qishloq xo‘jaligining barcha tarmoqlari va tarmoqchalarini bir-biriga bog‘lagan holda uyg‘un rivojlantirish har xil yo‘nalish va turdagi investitsiya sarflarining iqtisodiy samarasini oshirishni ko‘zda tutadi. Investitsiya mablag‘lari sarfi balans hisob-kitob yordamida belgilanadi. Investitsiya mablag‘i rejalashtirilayotganda xo‘jalikdagi mavjud fondlar va yangiliklarning eskirishi, ishdan chiqishi ham hisobga olinadi. Ishlab chiqarishni kengaytirilgan tarzda rivojlantirish uchun investitsiya mablag‘lari sarfini belgilashda:

– investitsiya mablag‘laridan foydalanish yo‘nalishining tarkibi;

– qurilishning bajarilish usuli, investitsion qurilishlarning navbati;

– bajarilgan ish hajmi va muddati;

– bozor iqtisodiyotida investitsiyadan ko‘zlangan maqsad va unga ta‘sir etadigan omillar ahamiyati e‘tiborga olinadi.

Investitsiyalar samaradorligini baholashda quyidagi ko‘rsatkichlarni ajratish lozim:

– bevosita ishtirokchilar uchun loyihalarni amalga oshirishda moliyaviy natijalarni aks ettiruvchi tijorat (moliyaviy) samaradorligi ko‘rsatkichi.

– mamlakat, hudud va mahalliy byudjetda investitsiya loyihalarini amalga oshirish natijalarini ifoda qiluvchi byudjet samaradorligi ko‘rsatkichi.

– mamlakat, hudud, tuman yoki shahar, shuningdek, ishtirokchilar manfaatini hisobga oluvchi va loyiha bo‘yicha natijalarni hamda xarajatlarni aks ettiruvchi iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichi.

Investitsiya loyihalarini amalga oshirishning natija va xarajatlarini baholash davomiyligi quyidagilarni inobatga olgan holda hisobot davri uchun amalga oshiriladi:

- obyektning qurish, foydalanish va tugatish davri;
- texnologik vositalarning me‘yoriy xizmat davri;
- belgilangan iqtisodiy ko‘rsatkichlarga erishish (foyda, daromad, kapitalning foyda me‘yori).

Hisob mezoni hisob bosqichlari soni bilan o‘rganiladi. Hisob bosqichlari – oy, chorak, yil bo‘lishi mumkin.

Investitsiya loyihalarini amalga oshirish bilan bog‘liq barcha xarajatlar quyidagi holatlardan kelib chiqqan holda dastlabki (yagona vaqtli), joriy va tugallanganlarga bo‘linadi:

- qurilish, ilmiy-tadqiqot va ishlab chiqarishga tayyorgarlik;
- investitsiya loyihalarining amal qilishi (foydalanishi);
- investitsiya loyihalarini to‘xtatish.

Investitsiya loyihalarini amalga oshirish natijalari va xarajatlarini qiymat ko‘rinishida baholashda balans, jahon, istiqbolli va hisob baholaridan foydalanish mumkin. Balans baho deyilganda muayyan davr mobaynida milliy iqtisodiyotda shakllangan baho tushuniladi. Balans baholar barcha hisob davri davomida o‘zgarmas hisoblanadi. Balans baholarida investitsiya loyihalari samaradorligini aniqlash odatda texnik-iqtisodiy izlanishlarning dastlabki bosqichida o‘tkaziladi. Investitsiya

loyihasini texnik-iqtisodiy baholash bosqichida balans baho uni hisob bosqichi yakunidagi baho o'zgarishi indeksiga ko'paytirish yo'li bilan aniqlanadi. Davlat boshqaruv organlari buyurtmasi asosida ishlab chiqiladigan loyihalar bo'yicha baho o'zgarishi indeksi miqdori ayrim turdagi mahsulot va resurslar uchun Iqtisodiyot vazirligi tomonidan belgilanadi.

Mamlakatimiz milliy iqtisodiyoti tarmoqlarining bozor iqtisodiyotiga o'tishi investitsiya faoliyatini amalga oshirish mexanizmini o'zgartirishga olib keldi, ya'ni investitsiya resurslarini markazlashgan holda taqsimlashdan bozor iqtisodiyoti qonuniyatlari asosida investitsiyalashni hayot zaruriyatiga aylantirdi. Biroq chet el va mahalliy investorlarni qo'ygan mablag'lari tezroq qaytadigan va yuqori daromad keltiradigan sohalar ko'proq qiziqtiradi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi ko'proq tabiiy omillarga bog'liqligi va foyda yil yakunida olinishi bilan investorlarni o'ziga jalb eta olmaydi. Ammo qishloq xo'jaligining mahsulotni qayta ishlash, tayyor mahsulot ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, yer va suv resurslaridan samarali foydalanish kabi sohalariga yirik, megaloyihalar shaklidagi uzoq muddatli investitsiyalarni kiritish, albatta, katta foyda keltiradi.

Yuqorida qayd qilingan ishlab chiqarish yo'nalishlariga kiritiladigan kapital qo'yimlarning samaradorligini loyiha ishlab chiqilayotgan davrda hisob-kitob qilish va investorlarning ishonchini qozonish muhim amaliy ahamiyatga ega. Qishloq xo'jaligida investitsiya loyihalarining samaradorligini aniqlash boshqa sohalariga qaraganda tubdan farq qilmaydi. Biroq tarmoqqa investitsiya mablag'larini jalb qilishning o'ziga xos yo'nalishlarini alohida ta'kidlash zarur.

Investitsiya mablag'i orqali qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishda texnika, texnologiyalarni kengaytirish hamda uning texnik-iqtisodiy samaradorligini oshirish lozim. Investitsiya

mablag'idan maqsadli va samarali foydalanish korxonalar rentabelligini oshiradi.

Davlat moliya institutlari xavf-xatar yuqori, lekin ustuvor tarmoqlarda faoliyat ko'rsatayotgan, etarli darajada kredit qobiliyatiga ega bo'lmagan hamda qarz mablag'larga muhtoj korxonalarining asosiy va aylanma kapitalini kengaytirish uchun uzoq muddatli imtiyozli kreditlar ajratishlari lozim. Kichik biznes, xususiyl korxonalarining investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda akkreditning rolini kuchaytirish tadbirlari quyidagilardan iborat:

- eksport hajmini oshiradigan, mahalliy mineral xomashyo resurslaridan foydalanishni yaxshilaydigan loyihalarni tanlab olish;

- davlatning qo'llab-quvvatlash mablag'lari, xususiyl kapitalni jalb etish va korxonalarining o'z jamg'armalari qo'shilishini optimallashtirish;

- xalqaro marketing markazi va mahsulotni sotish bozorlari bo'yicha marketing axborot tizimlarini tashkil qilish, lizingdan foydalanishni kengaytirish va minitexnika lizingini faol joriyl qilish;

- kredit uyushmalari tarmoqlarini tashkil etishni tezlashtirish;

- uchinchi shaxslarning kafilligi hisobiga kreditlarni qaytarish kafolatlarini ta'minlash mexanizmini joriyl etish.

Paxtachilik, qorako'lchilik, go'sht va sut mahsulotlari ishlab chiqarish, ipakchilik va boshqa shu kabi yo'nalishlarda mevasabzavotchilik tarmog'idagi kabi investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha kompleks tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Investitsiya mablag'ining samaradorligi quyidagi asosiy ko'rsatkichlar yordamida aniqlanadi.

Birinchiidan, mehnat birligida tejalgan jonli mehnat. Bu ko'rsatkich investitsiya mablag'lari sarfida mehnat

unumdorligining qay darajada o‘sgani hamda mehnatning engillashganligi bilan ifodalanadi.

Ikkinchidan, mahsulot birligini yetishtirishda qilingan umumiy xarajat.

Uchinchidan, 1 so‘mlik investitsiya hisobiga iqtisod qilingan mablag‘. Bu ko‘rsatkich investitsiya mablag‘i sarfida pul mablag‘idan qay darajada foydalanishni ko‘rsatib, bir vaqtning o‘zida investitsiya mablag‘ining rentabelligini ham o‘z ichiga oladi.

To‘rtinchidan, sarflangan investitsiya mablag‘ini tiklash muddati. Bu ko‘rsatkich investitsiya mablag‘i sarfining qoplanish muddatini ko‘rsatadi.

Beshinchidan, investitsiya mablag‘ining ulushi. Bu ko‘rsatkich 1 ga ekin maydonida yetishtirilgan mahsulot, 1 so‘mlik mahsulot yetishtirish uchun sarflangan xarajat, 1 bosh chorvaga to‘g‘ri keladigan investitsion mablag‘lar miqdorini o‘z ichiga oladi.

Xulosa qilib aytganda, bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsiyalarning qishloq xo‘jaligiga keng kirib kelishi respublika iqtisodiyoti uchun iqtisodiy yuksalishning yangi bosqichini boshlab beradigan davr hisoblanadi.

Qishloq xo‘jaligiga jalb qilinishi rejalashtirilayotgan investitsiyalarning samaralilik darajasini hisoblash muhim ahamiyat kasb etadi. Qishloq xo‘jaligida investitsiya mablag‘idan unumli foydalanish – investitsiya mablag‘idan foydalanishni takomillashtirish, obyektlar qurilishi muddatini qisqartirish, investitsiya mablag‘ini dolzarb loyihagagina sarflash, qurilish obyektlari tannarxini yanada pasaytirish, yuqori malakali kadrlar, fan-texnika, ilg‘or xorijiy tajribalardan foydalanish, ijtimoiy rivojlanishni ildamlashdan iboratdir.

Mamlakatimizda qishloq xo‘jaligiga jadal surratlar bilan investitsiyalar jalb etilmoqda, xususan birgina 2020 yil 11

avgustda Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki hamda Xalqaro taraqqiyot uyushmasi ishtirokida “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish” loyihasini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori qabul qilindi. Unga muvofiq quyida tadbirlar amalga oshirilishi ko‘zda tutilgan⁴³.

1. Jahon bankining Direktorlar kengashi tomonidan O‘zbekistonda “Qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish” loyihasini moliyalashtirish uchun:

30 yil muddatga 10 yillik imtiyozli davr bilan Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki tomonidan 181 mln dollar miqdorida qarz;

Xalqaro taraqqiyot uyushmasi ko‘lamini kengaytirish dasturining 100 mln dollar miqdoridagi krediti;

Xalqaro taraqqiyot uyushmasining 5 yillik imtiyozli davr bilan 219 mln dollar miqdoridagi imtiyozli krediti ajratilmoqda.

2. Loyiha doirasida moliyalashtirishning ustuvor yo‘nalishlari etib quyidagilar belgilanmoqda:

□ oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash va “Daladan dasturxongacha” tamoyili asosida mahsulot yetishtirish;

□ eksportni rag‘batlantirish, xalqaro bozorlarda raqobatbardosh, eksportbop yuqori qo‘shilgan qiymatli qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish borasida qulay agrobiznes muhitini va qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratish;

□ qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat tarmog‘ini diversifikatsiyalash, sohada davlat ishtirokini kamaytirish, kooperatsiya tizimini rivojlantirish hamda sohaning investitsiyaviy jozibadorligini oshirish;

□ yer va suv resurslari, o‘rmon fondidan oqilona foydalanish;

□ sohaga boshqaruvning zamonaviy tizimlarini joriy etish, xizmat ko‘rsatish servisini takomillashtirish;

---

⁴³ “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish” loyihasini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori. Manba: www.lex.uz

□ qishloq xo‘jaligida ilmiy-tadqiqot, ta‘lim va maslahat xizmatlarining ishlab chiqarish bilan integratsiyalashgan samarali tizimini yaratish;

□ qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish, statistik ma‘lumotlarni to‘plash, tahlil qilish va tarqatishning ishonchli va shaffof usullarini joriy etish.

□ Hisob palatasiga Loyiha doirasidagi mablag‘larning maqsadli ajratilishi, sarflanishi va natijadorligi ustidan doimiy nazorat o‘rnatish hamda har yarim yilda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasiga axborot kiritib borish yuklatilmoqda.

3. Qaror bilan quyidagilar:

□ “O‘zbekiston Respublikasida qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish” loyihasining texnik-iqtisodiy asosi hamda uning asosiy ko‘rsatkichlari;

□ “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish” loyihasi bo‘yicha Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki hamda Xalqaro taraqqiyot uyushmasi mablag‘laridan foydalanish sxemasi;

□ “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish” loyihasini amalga oshirish bo‘yicha “Yo‘l xaritasi”;

□ “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish” loyihasi doirasida Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki qarzidan foydalanish va uni qaytarish, komissiya va foiz to‘lovlarini amalga oshirish jadvali;

□ “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish” loyihasi doirasida Xalqaro taraqqiyot uyushmasi kreditidan foydalanish va uni qaytarish, komissiya va foiz to‘lovlarini amalga oshirish jadvali;

□ “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish” loyihasi doirasida Xalqaro taraqqiyot

uyushmasi imtiyozli kreditidan foydalanish va uni qaytarish, komissiya va foiz to'lovlarini amalga oshirish jadvali;

□ 2021-2025 yillarda meva-sabzavot mahsulotlari eksport hajmlarining prognoz ko'rsatkichlari tasdiqlanmoqda.

4. Mazkur qarorning qabul qilinishi natijasida:

□ Respublikadagi 80 foiz fermerlarning o'zaro kelishuv asosida kooperatsiyalarga birlashuvi ta'minlanadi.

□ 12 mingta fermerlar tomonidan zamonaviy energiya tejovchi texnologiyalar joriy qilinadi.

□ 10 ming gektar yer maydonlarining agrotexnologik xaritalari yangilanadi, elita va super elita urug' va ko'chatlar ishlab chiqarish hajmi 30 foizga oshiriladi.

□ Meva-sabzavotlarning jami ekin maydonlaridagi ulushi 20 foizdan (776 ming ga) 30 foizga (1 mln ga) oshadi.

□ Respublikada 2 850 ga ko'rgazmali zamonaviy intensiv bog'lar, 27 ta meva-sabzavotchilik kooperatsiyalari tashkil etiladi.

□ Loyiha doirasida ko'rsatiladigan xizmatlar orqali iste'molchilarning 75 foizi qamrab olinadi.

□ 15 000 ta yangi ish o'rinlari (ayollar uchun 2 250 ta) yaratiladi.

□ Respublika va barcha viloyatlarda "yagona darcha tamoyili" asosida davlat-xususiy sheriklik shartlarida tashkil etiladigan Agroxizmatlar markazlari (sohadagi barcha vazirlik va idoralarning hududiy bo'limlari vakillaridan iborat) faoliyati yo'lga qo'yiladi hamda 500 dan ortiq xizmatlar ko'rsatiladi.

□ Bunda 40 dan ortiq yangi turdagi innovatsion, jumladan geoaxborot tizimlari, dron xizmatlari yo'lga qo'yiladi, xalqaro standartlar, "Organic", "Global G.A.P" va "Halol" sertifikatlari joriy etiladi.

□ Qoraqalpog'iston Respublikasida 8 ta, Andijonda 4 ta, Buxoroda 3 ta, Jizzaxda 2 ta, Qashqadaryoda 3 ta, Namanganda 5 ta, Navoiyda 3 ta, Samarqandda 5 ta, Sirdaryoda 4 ta,

Surxondaryoda 3 ta, Toshkent viloyatida 3 ta, Fargʻonada 3 ta, Xorazmda 4 ta Elita urugʻchilik xoʻjaliklari urugʻlarni saralash, kalibrovka qilish, dorilash, qadoqlash texnikalari bilan toʻliq jihozlanadi va urugʻlarni saqlash boʻyicha zamonaviy omborxonaga ega boʻladi.

□ Natijada ishlab chiqarish xarajatlari 30-40 foizga kamayadi, har bir ekin turi navlarining avlodi boʻyicha sifatli urugʻlarni yetishtirish miqdori 50 foizga, ularning hosildorligi 100 foizga oshadi;

□ Buxoroda 500 ga, Andijonda 300 ga, Jizzaxda 250 ga, Qashqadaryoda 200 ga, Namanganda 300 ga, Samarqandda 300 ga, Surxondaryoda 200 ga, Toshkent viloyatida 500 ga, Fargʻonada 300 ga, maydonda yangi usuldagi zamonaviy intensiv bogʻlar yaratiladi.

□ Buxoroda 200 ming tonna, Xorazmda 200 ming tonna boʻlgan agrologistika komplekslari barpo etiladi.

Nazorat savollari

1. Qishloq xoʻjaligiga investitsiya tushunchasi nimani anglatadi?

2. Kapital xarajatlar investitsiya xarajatlaridan nimasi bilan farq qiladi?

3. Investitsiya faoliyati taʼrifini bering.

4. Investitsion faoliyatni baholashda «investitsiya faoliyati bilan» va «investitsiya faoliyatisiz» vaziyatlarni hisobga olish zarurligini tushuntiring.

5. Sof foyda boʻyicha daromadlar qanday hisoblanadi?

6. Kapital qoʻyilmalar tuzilmalarining turlarini sanab oʻting.

7. Investitsiyalar qanday mezonlar boʻyicha tasniflanadi?

8. Investitsiyaning joriy qiymati qanday hisoblanadi?

9. Qishloq xoʻjaligiga investitsiyalarning samaradorligi qanday aniqlanadi?

12-MAVZU. QISHLOQ XO‘JALIGIDAGI INNOVATSIYALAR VA ILMIIY-TEXNIK TARAQQIYOT

Reja:

12.1. Qishloq xo‘jaligidagi innovatsiyalar

12.2. Qishloq xo‘jaligida ilmiy-texnik taraqqiyot

12.3. Qishloq xo‘jaligida ilmiy-texnik taraqqiyotning asosiy yo‘nalishlari

12.4. Qishloq xo‘jaligida ilmiy-texnik taraqqiyotning asosiy yo‘nalishlari

12.5. Ilmiy-texnika taraqqiyotining iqtisodiy samaradorligi va uni aniq-lashning uslubiy asoslari

Tayanch so‘z va iboralar: Innovatsiya, ilmiy-texnik taraqqiyot, iqtisodiy samaradorlik, agrotexnik, texnologik, tashkiliy-iqtisodiy, inqilobiy o‘zgarishlar, mehnat qurollari, mehnat unumdorligi, naslchilik, mineral o‘g‘itlar, kimyoviy va biologik ishlov berish, tuproq unumdorligi, melioratsiya, sug‘oriladigan erlar.

12.1. Qishloq xo‘jaligidagi innovatsiyalar

Innovatsiyalar tushunchasi va iqtisodiy mohiyati. Ilm-fan va texnologiyalarning rivojlanish sur‘atlarining oshishi bilan tavsiflangan bozor sharoitida yangi vositalar, materiallar, zamonaviy texnologiyalarni yaratish va keng qo‘llash, iqtisodiyotning real sektoriga sarmoyalar ko‘proq innovatsion sarmoyalarga qaratilgan. O‘zbekiston Respublikasi “Ilm-fan va ilmiy faoliyat to‘g‘risida”gi 2019 yil 29 oktyabrdagi qonuniga asosan ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligi hamda samaradorligiga erishish, mehnat unumdorligini oshirish, yangi tarmoqlarni yaratish, aholi turmush darajasi, ilm-fan va ta‘lim tizimlarini sifat jihatidan yuksaltirib borish bilan bog‘liq

muammolarning ilmiy echimini ta‘minlash maqsadida ishlab chiqiladi⁴⁴ - deb ta‘rif berilgan.

Innovatsiya (ingliz tilidan “Innovation” - yangilik) - bu yangi turdagi mahsulotlarni, texnologiyalarni ishlab chiqish, yaratish va tarqatish, ishlab chiqarishning yangi tashkiliy shakllarini va boshqaruv usullarini joriy etishga qaratilgan ijodiy faoliyat natijasidir. Innovatsiya iqtisodiyotni rivojlantirishga sarmoyalarning samaradorligi bilan ajralib turadi, bu ichki va jahon bozorlarida raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish uchun texnika va texnologiyalarning printsipial yangi turlarini joriy etishni ta‘minlaydi. Innovatsion faoliyat jamiyatning izchil rivojlanishining zarur tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, ilmiy-texnik taraqqiyotning eng muhim tomoni sifatida faoliyat yuritadi.

Innovatsiyalarni belgilovchi omil ixtirochilik va ratsionalizatorlikni rivojlantirish, milliy iqtisodiyotning turli sohalarida yirik kashfiyotlar va ixtirolarning paydo bo‘lishi bilan izohlanadi. Innovatsiyalarni amalga oshirish jarayoni uchta asosiy bosqichni o‘z ichiga oladi:

birinchi bosqich texnika, texnologiya yoki mahsulotning birinchi sanoat rivojlanishidan oldin o‘tkaziladigan tadqiqotlardan iborat.

ikkinchi bosqich - iste‘molchilarning o‘ziga xos ehtiyojlarini qondirish uchun etarli hajmda ishlab chiqarishni joylashtirish.

uchinchi bosqich yakuniy foydalanuvchilar tomonidan innovatsiyalarni ishlab chiqarish va undan keng foydalanishni o‘z ichiga oladi. Ushbu bosqichlarning to‘plami odatda innovatsion jarayon deb nomlanadi. Innovatsion jarayonning muvaffaqiyatli rivojlanishi ko‘p jihatdan aniq tashkilotlar va sohalardagi barcha ishtirokchilarning muvofiqlashtirilgan ishiga bog‘liq.

---

⁴⁴ O‘zbekiston Respublikasining “Ilm-fan va ilmiy faoliyat to‘g‘risida”gi O‘RQ 576 sonli Qonuni, 29 oktyabr 2019 yil.

Innovatsion salohiyat deganda tashkilotning birinchi marta amalga oshirishga yoki yangilikni takror ishlab chiqarishga tayyorligi tushuniladi. Ilmiy-texnikaviy va ishlab chiqarish sohalaridagi innovatsion faoliyat fan, texnika va ishlab chiqarishni birlashtirishning yangi shakllari bilan tavsiflanadi. Shu sababli korxonalarda innovatsion texnologiyalarning imkoniyatlaridan to‘la foydalanish hamda investitsiyalarni amaliyotga keng jalb etish orqali iqtisodiy samaradorlikka erishish mumkin. O‘zbekiston respublikasida bu borada davlat miqyosida e‘tibor berilib kelinmoqda. Jumladan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 21 sentyabrdagi “2019-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi farmoni⁴⁵ va 2019 yil 30 avgustdagi “Yoshlarni ilm-fan sohasiga jalb etish va ularning tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori⁴⁶ qabul qilinib innovatsion texnologiyalarning asosiy mohiyati va tamoyillari asosida texnologiyalarning strategiyasini tanlash va uning samaradorligi, innovatsiyaviy loyihalar portfelini shakllantirish va boshqarish usullari, korxonalarda iqtisodiyotni modernizatsiyalash, diversifikatsiyalash hamda tarkibiy o‘zgartirishlar, iqtisodiyotni rivojlanishini ta‘minlovchi yangi ilmiy asoslangan g‘oya va yangi innovatsion loyihalar amalga oshirilishini ta‘minlovchi texnologiya, tizimlar rivojlanishini boshqarish, innovatsion mahsulot ishlab chiqarish bilan bozorni to‘ldirish iqtisodiyotning ustuvor vazifalaridan hisoblanadi.

Innovatsiyalarni rivojlantirish va tezkor ravishda joriy etish uchun mo‘ljallangan kuchli ilmiy-texnik komplekslar bo‘lgan ko‘p tarmoqli ilmiy markazlar tobora keng tarqalmoqda.

---

⁴⁵ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 21 sentyabrdagi “2019 — 2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF 5544 sonli Farmoni. <https://lex.uz/docs/3913188>

³ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 30 avgustdagi “Yoshlarni ilm-fan sohasiga jalb etish va ularning tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4433 sonli Qarori. <https://lex.uz/docs/4494504>

Innovatsion faoliyatni moliyalashtirish. Bozor munosabatlarini shakllantirish sharoitida innovatsion jarayonni boshqarishda yangicha yondashuv dasturiy-maqсадli yo‘nalish va uni moliyalashtirishning turli manbalarining mavjudligi hisoblanadi. Ilmiy-texnik taraqqiyotning asosini xalq xo‘jaligining turli sohalarida fundamental ilmiy tadqiqotlar tashkil etadi. Ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirishning asosiy manbai byudjet mablag‘lari bo‘lishi kerak. Amaliy tadqiqotlar asosan ma‘lum bir davlat ko‘magi bilan xo‘jalik yurituvchi subyektlar hisobidan ta‘minlanishi mumkin.

Ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirishni moliyalashtirishda ishlanmalarni kreditlash, innovatsiyalarni joriy etish va ulardan foydalanishga ixtisoslashgan innovatsion banklarga muhim ahamiyat beriladi. Innovatsion kreditlar qoida tariqasida xavfning oshishi bilan bog‘liq bo‘lib, bu muqarrar ravishda foiz stavkalari darajasiga ta‘sir qiladi.

12.2.Qishloq xo‘jaligida ilmiy-texnik taraqqiyot

Ilmiy-texnik taraqqiyotining kontseptsiyasi va iqtisodiy mohiyati. Ilmiy-texnika taraqqiyoti - bu ilmiy kashfiyotlar va ixtirolarning texnika va fan darajasida doimiy ta‘sirida namoyon bo‘ladigan fan va texnikaning o‘zaro bog‘liq progressiv rivojlanishi; shuningdek, yangi qurilmalar va jihozlardan foydalanish. Bu mehnat vositalarining o‘zgarishi va rivojlanishiga, ishlab chiqarish jarayonida odamlar munosabatlariga ta‘sir qiladi.

Ilmiy-texnika taraqqiyoti - tez iqtisodiy o‘sish va ko‘plab ijtimoiy muammolarni hal qilishning kuchli vositasi. Uning yutuqlarini amalga oshirish darajasi va ishlab chiqarish samaradorligi ko‘p jihatdan ushbu faoliyat sohasidagi ilmiy asoslangan milliy siyosatni ishlab chiqish va izchil amalga oshirishga bog‘liq. Tabiiy boyliklardan foydalanish, jamiyatning ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va shakllantirishda ilmiy kashfiyotlardan foydalanish haqiqatan ham cheksizdir. Muayyan

sharoitlarda fan yordamida tabiatning ulkan kuchlari ishlab chiqarish xizmatiga qo'yilishi mumkin va ishlab chiqarish jarayonining o'zi fanning texnologik qo'llanilishi sifatida taqdim etilishi mumkin.

Mashinalar, mehnat qurollari va boshqa ishlab chiqarish vositalarini doimiy ravishda takomillashtirish, shuningdek, ishlab chiqarishning progressiv texnologiyasini joriy etish ilmiy-texnik taraqqiyotning aniq ifodasidir. Ilmiy-texnik taraqqiyotni rivojlantirishda mexanik mehnat vositalariga alohida ahamiyat beriladi. Ikkinchisi jamiyat ishlab chiqaruvchi kuchlarining asosiy elementlaridan biri bo'lib, ko'proq darajada ilmiy-texnik taraqqiyot va ishlab chiqarishning o'sishiga yordam beradi. Ular ijtimoiy mehnat xarajatlarini tejashga, mehnat resurslaridan oqilona va samarali foydalanishga hissa qo'shadilar.

Ilmiy-texnik taraqqiyot sharoitida qishloq xo'jaligi ishchilarini texnik jihozlashning ko'payishi jonli va moddiylashtirilgan mehnat o'rtasidagi nisbatning o'zgarishiga olib keladi, mehnat unumdorligini oshirishga yordam beradi. Ilmiy-texnik taraqqiyot mehnat unumdorligiga mashinalar sonini ko'paytirish va ulardan unumli foydalanish hamda fan va ishlab chiqarish ish vaqtining birligiga ishlab chiqarishning o'sishiga hissa qo'shadigan boshqa ishlab chiqarish omillariga ta'siri orqali ta'sir qiladi. Boshqa omillar qatorida mehnatning mazmuni va sharoitidagi o'zgarishlar, uni tashkil etish, ishchi kuchining rivojlanish darajasi va undan foydalanish tabiati va boshqalar muhim o'rin tutadi.

Ilmiy-texnik taraqqiyotning mohiyati moddiylashtirilgan va jonli mehnat o'rtasidagi nisbatni o'zgartirishda, moddiylashtirilgan mehnatning nisbiy o'sishida va umumiy xarajatlarining muttasil pasayishi bilan jonli mehnatning mutloq yoki nisbiy pasayishida namoyon bo'ladi. Binobarin, mahsulot ishlab chiqarishga sarf qilingan jami mehnat xarajatlarining pasayishiga yangi yuqori

samarali texnologiyadan foydalanish asosida jonli mehnat amal qiladigan ilg'or iqtisodiyot natijasida erishiladi. Pirovardida, mehnatni tejash va ishdan bo'shatish ilmiy-texnika taraqqiyotining mohiyatini ochib beradigan muhim xususiyatdir.

Ilmiy-texnikaviy taraqqiyot butun texnik bazani, butun ishlab chiqarish texnologiyasini qayta qurish, xalq xo'jaligining turli sohalarida tobora keng tarqalib borayotgan mashinalar tizimini ishlab chiqish bilan birga keladi. Bu aqliy va jismoniy mehnat o'rtasidagi sezilarli farqlarni bartaraf etish uchun keng shartlar va moddiy-texnik sharoitlarni yaratadi, ishlab chiqarish jarayonida insonning o'rni va rolining o'zgarishiga yordam beradi.

Zamonaviy sharoitda ilmiy-texnik taraqqiyot ta'siri ostida yangi moddiy va pul resurslari jalb qilinadigan ishlab chiqarishning ekstensiv o'sishidan yuqori mehnat unumdorligi, texnologiya va ishlab chiqarishni tashkil etishni takomillashtirish, xarajatlarni yanada pasaytirish hisobiga intensiv o'sishga o'tish mavjud.

Inson faoliyatining turli sohalarida yuz berayotgan doimiy o'zgarishlar innovatsiyalarga turtki beradi. Har bir sohada yangiliklarning maqsadlari barqaror va uzoq muddatli iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qaratilgan korxonalarda yangi jarayonlar yoki mahsulotlarni joriy qilish hisoblanadi. Bu o'z navbatida har sohada yuqori malakali mutaxassislarni talab qiladi. Hozirgi kunda mamlakatimizning iqtisodiy va ma'naviy ehtiyojiga mos keladigan, yuksak malakali xorijiy mutaxassislar bilan raqobat qila oladigan yuqori salohiyatli kadrlarni tayyorlash ta'lim tizimining asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi. Binobarin, "...innovatsion ishlanmalar uchun byudjetdan 100 milliard so'm mablag' ajratilayotgan bo'lsa-da, tanlov natijasi bo'yicha bor-yo'g'i 29 mlrd so'mlik 51 ta loyiha shakllantirildi, xolos. Fanlar

akademiyasi tizimidagi 33 ta ilmiy institut tomonidan o‘tgan yili atiga 59 ta patent olingan”⁴⁷.

Texnik va ilmiy-texnika inqilobi: ularning o‘zaro aloqalari va rivojlanishi. Iqtisodiy adabiyotlarda o‘zaro bog‘liq uchta tushunchalar mavjud: texnika taraqqiyoti, ilmiy texnika taraqqiyoti va ilmiy texnika inqilobi. Texnologik taraqqiyot - bu yangi turdagi materiallar va energiya manbalaridan foydalanishga asoslangan texnik vositalarni rivojlantirishdagi sifat o‘zgarishi. Uning rivojlanishning ikki shakli mavjud: evolyutsion va inqilobiy. Evolyutsion shakl texnologiyaning bosqichma-bosqich sifat o‘zgarishini, uni ishlab chiqarish kuchlarining tegishli darajasida va ma‘lum tarixiy sharoitlarda qo‘llashni nazarda tutadi. Rivojlanishning inqilobiy shakli bilan ishlab chiqarish kuchlarining barcha asosiy elementlarida sifat jihatidan yangi o‘zgarishlar ro‘y beradi, bu esa texnik taraqqiyotning yangi bosqichga o‘tishi uchun old shartlarni yaratadi.

Tabiiy va texnika fanlari yutuqlari keng ko‘lamli mashina ishlab chiqarish asosida texnologiya va ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishning eng muhim manbai hisoblanadi. Bu shuni anglatadiki, texnologik taraqqiyotning inqilobiy shakli bu ilmiy-texnik taraqqiyotdir.

Texnik taraqqiyotga o‘xshash ilmiy-texnik taraqqiyot ham rivojlanishning ikki shakliga ega: evolyutsion va inqilobiy. Ko‘p yillar davomida mashinali ishlab chiqarish va fanning rivojlanishi evolyutsion xarakterga ega edi. Ilmiy g‘oyalarning sekin to‘planishi, ularning amaliy sharoitlarda yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi ishlab chiqarish vositalarining sifat jihatidan o‘zgarishiga yordam bermadi.

Ilmiy-texnika taraqqiyotining evolyutsion shaklida ishlab chiqarish jarayoni xuddi shu texnologik va mantiqiy tamoyil

---

⁴⁷ Mirziyoev Sh.M. Ilm-fan va innovatsiyani rivojlantirish masalalari. Xalq so‘zi gazetasi 2020 yil 04 dekabrda №255 (7757) – soni, 1-bet.

doirasida takomillashtiriladi va inqilobiy shaklda texnologik tamoyil sifat jihatidan yangisiga almashtiriladi. 60-yillarning oxirida fanning jadal rivojlanishi va uni moddiy ishlab chiqarishda qo‘llash qishloq xo‘jaligiga sanoat texnologiyalarini joriy etishning asosiy sharti va ijtimoiy mehnat unumdorligini oshirishning asosiy omili bo‘lgan. Bularning barchasi ilmiy-texnik taraqqiyotning inqilobiy shakli doirasida sodir bo‘ldi.

Ilmiy-texnika inqilobining zamonaviy rivojlanish sharoitida fanning o‘rni beqiyos o‘sib bormoqda. Ilm-fandagi inqilobiy o‘zgarishlar ijtimoiy ishlab chiqarishning muhim omili bo‘lib, yangi mehnat vositalari va obyektlarida, yangi texnologik printsiplarda aniq ifodasini topadi.

Ilmiy-texnikaviy inqilob rivojlanishining ushbu bosqichida fan va texnika taraqqiyoti ilmiy-texnik taraqqiyot funksiyalari va ishlab chiqarishning iqtisodiy natijalariga ta‘siri mexanizmida sifat o‘zgarishlarini kiritadi. Ular asosan fan va texnika yutuqlarini joriy etish orqali nafaqat hayotni tejashga, balki qayta ishlangan (moddiylashtirilgan) mehnatga ham hissa qo‘shishi bilan amal qiladi.

12.3. Qishloq xo‘jaligida ilmiy-texnik taraqqiyotning xususiyatlari

Ilmiy-texnika taraqqiyotini qishloq xo‘jaligida amalga oshirish uning o‘ziga xos iqtisodiy va biologik qonunlariga asoslanadi. Ushbu ilmiy-texnik taraqqiyot natijasida qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish, yig‘ish, saqlash, tashish va qayta ishlash xususiyatlaridan kelib chiqadigan o‘ziga xos xususiyatlar mavjud.

Qishloq xo‘jaligi ekinlarini yetishtirish serhosil tuproqlarda olib boriladi hamda yuqori va barqaror hosil olish yer uchastkalarini oqilona qayta ishlash, organik va mineral o‘g‘itlar, o‘simliklarni himoya qilish vositalarining maqbul me‘yorlarini qo‘llash yordamida amalga oshiriladi. Yerdan, ishlab chiqarish

vositalaridan va moddiy resurslardan samarali foydalanish ilmiy asoslangan almashlab ekish, yangi texnologiyalar va yuqori samarali uskunalarni joriy etishga bog'liqdir.

Qishloq xo'jaligi ekinlari biologik tarkibi, vegetatsiya davri va oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlashsiz va qayta ishlashdan keyin foydalanish darajasi bilan farq qiladi. Shu munosabat bilan ilmiy-texnik taraqqiyotning rivojlanishi ma'lum turdagi qishloq xo'jaligi ekinlarining biologik xususiyatlaridan to'liqroq va yaxshiroq foydalanish yo'nalishida amalga oshirilishi kerak. Mahsulotlarni saqlash, qayta ishlash va sotish sohalari va tarmoqlarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish lozim.

Ko'p turdagi ekinlar yetishtirilganda juda ko'p mehnat talab qiladi. Bu birinchi navbatda ishlov berilgan va texnik ekinlarga tegishli. Ularni yetishtirish g'alla ekinlarini yetishtirishdan ko'ra ko'proq jonli mehnatni talab qiladi. Shunday qilib, sabzavot ekinlarini yetishtirishda 1 gektar ekinlarga mehnat xarajatlari g'alla ekinlari ishlab chiqarishga nisbatan 40-60 baravar ko'pdir.

Ilmiy-texnika taraqqiyotining tezlashishi, birinchi navbatda, ishlab chiqarish jarayonlarini har tomonlama mexanizatsiyalash bilan ko'p mehnat talab qiladigan ekinlarni yetishtirish uchun yangi texnika va jihozlarni yaratishga yordam berishi kerak.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari katta tonnajli, tez buziladigan hisoblanadi. Bu mevalar, ildiz ekinlari va boshqa turdagi ekinlarning biokimyoviy tuzilishi va ularning tarkibida ko'p miqdordagi suv borligi bilan bog'liq. O'rim-yig'im, sotib olish va tashish jarayonida mahsulot massasining sezilarli darajada yo'qotilishi, uning namoyish etilishi va iste'mol xususiyatlarining yomonlashuvi kuzatiladi. Shuni inobatga olgan holda, ilmiy tadqiqotlar mahsulotlarni saqlash, tashish va keyinchalik qayta ishlashning istiqbolli usullarini ishlab chiqishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak.

Qishloq xo‘jaligida yangi mashinalar va texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etish mehnat, moddiy va moliyaviy resurslardan samarali foydalanish uchun keng yo‘l ochib beradi. Bularning barchasi qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini yanada oshirishga va aholining o‘sib borayotgan ehtiyojlarini jamiyat resurslaridan cheklangan holda to‘liq qondirishga yordam beradi.

To‘qsoninchi yillarning boshlarida agrosanoat majmuasida ilmiy-texnik taraqqiyot sur‘atlarining pasayishi iqtisodiy mexanizmda innovatsion siklni tashkil etishdagi jiddiy kamchiliklar bilan bog‘liq. Innovatsiyalarga nisbatan ishlab chiqarishning befarqligi texnika va texnologiyalar sohasida jahon standartlariga erishishga xalaqit beradi.

12.4. Qishloq xo‘jaligida ilmiy-texnik taraqqiyotning asosiy yo‘nalishlari

Qishloq xo‘jaligida ilmiy-texnik taraqqiyotning ustuvor yo‘nalishlari. Ilmiy-texnika taraqqiyoti takror ishlab chiqarishning moddiy, iqtisodiy va tashkiliy omillari rolini bajaradigan qishloq xo‘jaligiga o‘z taraqqiyotining eng muhim yo‘nalishlari orqali bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. O‘simlik yetishtirishga kelsak, uning elementlari samaraliroq mashina va mexanizmlarni, ximik va meliorativ vositalarni yaratish, ulardan keng foydalanish, qishloq xo‘jaligi ekinlarining yangi yuqori mahsuldor navlaridan foydalanish, ularni yetishtirish va yig‘ib olishning intensiv texnologiyalaridir. Boshqarishning, mehnatni tashkil etish va unga haq to‘lashning oqilona shakllarini joriy etish, yuqori malakali kadrlarni tayyorlash ilmiy-texnik taraqqiyotning rivojlanishi bilan bevosita bog‘liqdir.

Amaliyotda o‘simlik yetishtirishda ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlari ishlab chiqilgan va keng qo‘llaniladigan asosiy yo‘nalishlar belgilab olingan va keng qo‘llanilmoqda. Ular orasida

agrotexnik, texnologik, tashkiliy va iqtisodiy yo‘nalishlari mavjud (12.1-jadval).

12.1-jadval.

O‘simlikchilikda ilmiy-texnik taraqqiyotning asosiy yo‘nalishlari

<i>Agrotexnik</i>	<i>Texnologik</i>	<i>Tashkiliy-iqtisodiy</i>
Almashtirib ekishning intensiv usullarini qo‘lash	Yuqori mahsuldor mashina va texnikalarni qo‘llash	Ishlab chiqarishda ixtisoslashuv va konsentratsiyalashuvini rivojlantirish
Qishloq xo‘jaligi ekinlarining yuqori hosildor va gibrid navlarini qo‘lash	Progressiv texnologiyalarni kiritish	Maxsulot saqlash omborlarini kengaytirish
Sug‘oriladigan erlarni kengaytirish va sug‘orish texnikasini takomillashtirish	Tara va o‘ramning yangi turlarini qo‘llash	Mahsulot realizatsiya qilishning shakl va usullarni takomillashtirish
Mineral o‘g‘itlar va o‘simliklarni ximik va biologik himoyalashni qo‘lash	Transport vositalarini rivojlantirish	Mehnatni tashkil etish va moddiy rag‘batlantirish
		Yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash

Hozirgi vaqtda ilmiy-texnik taraqqiyot yo‘nalishlarini har tomonlama asoslashga yondashuvlar birinchi o‘ringa chiqmoqda. Shu bilan birga, uning ishlab chiqarish va iqtisodiy natijalarga ta‘siri aniq va ravshan namoyon bo‘ladi. Ilmiy-texnik taraqqiyot natijasida fan va texnika yutuqlaridan har tomonlama foydalanilsa va ular sanoatning sanoat asosiga o‘tishiga hissa qo‘shsa, ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Agar u faqat ishlab chiqarish jarayonining ayrim

elementlari yoki qishloq xo'jaligi ekinlarining ayrim turlarini yetishtirish uchun joriy qilinadigan bo'lsa, unda umuman mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun moddiy va pul xarajatlari biroz oshadi yoki juda sekin pasayadi. Shunga asoslanib, ba'zan qishloq xo'jaligida fan va texnika yutuqlarini joriy etish samarasiz degan noto'g'ri xulosaga kelinadi.

Qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirish va yig'ib olish uchun mashinalar va jihozlarning printsiplial jihatdan yangi kompleksini yaratish ilmiy-texnik taraqqiyotning ustuvor yo'nalishiga aylanmoqda.

Qishloq xo'jaligida yangi mashinalar, uskunalar va texnologiyalarni ishlab chiqish va qo'llash mehnat, moddiy va moliyaviy resurslardan samarali foydalanish uchun keng yo'l ochib beradi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida mashinalardan oqilona foydalanishning muhim sharti bu uskunalarning ishonchliligini va uning ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlariga muvofiqligini oshirishdir.

Texnologiyalarning ishonchliligi murakkab parametr bilan tavsiflanadi, shu jumladan mashinasozlik va uskunalarning ishonchliligi, chidamliligi, texnik xususiyatlari va ularning asl xususiyatlarini saqlab qolish kabi ko'rsatkichlar. Ishonchlilik foydalanish shartlari va intensivligiga, profilaktika ishlari va ta'mirlash sifatiga, diagnostika vositalaridan foydalanishga bog'liq. Biotexnologiya - ilmiy-texnik taraqqiyotning istiqbolli yo'nalishi. Bu tabiiy va maqsadga muvofiq yaratilgan jonli tizimlardan sanoat asosida foydalanishga asoslangan fan va ishlab chiqarishning nisbatan yangi tez rivojlanayotgan sohasidir. Qishloq xo'jaligida sanoat usulida ishlab chiqarilgan biologik mahsulotlar o'simliklarni himoya qilish, bakterial o'g'itlar, xamirturush, qo'ziqorin mitseliyasi va boshqalar keng qo'llaniladi.

Ilmiy-texnik taraqqiyotni tezlashtirish bo'yicha vazifalar.
Qishloq xo'jaligida ilmiy-texnik taraqqiyotni tezlashtirishning eng muhim vazifalariga quydagilar kiradi:

- naslchilik ishlariga sifat jihatidan yangi yondashuv, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida biotexnologiyalardan keng foydalanish;

- tuproq unumdorligini saqlash va oshirishga hissa qo'shadigan qishloq xo'jaligining progressiv tizimini rivojlantirish;

- qishloq xo'jaligi ekinlari uchun hosilni boshqarish tizimini ishlab chiqish va joriy etish;

- yangi sug'oriladigan erlarni yaratish, mavjud melioratsiya inshootlarini rekonstruktsiya qilish va modernizatsiya qilish;

- qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirish va yig'ish uchun mashinalar va boshqa ishlab chiqarish vositalarining prototiplarini loyihalashtirish va ishlab chiqarish.

Qishloq xo'jaligi ekinlarini tanlashda ilmiy-texnik taraqqiyotni joriy etishning roli ayniqsa katta. U yuqori va barqaror hosildorlikka ega, har xil pishib etish davriga ega va sanoat usulida yetishtirish va yig'ish texnologiyalariga moslashtirilgan navlarni yaratishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak.

Ilmiy-texnika taraqqiyotining tezlashishi ma'lum darajada jamiyatning ilmiy-texnik salohiyatiga bog'liqdir. U fan va texnika taraqqiyoti darajasini, jamiyatning ilmiy-texnik muammolarini hal qilish uchun ega bo'lgan imkoniyatlari va resurslarini har tomonlama baholash bilan tavsiflanadi.

Ilmiy-texnik salohiyati ishlashining asosiy ko'rsatkichlari malakali ilmiy-texnik kadrlarning mavjudligi, ilmiy-texnik va eksperimental loyihalash ishlarini moddiy-texnik jihatdan ta'minlash, ilmiy-texnik ma'lumotlar tizimini rivojlantirish, fan va texnologiyalarni rejalashtirish va boshqarish, ilmiy-texnik tadqiqotlarni moliyalashtirish hisoblanadi.

12.5. Ilmiy-texnika taraqqiyotining iqtisodiy samaradorligi va uni aniqlashning uslubiy asoslari

Ilmiy-texnika taraqqiyotini iqtisodiy va texnologik baholash. Ilmiy-texnika taraqqiyotini tavsiflashda tadbirlarning iqtisodiy va texnologik samaradorligini aniqlash maqsadga muvofiqdir. Iqtisodiy baholash - bu ilmiy-texnik taraqqiyotning ishlab chiqarish munosabatlari va ishlab chiqarishning iqtisodiy natijalarini yaxshilashga ta'sirini aniqlashni anglatadi. Ilmiy-texnika taraqqiyotining iqtisodiy bahosi resurslardan foydalanish darajasini, xarajatlarni tejashni ko'payishini, moddiy va pul xarajatlarini qoplash muddatining qisqarishini, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini intensivlashtirish sur'atlarining tezlashishini, tarmoqlarning iqtisodiy samaradorligini oshishini aniqlaydi. Buning uchun ma'lum bir turdagi mahsulotni ishlab chiqarish natijalari innovatsiyalarni joriy etishdan oldin va yangi texnologiyalar, asbob-uskunalar va ishlab chiqarishni tashkil etish usullari qo'llanilgandan keyin taqqoslanadi.

Texnologik baholash jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlarini rivojlantirishda, texnik ishlanmalarni yaratishda, yangi materiallar, ishlab chiqarish vositalarini, progressiv texnologiyalarni ishlatishda ilmiy-texnik taraqqiyotning rolini ko'rsatadi. Texnologik baholash jarayonida qishloq xo'jaligida yangi texnologiyalarni qo'llash imkoniyatlari, mahsulotning mehnat zichligi pasayishi, moddiy iste'mol, energiya sarfi, shuningdek o'ziga xos kapital qo'yilmalarni belgilaydi.

Ilmiy-texnik taraqqiyot samaradorligi ko'rsatkichlari. Ilmiy-texnika taraqqiyotining iqtisodiy samaradorligining asosiy mezonlari umuman va aholi jon boshiga to'g'ri ishlab chiqarish hajmining oshishi hisoblanadi. Bir ishchiga to'g'ri keladigan sohada yalpi daromad qancha ko'p ishlab chiqarilsa, moddiy, mehnat va pul resurslaridan foydalanish samaradorligi shuncha yuqori bo'ladi.

Ilmiy-texnika taraqqiyotining iqtisodiy samaradorligi tabiiy va xarajat ko'rsatkichlari tizimi bilan tavsiflanadi. Bu, avvalambor, ekinlar hosildorligi va hayvonlarning mahsuldorligini oshirish, mahsulot sifat ko'rsatkichlarining yaxshilanishi, ishlab chiqarish, saqlash va sotish jarayonida mahsulot yo'qotishlarini kamaytirish hisoblanadi.

Ilmiy-texnika taraqqiyotining iqtisodiy samaradorligining xarajatlar ko'rsatkichlari orasida mehnat unumdorligini oshirish, mahsulot tannarxini pasaytirish, xarajatlarni qoplash, kapital unumdorligini oshirish va ishlab chiqarish rentabelligini oshirish kabilar muhim o'rin egallaydi.

Qishloq xo'jaligini ma'lum bir turdagi mahsulotni ishlab chiqarish uchun sanoat asosiga o'tkazishda ilmiy-texnik taraqqiyotning asosiy vazifasi jonli mehnatni ishlab chiqarish vositalarida mujassam etgan mashina mehnatiga almashtirish orqali tejashdir. Shu bilan birga, jonli va o'tgan mehnat o'rtasidagi o'zgarishlar dinamikasidan qat'iy nazar, ilmiy-texnik taraqqiyotning ushbu bosqichida kapital intensivligining oshishi kuzatilmoqda.

Binobarin, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining o'sish sur'ati asosiy vositalar qiymatining o'sish sur'atlaridan ancha orqada qolmoqda. Bu, ayniqsa, bozor munosabatlari rivojlanishi sharoitida, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun sanoat korxonalarini tomonidan etkazib beriladigan qishloq xo'jaligi mahsulotlari va moddiy-texnika resurslari narxlari nomutanosibli holatida yaqqol namoyon bo'ladi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishidagi innovatsiyalar samaradorligini tavsiflashda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$E q (P1 * Fb) / (P2 * Fo)$$

bu yerda P1 va P2 - yangi texnika va texnologiyadan foydalanishdan oldin va undan keyin ma'lum bir turdagi

mahsulotni ishlab chiqarishda mehnat unumdorligi, ish soatiga foiz;

F_0 va F_b - yangi texnika va texnologiyalarni ishlatishdan oldin va undan keyin mahsulotlarning kapital intensivligi, soʻmda.

Bunday holda, uchta variant mavjud boʻlishi mumkin:

$E > 1$, bu yangiliklarni qoʻllash samaradorligi oʻsib borayotganligini anglatadi, bu ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlaridan foydalanish samarali ekanligini anglatadi.

$E < 1$, samaradorlik innovatsiyalarni qoʻllashdan oldingi darajasida qoladi. Ishlab chiqaruvchilar ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlaridan foydalanishlari va yangiliklardan foydalanishdan bosh tortishlari mumkin.

$E < 1$, yangi texnika va texnologiyalardan foydalanish kerakli samara bermaydi va bu bosqichda yangiliklardan foydalanishdan bosh tortish maqsadga muvofiqdir.

Qishloq xoʻjaligida ilmiy-texnika taraqqiyotining iqtisodiy samaradorligi yalpi mahsulotning oʻsish surʼatlaridan yuqori boʻlishida namoyon boʻladi, ammo sohada fan va texnologiyalarni rivojlantirish uchun xarajatlarning koʻpayishi bilan taqqoslanadi.

Nazorat savollari

1. Innovatsiya va innovatsion jarayon nima?
2. Qishloq xoʻjaligida innovatsiya jarayoni qaysi bosqichlardan iborat?
3. Qishloq xoʻjaligida ilmiy-texnik taraqqiyot tushunchasiga izoh bering?
4. Qishloq xoʻjaligi ishlab chiqarishidagi ilmiy-texnik taraqqiyotning mohiyati nimada?
5. Texnologik taraqqiyot, ilmiy-texnika taraqqiyoti va ilmiy-texnika inqilobi oʻrtasidagi bogʻliqlik qanday?
6. Qishloq xoʻjaligidagi ilmiy-texnik taraqqiyotning xususiyatlarini ayting.

7.O‘simlik yetishtirishda ilmiy-texnik taraqqiyotning asosiy yo‘nalishlarini tavsiflang.

8.Qishloq xo‘jaligida ilmiy-texnik taraqqiyotni tezlashtirishning asosiy vazifalarini ayting.

9.Qishloq xo‘jaligida ilmiy-texnik taraqqiyotning iqtisodiy samaradorligi qanday ko‘rsatkichlar bilan tavsiflanadi?

10.Qishloq xo‘jaligida innovatsiyalar samaradorligini aniqlashda mehnat unumdorligi va kapital intensivligi o‘rtasidagi bog‘liqlik qanday?

11.O‘qituvchi tomonidan taqdim etilgan ma‘lumotlarga ko‘ra mehnat unumdorligi darajasi va kapital intensivligi o‘zgarganda innovatsiyalar samaradorligini hisoblang?

13-MAVZU. ISHLAB CHIQRISH XARAJATLARI VA QISHLOQ XO‘JALIGI MAHSULOTLARI TANNARXI

Reja:

13.1. Ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi va turlari, ularning klassifikatsiyasi

13.2. Qishloq xo‘jalik mahsulotlari qiymati va tannarxining iqtisodiy mohiyati hamda uning turlari

13.3. Xarajatlar klassifikatsiyasi va ularni tannarxga kiritishda baholash

13.4. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari tannarxini hisoblashning xususiyatlari va metodik asoslari hamda uning o‘shishi sabablari va pasaytirish omillari

Tayanch so‘z va iboralar: Ishlab chiqarish xarajatlarining turlari, iqtisodiy xarajatlar, mahsulot, xarajat, tannarx, taxlil, raqobat, o‘zgaruvchi xarajatlar, doimiy xarajatlar, amortizatsiya, kompleks mexanizatsiya, realizatsiya bahosi.

13.1. Ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi va turlari, ularning klassifikatsiyasi

Ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi va iqtisodiy mohiyati. Moddiy ishlab chiqarish jarayonida ham jonli, ham moddiylashtirilgan (o‘tmishdagi) mehnat sarflanadi. Bundan tashqari, har bir korxonada o‘z faoliyatidan imkon qadar ko‘proq foyda olishga intiladi. Ushbu maqsadga mahsulot sotish narxini oshirish yoki ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish hisobiga erishish mumkin.

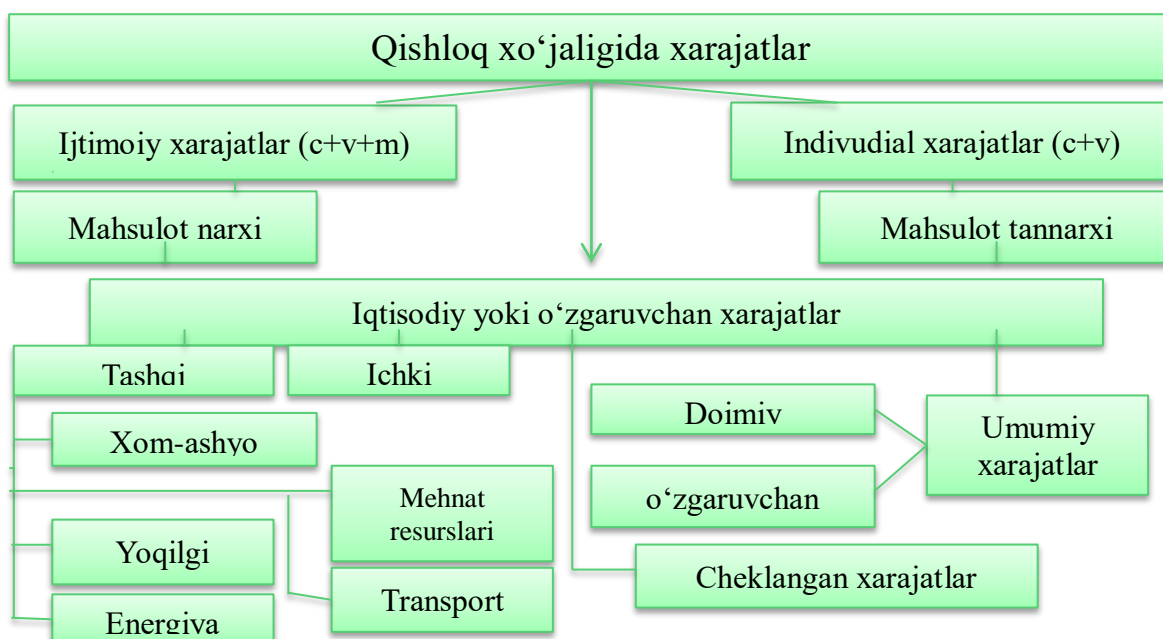
Ishlab chiqarish xarajatlari ma‘lum bir turdagi mahsulotni ishlab chiqarish uchun jonli va moddiy mehnatning umumiy xarajatlarini aks ettiradi. Tovar ishlab chiqarish nuqtai nazaridan ishlab chiqarish xarajatlari tannarx shaklida namoyon bo‘ladi. Ushbu toifaning iqtisodiy mazmuni ishlab chiqarish uslubiga bog‘liq. Bozor munosabatlariga o‘tishda ishlab chiqarish

xarajatlari doimiy va o'zgaruvchan kapital xarajatlari ($c+v$) bilan belgilanadi. Ishlab chiqarish xarajatlarining kattaligi mahsulot bozorlari uchun raqobat sharoitida shakllanadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarining iqtisodiy mohiyati shundan iboratki, qishloq xo'jaligida izchil intensivlashtirish va ilmiy-texnik taraqqiyot sharoitida yashash xarajatlari va o'tgan ishchi kuchi o'rtasidagi nisbat o'zgaradi. Bunga foydalanilgan mashinalar, uskunalar, moddiy-texnika resurslari (mineral o'g'itlar, o'simliklarni himoya qilish vositalari, asboblari va boshqalar) sonini ko'paytirish, shuningdek, ishlatilgan hayotiy mehnat narxiga nisbatan ularning narxini sezilarli darajada oshirish orqali erishiladi.

Ishlab chiqarish xarajatlarining turlari. Ishlab chiqarish xarajatlari, mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan mehnatning umumiy qiymati sifatida nazariy nuqtai nazardan ijtimoiy va individualga bo'linadi. Ijtimoiy xarajatlar uch qismdan iborat: o'tgan yoki ishlab chiqarish mehnat vositalari (lar) i tarkibida; o'zi uchun yaratilgan mahsulotning qiymati (v) va jamiyat uchun yaratilgan mahsulotning qiymati (w). Ular mahsulot tannarxiga mos keladi. Ishlab chiqarishning ijtimoiy xarajatlarining umumiy ko'rinishi $c + v + m$.

Shaxsiy ishlab chiqarish xarajatlari - bu alohida korxonaning ishlab chiqarish xarajatlari. Ular ishlab chiqarish jarayonida sarf qilingan moddiy resurslar narxidan (asosiy vositalar amortizatsiyasi, urug'lar, ozuqa, o'g'itlar, yoqilg'i-moylash materiallari, zararkunandalarga qarshi vositalar, ehtiyot qismlar va boshqalar) va korxonada ishchilari mehnatiga haq to'lash xarajatlaridan iborat. Shaxsiy xarajatlar mahsulot tannarxiga to'g'ri keladi (12.1-rasm).

12.1 – rasm. Qishloq xo‘jaligida xarajatlar tarkibi

Bozor sharoitida mahsulot ishlab chiqarishning boshlang‘ich nuqtasi kompaniyaning ishlab chiqarish vositalarini (doimiy kapital - C) sotib olishga sarflangan naqd xarajatlari va ish haqi xarajatlari (V). Shunday qilib, qishloq xo‘jaligida mahsulot tannarxi $C + V$ summalaridan iborat.

Ishlab chiqarish xarajatlari atamasi quyidagi ma`nolarda ishlatilishi mumkin:

- tovarlarning qiymatiga to‘g‘ri keladigan va ish vaqti bilan o‘lchanadigan haqiqiy (immanent)⁴⁸ ishlab chiqarish xarajatlari. Bunday xarajatlar mahsulot har qanday ijtimoiy sharoitda ishlab chiqarilishi uchun zarurdir va bevosita mehnat vositalari samaradorligi va uning unumdorligiga bog‘liqdir. Haqiqiy xarajatlar $C + V + M$;

- korxonaning ishlab chiqarish xarajatlari. Ular mahsulot ishlab chiqarishga sarflangan asosiy va aylanma kapitalni ifodalaydi va $C + V$ ga teng;

⁴⁸ Имманентный - свойственной чему-либо или присущее какому-либо предмету, процессу.

- narx bo'yicha ishlab chiqarish xarajatlari. Raqobat muhitida tovarlar tannarxi bo'yicha emas, balki $C + V + P$ dan iborat bo'lgan ishlab chiqarish narxlarida sotiladi;

- tadbirkorning ishlab chiqarish xarajatlari. Ular $C + V + M$ dan iborat, ya'ni ishlab chiqarish xarajatlari va ma'lum bir tovar ishlab chiqaruvchisi (M) foydasining bir qismidan.

Zamonaviy ishlab chiqarish xarajatlari kontseptsiyasida iqtisodiy, tashqi va ichki, doimiy va o'zgaruvchan hamda marginal tushunchalar paydo bo'ldi.

Iqtisodiy xarajatlar tushunchasi resurslarning kamligi va ulardan muqobil foydalanish imkoniyatlariga asoslangan. Muayyan mahsulotni ishlab chiqarish uchun ma'lum bir resursni tanlash boshqa muqobil mahsulot ishlab chiqarishning mumkin emasligini anglatadi.

Imkoniyat narxi - bu boshqa turdagi mahsulotning qo'shimcha birligini olish uchun tashlab yuborilishi kerak bo'lgan bir turdagi mahsulotning miqdori.

Iqtisodiy xarajatlar - bu korxonada resurslarni yetkazib beruvchiga yetkazib berishga majbur bo'lgan to'lovlarni va daromadlarni, bu resurslarni muqobil tarmoqlarda ishlatishdan chetlashtirish uchun. Bunday holda, ushbu to'lovlar tashqi yoki ichki bo'lishi mumkin. Tashqi xarajatlar - bu ishchi kuchi, xom ashyo, yoqilg'i, energiya yetkazib beruvchilarga, shuningdek transport va boshqa xizmatlarni ko'rsatadigan tashkilotlarga to'laydigan naqd xarajatlar. Boshqacha qilib aytganda, bu ushbu korxonaga tegishli bo'lmagan resurslar uchun to'lovdur.

Iqtisodiy xarajatlarga normal foyda ham kiradi, bu esa tadbirkorga uning tadbirkorlik funktsiyalarini bajargani uchun haq to'lash deb tushuniladi. Iqtisodiy xarajatlar buxgalteriya xarajatlaridan farq qiladi, chunki ikkinchisiga faqat tashqi xarajatlar kiradi.

Biroq, ishlab chiqarish jarayonida korxonaga o'ziga tegishli bo'lgan ba'zi resurslardan ham foydalanishi mumkin.

O'z va o'z-o'zini ishlatadigan resurslarning pul xarajatlari to'lanmagan yoki ichki xarajatlardir. Ichki xarajatlar korxonaga nuqtai nazaridan mustaqil ravishda foydalaniladigan resurslar uchun ularni optimal ishlatish bilan olinishi mumkin bo'lgan pul to'lovlariga tengdir. Shunday qilib, agar korxonaga o'z ishlab chiqarish ob'ektlarini, shuningdek moddiy resurslarni (yer, aylanma mablag'lar, kapital va boshqalar) ijaraga bergan bo'lsa, u holda boshqa korxonaga o'tkazilgan ishlab chiqarish vositalaridan tegishli daromad olishi mumkin edi.

Tashqi va ichki xarajatlar yig'indisi, shuningdek korxonaga foydasining normal kattaligi alyans xarajatlari hisoblanadi. Oddiy foyda - bu ma'lum bir korxonaga doirasida resurslarni saqlash uchun zarur bo'lgan minimal to'lov.

Doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar. Qisqa muddatda har xil turdagi xarajatlarni doimiy yoki o'zgaruvchan deb tasniflash mumkin.

Doimiy xarajatlar - deganda ishlab chiqarish hajmiga qarab qiymati o'zgarmaydigan xarajatlar tushuniladi. Bularga qimmatli qog'ozlar bo'yicha majburiyatlarni to'lash, ijara to'lovlari, binolar va uskunalarning amortizatsiyasi uchun ajratmalarning bir qismi, sug'urta badallari kiradi. Ruxsat etilgan xarajatlar korxonaning ishlab chiqarish uskunalari mavjudligi bilan bog'liq bo'lib, unda hech narsa ishlab chiqarilmasa ham, to'lash kerak. Doimiy xarajatlar ko'rsatkichi ishlab chiqarishning barcha darajalarida, shu jumladan nol darajasida o'zgarishsiz qoladi.

O'zgaruvchan xarajatlar - bu ishlab chiqarish o'zgarishi bilan o'zgarib turadigan xarajatlar. O'zgaruvchan xarajatlar tarkibiga xom ashyo, yoqilg'i, energiya, transport xizmatlari, mehnat resurslari uchun to'lovlar xarajatlari kiradi.

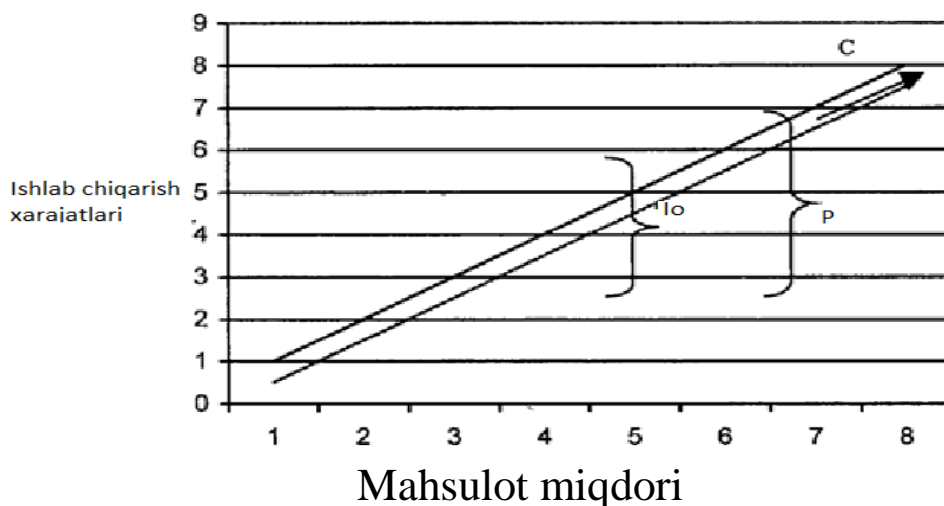
Ishlab chiqarish jarayoni boshida mahsulot birligi uchun o'zgaruvchan xarajatlar biroz sekin o'sib boradi va keyin tezroq o'sib boradi. O'zgaruvchan xarajatlarning bunday xatti-harakatlari resurslarning kamayib boradigan qonuni bilan belgilanadi.

Doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar o'rtasidagi farq har bir korxonada va tadbirkor uchun juda muhimdir. O'zgaruvchan xarajatlar - bu tadbirkor tomonidan nazorat qilinadigan xarajatlar. Qisqa vaqt ichida ularning hajmini ishlab chiqarish hajmini o'zgartirish orqali o'zgartirish mumkin. O'z navbatida, doimiy xarajatlar korxonada ma'muriyati nazorati ostidadir. Ular majburiydir va ishlab chiqarish hajmidan qat'iy nazar to'lanishi kerak.

Korxonada uchun ishlab chiqarish birligining umumiy qiymati ham, o'rtacha qiymati ham befarq emas. O'rtacha xarajatlar ko'rsatkichi narx bilan taqqoslash uchun ishlatiladi, bu ham mahsulot birligiga hisoblab chiqiladi.

O'rtacha doimiy xarajatlar ularning summasini ishlab chiqarilgan mahsulotlarning tegishli miqdoriga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi. Doimiy xarajatlar miqdori ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmaganligi sababli, ishlab chiqarish hajmi ortishi bilan o'rtacha doimiy xarajatlar kamayadi. Ishlab chiqarishni ko'payishi bilan doimiy xarajatlar miqdori tobora ko'payib borayotgan mahsulotlarga taqsimlanadi.

Umumiy summa va o'zgaruvchan xarajatlar yig'indisi o'rtasidagi farq doimiy xarajatlarning belgilangan miqdoridir ($I_{gus} = I_{ob} - I_{per}$). Binobarin, umumiy xarajatlar miqdorining o'zgarishi har bir qo'shimcha ishlab chiqarish birligi uchun o'zgaruvchan xarajatlar miqdorining o'zgarishiga teng (12.2-rasm).

12.2-rasm. Doimiy va o‘zgaruvchan xarajatlar jadvali

Shartli belgilari:

X_u - umumiy ishlab chiqarish xarajatlari;

S - doimiy xarajatlar;

O'_x - o‘zgaruvchan xarajatlar.

Amaldagi barcha resurslar miqdorini o‘zgartirish uchun yetarli bo‘lgan uzoq muddatli istiqbolda barcha ishlab chiqarish xarajatlari o‘zgaruvchan bo‘ladi. Ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishning dastlabki davridagi o‘rtacha ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi va keyinchalik ishlab chiqarish hajmi oshishi bilan ortadi.

O‘rtacha o‘zgaruvchan xarajatlar o‘zgaruvchan xarajatlar yig‘indisini ishlab chiqarilgan mahsulotlar miqdoriga bo‘lishning miqdori sifatida hisoblanadi. Ishlab chiqarish boshida o‘rtacha o‘zgaruvchan xarajatlar kamayadi va minimal darajaga etadi, so‘ngra o‘shishni boshlaydi. Kichik hajmdagi ishlab chiqarish sharoitida ishlab chiqarish jarayoni nisbatan samarasiz va qimmatga tushadi, chunki korxonada uskunalar va resurslardan to‘liq foydalanilmaydi. O‘rtacha umumiy xarajat umumiy tannarxni ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga bo‘lish orqali topiladi.

Me‘yoriy xarajatlar. Me‘yoriy xarajatlar boshqa ishlab chiqarish birligini ishlab chiqarish bilan bog‘liq qo‘shimcha xarajatlar deb ataladi. Ularni ishlab chiqarishning har bir

qo‘shimcha birligi uchun keyingi ishlab chiqarish hajmining umumiy xarajatlaridan oldingi ishlab chiqarish hajmini ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlarni chiqarib tashlash orqali hisoblash mumkin.

Me`yoriy xarajat (X_m) quyidagi formula bilan aniqlanishi mumkin:

$$X_m = \frac{\Delta X_u}{\Delta O},$$

bu yerda:

ΔX_u - umumiy ishlab chiqarish xarajatlarining o‘zgarishi, so‘m;

ΔO - ishlab chiqarilgan mahsulotlar miqdorining o‘zgarishi.

Cheklangan xarajatlar tushunchasi strategik ahamiyatga ega, chunki u ishlab chiqaruvchi to‘g‘ridan-to‘g‘ri nazorat qila oladigan xarajatlarni aniqlashga imkon beradi. O‘rtacha xarajatlar ko‘rsatkichlari bu ma‘lumotni bermaydi.

13.2. Qishloq xo‘jalik mahsulotlari qiymati va tannarxining iqtisodiy mohiyati hamda uning turlari

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari tannarxi tushunchasi va qiymati. Qiymat mahsulotda mujassam bo‘lgan ijtimoiy zaruriy mehnat xarajatlari bilan tavsiflanadigan eng muhim iqtisodiy toifalardan biridir. Tovar-pul munosabatlarining mavjudligi, mahsulot tannarxi bilan bir qatorda, ishlab chiqarish tannarxi kabi iqtisodiy kategoriyadan foydalanishning ob`ektiv zarurligini belgilaydi. Mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) tannarxi - bu mahsulot (ish va xizmatlar) ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan tabiiy resurslar, xom ashyo, materiallar, yoqilg‘i, energiya, asosiy vositalar, mehnat resurslari, shuningdek uni ishlab chiqarish uchun boshqa xarajatlar smetasini amalga oshirish.

Ishlab chiqarish tannarxini aniqlash mavjud bo‘lgan qishloq xo‘jaligi yerlaridan, asosiy vositalardan, moddiy va mehnat

resurslaridan eng samarali va oqilona foydalanishni tavsiflovchi normal mehnat sharoitlari, dehqonchilik va chorvachilikning ilmiy asoslangan tizimiga rioya qilish va atrof-muhitni muhofaza qilish ma'lumotlari asosida amalga oshiriladi. Xarajatlarni hisobga olish va mahsulotlarning (ishlarning, xizmatlarning) tannarxini hisoblashning maqsadi moliya-xo'jalik faoliyati to'g'risidagi hujjatlarda mahsulot ishlab chiqarishning haqiqiy xarajatlarini o'z vaqtida, to'liq va ishonchli aks ettirish, shuningdek materiallar, mehnat va moliyaviy resurslardan oqilona va tejamli foydalanishni nazorat qilish hisoblanadi.

Mahsulot (ishlar va xizmatlar) birligining tannarxini hisoblash ishlab chiqarishni rivojlantirish va takomillashtirish, narxlarni asoslash, foydani aniqlash va soliqlarni hisoblash bo'yicha ishlab chiqilgan va amalga oshirilgan agrotexnik, texnologik, tashkiliy va iqtisodiy tadbirlarning samaradorligini aniqlash uchun zarurdir.

Mahsulot tannarxi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligining muhim ko'rsatkichlaridan biridir. Bu ma'lum bir korxonaga uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun qancha mablag' sarflanishini ko'rsatadi. Xarajat narxi korxonalarning iqtisodiy faoliyatining sifat jihatlarini aks ettiradi: ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish samaradorligi, texnologiya va ishlab chiqarishni tashkil etish holati, ilm-fan yutuqlari va ilg'or tajribalarni joriy etish, iqtisodiyotni boshqarish darajasi.

Mahsulot tannarxining ko'rsatkichi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini oqilona taqsimlanishi va ixtisoslashishini asoslash, uning iqtisodiy samaradorligini aniqlash, qishloq xo'jaligi mahsulotlariga narx darajasini belgilash uchun zarurdir.

Yalpi mahsulot tannarxi - uni olish uchun barcha ishlab chiqarish xarajatlarining yig'indisi. Birlik tannarxi ishlab chiqarish xarajatlarining ma'lum bir turdagi yalpi mahsulot hajmiga nisbati sifatida aniqlanadi. U quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi

$$S_p = \frac{I_x}{Y_m}$$

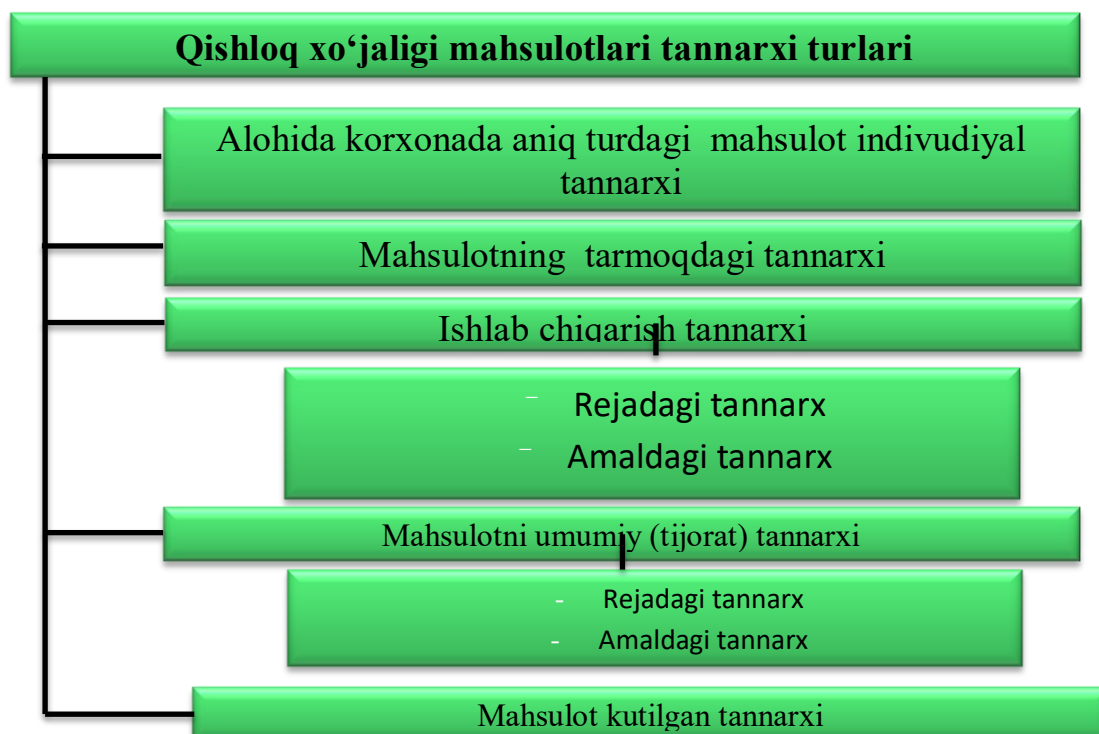
bu yerda

I_x - ishlab chiqarish xarajatlari yig'indisi, so'm ;

Y_m - qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining hajmi, t.

Qishloq xo'jaligida mahsulot tannarxi bilan bir qatorda bajarilgan ish birligining qiymati ham hisoblab chiqiladi: avtomobil transporti, traktorlar va hayvonlar. Bunday holda, bir tonna kilometr narxi, an'anaviy mos yozuvlar gektari va ot kuni kabi ko'rsatkichlardan foydalaniladi. O'simlikchilik va chorvachilikda 1 gektar ma'lum bir qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirish, 1 bosh qoramol va parrandalarni yetishtirish xarajatlari aniqlanadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarining turlari. Iqtisodiy mazmun va ishlab chiqarish maqsadiga qarab, iqtisodiy faoliyatni tahlil qilishda qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxining quyidagi turlari qo'llaniladi (12.2-rasm).

12.2- rasm. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxi turlari

Ishlab chiqarish tannarxi - mahsulotni qabul qilish va saqlash joyiga olib borish bilan bog'liq barcha xarajatlar yig'indisini aks ettiradi. Shuningdek, ishlab chiqarish tannarxiga korxonani boshqarish xarajatlari va umuman ishlab chiqarishni tashkil etish kiradi;

To'liq yoki tijorat tannarxi - mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlari yig'indisi sifatida hisoblanadi. Ishtirok uchun mahsulotning savdo qiymati ishlab chiqarish tannarxidan sotish bilan bog'liq xarajatlar miqdori bo'yicha yuqoriroq bo'ladi.

Qishloq xo'jaligi korxonalarida ular ishlab chiqarishning rejalashtirilgan, hisobot qilingan yoki haqiqiy va vaqtinchalik xarajatlarini hisoblab chiqadilar. Rejalashtirilgan tannarx ishlab chiqarish hajmi va ma'lum mahsulotlar uchun xarajatlarni rejalashtirishda hisoblanadi. U moddiy resurslarni sarflanishi va prognoz qilinayotgan ishlab chiqarish hajmi to'g'risidagi me'yoriy ma'lumotlarga asoslanadi. Rejalashtirilgan tannarx mahsulot ishlab chiqarishda ham, to'liq tannarxni hisoblashda ham aniqlanadi.

Rejalashtirilgan xarajatlarning o'zgaruvchan yoki kutilayotgan turlari bor. U har yili 1 oktyabrda korxonaning ish natijalari asosida hisoblanadi. Vaqtinchalik tannarxni aniqlash uchun xarajatlar tarkibiga yilning dastlabki uch choragida olingan mahsulot ishlab chiqarish uchun korxonaning haqiqiy xarajatlari va to'rtinchi chorakda rejalashtirilgan xarajatlar kiradi.

Mahsulotning haqiqiy yoki hisobot qiymati ishlab chiqarish hisoboti asosida korxonaning iqtisodiy faoliyati natijalarini umumlashtirganda topiladi. Haqiqiy va rejalashtirilgan tannarxni turlari bo'yicha taqqoslashdan olingan tannarxni ortiqcha yoki pul va ishchi kuchida tejashni belgilashga, kelajakdagi ishlab chiqarish siklida mahsulot tannarxini pasaytirish bo'yicha chora-tadbirlarni belgilashga imkon beradi.

13.3. Xarajatlar klassifikatsiyasi va ularni tannarxga kiritishda baholash

Mahsulotlarni (ishlarni, xizmatlarni) ishlab chiqarish xarajatlari elementlar va buyumlar bo'yicha guruhlangan bo'lib, kelib chiqish joyiga, buxgalteriya ob'ektlariga, rejalashtirishga va tannarxga qarab shakllanadi. Xarajat elementlari deganda iqtisodiy mazmuni bo'yicha bir hil bo'lgan xarajatlar tushuniladi, moddalar bo'yicha esa bir yoki bir nechta elementlarni o'z ichiga olgan xarajatlar tushuniladi.

Ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etish xususiyati bo'yicha xarajatlar asosiy va qo'shimcha xarajatlarga bo'linadi. Asosiy xarajatlar to'g'ridan-to'g'ri mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq. Ular to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita bo'lishi mumkin, va hisob-fakturalar birliklarni (brigadalar, ustaxonalar, fermer xo'jaliklari, ijara kollektivlari) yoki umuman iqtisodiyotni boshqarish va ularni boshqarish bilan bog'liq.

Xarajatlarni hisoblashda asosiy xarajatlarning bir qismi to'g'ridan-to'g'ri ma'lum bir ekin yoki hayvonlar turiga va ishlarga (mahsulotlarga) bog'liq bo'lishi mumkin. Bularga ish haqi xarajatlari, yoqilg'i, moylash materiallari, urug'lar, ozuqa, ko'rpa-to'shaklar, o'g'itlar, o'simlik va hayvonlarni himoya qilish vositalari va boshqa hisob-kitob ob'ekti bilan bog'liq boshqa xarajatlar kiradi. To'g'ridan-to'g'ri ma'lum bir mahsulot turiga qo'shib bo'lmaydigan xarajatlar (yordamchi ishlab chiqarish xarajatlari, umumiy ishlab chiqarish va umumiy biznes xarajatlari) bilvosita, ya'ni u yoki bu xususiyatga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Rejalashtirilgan va haqiqiy tannarxni aniqlash uchun xarajatlarni guruhlariga ajratish masalasi katta ahamiyatga ega bo'lib, unga ko'ra qishloq xo'jaligi mahsulotlarining tannarxi shakllanadi.

Buxgalteriya hisobida qishloq xo'jaligi mahsulotlarining tannarxini tashkil etadigan xarajatlarni guruhlash ularning iqtisodiy mazmuniga muvofiq quyidagi elementlar bo'yicha qo'llaniladi:

- moddiy xarajatlar;
- ish haqi xarajatlari;
- ijtimoiy ehtiyojlar uchun ajratmalar;
- asosiy vositalarning amortizatsiyasi;
- boshqa xarajatlar.

Birinchi element boshqa tarmoqlarda yoki tarmoqlarda tovar-moddiy zaxiralarga qilingan xarajatlarni hisobga oladi.

Mehnat xarajatlari - bu ma'lum bir korxonada yuzaga keladigan va tegishli mahsulotni yaratish bilan bog'liq bo'lgan joriy xarajatlar (aniqrog'i, ushbu mahsulotning qo'shimcha qiymati).

Ijtimoiy ajratmalar ushbu turdagi xarajatlarning o'ziga xos xususiyatlari tufayli alohida element sifatida ajratiladi - bir tomondan, ular ishlab chiqarish jarayoni bilan bevosita bog'liq emas, ikkinchidan, majburiy ravishda mahsulot tannarxiga kiritilishi kerak. Printsipial jihatdan talab va taklif asosida bozor narxlari shakllanadigan sharoitda ularni ishlab chiqarish tannarxiga kiritish shart emas - har holda, bunday xarajatlar ma'lum darajada tayyor mahsulot sotishdan tushadigan mablag'lar hisobiga qoplanadi. Ammo bu holda, ular to'g'ridan-to'g'ri foyda bilan bog'liq bo'ladi va byudjetni tuzish bo'yicha mavjud tizimlarning hech biri (jamiyat yoki davlat tizimining rivojlanish darajasidan qat'i nazar) barcha daromadlarni korxonada ixtiyorida qoldirishni nazarda tutmagan va bermagan. Shu sababli, tashkilot ijtimoiy ehtiyojlar uchun sarf-xarajatlarni minimallashtirishdan manfaatdor bo'ladi (faqat tegishli mablag'larga o'tkazmalar kiritilishi shart emas) va bu o'z navbatida kelajakda mahsulot hajmi va sifatiga ta'sir qiladi.

Amortizatsiya to'lovlari oldingi davrlardagi kapital xarajatlarning qoplanishini anglatadi. Ushbu turdagi xarajatlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular sotishdan tushadigan daromadlarning bir qismi sifatida qoplanib, mohiyatan tashkilotning soliqqa tortiladigan foydasini anglatadi. Beshinchi elementga bo'lgan ehtiyoj - boshqa elementlar mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish uchun tashkilotning mumkin bo'lgan xarajatlari ro'yxatini to'liq qoplamasligi sabab bo'ladi.

Xarajatlarning har bir elementiga kiritilgan xarajatlarning batafsil tarkibi qonun bilan tartibga solinadi.

Iqtisodiy hisob-kitoblarda mahsulot tannarxi odatda kalkulyatsiya moddalari bo'yicha aniqlanadi. Xarajatlarning bu guruhlanishi turlar bo'yicha ko'proq farqlanadi va har bir elementning tannarx bahosi hajmiga va shunga muvofiq qishloq xo'jaligi korxonasining moliyaviy-iqtisodiy holatiga ta'sirini yuqori aniqlik bilan aniqlashga imkon beradi.

Qishloq xo'jaligida hisob-kitob moddalari bo'yicha xarajatlarni guruhlash sanoatdagi o'xshash guruhlardan sezilarli darajada farq qiladi. Qishloq xo'jaligida mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) narxini rejalashtirish, hisobga olish va hisoblash bo'yicha uslubiy tavsiyalar (keyingi o'rinlarda Uslubiy tavsiyalar), xarajat moddalarining quyidagi tarkibni kiritish mumkin:

1. Ijtimoiy ehtiyojlar uchun ajratmalar bilan mehnatga haq to'lash.

2. Urug'lar va ko'chat materiallari.

3. Mineral va organik o'g'itlar.

4. O'simliklar va hayvonlarni himoya qilish vositalari.

5. Oziqlantirish.

6. Qayta ishlash uchun xom ashyo.

7. Asosiy vositalarni saqlash.

Shu jumladan:

- a) neft mahsulotlari;
- b) asosiy vositalarning amortizatsiyasi (amortizatsiyasi);
- v) asosiy vositalarni ta`mirlash.

8. Ishlar va xizmatlar.

9. Ishlab chiqarishni tashkil qilish va boshqarish.

10. Kreditlar bo'yicha to'lovlar.

11. Hayvonlarning o'limidan yo'qotish (buxgalteriya hisobi).

12. Boshqa xarajatlar.

«Ijtimoiy ehtiyojlar uchun ajratmalar bilan mehnatga haq to'lash» moddasiga - qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining asosiy ishchilari mehnatiga haq to'lash bilan bog'liq bo'lgan «Ish haqi» va «Ijtimoiy ajratmalar» iqtisodiy elementlariga kiritilgan xarajatlar kiradi.

«Urug'lar va ko'chat materiallari» moddasiga - o'zlari ishlab chiqaradigan va sotib olinadigan, tegishli ekinlar va ko'chatlarni ekish (ekish) uchun foydalaniladigan, sotib olinadigan urug'lar va ko'chat materiallari xarajatlari kiradi, ularning tashkil etilishi kapital qo'yilmalar hisobiga amalga oshiriladi. Urug'larni ekishga tayyorlash (ishlov berish, yuklash va boshqalar), ularni ekish maydoniga etkazish xarajatlari urug'larning tannarxiga kiritilmaydi, lekin tegishli xarajatlar moddalari bo'yicha qishloq xo'jaligi ekinlariga tegishli.

«Mineral va organik o'g'itlar» moddasiga - qishloq xo'jaligi ekinlari uchun tuproqqa solinadigan mineral o'g'itlar, shu jumladan mikroelementli o'g'itlar, sanoat tomonidan ishlab chiqarilgan bakterial va boshqa o'g'itlar va organik (go'ng, torf, kompost, mineral o'g'itlar va boshqalar) xarajatlari kiradi.

O'g'itlarni tayyorlash, ularni transport vositalariga yuklash, dalaga olib chiqish, maxsus sepish texnikasiga yuklash va tuproqqa sepish xarajatlari aniq qishloq xo'jaligi zimmasiga yuklanadi.

«O'simliklar va hayvonlarni himoya qilish vositalari» moddasiga - qishloq xo'jaligi o'simliklarining begona o'tlari,

zararkunandalari va kasalliklariga qarshi kurashish uchun ishlatiladigan pestitsidlar, dezinfektsiyalovchi vositalar, gerbitsidlar, defoliantlar va boshqa kimyoviy va biologik vositalarni sotib olish va saqlash xarajatlari kiradi; tashkilot mablagʻlari hisobidan sotib olingan biologik mahsulotlar, ishlatilgan dori-darmon va dezinfektsiyalash vositalarining narxi va ulardan chorvachilikda foydalanish bilan bogʻliq xarajatlar.

Korxonaning oʻzi tomonidan amalga oshirilgan qishloq xoʻjaligi ekinlari va koʻp yillik plantatsiyalarni belgilangan vositalar bilan qayta ishlashga sarflanadigan xarajatlar (changlatish, purkash, defoliatsiya, quritish va boshqa ishlar) ushbu bandda aks ettirilmaydi, balki ekinlarga (ekinlar guruhlariga) yoki tegishli obʻektlar ostida koʻp yillik plantatsiyalarga tegishli xarajatlarga taʼlluqlidir. Byudjet mablagʻlaridan sotib olingan biologik mahsulotlar, dori-darmonlar, dezinfektsiyalovchi vositalarning narxi ham ushbu bandga kiritilmagan.

«Oziqlantirish» moddasi - oʻz ishlab chiqargan va sotib olingan yem-xashak narxini, shu jumladan xoʻjalik ichidagi dala maydonlaridan ozuqa omboriga, boʻlimdan boʻlimga saqlash va chorva mollarini (ishch hayvonlarni), parranda goʻshti va boshqa hayvonlarni boqish uchun tayyorlash xarajatlarini aks ettiradi. Ozuqa tayyorlash bilan bogʻliq xarajatlar ushbu moddaga kiritilgan boʻlib, ularni tayyorlangan ozuqa massasiga mutanosib ravishda taqsimlaydi.

Ozuqalarni saqlash joylaridan toʻgʻridan - toʻgʻri fermer xoʻjaliklariga yetkazib berish xarajatlari ozuqa tannarxiga qoʻshilmaydi, lekin chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish xarajatlari moddalari oʻrtasida taqsimlanadi.

«Qayta ishlash uchun xom ashyo» moddasiga - ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning asosini tashkil etadigan yoki uni ishlab chiqarishda zarur tarkibiy qism boʻlgan xom ashyo xarajatlari kiradi:

- paxta xom-ashyosini qayta ishlash tannarxi;
  - aralash ozuqa ishlab chiqarishda - don, don aralashmalari, o't pichan, sumka, ozuqa xamirturushlari, quruq sutsiz sut, go'sht va suyak unlari va baliq unlari, mineral xom ashyo, mikroto'liqlik moddalar va boshqa komponentlarning narxi;
  - tegirmonda, don zavodida - don tannarxi;
  - zig'ir va boshqali ekinlarni birlamchi qayta ishlashda - somon, trestlar narxi;
  - sabzavot, meva va kartoshkani qayta ishlash ishlab chiqarishda - sabzavot, meva va kartoshka, poliz, ziravorlar, konservantlar va boshqa mahsulotlarning narxi;
  - vino ishlab chiqarishda - uzum, meva va rezavorlar, vino materiallari, sharbat materiallari, rektifikatsiyalangan spirt, shakar, vakuum suti, konyak spirtli ichimliklar, limon kislotasi va boshqalar narxi;
  - so'yish punktida (qushxonada) - chorva mollari, parrandalar, hayvonlar, quyonlar, qorako'l qo'zilarining narxi;
  - sut mahsulotlari ishlab chiqarishda - sut, sut mahsulotlari, shakar, vanilin va boshqa mahsulotlarning tannarxi.
- «Asosiy vositalarni saqlash» moddasiga -to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqarishda ishlatiladigan asosiy vositalarni saqlash bilan bog'liq xarajatlar kiradi. Ushbu modda quyidagilarni o'z ichiga oladi, lekin ular bilan cheklanmaydi:
- asosiy vositalarga xizmat ko'rsatuvchi xodimlar uchun mehnat xarajatlari (qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining texnologik jarayoni bilan shug'ullanadigan traktor haydovchilaridan tashqari);
  - ijtimoiy ehtiyojlar uchun ajratmalar;
  - yoqilg'i-moylash materiallarining narxi, shu jumladan qishloq xo'jaligi va boshqa ishlarga sarf qilingan yoqilg'i-moylash materiallari narxi, shu jumladan traktorlar va o'ziyurar transport vositalarini bir uchastkadan boshqasiga ko'chirish;

- belgilangan mablag'larning balans qiymatidan kelib chiqib, ma'lum bir ekin yoki hayvonot turiga to'g'ridan-to'g'ri tegishli bo'lgan asosiy vositalarni to'liq tiklash uchun amortizatsiya to'lovlari (amortizatsiya);

- barcha turdagi ta'mirlash va asosiy vositalarni saqlash xarajatlari.

Asosiy vositalarni ta'mirlash xarajatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ta'mirlashga jalb qilingan ishchilarning ish haqi xarajatlari;

- asosiy vositalarni ta'mirlash bo'yicha ishlarni bajaradigan ishlab chiqarish bo'limlarida ishchilarning ijtimoiy ehtiyojlari uchun ajratmalar;

- asosiy vositalarni ta'mirlashda sarflanadigan ehtiyot qismlar, ta'mirlash-qurilish va boshqa materiallarning qiymati, shu jumladan ta'mirdan keyin mashinalarni ta'mirlash va ishga tushirish uchun ishlatiladigan yoqilg'i-moylash materiallari narxi;

- texnik xizmat ko'rsatish punktlari, ularni tashkil etish traktorlari, mashinalari va uskunalarini ta'mirlash ustaxonalari, ta'mirlash-qurilish ustaxonalari, shuningdek uchinchi tomon tashkilotlari xizmatlarining narxi;

- plyonkali issiqxonalarni, issiqxonalarni ta'mirlash xarajatlari;

- traktorlar va qishloq xo'jaligi mashinalarining zanjirli (maxsus texnika) va rezina shinalarini ta'mirlash va almashtirish xarajatlari;

- plyonkali issiqxonalarni va issiqxonalarni ta'mirlash uchun ishlatilgan plyonkaning narxi, eskirgan plyonkani uning sotilishi mumkin bo'lgan narxdan olib tashlagan holda.

O'simlik yetishtirishda asosiy vositalarga traktorlar, qishloq xo'jaligi texnikasi va jihozlari, issiqxonalar, paxtani qabul qilish punktlari, don omborlari ishlab chiqarish binolari, to'g'ridan-to'g'ri ushbu sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun foydalaniladigan sabzavot-kartoshka-ildiz mevalari va mevalarni

saqlash omborlari kiradi (agar qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlash mustaqil faoliyat turiga ajratilmagan bo'lsa)) va boshqa fermer xo'jaliklari va xo'jaliklararo meliorativ asosiy vositalar, meva beradigan yoshdagi ko'p yillik plantatsiyalar, inventar xarakterda bo'lmagan yerlarni meliyortiv holatini yaxshilash bo'yicha inventarizatsiyadan tashqari kapital xarajatlar.

O'simlik yetishtirishda ishlatiladigan asosiy vositalarni saqlash xarajatlari (shu jumladan ijara haqi) ba'zi bir ekinlarni ishlab chiqarish xarajatlari va tugallanmagan ishlab chiqarish turlari bo'yicha quyidagi tartibda hisoblab chiqiladi:

- yuqori ixtisoslashtirilgan maqsadlar uchun asosiy vositalar (paxta, g'alla, kartoshka va sabzavot yig'im-terim mashinalari va boshqalar) - to'g'ridan-to'g'ri tegishli ekinlarni ishlab chiqarish tannarxi bo'yicha;

- traktorlar - ular tomonidan alohida ekinlar (ekinlar guruhi) bo'yicha bajarilgan mexanizatsiyalashgan ishlar hajmiga mutanosib ravishda (shartli ma'lumotli gektarlarda);

- ishlov beradigan mashinalar - ishlov berish uchun ishlov berilgan maydonlarga mutanosib ravishda;

- urug `sepuvchilar - ekinlar ekilgan maydonga mutanosib ravishda;

- o'rim-yig'im uchun asosiy vositalar - yig'ib olingan maydonga mutanosib ravishda;

- o'g'itlarni tuproqqa sepadigan mashinalar - ekinlar uchun qo'llaniladigan o'g'itlarning fizik massasiga mutanosib ravishda;

- meliorativ asosiy vositalar - qaytarib olingan maydonlarga mutanosib ravishda;

- mahsulotni saqlash uchun binolar - tegishli ekinlarning ma'lum mahsulotlarini egallagan maydonlariga mutanosib ravishda.

Korxonaning meliorativ asosiy vositalarini saqlash xarajatlari, «Asosiy vositalarni saqlash» moddasi bo'yicha

rejalashtirilgan va hisobga olingan, faqat sugʻoriladigan va alohida quritilgan yerlarda yetishtiriladigan qishloq xoʻjaligi mahsulotlariga tegishli. Sugʻoriladigan yerlar uchun bu xarajatlar, agar ularni toʻgʻridan-toʻgʻri maʼlum bir ekin bilan bogʻlash mumkin boʻlmasa, tegishli ekinlar orasida har bir ekin (yoki ularning bir hil guruhi) egallagan sugʻoriladigan yer maydonlariga mutanosib ravishda taqsimlanadi. Lalmi yerlar uchun bu xarajatlar tegishli ekinlarga (ekinlar guruhlariga), yaylovlarga va pichanzorlarga ular egallagan maydonga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Chorvachilikda asosiy vositalarga chorvachilik uchun moʻljallangan ishlab chiqarish binolari, ushbu sohada mahsulot ishlab chiqarishda bevosita foydalaniladigan ishchi mashinalar va uskunalar, ishchi chorva mollari va mahsuldor chorvachilikning asosiy podasi, ishlab chiqarish uskunalari kiradi.

Chorvachilikda foydalaniladigan asosiy vositalarni saqlash xarajatlari (shu jumladan ijara haqi) toʻgʻridan-toʻgʻri tegishli turlarga, hayvonlar guruhlariga toʻgʻri keladi. Chorvachilik binolarida bir necha hayvonlar guruhi saqlanganda, bu xarajatlar ular orasidagi binolar maydoniga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Yordamchi va yordamchi (sanoat) tarmoqlarda asosiy vositalar tarkibiga sanoat binolari, ishlab chiqarish va tashish uskunalari, paxta va gʻalla qabul qilish punktlari maxsus transportlari, ishlab chiqarish uskunalari va asboblari kiradi.

Yordamchi va yordamchi (sanoat) tarmoqlarda asosiy vositalarni saqlash xarajatlari mahsulot turlari boʻyicha ishlab chiqarish ishchilari uchun mehnat xarajatlari miqdoriga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

«Ishlar va xizmatlar» moddasi - boʻyicha ular oʻzlarining tashkilotlarining yordamchi tarmoqlari ishi va xizmatlarining xarajatlarini aks ettiradi, ular ishlab chiqarish ehtiyojlarini taʼminlaydi va ushbu tashkilotga uchinchi tomon tashkilotlari

tomonidan taqdim etilgan ishlab chiqarish xarakteridagi xizmatlar uchun to'lovlarni, shu jumladan sug'orish uchun suv yetkazib berish uchun to'lovlarni va suv xo'jaligi tashkilotlari tomonidan taqdim etiladigan boshqa xizmatlarni (xarajatlari boshqa moddalarga kiritilgan ishlar va xizmatlardan tashqari).

Qishloq xo'jaligi tashkilotining yordamchi tarmoqlariga quyidagilar kiradi: avtotransport yuklari, hayvonot transportida tashish, traktorlar, tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladigan transport ishlari, elektr, issiqlik, suv va gaz ta'minoti ishlab chiqarish va xizmatlar, sovutish moslamalari, mexanik ta'mirlash ustaxonalari (agar ular yordamchilarga ajratilmagan bo'lsa) qishloq xo'jaligi tashkiloti balansidagi sanoat tashkilotlari).

Yordamchi ishlab chiqarish sifatida elektr energiyasi, issiqlik, suv va gaz ta'minoti xizmatlari uchun ushbu bandga tegishli xarajatlar, mos ravishda, tashqaridan yetkazib beriladigan elektr, issiqlik energiyasi, suv, gaz xarajatlari, shuningdek elektr stantsiyalaridan olingan elektr va issiqlik energiyasining narxi hisobga olingan holda belgilanadi. ushbu qishloq xo'jaligi tashkiloti balansida bo'lgan yordamchi sanoat ishlab chiqarishiga ajratilgan.

Sug'orish uchun suv yetkazib berish uchun to'lov belgilangan tartibda tasdiqlangan tariflar va o'stiriladigan ekinlar va yerlarning alohida turlari uchun suv iste'mol qilish hajmi hamda boshqa ishlab chiqarish ehtiyojlari asosida hisoblanadi.

Uchinchi shaxslar tomonidan ko'rsatiladigan agrokimyoviy parvarishlash va o'g'itlash xizmatlarining narxi pestitsidlar va o'g'itlar narxini o'z ichiga olmaydi.

Ushbu band shuningdek, ular tomonidan amalga oshirilgan qishloq xo'jaligi, mexanizatsiyalashgan ishlar, transport va texnik xizmat ko'rsatish uchun uchinchi tomon tashkilotlari xizmatlari uchun to'lovlarni to'lash xarajatlarini aks ettiradi.

Ushbu moddada qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash bo‘yicha yordamchi (sanoat) tarmoqlarda pishirish, qovurish, isitish, quritish va boshqalar uchun yoqilg‘i va bug `xarajatlari, texnologik maqsadlar uchun suv sarfi (xom ashyoni yuvish va qopqoqni yopish, sirop va sho‘r suv tayyorlash), shuningdek, texnologik ishlab chiqarish jarayonlari bilan bog‘liq ehtiyojlar uchun (bochkalarni qopqog‘ni yopish, idishni yuvish). Xuddi shu narsa mahsulotni muzlatish, sovutish va saqlash uchun muzlatgichlarning xarajatlarini aks ettiradi. Sovutgichda yoki sovutish idishida qayta ishlash uchun mo‘ljallangan go‘sht, sabzavot, meva va boshqa mahsulotlarni saqlash xarajatlari ishlab chiqarishda sarflangan tegishli xom ashyoning narxiga qarab hisoblab chiqiladi.

«Ishlab chiqarishni tashkil qilish va boshqarish» moddasiga binoan umumiy ishlab chiqarish xarajatlari (jamoalar, fermer xo‘jaliklari, sexlar va tashkilotning boshqa bo‘linmalarida ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish xarajatlari) va umumiy operatsion xarajatlar aks ettiriladi.

Umumiy ishlab chiqarish xarajatlari (brigada, ferma va do‘kon) quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- ma`muriy xarajatlar, bo‘linmalardagi ma`muriy apparat xodimlarining ijtimoiy ehtiyojlari uchun ajratmalar,
- amortizatsiya to‘lovlari (amortizatsiya);
- umumiy sanoat maqsadlari uchun asosiy vositalarni saqlash va ta`mirlash xarajatlari;
- mehnatni muhofaza qilish va xavfsizlik choralari bo‘yicha xarajatlar;
- arzon va tez eskiradigan buyumlarning eskirishi;
- ish uchun transport xizmatlari xarajatlari (ishchilarni bevosita ish joyiga yetkazib berish);
- tashkilotning tegishli tarmoqlarida ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish bilan bog‘liq boshqa xarajatlar.

Ko'chat materiallari sifatida pitomniklarda o'stirilgan yosh hayvonlar va semiradigan hayvonlar, parrandalar, quyonlar, mo'ynali hayvonlar, asalarichilar oilalari, tajriba hayvonlar, xizmat itlari, ko'p yillik ekishlarning narxi qoplanmaydi.

O'simlikchilik, chorvachilik va boshqa sohalarda umumiy ishlab chiqarish xarajatlarini rejalashtirish va hisobga olish alohida amalga oshiriladi.

Ushbu xarajatlar faqat ma'lum bir jamoada (fermer xo'jaligida), ustaxonada ishlab chiqarilgan mahsulotlarning narxiga (shu jumladan tashkilotning boshqa bo'limlari uchun bajarilgan ishlarning, xizmatlarning narxiga) qo'shiladi. Ushbu xarajatlar rejalashtirish, xarajatlarni hisobga olish va xarajatlarni hisobga olish ob'ektlari o'rtasida xarajatlarning umumiy miqdoriga mutanosib ravishda taqsimlanadi (ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish xarajatlari bundan mustasno), tegishli tarmoqlardagi urug'lar, ozuqa, xom ashyo, materiallar va yarim tayyor mahsulotlar xarajatlari bundan mustasno.

Umumiy operatsion xarajatlarga - tashkilot uchun umuman ishlab chiqarishni boshqarish va tashkil etish bilan bog'liq xarajatlar kiradi:

- maosh xarajatlari, ma'muriy va boshqaruv xodimlarining ijtimoiy ehtiyojlari uchun ajratmalar;
- xizmat safari va xizmat safari xarajatlari;
- ofis, bosmaxona, pochta va telegraf xarajatlari;
- umumiy biznes maqsadlari uchun asosiy vositalarni ta'mirlash xarajatlari va amortizatsiya to'lovlari (amortizatsiya);
- yong'indan himoya qilish tadbirlari uchun xarajatlar;
- mehnatni muhofaza qilish va xavfsizlik choralari xarajatlari (to'siqlar, signallarni o'rnatish, shamollatish va boshqalar);
- ishlab chiqarish funktsiyalarini bajaradigan tashkilot xodimlari uchun transport xizmatlari xarajatlari;

- qayta tashkil etish, ishchilar soni va xodimlar sonining qisqarishi munosabati bilan korxonadan bo'shatilgan xodimlarga to'lovlar;

- boshqa tashkilotlarda ishlagan xodimlarga ma'lum bir muddat (qonun hujjatlariga muvofiq) saqlanib ish haqi to'lanadigan ish haqi oldingi ish joyida, shuningdek vaqtincha almashtirish paytida rasmiy ish haqi miqdorining farqi;

- kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash tizimidagi ishdan tanaffus bilan tashkilot rahbarlari va mutaxassislariga o'qitish paytida ish haqi;

- umumiy ishbilarmonlik xarakteridagi boshqa xarajatlar (ishchilarni uyushgan ravishda jalb qilish xarajatlari);

13.4. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxini hisoblashning xususiyatlari va metodik asoslari hamda uning o'sishi sabablari va pasaytirish omillari

Qishloq xo'jaligida tannarxni hisoblab chiqish bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Birinchiidan, dehqonchilikda ishlab chiqishning yillik sikli, shuningdek, ishlab chiqarish va ish davri orasidagi farqlar tannarxni faqat xo'jalik yili tugagandan keyingina hisoblab chiqish imkonini beradi. Bundan tashqari, o'simlikchilik mahsulotlarining salmoqli qismi o'z xo'jaligida ozuqa sifatida ishlatiladi, shuning uchun awal o'simlikchilik mahsulotlarining tannarxi aniqlanadi, undan keyingina chorvachilikniki.

Ikkinchiidan, ko'pgina qishloq xo'jaligi ekinlari va hayvonlardan birdaniga bir necha turdagi mahsulot olinadi va xarajatlarni ular orasida taqsimlash zarurati kelib chiqadi.

Uchinchiidan, tug'allanmagan ishlab chiqarish hajmini faqat yil oxirida (1 yanvar holati bo'yicha) aniqlash mumkin.

To'rtinchidan, alohida turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish yakunlanish joyi umuman farqlanadi. Tannarxni hisoblab

chiqishda xarajatlarning umumiy miqdori mos keluvchi ekinlar va hayvonlardan olinadigan mahsulotlar bo'yicha taqsimlanadi. Shu bilan quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

- xarajatlarni mahsulotlarning mos keluvchi turiga to'g'ridan-to'g'ri kiritish;

- xarajatlarni alohida qishloq xo'jalik ekinlari, hayvonlarining mahsulotlari o'rtasida mahsulot olinganlar uchun umumiy bo'lgan belgilardan biri bo'yicha proporsional ravishda (masalan, ulardagi mavjud to'la qimmatga ega don, ozuqa moddasi va boshqalar);

- maxsus yo'l bilan olingan mahsulotning alohida turiga qilingan xarajatni baholash va ularni ma'lum nisbiy ko'rsatkichlarda ifodalash (masalan, ozuqa kunida alohida turdagi hayvonni parvarishlash, ma'lum texnologik guruhdagi chorva mollarini parvarishlashning umumiy summadan foiz sifatidagi xarajatlari va boshqalar);

- rejali tartibda belgilanadigan, iqtisodiy asoslangan koeffitsientlarni qo'llash yordamida xarajatlarni taqsimlash; bunda mahsulotlardan birining turiga 1 boshqa turlariga asosiy turdagi koeffitsient orqali xarajatlarni qabul qilinadi:

- pul shaklida ifodalanuvchi xarajatlarning umumiy miqdoridan yondosh mahsulotlarga qilingan xarajatlarni istisno etish; yondosh mahsulotlarni pulda baholash normativ (hisob-kitobli) yoki haqiqiy xarajatdan kelib chiqib amalga oshiriladi;

- xarajatlarni mahsulot qiymatining realizatsiya bahosiga proporsional ravishda taqsimlash.

O'simlikchilikda tannarxni hisoblab chiqish ob'yekti-har bir qishloq xo'jalik ekinidan olinadigan asosiy va yondosh qo'shimcha mahsulotlarning har xil turi paxta, g'oz poyasi, don, don chiqindilari, somon, yog'li ekinlar urug'i, kartoshka, so'talar, (karam) piyozlar, mevalar va boshqalar. Bundan tashqari, bu yil keyingi yilgi hosil uchun qilingan va tugallanmagan ishlab

chiqarishga kiruvchi, kelgusi davr xarajatlariga kiruvchi qishloq xo‘jalik ishlarining tannarxi ham aniqlanadi. Chorvachilikda tannarxni hisoblab chiqish ob`yektlari - sut, nasil olish, tirik vaznning oshishi, jun, tuxum, asal va boshqalar. Qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlash bo‘yicha sanoat ishlab chiqarishlarida tannarxni hisoblab chiqish-aralash ozuqalar, ozuqa aralashmalari, qo‘shimchalar (ozuqaga) donador, briketlar, un, yorma, konservalar, sharbatlar, o‘simlik yog‘i, sut mahsulotlari va boshqalar. Yordamchi ishlab chiqarishdagi tannarxni hisoblab chiqish ob`yekti quyidagilar: yuk tashishda tonna-kilometr, maxsus mashinalarning ishida mashina-kun, ishning etalon gektari, issiqlik energiyasi birligi, suvning kub metri, ta`mirlash ustaxonasida tayyorlanadigan buyumlar va o‘sha yerda bajariladigan ishlar. Mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) tannarxini hisoblab chiqish quyidagi izchillikda bajariladi:

- asosiy vositalarni saqlash bo‘yicha xarajatlar rejalashtirish va xarajatlarni hisobga olish ob`yektlariga taqsimlanadi;

- asosiy ishlab chiqarishga xizmat ko‘rsatuvchi yordamchi va qo‘shimcha sanoat ishlab chiqarish mahsulotlari (ishi xizmati) tannarxi hisoblab chiqiladi;

- yerga ishlov berish va uni quritish bo‘yicha xarajatlar taqsimlanib, o‘simliklarni changlatish bo‘yicha asalarichilikning xizmati hisobdan chiqariladi;

- brigada (fermerlik) tarmoqqa oid (sexga oid) va umumxo‘jalik sarflar taqsimlanadi;

- rejalashtirish va hisob ob`yektlari bo‘yicha ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy miqdori aniqlanadi;

- o‘simlikchilik mahsulotlari tannarxi hisoblab chiqiladi;

- ozuqa sexlarini saqlash bo‘yicha qilinadigan sarflar taqsimlanadi;

- chorvachilik mahsulotlari tannarxi hisoblab chiqiladi;

- har bosh (qoramol)ning tirik vazni tannarxi aniqlanadi;

- qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash bilan bog‘liq qo‘shimcha (sanoat) ishlab chiqarish mahsulotlarining tannarxi hisoblab chiqiladi;

- realizatsiyaga ishlab chiqarish xarajatlari tannarxini qo‘shish yo‘li bilan o‘simlikchilik, chorvachilik va sanoat ishlab chiqarishi Tovar mahsulotlarining to‘liq tannarxi hisoblab chiqiladi. Va nihoyat, hisoblangan xarajatlarni, mahsulotlarning birlashtirilgan turiga taqsimlanadi va uning o‘simlikchilikdagi, keyin chorvachilikdagi birligining tannarxi aniqlanadi.

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi jarayonida bir vaqtning o‘zida bir necha tur mahsulot olinadi: asosiy qo‘shilgan va qo‘shimcha. Asosiy mahsulot olish uchun ishlab chiqarish tashkil etilgani (masalan, don ishlab chiqarishda-don, sutchilikda-sut va boshqalar). Qo‘shilgan mahsulot - bitta qishloq xo‘jaligi ekinidan yoki bir turdagi hayvondan olinadigan ikki yoki undan ortiq turdagi mahsulot. Masalan, qoramolchilikda sut va nasi, qo‘ychilikda jun va nasi olish, parrandachilikda tuxum, go‘sh va boshqalar. Qo‘shimcha mahsulot – bir vaqt birligida asosiy mahsulotdan olinadigan, lekin ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo‘ladigan mahsulotdir (somon, pohl, poya, go‘ng va boshqalar). Qishloq xo‘jalik korxonasida hamma turdagi mahsulotlar tannarxini hisoblab chiqiladi: asosiy qo‘shilgan va qo‘shimcha. Mahsulot tannarxini hisoblash o‘simlikchilik va chorvachilik ekinlari tarmoqlari bo‘yicha yordamchi va xizmat ko‘rsatuvchi ishlab chiqarishga ketgan xarajatlarni taqsimlashdan boshlanadi. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari asosiy turlari tannarxini kalkulyatsiyalash ishlab chiqarish jarayoni tugagach, hamma xarajatlar va ishlab chiqarilgan mahsulotning haqiqiy hajmi aniqlangach bajariladi: xarajatlarning hamma turini qo‘shish bilan bevosita va bilvosita chorvachilik va o‘simlikchilikda ishlab chiqilgan har bir tur mahsulotga

qilingan umumiy xarajatlar miqdori aniqlanadi. Keyin asosiy, qo'shilgan va qo'shimcha mahsulotlar soni aniqlanadi, shundan keyin xarajatlarning umumiy miqdori ana shu turdagi mahsulotlarga taqsimlanadi. Qo'shimcha mahsulotlar tannarxi uning xo'jalik ehtiyoji uchun ishlatiladigan qismi bo'yicha hisoblanadi, holos.

Donli ekinlarni yetishtirish va yig'ib olishga qilingan umumiy xarajatlar donni tozalash va quritish xarajatlarini ham qo'shiladi va don, don chiqindilari va somon tannarxiga kiritiladi. Xarajatlarning umumiy miqdorini (somonning qiymatini hisobga olmasdan) don va don chiqindilariga proporsional holda, ulardagi to'liq qiymatli don ulushini hisobga olib taqsimlanadi. Somonning tannarxi unga qilingan normativ bo'yicha xarajatlardan kelib chiqqan (yig'ib olish, presslash, transportda tashish va g'aramlashga ketgan chiqimlar asosida) aniqlanadi.

1 tonnadan va don chiqindilarining tannarxi har bir turdagi mahsulotga qilingan xarajatlarni, donning mos keluvchi va tozalangandan va quritilgandan keyingi don chiqindilarining natural massasiga bo'lish bilan hisoblab chiqiladi. Misol keltiramiz. Faraz qilaylik, xo'jalik yiU uchun 1800 tonna (ishlov berilgandan keyingi og'irlikda) kuzgi bug'doy doni, 200 tonna foydalaniladigan don chiqindilari va 3000 tonna somon olindi. Chiqindilar ichida, laboratoriya ma'lumotlariga ko'ra 50% don bor. Kuzgi bug'doyga qilingan umumiy xarajatlar 1700 ming so'm. Shu jumladan, somonni yig'ib olish, transportda tashish va g'aramlashga 100 ming so'm sarflangan.

1 tonna don, don chiqindilari va somonning tannarxini hisoblash quyidagi tarzda bajariladi. 1. Somonning tannarxi hisoblab chiqiladi:

$$100 \text{ ming so'm.: } 30001 = 33,3 \text{ so'm/t}$$

2. Foydalaniladigan don chiqindilari to'la qiymatga ega donga aylantiriladi:

(2001 50%): $100\% = 100t$.

3. Don chiqindilari hisobga olingan holda donning umumiy miqdori aniqlanadi:

$$1800t + 100t = 1900t$$

4. 1 tonna donning tannarxi hisoblanadi:

$$(1700 \text{ ming so'm.} - 100 \text{ ming so'm.}): 1900 = 842 \text{ so'm.}$$

5.1 tonna don chiqindisining tannarxi hisoblab chiqiladi:

$$(842 \text{ so'm.} \cdot 50\%) : 100\% = 421 \text{ so'm.}$$

Chorvachilikda ham mahsulot tannarxi ana shunday usulda hisoblab chiqiladi. Go'ngga qilingan xarajatlarning normativ (hisob-kitobli) xarajatlardagi uni yig'ish va to'shama qiymatidan kelib chiqib, aniqlanadi. 1 tonna go'ng tannarxi xarajatlarning umumiy miqdorini uning natural massasiga bo'lish bilan aniqlanadi.

Sutchilik, qoramolchilikda sut va nasil tannarxiga sog'in sigirlar va mahsuldor buqalarni parvarishlashga (o'g'itga xarajatlardan tashqari) qilingan xarajatlarning kiritiladi. Xarajatlarning umumiy miqdoridan go'ngning qiymati chiqarib tashlangach qolgan xarajatlarning ozuqalarga almashtirilgan energiya sarfiga mos holda taqsimlanadi: sutga 90% nasil (buzoq)ga 10%.

Chorvachilikda 1 t tirik vaznning tannarxi hisoblab chiqiladi. Ma'lum turdagi chorva moli (parrandalar)ga mos guruh bo'yicha uni ushbu guruhga kiruvchi tirik vaznning ortishini ushbu o'sishning og'irligiga bo'lish bilan xususiy sifatida hisoblanadi. Bozor iqtisodiyotida tannarxning roli va ahamiyati keskin ortadi.

Iqtisodiy va ijtimoiy nuqtai nazardan uning pasayishi quyidagilarga imkon beradi:

- korxonada ixtiyorida qoladigan oddiygina emas, kengaytirilgan qayta ishlab chiqarishga imkon beruvchi foyda (daromad) jami ko'paytirish;

- ishchilarni moddiy rag'batlantirishni yaxshilash va ijtimoiy muammolarni hal etish;

- korxonaning moliyaviy ahvolini mustahkamlash;

- o‘z mahsulotlarining narxini pasaytirish, shu bilan uning raqobatbardoshligini oshirish va realizatsiya hajmini ko‘paytirish;
- aksionyerlik jamiyatlarida dividendlar bo‘yicha to‘lovlarni ko‘paytirish va ularning stavkasini oshirish.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari tannarxi bevosita korxonaga bog‘liq bo‘lgan (ichki) va bog‘liq bo‘lmagan qator omillarga bog‘liq. Tashqi omillar-inqiroz, xom-ashyo, yoqilg‘i va boshqalarning tarifi va narxi oshishi kabilardan iborat. Ichki omillar esa korxonaning moddiy mehnat va (material) pul mablag‘lari resurslaridan to‘liqroq va tejamkorlik bilan foydalanishdir (ilg‘or texnika va texnologiyani joriy etish, mehnatni optimal tashkil etish va boshqalar).

Keyingi yillarda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari tannarxining barqaror o‘sishi kuzatilmoqda. Buning asosiy sabablari turli xil ishlab chiqarish vositalari, ehtiyot qismlar, yoqilg‘i moylash materiallari xizmat ko‘rsatuvchi ishlab chiqarishlar, xizmatlarining bahosi ortib borishi, ishlab chiqarish resurslaridan yyyetarlicha samarali foydalanilmayotganidir.

Qishloq xo‘jaligida mahsulot tannarxi pasaytirishning muhim omili, yerdan foydalanish samaradorligining o‘sishi, ekinlarning hosildorligi va hayvonlarning mahsuldorligidir. Zamonaviy texnikadan foydalanish va dehqonchilikning taraqqiy etgan tizimini joriy etish, organik va mineral o‘g‘itlardan to‘g‘ri foydalanish, zararkunandalar va o‘simliklarning kasalliklariga qarshi kurashish vositalari o‘simliklarning va hayvonlarning sermahsul nav va zotlarini keng qo‘llash 1 ga ekin yerga va 1 bosh qoramolga moddiy pul mablag‘lari xarajatlarini oshiradi, ammo bir vaqtning o‘zida ularning mahsulot birligidagi hisobini qisqartiradi. Shuning uchun ekinlar hosildorligi va hayvonlar mahsuldorligi qancha yuqori boisa, o‘simlikchilik va chorvachilikdagi mahsulotlar tannarxi shuncha past bo‘ladi (13.1-jadval).

13.1-jadval. Qishloq xo‘jaligi korxonada asosiy turdagi mahsulot tannarxining strukturasi (hamma xarajatlar-100%)

Xarajat moddalari	G‘alla (don)%	Paxta %	Sut %	Yirik shoxli qoramolchilik vazninmg ortishi %
G‘alla				
Ijtimoiy ehtiyojlarga chegirmalar bilan mehnatga haq to‘lash	20.4	24.4	15.0	11.9
Urug‘lik va ekish materiallari	5.2	4.9	-	-
Mineral va organik o‘g‘itlar	7.9	8.1	-	-
O‘simlik va hayvonlami himoyalash vositalari	0.4	0.5	0.9	1.1
Ozuqa	-	-	40.6	58.8
Asosiy vositalami saqlash Shundan: Neft mahsulotlari	40.3	31.9	5.8	7.2
Amortizatsiya	4.2	4.7	6.5	5.6
Ta`mirlash	1.9	2.8	1.7	1.0
Ishlar va xizmatlar	5.3	7.7	19.1	12.4
Ishlab chiqarishni tashkil qilish va boshqarish	8.9	11.4	8.3	1.9
Boshqalar	5.5	3.6	2.1	0.1

Chorvachilikda chorva mollarining mahsuldorligi pasayganda mahsulot birligiga ozuqa sarfi ortadi. Agar yil davomida sigirlardan 1800 kg sut sog‘ib olinganda 1 t sut ishlab chiqarish uchun 3000 kg sut sog‘ib olishga qaraganda 35 % ko‘p ozuqa

sarflanadi, ya`ni oзуqalaming salmoqli qismi hayvonlaming hayot faoliyatini qo`llab turishga sarflanadi. Mahsuldorlik ortganda, mahsulot birligiga oзуqa sarfi kamayadi. Masalan, bir bosh sigirdan yil davomida 3000 kg sut sog`ib olinganda oзуqalaming umurrtiy sarfida qo`llab turuvehi oзуqa 48 % 1800 kg sog`ib olinganda esa 60 % bo`ladi. Qoramol go`sht uchun boqilganda agar, sutkalik tirik vaznining ortishi 500 g. bo`lsa, 1 kg tirik vaznining ortishi uchun 4,6 oзуqa birligi, sutkalik tirik vazni 400 g. oshganda esa -5,3 oзуqa birligi sarflanadi.

Hayvonlar mahsuldorligining oshishiga proteinga, aminokislotalarga, mikroelementlar va vitaminlarga balanslashtirilgan to`laqonli oзуqalar to`g`ri va yaxshi parvarishlash va boqish, bo`rdoqiga va yaylovda boqishning jadal usullarini joriy etish, naslchilik ishlarini mukammallashtirish kabilar bevosita ta`sir qiladi.

Chorvachilik mahsulotlari tannarxini kamaytirishda to`laqonli oзуqalar alohida o`rin tutadi. Oзуqalarda u yoki bu elementning yetishmasligi mahsulot birligiga qo`shimcha sarf qilinishiga olib keladi. To`laqonli boqishda 1 kg sut ishlab chiqarish uchun 1-1,2 oзуqa birligi, virik shoxli qoramollaming tirik vazni 1 kg ga. ortishi uchun kamida 5-6 oзуqa birligi sarflanadi. Hayvonlaming yoshini, fiziologik holatini yil faslini, o`stirish va boqish davrini hisobga olib, ratsionlar to`g`ri tuzilsa, oзуqalar sezilarli tejaladi.

Tannarxni pasaytirishning asosiy yo`llaridan biri-mehnat unumdorligini oshirishdir. Buning hisobiga qishloq xo`jaligidan olinadigan har qanday mahsulotning ko`payib, o`sishiga erishiladi. Mehnat unumdorligi va tannarx orasida chambarchas bog`liqlik mavjud. Mehnat unumdorligining oshirilishi tannarxning pasayishi uchun salmoqli ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, mehnat unumdorligining o`sish sur`ati ish haqining o`sish sur`atidan oldinga o`tib ketmog`i muhim, Qishloq xo`jaligi mehnat resurslaridan yaxshiroq foydalanish, kompleks

mexanizatsiyani, mashinalar tizimini ishlab chiqarishning yangi texnologiyalarini joriy etish zarur. Boshqa tomondan mahsulot ishlab chiqarishni oshirish va sifatini yaxshilash uchun ishchilarning moddiy va ma`naviy manfaatdorligini yaratish talab etiladi.

Mahsulot tannarxini pasaytirishning ya`na bitta yo`li-moddiy xarajatlarni iqtisod qilish: urug`lik (yuqori sifatli urug`larni ekish); ozuqa (ularning narxini arzonlashtirish, oqilona foydalanish, saqlash va transportga yuklab tushirishdagi yo`qotishlarni bartaraf etish hisobiga); transport sarflarini yoqilg`i-moylash xarajatlarini ehtiyot qismlar va boshqalarga sarflarni qisqartirish.

Qishloq xo`jalik ekinlariga ishlov berishda resurslarni tejoychi texnologiyalardan foydalanib, moddiy resurslar sarfini qisqartirish mumkin. Bunday texnologiyalarni joriy etish moddiy xarajatlarni 30-40 % ga, ishlab chiqariladigan mahsulot tannarxini 15-20 % ga pasaytirish imkonini beradi.

Mahsulotlar tannarxining pasayishiga ishlab chiqarish vositalaridan foydalanishni yaxshilash ham katta ta`sir ko`rsatadi, chunki xarajatlarning sezilarli ulushi, amortizatsiya chegirmalariga to`g`ri keladi. Xo`jalik ishlab chiqarish vositalari bilan qanchalik yaxshi ta`minlangan bo`lsa, ulardan shunchalik yaxshi foydalaniladi, mahsulot esa ko`proq chiqariladi.

Asosiy ishlab chiqarish vositalaridan foydalanishni, ularning strukturasi mukammallashtirish ortiqcha vositalarni ishlab chiqarishdan olib tashlash yo`li bilan yaxshilash mumkin. Iqtisodiy ishlab chiqarish bino (inshooti)ni qurish, ularning umumiy hajmidagi asosiy vositalarning faol qismining ulushini ko`paytirish; mashina va uskunalardan yaxshiroq foydalanish, bitta traktor, kombayn, avtomobil hisobiga ishlab chiqarishni (kunduzgi smenadagi, mavsumdagi) oshirish; davr strukturasi yaxshilash; ishlab chiqarish fondlarining xarajatlarini qoplashni tezlashtirish.

Tannarx strukturasi umumishlab chiqarish va umumxo'jalik xarajatlari ham sezilarli ulushni tashkil qiladi. Ma'muriy – boshqaruv apparatidagi ortiqcha shtatlarni bartaraf etish, korxonaning tashkiliy - xo'jalik strukturasi mukammallashtirish yo'llari bilan ulami pasaytirish zarur. Qishloq xo'jaligi uchun xarakterli bo'lgan ko'p tarmoqli ishlab chiqarishda hosilni yig'ib olish, saqlash va qayta ishlashdagi yo'qotishlarni bartaraf etish; xo'jalikda tez buziladigan va transportda tashishga qulayligi ham mahsulotlarni qayta ishlashni tashkil etish; eng kam mehnat va mablag' sarflagan holda mahsulot ishlab chiqarishni maksimal darajada ko'paytirish maqsadida ilmiy asoslangan ixtisoslashtirish; mahsulotlarni o'z vaqtida realizatsiya qilish va har qanday noishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish.

Tannarxni kamaytirish (pasaytirish)ning ko'rib chiqilgan yo'llari tarmoqlarda va qishloq xo'jaligi korxonasida ehtimol tutilgan choralarning hamma kompleksini batafsil yoritmaydi. Ular faqat ishning umumiy yo'nalishi, haqida tasavur beradi va korxonalarda ishlab chiqarishning tabiiy va iqtisodiy o'ziga xosliklarni hisobga olib, ishlab chiqiladigan aniq dasturlarga asos bo'lmog'i kerak. Shu bilan birga, qo'shimcha moddiy xarajatlarni qoplash va mahsulot tannarxi pasayishi oqibatida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligi oshishi uchun xo'jalikni ishlab chiqarishning mukammalroq vositalari bilan ta'minlash zarur.

Ma'lumki, O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar tufayli qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 99 foizidan ortig'i fermer va dehqon xo'jaliklari hamda tomorqa yer maydonlarida yetishtirilishiga erishildi.

Ayni vaqtda amalga oshirilgan ishlar tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, ushbu sohada erishilgan yutuqlar bilan birga o'z echimini kutib turgan qator muammo va kamchiliklar ham to'planib qolgan.

Xususan, fermer xo‘jaliklarining qayta ishlash, saqlash, tayyor mahsulotlarni sotish va xizmatlar ko‘rsatish kabi ko‘p tarmoqli faoliyatini yo‘lga qo‘yishda, dehqon xo‘jaliklari va tomorqa yer egalarini moddiy-texnika resurslari bilan ta‘minlash va ularga xizmat ko‘rsatishda, sohada bozor mexanizmlarini shakllantirishda ham muammolar mavjud.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Fermer, dehqon xo‘jaliklari va tomorqa yer egalarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, qishloq xo‘jaligi ekin maydonlaridan samarali foydalanish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni ana shunday muammolarni hal qilish va 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yunalishi buyicha Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarni ijro etish maqsadida qabul qilindi.

Qayd etish joizki, fermer xo‘jaliklarida mehnat munosabatlarini tashkil etish holati bugungi kun talablariga javob bermaydi, ularning faoliyatida yangi agro texnologiyalardan foydalanishda bir qator muammolar saqlanib qolmoqda. Shu munosabat bilan, hukumat tomonidan qishloq xo‘jaligi samaradorligi va rentabelligini oshirishda, ayniqsa paxta yig‘im-terimini mexanizatsiyalashtirishda bozor infratuzilmalarini, innovatsiyalarni, fan yutuqlari hamda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, shuningdek sohada mehnat munosabatlarini yanada takomillashtirish buyicha 2019 yil 23 oktyabrda O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo‘ljallangan strategisi qabul qilindi.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida fermer xo‘jaliklarida ishlab chiqarish xarajatlari va tannarx tahlilini to‘g‘ri tashkil etish muhim va dolzarb masala hisoblanadi.

Tahlil qilish mahsulot tannarxining bir necha yilgi o‘sishi yoki

pasayishini va asosiy mahsulot turlarining tannarxini pasaytirish rejasini bajarishga doir ko'rsatkichlarini tekshirishdan boshlanadi. So'ngra mahsulot tannarxining pasayishi yoki oshishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar o'rganiladi. Bunda tannarx mahsulotlar turi buyicha avvalo dehqonchilik, chorvachilik mahsulotlari tannarxi tahlil qilinadi.

Dehqonchilik mahsulotlarini tannarxini o'zgarishiga ikkita muhim omil ta'sir ko'rsatadi: ya'ni, bir gektar yerga sarflanadigan xarajatlar miqdorining o'zgarishi hamda bir gektardan olinadigan hosildorlikning o'zgarishi.

Shu bilan birgalikda boshqa ta'sir qiluvchi omillarni ham hisobga olish muvofiq bo'ladi. Masalan: o'simlikchilikda ob-havo sharoiti, qurg'oqchilik, yog'ingarchilikning ko'p bo'lishi, turli tabiiy ofatlar ta'siri, agrotexnik tadbirlarga rioya qilinmasligi ta'sirini ham xisobga olish kerak.

Tovar balansi ko'rsatkichlari, ya'ni yil boshidagi mahsulot qoldig'i, mahsulot ishlab chiqarish hajmi va tayyor mahsulotni yil oxiridagi qoldig'i mahsulot sotish hajmiga ta'sir ko'rsatadigan asosiy omillar hisoblanadi. Buni quyidagi formula bo'yicha hisoblab aniqlash mumkin:

$$Z_1 + S = P + Z_2, \text{ bundan } S = (Z_1 + M) - Z_2$$

Bu yerda Z_1 -yil boshidagi tayyor mahsulot zahiralar;

M -chiqarilgan mahsulot hajmi;

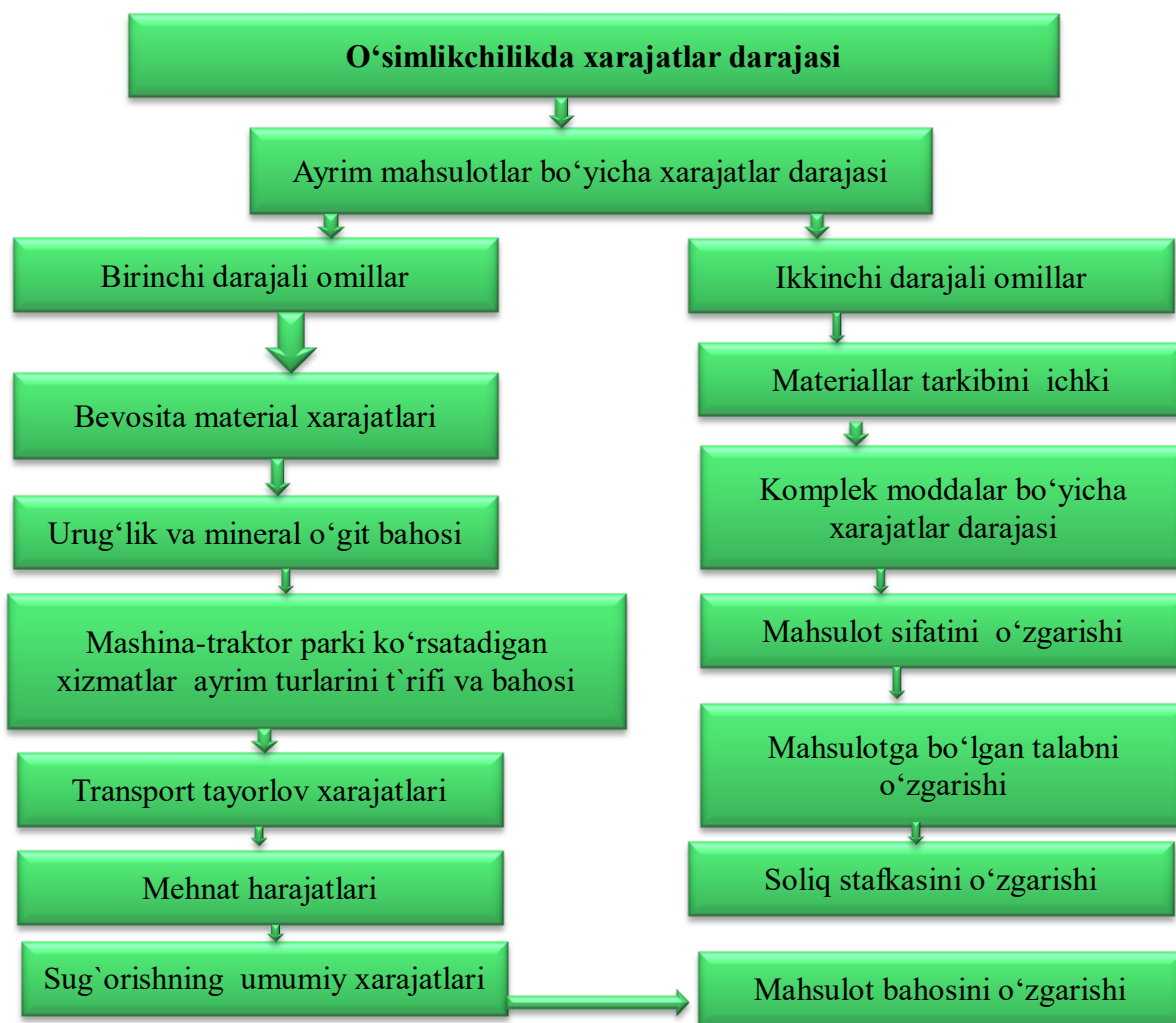
Z_2 -yil oxiridagi tayyor mahsulot zahiralar;

S -sotish summasi

Ushbu formula fermer xo'jaliklari faoliyatiga ham to'la mos keladi va unda o'tgan yilgi joriy yil uchun qilingan xarajatlar, joriy yil xarajatlari va joriy yilda kelgusi yilda qilingan xarajatlar buyicha tahlil qilish mumkin.

Hozirgi sharoitida fermer xo'jaliklarini mahsuloti tannarxini tarkibi va uning elementlarini tahlil qilish muhim va dolzarb

masala hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan mahsulot tannarxini aniqlashga doir umumiy talablar “Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi tug‘risida” Nizom belgilangan. Ushbu talablar fermer xo‘jaliklari faoliyatida mahsulot tannarxini aniqlashda ham qo‘llaniladi.

13.4- rasm. Fermer xo‘jaliklarida xarajatlar darajasiga ta‘sir qiluvchi omillar tizimi

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining tannarx darajasiga ta‘sir qiluvchi asosiy omillar:

- ✓ xom ashyo va materiallarni qayta ishlashning mehnat sigimini kamaytirish
- ✓ uskunalardan foydalanish koeffitsientini oshirish
- ✓ ish vaqtining samarasiz yo‘qotishlarini kamaytirish

- ✓ mahsulotlarning mehnat zichligini kamaytirish
- ✓ sotilmagan mahsulotlar qoldiqlarini kamaytirish
- ✓ materiallar va xom ashyo sarfini kamaytirish

Bundan tashqari, amalga oshirilgan chora-tadbirlar asosiy foyda keltiruvchi omil bo'lgan ishlab chiqarish tannarxi hajmiga foydali ta'sir ko'rsatishi mumkin. Mahsulot tannarxini pasaytirishning asosiy yo'nalishi bu mehnat unumdorligining o'sishi. Ish haqi o'sishi bilan taqqoslaganda mehnat unumdorligining keskin o'sishi bevosita ishlab chiqarish xarajatlari darajasini pasaytiradi.

Tadbirlarning ayrim ishlab chiqarish ko'rsatkichlariga bevosita ta'siri bilan bir qatorda, mehnat unumdorligiga va shunga muvofiq ishlab chiqarish samaradorligi ko'rsatkichlariga ta'sir ko'rsatiladi. Samaradorlikni oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish natijasida o'zgarishi mumkin bo'lgan mehnat unumdorligi o'sish omillarini quyidagi yo'nalishlarga ajratish mumkin:

1. Ishlab chiqarishning texnik darajasini oshirish
  - mavjud uskunalarni modernizatsiya qilish,
  - mahsulot sifatini yaxshilash;
  - materiallar, yoqilg'i va energiyadan foydalanishni yaxshilash;
  - xom ashyo va materiallarning yanada samarali turlarini joriy etish.
2. Ishlab chiqarish va mehnatni tashkil qilishni takomillashtirish
  - ishlab chiqarishni boshqarishni takomillashtirish;
  - agrologistika va xizmat ko'rsatish maydonlarining ko'payishi;
  - ishlab chiqarish ixtisoslashuvining o'zgarishi;
  - ish vaqti yo'qotishlarini kamaytirish;
  - nuqsonli zararlarni kamaytirish;

- ishlab chiqarish malaka talablariga javob bermaydigan ishchilar sonining qisqarishi;

- mavsumiy tarmoqlarda ish davrining o'zgarishi yoki mahsulot ishlab chiqarish va sotishdagi mavsumiy tebranishlarni yumshatish.

3. Ishlab chiqarish hajmi va tuzilishining o'zgarishi

- ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi;

- ayrim turdagi mahsulotlar ulushining o'zgarishi.

Ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish orqali materiallarning narxini pasaytirish, standartlashtirilgan aylanma mablag'lar hajmini kamaytirishdan tashqari, mahsulot tannarxining pasayishiga olib keladi.

Joriy xarajatlarga moddiy xarajatlar, ish haqi xarajatlari va byudjetdan tashqari mablag'larga ajratmalar, amortizatsiya ajratmalari va boshqa xarajatlar kiritilganligi sababli ularning darajasi alohida hisoblanishi mumkin va bu holda har bir xarajat elementi bo'yicha tahlil o'tkaziladi.

Operatsion xarajatlar darajasini pasaytirishga eng muhim ta'sir ish haqining pasayishi va mahsulot materiallarining sarflanishidir. Albatta, ish haqi intensivligini pasaytirish haqida gapirganda, biz ish haqining mutlaq hajmini kamaytirish haqida gapirmaymiz. Bunga erishishning yagona haqiqiy usuli - ish haqi o'sishiga nisbatan mahsuldorlikning o'sishiga ustuvor ahamiyat berish. Mehnat unumdorligini oshirish yo'llari keyingi mavzuda batafsil muhokama qilinadi.

Moddiy iste'molning pasayishi mahsulot birligiga sarflanadigan materiallarning sarflanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan chora-tadbirlar orqali ham, ishlab chiqarish hajmini oshirish orqali ham amalga oshirilishi mumkin. Qoida tariqasida, bu materiallarning o'ziga xos iste'molning pasayishiga olib keladi.

Amortizatsiya ajratmalarining darajasi o'sishga intiladi, ya'ni joriy xarajatlardan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlarini

yomonlashtiradi. Ammo bu jarayon muqarrar, chunki bir qator ob`ektiv omillar va ushbu ko`rsatkich darajasi asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi bo`yicha baholanmaydi.

Xulosa o`rnida, qishloq xo`jaligi korxonasiining samarali faoliyat yuritishining muhim sharti mahsulot tannarxining doimiy ravishda pasayishi hisoblanadi. Qishloq xo`jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayonida moddiy va pul xarajatlarini kamaytirishning asosiy usullari quyidagilardan iborat (12.4-rasm).

Xarajatlarning o`zgarishi sabablarini chuqurroq o`rganish uchun mahsulotlarning ayrim turlari bo`yicha hisobot xarajatlari tahlili o`tkaziladi va ular rejalashtirilgan daraja va umuman o`tgan bir necha yillar uchun va xarajatlarning alohida moddalari bo`yicha ma`lumotlar bilan taqqoslanadi.

Xarajatlarning har bir moddasi bo`yicha xarajatlarni kamaytirish zaxiralari ish haqi, xom ashyo, materiallar, energiya, xom ashyo va boshqa xarajatlarni tejashga yordam beradigan aniq innovatsion choralar orqali belgilanadi.

Shu o`rinda, qishloq xo`jaligi mahsulotlari tannarxini pasaytirishning tashkiliy – iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi (13.5-rasm).

Bugungi kunda yangi O`zbekiston siyosatida agrar tarmoqqa innovatsiyalarni keng tatbiq qilish, zaminimizda yetishtirilayotgan xom ashyoni o`zimizda qayta ishlashni chuqurlashtirish bugungi zamon talabi hisoblanadi. Zero, qishloq xo`jaligi qanchalik sanoatlashsa, davlatning iqtisodiy va eksport salohiyati shunchalik ortadi, aholi turmush farovonligi yuksaladi. Shu bois O`zbekistonda keyingi paytlarda ilg`or texnologiyalarga asoslangan infratuzilmani yaratish, qishloq xo`jaligida klaster usulini joriy etishga jiddiy e`tibor qaratilmoqda. Shuningdek qishloq xo`jaligida kooperatsiya munosabatlarini joriy etish va uni takomillashtirish yuzasidan islohotlar izchil amalga oshirib kelinmoqda. Ana shunday innovatsion loyihalar birinchi navbatda

mahsulot raqobatbardoshligini ta'minlashga shu jumladan mahsulot tannarxini pasaytirishga, sifatini oshirishga hamda foydani va manfaatdorlikni keskin oshirishga xizmat qiladi.

13.5 –rasm. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxini pasaytirishning tashkiliy – iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish yo'llari

Nazorat savollari

1. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish xarajatlari qanday?
2. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish xarajatlari qanday tasniflanadi?
3. Qishloq xo'jaligidagi doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarni tavsiflang.
4. Marginal xarajat nima va ular qanday hisoblanadi?
5. Qishloq xo'jalik mahsulotlarining tannarxi tushunchasini bering.
6. Qishloq xo'jaligi mahsuloti tannarxi turlarini sanab o'ting va ularni hisoblash metodologiyasini bering.
7. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish xarajatlari qanday guruhlarga bo'linadi?
8. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining tannarxini hisoblashda xarajatlar elementlarini ayting.
9. «Moddiy xarajatlar» moddasida qanday xarajatlar aks ettirilgan?
10. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish xarajatlari buyumlar bo'yicha qanday tasniflanadi?
11. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining tannarxini hisoblash ketma-ketligi qanday?
12. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining tannarxini hisoblashda xarajatlar qanday taqsimlanadi?
13. Chorvachilik mahsulotlarining tannarxini hisoblashda xarajatlarning asosiy moddalari qanday?
14. «Ishlab chiqarishni tashkil qilish va boshqarishni» moddasi bo'yicha xarajatlarni taqsimlashning o'ziga xos xususiyati nimada?
15. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxini pasaytirishning asosiy usullarini sanab o'ting.

14-MAVZU. QISHLOQ XO‘JALIGIDA NARX VA NARXLARNI SHAKLLANTIRISH

Reja:

14.1. Narxning iqtisodiy mohiyati va funksiyasi

14.2. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga narxlar tizimi

14.3. Bozor sharoitida narxni belgilash mexanizmi

14.1. Narxning iqtisodiy mohiyati va funksiyasi

Narxlar yordamida ko‘plab muammolar hal qilinadi, bu shuni ko‘rsatadiki, bozor iqtisodiyoti sharoitida ularning iqtisodiyotni boshqarish, ishlab chiqarishni tartibga solishdagi ahamiyati muomalada bo‘lish, ayirboshlash, taqsimlash, iste‘mol qilish va to‘plash mexanizmi doimiy ravishda oshib boradi. Narxning iqtisodiy mohiyati obyektiv iqtisodiy qonunlarning amal qilishi bilan bog‘liq bo‘lgan o‘ziga xos funksiyalarida faol namoyon bo‘ladi.

Narx funksiyalari - bu iqtisodiy kategoriya sifatida mohiyatini va tarkibining tashqi namoyon bo‘lishini haqiqatda anglash shakllari. Narx axborot tashuvchisi vazifasini bajaradi va milliy iqtisodiyotni boshqarish tizimida alohida o‘rin tutadi, barcha iqtisodiy ko‘rsatkichlarni pul bilan ifodalashda tahlil qilish, bashorat qilish va rejalashtirish uchun muhim vosita hisoblanadi.

Narx funksiyalari har xil turdagi tovarlarni (ishlarni va xizmatlarni) ishlab chiqarish va sotish uchun ijtimoiy zaruriy mehnat xarajatlarini, ularning iste‘mol xususiyatlarini aks ettiradi va shu bilan birga talab qilinadigan tovar va xizmatlarning talab va taklifini tartibga soladi, chunki bozor raqobati sharoitida iste‘molchilarning xususiyatlari va mahsulot sifati jamiyat ehtiyojlarini qondirish va iqtisodiy jihatdan maqbul narxlash mexanizmi orqali narxlar resurslar va kapitalni qayta taqsimlashning iqtisodiy jarayonlariga hamda boshqa iqtisodiy toifalar bilan o‘zaro ta‘siriga (moliya-kredit sohasi, pul muomalasi,

inflyatsiya, soliqqa tortish, ish haqi, xarajatlar, foyda, ishlab chiqarish rentabelligi) muhim ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilishda.

Narx funksiyalari. Demak, narxlar quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi:

- hisobga olish va o'lchash;
- tartibga solish (talab va taklifni muvozanatlash);
- tarqatish (qayta taqsimlash);
- ishlab chiqarishning oqilona joylashishiga hissa qo'shish;
- rag'batlantiruvchi;
- ijtimoiy.

1. Narxni hisobga olish va o'lchash funksiyasi har xil turdagi mahsulotlar (tovarlar, ishlar va xizmatlar) ning iste'mol xususiyatlarini taqqoslashni hisobga olgan holda ishlab chiqarish va sotish uchun ijtimoiy zarur bo'lgan mehnat xarajatlari darajasi va dinamikasini narxlarda obyektiv va aniq aks ettirishdan iborat. Ushbu funktsiya bilan narxlar ijtimoiy zaruriy xarajatlar va ishlab chiqarish natijalariga mos keladi. Shu bilan birga, ishchi kuchi, xom ashyo, materiallar, jihozlar, ish haqi miqdori, ya'ni. ishlab chiqarish xarajatlari samaradorligi, tovar aylanishi va foyda miqdorini ochib beradi. Binobarin, bu holda narx har qanday aniq mahsulotga bo'lgan ehtiyojni qondirish uchun jamiyatga qancha mablag 'sarflashini ko'rsatadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, bozor sharoitida narxlarni hisobga olish funksiyasini faqat xarajatlarni o'lchash bilan kamaytirish mumkin emas, chunki bozor narxi turli xil bozor omillari ta'sirida ishlab chiqarish va sotish xarajatlaridan sezilarli darajada chetga chiqishi mumkin.

Narxlarni hisobga olish va o'lchash funksiyasi tovar aylanmasiga ta'sir qiladi va shu bilan tovar aylanmasi ishtirokchilarining iqtisodiy manfaatlarini ham aks ettiradi: ishlab chiqaruvchi - vositachi - xaridor. Narx tufayli siz xaridor to'lashi

kerak bo'lgan va sotuvchi sotilgan tovarlar uchun olishi kerak bo'lgan pul miqdorini o'lchashingiz mumkin. Narxlari va sotilgan va sotib olingan tovarlarning sonini bilib, ular uchun naqd to'lov miqdorini aniqlash mumkin. Mehnat narxini bilib, siz korxonada, sanoatda va hokazolarda ish haqi miqdorini hisoblashingiz mumkin.

Turli xil mahsulotlarning qiymatini taqqoslash va ularning narxlarini taqqoslash orqali siz qimmat va arzon mahsulotlarni farqlashingiz mumkin. Iste'molchilarning xususiyatlari, texnik ishonchliligi, yuqori ekspluatatsion imkoniyatlari, mahsulotning foydaliligi qancha narxlarda hisobga olinsa, ularning darajasi har xil mahsulotlarning o'ziga xos xususiyatlari, sifati va foydaliligi nisbati uchun qanchalik aniq ishlatilishi mumkin.

Narxlar yordamida har xil turdagi tovarlar tabiiy-moddiy shakldan pulga aylantiriladi. Bu holda narx ijtimoiy tan olingan mehnat va uning foydaliligi narxining pul qiymatidir.

Narxlarni hisobga olish va o'lchash funktsiyasi amalda miqdoriy xarajatlarni va sifatli moliyaviy ko'rsatkichlarni (yalpi ichki mahsulot, milliy daromad, investitsiya hajmi, ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi va chakana savdo aylanmasi, foyda darajasi, rentabellik va rentabellik, mehnat unumdorligi, tannarx narxi, kapital unumdorligi va boshqalarni) aniqlash va o'lchashga xizmat qiladi. va boshqalar) korxonada (tashkilot, firma), sohaning ishi.

Buxgalteriya hisobi va o'lchash funktsiyasini bajargan holda narx ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligining asosiy ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, ayniqsa, bozor sharoitida maqbul va maqsadga muvofiq iqtisodiy qarorlarni qabul qilish mezonidir. U iqtisodiy va yangi turdagi mahsulotlarni, ilmiy-texnik taraqqiyot yo'nalishlarini, narxlar strategiyasini va mamlakatning korxonasida, tashkilotida, firmasida, mintaqasida va xalq xo'jaligida butun iqtisodiy boshqaruv mexanizmini tanlashda

iqtisodiy hisoblash va tahlil qilishning ishonchli vositasiga aylanadi.

2. Narxni tartibga solish (talab va taklifni muvozanatlash) funksiyasi shundaki, narx iqtisodiy jarayonlarni tartibga solish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi - talab va taklifni muvozanatlashtiradi, ularni ishlab chiqaruvchi va iste‘molchining pul-to‘lov imkoniyatlari bilan bog‘laydi. Bundan tashqari, ushbu funktsiyani amalga oshirib, narx ishlab chiqarish va iste‘molga va ularning o‘zaro ta‘siriga ta‘sir qiluvchi vosita sifatida ishlaydi.

Narxlar ishlab chiqarish va muomala sohalaridagi nomutanosiblikni ko‘rsatishi mumkin, shuning uchun ular asosan ijtimoiy ishlab chiqarishning tarkibiy nisbatlarini tartibga soladi. Shu bilan birga, narx iqtisodiy faoliyatning makroiqtisodiy regulyatori bo‘lib, yangi texnika va mahsulotlar, innovatsion jarayonlar va investitsiyalarni ishlab chiqarishni rag‘batlantirishga qodir. Har qanday ishlab chiqarishni rivojlanishidagi muvozanat buzilgan taqdirda, talab va taklif o‘rtasidagi tafovut, ishlab chiqarishni ko‘payishi (pasayishi) yoki narxlarning oshishi (pasayishi) natijasida yoki ikkalasi bir vaqtning o‘zida ikkala ko‘rsatilgan ikki yo‘l bilan bozor muvozanatiga erishiladi.

Bozor narxlarining deyarli barcha turlari tartibga solish (talab va taklifni muvozanatlash) funksiyasini har xil darajada bajaradi.

Cheklanmagan raqobat bozorlarida talab va taklifning o‘z-o‘zidan o‘zaro ta‘siri natijasida muvozanatli narx (talab va taklif tenglashtirilib, talab, talab va narx hajmini o‘zgartirish uchun rag‘bat yo‘q) belgilanadi.

Erkin bozorda (tabiiy raqobat) narx, ushbu funktsiyasi tufayli, ijtimoiy ishlab chiqarishni o‘z-o‘zidan tartibga soluvchi rolini o‘ynaydi.

Tovarlarning hayotiy davridagi narxlarning doimiy o‘zgarib turishi tufayli (chunki bu bozorlarda narxlash bepul), kapital ishlab chiqarishning bir sohasidan boshqasiga o‘tadi. Bunday holda,

talabga javob bermaydigan mahsulotlarni ishlab chiqarishni qisqartirish va iste'molchilar uchun zarur bo'lgan tovarlarni yoki xizmatlarni ishlab chiqarishni ko'paytirish uchun resurslarni tartibga solish va yo'naltirish mumkin.

Ham talab va taklifdan turli darajadagi monopoliyalashgan bozorlarda ishlab chiqaruvchilar (sotuvchilar) va iste'molchilar (xaridorlar) narxlarning shakllanishi va o'zgarishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Oligopoliya yoki sof monopol bozor sharoitida ortiqcha zaxirada ishlab chiqaruvchi narxni pasaytirishi mumkin emas, aksincha mahsulotni yetkazib berishni o'zgartirishi mumkin. Tovarlarining yetishmasligi holatida ishlab chiqaruvchi yetkazib berishni ko'paytirmasligi mumkin, lekin ayni paytda uning narxini oshirishi mumkin. Natijada, talab va taklif mexanizmi natijasida narx "sifatini" yo'qotishi mumkin. Shu munosabat bilan narxlar darajasi asosan monopol kuchga ega ishlab chiqaruvchi yoki iste'molchi monopolist tomonidan yoki davlat tomonidan amalga oshiriladigan tartibga solish elementlari bilan belgilanadi, ya'ni. ishlab chiqarish tovarlari va resurslarini taqsimlashda narx tartibga soluvchi rol o'ynaydi.

Shuni ta'kidlash kerakki, talab uni sotib olish uchun mavjud moliyaviy imkoniyatlardan kelib chiqib, barcha xaridorlarning mahsulotga bo'lgan ehtiyojini bildiradi. Amalda, bu bozor narxi va sotib olingan tovarlar miqdori o'rtasida teskari munosabatlar o'rnatilishida namoyon bo'ladi, ya'ni. boshqa sharoitlar o'zgarishsiz, narxning pasayishi talabning oshishiga olib keladi (samarali iste'mol doirasi kengayadi) va aksincha, narxning o'sishi uni pasaytiradi (samarali iste'mol doirasi pasayadi).

Iste'mol bozori to'yinganligi sababli talabning asta-sekin pasayishi kuzatilmoqda, chunki bir xil mahsulot yoki xizmatni har bir sotib olish iste'molchiga nisbatan kam foyda keltiradi, agar

ushbu mahsulot uning sifati va yangi iste'mol xususiyatlarini oshirmasdan ishlab chiqarilsa.

Tovarlarga bo'lgan talabning o'zgarishi ularning bozor taklifining yetarli darajada o'zgarishini keltirib chiqaradi. Ta'minot deganda har qanday mahsulotning mavjud ishlab chiqarish imkoniyatlari, bozorda talab yuqori bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarish quvvatlarini tez sur'atlarda kengaytirish salohiyati tushuniladi. Taklif narx va ishlab chiqarilgan va sotuvga qo'yiladigan tovarlar miqdori o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikni aks ettiradi. Narxlarning oshishi bilan ishlab chiqaruvchi tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi ortadi va aksincha, narxlarning pasayishi bilan u kamayadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, bozor munosabatlari va raqobatning rivojlanishi bilan bog'liq holda narxlarning o'sishi faqat tovarlarning sifatini yaxshilash, ularning assortimentini kengaytirish va yangi iste'mol xususiyatlari bilan chiqarilishi bilan shartlanishi kerak.

Shunday qilib, talab va taklif o'rtasidagi tartibga soluvchi (muvozanatlashtiruvchi) funktsiya narxlar orqali amalga oshiriladi, bu tovarlar etishmovchiligi paytida taklifning ko'payishini rag'batlantiradi va ortiqcha bo'lsa, talabni kamaytiradi.

Tabiiy resurslarga narxlar darajasi barcha qazib olish va qayta ishlash sanoatining ishlab chiqarish samaradorligida aks etadi. Ichki narxlarning dinamikasi tashqi savdo samaradorligi bilan bevosita bog'liqdir. Yalpi ichki mahsulot qiymatlari, milliy daromad, talab qilinadigan pul massasi, kapital qo'yilmalar samaradorligini baholash va iqtisodiy choralar to'g'ridan-to'g'ri milliy iqtisodiyotdagi narxlar darajasiga bog'liq va bu ham narxlarning tartibga solish funktsiyasini ochib beradi.

3. Narxning taqsimlash (qayta taqsimlash) funktsiyasi shundan iboratki, milliy daromadni (sof daromad) taqsimlash va qayta taqsimlash narxlar orqali amalga oshiriladi, ya'ni. yangi

yaratilgan qiymat, tarmoqlar, milliy iqtisodiyot tarmoqlari, turli xil mulkchilik shakllari, mamlakat mintaqalari (tumanlari), aholining ijtimoiy guruhlari, ishlab chiqaruvchilar va isteʼmolchilar, jamgʻarma va isteʼmol fondlari. Va shu tariqa turli xil mulkchilik shaklidagi tarmoqlar, korxonalar, aholi daromadlarini tartibga solish mavjud.

Narx yordamida, qiymatdan chetga chiqqanda, milliy daromad qayta taqsimlanadi. Bunda daromadlarni qayta taqsimlash narxlar darajasi, ularning tuzilishi, qazib olish va qayta ishlash tarmoqlari, sanoat va qishloq xoʻjaligi mahsulotlari, xom ashyo va yoqilgʻi mahsulotlarining har xil turlari narxlari nisbati orqali amalga oshiriladi. Amalda bunga nisbatan yuqori yoki past narxlar taʼsirida, qoʻshilgan qiymat soligʻi, aksiz soligʻi va boshqalarni qoʻshilishi yoki kamaytirilishi bilan, har xil isteʼmolchilar uchun narxlarning har xil darajadagi tizimini oʻrnatish orqali (narxlarga davlat aralashuvi bilan, qayta taqsimlash maqsadida narxlarni kamsitish bilan) erishiladi. bir xil mahsulotning daromadlari), masalan, sanoat isteʼmolchilari va aholi (energetika sohasida), turli xil mulk shaklidagi korxonalar (davlat va xususiy sektorlar) uchun.

Shuningdek, davlat ayrim tarmoqlar (koʻmir sanoati, qishloq xoʻjaligi) mahsulotlariga nisbatan past darajadagi narxlarni ushlab turishi, bunga subsidiyalar qoʻllashi va shu bilan daromadlarni boshqa tarmoqlar va tarmoqlarga taqsimlashi mumkin. Nufuzli tovarlarga va hashamatli buyumlarga (avtomobillar, zargarlik buyumlari va boshqalar) yuqori chakana narxlarni belgilash orqali davlat bu yerda yuqori daromadlarni toʻplaydi, ularning bir qismi kambagʻallarni ijtimoiy himoya qilish maqsadida yaratilgan maxsus fondlarni shakllantirishga sarflanadi.

Narxlarning taqsimlash funksiyasi, shuningdek, ayrim ehtiyojlar tovarlari (alkogol, tamaki, baliq delikateslari), qoʻshilgan qiymat soligʻi (QQS) va markazlashtirilgan sof daromadning boshqa shakllariga aksiz soligʻi orqali namoyon boʻladi, bu milliy

ehtiyojlar va jamiyatning ijtimoiy va kundalik muammolarini hal qilish uchun turli darajadagi byudjetlarga tushadi. ...

Milliy daromadni jamg'arma va iste'mol fondlari o'rtasida qayta taqsimlashda iste'mol tovarlari chakana narxlari darajasi va noishlab chiqarish xizmatlari tariflari hal qiluvchi rol o'ynaydi. Tovarlarning va xizmatlarning chakana narxlari (tariflari) o'sishi aholi daromadlarining o'sishidan yuqori sur'atlarda iste'mol fondining pasayishiga olib keladi va aksincha, chakana narxlarning pasayishi va uy xo'jaliklari daromadlarining o'sishi iste'mol fondini ko'paytiradi. Shu munosabat bilan narxlar yordamida ustuvor tovarlarga va ayrim turdagi mahsulotlarga talab va iste'molni tartibga solish mumkin (masalan, bolalar, nogironlar, bemorlarning ayrim toifalari, arzonroq narxlar belgilanishi mumkin bo'lgan dori-darmonlarni sotib olish).

Narx yordamida yaratilgan qiymat ishlab chiqaruvchi (sotuvchi) va iste'molchi (xaridor) o'rtasida, aholining alohida toifalari o'rtasida qayta taqsimlanadi. Ushbu funktsiya, ayniqsa, davlat tomonidan tartibga solinadigan narxlarda aniq ifodalangan.

Mahsulot narxi uning qiymatidan yuqori o'rnatilganida, uning bir qismi ishlab chiqaruvchi foydasiga qayta taqsimlanadi va iste'molchi ushbu mahsulotni sotib olayotganda xarajatlarni ko'paytiradi va ishlab chiqaruvchi shunga ko'ra orttirilgan daromad oladi.

Tijorat operatsiyalarining ko'pligi tufayli mahsulot narxining uning qiymatidan chetga chiqishi juda katta. Bu aniq tovarlarga nisbatan bunday og'ishlarning muntazamligini ko'rsatadi. Biroq, tovarlarning butun massasi bo'yicha sotish va sotib olish natijasida narxlar va ularning umumiy qiymati muvozanatlashadi, chunki ba'zilarining foydasi boshqalarning zarariga teng bo'lishi kerak. Binobarin, barcha tovarlar narxlari yig'indisi va ularning qiymati tengligi har bir aniq mahsulot uchun narxlarning qiymatidan alohida og'ish bilan bir xil qonuniyatdir.

Qayta taqsimlash vositasi sifatida davlat tartibga solinadigan va belgilangan narxlardan foydalanishi mumkin. Biroq, ular tarqatish va qayta taqsimlashning yagona vositasi emas. Bu yerda moliya va kredit tizimi ham alohida o‘rin tutadi. Demak, aholining ma‘lum bir toifasining turmush darajasining oshishi bilan bog‘liq bo‘lgan muammoni hal qilishda, tovar va xizmatlar narxlarining pasayishi bilan bir qatorda, davlat mablag‘larni aholining pul daromadlari (ish haqi, pensiya, nafaqalar, to‘lovlar) yoki soliq stavkalari jihatidan ishlatishi kerak. Bunday holda operatsiyalarni faqat narxlar bilan o‘tkazish kamroq samara beradi, chunki ularning kamayishi ma‘lum bir guruhga emas, balki butun aholiga foyda keltiradi.

Qayta taqsimlash vositasi sifatida narxlardan foydalanish milliy iqtisodiyotdagi nisbatlarni keskin o‘zgartirish zarur bo‘lgan davrda afzalroqdir. Birinchi navbatda moddiy sohada yaratilgan milliy daromadni taqsimlashning muhim shakli bu ish haqi bo‘lib, ular uchun narxlar muhim rol o‘ynaydi. Narxlar va ish haqi tizimlari ishlab chiqarish bosqichida milliy daromadni taqsimlashning o‘ziga xos asoslarini shakllantiradi va keyinchalik qayta taqsimlash odatda moliyaviy-kredit munosabatlari (soliq stavkalari, pensiyalar, nafaqalar, nafaqalar) doirasida daromadlarning harakati shaklida amalga oshiriladi. Jamiyatda taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonlariga narxlarning ta‘siri mamlakatimiz milliy iqtisodiyotining uzoq muddatli rivojlanish davrida sezilarli va sezilarli bo‘ladi.

4. Ishlab chiqarishni oqilona joylashtirishni amalga oshiruvchi narx funktsiyasi - shundan iboratki, narxlarni shakllantirish mexanizmi yordamida kapital iqtisodiyotning bir tarmog‘idan ikkinchisiga o‘tadi, ya‘ni foyda darajasi yuqori bo‘lgan bunday tarmoqlarni rivojlantirishga kapital qo‘yilmalar, korxonalar (firmalar) tomonidan amalga oshiriladi. mustaqil ravishda raqobat va talab qonunlari ta‘siri ostida.

Korxonalar kapitalini qaysi faoliyat sohasiga, qaysi sohaga yoki iqtisodiyotning qaysi sohasiga sarmoya kiritishni belgilaydilar. Kapital qo'yilmalar to'g'risida qaror qabul qilishda marketing tadqiqotlari olib boriladi, ya'ni. bozor va bozor narxlarini chuqur o'rganish. Zamonaviy milliy iqtisodiyot sharoitida - ko'plab ishlab chiqaruvchilarning monopoliyasi bilan, hali ham zaif raqobat, inflyatsiyaning mavjudligi - kapitalning chiqib ketish ko'lami hali ham cheklangan. Hozirgi vaqtda tadbirkorlar o'z mablag'larini ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun yetarli darajada foydalanmayapti, savdo va vositachilik faoliyati yanada kengaymoqda, bu yerda kapital aylanmasi tezroq ro'y beradi va foyda darajasi yuqori bo'ladi. Ushbu sohada turli xil assotsiatsiyalar, konsernlar, kompaniyalar, assotsiatsiyalar, firmalar o'rtasida turli tovar va xizmatlar guruhlarini bozorlari uchun juda kuchli raqobat mavjud.

Ishlab chiqarishni oqilona taqsimlanishiga hissa qo'shadigan narx funksiyasining qiymati bozor munosabatlari, tadbirkorlik va raqobatning yaxshilanishi bilan asta-sekin o'sib boradi va u mamlakat ishlab chiqaruvchi kuchlari va milliy iqtisodiyotini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

5. Narxning rag'batlantiruvchi funksiyasi shundaki, takror ishlab chiqarish jarayonining barcha ishtirokchilari va umuman jamiyatning iqtisodiy manfaatlari narxlar tizimi orqali amalga oshiriladi. Shu bilan birga, ushbu funktsiyaning mohiyati narxlarning har xil turdagi tovarlarni ishlab chiqarish va iste'mol qilishga rag'batlantiruvchi va to'xtatuvchi ta'sirida ifodalanadi. Narx ishlab chiqaruvchiga va iste'molchiga undagi foyda miqdori, mukofotlar miqdori va chegirmalar orqali rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi. Barcha darajadagi iqtisodiy boshqaruv jarayonida narxning ushbu funktsiyasi kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning barcha bosqichlariga, yo'nalishlariga, tarmoqlariga ta'sir qiladi.

Narxlar korxonalar faoliyatiga ta'sir qiladi (mahsulot hajmi, ularning assortimenti, sifati va assortimenti, tannarxi, foydasi, mehnat unumdorligi va boshqalar). Ular, shuningdek, ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishni takomillashtirishni, ixtisoslashishni chuqurlashtirish va rivojlantirishni, iqtisodiyot tarmoqlarida ishlab chiqarish kooperatsiyasini va ishlab chiqarish kuchlarini oqilona taqsimlashni rag'batlantiradi. Iqtisodiy hayotda narxlar ayrim tovarlarni ishlab chiqarish va iste'mol hajmini oshirishga yordam berishi yoki to'sqinlik qilishi mumkin. Narx shaxsiy va sanoat mahsulotlarini (ishlab chiqarish fondlari, xom ashyo, yoqilg'i va boshqa ishlab chiqarish vositalari va iste'mol tovarlari) oqilona foydalanish va iste'mol qilishga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi. Ishlab chiqaruvchilar (sotuvchilar) uchun ular o'z mahsulotlarini to'g'ridan-to'g'ri sotadigan narxlar ayniqsa muhimdir; shu bilan birga narxlar ulardan foydalanish iste'molchilarga foydali bo'lishi uchun belgilanishi kerak.

Narxni shakllantirish mexanizmi o'z navbatida quyidagilarni rag'batlantirishi mumkin:

- ilmiy-texnik taraqqiyot (yangi texnika, ilg'or texnologiyalarni joriy etish, zamonaviy energiya manbalaridan foydalanish, yangi turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish va boshqalar);

- resurs xarajatlarini tejash;
- mahsulot sifatini, tovarlarning assortimentini va ularning foydaliligini yaxshilash va yaxshilash;
- ishlab chiqarish va iste'mol tarkibidagi o'zgarishlar.

Rag'batlantirish narxlar, ustama to'lovlar va asosiy narxga chegirmalardagi foyda darajasi oshishi orqali ta'minlanadi.

Rag'batlantiruvchi funktsiya birinchi navbatda bozor narxiga xos bo'lib, ishlab chiqaruvchiga o'z mahsulotlarini foydali sotish imkonini beradi. Eng samarali narxlar yuqori foyda keltiradigan

narxlardir. Amaldagi narxlash mexanizmi yordamida takror ishlab chiqarish jarayonlarini rag‘batlantirish uchun keng imkoniyatlar mavjud.

Ilmiy-texnik taraqqiyotni narxlar orqali rag‘batlantirish muhim ahamiyatga ega. Bu yangi ilg‘or texnologiyalarni, zamonaviyroq texnologiyalarni ishlab chiqish va amalga oshirish, ishlab chiqarish va mehnatni progressiv tashkil etish, mahsulot sifatini oshirish, yangi mahsulotlarni o‘zlashtirish, ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlari va iste‘mol tovarlari turlarini yangilashda o‘z ifodasini topmoqda. Bularning barchasi, o‘z navbatida, mehnat unumdorligini sezilarli darajada oshirishga, material va xom ashyoni tejashga imkon beradi.

Ishlab chiqarish va iste‘molning maqbul tuzilishini rag‘batlantirish narx o‘lchovlari yordamida amalga oshiriladi. Ishlab chiqarish iste‘moli tuzilishini ratsionalizatsiya qilish foydali ta‘sirning foydalanish qiymatiga bir xil yoki har xil darajadagi narxlarni belgilab, bir-birining o‘rnini bosadigan mahsulotlar turlarining tegishli darajasi va narx nisbatlarini shakllantirish orqali amalga oshiriladi.

Aholining shaxsiy iste‘molining maqbul tuzilishini rag‘batlantirish soliq stavkalarini (QQS, aktsiz solig‘i va boshqalar) differentsiatsiyasi, shuningdek, mahsulot tannarxini hisoblashda xom ashyoni baholashning turli usullarini, erkin, shartnomaviy (kontrakt) narxlar tizimini qo‘llash orqali amalga oshiriladi.

Hozirgi vaqtda bozor iqtisodiyoti rivojlanishi sharoitida ichki va tashqi bozorlar uchun raqobatdosh tovarlarni ishlab chiqarishni rag‘batlantirish birinchi darajali vazifa hisoblanadi.

Binobarin, narxning rag‘batlantiruvchi funktsiyasi shundaki, uning darajasi ijtimoiy ishlab chiqarishning progressiv va iqtisodiy shakllari va usullaridan foydalanish va jamiyatning barcha turdagi

resurslaridan eng samarali foydalanish uchun moddiy rag'bat bo'lib xizmat qiladi.

6. Narxning ijtimoiy funktsiyasi shundaki, narxlar yordamida tovar va xizmatlarni iste'mol qilish hajmi tartibga solinadi, milliy daromadni jamg'arma va iste'mol fondlari, aholining turli ijtimoiy guruhlari o'rtasida qayta taqsimlash amalga oshiriladi. Aholining turmush darajasi, yashash minimumi, iste'mol savati va oilaning iste'mol byudjeti narxlar qiymatiga bog'liq, ya'ni. aholining ijtimoiy holati.

Chakana narxlar davlat narxlarini tartibga solish bo'yicha ijtimoiy funktsiyani amalga oshirishda ayniqsa muhim rol o'ynaydi. Ularning tizimi orqali sog'liqni saqlash, ta'lim, ma'rifat, bolalarni tarbiyalash sohasida tovar va xizmatlarni iste'mol qilish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish va aholining ayrim guruhlari va birinchi navbatda, ijtimoiy zaif va kam ta'minlangan fuqarolarning moddiy va turmush darajasini yaada yaxshilash mumkin.

Davlat past narxlar va soliqlar hisobiga turli xil imtiyozlar, grantlar va subsidiyalarni belgilab, ijtimoiy rivojlanish fondlarini shakllantirib, narxlar vositalaridan va boshqa iqtisodiy vositalardan asosan aholining kam ta'minlangan qatlamlarini ijtimoiy himoya qilish uchun foydalanadi.

Muayyan mintaqadagi va umuman mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat bevosita ijtimoiy muammolarning hal qilinishiga bog'liq.

Narxlarning funktsiyalarini ko'rib chiqib, shuni ta'kidlash kerakki, narx, avvalo, mahsulot (tovar va xizmatlar) ishlab chiqarish, ayirboshlash, muomalada bo'lish va sotish sohasidagi iqtisodiy jarayonlarni tartibga soluvchi vosita bo'lib, u doimo iqtisodiy manfaatlarga ta'sir qiladi.

Narxning turli xil funktsiyalari o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjud bo'lib, u ham birlikda, ham qarama-qarshilikda namoyon

bo'ladi. Narxning rag'batlantiruvchi funktsiyasi talab va taklifni muvozanatlash funktsiyasini amalga oshirishga yordam beradi, ya'ni. aholining ayrim guruhlarini ijtimoiy himoya qilish uchun narx-navo vositalaridan foydalangan holda, talabga ega bo'lgan tovarlar ishlab chiqarishni ko'payishiga yordam beradi, shuningdek tovar va xizmatlarni iste'mol qilish hajmini tartibga soluvchi ijtimoiy funktsiya bilan o'zaro ta'sir qiladi.

Narxlarning taqsimlash funktsiyasi ishlab chiqarishning oqilona taqsimlanishiga hissa qo'shadigan, iqtisodiyotning bir tarmog'idan ikkinchisiga kapital oqimini osonlashtiradigan funktsiya bilan o'zaro bog'liq bo'lib, bunda aniq tovarlarga talab oshib boradi va foydaning nisbatan yuqori darajasi shakllanadi.

Narxlarni hisobga olish va o'lchash funktsiyasi ko'pincha boshqa barcha funktsiyalarga zid keladi, chunki bozor sharoitida narxlar tovarlarni ishlab chiqarish va sotish xarajatlaridan sezilarli darajada chetga chiqishi mumkin.

Amalda har xil narx funktsiyalari o'rtasidagi munosabatlar yanada murakkab va xilma-xil bo'lishi mumkin, shuning uchun korxonalarining marketing xizmatlari ushbu masalani o'rganishlari kerak.

Shunday qilib, barcha ko'rib chiqilgan narx funktsiyalari bir-biriga bog'liq va ma'lum bir tovarning alohida olingan narxida emas, balki faqat turli narxlar tizimida namoyon bo'ladi.

14.2. Qishloq xo'jaligi mahsulotlariga narxlar tizimi

Bozor sharoitida narxlar tizimi. Bozor munosabatlarini rivojlantirish amaliyotida bozorni o'rganishning asosiy obyekti bo'lgan narxlarning har xil turlari qo'llaniladi. Bozor sharoitida sotuvchi va xaridor o'rtasidagi munosabatlarni aks ettiruvchi asosiy narxlar (14.1-rasm):

Bozor iqtisodiyotida baholash tizimi

Erkin narx - bu to'g'ridan-to'g'ri bozorda shakllanadigan mahsulotning sotish narxi.

Tartibga solinadigan narx - bu darajasi, dinamikasi va tartibi davlat tomonidan tartibga solinadigan narx.

Ulgurji narxlar - mahsulot ishlab chiqaruvchilar ularni buyurtmachi korxonalariga sotadigan narxlari

Chakana narxlar - bu xaridor kim bo'lishidan qat'i nazar, chakana savdoda tovarlar sotiladigan narxlar

Taqqoslanadigan narxlar - bu mahsulotlarning jismoniy hajmi, oboroti va boshqa taqqoslanadigan ko'rsatkichlar dinamikasini o'lchash uchun ishlatiladigan narxlar.

Xarid qilish narxlari - bu davlat o'z ehtiyojlari uchun qishloq xo'jaligi korxonalaridan mahsulot sotib oladigan narxlar

Kafolatlangan (himoyalangan) narxlar - davlat fondlari uchun mahsulotlar haridlari narxlari

Garov narxlari - garov evaziga mahsulotlar xaridida fiydaniladi

Transfer narxlar - transmilliy korporatsiyalar doirasida mahsulotlarni etkazib berishda qo'llaniladigan narxlar

Barter narxlar - qishloq xo'jalik mahsulotlarini sanoat korxonalarini va tashkilotlar mahsulotlariga ayirboshlashda foydalaniladi

- bepul yoki kelishib olinadigan;
- sozlanishi;
- ulgurji savdo;
- chakana savdo;
- taqqoslanadigan;

- sotib olish.

- Erkin narx - bu to'g'ridan-to'g'ri bozorda shakllanadigan mahsulotning sotish narxi. O'zining mazmuni bo'yicha bepul narx, xaridor o'rtasidagi kelishuvning rasmiy akti bo'lsa ham, shartnoma narxiga o'xshashdir yoki sotuvchi odatda mavjud emas. Erkin yoki kelishilgan narx xaridor va ishlab chiqaruvchining iqtisodiy manfaatlarini hisobga olgan holda belgilanadi. Bozorda erkin narxlar darajasi talab va taklif mexanizmi orqali aniqlanadi. Afsuski, Rossiyada bozor munosabatlariga o'tish davrida talab va taklif o'rtasidagi muvozanatga erishish hali ham imkoni bo'lmagan va oziq-ovqat mahsulotlarida narx sotuvchi va xaridor o'rtasidagi murosani emas, aksincha xaridorning majburiy roziligi bilan sotuvchining ko'rsatmalarini aks ettiradi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda erkin narxlash foyda olish va narxlarni belgilash tartibini tartibga soluvchi amaldagi qonunlar tizimi asosida amalga oshiriladi. Bu asosan aholining iste'mol savatini belgilaydigan tovarlarga tegishli. Narxlarni shakllantirishda davlatning tartibga soluvchi roli erkin narxlash tamoyillariga zid emas.

Tartibga solinadigan narx - bu darajasi, dinamikasi va tartibi davlat tomonidan tartibga solinadigan narx. Rivojlangan mamlakatlarda to'g'ridan-to'g'ri hukumat ta'siri ostida fermer xo'jaliklari tomonidan ishlab chiqariladigan asosiy oziq-ovqat mahsulotlari va qishloq xo'jaligi xom ashyosining narxi shakllanadi. Rossiyada narxlarni tartibga solish tartibi Rossiya Federatsiyasi Prezidentining 1995 yil 28 fevraldagi "Narxlarni (tariflarni) davlat tomonidan tartibga solishni tartibga solish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Farmoni bilan belgilanadi. Ushbu Farmonga muvofiq narxlarni tartibga solish davlat tomonidan ma'lum tovarlarga ma'lum bir muddat uchun qat'iy belgilangan narxlarni belgilaydigan davlat tomonidan amalga oshiriladi. Shu bilan birga, bozor kon'yunkturasini hisobga olgan holda

narxlarning quyi va yuqori chegaralari aniqlandi, rentabellikning marginal darajasini hisobga olgan holda kafolatlangan davlat narxlari tasdiqlandi.

Narxlarni tartibga solishning asosiy usuli - oziq-ovqat mahsulotlariga ma'lum miqdorda savdo belgisini belgilash yoki ba'zi mahsulotlar uchun rentabellik darajasining chegaralarini aniqlash. Narxlarni tartibga solish, shuningdek, ayrim tarmoqlar va ishlab chiqarishga subsidiyalar berish orqali amalga oshiriladi. Hozirgi vaqtda bozor sharoitida narxlarni tartibga solishning iqtisodiy usullari, davlat va nodavlat savdo tizimi orqali davlat zaxiralaridan tovar aralashuvi juda yomon qo'llanilmoqda.

Ulgurji narxlar mahsulot ishlab chiqaruvchilar ularni xaridorlarga sotadigan narxlari, shuningdek tovarlarning ulgurji savdosi bilan shug'ullanadigan tashkilotlar tomonidan taqdim etiladi. Ulgurji narxlar - ulgurji firmalar korxonalar va chakana savdo korxonalariga katta miqdordagi tovarlarni sotadigan narxlar.

- ulgurji narxni shakllantirishda ular ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot birligi uchun tijorat xarajatlari miqdorini belgilaydilar, shuningdek sotish shartlari va imkoniyatlariga qarab tegishli foyda miqdorini belgilaydilar. Raqobat - bozor iqtisodiyoti sharoitida ulgurji narxlarni belgilashning cheklovchi omili. Raqobat bo'lmagan taqdirda ulgurji narxni shakllantirish funktsiyalari ma'lum darajada davlat tomonidan bajarilishi kerak. Bu, avvalambor, energiya, transport, aloqa uchun ulgurji narxlarni belgilashga tegishli.

Chakana narxlar - bu xaridor kim bo'lishidan qat'i nazar, chakana savdoda tovarlar sotiladigan narxlar. Chakana narxlar ulgurji narxlarga, shuningdek korxonalar va chakana sotuvchilar tomonidan tovarlarni sotib olish narxlariga asoslanadi. Ulgurji narxlarga chakana savdogarlar savdo puli yoki marjini qo'shadilar, shu sababli tarqatish xarajatlari qoplanadi va ma'lum foyda ta'minlanadi. Savdo chegaralarining o'lchamlari chakana savdo

korxonalari tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi, ayrim oziq-ovqat mahsulotlari bundan mustasno, ular uchun savdo chegaralari mahalliy hokimiyat tomonidan tartibga solinadi. Savdo marjalari bo'yicha chakana sotuvchidan oshmaydigan cheklovlar mavjud. Savdo chegarasi qo'shimcha qiymat solig'ini o'z ichiga oladi.

Taqqoslanadigan narxlar - bu mahsulotlarning jismoniy hajmi, oboroti va boshqa taqqoslanadigan ko'rsatkichlar dinamikasini o'lchash uchun ishlatiladigan narxlar. Taqqoslanadigan yoki doimiy narxlar taqqoslanadigan qiymat ko'rsatkichlari dinamikasiga narx o'zgarishini ta'sirini yo'q qiladi. 1994 yilgacha 1983 yilda qishloq xo'jaligida taqqoslanadigan narxlar ishlatilgan. Qiyoslanadigan narxlardan foydalanish, ayniqsa, inflyatsiya va narxlarning uzluksiz o'sishi sharoitida ijtimoiy ishlab chiqarish, savdo va tovarlarni iste'mol qilishning obyektiv ko'rinishini olishga imkon beradi (14.1-jadval).

Xarid qilish narxlari - bu davlat o'z ehtiyojlari uchun qishloq xo'jaligi korxonalaridan mahsulot sotib oladigan narxlar.

Federal fondga mahsulot sotib olayotganda qishloq xo'jaligi mahsulotlariga kafolatlangan yoki himoya narxlari qo'llaniladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ushbu narxlar bilan bir qatorda narxlar keng qo'llaniladi:

- dunyo;
- Asosiy;
- ma'lumotnoma;
- o'tkazish;
- garov.

Jahon narxlari import yoki eksport bo'yicha tovarlarni sotib olish uchun ishlatiladi. Ular dunyoning etakchi ishlab chiqaruvchilari va mahsulot yetkazib beruvchilarining narxlari bo'yicha boshqariladi.

Asosiy - dastlabki bitimlarda boshlang'ich sifatida ishlatiladi va chegirmalar va qo'shimcha to'lovlar yordamida sozlanishi mumkin.

14.1-jadval. Qishloq xo'jalik mahsulotlarining narxlar o'zgarishi

Mahsulotlar nomlanishi	2019 y. 5 may h.	2020 y. 1 dekabr h.	% da o'sishi
Bug'doy uni	4900	5500	10190
Mol go'shti	42000	50000	7907 .
Qo'y go'shti	45000	52400	10694
Shakar	5500	7500	5566
Kungaboqar yog'i	12500	15000	26833
Kartoshka	4500	3652	31516
Gruch	12000	10000	44436
Tovuq go'shti	20000	24000	138110
Pamidor	6000	8000	61516
Piyoz	1450	1569	71695
Olma	15000	8000	81837
Sut	4000	5000	29633
Tuxum 1 ming dona	7000000	8322000	

Ma'lumotnoma - o'tgan davr uchun amalda tuzilgan bitimlar yoki ushbu mahsulotlarning boshqa yetkazib beruvchilari uchun narxlar darajasini aks ettiradi.

Transfer narxlari - bu xalqaro uyushmalar, firmalar, kompaniyalar va transmilliy korporatsiyalar doirasida tovar va xizmatlar ta'minotini tartibga solish uchun ishlatiladigan narxlarning bir turi. Transfer narxlarini qo'llash doirasi yarim tayyor mahsulotlar, yig'ilishlar, ehtiyot qismlar, butlovchi qismlarni yetkazib berishga qadar kengayadi.

Raqobatbardosh bozorni shakllantirish jarayonida "narxlarni kamsitish" va "narxlarga aralashish" tushunchalari mavjud. Narxlarni kamsitish - bu bir xil tovarlar iste'molchilarning har xil guruhlariga har xil narxlarda sotilganda narx siyosatidagi

monopoliyaviy diktatning bir shakli. Narxlarga aralashish - bu davlatlar mahsulotlarining bir qismini sotib olish.

Narxlar aralashuvi - bu mahalliy ishlab chiqaruvchilar uchun o'ziga xos mahsulot ishlab chiqarish foydasiz bo'lib qolganda narxlarning past darajaga tushishini oldini olish maqsadida davlat tomonidan bozorda mahsulotlarning bir qismini sotib olish.

Mavsumiy narxlar harakati. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining xususiyatlari narx munosabatlarining rivojlanishiga o'z vaqtida iz qoldiradi. O'simlik yetishtirishning ayrim turlarini sotishda narx farqlari ma'lum davrlarda ma'lum talab va taklif bilan tavsiflanadi. Binobarin, mavsumiy narxlar harakati mavjud. Shunday qilib, oq karamga bo'lgan talab hozirgi ishlab chiqarish hisobiga (iyul-oktyabr) ham, uni saqlash fondlari hisobidan ham (oktyabr-may) qondirilishi mumkin. Shu munosabat bilan narxlarning mavsumiy dinamikasi quyidagicha:

Bunday holat nafaqat vaqti-vaqti bilan yetkazib beriladigan mahsulotlar uchun, balki yil davomida har xil ishlab chiqarish xarajatlari bo'lgan mahsulotlar uchun ham xosdir. Masalan, sut mahsulotlari narxi ishlab chiqarish davriga qarab har xil darajada o'zgarib turadi: ular qishda eng yuqori, yozda esa nisbatan past.

Narxlarning tsiklik dinamikasi. Mavsumiy omillar bilan bir qatorda qishloq xo'jaligi mahsulotlari narxlarining teng bo'lmagan dinamikasiga tsikl yoki tasodif sabab bo'lishi mumkin. Tsiklik tsikl dinamikasi - bu tsikl uzunligi bir yildan ortiq bo'lgan davriy ravishda takrorlanadigan narxlar harakati. Bunga quyidagi sabablar sabab bo'lishi mumkin:

- bir martalik katta sarmoyalarga ehtiyoj. Qishloq xo'jaligi sohasida bu avtomashinalarni sotib olish, binolarni qurish, ko'p yillik ekinlardan foydalanishda kuzatiladi. Yangi ishlab chiqarishga yo'nalish yoki ixtisoslashuvning o'zgarishi ma'lum bir mahsulotni bozorda yetarli darajada yetkazib berilishiga va uning narxining o'zgarishiga olib keladi;

- narxlar o'zgarishi natijasida taklifning o'zgarishi. Bunga tashqi ta'sirlar natijasida yuzaga keladigan muvozanat, shuningdek tovar ishlab chiqaruvchilar narxlarining o'zgarishi natijasida erishiladi. Bundan tashqari, ta'minotning o'zgarishi uchun zarur shartlar qisqa, o'rta va uzoq muddatli narx o'zgarishiga tovar yetkazib berishning boshqa reaksiyasi bo'lishi mumkin;

- bozor kon'yunkturasi tufayli qishloq xo'jaligi sohasidagi narxlarning o'zgarishi. Ishlab chiqarishning boshqa sohalari bilan taqqoslaganda qishloq xo'jaligi sektori bozorning kon'yunktura ta'siriga kam ta'sir ko'rsatadi. Oziq-ovqat mahsulotlariga talab boshqa tovar va xizmat turlariga qaraganda sekinroq pasayib bormoqda. Qishloq xo'jaligi sohasi, qoida tariqasida, narxlarni o'zgartirish orqali bozor tebranishlariga moslashadi.

Qishloq xo'jaligi narxlarining tasodifiy tebranishlari tabiiy sharoitlar ta'sirida qishloq xo'jaligi mahsulotlari taklifining o'zgarishi natijasida paydo bo'ladi. O'simliklar hosildorligining o'zgarishi mahsulotlarning asosiy turlarini yetkazib berish narxining o'zgarishiga olib keladi.

3. Bozor sharoitida narxlarni yaxshilash

Narxlarni shakllantirishning maqsadlari va tamoyillari. Agrosanoat majmuasini rivojlantirishga davlat ta'sirining narxlash va moliyaviy-kredit siyosati quyidagi muhim vazifalarni hal etishga qaratilgan bo'lishi kerak:

- mamlakatning oziq-ovqat mahsulotlari bilan o'zini o'zi ta'minlashini rag'batlantirish va davlatning oziq-ovqat xavfsizligiga erishish;

- qishloq xo'jaligi va sanoat o'rtasidagi teng munosabatlarga erishish;

- agrosanoat kompleksining birinchi va uchinchi sohalaridagi monopoliyalar qishloq xo'jaligiga salbiy ta'sirini kamaytirish (16-jadval);

- qishloq ishlab chiqaruvchilarining daromadlarini kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni taʼminlaydigan darajada qoʻllab-quvvatlash;

- ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlaridan foydalanishni ragʻbatlantirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, mehnat unumdorligini oshirish;

- davlat ichida yagona iqtisodiy makonni shakllantirish, yaqin va uzoq chet el bozoriga chiqish.

Narxlar va moliyaviy-kredit mexanizmlarining oʻzaro chambarchas bogʻliqligi zarur, chunki ularning kombinatsiyasigina qishloq xoʻjaligi ishlab chiqaruvchilarini normal faoliyat va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish uchun zarur daromad bilan taʼminlashi mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida narx munosabatlari quyidagi tamoyillarga asoslanishi kerak (14.2-rasm).

- erkin narxlarni narxlarni davlat tomonidan tartibga solish bilan birlashtirish;

- talab va taklif taʼsirida muvozanatli narxlarning shakllanishi;

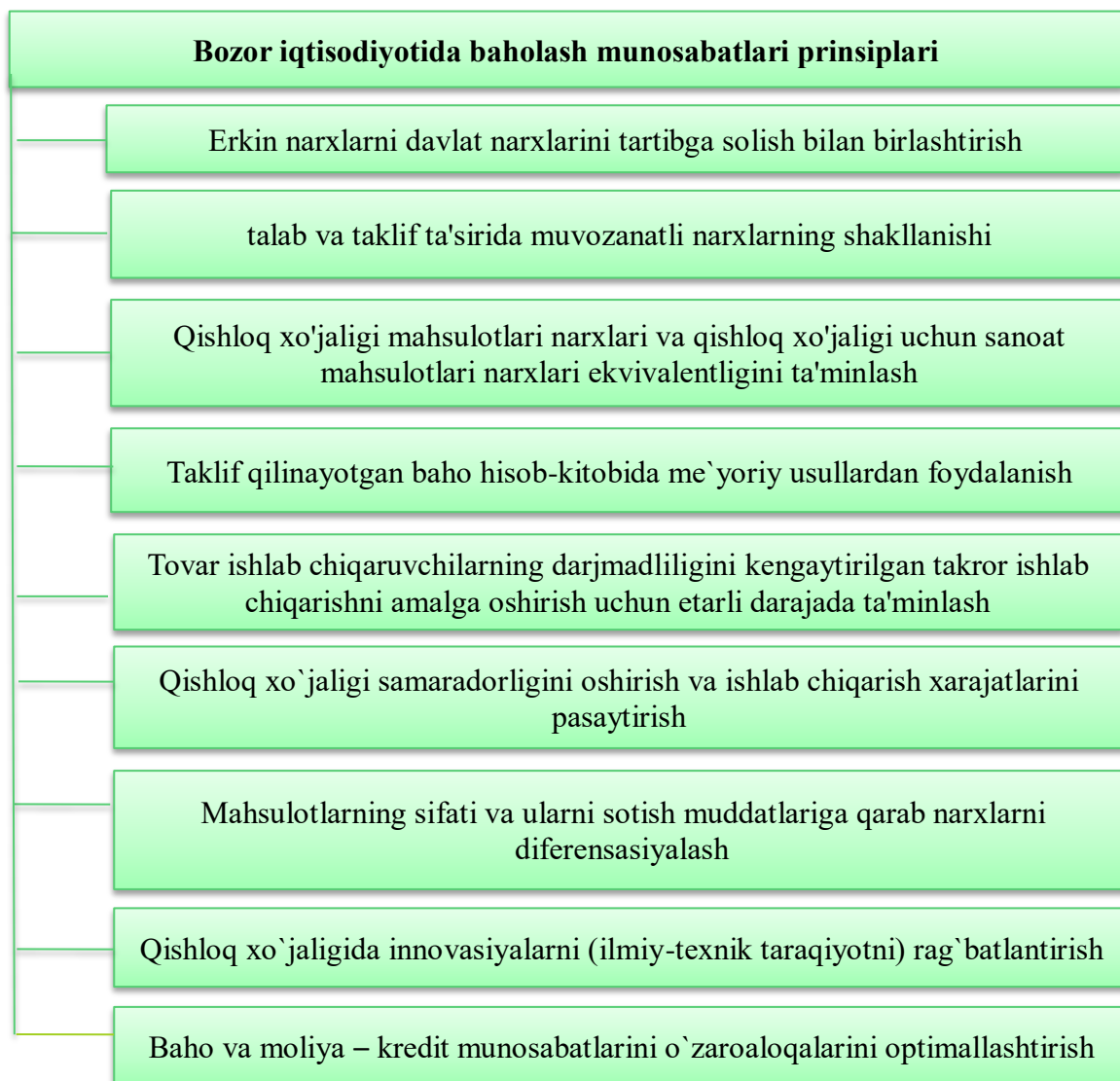
- taklif narxini hisoblashda me'yoriy usullardan foydalanish;

- tovar ishlab chiqaruvchilarning rentabelligini taʼminlash;

- ilmiy-texnik taraqqiyotni ragʻbatlantirish;

- qishloq xoʻjaligi samaradorligini oshirish va mahsulot tannarxini pasaytirish;

- narxlar va moliyaviy-kredit munosabatlari oʻrtasidagi munosabatlarni optimallashtirish.

14.2-rasm. Bozor iqtisodiyotida baholash munosabatlari prinsiplari

Bozor iqtisodiyotining muhim tamoyillaridan biri bu muvozanatli narxlarni shakllantirishdir. Ularning darajasi har bir mahsulot turiga bo'lgan talab va taklifning tasodifiga qarab belgilanadi. Bunday holda, narxlar bir vaqtning o'zida uni ishlab chiqarishning ijtimoiy zaruriy xarajatlarini ifodalaydi. Biroq, amalda bunday to'liq yozishmalar mavjud emas va u faqat moyillik sifatida namoyon bo'ladi. Bu bir-biriga bog'liq bo'lgan bir qator omillarning ta'siriga bog'liq: monopoliyalarning mavjudligi va sof raqobatning yo'qligi, inflyatsiya ta'siri va boshqalar.

Qishloq xo'jaligida ijara omillari va qishloq xo'jaligi mahsulotlarining asosiy turlariga nisbatan talabning nisbatan past elastikligi ham mavjud bo'lib, ular muvozanat narxlari ta'sir doirasini toraytiradi.

Qishloq xo'jaligi sohasida narxlarni erkin belgilash imkoniyatlari cheklangan va boshqa sohalarga qaraganda davlat tomonidan tartibga solishning ahamiyati katta bo'lishi kerak. O'z-o'zidan paydo bo'lgan bozor asosida sanoatning ortiqcha mahsuloti narxlarining taqsimlanishi ba'zi tarmoqlarda normal takror ishlab chiqarish asoslarini buzadi, boshqalarida turg'unlikni keltirib chiqaradi. Narx munosabatlari mahsulot ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan moddiy-texnika resurslarini sotib olishdan to mahsulotni yakuniy sotishigacha bo'lgan barcha takror ishlab chiqarish jarayoni tizimida ko'rib chiqilishi kerak. Ushbu jarayon davomida daromadlarni taqsimlash butun zanjir bo'ylab amalga oshiriladi. Yakuniy mahsulotni yaratish ishtirokchilari o'rtasida narxlar tarkibidagi xarajatlar va foydaning ulushi o'rtasidagi teskari bog'liqlik o'sib bormoqda. Bu, ayniqsa, xarajatlar jihatidan eng yuqori ulushga ega bo'lgan qishloq xo'jaligiga ta'sir qiladi, ammo umumiy foyda bo'yicha nisbatan kichik ulushga ega.

Xarajatlar va narxlar tizimi ularning agrosanoat majmuasida shakllanishining quyidagi bosqichlarida ko'rib chiqiladi:

- qishloq xo'jaligida iste'mol qilinadigan moddiy-texnik resurslar va xizmatlarni sotib olish bosqichida;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotish bosqichida;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashda;
- savdoda.

Hozirgi vaqtda moddiy-texnika resurslari narxlari qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotib olish xarajatlarining asosiy qismini tashkil etadi. Ular narxining yarmidan ko'pini tashkil qiladi. Vazifa qishloq uchun sanoat ishlab chiqarish vositalarining narxlarini

belgilashda qat'iy cheklovlarni kiritish emas, birinchi bosqichda ularning o'sishini cheklash, so'ngra asta-sekin narxlar paritetiga o'tish.

Narxlarni aniqlash usullari. Amalda bozor sharoitida tovarlar va xizmatlarga narx belgilashning bir necha usullari mavjud (47-rasm):

- narxlarni o'rtacha xarajatlar va foyda darajasida belgilash;
- tengsizlikni ta'minlash va maqsadli foyda olish;
- tovarlarning real qiymatiga qarab narxlarni belgilash;
- narxlarni o'rtacha joriy narxlar darajasiga qarab belgilash.

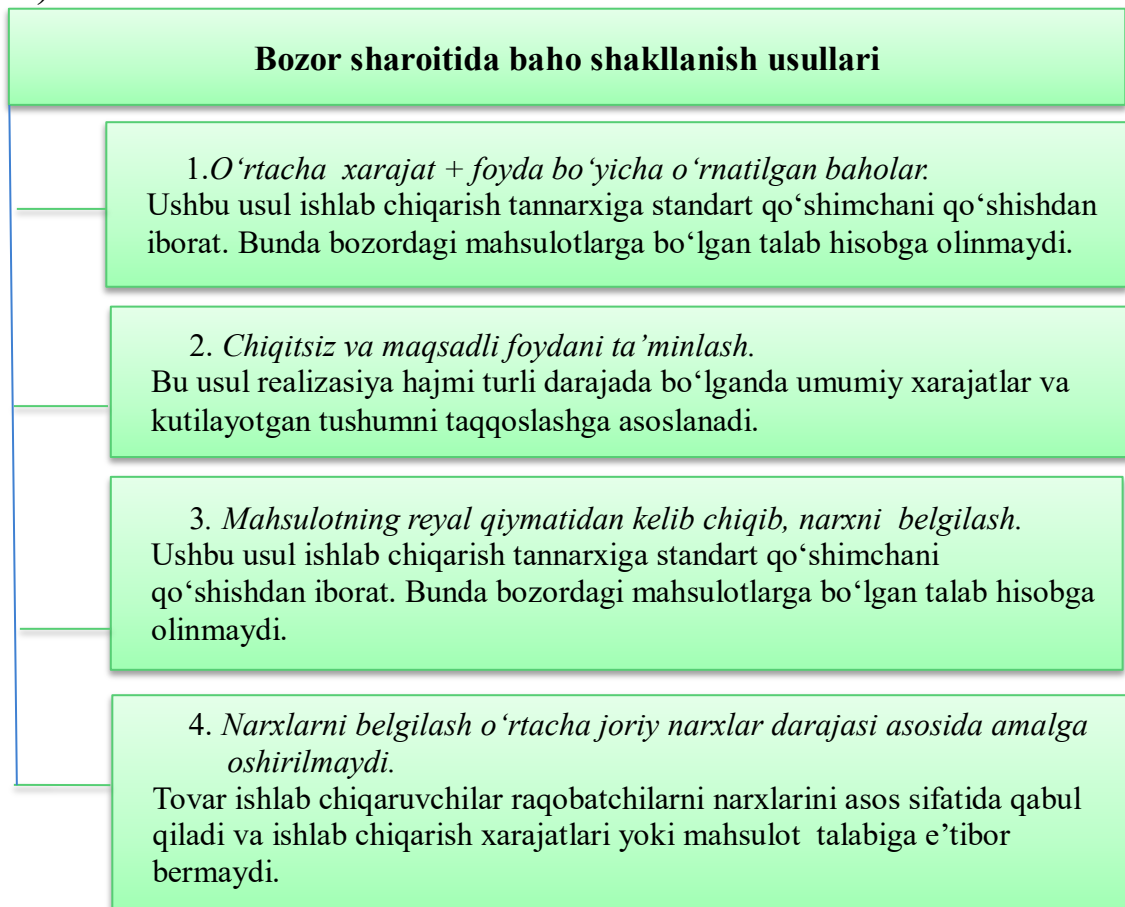
Narxlarni belgilashning eng oson usuli bu tovarlarning tannarxiga ma'lum, standart narxlarni olishdir. Narxning kattaligi mahsulot turiga qarab keng farq qiladi. Ushbu usulning zararli tomoni shundaki, ishlab chiqaruvchilar asosan ishlab chiqarish xarajatlari bilan shug'ullanadilar va bozordagi tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talabni hisobga olmaydilar.

Daromadsizlikni ta'minlash va foyda olishni hisobga olgan holda narxlarni hisoblash metodologiyasi sotishning turli darajalarida jami xarajatlarni (doimiy va o'zgaruvchan) va kutilayotgan daromadlarni taqqoslashga asoslangan. Shu bilan birga, tovarlarni ishlab chiqarish hajmi va narxining bunday kombinatsiyasi o'rnatiladi, bu esa korxonaning zarur foydasini olishni ta'minlaydi.

Mahsulotning haqiqiy qiymatiga qarab narxni belgilashning asosiy omili ishlab chiqarish xarajatlari emas, balki xaridorlarning mahsulot uchun ma'lum bir narxga bo'lgan munosabati. Buning uchun xaridorga ta'sir o'tkazishning maxsus usullaridan foydalaning va iste'molchilarning xulq-atvori modeli bo'yicha tegishli tadqiqotlar olib boriladi va xaridorga ta'sir o'tkazishning maxsus usullaridan foydalaniladi.

Narxlar o'rtacha joriy narxlar darajasiga asoslangan holda, tovar ishlab chiqaruvchi raqobatchilar narxini asos qilib oladi va

o‘z xarajatlari yoki tovarlar va xizmatlarga bo‘lgan talabga kam e‘tibor beradi. Bunday holda, bozordagi narxlar mahsulotlarning katta qismini yetkazib beradigan yetakchiga asoslangan (14.3. rasm).

14.3. rasm. Bozor sharoitida baho shakllanish usullari

Qishloq xo‘jaligini moddiy-texnika resurslari bilan ta‘minlashda narxlarni tartibga solish va iqtisodiy rag‘batlantirish asosida ham, tashkiliy o‘zgarishlar asosida ham xizmatlar ko‘rsatish maqsadga muvofiqdir. Savdo va vositachilik tashkilotlarining ustama qo‘shimchalari ishlab chiqarish vositalarining narxini 25-50 foizga yoki undan ko‘proqga oshirganligi sababli, ushbu qo‘shimchalarning maksimal darajasini belgilash, shu bilan birga ulardan qo‘shilgan qiymat solig‘i bundan mustasno va tovar aylanmasining haqiqiy xarajatlariga qarab ishlab chiqarish vositalari turlari bo‘yicha markirovkalarni farqlash zarur. Uskunani yetkazib beruvchilar buning uchun to‘lovni

iste'molchilarga sotgandan keyingina olishlari kerak, bu esa oldindan to'lovni bekor qilishni talab qiladi.

Qishloq xo'jaligi narxlari ishlab chiqarishni rivojlantirish va qishloq ishlab chiqaruvchilarining rentabelligini qo'llab-quvvatlash uchun mo'ljallangan. Qishloq ishlab chiqaruvchilarining o'z mahsulotlarini talab va taklif nisbati bilan belgilanadigan narxlarda sotish huquqiga asoslanishi kerak.

Qishloq xo'jaligida narx belgilash mexanizmi. Narxlar mexanizmi yaxlit tizimni aks ettirishi kerak. Uning asosiy elementlaridan biri bu nisbatan yomon tabiiy va iqtisodiy sharoitlarda ishlaydigan qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarini ta'minlaydigan maqsadli narxlarni hisoblash, nafaqat oddiy takror ishlab chiqarishni, balki ishlab chiqarishni kengaytirishni ham amalga oshirish uchun yetarli daromad.

Maqsadli narxlar asosida kafolatlangan (himoya), garov, maqsadli (tavsiya etilgan), chegara (bojxona tariflarini aniqlash uchun) narxlar ishlab chiqilishi mumkin. Federal va kafolatlangan fondlarga mahsulot sotib olayotganda, bozor narxlari kafolatlanganidan past bo'lgan hollarda qo'shimcha to'lovlar miqdorini belgilashda kafolatlangan (himoya) narxlar qo'llanilishi kerak. Himoya narxlari darajasi mahalliy byudjetlar hisobidan oshirilishi mumkin.

Qishloq tovar ishlab chiqaruvchilarini ma'lum kvotalar doirasida kafolatlangan (himoya) narxlarni qo'llash orqali qo'llab-quvvatlash maqsadga muvofiqdir. Ushbu kvotalarning hajmi har yili mahsulot turiga qarab farqlanib belgilanishi kerak. Ishlab chiqarish o'sishini rag'batlantirish uchun kvotalar hajmidan oshib ketadigan va sotilmagan asosiy turdagi mahsulotlarning ortiqcha qismini davlat tomonidan kafolatlanganidan bir oz pastroq narxlarda sotib olish kerak.

Kafolatlangan (himoya) narxlar bilan bir qatorda, garov narxlaridan foydalangan holda garov operatsiyalari tizimi

qo‘llanilishi kerak. Ular birinchi navbatda don, moyli urug‘lar, zig‘ir tolasi, jun uchun qo‘llanilishi kerak.

Kvotalar chegarasidagi garov narxlari mahsulotlar garovga qo‘yilgan paytdagi kafolatlangan (himoya) narxlar darajasida yoki 5-10 foizga pastroq bo‘lishi kerak. Shu bilan birga, mahsulotni ularning garovi bilan saqlash uchun to‘lovlarning minimal stavkalarini aniqlash kerak.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash bosqichidagi narxlar tizimi asosan mintaqaviy xarakterga ega bo‘lishi va qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash korxonalarini (kooperatsiya, aksionerlik jamiyatlari, shartnomalar tizimi va hk) birlashtirishning tashkiliy tuzilishi bilan belgilanishi kerak.

Savdo bosqichida yakuniy mahsulotlarga narxlarni belgilashga talab va taklif narxini belgilaydigan bozorning bosqichma-bosqich shakllanishi yordam beradi. Biroq, chakana narxlarning asossiz oshirib yuborilishiga qarshi turish uchun bir qator iqtisodiy choralar ko‘rish kerak. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini sotib olish narxiga yoki qayta ishlash korxonalarining ulgurji narxiga nisbatan yakuniy mahsulot turlari bo‘yicha vositachilik va savdo marjalarining maksimal hajmini belgilash maqsadga muvofiqdir. Bu vositachilar sonini qisqartirishga, mahsulot ishlab chiqarish, qayta ishlash va sotishning taxminan teng rentabelligini ta‘minlashga, savdo tashkilotlari tomonidan oziq-ovqat mahsulotlarini sotish hajmini oshirishga va natijada aholining samarali talabini oshirishga imkon beradi.

Nazorat savollari

1. Tovar ishlab chiqaruvchilar resurslarini taqsimlashda narxlarning o‘rni qanday?
2. Bozor sharoitida narxlarning asosiy funktsiyalarini sanab o‘ting.
3. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining narxlari tizimini tavsiflab bering.

4. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga narxlarning mavsumiy o‘zgarishlari qanday?
5. Qanday sabablar siklik dinamikaga ta‘sir qiladi narxlar?
6. Agrosanoat majmuasini rivojlantirishga davlat ta‘sirining narxlash va moliyaviy-kredit siyosatining asosiy vazifalarini ayting.
7. Narxlar nomutanosibliqi nima va u qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish samaradorligiga qanday ta‘sir qiladi?
8. Bozor sharoitida narxlar munosabatlarining tamoyillarini sanab o‘ting.
9. Bozor sharoitida qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga narx belgilash usullarini aytib bering.
10. Qishloq xo‘jaligida narx belgilash mexanizmi qanday?

15-MAVZU. QISHLOQ XO‘JALIGI ISHLAB CHIQUARISHI IQTISODIY SAMARADORLIGI

Reja:

15.1. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi iqtisodiy samaradorligi mohiyati

15.2. Iqtisodiy samaradorlikni aniqlash me‘zonlari va metodikasi

15.3. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi iqtisodiy samaradorligini oshirishning asosiy yo‘nalishlari.

Tayanch tushuncha va iboralar: samara, iqtisodiy samaradorlik, ishlab chiqarish tannarxi,

15.1. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi iqtisodiy samaradorligi mohiyati

Ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi tushunchasi. Har qanday jamiyat iqtisodiy taraqqiyotining asosini - ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirish tashkil etadi. Iqtisodiy tizimda ishlab chiqarish samaradorligining o‘ziga xos mazmuni quyidagilar bilan belgilanadi:

- ishlab chiqarishning ijtimoiy shakli;
- ishlab chiqarishning maqsadli yo‘nalishi;
- ushbu tizimga xos bo‘lgan ishlab chiqarish omillari va natijalarining o‘ziga xosligi.

Mavjud resurslardan oqilona foydalanish bilan ijtimoiy va iqtisodiy ehtiyojlarni to‘liq qondirish samaradorlikning eng yuqori mezonidir.

Iqtisodiy va ijtimoiy-iqtisodiy ishlab chiqarish samaradorligi bir-biridan farqlanadi. Ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik - bu

yaratilayotgan mahsulot hisobiga aholining ehtiyojlarini qondirish darajasi hisoblanadi. Shuningdek, u aholining turmush darajasini oshirish, mehnat sharoitlarini yaxshilash, odamning bo'sh vaqtini ko'paytirish va h.k. Ishlab chiqarish samaradorligining iqtisodiy va ijtimoiy jihatlarini bir-biriga qarama-qarshi bo'lmasligi zarur. Ular organik birlikdana namoyon bo'ladi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining samaradorligi bu murakkab iqtisodiy kategoriya hisoblanadi. U ijtimoiy ishlab chiqarishning muhim jihatlaridan biri bo'lgan - natijaviylikni aks ettiradi. Yakuniy natijani tavsiflashda samara va iqtisodiy samaradorlik tushunchalarini farqlay olish zarur.

***Samara** – bu qishloq xo'jaligida amalga oshirilgan muayyan chora-tadbirlar natijasidir. Demak, o'g'itlardan foydalanish samarasi qo'shimcha hosil olish ko'rinishida ifodalanadi. Biroq, olingan samara o'g'itlardan foydalanish foydaliligi to'g'risida tasavvurni bermaydi. Muayyan tadbirlarning maqsadga muvofiqligini faqat bitta samara bilan baholash yetarli emas. Bu savolga to'liqroq javobni ishlab chiqarish natijalarini moddiy va pul mablag'lari xarajatlari bilan taqqoslaganda iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichi bilan beriladi.*

Iqtisodiy samaradorlik ishlab chiqarish vositalari va jonli mehnatdan foydalanishning yakuniy foydali samarasini, boshqacha qilib aytganda, jami qo'yilmalarning natijasini ko'rsatadi. Qishloq xo'jaligida bu jonli va moddiy mehnatning eng kam xarajati evaziga har bir maydon uchun maksimal mahsulot miqdorini olish hisoblanadi.

Iqtisodiy samaradorlik mezonlari qishloq xo'jaligida amalga oshiriladigan ayrim tadbirlarni baholash sifatida namoyon bo'ladi. Butun milliy iqtisodiyotning iqtisodiy samaradorligining mezonlari

aholi jon boshiga to'g'ri keladigan milliy daromad hajmi hisoblanadi. Milliy daromad nafaqat odamlarning ehtiyojlarini qondirish, balki ishlab chiqarishni yanada kengaytirish va takomillashtirishni manbai ham hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligida samaradorlik mezoni jonli va moddiylashtirilgan minimal mehnat sarflari bilan sof mahsulotni (yalpi daromad) ko'paytirish hisoblanadi. Bunga yer, moddiy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish orqali erishiladi.

Iqtisodiy samaradorlik turlari. Ishlab chiqarish natijalarini xarajatlar bilan o'lchash uchun quyidagi iqtisodiy samaradorlik turlaridan foydalaniladi (15.1-rasm).

15.1-rasm. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida iqtisodiy samaradorlik turlari

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining milliy iqtisodiy samaradorligi aholining oziq-ovqat mahsulotlariga, sanoatning xom ashyoga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirish, shuningdek sanoatning milliy iqtisodiy muammolarni hal qilishga qo‘shgan moliyaviy hissasi nuqtai nazaridan baholanadi. Tarmoq samaradorligi qishloq xo‘jaligida iste‘mol qilinadigan resurs salohiyati va resurslaridan foydalanish samaradorligini aks ettiradi. Boshqa samaradorlik turlari tarmoqqa o‘xshaydi, ammo olingan samarani resurslar yoki xarajatlar bilan taqqoslash orqali ishlab chiqarishni tashkil etishning turli shakllari, xo‘jaliklararo birliklar, ayrim turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish va qishloq xo‘jaligida olib boriladigan tadbirlar samaradorligini tavsiflaydi.

Ushbu samaradorlikning barcha turlari bir-biri bilan chambarchas bog‘liqdir. Umuman qishloq xo‘jaligidagi yakuniy iqtisodiy samara barcha resurslardan oqilona foydalanishga, tejamkorlik uchun muntazam tizimli tadbirlarni amalga oshirishga, ishlab chiqarish tannarxini pasaytirishga va mehnat unumdorligini oshirishga bog‘liqdir.

Hozirgi vaqtda davlatning qishloq xo‘jaligiga sarflanadigan xarajatlarning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi (1,68 foiz) Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotiga (IHTT) kirmaydigan (0,62 foiz), o‘rtacha darajadagi daromadli davlatlarga nisbatan qariyb uch baravar va IHTTga a‘zo mamlakatlarga (0,17) nisbatan o‘n baravar ko‘pdir.

Shunga qaramasdan, qishloq xo‘jaligida samaradorlik va raqobatbardoshlik hamda ishlab chiqaruvchilarning daromadlari nisbatan pastligicha qolmoqda.

Sohani davlat tomonidan moliyalashtirishning asosiy qismi bevosita irrigatsiya uchun sarflanadi (63 foiz) hamda asosan paxta va boshhoqli don yetishtirishni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan. Byudjet mablag‘larining katta qismi nasos stantsiyalarining elektr energiyasini qoplash uchun sarflanadi, oqibatda mavjud irrigatsiya

va drenaj tizimlarini ekspluatatsiya qilish va saqlash, ularni rivojlantirish va modernizatsiya qilish xarajatlari to'liq qoplanmayapti.

Hozirgi vaqtda umumiy xizmatlarni qo'llab-quvvatlashning katta qismi davlat byudjetida «boshqalar» xarajat moddasi sifatida aks etadi, bu esa sohada davlat xarajatlarining strategik rejalashtirilishi yo'qligidan dalolat beradi. Byudjet tizimida sohani qo'llab-quvvatlash uchun xalqaro moliyaviy va kredit dasturlari (3,5 mlrd AQSh dollardan ortiq) va davlatning yirik investitsiya dasturlari yoki strategik rejalashtirish jarayonlari o'rtasida aloqa mavjud emas.

Qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun quyidagi yo'nalishlardagi davlat dasturlari va xizmatlariga ajratilayotgan byudjet mablag'lari miqdorini qayta ko'rib chiqish hamda moliyalash tizimini takomillashtirish lozim bo'ladi:

atrof-muhitni muhofaza qilish, tuproq unumdorligini oshirish va suv tejevchi texnologiyalarni joriy etish;

oziq-ovqat mahsulotlari xavfsizligi, hayvonlar kasalliklariga qarshi kurash, veterinariya va fitosanitariya xizmatlari;

birlashmalarning turli shakllarini qo'llab-quvvatlash (kooperativlar, klasterlar, ishlab chiqarish birlashmalari);

statistik ma'lumotlarni yig'ish va agrar bozorlar monitoringini yuritish tizimini takomillashtirish, bozor va transport-logistika infratuzilmasini rivojlantirish;

qishloq xo'jaligi sohasidagi amaliy tadqiqotlar va izlanishlar, ta'lim va bilimlarni tarqatish tizimini rivojlantirish.

Mazkur yo'nalishning asosiy maqsadi agrar siyosatning yangi ustuvor yo'nalishlariga muvofiq asosiy davlat xizmatlarini ko'rsatish va tarkibiy o'zgarishlar dasturlarini amalga oshirishga yo'naltiriladigan qishloq xo'jaligiga ajratilayotgan davlat moliyaviy resurslarini bosqichma-bosqich qayta taqsimlash orqali mablag'lardan foydalanish samaradorligini oshirish hisoblanadi.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilanadi⁴⁹:

- qishloq xo‘jaligini moliyalashtirish uchun xarajatlar taqsimotini qayta ko‘rib chiqib, ilmiy-tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlari va qishloq xo‘jaligi bilimlarini tarqatish tizimi, axborot va maslahat xizmatlari uchun ajratiladigan mablag‘lar hajmini oshirish;

- qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat tarmog‘i bilan bog‘liq bo‘lgan barcha byudjetdan tashqari jamg‘armalar faoliyatini to‘liq auditdan o‘tkazish va ko‘rsatilayotgan xizmatlarni xususiy sektorga berish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqish;

- o‘rta muddatli byudjet dasturlarini samarali amalga oshirish maqsadida xalqaro texnik ko‘mak mablag‘laridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish bo‘yicha dasturlarni joriy etish;

- qishloq xo‘jaligi sohasida soliqqa tortish tizimini chuqur tahlil qilish va qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilarga soliq yukini kamaytirish bo‘yicha aniq chora-tadbirlarni ishlab chiqish.

Iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlari. Qishloq xo‘jaligining iqtisodiy samaradorligini baholash uchun ishlab chiqarish jarayoniga turli omillarning ta‘sirini aks ettiruvchi aniq ko‘rsatkichlar zarur. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish samaradorligini baholashda uning yakuniy natijalarga ta‘sir qiluvchi xususiyatlarini hisobga olish kerak. Faqatgina tizimli yondashuvgina qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligini oshirishning asosiy yo‘nalishlari to‘g‘risida har tomonlama tahlil qilish va ishonchli xulosalar chiqarishga imkon beradi.

---

⁴⁹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmon i. Manba: www.lex.uz.

15.1-jadval. O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasini amalga oshirish natijasida iqtisodiy samaradorlikni oshirish ko‘rsatkichlari⁵⁰

T/r	Ko‘rsatkichlar nomi	Asos (2018 y.)	2021 yilga maqsad	2025 yilga maqsad	2030 yilga maqsad
1.1	Boshoqli donning o‘rtacha hosildorligini oshirish	43 s/ga	60 s/ga	70 s/ga	75 s/ga
1.2	Sigirlarning o‘rtacha sut mahsuldorligini oshirish	2 320 kg/bosh	2 700 kg/bosh	3 100 kg/bosh	3 500 kg/bosh
1.3	Umumiy ekin maydonlari tarkibida ozuqa ekinlari maydonlari ulushi	7 %	10 %	12 %	15 %

15.2. Iqtisodiy samaradorlikni aniqlash me‘zonlari va metodikasi

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligi tabiiy va xarajat ko‘rsatkichlari tizimi bilan tavsiflanadi. Dastlabki tabiiy ko‘rsatkichlar: qishloq xo‘jaligi ekinlarining hosildorligi va qishloq xo‘jalik hayvonlarining mahsuldorligiga bo‘linadi. Shorva mollarinig yuqori mahsuldorlik darajasiga erishish va ularni oshirish qishloq xo‘jaligining asosiy vazifasi sifatida belgilanadi. Shuningdek, hosildorlikning hajmi boshqa ko‘rsatkichlarning hajmiga bevosita ta‘sir qiladi.

Biroq, tabiiy ko‘rsatkichlar erishilgan samaradorlikning faqat bir tomonini aks ettiradi. Iqtisodiy samarani aniqlash uchun hosildorlik yoki mahsuldorligini olishni ta‘minlagan mehnatning umumiy xarajatlarini bilish kerak. Mehnat va mablag‘larning har

⁵⁰ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentinig “O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni. Manba: www.lex.uz.

xil xarajatlari evaziga bir xil mahsuldorlikka erishish mumkin. Bundan tashqari, bir xil rentabellik bilan mahsulot sifati har xil bo'lishi mumkin, bu esa ishlab chiqarish samaradorligiga ta'sir qiladi.

Muvofiq miqdordagi moddiy va pul xarajatlari va ishlab chiqarish natijalarini olish uchun ishlab chiqarish hajmi qiymat shakliga o'tkaziladi. Xarajat ko'rsatkichlari nafaqat buxgalteriya hisobi, balki iqtisodiy ahamiyatga ham ega, chunki ular tovar-pul munosabatlarini rivojlantirishda ishtirok etadi va ishlab chiqarish mahsuloti bozorda tovar vazifasini bajaradi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligining asosiy xarajat ko'rsatkichlari yalpi daromad, sof daromad va foyda hisoblanadi.

Iqtisodiy samaradorlikni kelib chiqish nuqtai nazaridan asosiy mezon sifatida dehqonchilikda ekinlari hosildorligi hisoblanadi (15.2-jadval).

15.2-jadval. Qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligi (s/ga)

	1992	1998	2003	2008	2016	2017	2019	2019/1992 %
Paxta	25	21	20	24	23	24	26	104
Bug'doy	15	25	36	44	48	48	49	326
Sholi	30	23	28	33	62	62	61	203
Makka doni	37	32	42	71	123	119	115	310
Boshqa donli ekinlar	13	14	15	20	25	20	19	146
sabzavotlar	195	189	227	321	547	586	589	302
kartoshka	85	126	170	234	350	376	385	197
poliz	120	99	142	320	348	392	396	330
meva	29	25	38	65	109	112	115	396
Ozuqa ekinlari	45	55	89	120	200	174	170	377

Manba: Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan hisoblangan.

Iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlarini aniqlash metodikasi. Iqtisodiy samaradorlikning eng muhim ko'rsatkichlari:

- yalpi mahsulotni (YaM) jonli va buymlashgan mehnat xarajatlariga nisbati;

$$Ya_s = \frac{YaM}{Ich_x + A. Ich_v \cdot K}$$

bunda YaM – qishloq xo'jaligi yalpi mahsulot qiymati, so'm;

Ich_x – ishlab chiqarish xarajatlari, so'm.;

A. Ich_v – asosiy ishlab chiqarish vositalari, so'm.;

K – asosiy ishlab chiqarish vositalari samaradorlik koeffisienti;

- yalpi daromadni (YaD) jonli va buymlashgan mehnat xarajatlariga nisbati;

$$D_s = \frac{YaD}{Ich_x + A. Ich_v \cdot K}$$

Qishloq xo'jaligida yalpi daromad miqdori ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga, ularning narxlariga va moddiy xarajatlar miqdoriga bog'liq. Yalpi daromad qiymati ishlab chiqarish vositalarida mujassam etgan mehnatdan foydalanish samaradorligi va hayotiy mehnat narxidan dalolat beradi.

Fermer xo'jaliklari faqat yaratilgan qiymatni, ya'ni yalpi daromadni taqsimlashlari mumkin, bu ikki qismga bo'linadi. Uning birinchi qismi mehnatni takror ishlab chiqarish uchun asosdir yoki boshqacha qilib aytganda iste'mol uchun daromad bo'lib xizmat qiladi va o'zi uchun mehnat bilan yaratiladi. Bu zarur turmush darajasini va ishchilarning moddiy va madaniy farovonligini oshirishni ta'minlaydi. Shuning uchun, bu ish haqi fondidan boshqa narsa emas. Yalpi daromadning yana bir qismi ortiqcha ish kuchi hisobiga yaratiladi va asosan jamg'arishga sarflanadi: asosiy ishlab chiqarish fondlari va aylanma moddiy boyliklarning ko'payishi, davlat zaxiralari va sug'urta zaxiralarining shakllanishi.

- sof daromadni (SD) jonli va buymlashgan mehnat xarajatlariga nisbati:

$$SD_s = \frac{SD}{Ich_x + A \cdot Ich_v \cdot K}$$

Sof daromad ortiqcha mahsulot qiymatining pul ifodasini ifodalaydi va yalpi mahsulot qiymati va u uchun ishlab chiqarish tannarxi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi. Yana bir usul - bu yalpi daromaddan, ishchi kuchini ko'paytirish bilan bog'liq xarajatlar yoki ish haqi xarajatlaridan chiqarilganda sof daromadni hisoblash. Sof daromad ishlab chiqarishni yanada kengaytirish va ijtimoiy iste'mol fondlari o'sishining asosiy manbai hisoblanadi. Yaratilgan va realizatsiya qilingan daromadlarni ajrata olish zarur. Amalga oshirilgan sof daromad fermer xo'jaligining foydasiga (F) to'g'ri keladi. Foydaning quyidagi turlari mavjud: balans, buxgalteriya hisobi, operatsion, mahsulot sotishdan olinadigan foyda, iqtisodiy, sof. Balans foydasi - bu mahsulotni sotishdan olingan foyda, boshqa sotishdan olingan foyda, operatsion bo'lmagan operatsiyalardan olingan daromadlar va xarajatlar balansi. Buxgalteriya foydasi - bu qishloq xo'jaligi korxonasi daromadi va uning xarajatlari o'rtasidagi ijobiy farq. Foizlar va soliqlardan oldin tijorat faoliyatidan olinadigan foyda operatsion deb nomlanadi. Sotishdan olingan foyda - bu qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz solig'i bundan mustasno, mahsulotlarni sotishdan tushadigan tushumlar va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotish xarajatlari.

Iqtisodiy foyda - bu hisobot davridagi tovar ishlab chiqaruvchilar kapitalining boshlang'ich darajaga nisbatan ko'payishi. Sof daromad soliq solinadigan balans foydasi va soliq summasi o'rtasidagi farq sifatida hisoblanadi. Soliqlar va majburiy to'lovlardan oldingi foyda soliqqa tortiladigan foyda deb nomlanadi.

- foydani (F) jonli va buymlashgan mehnat xarajatlariga nisbati:

$$F_s = \frac{SD}{Ich_x + A.Ich_v \cdot K}$$

Foyda tijorat mahsulotlarini sotishdan tushgan naqd pul tushumidan to'liq narxni olib tashlash orqali aniqlanadi. Foyda olgan korxonada foydali hisoblanadi. Foyda massasi qancha ko'p bo'lsa, ishlab chiqarishni kengaytirish uchun ko'proq imkoniyatlar mavjud. Foyda massasi deganda amalga oshirilgan sof daromadning umumiy miqdori tushuniladi.

Bozor sharoitida qishloq xo'jaligida foyda boshqa usul yordamida aniqlanadi. O'zbekistonda yangi tahrirdagi soliq kodeksining 337-moddasiga muvofiq qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchilari 2020 yil 1 yanvardan 0 foizli soliq stavkasi qo'llaniladi. . yalpi foyda - bu mahsulot sotishdan olingan foyda miqdori. Mahsulotlarni sotishdan olinadigan foyda mahsulotni qo'shilgan qiymat solig'isiz sotishdan tushgan tushum va mahsulot tannarxiga kiritilgan ishlab chiqarish va sotish xarajatlari o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi. " Shuning uchun foyda quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$F = (M_{s.t.} - QQS) - M_t$$

bunda $M_{s.t.}$ – mahsulot sotishdan tushum, so'm;

QQS – qo'shilgan qiymat solig'i, so'm.;

M_t – mahsulotning to'liq yoki tijorat tannarxi, so'm.

Sohaning qiyosiy iqtisodiy samaradorligining asosiy ko'rsatkichi marjinal daromad hisoblanadi. U mahsulotni sotishdan tushadigan daromad va to'g'ridan-to'g'ri o'zgaruvchan xarajatlar o'rtasidagi farq sifatida hisoblanadi. O'simlik yetishtirishdagi to'g'ridan-to'g'ri o'zgaruvchan xarajatlarga urug'lar, o'g'itlar, o'simliklarni himoya qilish vositalari, yoqilg'i-moylash materiallari, elektr energiyasi, uskunalarni ta'mirlash, mahsulotni qayta ko'rib chiqish xarajatlari, mahsulot sotish bilan bog'liq

xarajatlar va boshqa moddiy xarajatlar kiradi. Chorvachilikda to'g'ridan-to'g'ri o'zgaruvchan xarajatlarga quyidagilar kiradi: podani ko'paytirish, aralash ozuqa sotib olish, hayvonlarni urug'lantirish, dori-darmonlar, yoqilg'i-moylash materiallari, elektr energiyasi, suv, axlat, parvarishlash, sotish xarajatlari va boshqa moddiy xarajatlar.

Marjinal daromadning ikki turi mavjud. Birinchi turdagi marjinal daromad sotilgan mahsulotlar tannarxidan to'g'ridan-to'g'ri o'zgaruvchan xarajatlarni olib tashlash yo'li bilan aniqlanadi va ikkinchi turdagi marjinal daromad mavsumiy va vaqtinchalik ishchilar uchun ijtimoiy ajratmalar bilan birinchi turdagi marjinal daromad va mehnat xarajatlari o'rtasidagi farq sifatida hisoblanadi.

Iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichi sifatida marjinal daromad qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishning ayrim tarmoqlarini yoki texnologiyalarini taqqoslash va tanlashning asosiy mezon sifatida ishlatiladi. Sohaning nisbiy samaradorligini yoki afzalligini aniqlash bilan bir qatorda, olingan foyda miqdori bilan tavsiflanadigan mutlaq iqtisodiy samaradorlikni hisoblash ham muhimdir.

Barcha korxonalariga xos bo'lgan eng muhim iqtisodiy kategoriya rentabellikdir. Bu korxonaning rentabelligini, anglatadi. Daromad- bu yalpi mahsulot qiymatining ishlab chiqarish xarajatlari qoplangandan keyin qolgan qismi. Rentabellik nafaqat yashash uchun, balki o'tgan mehnat xarajatlari natijalarini, sotilgan mahsulotlar sifatini, ishlab chiqarishni tashkil etish darajasi va uni boshqarishni aks ettiradi. Daromadlikning ikki turi mavjud - milliy iqtisodiy va o'zini o'zi ta'minlash. Birinchisi, yaratilgan sof daromadning butun qiymati bilan belgilanadi, ikkinchisi, to'g'ridan-to'g'ri korxonadan amalga oshiriladi.

Mahsulotlarning ayrim turlari, tarmoqlar va umuman fermer xo'jaliklarini ishlab chiqarishning qiyosiy iqtisodiy

samaradorligini tavsiflash uchun foydaning mutlaq qiymati yetarli emas. Qabul qilingan foydani ishlab chiqarish xarajatlari va moddiy va pul xarajatlari bilan taqqoslash zarur. Ushbu maqsadlar uchun nisbiy ko'rsatkich darajadan foydalaniladi

Rentabellik-bu foydaning mahsulot ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq moddiy va mehnat xarajatlari yig'indisiga nisbati sifatida tushuniladi.

Ishlab chiqarish rentabellik darajasi quyidagi formulalar yordamida hisoblanadi:

$$R_{sd} = \frac{SD}{Ich_t} \cdot 100\% \text{ yoki } R_f = \frac{F}{M_t}$$

bunda R_{sd} va R_f – sof daromad va foyda bo'yicha rentabellik darajasi, so'm;

SD va F – mahsulot sotishdan sof daromad va foyda, so'm.;

Ich_t va M_t – ishlab chiqarish va tijorat (to'liq) tannarxi, so'm.

Daromadlilik darajasi mahsulot ishlab chiqarish va sotish uchun moddiy va mehnat xarajatlari birligidan foyda olish nuqtai nazaridan ishlab chiqarish samaradorligini ko'rsatadi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotishdan olinadigan foyda va rentabellik darajasi uning alohida turlari uchun ham, ishlab chiqarish davrlari uchun ham o'zgaradi

Ishlab chiqarish fondlarining asosiy vositalaridan foydalanishni tavsiflash uchun ko'rsatkich - foyda stavkasi ishlatiladi. Bu foyda asosiy fondlar va aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymatiga foiz nisbati sifatida tushuniladi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish samaradorligini har tomonlama tavsiflash uchun mehnat unumdorligi va ishlab chiqarish xarajatlari kabi ko'rsatkichlardan foydalaniladi, shuningdek mablag'lar, investitsiyalar va kapital qo'yilmalarning samaradorligi hisoblab chiqiladi.

15.3. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi iqtisodiy samaradorligini oshirishning asosiy yo‘nalishlari

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish samaradorligini oshirish omillari. Qishloq xo‘jaligi samaradorligiga ta‘sir qiluvchi omillar juda xilma-xil. Ulardan ba‘zilari qishloq xo‘jaligi korxonalarining aniq kollektivlari faoliyatiga bog‘liq, boshqalari ishlab chiqarish texnologiyasi va tashkil etilishi, ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish, ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlarini amalga oshirish bilan bog‘liq. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligining asosiy ko‘rsatkichi mahsulotni sotishdan olinadigan foyda miqdori hisoblanadi. Ikkinchisi qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini sotishdan tushadigan mablag miqdori va mahsulot ishlab chiqarish va sotish bilan bog‘liq xarajatlarga bog‘liq. Korxonaning foydasiga mahsulotni sotish narxi, shuningdek, sotiladigan mahsulot hajmi sezilarli darajada ta‘sir qiladi. O‘z navbatida, ma‘lum bir turdagi qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini sotish baholari talab va taklif ta‘sirida shakllanadi va ko‘p jihatdan mahsulot sotish yo‘llari va kanallariga bog‘liq.

Sotishdan tushadigan daromadlarning ko‘payishiga ta‘sir qiluvchi muhim omil mahsulot sifatini yaxshilashdir. Bozorga yetkazib beriladigan mahsulotlar miqdori mahsulotlarning sifatiga bog‘liq, chunki nostandart va sifatsiz mahsulotlar arzonroq narxlarda sotiladi yoki umuman sotilgan tovarlarning umumiy hajmidan chiqarib tashlanadi. Ayniqsa, don, qand lavlagi, sabzavot, sut va boshqa qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining sifatiga katta e‘tibor qaratilmoqda. Shunday qilib, don tarkibidagi oqsil miqdorining pasayishi, shakar lavlagi tarkibidagi shakar, pomidor tarkibidagi quruq moddalar sotish narxining sezilarli pasayishiga va umuman iqtisodiyotning katta yo‘qotishlariga olib keladi.

Foyda hajmiga ta‘sir etuvchi omillar bir-biri bilan chambarchas bog‘liq va ulardan birining o‘zgarishi boshqalarning tegishli o‘zgarishiga olib keladi. Shunday qilib, sotilgan

mahsulotlarning umumiy miqdori foyda va naqd pul tushumlari miqdoriga ta'sir qiladi. Shu bilan birga, naqd pul tushumlari miqdori yalpi mahsulot miqdori va sotilish darajasiga bog'liq.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish yo'llari. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligini oshirishning asosiy usullari yalpi mahsulotni ko'paytirish, uni ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish va sotish kanallarini yaxshilashdan iborat.

Ishlab chiqarishning yakuniy natijalariga mahsulot ishlab chiqarish va sotish uchun moddiy va pul xarajatlari hajmi sezilarli darajada ta'sir qiladi. Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish asosan korxonaning yer, mehnat va moddiy resurslaridan samarali foydalanishi bilan belgilanadi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish xarajatlari tarkibida urug ` , ko'chat materiallari, ish haqi, chorvachilikda asosiy ozuqa va amortizatsiya katta qismni egallaydi. Shu munosabat bilan, asosiy qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirish va yig'ib olishni kompleks mexanizatsiyalashtirishni joriy etish, hayotiy mehnat sarfini kamaytirishga va natijada moddiy va pul xarajatlarning umumiy miqdoridagi ish haqi miqdorini kamaytirishga yordam beradi.

Ishlab chiqarish hajmining oshishiga, mahsulot sifatining yaxshilanishiga va xarajatlarning pasayishiga avtomobil transportini rivojlantirish, mahsulotni qadoqlashning yangi shakllari va usullarini yaratish va joriy etish hamda barcha ishlab chiqarish vositalaridan tejamli foydalanish orqali erishish mumkin.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligini oshirish tizimida sotish kanallarini tanlash alohida o'rin tutadi. Bozor sharoitida korxonalarining qishloq xo'jaligi mahsulotlarini eng samarali yo'nalishlarda sotish imkoniyatlari kengayib bordi, bu esa iqtisodiy faoliyatdan qo'shimcha daromad olishga yordam beradi.

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligini oshirish yo‘llari:

• *qishloq xo‘jalik mahsulotlarini hajmini o‘sishi:*

- qishloq xo‘jalik ekinlari hosildorligini oshirish,
- qishloq xo‘jaligi chorva mollari mahsuldorligini oshirish,
- qishloq xo‘jalik mahsulotlari sifati yaxshilash va yoqotishlarni kamaytirish,

• *qishloq xo‘jalik mahsulotlarini hajmini o‘sishi:*

- qishloq xo‘jalik ekinlari hosildorligini oshirish,
- qishloq xo‘jaligi chorva mollari mahsuldorligini oshirish,
- qishloq xo‘jalik mahsulotlari sifati yaxshilash va yoqotishlarni kamaytirish,

— qishloq xo‘jalik mahsulotlari jozibadorligini (tovarlilik darajasini) o‘stirish,

— mahsulotni yig‘ib olingandan keyin uni saqlashda yangi zamonaviy infratuzilmalarni joriy etish (zamonaviy maxsus omborlar);

• *qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun moddiy va pul xarajatlarini kamaytirish:*

— ixtisoslashtirishni chuqurlashtirish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini kontsentratsiyasini oshirish;

— mahsulotning mehnat, moddiy va kapital talabchanligini kamaytirish,

— mahsulot ishlab chiqarish uchun yuqori unumli uskunalardan va ilg‘or texnologiyalardan foydalanish, o‘simlik va chorvachilikda mehnat talab qiladigan jarayonlarni mexanizatsiyalash darajasini oshirish;

— umumiy ishlab chiqarish va umumiy biznes xarajatlarini kamaytirish,

— mehnatni moddiy rag‘batlantirishni tashkil etish va takomillashtirish;

• *marketing va logistika faoliyati:*

- bozorni sotish kanallarini rivojlantirish,
- mahsulot narxini yaxshilash,
- korxonalarda marketing xizmatini yaratish,
- korxonada mahsuloti va tovarlari imidjini yaratish,
- logistika faoliyatini takomillashtirish.

Nazorat savollari

1. Qishloq xo'jaligida "samara" va "iqtisodiy samaradorlik" nimaning anglatadi?
2. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligi turlarini ayting.
3. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish samaradorligining tabiiy ko'rsatkichlari qanday?
4. Moddiy-texnika resurslaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlari qanday hisoblanadi?
5. Yalpi, sof daromad va foydani hisoblash metodologiyasini tushuntirib bering.
6. Qishloq xo'jaligidagi marginal daromad qaysi maqsadlarda foydalanadi?
7. Qishloq xo'jaligi tashkilotlarida rentabellik va rentabellik darajasi qanday aniqlanadi?
8. O'simlik va chorvachilik mahsulotlarining iqtisodiy samaradorligiga qanday omillar ta'sir qiladi?
9. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligini oshirishning asosiy usullarini sanab o'ting.
10. O'qituvchi tomonidan tavsiya etilgan ma'lumotlardan foydalangan holda yalpi daromad, sof daromad va foydani hisoblang.

16-MAVZU. PAXTA ISHLAB CHIQUARISH IQTISODIYOTI

Reja:

16.1. Paxta yetishtirish ahamiyati, joylashtirish va ixtisoslashtirish

16.2. O‘zbekistonda paxtachilik sohasida bozor tamoyillarini keng joriy etilishi

16.3. Paxta ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi ko‘rsatkichlari

16.4. Paxtachilikda resurs tejoychi texnologiyalarni joriy etish samaradorligi

Tayanch ibora va tushunchalar: paxtachilik, resurs, innovatsion texnologiya, resurs tejoychi texnologiya, samaradorlik

16.1. Paxta yetishtirish ahamiyati, joylashtirish va ixtisoslashtirish

O‘zbekistonda paxtachilik tarmog‘ining ahamiyati. Paxtachilikning mamlakat iqtisodiyotidagi ahamiyati benig‘oya kattadir. Chunki paxta yoki uning mahsulotidan tayyorlangan buyumlar u yoki bu miktorda ishla- tilmaydigan iqtisodiyot tarmog‘ining deyarli o‘zi yo‘q.

Paxtachilik boshqa qishlok xo‘jalik ekinlariga nisbatan farq qilib, bir yula uch turdagi qimmatli mahsulot, ya‘ni to‘qimachilik mahsuloti uchun xom-ashyo –tola, oziq-ovqat uchun moy, chorva ozuqasi - kunjara va sheluxa beradi.

G‘o‘za asosan tola olish uchun ekiladi. 1 tonna paxta xom ashyosidan o‘rtacha 320 - 340 kg tola, 560 - 580 kg chigit olinadi. 340 kg toladan o‘z navbatida 3500 - 4000 m gazmol, 580 kg chigitdan esa 112 kg moy, 10 kg sovun, 270 kg kunjara, 170 kg sheluxa va 8 kg lint (momiq) ishlab chiqariladi.

Paxta tolasidan yuqori sifatli tekstil va texnik mahsulotlari (buyumlari) ishlab chikarilganligi uchun ham sun‘iy tolalardan

farq qiladi va universal xom - ashyo beruvchi tabiiy tolalar guruhiga mansubdir.

Paxta tozalash zavodlarida chigitli paxtadan 34-35 % tola, 60-62 % chigit, 2-2,5 % momik (lint) va 1,0—1,5 % chiqitlar ajratib olinadi.

Dunyo miqyosida to'qimachilik tolasi ishlab chiqarishda paxta ulushiga 50-60 % dan ko'prog'i to'g'ri keladi. Tolasidan, asosan ip yigiriladi, to'qimachilik buyumlari, kiyim va gigroskopik paxta tayyorlanadi. Undan aviatsiya, avtomobil, elektr va boshqa sanoatlar keng foydalanadi. Toladan parashyutlar, baquvvat iplar, kirza, shlanglar, qayish, kino - rasm plyonkalari, yozuv qoqozlari kabi ko'plab mahsulotlar tayyorlanadi.

Chigitdan presslash va ekstraksiya qilish yuli bilan paxta moyi olinadi. Moyi esa oziq-ovqat va texnik maqsadlarda ishlatiladi. Undan sovun pishirishda, alif, lak, emal va boshqa xil buyumlar ishlab chiqarishda foydalaniladi.

Chigit tarkibida gossipol pigmenti (zaxarli organik birikma) bo'lib, moy olish jarayonida ajratib olinadi va undan ham har xil sintetik moddalar ishlab chikariladi. Moy ishlab chiqarishdagi qoldiq gudron ham foydalanish uchun xalq xo'jalik tarmoqlariga yuboriladi.

Momiq paxta kiyim-kechak, kurpa-yostiqdan tashqari, sun'iy ipak, plastmassa, lak, kog'oz, portlovchi moddalar tayyorlashga saflanadi.

Chigit pusti (sheluxa) dan va shrotidan chorva uchun oziqa bo'lishdan tashqari, sanoatda potash, oshlovchi moddalar, spirt, kog'oz, karton va boshqa ko'plab mahsulotlar olinmoqda. Hatto go'za shrotidan fitin va oziq-ovqat oqsili ajratiladi.

G'uzadan 100 dan kuproq birikmalar olinishi mumkin. Bargidan 20 xil organik kislotalar, jumladan kimmatli olma va limon kislotalar olinadi. Shuningdek vitaminlar, stimulyatorlar, aminokislotalar, mikroelementlar ham paxta tozalash

zavodlarining chiqitlarida uchraydi.

Poya, chanoqlardan yoqilgilikdan tashqari qurilish materiali sifatida keng foydalanish ahamiyatlidir. Undan preslangan fanerlar, yog'ochlar, mebel yasash uchun kerakli materiallar tayyorlanadi. Shuningdek qog'oz, karton, tsellyuloza ham olinadi. Maydalangan g'uzapoya o'g'it va fermentlash yuli bilan yem-xashakka aralashgan holda mollarga ozuqa sifatida ham qo'llash mumkin.

G'o'za o'simligi o'zida ko'p miqdorda shira saqlaydi. Shuning uchun paxtachilik bilan shug'ullanuvchi xo'jaliklarda asalarichilikni rivojlantirish imkoniyati ham kattadir.

Paxtachilik-ko'pgina mamlakatlar qishloq xo'jaligining etakchi tarmog'i hisoblanadi. Dunyoning 84 mamlakatida g'o'za o'stiriladi, jumladan, Shimoliy va Janubiy Amerikada 20, Osiyo va Okeaniyada 28, Afrikada 31, Yevropada 3 (bundan 20 yil oldin 9 ta edi) mamlakat hamda Avstraliya paxta yetishtirish bilan shug'ullanadi.

Agar jahon bo'yicha bundan 20 yil oldin 17 million tonna paxta tolasi yetishtirilgan bo'lsa, endilikda bu ko'rsatkich qariyb 25 million tonnani tashkil etmoqda. O'tgan davr mobaynida AQShda paxta tolasini yetishtirish 35 foizga oshgan. Xitoy, Pokiston, Braziliya va Hindistonda bu ko'rsatkich 1,5–3 marotaba ko'paydi.

Hozirgi kunda Avstraliya paxta tolasi yetishtirish bo'yicha peshqadamlik qilmoqda. Ushbu davlatda tola yetishtirish salkam 5 barobar oshdi yoki 210 ming tonnadan 980 ming tonnaga ko'paydi.

Ko'pgina mamlakatlarda, chunonchi AQSh, Pokiston, Braziliya va Avstraliyada paxta tolasi ishlab chiqarish hajmi ichki hamda tashqi sharoitlarga, ko'pincha esa jahon bozoridagi ehtiyojga qarab o'zgarib turadi. Bunga ahyon-ahyonda ob-havo sharoiti, o'simliklarning yoppasiga kasallikka chalinishi va boshqa sabablar ta'sir etadi.

Paxta maydonlarining yarmidan ko‘prog‘i lalmikor erlarda joylashgan. Lalmi paxtachilik, ayniqsa, Hindiston, Pokiston, Janubiy Amerika va Afrikada (Nigeriya, Gana, Togo va boshq.) rivojlangan. Biroq bunday erlarda hosildorlik odatdagidan 2–3 baravar past bo‘ladi. Lalmikor paxtachilik AQShda ham (Texas shtati) uchraydi.

Umuman dunyo bo‘yicha har yili, 20 yil oldin ham, bugun ham, 32–33 million gektar erga chigit ekiladi. Ta‘kidlash joizki, paxta tolasi yetishtirishning ko‘payishi, faqat har gektardan olinadigan hosil salmog‘ining oshishiga bog‘liq. Masalan, keyingi yillarda har gektardan olinadigan hosil Hindiston va Pokistonda 2–3, Xitoy, Braziliya va Avstraliyada 1–1,5 marta oshdi.

Bugun paxta tolasini sotish bo‘yicha AQSh peshqadamlik qilmoqda. Amerika Qo‘shma Shtatlari mamlakatda ishlab chiqilgan paxta tolasining 80 foizini sotuvga qo‘ymoqda. Bu jahon bozorida sotiladigan tolaning 41,3 foizi demakdir. Hindiston ishlab chiqilgan paxta tolasining 12,6 foizini sotuvga qo‘yib, jahon bozorida tola sotish bo‘yicha ikkinchi o‘rinni egallab turibdi.

O‘zbekistonda paxta yetishtirish uzoq tarixga ega bo‘lib, bugungi kunda respublikamiz dunyoda paxta yetishtiruvchi 80 dan ortiq davlatlar ichida ko‘plab ko‘rsatkichlar (paxta ekin maydoni, ishlab chiqarish hajmi, hosildorligi) bo‘yicha birinchi o‘ntalikda oldingi o‘rinlarni egallaydi.

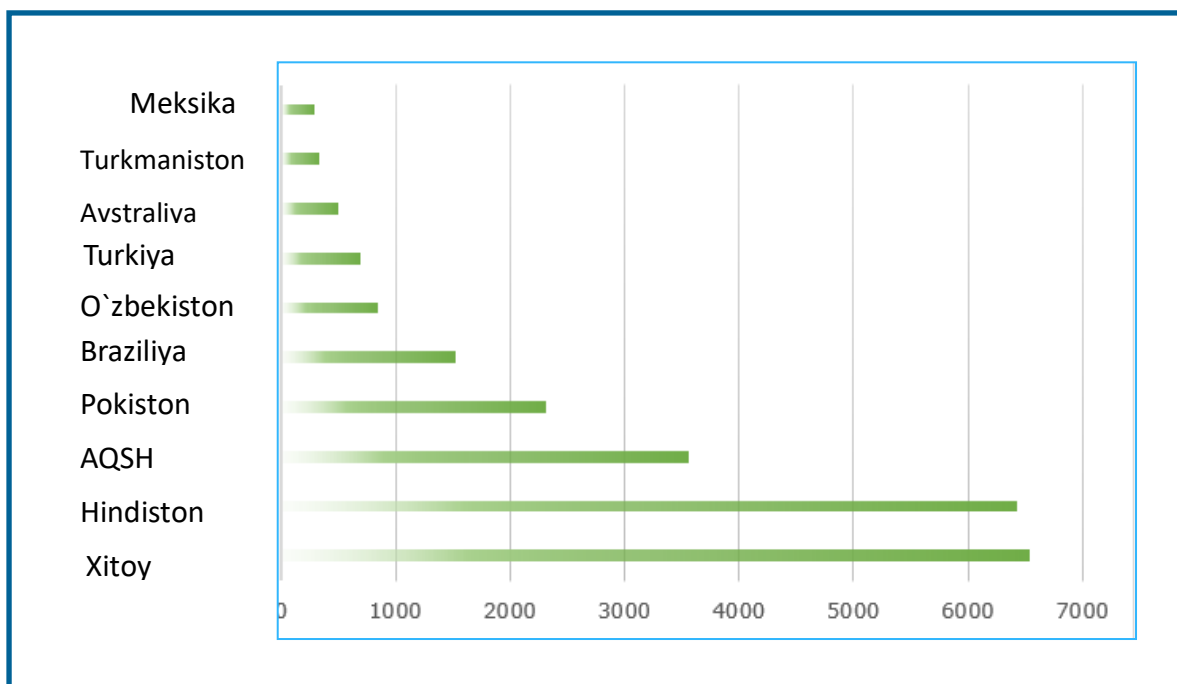
Sohada shakllangan intellektual salohiyat (yuqori hosildor g‘o‘za navlari, yaratilgan va joriy qilingan agrotexnologiyalar, paxtachilik sohasi uchun resurslar ishlab chiqarish) va tola sifati bo‘yicha esa birinchi beshtalik davlatlar tarkibida turadi.

Liverpul xalqaro paxta birjasida o‘zbek olimlari yaratgan “Buxoro-6” g‘o‘za navining tolasi etalon sifatida qabul qilingani esa paxtachilik ilm-fani sohasidagi yutuqlarimizning dunyo hamjamiyati tomonidan katta e’tirofi ramzidir. Ayni paytda yuqorida tilga olingan natijalarga to‘liq mahalliy olimlar

tomonidan yaratilgan g'oz navlari, yetishtirilgan urug'liklar va yaratilgan agrotexnologiyalar asosida erishilmoqda. Jumladan, bugungi kunda o'zbek olimlari yaratgan g'oz o'simligini himoyalashning biologik usulini dunyo hamjamiyati tan olgan va bu borada dunyoda etakchilik qilmoqdamiz.

Paxta bo'yicha xalqaro maslahat qo'mitasi (ICAC) ma'lumotlariga ko'ra, so'nggi yillarda dunyo mamlakatlarida 33-35 million gektar maydonda g'oz ekiladi. Agar jahonda bundan 20 yil oldin 17 million tonna paxta tolasi yetishtirilgan bo'lsa, endilikda bu ko'rsatkich o'rtacha 25 million tonnani tashkil etmoqda. O'zbekistonda bugungi kunda o'rtacha 1 million tonna atrofida paxta tolasi yetishtiriladi.

Xususan, 3 ta eng yirik paxta yetishtiruvchi davlatlarni ko'rib chiqaylik (**16.1-rasm**).

16.1-rasm. Dunyo mamlakatlarida paxta tolasi ishlab chiqarishning top 10-taligi⁵¹

1-o'rinda: Xitoy paxta yetishtiradigan eng yirik mamlakat bo'lib, uni 100 mingga yaqin fermer yetishtirmoqda. Mamlakatda

⁵¹ Хлопок: тенденции и перспективы международной торговли», подготовленном компанией BAC Reports.

har yili 73 milliard dollarlik paxta matolari ishlab chiqaradigan 7,5 mingga yaqin to'qimachilik korxonalari mavjud. Paxtani yetishtirish uchun o'rtacha yog'ingarchilik talab etiladi va Xitoyda dehqonlar o'simlikni zararkunandalardan tozalash uchun ko'p miqdorda pestitsid va o'g'itlardan foydalanadilar.

2-o'rinda: Hindiston jahon bozorida paxta ishlab chiqarish bo'yicha ikkinchi o'rinda turadi. Yiliga 6 423 ming tonna paxta ishlab chiqaradi. Bunday ulkan chiqimning sababi qulay iqlimdir: paxtani yetishtirish uchun o'rtacha 25-35 daraja Selsiy harorati mos keladi. Hindistonda xom ashyoni qayta ishlash zamonaviy dastgohlar yordamida ham amalga oshiriladi.

3-o'rinda: Amerika Qo'shma Shtatlari paxta yetishtirish bo'yicha uchinchi o'rinda turadi. U asosan Florida, Missisipi, Kaliforniya, Texas va Arizona kabi shtatlarda o'stiriladi, chunki bu erda iqlim eng qulay. O'rim-yig'im o'simliklarga zarar bermasdan bollarni kesadigan mashinalar yordamida amalga oshiriladi.

16.2. O'zbekistonda paxtachilik sohasida bozor tamoyillarini keng joriy etilishi

So'nggi yillarda respublikamiz paxtachilik tarmog'ida amalga oshirilayotgan bozor mexanizmlarini joriy qilish, paxta yetishtiruvchi fermerlarni o'z mehnati natijalariga to'liq egalik qilgan holda, tadbirkor sifatida iqtisodiy erkin faoliyat yuritishlari uchun keng sharoitni yaratish bilan bog'liq islohotlar, xomashyo sotish salmog'ini keskin kamaytirib, qayta ishlash salmog'ini oshirish orqali qo'shilgan qiymat yaratish imkoniyatlarini kengaytirmoqda.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6 martdagi PQ-4633-son qarorida O'zbekistonda paxtachilikni rivojlantirish bo'yicha asosiy tamoyillar aks ettirilgan⁵².

2020 yil hosilidan boshlab:

---

⁵² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6 martdagi "Paxtachilik sohasida bozor tamoyillarini keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4633-sonli qarori. Manba: www.lex.uz

birinchidan, paxta xom ashyosini yetishtirishda davlat buyurtmasi bekor qilinadi va uning xarid narxini belgilash amaliyotidan voz kechiladi;

ikkinchidan, paxta xom ashyosini yetishtiruvchilar – fermer xo‘jaliklari, paxta-to‘qimachilik klasterlari, kooperatsiyalarga rayonlashtirilgan g‘o‘za navlarini erkin joylashtirish huquqi beriladi;

uchinchidan, sertifikatlangan urug‘lik etkazib berish tizimi, shu jumladan urug‘lik paxta uchun amaldagi ustama to‘lash tartibi saqlab qolinadi. Bu bosqichma-bosqich Qishloq xo‘jaligi vazirligi huzuridagi Urug‘chilikni rivojlantirish markazi (keyingi o‘rinlarda - Markaz) tarkibidagi urug‘chilik klasterlari hamda paxta-to‘qimachilik klasterlari zimmasiga yuklatiladi;

to‘rtinchidan, paxta-to‘qimachilik klasterlari tashkil etilmagan hududlarda paxta tozalash korxonalarini negizida fermer xo‘jaliklarining ixtiyoriy kooperatsiyalari tashkil etiladi. Asosiy vazifa – ishlab chiqarish jarayonining barcha ishtirokchilari chambarchas hamkorligi va yuzaga keladigan masalalarga tezkor echim topish orqadi «tayyorlash – tashish – saqlash – qayta ishlash – realizatsiya qilish» zanjirini yo‘lga qo‘yish. Vazirlar Mahkamasining tegishli qarorlariga muvofiq tashkil etilgan paxta-to‘qimachilik klasterlariga belgilangan imtiyozlar paxta xom ashyosini yetishtiruvchi va qayta ishlovchi kooperatsiyalar uchun ham tatbiq etiladi;

beshinchidan, respublikada ishlab chiqarilgan paxta tolasi uchun birjada boshlang‘ich narx shakllanishida amalda qo‘llanilayotgan 10 foiz miqdoridagi chegirma bekor qilinadi;

oltinchidan, 2020 yil hosili uchun urug‘lik chigit «O‘z paxtasanoat» AJ tizimidagi urug‘chilik tsexlari va paxta-to‘qimachilik klasterlari tomonidan etkazib beriladi. Bu qishloq xo‘jaligi mahsuloti ishlab chiqaruvchilarni o‘z vaqtida mahalliy sharoitga mos sifatli urug‘lik bilan ta‘minlash, tegishli tartibda

ishlov berilmagan urug'lik orqali kasalliklar tarqalishining oldini olish, paxta xom ashyosi hosildorligini izchil oshirib borishga imkon beradi.

2020 yil 15 martdan boshlab banklar tomonidan fermer xo'jaliklari, paxta-to'qimachilik klasterlari, kooperatsiyalar, shuningdek Markaz tarkibidagi elita urug'chilik xo'jaliklari tomonidan paxta xom ashyosi yetishtirish xarajatlarini moliyalashtirish uchun kreditlar ajratiladi. Shartlar: muddat – 12 oygacha, stavka moliyalashtirish hajmiga bog'liq bo'ladi (shundan bank marjasi 2%), lekin quyidagi miqdorlardan oshmaydi:

- paxta xom ashyosi umumiy qiymatining 50%igacha bo'lgan miqdorda moliyalashtirilganda – yillik 8%;
- 60%igacha bo'lgan miqdorda moliyalashtirilganda – yillik 10%.

Kreditlar qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash jamg'armasi (keyingi o'rinlarda – Jamg'arma) mablag'lari hisobidan beriladi. Qarz oluvchilar agrotexnik tadbirlardan kelib chiqib, kredit mablag'laridan erkin foydalanadi hamda moddiy resurslar etkazib beruvchilarni ixtiyoriy tanlaydi. Paxta-to'qimachilik klasterlari tomonidan fermer xo'jaliklarining paxta xom ashyosi yetishtirish bilan bog'liq xarajatlarini bo'naklash pul mablag'lari shaklida amalga oshiriladi. Muddatida qaytarilmagan qismi tijorat krediti sifatida qayta rasmiylashtiriladi.

Fermer xo'jaliklari va boshqa qishloq xo'jaligi korxonalarini yetishtirgan paxta xom ashyosini xarid qilish va paxta yig'im-terimi xarajatlarini moliyalashtirish uchun paxta-to'qimachilik klasterlari va kooperatsiyalarga tijorat banklari tomonidan tijorat kreditlari ajratiladi. Muddati – 12 oygacha. Bunda quyidagilarni qoplash uchun Tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi hisobidan kompensatsiya beriladi:

- milliy valyutada ajratiladigan tijorat kreditlari bo'yicha foiz stavkasining MB asosiy stavkasidan oshadigan, lekin 10 foiz punktidan ko'p bo'lmagan qismi;

- xorijiy valyutada ajratiladigan kreditlar bo'yicha belgilangan foiz stavkasining 30%igacha, lekin 3 foiz punktidan ko'p bo'lmagan qismi.

Respublika byudjetidan, ehtiyojga qarab, ushbu maqsadlar uchun 700 mlrd so'mgacha mablag' ajratiladi. Kredit mablag'larining muddatida qaytarilmagan qismiga kompensatsiya berilmaydi. Hukumat MB asosiy stavkasi o'zgargan hollarda, Jamg'armadan ajratilayotgan kreditlar foiz stavkalariga, bank marjasiga hamda kompensatsiya miqdoriga o'zgartirish kiritishga haqli.

Paxta xom ashyosini o'zi yetishtiradigan va qayta ishlaydigan paxta-to'qimachilik klasterlariga paxta xom ashyosi yetishtirish xarajatlarini moliyalashtirish uchun Jamg'arma mablag'lari hisobidan ajratilgan kreditlar 12 oydan so'ng har oyda teng miqdorlarda qaytarish sharti bilan 12 oy muddatgacha bo'lgan tijorat kreditlariga qayta rasmiylashtiriladi.

Bunda 2021 yil hosilidan boshlab paxta xom ashyosi yetishtirish uchun kredit olish fermer xo'jaliklari tomonidan mustaqil ravishda aniqlanadi. Yer maydoni to'liq paxta-to'qimachilik klasteriga berilgan hududlar istisno etiladi.

Respublikamizda xususiy investorlar ishtirokidagi paxta-to'qimachilik klasterlarini rivojlantirish joriy yil paxta hosilidan boshlab, xomashyosini yetishtirish, uni qayta ishlash va tayyor mahsulot ishlab chiqarishda sanoat kapitali asosiy o'rinni egallaydi.

Respublikada 2020 yilda jami 96 ta paxta-to'qimachilik ishlab chiqarish va klasterlari faoliyat yuritmoqda. Paxta-to'qimachilik ishlab chiqarish va klasterlari tomonidan 2020 yilda 906 313 gektar yer maydoniga paxta xom ashyosi etiriladi. Bu

Respublikadagi paxta xom ashyosi yetishtiriladigan umumiy yer maydonining 87,7 %, tashkil etadi.

Paxta-to'qimachilik ishlab chiqarish va klasterlari paxta xom ashyosi yetishtirish davrida ilg'or zamonaviy innovatsion texnologiyalarni jalb etgan holda paxta hosildorligini qo'shimcha 10 tsentnerga oshiradi.

Paxta-to'qimachilik klasterlari yuqori unumli paxta hosili olish uchun quyidagi ishlar amalga oshirilmoqda, jumladan:

- chigit ekiladigan yer maydonlarini oziqlantirish uchun xorijdan (Rossiya, Qozog'iston) fosforli o'g'itlar hamda agrotexnik ishlovlar berish davrida zararkunandalarga qarshi kurashda kimyoviy preparatlar Xitoy, Turkiya, Rossiya, AQSh, Avstraliya, Shvetsiya va boshqa davlatlardan xarid qilinmoqda, chigit ekish uchun Xitoy, AQSh, Turkiya, Frantsiya, Germaniya, Shvetsiya davlatlarida ishlab chiqarilgan zamonaviy bo'lgan 6, 8, 10, 12 qatorli xarid qilingan pnevmatik chigit ekish seyalkalarida amalga oshirilmoqda.

- paxta ekilgan yer maydonlarining sug'orilishi qiyin bo'lgan joylarda zamonaviy tomchilatib so'g'orish texnologiyalarini joriy etgan holda sug'orish ishlari amalga oshirilmoqda va gektridan 50-60 tsentnerdan paxta yetishtirishga erishilmoqda.

Paxta-to'qimachilik ishlab chiqarish va klasterlari paxta terishni zamonaviy usullaridan foydalanilmoqda, jumladan, AQSh (John Deere), Germaniya (Case), Xitoy va boshqa davlatlarda ishlab chiqarilgan paxta terish mashinalarida terib olinmoqda.

Qolgan paxta maydonlarida (112,5 ming gektar yoki 10,9%) yetishtiriladigan paxta xom-ashyosi, paxtachilik fermer xo'jaliklarining qayta ishlovchi sanoat korxonalarini bilan tuzilgan shartnomalar asosida sotiladi.

Bozor tamoyillarini paxtachilikda joriy qilinishi O'zbekiston tarixida hali amaliyotda bo'lmagan iqtisodiy mexanizm joriy qilinadi. Bu sodda qilib aytiladigan bo'lsa, fermerlar uchun

mahsulotni erkin ishlab chiqarish va iste'molchilarni erkin tanlash orqali bozor talabiga muvofiq sotish deganidir.

16.1-jadval. O'zbekistonda paxta-to'qimachilik ishlab chiqarish klasterlari

T/r	Hududlar	Tashkil etilgan klasterlar soni	Paxta maydoni gektar, ga
1.	Qoraqalpog'iston Respublikasi	5	48 665,0
2.	Andijon viloyati	12	79 391,0
3.	Buxoro viloyati	8	97 900,0
4.	Jizzax viloyati	5	69 700,0
5.	Qashqadaryo viloyati	9	11 1900,0
6.	Navoiy viloyati	2	32 588,0
7.	Namangan viloyati	7	63 406,0
8.	Samarqand viloyati	11	75 580,0
9.	Surxondaryo viloyati	6	60 044,0
10.	Sirdaryo viloyati	6	72 557,0
11.	Toshkent viloyati	6	55 008,0
12.	Farg'ona viloyati	9	63 245,0
13.	Xorazm viloyati	10	77 799,0
14.	Respublika bo'yicha jami	96	906 313,0

*Qishloq xo'jaligi vazirligi ma'lumotlari

Bunda paxta yetishtiruvchi fermer xo'jaliklari paxta to'qimachilik klasterlari hamda paxtachilikka ixtisoslashgan kooperativlar a'zolari sifatida o'z mahsulotlarini (paxta tolasi va ikkilamchi mahsulotlari) klasterlar yoki kooperativlar orqali birjada shakllangan narxlarda to'g'ridan-to'g'ri shartnomalar asosida sotish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Ammo paxta ishlab chiqaruvchi fermer nuqtai nazaridan yondashiladigan bo'lsa, paxta xomashyosi boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlaridan farqli o'laroq ko'plab turli yo'nalishlardagi iste'molchilarga ega emas. Paxta xomashyosining iste'molchisi paxtani qayta ishlovchi korxonalar (paxta tozalash zavodlari) yoki chuqur qayta ishlovchi (tayyor to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqaruvchi) subyektlar bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham fermerga mahsulot sotishda uyushgan savdo tizimining o'rni juda kattadir.

Endilikda amaliyotga joriy qilinadigan tadbirlarning yana bir muhim jihati shundaki, paxtachilik fermer xo'jaliklari vegetatsiya davrida turli davlat boshqaruvi va nazorat idoralarning

ko'rsatmalari, har qanday usullar bilan bo'lsa ham rejalarni bajarish majburiyatlaridan ozod bo'lib, tadbirkor sifatida maksimal foyda olish maqsadini oldiga qo'ygan holda faoliyat yuritish imkoniga ega bo'ladi.

Bunday sharoitda, fermer tomonidan mineral o'g'it, kredit mablag'i, neft mahsuloti va shunga o'xshash resurslardan tejamli foydalanish holatini nazorat qilish zarurati yo'qoladi. Chunki bu paxta yetishtiruvchi fermerning tijorat maqsadining asosi hisoblanadi.

Demak, paxtachilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaliklari endilikda paxta to'qimachilik klasterlari yoki fermerlarning o'zlari tomonidan tashkil qilinadigan kooperativlar tarkibida faoliyat yuritadi.

Bu borada kooperativlar klasterlardan farqli o'laroq, dunyo amaliyotida sinovdan o'tgan, tadbirkorlarning ixtiyoriy uyushish shakli bo'lib, to'liq demokratik tamoyillarga asoslanadi. Ammo bu vazifalarga erishishimiz mumkin, qachonki, mahalliy hokimiyat idoralari kooperativlarni tashkil qilish, ularning raislarini saylash, faoliyatini davriy ravishda "monitoring" qilishdek uzoq yillardan buyon ongimizda shakllanib qolgan, hamon inertsiya asosida davom etayotgan salbiy holatlardan xalos bo'lsa. Mazkur masala kooperativlarni tashkil qilishdagi eng katta ijtimoiy-iqtisodiy tahdidlardan biri hisoblanadi.

Shu o'rinda paxta to'qimachilik klasterlarida o'z tarkibidagi fermerlarning iqtisodiy, ishlab chiqarish faoliyatiga ma'muriy aralashuvi uchun dastaklar ancha ko'p bo'lib, bu masalada fermer xo'jaliklariga o'zlari birgalikda faoliyat yuritishi uchun klasterlarni erkin tanlov imkoniyatini yaratish imkoniyati bor.

Ayni paytda paxta yetishtiruvchi fermer xo'jaliklari klasterlar bilan tuzilgan o'zaro manfaatli hamkorlik shartnomalari asosida faoliyat yuritishi uchun amalda (faqatgina qonunlarda emas) barcha imkoniyat mavjud.

Endilikda klasterlar tarkibida ishlayotgan fermer xo‘jaliklarining iqtisodiy va huquqiy manfaatlarining himoyachisi sifatida O‘zbekiston fermer, dehqon xo‘jaliklari va tomorqa yer egalari kengashi hamda Adliya idoralari, ommaviy axborot vositalarining o‘rni sezilarli bo‘lishi lozim. Shundagina paxtachilik sohasida bozor tamoyillarini joriy qilish yo‘nalishida qabul qilinayotgan qaror va farmonlarda ko‘zda tutilgan vazifalarni amalga oshirishimiz mumkin bo‘ladi.

16.3. Paxtachilikda ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi ko‘rsatkichlari

Paxtachilikda mehnat unumdorligi. Mehnat unumdorligi – muhim iqtisodiy kategoriya bo‘lib, aniq bir ish vaqti birligi sarfi mobaynida ma‘lum miqdorda mahsulot ishlab chiqarish (yoki belgilangan sifatdagi ish hajmini bajarish) o‘zida aks ettiradi.

Mehnat unumdorligi ishchi kuchidan foydalanish samaradorligini ifodalaydi. Ish vaqti birligi sarfi hisobiga qancha ko‘p mahsulot ishlab chiqarilsa, ishlab chiqarilgan mahsulot birligi hisobiga shuncha kam vaqt sarflanadi va ushbu ko‘rsatkich shuncha yuqori bo‘ladi. Bu o‘z-o‘zidan mahsulot tannarxi pasayib, ishlab chiqarishning foydalilik darajasi ortishiga olib keladi. Yoki ijtimoiy masalalarni hal etish imkonini beradi.

Qishloq xo‘jaligida mehnat unumdorligining asosiy ko‘rsatkichlaridan biri bu o‘rtacha yillik ishchi hisobiga yil davomida ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot miqdori bilan belgiladanadi. Bu ko‘rsatkich yillik yalpi mahsulot hajmini o‘rtacha yillik ishlovchilar soniga bo‘lish yo‘li bilan aniqlanadi.

Mehnat unumdorligi, shuningdek bevosita mehnat sarfi va bir ishchi xodim hisobiga natural holdagi asosiy turdagi mahsulot miqdori bilan ham o‘lchanadi.

Natural ko‘rsatkichlardan tarmoqlarda yoki bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi xo‘jaliklarda mehnat sarfi darajasini aniqlash va taqqoslash uchun foydalaniladi. Masalan,

paxtachilikda mehnat unumdorligi ko'rsatkichi sifatida 1 tsentner paxta xomashyosini ishlab chiqarish hisobiga mehnat sarfi (kishiG'soat) paxtachilikda o'rtacha yillik ishchi hisobiga paxta xomashyosi miqdori kabi ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Mehnat unumdorligini oshirish imkoniyatlari quyidagilardan iborat: ishlab chiqarishni texnik jihozlash, fan-texnika yutuqlari va ilg'or tajribalar, yangi texnika va texnologiyalarni joriy etish, mehnatni energiya bilan qurollantirish darajasini oshirish, mehnatni tashkil etish va haq to'lash tizimini takomillashtirish va boshqalar.

Paxta xom-ashyoni ishlab chiqarish rentabelligi darajasi. Rentabellik bu ishlab chiqarish moliyaviy natijalarini o'zida aks ettiruvchi muhim iqtisodiy kategoriya bo'lib, korxonaning daromadlilik darajasini o'zida aks ettiradi.

Rentabellik ko'plab ko'rinishlarda hisoblansada umuman olganda ishlab chiqarish natijasida olingan foydaning ishlab chiqarishga jalb etilgan resurslar sarfi miqdoriga nisbati sifatida aniqlanadi va foizlarda o'lchanadi.

Rentabellik ko'rsatkichi asosan: mahsulotni sotishdan olingan foydaning mahsulot tannarxga nisbati sifatida (xarajatlar rentabelligi) aniqlanib foizlarda ifodalanadi. Bu ko'rsatkich ishlab chiqarishdagi joriy xarajatlarning o'z-o'zini qoplashini ifoda etib, ishlab chiqarish samaradorligini to'liq tavsiflash uchun etarli emas. Chunki bu usul bilan hisoblangan rentabellik xo'jalikdan mavjud ishlab chiqarishi fondlari sarfini qoplash darajasini o'zida ifoda etmaydi.

Turlicha tarkib va hajmdagi ishlab chiqarish fondlariga ega bo'lgan xo'jaliklarda harajatlar rentabelligi bir xil bo'lishi mumkin, lekin asosiy fondlardan foydalanish darajasini yetarlicha ifoda eta olmaydi.

Shuning uchun sotilgan mahsulotdan olingan foydani o'rtacha yillik asosiy ishlab chiqarish fondlari va aylanma mablag'lar

qiymatiga nisbati sifatida (foizlarda) ifodalash orqali fondlar rentabelligi hisoblanadi.

Ushbu ko'rsatkichlar miqdori bo'yicha bir xil emas. O'rtacha yillik asosiy fondlar va aylanma mablag'lar qiymati miqdor jihatidan ko'pligi boisdan rentabellik darajasi asosiy fondlar orqali hisoblanganda nisbatan past ko'rsatkichga ega bo'ladi. Bu ko'rsatkichlar birgalikda mahsulot ishlab chiqarishda joriy xarajat hamda ishlab chiqarishda moddiylashgan-jonli va pul mablag'larini o'z-o'zini qoplashi darajasi va samaradorligini ifodalaydi.

Rentabellik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, ishlab chiqarish shunchalik samarali ekanligini o'zida aks ettiradi. Rentabellik darajasini o'sishi xo'jalikni o'z-o'zini mablag' bilan ta'minlashga, ishlab chiqarishni rivojlantirishga va dehqonlar mehnatini rag'batlantirish darajasi oshishiga xizmat qiladi.

Yalpi daromad-bu ishlab chiqarishning umumiy iqtisodiy natijasi bo'lib, yalpi mahsulot miqdori va ishlab chiqarishga sarf qilingan jami moddiy xarajatlari o'rtasidagi farqning qiymat sifatidagi ifodasidir.

Xo'jaliklarning iqtisodiy ahvolini tahlil qilishda yalpi daromad ko'rsatkichdan foydalanish ahamiyati xususiy tadbirkorlik shakllari rivojlanib borayotgan sharoitda yanada ortadi.

Yalpi daromad paxtachilikda 100 ga sug'oriladigan maydon hisobiga yoki tarmoqda band bo'lgan bir ishchiga nisbatan, shuningdek 100 ga ekin maydoni hisobiga ham aniqlanishi mumkin.

100 ga sug'oriladigan maydonga minimal moddiy xarajatlarni qilgan holda nisbatan ko'proq paxta xomashyosi yetishtirilsa, 100 ga sug'oriladigan yer hisobiga to'g'ri keladigan yalpi daromad miqdori shuncha ko'p bo'ladi.

Yalpi daromad iste'mol hamda jamg'arma fondlaridan iborat bo'ladi.

Iste'mol fondi - bu ish kuchini takror ishlab chiqarish asosidir. Bu paxtachilikda band bo'lgan ishchilarni zaruriy yashash darajasi va moddiy holatini oshirishni ta'minlovchi yangidan yaratilgan mahsulotning bir qismidir.

Jamg'arma fondi - bu asosiy va aylanma moddiy fondlarni o'sishini, ishlab chiqarishni kengaytirishni ta'minlovchi va ijtimoiy jamg'armalarni shakllantiruvchi manba hisoblanadi.

Moddiy xarajatlar ishlab chiqarish jarayonida yangi qiymat xosil qilmaydi, balki faqat o'zini qiymatini paxtachilik mahsulotlari qiymatiga o'tkazadi. Yalpi mahsulot jonli mehnat evaziga yaratilgan yangidan yaratilgan qiymat hisoblanadi va u ishlab chiqarishning yakuniy natijalarini o'zida aks ettiradi.

Paxtachilikda sof daromad – tarmoqda yaratilgan yalpi daromad va moddiy xarajatlar qiymati o'rtasidagi farq ko'rinishida aniqlanadi.

Agar sof daromad paxta xomashyosini ishlab chiqarish xarajatlaridan mahsulot qiymatining yuqoriligini bildirsa, foyda esa paxta xomashyosini faqat sotilgan qismining moliyaviy natijasi sifatida namayon bo'ladi.

Paxtachilikda sof daromad miqdori paxta xomashyosi yetishtirishning qanchalik foydali (rentabelli) ekanligini ko'rsatadi.

Sof daromad ishlab chiqarishni kelgusida kengaytirish va ijtimoiy iste'mol fondlari miqdorini o'stirish manbai hisoblanadi. Xo'jalikning iqtisodiy holati tahlillari jarayonida 100 ga sug'oriladigan maydon va 100 gektar paxta ekin maydoni hisobiga yaratilgan sof daromad miqdori ko'rsatkichlaridan foydalaniladi.

Paxtachilikda sof daromadning bir qismi soliqqa tortish va baho mexanizmi orqali davlat tomonidan o'zlashtiriladi va umumdavlat ehtiyojlari uchun sarflanadi.

Paxtachilikda yalpi va sof daromad miqdori yalpi mahsulot hajmiga bevosita va moddiy xarajatlar miqdoriga teskari nisbatda bog'liq bo'ladi. Ya'ni, yalpi mahsulot qiymati qanchalik ko'p va

moddiy xarajatlar kam bo'lsa, yalpi va sof daromad summasi ham shunchalik ko'p bo'ladi.

Paxtachilikda ishlab chiqarish samaradorligi – ishlab chiqarishning moliyaviy ko'rsatkichlari orqali ifodalanib, tarmoqda sarf qilingan moddiy va mehnat resurslari sarfining yangidan yaratilgan qiymat hisobiga qoplanishi darajasini bildiradi. Bu tarmoqda band bo'lgan yillik ishchilar soni yoki sarflangan bir birlik resurslar hisobiga to'g'ri keladigan sof daromad va sof mahsulot ko'rinishida ham ifodalanishi mumkin.

Paxtachilik tarmog'ining qishloq xo'jaligi yalpi va tovar mahsulotning umumiy qiymatidagi va umumiy xarajatlaridagi salmog'i. Paxtachilik tarmog'ining qishloq xo'jaligi yalpi va tovar mahsulotining umumiy qiymatidagi va jami xarajatlardagi salmog'i paxta yetishtiruvchi fermer xo'jaliklari iqtisodiyotida paxtachilik sohasining tutgan o'rni va ahamiyatini aks ettiradi.

Paxtachilik tarmog'ining salmog'i ko'p omillarga bog'liq bo'lib, eng asosiysi aniq bir xo'jalikni ixtisoslashganlik darajasidir.

Paxtachilik tarmog'ining xo'jalik yalpi (tovar) mahsulotidagi salmog'i paxtachilik yalpi (tovar) mahsuloti qiymatining fermer xo'jaligi yalpi mahsuloti qiymatiga nisbati sifatida aniqlanadi.

Fermer xo'jaliklari rivojlanishining xozirgi bosqichida, paxtachilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaliklari paxta bilan birga boshqoli don ham yetishtirmoqda. Ushbu ekinlarning jami ekin maydonlaridagi salmog'i deyarli bir biriga yaqin bo'lib, bu nisbat yalpi mahsulot qiymatida ham saqlanadi. Ammo tovar mahsulot tarkibi turlicha salmog'ga ega bo'ladi. Bu birinchi navbatda paxta va g'allaning tovarlilik darajasiga bog'liq holda o'zgaradi. Jumladan, paxta xomashyosining tovarlilik darajasi 100% bo'lsa bu ko'rsatkich boshqoli g'allada fermer xo'jaliklarining o'lchamiga bog'liq ravishda 60-70 foizni tashkil etadi.

Paxtachilikda mehnat sarfi - paxta xomashyosini ishlab

chiqarishga jalb qilingan jonli va moddiylashgan mehnat bilan xarakterlanadi. Shuningdek, faqatgina jonli mehnat sarfi ham tushinilishi mumkin. Mehnat sarfi bevosita va bilvosita xarajatlarga bo‘linadi.

Bevosita mehnat sarfi - bu paxta xomashyosini ishlab chiqarish bilan bevosita band bo‘lgan ishchilarning mehnat sarfi hisoblanadi va kishi/soat yoki kishi/kunlarda aniqlanadi. Bevosita mehnat sarfi mahsulot ishlab chiqarishdagi ishtiroki darajasi nuqtai nazardan qaraganda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishidagi mehnatning asosiy va faol qismini tashkil qiladi.

Bilvosita mehnat sarfi - paxtachilik xo‘jaliklariga xizmat ko‘rsatish, ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish tizimida band bo‘lgan, lekin paxta xomashyosini ishlab chiqarish bilan bevosita bog‘liq bo‘lmagan ishchilarning mehnat sarfini o‘z ichiga oladi.

16.4. Paxtachilikda resurs tejovchi texnologiyalarni joriy etish samaradorligi

Dunyo mamlakatlarida paxta yetishtirish rentabelligi so‘nggi bir necha yil mobaynida o‘zgarishsiz qolmoqda. Bunga sayyoramizda yuz berayotgan global iqlim o‘zgarishi, paxtachilik uchun muhitning stress omillari – ekish davrida haddan ziyod yomg‘ir yog‘ishi, gullash bosqichida haroratning oshishi, tuproq unumdorligining pasayishi, zararkunanda va kasalliklar guruhi ko‘payishi, resurslar taqchilligiga qarshi agrotexnologiyalar yetishmasligi kabi muammolar salbiy ta‘sir ko‘rsatmoqda[3]. Shu jihatdan paxtachilikdagi ushbu muammolarni echish, paxtachilikda foydalanilayotgan resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, tarmoqqa innovatsion, resurs tejamkor texnologiyalarni joriy etish kabi tadbirlarni amalga oshirib borilishi lozim.

Mamlakatimiz paxtachilik tarmog‘ida resurslardan samarali foydalanish, resurs tejamkor texnologiyalarni amaliyotga joriy etish samaradorligini oshiruvchi tadbirlar davlat ahamiyatiga

molik masalalardan hisoblanadi. Jumladan, 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida⁵³ qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishga intensiv usullarni, eng avvalo, suv va boshqa resurslarni tejaydigan zamonaviy agrotexnologiyalarni joriy etish, unumdorligi yuqori bo‘lgan qishloq xo‘jaligi texnikasidan foydalanish kabi masalalar ustuvor vazifa qilib belgilangan. Shuningdek, paxtachilikda suv tejoychi texnologiyalarni joriy qilishni iqtisodiy rag‘batlantirish, tomchilatib sug‘orish tizimlarini butlovchi qismlar bilan ta‘minlovchi mahalliy ishlab chiqaruvchilarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning samarali mexanizmlari mavjud emasligi ta‘kidlangan. Shu nuqtai nazardan, paxtachilikda resurs tejoychi texnologiyalarni joriy etish samaradorligini oshirish yo‘nalishida ilmiy-tadqiqot ko‘lamini kengaytirish dolzarb masala hisoblanadi.

Paxta yetishtirish resurslar sarfi, ayniqsa, suv va mehnat resurslari sarfi juda yuqori bo‘lgan ishlab chiqarish jarayoni hisoblanadi. Shu boisdan ham mahsulot raqobatbardoshligini ta‘minlashda resurs tejash masalasi muhim ahamiyat kasb etib, paxta xom ashyosi ishlab chiqarishda resurslarni tejash masalasiga ilmiy va amaliy jihatdan quyidagi yo‘nalishlarda yondashishni talab qiladi.

Birinchisi – paxtachilikda resurslar sarfi miqdorini mutlaq tejash yo‘nalishi sifatida qabul qilinishi maqsadga muvofiq. Bunda – paxta xom ashyosi ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilinadigan moddiy-texnik va mehnat resurslari miqdorini paxta ekin maydoni hisobiga mutlaq kamaytirib borish masalasi nazarda tutiladi. Masalan, bir gektar ekin maydoni hisobiga suv sarfi miqdorini kamaytirish, bir gektar maydon hisobiga mehnat resurslari sarfi miqdorini yoki ekin maydoni hisobiga yoqilg‘i moylash materiallari miqdorini kamaytirish ko‘rinishidagi resurslar sarfini

---

⁵³ 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси

nazarda tutish mumkin.

Ikkinchisi – paxtachilikda resurslar sarfi miqdorini nisbiy tejash yoʻnalishi sifatida qabul qilinishi maqsadga muvofiq. Bunda – paxta ekin maydoni hisobiga resurslar sarfi miqdori oʻzgarishsiz qolgani holda paxta hosildorligini oshirish natijasida mahsulot birligi hisobiga toʻgʻri keladigan sarf-xarajatlar miqdorini kamaytirish masalasi nazarda tutiladi.

Uchinchisi – paxtachilikda resurslar sarfi miqdorini tejashdagi majmualiy yoʻnalish sifatida yondashish qabul qilinishi maqsadga muvofiq. Bunda – paxtachilikda xarajatlarni kamaytirishda “Resurslar sarfi miqdorini mutlaq tejash yoʻnalishi” va “Resurslar sarfi miqdorini nisbiy tejash yoʻnalishi” dan birgalikda foydalanish nazarda tutiladi.

Quyida tomchilatib sugʻorish texnologiyasini tahliliy koʻrib chiqaylik (16.1-jadval).

16.1-jadval. Tomchilatib sugʻorish texnologiyasini qoʻllashning SWOT-tahili

<i>Kuchli tomonlari</i>	<i>Kuchsiz tomonlari</i>
<ul style="list-style-type: none"> ➤ etarli miqdorda suv, mineral oʻgʻit va mikroelementlarning bevosita oʻsimlikning ildiziga etib borishi; ➤ suv resurslarining 2-5 marotaba tejalishi; ➤ ekinlarning intensiv rivojlanishi va oʻsishi; ➤ hosildorlikning 30-50% oʻsishi va mineral oʻgʻitga xarajatlarning 2 barobar kamayishi; ➤ YoMM xarajatlarning kamayishi; ➤ begona oʻtlar va kasalliklarga qarshi kurashish osonlashadi; ➤ mehnat unumdorligi oshadi (3-4 operator 100-200 ga maydonni bimalol sugʻora oladi); ➤ agrotexnik tadbirlarni toʻsiqlarsiz amalga oshirish; ➤ Tuproqning unumdor qatlami yuvilmaydi; 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Uskuna qiymatining yuqoriligi; ➤ imtiyozli kreditlashning chegaralanganligi; ➤ kredit olish uchun taʼminot zarurligi; ➤ sifatsiz uskunalar; ➤ malakali operatorlarning yoʻqligi; ➤ texnik xizmat koʻrsatish va taʼmirlashga koʻplab xarajatlarning mavjudligi; ➤ servis xizmat koʻrsatish markazlarining mavjud emasligi; ➤ malakali quruvchilar talab etiladi; ➤ sugʻorish uchun chuchuk suv talab etiladi; ➤ elektroenergiya xarajatlari mavjud; ➤ shoʻrlanish darajasi yuqori boʻlgan tuproqlarda qoʻllashning imkonsizligi; ➤ Tomchilatib sugʻorish texnologiyalari va sohaga oid kompaniyalarni tanlashda fermerlar tajribasining etishmovchiligi;

<ul style="list-style-type: none"> ➤ tog' va tog'oldi sharoitlarida tuproq eroziyasini oldi olinadi; ➤ drenaj tashlamalarning mavjud emasligi; 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ tizimni loyihalashda hatoliklar;
Imkoniyatlar	Tahdidlar
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Paxta xom-ashyosini yetishtiruvchilarga 1ga paxta maydoni uchun 8 mln.so'm subsidiya ajratish; ➤ EKIHning 1000 baravarigacha 3 yilga imtiyozli kreditlash; ➤ 5 yil muddatga yer solig'idan ozod qilinishi; ➤ Fermer xo'jaliklari, korxonalar va tashkilotlar tomonidan tomchilatib sug'orish texnologiyalarini chetdan olib kirishda bojxona to'lovlaridan (bojxona rasmiylashtirish uchun bojxona yig'imga bundan mustasno) ozod etilishi; ➤ tog' va tog'oldi hududlarda 1072,2 ming ga. maydongacha nasos qo'llamasdan foydalanish mumkinligi; ➤ Mashinali sug'orish maydonlarida yuqori samaradorligi; ➤ Sug'orish maydonlarinig 2-3 barobar ko'payishi; 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Qonunchilikdagi o'zgarishlar (imtiyozli soliqlar va kreditlarning bekor qilinishi); ➤ Tabiiy ofatlar – (sel kelishi- suvlarning loyqalanishi); ➤ Tomchilatib sug'orishga zarur bo'lgan polietilen va boshqa turdagi butlovchi qismlar narxlarining oshib ketishi; ➤ Elektroenergiya narxining oshib ketishi;

Nazorat savollari

1. O'zbekistonda paxtachilik tarmog'ining ahamiyati nimada?
2. Dunyo mamlakatlarida g'o'za yetishtirishning holati qanday?
3. Paxta xom-ashyoni ishlab chiqarish rentabelligi darajasi qanday hisoblanadi?
4. Paxtachilikda ishlab chiqarish samaradorligi fanday aniqlanadi?
5. Amaliyotda paxta xom ashyosini yetishtirishda davlat buyurtmasi bekor qilinishi va uning xarid narxini belgilash amaliyotidan voz kechilishining ijobiy tomonlarini nimalarda ko'rish mumkin.
6. O'zbekistonda paxta-to'qimachilik ishlab chiqarish klasterlarini tashkil etilishining zaruriyatlari nimada va uning ijobiy tomonlarini sanab bering?

17. MAVZU. MEVA, UZUM, SABZAVOT VA KARTOSHKA ISHLAB CHIQUARISH IQTISODIYOTI

Reja:

17.1. Meva, uzum, sabzavot va kartoshka ishlab chiqarishning mamlakat

iqtisodiyotidagi ahamiyati va huquqiy asoslari

17.2. O‘zbekistonda meva-sabzavotchilik sohasining hozirgi holati va rivojlantirish omillari

17.3. Meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish, sotib olish va eksport qilish tizimining samaradorligini oshirish yo‘llari

Tayanch tushuncha va iboralar: qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksporti, raqobat, eksport faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, ruxsat berishning soddalashtirilgan tizimi, bir darcha tamoyili, elektron deklaratsiyalash, soliq va bojxona imtiyozlari, interaktiv xizmatlar, meva-sabzavot mahsulotlari, eksport qiluvchilar, invoys, eksport kontrakti, nohalol eksport qiluvchilar reestri.

17.1. Meva, uzum, sabzavot va kartoshka ishlab chiqarishning mamlakat iqtisodiyotidagi ahamiyati va huquqiy asoslari

So‘nggi 20 yil ichida dunyoda sabzavot va mevalarni iste‘mol qilish yiliga o‘rtacha 5-7% ga o‘sib bormoqda. O‘zbekiston nafaqat aholining ehtiyojlarini qondiradi, balki qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini eksport qiladi va bu borada katta imkoniyatlarga ega.

O‘zbekistonda yiliga 20 million tonnadan ortiq meva-sabzavot ishlab chiqariladi, ularning qariyb 1,0 mln. tonnasi eksport qilinadi. Ayni paytda respublikada 140 mingdan ortiq fermer xo‘jaliklari, 100 ga yaqin ixtisoslashtirilgan qishloq xo‘jaligi klastelari faoliyat ko‘rsatmoqda, ular ichki va tashqi

bozorni sifatli meva-sabzavot mahsulotlari bilan ta'minlamoqda. Respublikadagi omborlarning umumiy hajmi 975 ming tonna mahsulotni, shu jumladan 502 ming tonnaga mo'ljallangan zamonaviy sovutgich kameralarini tashkil etadi. Bu aholini qishloq xo'jaligi mahsulotlarining asosiy turlari bilan uzluksiz ta'minlash, ularning eksportini kengaytirishga yordam beradi. Transport infratuzilmasi jadal rivojlanmoqda, shu bilan birga, o'zaro bog'langan logistika tarmoqlarini ta'minlash bo'yicha ishlar olib borilmoqda, tashqi savdo aloqalari kengaymoqda, bu sohaning eksport salohiyatining o'sishini ta'minlaydi.

Meva-sabzavotchilik tarmog'ini rivojlantirish nafaqat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, balki uning atrofida yangi tarmoqlarni shakllantirish, odamlar turmush darajasi o'sishini ta'minlaydigan yangi ish o'rinlarini yaratish bilan bog'liq.

Mamlakatimizda 2016-2020 yillarda qishloq xo'jaligini rivojlantirish dasturi, qabul qilinishi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida tarkibiy o'zgarishlarni davom ettirish, ilg'or qishloq xo'jaligi texnologiyalarini joriy etish, qishloq xo'jaligini kompleks mexanizatsiyalash va xom ashyoni qayta ishlashni chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlarini belgilab berdi. Unda paxta yetishtirish uchun maydonlarni bosqichma-bosqich optimallashtirish, unumdorligi past bo'lgan erlarni tortib olish yo'li bilan keyinchalik meva-sabzavot, kartoshka va boshqa ekinlar ekinlarini bo'shatilgan maydonga joylashtirish, shuningdek intensiv bog'larni tashkil etish, seleksiyani yanada rivojlantirish va urug yetishtirish ko'zda tutilgan..

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini qabulqilinishi orqali aholining oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash; qulay agrobiznes muhitini va qo'shilgan qiymat zanjirini yaratish; soha boshqaruvida davlat ishtirokini kamaytirish va investitsiyaviy jozibadorlikni oshirish; tabiiy

resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhit muhofazasini ta'minlash; davlat boshqaruvining zamonaviy tizimlarini rivojlantirish; tarmoqni qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan davlat xarajatlarini bosqichma-bosqich diversifikatsiya qilish; qishloq xo'jaligida ilm-fan, ta'lim, axborot va maslahat xizmatlari tizimini rivojlantirish; qishloq hududlarini rivojlantirish; tarmoq statistikasining shaffof tizimini ishlab chiqish.

Ushbu va boshqa tadbirlarni agrar sohada amalga oshirish respublikaning oziq-ovqat xavfsizligini va oziq-ovqat mahsulotlarining asosiy turlari bilan o'zini o'zi ta'minlashini yanada mustahkamlashni, shuningdek, talabga javob beradigan ushbu mahsulotlar tashqi bozorlarda eksportining sezilarli darajada oshishini ta'minlaydi.

Hozirgi vaqtda meva-sabzavot mahsulotlari eksportining asosiy muammosi uning diversifikatsiyalanmaganligidir (import qiluvchi mamlakatlarning tor ro'yxati va mustahkam tuzilishi bilan cheklangan). Bu holat bir qator qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Birinchidan, asosiy import qiluvchi mamlakatlarda iqtisodiy ahvolning yomonlashishi va meva-sabzavot mahsulotlariga bo'lgan talabning pasayishi butun sanoat uchun jiddiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Ikkinchidan, import qiluvchi mamlakatlarning monopsoniya kuchi shunday vaziyatni keltirib chiqarishi mumkinki, import qiluvchi xaridorlar o'zbek mahsulotlariga narxlarni belgilash imkoniyatiga ega.

O'z navbatida, rivojlangan mamlakatlar (Yevropa Ittifoqi, Yaponiya, Koreya, Xitoy) bozorlari, o'zlarining standartlariga javob beradigan yuqori sifatli mahsulotlarni etkazib berishni diversifikatsiya qilishda, ko'proq xaridorlik qobiliyati nuqtai nazaridan qiziqarli. O'zbekistonlik ishlab chiqaruvchilar meva-sabzavot mahsulotlarini eksport qilish geografiasini, xususan, Yevropa Ittifoqi, Sharqiy Osiyo (Xitoy, Yaponiya, Koreya) va dunyoning boshqa mintaqalariga etkazib berishni ko'paytirish

orqali kengaytirilmoqda, shu bilan birga meva-sabzavot mahsulotlarining tovar tarkibi ham ko'paytirilib borilmoqda.

Biroq, ushbu islohotlarni amalga oshirish uchun meva va sabzavotlarni ishlab chiqarish, sotib olish, saqlash va eksport qilish tizimidagi institutsional va me'yoriy-huquqiy bazani takomillashtirish bo'yicha maqsadga muvofiq ishlar talab etiladi.

Xususan, qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning klaster usuli yo'lga qo'yildi, klasterlarga ajratilgan qishloq xo'jaligi maydonlarining hajmi ekin turlari bo'yicha paxta-to'qimachilikda — 67 foizni, chorvachilikda — 8 foizni, meva-sabzavotchilikda — 7,5 foizni tashkil etmoqda.

Klaster usulida yyyetishtirilgan xomashyoni qayta ishlash natijasida tayyor mahsulot ko'rinishida iste'molchiga etkazib berish imkonini bermoqda.

Bugungi kunda respublikamizda yyyetishtirilayotgan 80 turdan ortiq qishloq xo'jaligi mahsulotlari dunyoning 66 ta mamlakatiga eksport qilinmoqda. 2010 yilda eksportning 11,3 foizi paxta tolasi hissasiga to'g'ri kelgan bo'lsa, 2018 yilga kelib ushbu ko'rsatkich 1,6 foizgacha kamaydi.

Shu bilan birga, sohada ayniqsa meva-sabzavotchilik va uzumchilikni rivojlantirishda samarali bozor mexanizmlari tizimli yo'lga qo'yilmaganligi, ilmiy yondashuvning etarli emasligi tarmoqning mavjud imkoniyatlaridan to'liq foydalanilmasligiga olib kelmoqda.

Hisob-kitoblarga ko'ra, 1 gektar maydonda yyyetishtirilgan paxta xomashyosiga nisbatan uzumdan 7 baravar, gilosdan 6 baravar, yong'oqdan 5 baravar ko'p daromad olish imkoniyati mavjud.

Mamlakatimizda meva-sabzavot va uzumchilik sohasida yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarish, eksport hajmini oshirish, foydalanishdan chiqqan va lalmi erlarni o'zlashtirish, paxta, g'alladan qisqartirilayotgan maydonlarga

eksportbop qishloq xo‘jaligi ekinlari ekishni ko‘paytirish, shuningdek, bog‘, tokzor va issiqxonalar imkoniyatlaridan samarali foydalanishni yo‘lga qo‘yish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 11 dekabrda “Meva-sabzavotchilik va uzumchilik tarmog‘ini yanada rivojlantirish, sohada qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 14 martdagi «Meva-sabzavotchilik sohasida qishloq xo‘jaligi kooperatsiyasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-4239-son qaroriga asosan Jizzax, Samarqand, Toshkent va Farg‘ona viloyatlarining 8 ta tumanida jami 41 ta meva-sabzavotchilik yo‘nalishidagi qishloq xo‘jaligi birlashmalari tashkil etildi, xalqaro moliya institutlari mablag‘larini jalb etgan holda 2020 yilda Farg‘ona, Andijon va Namangan viloyatlarining 22 ta tumanida 31 ta, 2021 yilda respublika bo‘yicha 100 ta qishloq xo‘jaligi birlashmalari tashkil etilishi belgilab olingan.

Ushbu qarorga muvofiq:

- qishloq xo‘jaligi birlashmalari a‘zolari va meva-sabzavot klasterlari ishtirokchilariga intensiv ko‘chatlar (pakana va yarim pakana) hamda payvandtaglarni sotib olish xarajatlarining bir qismini qoplash uchun subsidiyalar ajratiladi;

- uzumchilik yo‘nalishidagi investitsiya loyihalarini moliyalashtirish uchun tijorat banklari kreditlari bo‘yicha kafillik taqdim etiladi;

- kam ta‘minlangan oilalar bandligini ta‘minlash maqsadida tashkil etiladigan qishloq xo‘jaligi birlashmalari a‘zolariga subsidiyalar ajratiladi.

Biroq amalga oshirilayotgan ishlar ko‘lami qanchalik keng bo‘lmasin mavjud imkoniyatlardan, resurslar saloyihatidan samarali foydalanimayaoti. Masalan jahon bozorida meva-sabzavot mahsulotlari savdosi 205 milliard AQSh dollarini tashkil etgan bir

paytda, respublikaning mazkur bozordagi ulushi bir foizga ham etmayapti⁵⁴. Ushbu mahsulotlarning mamlakat eksporti tarkibidagi ulushi esa atigi **7 foizni** tashkil qiladi.

Shuningdek, kelgusi yilda meva-sabzavot eksportini 2,5 milliard dollarga etkazish, keyingi uch yilda bu ko'rsatkichni 5 milliard dollarga etkazish imkoniyatlari mavjudligi ta'kidlangan.

O'zbekistonda bunday mevazorlar, ayniqsa intensiv usuldagi bog'lar etarlicha tashkil etilmayotgani, bog' va tokzorlar yaroqsiz holatga kelib qolgani sababli ularning iqtisodiy samaradorligi o'ta past darajada qolayotgani, qator tumanlarda minglab gektar eski bog'lar yillar davomida hosil bermayotgani tanqid qilindi. Hanuzgacha "mahsulot yetishtirish – xarid qilish – saqlash va qayta ishlash – eksport" zanjirini tashkil etadigan kooperatsiya tizimi joriy qilinmaganligi ham mavjud salohiyatdan samarali foydalanmayotganligidan dalolat bermoqda.

Mamlakatimizda meva-sabzavot mahsulotlari ishlab chiqarish hajminig o'sishi kuzatilmoqda. Xususan sabzavotlar jami 2000 yilda 2644,7 ming tonna ishlab chiqarilgan bo'lsa, 2019 yilga kelib 10215,1 ming tonna yoki 3,8 barobarga oshgan. Mevalar 2000 yilda 790,9 ming tonna yetishtirilgan bo'lsa, 2019 yilda 2757,2 ming tonnaga yoki 3,5 barobarga ko'paygan (17.1-jadval).

---

⁵⁴O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2019 yil 5 noyabr kuni meva-sabzavotchilik tarmog'ini yanada rivojlantirish va eksportini oshirish, aholi tomorqalaridan samarali foydalanishni ta'minlash masalalariga bag'ishlangan videoselektor yig'ilishi. Manba <https://president.uz/uz/lists/view/2992>

17.1- jadval.

O‘zbekiston Respublikasi barcha toifalarda ishlab chiqarilgan meva-sabzavot mahsulotlari (ming tonna)

Mahsulot turi	2000 y.	2005 y.	2010 y.	2015 y.	2018 y.	2019 y.	2020 yil yanvar sentabr)
Sabzavotlar – jami	2644.7	3517.5	6262.4	9390.0	9760.3	10215.1	7630.4
shu jumladan	x	x	x	x	x	x	x
pomidor	1011.1	1317.1	2042.1	2562.3	2284.2	2145.1	x
bodring	153.8	200.2	336.8	840.2	857.1	853.1	x
baqlajon	-	-	-	-	73.9	169.2	x
qalampir (achchiq va boshqalar)	-	-	-	-	97.6	181.3	x
sabzi	367.1	505.8	1310.7	2055.4	2185.1	2768.6	x
piyoz	431.3	546.3	822.5	1206.6	1464.5	1233.0	x
sarimsoq	-	32.1	45.7	165.8	254.9	214.8	x
karam	206.2	287.3	585.3	952.6	743.4	703.4	x
qo‘ziqorin	-	-	-	-	0.2	1.5	x
Oziqbop poliz, jami	451.4	615.3	1182.4	1853.6	1837.0	2068.7	1399.1
Mevalar va rezavorlar	790.9	949.3	1676.3	2467.9	2706.2	2752.7	2067.7
shu jumladan:	x	x	x	x	x	x	x
urug‘lilar, jami	477.0	524.7	881.1	1181.8	1385.1	1341.4	x
olma	-	-	-	-	1130.3	1132.6	x
nok	-	-	-	-	98.4	101.7	x
behi	-	-	-	-	76.9	84.7	x
danaklilar, jami	277.0	367.3	659.6	1042.8	1052.1	1109.8	x
olxo‘ri	-	-	-	-	134.9	130.0	x
olcha	-	-	-	-	56.7	64.7	x
gilos	-	-	-	-	172.0	175.4	x
o‘rik	-	-	-	-	493.8	535.7	x
shaftoli	-	-	-	-	161.9	188.2	x
yong‘oq mevalilar, jami	7.4	20.6	34.1	87.3	85.7	90.6	x
Uzum	624,2	641,2	979,3	1518,2	1589,8	1603,3	1275,3
Kartoshka	731,1	924,2	1694,8	2586,8	2911,9	3089,7	2432,7

Mustaqillik yillarida mamlakatimiz qishloq xo‘jaligini intensive rivojlantirish natijasida asosiy turdagi meva-sabzavot mahsulotlari bilan ichki ta‘minlanish darajasiga erishildi (17.2-jadval).

17.2-jadval

O‘zbekistonda aholi jon boshiga asosiy turdagi meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari

Mahsulot turi	Meyor bo‘yicha kg.	Haqiqatda		2000 yilda meyorga nisbatan	2015 yilda meyorga nisbatan	2019 yilda	
		2000 yil	2019 yil			me yorga nisbatan %	2000 yilga nisbatan %
Meva	65,3	31,7	86,8	48,5	132,9	126,7	348,4
Uzum	13,9	25,1	49,9	180,5	359,0	346,8	256,8
Sabzavot	109,2	106,2	320,2	97,2	293,2	281,3	386,7
Kartoshka	50,4	29,4	85,3	58,3	169,2	184,3	422,6
Poliz	19,3	18,1	58,6	93,8	303,6	322,3	309,9

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi, Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligi ma‘lumotlari asosida mualliflar tomonidan hisoblangan.

Jumladan, agar 2000 yilda aholi jon boshiga hisoblaganda me‘yorga nisbatan yetishtirilgan mahsulot hajmi mevada 48,5 %ni, kartoshkada 58,3 %ni, sabzavotda 97,2 %ni, polizda 93,8 %ni tashkil etgan bo‘lsa, 2019 yilga kelib bu ko‘rsatkich mevada 126,7 %ni, kartoshkada 184,3 %ni, sabzavotda 281,3 %ni va polizda 322,3 %ni tashkil etdi. Ichki iste‘mol dan ortiqcha meva-sabzavot mahsulotlarining bir qismi qayta ishlash sanoati ehtiyojlari uchun sarflansa, qolgan qismi yangi uzilgan holda eksportga chiqariladi.

Biroq kartoshkachilikda 20-30 foizi urug‘chilika ishlatiladi, kooperasiya munosabatlarini takomillashtilmaganligi, agro logistika tizimdag i kamchiliklari natijasida 20 foizdan ortig‘i nesnobut bo‘lib ketadi. Oqibatda har yili 300 ming tonna atrofida kartoshka import qilinmoqda.

17.2. O‘zbekistonda meva-sabzavotchilik sohasini rivojlantirish omillari holati

O‘zbekistonning tuproq-iqlim sharoiti sabzavot, poliz ekinlarining keng assortimentini yetishtirish uchun qulaydir, boshqa mamlakatlardan olingan o‘xshash mahsulotlardan sifati,

tarkibida shakar, fruktoza, askorbin kislotasi va boshqa qator muhim mikroelementlarning miqdori jihatidan ancha ustundir. muvozanatli ovqatlanishni taʼminlaydigan biologik qimmatli moddalarga boyligi bilan ajralib turadi.

Xususan, pomidorning mahalliy navlarida shakar va askorbin kislotasi miqdori mos ravishda 0,5-1,4% va 2-5% ni tashkil etadi, bu chet el analoglaridan yuqori. Bodringning mahalliy navlari xorijiy analoglardan shakar miqdori boʻyicha 0,2-0,4% ga, askorbin kislotasi esa 3-4% ga oshib ketadi. Oʻzbekistonda ishlab chiqariladigan oq karam navlari oʻzlarining xorijiy oʻxshashlaridan sharbatlari, askorbin kislotasi (5-20%) va shakar (1,0-1,8% ga) oshadi va tarkibida kamroq qoʻpol tolalar (0,4-0,7%) mavjud. . Qovunning mahalliy navlari biokimyoviy koʻrsatkichlar boʻyicha xorijiy analoglardan eng katta ustunlikka ega, ular ozuqa moddalarining miqdori jihatidan boshqa mamlakatlarning qovunlaridan ikki baravar yuqori boʻlib, ularning taʼmi va xushboʻyligi bilan ajralib turadi.

Zoʻr taʼm parametrlari bilan bir qatorda, Oʻzbekistonda ishlab chiqarilgan qishloq xoʻjaligi mahsulotlari arzon narxlar bilan ajralib turadi. Masalan, bir vaqtning oʻzida qishloq xoʻjaligi mahsulotlarini eng yirik import qiluvchi va ishlab chiqaruvchilardan biri boʻlgan Qoʻshma Shtatlarda kartoshka, sabzi, karam, qovun narxi oʻrtacha 5-6 baravar, pomidor esa deyarli oʻn baravar yuqori Oʻzbekistonga qaraganda. Shu bilan birga, Oʻzbekiston barcha asosiy meva va sabzavot ekinlari hosildorligini oshirish orqali nisbiy xarajatlarni kamaytirish uchun jiddiy qoʻshimcha imkoniyatlarga ega.

Mamlakatda qishloq xoʻjaligi sohasini rivojlantirishning izchil strategiyasini amalga oshirishning yangi bosqichida asosiy maqsadlar ichki oziq-ovqat resurslari ishlab chiqarish asosida oziq-ovqat xavfsizligini yanada kuchaytirish, qishloq xoʻjaligining ishlab chiqarish salohiyatini samarali ravishda oshirishdir. yer va

suv resurslaridan foydalanish. Bunday dasturni amalga oshirishning ijtimoiy samarasi ish bilan bandlikning o'sishi, qishloq aholisi daromadlari va butun mamlakat aholisi iste'mol qiladigan oziq-ovqat sifatidir.

Biroq, hozirgi paytda meva-sabzavotchilik sohasi rivojiga va uning eksport salohiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan bir qator omillar mavjud.

1. Yer va suv resurslarining cheklanganligi.

Cheklangan yer va suv resurslari sharoitida va respublika aholisining doimiy o'sib borishini hisobga olgan holda an'anaviy dehqonchilik usullari yangi yondashuvlarni talab qiladi. Bog'dorchilik va uzumchilikni jadal rivojlantirish uchun yangi yondashuvlar va mexanizmlar, umuman qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish tarkibini o'zgartirish, innovatsion va resurslarni tejaydigan texnologiyalarni joriy etish talab etiladi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish tarkibida bog'dorchilik ulushi 40% dan ortiqni tashkil qiladi. Shu bilan birga, meva va sabzavot ekinlari uchun ajratilgan ekin maydonlarining ulushi umumiy ekilgan maydonning 20 foizidan oshmaydi.

Yer va suv resurslarining obyektiv cheklanishini hisobga olgan holda, tuproq bonitet balini hisobga olgan holda ekin maydonlarining joylashishini optimallashtirish va tuzilishini yaxshilash, ichki va tashqi bozorda eng samarali va talab qilinadigan qishloq xo'jalik ekinlarini tanlash yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligini sezilarli darajada oshirishga erishish va uni boshqa ekinlarni yetishtirish asosida oshirish.

Avvalgi yillarda erishilgan natijalar shundan dalolat beradi. Shunday qilib, qishloq xo'jaligining umumiy ekin maydonidagi don ekinlarining ulushi 1991 yildagi 25,7 foizdan oshdi. 2016 yilda 45,2% ga (1,67 million ga), kartoshka va sabzavot va poliz mahsulotlari - 7,0% dan 9,5% gacha (350,6 ming ga), texnik

ekinlarning ulushi esa 41,9% dan 34,2% gacha (1,27 mln ga) kamaydi.

Hozirgi vaqtda barcha sug'oriladigan qishloq xo'jaligi erlarining 21 foizdan ko'prog'i meva-sabzavot yetishtirish uchun foydalanilmoqda. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining umumiy hajmida sanoatning ulushi 45 foizdan, qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksportida esa 43,4 foizni tashkil etadi.

Ekin maydonlarini optimallashtirish bilan bir qatorda bog'dorchilik va uzumchilik sohasida zamonaviy texnologiyalar va innovatsiyalarni joriy etishni jadallashtirish, yangi intensiv bog 'va uzumzorlar yaratish, suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etilmoqda, tuzga chidamli va sabzavot ekinlarining zararkunandalarga chidamli biologik navlar yaratish ishlari amalga oshirilmo' da.

2009 yildan boshlab, shuningdek, yangi yuqori samarali intensiv pakana plantatsiyalarini yaratish orqali bog'lar maydonini ko'paytirish jarayoni ham sodir bo'ldi. 2009-2016 yillar uchun 36,8 ming gektar yangi bog'lar va 40,5 ming gektar yangi uzumzorlar yaratish, 63,7 ming gektar bog 'va 40,8 ming gektar tokzorlarni rekonstruksiya qilish orqali bog'larning 60 foizidan ko'pi va uzumzorlarning 50 foizi yangilandi.

Shuningdek, ilg'or xorijiy tajriba asosida 31,4 ming gektardan ziyod (bog'larning umumiy maydonining 12%) yuqori mahsuldor pakana va yarim pakana intensiv bog'lar yaratildi va ular zamonaviy tomchilatib sug'orish texnologiyalari va boshqa innovasiyalardan foydalanilmoqda..

2009-2019 yillarda meva-sabzavot mahsulotlarini ko'paytirish, yangi ish o'rinlarini yaratish, aholi daromadlari va farovonligi darajasini oshirish uchun 4,0 ming gektar atrofidagi maydonda 56 mingdan ortiq issiqxonalar tashkil etildi, shundan 1044 tasi gektar issiqxonalar aholining 51,6 ming uy-joy maydoniga to'g'ri keladi.

2016 yil yigʻim-terimidan boshlab paxta xomashyosini shartnomaviy bitimlar boʻyicha ishlab chiqarish hajmi 386 ming tonnaga qisqartiriladi va shunga muvofiq paxta ekish maydonlarini 185,5 ming gektarga qisqartirildi. 2017 yil yigʻim-terimidan boshlab donli don ekinlari maydonini 50 ming gektarga qisqartirildi.

Kartoshka (36,0 ming gektar), sabzavot (101 ming gektar), ozuqa (50,9 ming gektar) va moyli oʻsimliklarga (15,2 ming gektar) bosqichma-bosqich boʻshatilgan unumdorligi past va unumdor erlarga, yangi intensiv bogʻlarga (20,8 ming gektar) joylashtiriladi.) va boshqa ekinlar (12 ming gektar) 2.

Hisob-kitoblar shuni koʻrsatadiki, gʻalla hosildorligi 10 ts / ga dan oshmaydigan yerlarda paxta ekishni bosqichma-bosqich qisqartirish, umumiy maydoni 220,5 ming gektar maydonda 20 ts / ga dan kam boʻlgan don ekinlari va boshqa oziq-ovqat ekinlarini joylashtirish Ular meva-sabzavot ishlab chiqarishni koʻpaytiradi 4856 ming tonna mahsulot, 1670 ming tonna yem-xashak ekinlari va 62 ming tonna moyli oʻsimliklar. Bu ushbu sohalarda har yili 270 milliard soʻmdan ortiq miqdordagi zarar oʻrniga 490 milliard soʻmdan ortiq qoʻshimcha daromad olish, shuningdek, ish bilan band boʻlganlarni 175 ming kishiga koʻpaytirish imkonini beradi.

Shuningdek, mavjud eski bog 'va uzumzorlarni bosqichma-bosqich intensiv bogʻlarga almashtirish, shuningdek, yangi texnologik agrotexnik tadbirlardan foydalangan holda ozod qilingan erlarda yangi intensiv bogʻlar va meva-sabzavot ekinlari barpo etish. ekish va yuqori mahsuldor intensiv bogʻlarning ulushi 12% dan, yoki 28 ming gektardan, 2015 yilda 28,3% gacha yoki 78 ming gektar, 2020 yilda bogʻlar hosildorligini kamida 3-4 baravar oshirish.

Mahsulot hajmini oshirish uchun joriy yilda 124 ming gektar oborotdan chiqqan erlarni toʻliq oʻzlashtirish lozim.

Bugungi kunda Baxmal tumanida 3 ming gektar, Qo‘shrabot tumanida 5 ming gektar, Beshariq tumanida 2 ming gektar oborotdan chiqqan erda quduqlar qazilib, bog‘ va tokzorlar barpo qilish boshlangan. Bunday loyihalarni boshqa hududlarda ham amalga oshirish, suv chiqarib, lalmi erlarni o‘zlashtirish eng samarali yo‘llardan biridir.

Meva-sabzavot, poliz va dukkakli ekinlarni ekish asosan kichik va tarqoq maydonlarda amalga oshiriladi, bu erda turli xil navlar, turlar va turlardagi meva-sabzavot va dukkakli ekinlar ishlab chiqariladi. Bularning barchasi chet ellik xaridorlar uchun navi, hajmi va tashqi ko‘rinishi talablariga javob bermasdan, eksport bilan bog‘liq muammolarni keltirib chiqaradi.

Hozirgi kunda O‘zbekistonda 40 dan ortiq sabzavot, poliz va kartoshka turlari, 32,5 mingdan ortiq meva va 955 turdagi uzum yetishtiriladi.

Shu bilan birga, har yili 100 tonnadan ortiq turli xil sabzavot urug‘lari chetdan olib kelinadi. Masalan, 2015 yilda 4,9 million dollarga 179 tonnadan ortiq urug‘ import qilingan.

Zamonaviy naslchilikning vazifasi noqulay o‘shish sharoitlariga moslasha oladigan ekologik toza navlarni yaratishdir. Sabzavot ekinlari bilan turli xil unumdor navlarni yaratish uchun seleksiya ishlarini olib borish kerak: oshxonalar, qayta ishlash va eksport qilish uchun. Ushbu navlarning har bir guruhida yuqori hosildorlik bilan birgalikda ma‘lum bir xususiyat va xususiyatlar to‘plami bo‘lishi kerak.

Kartoshka har qanday mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashda muhim rol o‘ynaydi. Respublikamizda kartoshka ekish uchun 111 ming gektardan ortiq yer maydoni ajratilgan. Ushbu maydonni urug‘ bilan ta‘minlash uchun 334 ming tonna urug‘lik kartoshka zarur. Shu bilan birga, "elita" sinfidagi urug‘ kartoshkasiga talab 18,0-20,0 ming tonnani tashkil etadi.

“Respublikada kartoshka yetishtirishni kengaytirish va urug‘chiligini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” Prezident qarori qabul qilindi.

Qarorga muvofiq, kartoshkachilikka ixtisoslashtiriladigan tumanlarda kartoshkachilik klasterlari va kooperatsiyalari tashkil etiladi⁵⁵.

Innovatsion va resurs tejamkor texnologiyalar asosida yaxlit maydonlarda iste‘mol va urug‘lik kartoshka yetishtirish hamda sohada qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratish kartoshkachilik klasterlari va kooperatsiyalari faoliyatining asosiy yo‘nalishlaridan biridir.

Qaror bilan iste‘mol va urug‘lik kartoshka yetishtirishga ixtisoslashtiriladigan tumanlar hamda hududlar ro‘yxati tasdiqlandi.

Qarorga ko‘ra, 2020 yil 1 maydan boshlab kartoshka yyetishtiruvchi fermer xo‘jaliklari, qishloq xo‘jaligi korxonalarini, shuningdek, kartoshkachilik klasterlari va kooperatsiyalarining urug‘lik kartoshka xarid qilish xarajatlarini moliyalashtirish uchun ularga 12 oy muddatgacha tijorat kreditlari ajratiladi.

Bugungi kunga qadar respublikada elita kartoshka navlarining urug‘jamg‘armasi to‘liq shakllanmagan, bu kartoshka urug‘larini sanoat miqyosida etkazib berishga imkon beradi. 2015 yilda elita sinfidagi urug‘kartoshkasi import hajmi 16,8 ming tonnani tashkil etdi.

Intensiv bog‘dorchilik uchun ko‘chatlarni ommaviy ravishda etkazib berish asosan 2010 yildan buyon amalga oshirilib kelinmoqda va shu kungacha ko‘chatlarning 80 dan ortiq navlari chetdan keltirilgan.

Turli navlarni sinash tartibiga ko‘ra, ko‘chatlarning yangi navlari namunasi 3 yil davomida sinovdan o‘tkaziladi va natijada reestruga kiritiladi. Ammo, bugungi kungacha Reyestruga faqat 4 xil

---

⁵⁵ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Respublikada kartoshka yetishtirishni kengaytirish va urug‘chiligini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. Manba: www.lex.uz

ko'chat va faqat olma daraxtlari kiritilgan, garchi 2010 yildan buyon Vazirlar Mahkamasining buyrug'iga binoan shaftoli (nektarin), o'rik, olxo'ri va gilos ko'chatlari ham mavjud. import qilingan.

Hozirgi kunda dunyoda mitti va yarim mitti daraxtlarning yangi navlari yaratilmoqda, ular yuqori mahsuldorlik va erta etuklik, shuningdek ta'mga ega.

Ammo ushbu navlarning Davlat reestrda yo'qligi sababli fermer xo'jaliklari va boshqa qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari ularni olib kelib, ekishga qodir emaslar.

Natijada respublikaning eksportbop meva mahsulotlarini ishlab chiqarishdagi salohiyatidan to'liq foydalanilmayapti.

17.3. Meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish, sotib olish va eksport qilish tizimining samaradorligini oshirish

Mamlakatimizda ishlab chiqarishi diversifikasi qilish bo'yicha olib borilgan siyosati natijasida paxta va g'alla maydonlari qisqatirildi, meva-sabzavot ekin maydonlari sezilarli ravishda oshirildi. YIMda paxta va g'allaning ulushi 2018 yilda 7 foizdan 2020 yilga kelib 4 foizga qisardi, meva-sabzavot mahsulotlari esa ushbu davrda 5,2 foizdan 10,6 foizgacha oshirildi.

Etiborlisi ekin maydonlari 2000-2020 yillarda sabzavot 64 %ga, meva va poliz 42 %ga oshirildi va hosildorlikni oshishi kuzatildi.

Meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun ushbu sohada bir qator tadbirlarni amalga oshirish zarur.

Urug'lik sanoatini rayonlashtirish va rivojlantirish

Eksportga yo'naltirilgan meva-sabzavot mahsulotlari hajmini oshirish uchun har bir mintaqada faqat bitta turdagi va navdagi meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarishga 3-4 ta tumanni ixtisoslashtirib, meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarishni rayonlashtirish zarur, ichki va tashqi bozorda talab yuqori bo'lgan.

Bu eksportga yoʻnaltirilgan meva-sabzavot mahsulotlari hajmini oshirish, xorijiy xaridorlarning talablariga muvofiq yuqori sifatli bir xil turdagi, sifati, navi, kalibri va taʼmi yuqori sifatli meva-sabzavot mahsulotlarini etkazib berish imkonini beradi.

Bogʻdorchilikning intensiv usulini ishlab chiqish, zamonaviy intensiv bogʻlarning yangi turlarini yaratish va eksportga yoʻnaltirilgan meva mahsulotlarini eksport bozorlarida talab qilinadigan ishlab chiqarish hajmini oshirish uchun navlarni sinash boʻyicha ishlarni jadallashtirish boʻyicha choralar koʻrish zarur. eksport bozorlari uchun talab qilinadigan meva va sabzavot mahsulotlarining yangi zamonaviy navlarini davlat reestriga kiritish.

Suvni tejash

Tomchilatib sugʻorish tizimidan keng foydalanish uchun intensiv bogʻdorchilikni rivojlantirish va meva-sabzavot mahsulotlarini saqlash imkoniyatlarini oshirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish uchun fermer xoʻjaliklariga suzish havzalarini qurish, katta joy almashish imkoniyatini yaratish tartibi qabul qilinishi kerak. tanklar toʻgʻridan-toʻgʻri qishloq xoʻjaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish joylarida. Ushbu tadbir erdan oqilona va samarali foydalanishni, bogʻdorchilikning intensiv usullarini ishlab chiqishni, tomchilatib sugʻorish tizimidan foydalangan holda mevali ekinlar ekinlari maydonini koʻpaytirishni taʼminlaydi.

Meva va sabzavotlarni sotib olish, tayyorlash va sotish

Meva va sabzavotlarni sotib olish, tayyorlash va sotish tizimini takomillashtirishning asosiy yoʻnalishlari quyidagilardan iborat.

1. Davlat ehtiyojlari uchun qishloq xoʻjaligi mahsulotlarini sotib olish shartnomalarida quyidagilar koʻzda tutilishi kerak:

- byudjet tashkilotlari uchun taʼminot hajmining kamida 30 foizi miqdorida avans toʻlovi hukumat tomonidan kafolatlanishi;

- tovar ishlab chiqaruvchilarga ushbu pudrat shartnomalari, imtiyozli shartlarda kreditlar berish imkoniyati.

Davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini sotib olish bo‘yicha davlat shartnomalarining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, byudjetdan moliyalashtiriladigan barcha davlat shartnomalarini tuzish va bajarish bilan bog‘liq barcha masalalarni tartibga soluvchi normalarni yagona maxsus qonunchilik aktida birlashtirish zarur. shu jumladan davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini sotib olish bo‘yicha shartnomalar.

2. Meva va sabzavotlarning deyarli 50% aholining shaxsiy yordamchi xo‘jaliklarida yetishtirilayotganligi sababli, ushbu xo‘jaliklarda mahsulotlarni faolroq sotib olish / sotib olish va uni iste‘molchiga etkazish mexanizmi zarur. Buning vositalaridan biri dehqon xo‘jaliklaridan va uy-joy uchastkalari egalarisiz to‘g‘ridan-to‘g‘ri, naqd pulda, ishlab chiqarish joylaridan dehqon xo‘jaliklaridan sabzavot va mevalarni sotib olish bo‘yicha xususiy kompaniyalar / firmalar faoliyatini rag‘batlantirishdir.

3. Yangi uzilgan meva va sabzavotlarni sotib olishning eng istiqbolli shakllaridan biri bu qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilarning ixtiyoriy birlashish shakli sifatida kooperativlardir. Ular o‘z mahsulotlarini sotish uchun ma‘lum sharoitlarni yaratish uchun sabzavot ishlab chiqaruvchilarni birlashtirishi mumkin. Kooperativlar sabzavotlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri yirik do‘konlarga ("supermarketlar" kabi) va ulgurji bozorlar orqali sotib olishlari va sotishlari mumkin. O‘sha kooperativlar nafaqat meva-sabzavot ishlab chiqaruvchilari, balki "ishlab chiqarish - qayta ishlash - sotish", "ishlab chiqarish - saqlash - sotish" va "ishlab chiqarish - saqlash - eksport" o‘rtasidagi samarali aloqani ta‘minlovchi haqiqiy mexanizmga aylanishi mumkin.

Chakana savdo tarmoqlari bilan ishlash maxsus yondashuvlarni talab qiladi. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilari, xususan, kichik ishlab chiqaruvchilar tomonidan sabzavotlarni sotish kanallarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ushbu savdo bozor ishtirokchilarining shaxsiy aloqalariga asoslangan va o‘z-o‘zidan paydo bo‘lgan. Marketing kanallarida ko‘plab vositachilar tuzilmalari va shaffof bo‘lmagan tarqatish sxemalari ustunlik qiladi. Markazlashgan bozorlarning yo‘qligi va shaffof savdo-sotiq narxlarning betartibliigi uchun obyektiv shart-sharoitlarni yaratadi, iste‘molchilarga qo‘shimcha xarajatlarni keltirib chiqaradi, shuningdek ishlab chiqaruvchilar uchun asossiz ravishda past daromadlarni keltirib chiqaradi va bularning barchasi ishlab chiqaruvchilarning o‘z mahsulotlariga ega uyushgan qishloq xo‘jaligi bozorlariga kirish imkoniyati yo‘qligi sababli. Umuman olganda ta‘kidlash joizki, O‘zbekistonda rivojlangan ulgurji bozorlar tarmog‘ining yo‘qligi (logistika markazlari) bog‘dorchilik sanoatining zararli va past raqobatdoshligi sabablaridan biri hisoblanadi, chunki uning sher ulushini ishlab chiqaruvchilar kichik ishlab chiqaruvchi

Ular bilan sheriklikni faqatgina yil davomida ko‘plab mahsulotlarni etkazib berish sharti bilan o‘rnatish mumkin. Bundan tashqari, nafaqat yuqori sifatli, balki xaridor uni ko‘rishni xohlaydigan usuli: yuvilgan, kalibrlangan, to‘g‘ri qadoqlangan va ko‘pincha kesilgan. Supermarketlar menejerlari ko‘pincha yuvilgan sabzavotlar (30% gacha), kalibrlangan (40% gacha) va qadoqlangan (50% gacha) sabzavotlarga yuqori narxlarni, etkazib beruvchilardan kelib tushadigan va sifat standartlariga javob bermaydigan sabzavotlarga narxlarni tushiradilar. Bunday sharoitda kichik ishlab chiqaruvchilar bozorda o‘ziga xos joylarni topib, ta‘minlay olsagina raqobatbardosh bo‘lib qolishlari mumkin.

Ushbu muammolarni hal qilish usullaridan biri qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ulgurji savdo bozorlari orqali ulgurji

savdoni rivojlantirish bo‘lib, u erda birjadan tashqari mahsulotlar sotiladi: yangi sabzavot, meva, go‘sht, baliq va boshqalar. Ulgurji bozorlar (logistika markazlari) chakana savdoni va bozor narxlari shakllanadigan, ulgurji partiyalar shakllanadigan va tovar oqimlari ko‘chiriladigan, shu jumladan eksport uchun mo‘ljallangan yagona markazda keng turdagi mahsulotlar bilan umumiy ovqatlanish.

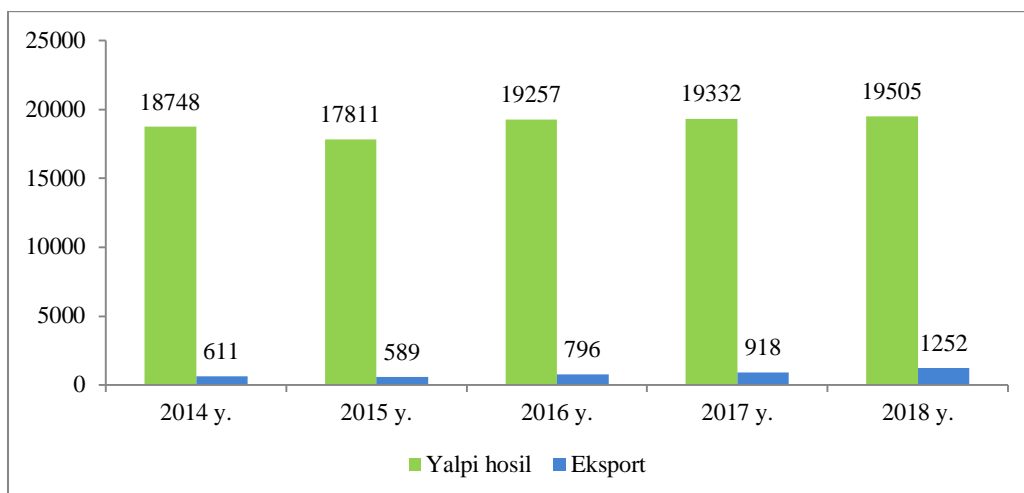
Shunday qilib, ulgurji bozorlar tarmog‘ini (logistika markazlari) yaratish "soyadan" chiqib ketishga va mahsulot oqimlarini qonuniylashtirishga, talab va taklif asosida narxlarning shaffof shakllanishiga va tovar ishlab chiqaruvchilarning daromadlarini oshirishga yordam beradi.

Yangi uzilgan meva-sabzavot mahsulotlarini saqlash va sotishga ixtisoslashgan korxonalarda o‘z qadoqlash zavodlari, mahsulotlarni oldindan sovutish uchun uskunalar va saqlash joylari bo‘lishi mumkin. Yangi meva va sabzavotlarning kafolatlangan savdosini ta‘minlash uchun o‘zingizning savdo tarmog‘ingizni tashkil qilish mumkin.

Oxirgi yillarda O‘zbekistonda eksporni qo‘llab-quvatlash bo‘yicha qator islohotlar olib borildi, ayniqsa meva-sabzavot mahsulotlarini eksporti o‘zining ijobiy samarasini bermoqda.

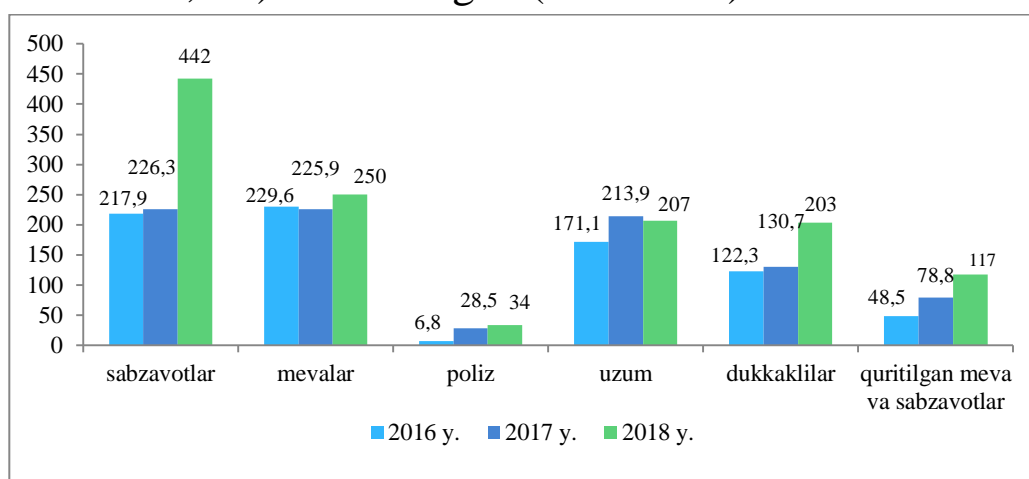
Bu borada qonunchilik bazasini mustahkamlanishi, eksportiyor korxonalarga berilayotgan imtiyozlar, pereferensiyalar meva-sabzavot mahsulotlari eksportini sezilarli oshishiga olib keldi.

O‘zbekistonda 2019 yilda 19,7 mln. tonna meva-sabzavot mahsulotlari yetishtirildi, shundan 1,4 mln. tonnasi (7,1%) eksportga chiqarildi. Oxirgi besh yilda meva-sabzavot mahsulotlari eksporti qariyb 2 barobardan ko‘p 611 ming tonnadan 1,4 mln tonnagacha oshirildi (17.1-rasm).

17.1-rasm. 2014-2018 yillarda meva-sabzavot mahsulotlarini yetishtirish va eksportini o'zgarishi⁵⁶

Mamlakatimizda 2015-2019 yillarda meva-sabzavot mahsulotlari ishlab chiqarish 9,6 %ga oshdi va 19,7 mln. ton. yetishtirildi. O'zbekistonda meva-sabzavot mahsulotlari eksporti 2016 yilda 796,2 ming t., 2017 yilda 903,4 ming t. (umumiy o'sish 113,5%, shu jumladan sabzavot - 103,9%, qovun – 4,2 marta, uzum – 125,0%, dukkakli – 106,8%, quritilgan meva va sabzavolar – 162,4%) tashkil etgan bo'lsa, 2018 yilda 1,252 ming t. (umumiy o'sish 138,65%, shu jumladan sabzavot - 195,3%, meva – 110,6%, qovun – 119,2%, dukkakli – 155,3%, quritilgan meva va sabzavolar – 148,4%) hosil olingan (17.2-rasm).

17.2-rasm. Meva-sabzavot mahsulotlari eksporti dinamikasi⁵⁷ (2016-2018 yillar)

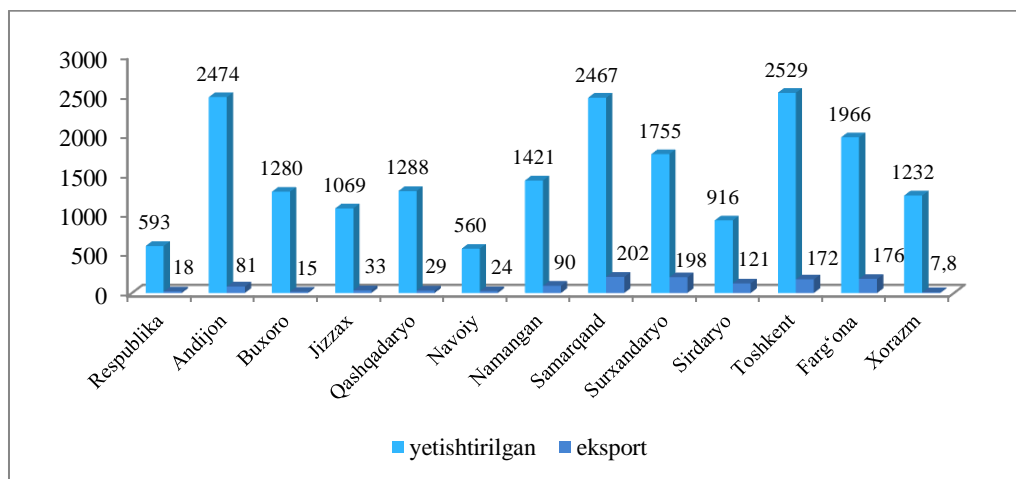
⁵⁶ Davlat statistika qo'mitasining 2014-2018 yillar bo'yicha ma'lumotlari

⁵⁷ Davlat statistika qo'mitasining 2016-2018 yillar bo'yicha ma'lumotlari

Mamlakatimiz huduhlari bo'yicha meva-sabzavot mahsulotlarini eksport qilubchi asosiy viloyatlar: Samarqand (202 ming t., 8,2% umumiy ishlab chiqilgan hajmdan), Surxondaryo (198 ming t., 11,3%), Farg'ona (176 ming t., 9%), Toshken (172 ming t., 6,8), Sirdaryo (121 ming t., 13,2%), va boshqalar (18.5-jadval).

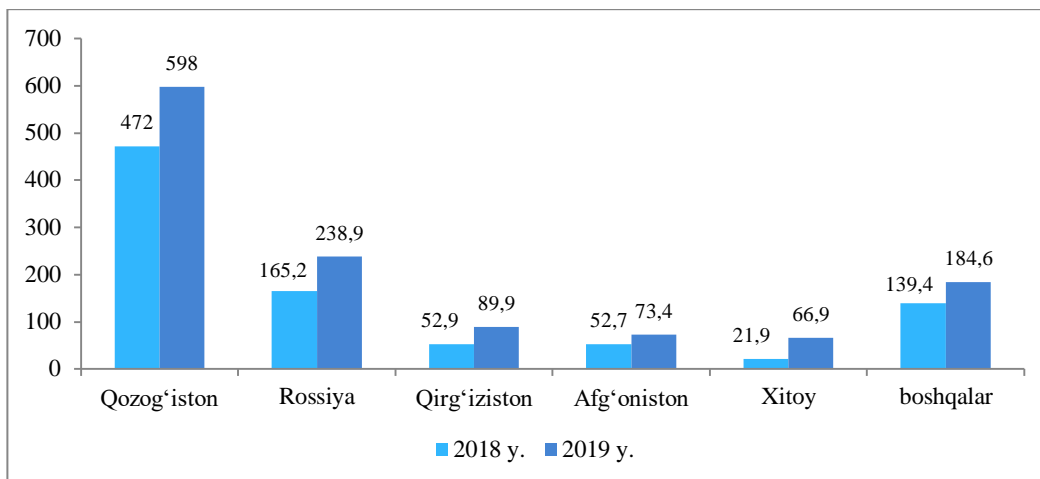
Ishlab chiqarilgan mahsulotga nisbatan Andijon (3,3%), Jizzax (3,1%), Qashqadaryo (2,3%), Buxoro (1,2%), Xorazm (0,6%) va Qoraqopog'iston Respublikasi (3,0%) eksport ko'rsatkichlari pastligi kuzatiladi.

Asosiy yangi uzulgan va quritilgan meva-sabzavot mahsulotlarini import qiluchi Qozog'iston, Rossiya, Qirg'iziston, Afg'oniston va Xitoy davlatlariga to'g'ri keladi. Jumladan, Qozog'iston eksporti 26,6%ga (472 ming t., 598,0 ming tonnagacha), Rossiya Federasiyasi 44,6%ga (165,2 dan 238,9 ming tonnagacha), Xitoy uch barobar oshgan (21,9 dan 66,9 ming t.) (17.3-rasm).

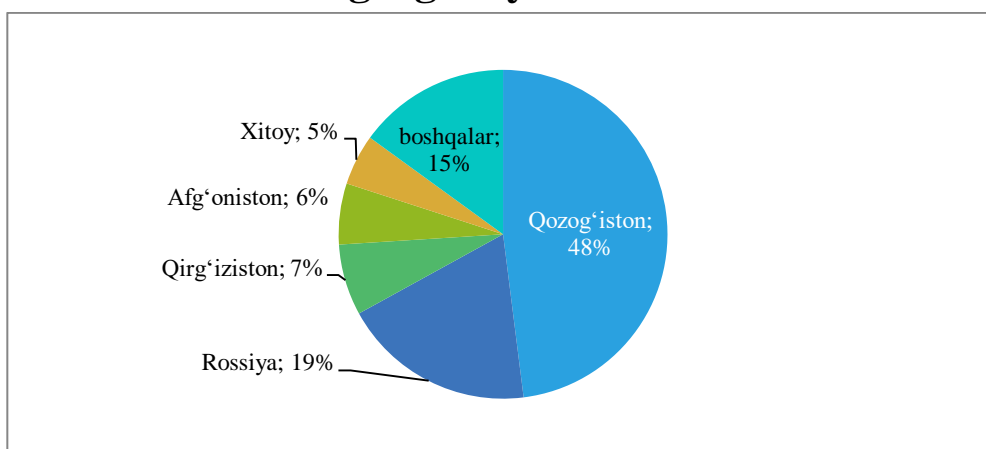

17.3-rasm. 2018 yilda hududlar kesimida meva-sabzavot mahsulotlarini yetishtirish va eksporti hajmi⁵⁸

⁵⁸ Davlat statistika qo'mitasining 2018 yil bo'yicha ma'lumotlari

17.4-rasm. Meva-sabzavot mahsulotlarini eksporti geografiyasi

18.5-rasm. Meva-sabzavot mahsulotlarini eksportidagi asosiy davlatlar ulushi %da (2018 yil)

Nazorat savollari

1. Meva, uzum, sabzavot va kartoshka ishlab chiqarishning mamlakat iqtisodiyotidagi ahamiyatini tushuntirib bering.
2. Mamlakatimizda meva, uzum, sabzavot va kartoshka ishlab chiqarishning huquqiy asoslari va amlgaga oshirilayotgan islohotlar haqida soʻzlab bering.
3. Oʻzbekistonda meva-sabzavotchilik sohasini rivojlantirishiga taʼsir qiluvchi omillarni tushuntirib bering.
4. Meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish, sotib olish va eksport qilish tizimining samaradorligini oshirish yoʻllari

18-MAVZU. CHORVACHILIK TARMOQLARI IQTISODIYOTI

Reja:

18.1. Chorvachilikning milliy iqtisodiyotdagi ahamiyati va uni rivojlanti-rish asoslari

18.2. Chorvachilikning asosiy tarmoqlari va ularning xususiyatlari

18.3. Chorvachilik tarmoqlari ishlab chiqarishi va uning iqtisodiy sama-radorligi

18.4. Chorvachilik klasterlarini tashkil etish va uning samaradorligi

18.5. Chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish samaradorligi va uni oshirish yollari

Tayanch iboralar va tushunchalar: Chorvachilik, yalpi mahsulot, dehqonchilik, mahsuldorlik, zooveterinariya, yyem-xashak, ko‘p tarmoqli fermer xo‘jaliklari, uy xo‘jaliklari, chorvachilik klasterlari, ozuqabop ekinlar, mehnat unumdorligi, samaradorlik, mexanizatsiyalash, kooperatsiya, integratsiy.

18.1. Chorvachilikning milliy iqtisodiyotdagi ahamiyati va uni rivojlantirish asoslari

Chorvachilik tarmog‘ini jadal rivojlantirish xalqimizni arzon va sifatli go‘sh t va boshqa oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta‘minlash, ayniqsa qishloq joylarida istiqomat qilayotgan fuqarolarning bandligini oshirish va daromadlarini ko‘paytirishda muhim o‘rin tutadi.

Chorvachilik O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi yalpi mahsulotining 31 foizini tashkil etadi. Ushbu soha qishloq aholisi uchun daromad keltirishda muhim rol o‘ynaydi mamlakat aholisi, shuning uchun uni rivojlantirish muammolari va istiqbollari

ustuvor ahamiyatga ega.

Chorvachilik - bu chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun qishloq xo'jaligi chorva mollari va parrandalarini ko'paytirish bilan shug'ullanadigan qishloq xo'jaligi tarmoqlaridir.

Aholi chorvachilikdan sut, go'sht, tuxum, yog'lar va boshqalar qimmatbaho mahsulotlarni oladi. Odamlarning ovqatlanishida ular kaloriya jihatidan taxminan 30% ni, protein tarkibida esa 60% ni egallaydi. Chorvachilik engil va oziq-ovqat sanoati uchun qimmatli xom ashyo: jun, teri, buta va boshqalarni beradi. Chorvachilik sanoatining rivojlanishi qishloq xo'jaligida mehnat va moddiy resurslardan yil davomida bir tekis va unumli foydalanishga imkon beradi. Chorvachilik sanoatida o'simlik mahsulotlari va chiqindilar iste'mol qilinadi, qimmatli organik o'g'itlar - go'ng olinadi.

Sog'likni saqlash vazirligi tavsiyalariga binoan, yiliga bir kishiga go'shtni oqilona iste'mol qilish ko'effitsienti 78 kg, sut - 360 kg, tuxum - 291 donani tashkil etadi. O'zbekistonda so'nggi o'n yil ichida chorvachilik mahsulotlarining asosiy turlarini iste'mol qilish 1,3-1,4 baravarga oshdi.

Hozirda barcha chorvachilik mahsulotlarining 90% dan ortig'i kichik dehqon xo'jaliklari tomonidan ishlab chiqariladi. Ma'lumotlarga ko'ra, yurtimizda bugungi kunda 12 mln. 961 ming bosh qoramol, shundan 4 mln. 664 ming bosh sigir boqilmoqda. Barcha toifa xo'jaliklarida boqilayotgan qoramollarning 93,2 foizi aholi xonadonlariga, 6,8 foizi fermer xo'jaliklariga to'g'ri keladi.

1992 yildan 2020 yilgacha qoramollar soni O'zbekistonda 2,4, Qo'y va echkilar 1,9, tovuqlar 2,7 baravarga oshdi (19.1-jadval). Shuningdek go'sht ishlab chiqarish 2,9 baravar, sut sog'ish 2,7 baravar oshgan.

18.1-jadval. Chorva mollari bosh soni (ming bosh)

	1992	1998	2003	2008	2016	2017	2019	2019/19 92 %
--	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------------------

Yirik shoxli hayvonlar	5275	5225	5879	8026	11637	12181	12961	245
Shu jumladan sigirlar	2218	2290	2557	3327	4173	4217	4342	195
Qo'y va echkilar	10329	8697	9929	13523	19096	19698	20240	196
Tovuq	26181	13935	17676	29505	61071	67038	71042	271

Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

Iqtisodiyotning barqaror rivojlanishida qishloq xo'jaligi, xususan chorvachilik muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimizda aholining chorvachilik mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini qondirish, bozorlarda go'sht, sut, tuxum, baliq va boshqa mahsulotlar serobligini ta'minlashga ustuvor vazifalardan biri sifatida yondashilmoqda.

Chorvachilik – mamlakat qishloq xo'jaligining muhim tarkibiy qismidir. Chorvachilik tarmoqlarining maqsadga muvofiq, samarali joylashtirilishi respublikada mehnat taqsimotining ijobiy hal etilishiga bevosita ta'sir etadi. Hududlarning tabiiy, iqtisodiy sharoitlarini hamda bozor talablarini e'tiborga olgan holda chorvachilikning qoramolchilik, qo'ychilik, baliqchilik, asalarichilik, ondatrachilik tarmoqlarining joylashtirilishi va rivojlantirilishi zarur. Chunki bu tarmoqlarda oziq-ovqat va qayta ishlash sanoati korxonalarini uchun go'sht, sut, jun, teri, asal va boshqa mahsulotlar yetishtiriladi.

Chorvachilikning rivojlanishi natijada sanoat tarmoqlarining rivojlanishi ham ta'minlanadi, chorvachilik tarmoqlarida inson

salomatligi uchun zarur, oqsil moddalarga boy bo'lgan turli xildagi mahsulotlar ham yetishtiriladi. Respublikada aholi jon boshiga go'sht, sut yetishtirish va iste'mol qilish tibbiy me'yorlar darajasidan past. Chorvachilik tarmog'ining bugungi holati inson organizmi uchun zarur miqdor va me'yorlarni ta'minlab bera olmaydi. Shuning uchun respublika hukumati mamlakatning barcha sohalarida chorvachilikni rivojlantirishga qaratilgan yirik dasturlar ishlab chiqib, ularni amaliyotga tatbiq etish bo'yicha qator chora-tadbirlarni amalga oshirmoqda.

Bundan tashqari, chorvachilikda dehqonchilik va chorvachilikning ayrim sohaları rivojlanishini ta'minlaydigan mahsulotlar ham yetishtirilmoqda. Chorva chiqindisi – go'ng tuproq unumdorligini oshiradi, o'simliklar uchun organik o'g'it hisoblanadi. Talab katta bo'lgan chorvachilik mahsuloti sut esa aholi tomonidan iste'mol qilinishidan tashqari yangi tug'ilgan yosh hayvonlarga ham beriladi.

Hozirgi davrda rivojlangan mamlakatlarda chorva chiqindisi – go'ngdan biogaz-bioenergiya olish yo'lga qo'yilgan bo'lib, go'ng arzon energiya manbai hisoblanadi.

Chorvachilikning tarmoq tuzilmasini aniqlashda mahsulot bozorining holati, muassasaning bu bozorda tutgan o'rnini (bozor hajmi, raqobatning mavjudligi va darajasi, mazkur muassasa ishlab chiqargan mahsulotning raqobatdoshligi) eng muhim omillardan hisoblanadi.

Mamlakatda qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti 2017 yilga kelib faol iqtisodiy o'sish kuzatilgan. Bunda qishloq xo'jaligidagi institutsional o'zgarishlar, fermer xo'jaliklari asosiy xo'jalik yuritish shakli sifatida namoyon bo'lishi, klasterlashtirish va dehqon ho'jaliklarini (tomorqa yer egalari) davlat tomonidan amaliy qo'llab-quvatlanishi asos bo'lgan (19.2-jadval). Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotlari 2019 yilga kelib 1992 yilga nisbatan 2,9 barobarga

ko‘paygan, shu jumladan chorvachilikda 2,6 barobar, dehqonchilikda 3,2 barobarga oshgan. Yoki dehqonchilikda chorvachilikka nisbanan tezroq iqtisodiy o‘shish kuzatilmoqda.

18.2-jadval. Qishloq xo‘jaligi yalpi mahsuloti 2017 yildagi narxlarda (mlrd.so‘m)

	1992 y.	1998 y.	2003 y.	2008 y.	2016 y.	2017 y.	2018 y.	2019 y.	1992/2019 %
Qishloq xo‘jaligi mahsuloti jami	33 888	27 643	36 097	37 225	61 867	67 967	85956	99191	2,9
Shu jumladan									
chorvachilik	10 791	13 684	17 515	16 161	21 935	21 076	24897	28312	2,6
dehqonchilik	23 096	13 959	18 582	21 064	39 932	46 891	64322	75420	3,2

Davlat statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari asosida muallif tomonidan hisoblangan.

Shu bilan birga, ozuqa ekinlari ekilgan maydon 73 foizga kamaygan. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar tasarrufidagi yaylovlarning maydoni keskin kamaydi.

Dehqon xo‘jaliklari yetarli ozuqa va ishlab chiqarish uchun yyem-xashak yyetishmasligini sezmoqdalar. Sut chorvachiligining rivojlanishiga to‘sqinlik qiluvchi omillardan biri bu ko‘pchilik ishlab chiqaruvchilarning juda kichikligi hisoblanadi. Sut asosan uy xo‘jaliklarida ishlab chiqariladi va shaxsiy iste‘mol ishlatiladi. Kichik ishlab chiqaruvchilar ilg‘or texnologiyalarni joriy etish qobiliyatiga ega emaslar, natijada zootexnika talablari, o‘z mahsulotlarini samarali sotish, shuningdek, yaxshi yyem-xashak ekinlarini sotib olishdagi bir qator muammolarni keltirib chiqaradi.

18.2. Chorvachilikning asosiy tarmoqlari va ularning xususiyatlari

Ushbu soha bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega.

- qoramol katta miqdordagi dag'al va suvli ozuqani iste'mol qiladi;

- chorva mollari qoida tariqasida yyyem-xashak ekinlari va tabiiy yyyem-xashak erlarining katta maydonlari mavjud bo'lganda saqlanadi;

- Chorvachilik nisbatan ko'proq kapitalni talab qiladi. Bu, bir tomondan, texnik xususiyatlar bilan, boshqa tomondan, chorvachilikning o'zi ishlab chiqarish vositasi sifatida ancha yuqori qiymatga ega ekanligi bilan izohlanadi. Bundan tashqari, chorvachilikda ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish uchun binolar, mexanizatsiyalash vositalari va boshqalar kerak;

- Tarmoqda kapital qo'yilmalar asosan tabiiy va iqtisodiy omillar bilan belgilanadi. Ular shuningdek, tarmoq ichidagi ixtisoslashuvga bog'liq - sutga boqiladigan chorvachilik go'sht bilan taqqoslaganda ko'proq kapital talab qiladi;

- chorvachilik - mobil tarmoq. Agar qishloq xo'jaligi tarmog'i joyning doimiyligi bilan bog'liq bo'lsa, chorva mollari agar kerak bo'lsa ko'chirilishi va eng munosib joylarga joylashtirilishi mumkin.

Chorva hayvonlari iqtisodiyoti quyidagi guruhlari va turlari bo'yicha o'rganiladi:

1. Qoramolchilik- go'sht va sut yo'nalishi bo'yicha;
2. Qo'ychilik- go'sht, jun, teri yo'nalishi bo'yicha;
3. Echkichilik- jun va tivit, sut yo'nalishi bo'yicha;
4. Cho'chqachilik- bekon, yarim yog', yog'lik go'sht yo'nalishi bo'yicha;
5. Parrandachilik- tuxum va go'sht broyler yo'nalishi bo'yicha;
6. Yilqichilik- go'sht va sut, ish hayvonlari hamda sport yo'nalishi bo'yicha;

7. Tuyachilik- go'sht, junva sut yo'nalishi bo'yicha;
8. Pillachilik bo'yicha;
9. Asalarichilik bo'yicha;
10. Quyunchilik bo'yicha;
11. Hovuz baliqchiligi bo'yicha;
12. Mo'ynachilik bo'yicha va boshqalar;

Moddiy - texnik elementlarga: chorvani saqlash uchun bino, mashinalar tizimi va tarmoqni yuritish uchun zarur bo'lgan boshqa vositalar kiradi. Chorvachilikda mahsulot yetishtirishni jadallashtirish darajasi qancha baland bo'lsa, bu elementlar shuncha ko'p ahamiyatga ega bo'ladi.

Texnologik elementlar - chorvani qayta ishlab chiqarishni tashkillashtirish, nasldorlikni kuchaytirish, zotdorlik sifatlarini yaxshilash, ozuqalantirish tiplari va chorvani boqishni takomillashtirish, chorva kasalliklariga qarshi kurash tadbirlarini qamrab oladi.

Tashkiliy - iqtisodiy elementlar - sohaga yo'naltirilgan tuzilma va ishlab chiqarish kiradi. Bu-muassasa faoliyati aniq sharoitlariga mos yer maydoni birligiga hisoblangan chorva tuyog'ining soni, uning ixtisoslashuvi, bozordagi o'rni demakdir. Tarmoqda chorva tuzilmasi har bir holatda ishlab chiqarish yo'nalishiga mos kelishi kerak.

Ishlab chiqarish usuli va chorvani oziqlantirish hamda saqlashga ko'ra, eng muhim belgilar sifatida chorvachilikda quyidagi tizimlar mavjud:

- yaylov - ekstensiv, ko'chma, yaydoq-yaylov, doimiy yaylov, madaniy yaylov;

- og'ilxona-yaylov - tabiiy ozuqa, aralash ozuqalarning o'rtacha jadalligi, ekiladigan va yuksak mahsuldorli tabiiy ozuqalarga boyligi bilan ajralib turadi.

- og'ilxona - yillik og'ilxona, og'ilxona – lager (mavsumiy).

Barcha turdagi chorvachilik mahsulotlarining iqtisodiy

samaradorligini oshirish uchun quyidagi omil va imkoniyatlaridan to'laroq foydalanish zarur:

1. Chorva hayvonlari mahsuldorligini oshirish.
2. Chorva hayvonlarning zotdorlik belgilarini saqlash va yanada mustahkamlash.
3. Qishloq xo'jalik korxonalarini, fermer, dehqon xo'jaliklarini yuqori mahsuldor zotli chorva mollari bilan muntazam ta'minlash.
4. Chorvadorlarning mehnat unumdorligi va mehnat haqini barqaror oshirish.
5. Hayvonlarni saqlashning progressiv usullaridan, shu jumladan, bog'lamasdan saqlash, maxsus qo'ralardan foydalanish.
6. Asosiy vositalardan ayniqsa, chorva binolari va inshootlari quvvatidan oqilona foydalanish.
7. Progressiv zooveterinariya xizmatlaridan foydalanish.

Aksariyat chorvachilik mahsulotlari dehqon xo'jaliklarida yetishtirilsada, sut etishtirishda fermer xo'jaliklari samarali hisoblanadi, chunki ular uchun bu asosiy faoliyat va asosiy daromad manbai.

Hozirgi vaqtda bunday holatni dehqon xo'jaliklari uchun sifatli sut va sut mahsulotlarini yetishtirish uchun muhim motivatsiya va imtiyozlar yetarli emasligi bilan izohlash mumkin.

Uy xo'jaliklarida chorva mollarini boqishning zaif tomonlarini quyidagicha izohlash mumkin:

- a) Sog'in sigirlarning o'rtacha yoshi - 4-5 yoshdan va undan yuqori;
- b) Bir sigirdan kam sut olish - kuniga 1-4 litrgacha sut;
- v) Chorva mollarini almashtirishning asosiy usuli tabiiy nasl, ya'ni almashtirish naslli sigirlarni sotib olish bilan emas, balki o'z-o'zini ko'paytirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Fermer xo'jaliklarini afzalliklari va kuchli tomonlarini quyidagicha izohlash mumkin:

- a) sog'in sigir populyatsiyasi o'rtacha yoshroq sigirlar bilan

ifodalanadi;

b) sut sog‘ish sigir boshiga 3-8 litrni tashkil etadi;

v) chorva mollarini almashtirish naslli sigirlarni sotib olish yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Dehqon xo‘jaliklari asosan o‘zini o‘zi ta‘minlash bilan shug‘ullanadi. Ular yetishtirayotgan mahsulotlarni tovarlilik darajasini oshirishda bir qator institutsional va boshqa omillar xalaqit beradi. Masalan, yer maydonlarining cheklanganligi, tashqi moliyalashtirish imkoniyatining yetishmasligi, moddiy-texnika bazasining zaifligi va qishloq aholisining bilim darajasi pastligi, ularning an’anaviy ishlab chiqarish texnologiyalariga asoslanganligi va boshqalar.

18.3. Chorvachilik tarmoqlari ishlab chiqarishi va uning iqtisodiy samaradorligi

O‘tgan davr mobaynida qishloq xo‘jaligida bozor munosabatlarini joriy etish, ishlab chiqarishni rivojlantirish, mulkdorlar sinfini shakllantirish hamda ularning mustaqilligini ta‘minlash bo‘yicha bosqichma-bosqich islohotlar amalga oshirildi.

Islohotlarning dastlabki bosqichida fermer va dehqon xo‘jaliklari faoliyatini tashkil etish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirishda ularni etakchi kuchga aylantirish bo‘yicha mustahkam huquqiy asos xamda zarur shart-sharoitlar yaratildi.

Qabul qilingan «Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida»gi va «Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida»gi qonunlar erning haqiqiy egasi sifatida fermer va dehqon xo‘jaliklarining huquqiy maqomini aniq belgilab berdi hamda ularning qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi asosiy sub`ektlar sifatida shakllanishi va rivojlanishini ta`minladi.

Ko‘p tarmoqli fermer xo‘jaliklarini tashkil etish, ularga zarur shart-sharoitlar yaratish, fermer va dehqonlarning huquqlari va

qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha zarur chora-tadbirlar amalga oshirildi.

O'tkazilgan islohotlar natijasida qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 99 foizidan ortig'i fermer va dehqon xo'jaliklari hamda tomorqa yer maydonlarida yyetishtirilishiga erishildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 9 oktyabrdagi «Fermer xo'jaliklari, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»⁵¹ 99-sonli Farmoniga muvofiq qishloq xo'jaligi ekin maydonlaridan foydalanish samaradorligini oshirish, fermer xo'jaliklarini bosqichma-bosqich ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklariga aylantirish, 2022 yil 1 yanvardan ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklariga o'zlashtirmagan fermer xo'jaliklari bilan yer ijarasi shartnomalarini bekor qilish masalalari ko'rib chiqilgan.

Shuningdek, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash darajasini oshirish, chorvachilik fermer xo'jaliklari uchun har biriga kamida 0,5 gektar maydon ajratiladilishi belgilangan.

Xalqimizning chorvachilikni rivojlantirish borasidagi tadbirkorlik tashabbuslarini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ushbu tarmoqda ilmiy yondashuvlar va ilg'or zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish, import o'rnini bosuvchi va eksportbop chorva mahsulotlarini ishlab chiqarish va qayta ishlashni yanada rag'batlantirish, pirovardida aholi farovonligini yuksaltirish va daromadlarini ko'paytirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 18 martdagi «Chorvachilikni yanada rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida»⁵⁹ gi Qarori qabul qilingan. Unga ko'ra⁵⁹, tuman hokimliklari zaxirasidagi lalmi va yaylov yer uchastkalarini chorvachilik fermer xo'jaliklari va boshqa qishloq xo'jaligi korxonalariga ozuqabop ekinlar yyetishtirish, tomchilatib va

---

⁵⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 18 martda «Chorvachilikni yanada rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida» gi Qarori. Manba: www.lex.uz.

yomg'irlatib sug'orish texnologiyasini joriy qilish majburiyatlari bilan yer ajratish, ozuqabop ekinlar yyyetishtiruvchilarga mazkur yer uchastkalarida sug'orish tik quduqlari burg'ulashga har bir metr chuqurligi uchun 100 ming so'mdan subsidiya berildi.

Shuningdek, ozuqabop ekinlar yyyetishtiruvchilarga subsidiyalar, pasaytirilgan foiz stavkasi bo'yicha bank kreditlari va bojxona imtiyozlari berilishi nazarda tutilgan.

Amalga oshirilayotgan amaliy ishlar natijasida, yillar davomida chorvachilik xo'jaliklarida ishlab chiqarishi o'sish tendensiyasiga ega bo'lmoqda (19.3-jadval). Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mustaqillik yillarida go'sh ishlab chiqarish 3,2 barobar, sut 2,9 barobar, tuxum ishlab chiqarish 4,0 barobarga oshganligini ko'rish mumkin (to'liq ma'lumotlar 3-ilovada).

Bugungi kunda yurtimizda jami 6 ming 445 ta chorvachilik xo'jaliklari mavjud. Joriy yilda chorvachilik va uning tarmoqlarini rivojlantirish bo'yicha jami qiymati 3 trln. 434 mlrd. so'mlik 1 172 ta loyihalar shakllantirilib, ishlar boshlangan. Bundan tashqari, aholini sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash maqsadida sanoat usulida go'sht va sut ishlab chiqarishga mo'ljallangan 270 ta yirik bo'rdoqichilik va 260 ta yirik sutchilik loyihalarini ro'yobga chiqarish bo'yicha chora-tadbirlar belgilangan. Ushbu loyihalar doirasida bugungi kunga qadar qiymati 600 mlrd. so'mlik 236 ta loyiha amalga oshirilgan.

19.3-jadval. Barcha toifadagi chorvachilik xo'jaliklarida ishlab chiqarish

	1992	1998	2003	2008	2016	2017	2019	2019/1992 %
Go'sht ishlab chiqarish tirik	777	809	937	1288	2172	2281	2 473	318

vaznda (ming tn.)								
Sut (ming tn.)	3679	3495	4031	5426	9703	10083	10 714	291
Tuxum ishlab chiqarish (mln.dona)	1898	1165	1632	2431	6153	6605	7 771	409

Davlat statistika ma'lumotlari

Respublikamizda naslchilik ishlarini yaxshilash, chorvachilik yo'nalishidagi fermer xo'jaliklarini rivojlantirish ularda naslli qoramollar podasini ko'paytirish, naslchilik yadrosini shakllantirish va kengaytirish, qoramollar mahsuldorligini oshirish maqsadida respublikamizga 2006-2020 yillar mobaynida Ukraina, Belorussiya, Polsha, Avstriya, Germaniya, Gollandiya va boshqa Yevropa mamlakatlaridan 80 ming boshdan ortiq naslli golshtinfriz (Germaniya, Polsha) qora-ola (Belorussiya, Ukraina), qizil-cho'l (Ukraina), simental (Avstriya) zotlarga mansub yuqori mahsuldor urg'ochi qoramollar import qilindi va ko'pgina naslchilik fermer xo'jaliklari yangidan shakllandi. Chetdan keltirilgan mollar bugungacha tug'ish hisobidan 100 ming boshga yaqin ko'paydi.

Jumladan, yurtimizda naslli qoramollar sonini oshirish maqsadida mustahkam ozuqa bazasiga ega bo'lgan, naslli mollarni veterinariya talablari asosida saqlash va boqish imkoniyati mavjud chorvachilik xo'jaliklari tomonidan chet davlatlardan 2019 yilda 30 ming bosh, joriy yilda 7 ming boshdan ortiq naslli qoramollar olib kelindi. Bundan tashqari, mamlakatimizda faoliyat olib borayotgan naslchilik xo'jaliklarida yyetishtirilgan naslli mollarni etkazib berish bo'yicha Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlar hokimliklari tomonidan naslli mollar etkazib berish dasturi ishlab chiqilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29 yanvardagi “Chorvachilik tarmog‘ini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida”gi qarori chorvachilik tarmog‘ini rivojlanishiga muhim ahamiyat kasb etdi.

Hujjat bilan shunday tartib o‘rnatiladiki, unga muvofiq 2020–2022 yillarda⁶⁰:

- respublika hududida faoliyat yuritayotgan naslchilik xo‘jaliklaridan sotib olingan nasldor qoramolning har bir boshiga 1 million so‘m miqdorida;

- xorijiy davlatlardan import qilingan nasldor qoramolning har bir boshiga 2 million so‘m, nasldor qo‘y va echkinning har bir boshiga 400 ming so‘m miqdorida;

«O‘zbekbaliqsanoat» uyushmasiga a‘zo bo‘lgan intensiv usulda baliq yyetishtiruvchi xo‘jaliklarga davlat tomonidan quyidagi tartibda subsidiya ajratiladi:

intensiv usulda yyetishtirilgan bir tonna baliq mahsuloti uchun 1 million so‘m miqdorida;

O‘zbekiston Respublikasi hududiga import qilingan 1 dona nasldor ona baliqning 3,5 million so‘mgacha bo‘lgan xarajatlarining 50 foizi miqdorida;

«Parrandasanoat» uyushmasiga a‘zo bo‘lgan parrandachilik xo‘jaliklariga har bir bosh 1 kunlik nasldor jo‘jani import qilish bilan bog‘liq xarajatlarning 9 ming so‘mini qoplash uchun davlat tomonidan subsidiya ajratiladi.

2020 yilda sotib olinadigan nasldor qoramollar uchun ajratiladigan subsidiyaning umumiy summasi respublika hududida faoliyat yuritayotgan naslchilik xo‘jaliklaridan sotib olish uchun 10 milliard so‘m miqdorida, xorijiy davlatlardan import qilish uchun 40 milliard so‘m miqdorida, qo‘y va echkilarni import qilish uchun ajratiladigan subsidiyaning umumiy summasi 6 milliard so‘m miqdorida belgilandi.

---

⁶⁰ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29 yanvardagi “Chorvachilik tarmog‘ini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida”gi qarori. Manba: www.lex.uz.

Qaror bilan Chorvachilik va uning tarmoqlarini rivojlantirish Respublika kengashini tuzish belgilandi. Chorvachilik sohasida davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari, chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlash sanoati korxonalari hamda chorvachilik faoliyati bilan shug‘ullanuvchi tadbirkorlik sub`ektlarining o‘zaro hamkorligini ta‘minlash mazkur kengashning asosiy vazifasi etib belgilandi.

O‘zbekiston Veterinariya va chorvachilikni rivojlantirish davlat qo‘mitasi hamda Qishloq xo‘jaligi vazirligiga chorvachilik sohasini rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish vazifasi yuklangan.

Chorva mollari mahsuldorligini o‘shirda quyidagilarga etibor qaratilishi maqsadga muvofiq:

1) ozuqani yetishtirish, yig‘ish, saqlash va undan oqilona foydalanish jarayonini optimallashtirish.

2) iloji boricha qishloq xo‘jaligi ekinlarining almashlab ekish usullaridan foydalangan holda, ozuqa ekinlarini yetishtirish texnologiyasini takomillashtirish, ularning hosildorligi va sifatini oshirish. Bu ozuqa sifatini yaxshilaydi.

3) Hayvonlar parhezini qayta ko‘rib chiqish. Ratsion quruq, suvli va konsentrlangan yem bilan muvozanatli bo‘lishi kerak. Ko‘pincha, samaradorlikni oshirish uchun to‘g‘ri parhez ovqatlanish yetarli.

4) Sut yetishtirish texnologiyasiga muvofiqligiligi ta‘minlash. Ba‘zan sigirlarni shunchaki «so‘gishadi». Veterinariya shifokorlari sigirlarni 430 va hatto 470 kunlik laktatsiya davrida kuzatishlari zarur. Boshqa tomondan, quruq davr ba‘zan uzaytiriladi. Bu sigirlarning mahsuldorligini pasaytiradi. Shartlarga rioya qilish uchun «Quruq davr-homiladorlik-buzoq-tug‘ilish-laktatsiya» sikliga qat‘iy rioya qilish kerak. Shunda unumdorlik yuqori bo‘ladi.

5) Mahsulotlar, xizmatlar va sohadagi o'zgarishlar va innovatsiyalarni joriy etish masalalaridan mutaxassislarning xabardorlikni oshirish ham samaradorlikni oshirishi mumkin. Samarali ozuqa qo'shimchalari, veterinariya preparatlari, malakali veterinar vrachlar xizmatlari sut chorvachiligining mahsuldorligini oshirishi mumkin.

6) mikroiklim. Hayvonlarni o'ta yuqori harorat, haroratning sezilarli o'zgarishi, namlik va tana funktsiyalariga to'sqinlik qiladigan va sigirlarning sog'lig'iga zarar etkazadigan boshqa omillarga duchor bo'lishdan saqlanish kerak.

7) Parazitar va yuqumli kasalliklarning oldini olish. Sog'lom, emlangan chorva mollari har doim samaraliroqdir.

8) sun'iy urug'lantirish, yosh chorva mollarini ko'paytirish. Naslchilikni takomillashtirish, yosh sigirlarni to'g'ri parvarish qilish mahsuldorlikni oshirish usullaridan biridir.

18.4. Chorvachilik klasterlarini tashkil etish va uning samaradorligi

---

Chorvachilik klasteri – chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish, qayta ishlash va sotish jarayonlarini yagona zanjirga birlashtirish va yuqori texnologik innovatsiyalardan foydalanish orqali qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ichki va tashqi bozordagi raqobatbardoshligini oshirish, qishloq joylarda infratuzilma majmuini shakllantirish va rivojlantirish, qishloq aholisining ish bilan bandlik darajasi va daromadlarini oshirish hamda ekologik muhitni yaxshilashga qaratilgan xo'jalik yuritish sub`ektidir.

Shu sababli ham bugungi kunda klasterlarga keng imkoniyatlar berilmoqda va jamoatchilik orasida klaster faoliyatini targ'ib qilish maqsadida ko'lamli ishlar olib borilmoqda.

Chorvachilik klasteri bir qancha fermer va dehqonlar qatorida xaridor bilan shartnoma tuzuvchi, odatda ko'pincha qayta ishlovchi

sub`ektdir. Bugungi kunda chorvachilikda ko`proq ipakchilik tarmoqlarida klaster tizimi keng joriy qilingan.

Yangi klaster tizimi parrandachilik, baliqchilik, sutchilik tarmoqlarida keng o`rin tutmoqda va joriy etilmoqda. O`zbekistonda sut mahsulotlarining hajmi 2,9 mlrd. AQSh dollarini va shundan xususiy sektor ulushi 2,4 mlrd. AQSh dollariga yoki umumiy bozorda 83 foiz ulush, xususiy tarmoq hissasiga to`g`ri keladi. Ma`lumki, sutchilik tarmog`i sezilarli ravishda dehqon xo`jaliklariga, qishloq ayollariga bog`liq, qaysiki, ularning qo`lidagi 95 foiz sog`in sigir sutning 96 foizini yetishtirmoqda. Sut mahsulotlarini yetishtirish domiy ravishda, yil mobaynida dehqon xo`jaliklariga, ayollarga qo`shimcha daromad keltirmoqda.

Chorvachilik. Mazkur sohada klasterga to`xtaladigan bo`lsak, Namangan viloyati Kosonsoy tumanidagi "Chashmai safed" nomli fermer xo`jaligi sutchilikdagi klasterlarning faoliyatiga misol bo`la oladi. Chorvachilik fermasida bugungi kunda jami 926 bosh qoramol, shundan 494 boshi sog`in sigiri, (xo`jalik yaqinda yangi 192 bosh Golshtin friz naslli mollarni Gollandiya davlatidan import qilgan) Fermer xo`jaligi naslchilik yo`nalishida bo`lib, yangi tug`ilgan erkak buzoqlarni 4-5 oylik bo`lgunicha boqib, o`rtacha 2 mln so`mdan 2,5 mln so`mgacha aholiga va fermerlarga sotmoqda. Kuniga 4 tonna sut etkazib bermoqda. Mavsumda kuniga 6 tonnagacha sut oladi. Bir litr sutning tannarxi bugungi kunda 2400 so`mga aylanmoqda. Undan tashqari uchta chorvachilik fermasidan ham litriga 2700 so`mdan, 30 km. raduisda aholidan sutning sifatiga qarab o`rtacha 2500 so`mgacha xarid qilmoqda. Qish mavsumida kuniga bir marotaba, yoz faslida ikki marotaba sut yig`ib olinmoqda. Fermerlar 200-250 litr sutni kuniga va aholidan sutni yig`ib beruvchilar 2500 litrgacha miqdorda sutni yig`ib "Chashmai safed" fermer xo`jaligiga topshirishmoqdalar. Fermer xo`jaligida sutni qayta ishlash

zamonaviy texnologiyaga asoslangan, qayta ishlangan turli xil tayyor sut mahsulotlari - pishloq, tvorog, qaymoq, smetana, kefir va sut mahsulotlarini Namangan shahrida joylashgan o‘zlarining chakana savdo do‘konida va Farg‘ona vodiysidagi doimiy mijozlariga, asosan supermarketlarga uzoq muddatli shartnomalar asosida sotmoqdalar. Xo‘jalikda jami 153 nafar ishchi-xodim mehnat qilmoqda.

Parrandachilik. Endi parrandachilikdagi klaster haqida to‘xtalsak. O‘zbekistonda parrandachilikni asosan uchta kategoriyaga bo‘lish mumkin: (a) go‘sht yo‘nalishidagi parranda; (b) tuxumchilik yo‘nalishidagi va (v) boshqa turdagi uy parrandalari. Oxirgi ma‘lumotlarga ko‘ra, mamlakatda yiliga 81,54 million tovuq, 7,36 milliard dona tuxum va 180000 tonna parranda go‘shti ishlab chiqarmoqda.

Agrosanoat majmuasida parrandachilik jadal rivojlanmoqda, 58 foiz tuxum dehqon xo‘jaliklari tomonidan yetishtirilmoqda. Bugungi kunda mamlakatimizda mahsulotlari eksportga yo‘naltirilgan kompaniyalar mavjud bo‘lib, ulardan biri «SIFATLI TOVUQ» – Safi xususiy korxonasidir. Yiliga 5000 tonna go‘sht ishlab chiqarmoqda va kelgusida bu ko‘rsatkichni 60000 tonnaga yetkazish ko‘zda tutilgan.

2018 yilda O‘zbekiston Respublikasi 580 ming AQSh dollari qiymatida tuxum eksport qilingan va 10000 tonna parranda go‘shti import qilingan. Hukumat aholining iste‘mol ehtiyojini o‘rganib, jon boshiga parranda go‘shti iste‘moli 1,6 kg dan 15 kg.gacha oshirish dasturlari ishlab chiqilgan. Respublikada parrandachilikni yanada rivojlantirish va har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, sohaga ilg‘or texnologiyalar va innovatsion ishlanmalarni joriy etish, parranda mahsulotlarini qayta ishlashni chuqurlashtirish, ularning turlari va eksport ko‘lamini kengaytirish maqsadida, Prezidentimizning 2018 yil 13 noyabrdagi “Parrandachilikni yanada rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar

to'g'risida"gi qaroriga muvofiq ⁶¹ ilg'or xorijiy davlatlar tajribasidan foydalangan holda parrandachilik klasterlarini tashkil qilish, bu orqali innovatsion texnologiyalarni keng tadbiiq etish belgilangan. Parrandachilik klasteri keng tarmoqli fermer xo'jaliklarining ko'payishi va rivojlanishiga amaliy yordam ko'rsatib kelmoqda. Har bir viloyatda kamida bittadan parrandachilik klasterlarining shakllanishi belgilab qo'yilgan.

«Parrandasanoat» uyushmasi klasterlarning ishlashining ikkita shaklini (modelni) bugungi kunda ko'rmoqda, birinchi klaster modeli: ozuqa uchun 20-30 ga erga, 50 000 parranda va uning 50 foizi tuxum yo'nalishiga va 50 foizi go'sht yo'nalishiga qaratilsa, 10 ta imorat 5 gektar maydonda joylashadi, har bir imoratni bir dehqon ho'jaligiga kontrakt asosida biriktirib beradi, dehqonlar inkubatsion tuxumlar, 1 kunlik jo'ja, ozuqa mahsulotlari, dori-darmon hamda qo'shimcha komponentlar bilan ta'minlanadi.

Dehqonning vazifasi mahsulotni yetishtirish, bo'lsa tayyor mahsulotni sotish va marketingi bilan klaster shug'ullanadi. Ikkinchi shakli esa, quyidagichadir: bir guruh dehqonlar bitta fermer atrofida birikishadilar, imtyozli kredit olishadi, naslli ona tovuq va barcha turdagi texnologik asbob-uskunalar sotib olishadi, kichik inkubatsiya tsexni tashkil qilishadi, ixtisoslashgan bino-inshootlarga ega bo'lishadi yoki amalda mavjud imoratni qayta ta'mirlab olishadi va birgalikda ozuqadan boshlab boqish, har xil xizmatlarni birgalikda ko'rsatadilar. Yaxshi rivojlanayotgan parranda klasterini Farg'ona viloyati "Vodiy naslli parranda" MChJ misolida keltirish mumkin. Mazkur parrandachilik xo'jaligida 8 gektar yer maydon mavjud bo'lib, 330 000 dona parranda 5ta imoratga joylashgan. 70 xodim faoliyat ko'rsatmoqda. Imorat ichida to'liq avtomatlashtirilgan tizim ishlamoqda. Bu erda bir navdagi jo'jalar 5 oy boqiladi va keyingi 14 mobaynida tuxum mahsuloti beradi va undan keyin parranda go'sht uchun

---

⁶¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 13 noyabrdaqi "Parrandachilikni yanada rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori. Manba Lex.uz.

topshiriladi. Asosiy muammo sotib olayotgan ozuqa sifatining doimiy emasligi va narxlarning tez o'zgarib borishidadir.

Tuxumni ishlab chiqarish tannarxi bugungi kunda 400 so'mni, shunda xarajatning 70 foizi ozuqa tashkil qilmoqda va ularning sotishdan olgan foydasi 30 foizni tashkil etmoqda. Mahsulotining 80 foizi ichki bozorga va 20 foizi eksportga qaratilgan, biroq, mavsumga qarab bu mutonosiblik o'zgaradi. Ushbu mas'ulyati cheklangan jamiyat klaster tashkil etish tashabbusi bilan chiqqan va mahalliy hokimiyat ularga 523 gektar sug'oriladigan erni 49 yilga ijaraga ajratib bergan.

Klaster dehqonlarga 1,5-10 gektargacha erni shartnoma osida biriktirib bergan va ular ozuqa uchun don, bug'doy va boshqa turdagi ozuqalarni yyetishtirib berishadi. Dehqonlarga naslli ona tovuqlar jo'jalaridan, ozuqa, veterinariya xizmatlarini ko'rsatib bermoqda, ular yyetishtirgan tuxumni qayta sotib olmoqda.

Baliqchilik. Respublikada baliqchilik tarmog'ini jadal rivojlantirish, baliq mahsulotlari ishlab chiqarishning zamonaviy va innovatsion uslublarini joriy etgan holda hajmlarini oshirish, sohani tartibga solish bo'yicha bir qator hujjatlar qabul qilinib, ularning ijrosini ta'minlash choralari ko'rilmoqda. Baliqchilik xo'jaliklariga biriktirilgan suv havza maydonlaridan samarali foydalanish, ularning meliorativ holatini yaxshilash, shuningdek, resurs tejamkor texnologiyalar va innovatsiyalarni keng ko'lamda joriy qilish ishlariga yetarlicha e'tibor berilmayapti.

Baliqchilikda dehqon xo'jaliklarining ishtirokining juda kamligi, shu bilan birga, intensiv usulda baliq yetishtirish bo'yicha ishlarga yetarli darajada e'tibor qaratilmayapti. Respublikada tabiiy suv havzalari umumiy maydoni 560000 gektar. Shundan tabiiy suv havzalari 400000 gektarni tashkil etadi. Yiliga 80 000-140 000 tonna baliq ishlab chiqarilmoqda va iste'molning 5 foizi import hisobiga qoplanmoqda.

Baliq yetishtirish mavsumsiy xarakterga ega sohadir. Sohani rivojlantirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 6 noyabrdagi “Baliqchilik sohasini yanada rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qaroriga muvofiq⁶², tegishli vazirliklar, tashkilotlar «O‘zbekbaliqsanoat» uyushmasining baliqchilik sohasida to‘liq tizimli (inkubatsiya tsexi, chavoq va tovar baliq yetishtirish, yuqori oqsilga boy baliq emi, qayta ishlash va saqlash) ishlab chiqarishga ixtisoslashtirilgan baliqchilik klasterlarini tashkil etish to‘g‘risidagi taklifi ma‘qullangan va chora-tadbirlar ishlab chiqilgan. Baliq mahsulotlari ishlab chiqarishning zamonaviy va innovatsion uslublarini joriy etgan holda faoliyat ko‘rsatayotgan ikkita baliqchilik xo‘jaliklariga to‘xtalib o‘tadigan bo‘lsak, bulardan biri Farg‘ona viloyatidaga “Teshaboev” mas‘uliyati cheklangan jamiyat bo‘lib, Vetnamdagi Xanoie baliqchilik universiteti bilan hamkorlik qilmoqda, MChJ 382 gektar sun‘iy havzada mahsulot yetishtirmoqda. Xo‘jalik o‘tgan 2018 yilda jami 300 tonna baliq yetishtirgan bo‘lsa joriy yilda hajmini 500 tonnaga etkazishni rejalashtirmoqda.

Ikkinchi MChJ bu “Buxorobaliq”dir. Uning umumiy maydoni 175 gektar bo‘lib, shundan 50 gektari baliq chavoqlarini yetishtirishga ixtisoslashgan. Yiliga 500 tonna baliq yetishtiriladi, MChJ aprel oyida chavoqlar yetishtiradi, buning uchun suv harorati 18°C bo‘lishi lozim. MChJ Tailand fermerlari bilan xamkorlik ishlarini olib bormoqda, maqsadi yangi turdagi tropik baliq naslini olib kelish va umuman ishlab chiqarishni intensivlashtirib mahsulot yetishtirish muddatini qisqartish ustida ishlamoqda.

Pillachilik. O‘zbekistonda o‘tgan 2010-2016 yillarda har yili 25000 tonna pilla xom ashyosi ishlab chiqilgan, biroq 2017 yilda ob-havoning quruq kelishi va pilla uchun tutzorlar kam hosil

---

⁶² O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 6 noyabrdagi “Baliqchilik sohasini yanada rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori. Manba: www.lex.uz

berganligi bois yetishtirish qisqargan. Birinchi darajali sifatdagi xom pilla ishlab chiqarishning 44,3 foizini, ikkinchi darajali sifatlisi 27,2 foizni tashkil etadi. Bir qancha xususiy korxonalar ipak yetishtiruvchilar, masalan Buxorodagi “Romstar Silk” MChJ dehqonlar bilan tuzorda hosil olish, xom pilla yetishtirishga munosabatlar to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilib, iqtisodiy samarali usulda faoliyat ko‘rsatib kelmoqda. Bugungi kunda ipakchilik sanoatining eng asosiy muammosi, yetarli xom pillaning yetishmasligidir. Hozirda pillaning 95 foizi xom ashyo holida chetga eksport qilinmoqda. Atigi 5 foiz mahsulot o‘zimizda qayta ishlanib, tayyor mahsulot sifatida taqdim etilmoqda.

Ipakchilikda klaster haqida gapirganimizda avvalo, dehqonlar muhim ahamiyat kasb etishiga to‘xtalishimiz kerak, ular tuzorlarga qaraydi, xom pillani yetishtirib qayta ishlovchilarga etkazib beradi, demak qayta ishlovchi va dehqonlar orasida uzviy munosabat bor. Ko‘pgina xususiy korxonalar o‘z oldilariga klaster tizimida ishlab, qo‘shimcha qiymat zanjirini yuqori bosqichiga chiqarishga harakat qilishmoqda, ya‘ni rangli ipak va matolar yetishtirish ustida ishlashmoqdalar. Masalan, Farg‘onadagi yirik ipakchilik to‘qimachilik korxonasi “Agro-Silk” MChJ Farg‘ona viloyati hokimiyati bilan birgalikda klaster tizimida ishni boshlagan. Ular har bir dehqon oilasiga o‘rtacha 0,5 gektardan jami 2500 gektardan yangi tuzor plantatsiya daraxtlarini shartnoma asosida biriktirib bergan, 2018 yilda korxonaga 4 mln. AQSh dollari qiymatida Xitoy, Hindiston, Angliya, Vetnam va Eron davlatlariga xom ipakni eksport qilgan.

Xulosa qilib aytganda, professional maslahat markazlari barcha sohaga jumladan, fermer va dehqonlarga sohalariga qarab ma‘lumotlar talab qilinmoqda.

Shunday ekan, maslahat markazi konsalting xizmatiga aylanishi kerak;

Qoramol sutchiligini rivojlantirish uchun, chorva sabzavotlari, masalan, chorva “repa”si, chorva lavlagi yetishtirishni, issiqxona sharoitida chorva ozuqasi yetishtirish masalan, loviya gullarini yetishtirishni o‘rganish va amaliyotga joriy qilish ma‘lum darajada masala yechimini topishga yordam beradi;

Parrandachilikda ozuqa muammosi, uning sifati va narxi va tuxumlarni sotishda mavsumiy xarakterdaligi hamda parranda go‘shiti eksportiga maxsus ruxsatnoma olish talab qilinadi, bir necha qavatda kletkalarda tuxum yetishtirib olinmoqda, kelajakda bir qancha davlatga eksport qilishda cheklovlar qo‘yish xavfi bor. Ijobiy tomoni shundan iboratki, hukumat klasterlarni shakllanishi va dehqonlarga qo‘shimcha ish o‘rnini tashkil qilganligi uchun imtiyozlar, yer ajratib bermoqda;

Baliqchilikda, ishlab chiqarish mavsumi cheklangan, ko‘plab xo‘jaliklar eski usulda baliq maxsulotlarini yetishtirmoqdalar, yangi zamonoviy usulda baliq yetishtirish uchun bilim va tajriba, ko‘nikmalar yetishmaydi, buning echimlari, qo‘shimcha investitsiya kiritish, qishda chavoq yetishtirishni yo‘lga qo‘yish va h.k.;

Ipakchilikda muammo, xom ipak yetishtirish bilan cheklanish, pilla xom ashyosi yetishtirish uchun zamonaviy tutzorlarning sharoitga mos navlariga ehtiyoj ortmoqda. Masalaning echimi, qo‘shimcha investitsiyalarni jalb qilib yakuniy tayyor mahsulotni O‘zbekistonda tayyorlashni talab qilinmoqda;

Ipakchilikda qayta ishlovchilarning dehqonlar bilan munosabatini boshqa chorva klasterlariga namuna sifatida ko‘rsatib, klasterlarning dehqonlar bilan ishlash tizimini shakllantirish barcha bosqichlarda ishtirok etayotganlarga iqtisodiy, ijtimoiy manfaat keltiradi.

18.5. Chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish samaradorligi va uni oshirish yo'llari

Chorvachilik mahsulotlarining iqtisodiy samaradorligi tabiiy va iqtisodiy ko'rsatkichlar yordamida baholanadi.

Umuman chorvachilikning iqtisodiy samaradorligini baholash uchun quyidagi xarajat ko'rsatkichlaridan foydalaniladi:

- yalpi mahsulot tannarxi, sohada band bo'lgan 1 xodimga to'g'ri keladigan yalpi daromad va foyda yig'indisi, 1 kishi-soat, 1 bosh qoramol, har 1000 so'mga ishlab chiqarish;
- ishlab chiqarish xarajatlari 1000 so'mga mahsulot tannarxi;
- ishlab chiqarilgan va sotiladigan mahsulotlar rentabellik darajasi;
- rentabellik darajasi.

Mahsulotlarning ayrim turlarini ishlab chiqarishni qiyosiy iqtisodiy baholashini aniqlash uchun tabiiy va tannarx ko'rsatkichlari qo'llaniladi:

- qishloq xo'jaligi chorva mollarining mahsuldorligi;
- bitta xodimga to'g'ri keladigan jismoniy va pul ko'rinishidagi yalpi mahsulot, 1 kishi/s., 1 bosh chorva mollari;
- 1 bosh uchun ishlab chiqarish xarajatlari. chorva mollari, 1 tonna mahsulotga, 1000 so'mga yalpi ishlab chiqarish;
- 1 tonna mahsulotni sotish narxi;
- 1 bosh chorva moliga va 1 tonna mahsulotga foyda;
- ishlab chiqarish rentabellik darajasi.

Chorvachilik zotlari, uni parvarishlash tizimlari, podalar tarkibi, turlari, me'yorlari, ovqatlanish ratsionlari va boshqalarni qiyosiy iqtisodiy baholash quyidagi asosiy ko'rsatkichlar bo'yicha amalga oshiriladi:

- chorva mollarining mahsuldorligi;
- 1 bosh qoramolga jismoniy va pul shaklida yalpi mahsulot;
- mehnat unumdorligi;
- 1 bosh chorva mollari uchun ishlab chiqarish xarajatlari;

- ishlab chiqarish tannarxi;
- 1 boshga chorva moliga va 1 tonna mahsulotga to'g'ri keladigan daromad yoki foyda;
- rentabellik darajasi.

Iqtisodiy samaradorlik bir nechta variantlarni taqqoslash va eng samarali variantni tanlash orqali aniqlanadi.

Veterinariya tadbirlarining iqtisodiy samaradorligini aniqlash usuli veterinariya xizmati ushbu tadbirlarning xarajatlari bilan oldini olishga muvaffaq bo'lgan iqtisodiy zararni taqqoslashga asoslangan. Darhaqiqat, zarar, o'lim, majburiy so'yish, mahsuldorlik va mahsulot sifatining pasayishi natijasida yuzaga keladigan zararlardan iborat. To'g'ridan-to'g'ri yo'qotishlarga karantin joriy etilishi, orqada qolayotgan yosh o'sishni oshirish, narxining oshishi va boshqalar tufayli bilvosita zararlar qo'shiladi.

Veterinariya tadbirlarini o'tkazish xarajatlarini belgilashda faoliyatga jalb qilingan veterinariya mutaxassislari va yordamchi ishchilarga ish haqi, dori-darmon vositalari, biologik mahsulotlar, kiyim-kechak, kombinezon va maxsus poyabzal va boshqa xarajatlar uchun - mahsulotlarni zararsizlantirish, jasadlarni yo'q qilish va boshqalar uchun xarajatlar hisobga olinadi.

Chorvachilikni yanada rivojlantirish, uning ishlab chiqarish, mehnatni tashkil etish va boshqarishning barcha omillari va jihatlari o'ld ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlaridan foydalanish bilan bog'liq.

Chorvachilikni rivojlantirish uchun nafaqat podalarni ko'payishining biologik omillarini, balki iqtisodiy sharoitlarini ham yaxshilash zarur. Qo'shimcha sarmoyalar uchun jamg'armalarga ega bo'lish uchun tarmoq rentabellikka ega bo'lishi kerak. Ikkinchisi nafaqat tashkiliy omillarga, balki ko'pincha chorvachilik tarmoqlarining zarur rentabelligini ta'minlamaydigan narxlarni tartibga solish amaliyotiga ham bog'liqdir.

Chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini oshirishning eng muhim yoʻnalishi chorva mollari va parandalarning mahsuldorligini oshirish, ularni yetishtirish uchun moddiy va pul mablagʻlarini tejash bilan izohlanadi. Kelajakda qoramollarning mahsuldorligini 1,3-1,5 baravarga oshirish va mollarning tirik vaznidagi oʻrtacha kunlik oʻsishni 600-700 g (hozirgi vaqtda 520 g) ga etkazish kerak.

Balansli ovqatlanish va chorva mollarini toʻgʻri parvarish qilish chorvachilikni rivojlantirishning asosidir. Shu munosabat bilan birinchi navbatda oziq-ovqat bazasini jadal rivojlantirishga eʼtibor qaratish lozim.

Yyem-xashak bazasi boʻlgan oʻsimlik va chorvachilikni rivojlantirishda mutanosiblikni saqlash muhim ahamiyatga ega. Amalda, ozuqa etkazib berish va ozuqadan foydalanish oʻrtasidagi bogʻliqlik fermada ozuqa muvozanatini saqlash orqali taʼminlanadi.

Chorvachilikning iqtisodiy samaradorligini oshirishga barcha texnologik jarayonlarni kompleks mexanizatsiyasini joriy qilmasdan erishish mumkin emas. Fermer xoʻjaliklarida ozuqa va goʻngni tarqatish, sigirlarni sogʻish va suv bilan taʼminlashni toʻliq mexanizatsiyalash zarur. Mehnat talab qiladigan jarayonlarni kompleks mexanizatsiyalash bilan chorvachilik mahsuloti birligiga sarflanadigan mehnat xarajatlari 35-40% ga kamayishi mumkin.

Bu jarayon ikki yoʻnalishda - mavjud fermer xoʻjaliklarini rekonstruksiya qilish va ularni texnik qayta jihozlash va zamonaviy mexanizatsiyalashgan fermer xoʻjaliklari va majmualarini qurish yoʻli bilan ketmoqda.

Qishloq xoʻjaligi korxonolari, dehqon va uy xoʻjaliklarining agrosanoat integratsiyasi va kooperatsiyasi alohida ahamiyatga ega. Buning uchun har xil integratsiya shakllaridan foydalanish kerak, jumladan, chorvachilikni rivojlantirishga sarmoya kiritishga qodir boʻlgan moliyaviy va sanoat tuzilmalari bilan birlashish,

chorvachilik mahsulotlarini sotishda vertikal integratsiya, moddiy-texnika resurslari va ishlab chiqarish xizmatlarini rivojlantirish va hakazo.

Integratsion jarayonlarni, ayniqsa kooperatsiya, agrosanoat majmuasining qishloq xo'jaligi va boshqa tovar ishlab chiqaruvchilarining manfaatlarini himoya qilishning shakllanishi va rivojlanishida etakchi rol tarmoq birlashmalariga (uyushmalariga) yuklatilgan.

Shuni ta'kidlash kerakki, ishlab chiqarish texnologiyasi chorvachilik sanoatining iqtisodiy samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Sut ishlab chiqarishga ixtisoslashgan fermalarda sigirlarning fiziologik holati va mahsuldorligini hisobga olgan holda alohida-alohida guruhli saqlashga asoslangan texnologiyasi istiqbolli hisoblanadi.

So'nggi o'n yillikda chorvachilikning mahsuldorligi pasayishining sabablaridan biri seleksiya va naslchilik ishlariga yetarlicha e'tibor berilmagani. Ba'zi yirik naslchilik fermer xo'jaliklari bankrotlik jarayonidan o'tgan.

Qishloq xo'jaligi chorvachilikning genofondini saqlash va ulardan foydalanish samaradorligini oshirish uchun huquqiy asoslar zarur bo'ladi.

Chorvachilikning iqtisodiy samaradorligiga mahsuldorlik, sigirlarni g'unajinlardan oshib ketishi va chorva mollarining o'limi salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Masalan, 3000 kg sut mahsuldorligi podasida 10% qari sigirlari bo'lsa, har bir sigirdan o'rtacha yillik sut sog'ish 150-200 kg ga kamayadi. Sog'in sigirlarning sutining kamayishi chorvachilik samaradorligi bir xillik ta'sir qiladi.

Xulosa qilib aytganda, chorvachilik mahsulotlarini ko'paytirish va tannarxini pasaytirishning quyidagi asosiy usullari aniqlanishi mumkin:

- ishlab chiqarish jarayonlarini kompleks mexanizatsiyalash va ozuqa bazasini mustahkamlash asosida tarmoqni izchil intensivlashtirish;
- chorva mollarining naslchilik va mahsuldorlik sifatlarini yaxshilash;
- chorvachilikning tashkiliy-huquqiy shakllarini rivojlantirish va takomillashtirish;
- qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash; qayta ishlash korxonalari monopoliyasi darajasini pasaytirish;
- aholining xarid qobiliyatini oshirish; mahalliy ishlab chiqaruvchilar manfaatlari yo‘lida import va eksport operatsiyalari hajmini tartibga solish.

Nazorat savollari:

1. Chorvachilik tarmog‘ining hozirgi holati va rivojlanish tendentsiyalariga tavsif bering.
2. Qishloq xo‘jaligida chorvachilik tarmog‘ining ahamiyati qanday?
3. Chorvachilik tarmog‘ini ixtisoslashuvini tushuntirib bering.
4. Mamlakatimiz hududlari bo‘yicha chorvachilik tarmog‘ining joylashishini tavsiflang.
5. Chorvachilik mahsulotlarining iqtisodiy samaradorligi ko‘rsatkichlari qanday?
6. Chorvachilik mahsulotlarining iqtisodiy samaradorligini oshirish yo‘llarini izohlab bering.
7. Chorvachilik tarmoqlarining xususiyatlarini sanab o‘ting.
8. Chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishni ko‘paytirish va tannarxini pasaytirishda kooperatsiya va integratsiyaning o‘rni qanday?
9. Chorvachilik tarmog‘ini rivojlantirishni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashga ob`ektiv ehtiyojning sababi nimada?

10. Chorvachilik mahsulotlarini sotishning mavjud va mumkin bo'lgan kanallarini sanab o'ting va ularning iqtisodiy samaradorligini baholang.

11. Chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning imkoniyatlari va asosiy omillarini tushuntiring.

12. Chorvachilik mahsulotlarining raqobatbardoshligini tavsiflovchi ko'rsatkichlarni ayting.

13. Chorvachilik klasterlari afzalliklari va iqtisodiy samaradorligini izohlab bering.

“Taraqqiyotga erishish uchun raqamli bilimlar va zamonaviy axborot texnologiyalarini egallashimiz zarur va shart. ....Raqamli texnologiyalar nafaqat mahsulot va xizmatlar sifatini oshiradi, ortiqcha xarajatlarni kamaytiradi. ....korrupsiya balosini yo‘qotishda ham ular samarali vositadir⁶³”.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoev.

19 MAVZU. RAQAMLI QISHLOQ XO‘JALIGI IQTISODIYOTI

Reja:

19.1. Qishloq xo‘jaligida raqamli inqilob va uni qo‘llab quvvatlashni huquqiy asoslari va dasturlari

19.2. Qishloq xo‘jaligida raqamli iqtisodiyot tizimi shartlari, sharoitlari

19.3. Qishloq xo‘jaligida raqamli texnologiyalarni joriy etishga imkon beruvchi omil, sharoitlar va qo‘llanilishi

19.4. Qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish imkoniyatlarini ochish uchun harakatlantiruvchi kuchlar va shartlar

19.5. O‘zbekistonda raqamli qishloq xo‘jaligini rivojlantirish istiqbollari

Tayanch tushuncha va iboralar: «raqamli qishloq xo‘jaligi», raqamli qishloq xo‘jaligi, raqamli qishloq xo‘jaligi, elektron hukumat, bilimlar maydoni, raqamli iqtisodiyot, raqamli texnologiyalar, mexanizatsiya, robotlashtirish, sun‘iy intellekt, internet buymlari, axborot tizimi, raqamli platforma.

---

⁶³ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2020 yil 24 yanvarda Oliy Majlisga yo‘llagan Murojaatnomasi.// «Xalq so‘zi», 2020 y., 25 yanvar.

19.1. Qishloq xo‘jaligida raqamli inqilob va uni qo‘llab quvvatlashni huquqiy asoslari va dasturlari

Qishloq xo‘jaligida raqamlashtirishning dolzarbligi.

Qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish raqamli o‘zgarishlarga, hamma joyda, ko‘chma va harakatchanlikka uchraydi. Masalan, qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat sohalarida mobil texnologiyalarning tarqalishi, masofadan turib zondlash va tarqatilgan hisoblashlar kichik mulkdorlarning ma‘lumotlarga, kirish manbalariga va bozorlarga kirishini yaxshilaydi, shu bilan ishlab chiqarish va unumdorlikni oshiradi, ta‘minot zanjirini optimallashtiradi va tranzaksiya xarajatlarini kamaytiradi.

Shu bilan birga, qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish va oziq-ovqat qiymatlari zanjiri ham engish kerak bo‘lgan muammolarni keltirib chiqaradi. Bu kiber makon va ma‘lumotlarni muhofaza qilish, ishchi kuchini yangilash va qayta tayyorlash hamda yangi texnologiyalarni o‘zlashtirish uchun turli xil imkoniyatlarga ega mamlakatlar, sektorlar yoki fuqarolar o‘rtasida raqamli bo‘linish xavfini keltirib chiqaradi. Bularning barchasiga qaramay, qishloq xo‘jaligidagi raqamli transformatsiyalar muqarrar⁶⁴.

Raqamli iqtisodiyot – bu iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy aloqalarni raqamli texnologiyalarni qo‘llash asosida amalga oshirish tizimidir. Ba‘zida u internet iqtisodiyoti, yangi iqtisodiyot yoki veb-iqtisodiyot degan terminlar bilan ham ifodalanadi.

1995 yilda amerikalik dasturchi Nikolas Negroponte “raqamli iqtisodiyot» terminini amaliyotga kiritdi. Hozirda bu istilohni butun dunyodagi siyosatchilar, iqtisodchilar, jurnalistlar, tadbirkorlar – deyarli barcha qo‘llamoqda. 2016 yilda Butunjahon banki dunyodagi raqamli iqtisodiyotning ahvoli haqida ilk marta ma‘ruza e‘lon qildi.

---

⁶⁴ Цифровое сельское хозяйство. FAO Продовольственная и сельская хозяйственная организация Объединенных Наций. <http://www.fao.org/digital-agriculture/ru/>

Raqamli iqtisodiyot – bu noldan boshlab yaratilishi lozim bo‘lgan qandaydir boshqacha iqtisodiyot emas. Bu yangi texnologiyalar, platformalar va biznes modellari yaratish va ularni kundalik hayotga joriy etish orqali mavjud iqtisodiyotni yangicha tizimga ko‘chirish deganidir.

Belgilari:

- yuqori darajada avtomatlashtirilganlik;
- elektron hujjat almashinuvi;
- buxgalterlik va boshqaruv tizimlarining elektron integratsiyalashuvi;
- ma‘lumotlar elektron bazalari;
- CRM (mijozlar bilan o‘zaro munosabat tizimi) mavjudligi;
- korporativ tarmoqlar.

Qulayliklari:

1. To‘lovlar uchun xarajatlar kamayadi (masalan, bankka borish uchun yo‘lkira va boshqa resurslar tejaladi).
2. Tovarlar va xizmatlar haqida ko‘proq va tezroq ma‘lumot olinadi.
3. Raqamli dunyodagi tovar va xizmatlarning jahon bozoriga chiqish imkoniyatlari katta.
4. Fidbek (iste‘molchi fikri)ni tez olish hisobiga tovar va xizmatlar jadal takomillashtiriladi.
5. Tezroq, sifatliroq, qulayroq.

Raqamli iqtisodiyot korrupsiya va “qora iqtisodiyot»ning asosiy kushandasidir. Chunki, raqamlar hamma narsani muhrlaydi, xotirada saqlaydi, kerak paytda ma‘lumotlarni tez taqdim etadi. Bunday sharoitda biron ma‘lumotni yashirish, yashirin bitimlar tuzish, u yoki bu faoliyat haqida to‘liq axborot bermaslikning iloji yo‘q, kompyuter hammasini namoyon qilib qo‘yadi.

Ma‘lumotlar ko‘pligi va tizimliliigi yolg‘on va qing‘ir ishlarga yo‘l bermaydi, chunki tizimni aldash imkonsiz. Natijada “iflos

pullarni» yuvish, mablagʻlarni oʻgʻirlash, samarasiz va maqsadsiz sarflash, oshirib yo yashirib koʻrsatish imkoni qolmaydi. Bu esa iqtisodiyotga legal mablagʻlar oqimini oshiradi, soliqlar oʻz vaqtida va toʻgʻri toʻlanadi, byudjet taqsimoti ochiq boʻladi, ijtimoiy sohaga yoʻnaltirilgan mablagʻlar oʻgʻirlanmaydi, maktablar, kasalxonalar, yoʻllarga ajratilgan pullar toʻliq etib boradi va hokazo.

Davlatning raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yoʻlini tanlaganligi axborot texnologiyalari sohasida va umuman, elektron hujjatlar aylanmasi sohasida yangi yoʻnalishlar ochib beradi. «Raqamli texnologiyalar» tomon burilishga butun jahon internet tarmogʻi va sifatli aloqaning rivojlanishi sababchi boʻldi.

Endi bevosita, qishloq xoʻjaligida raqamlashtirish masalalariga toʻxtalib oʻtamiz. Xususan, agro oziq – ovqat sektori qarshisida koʻplab muammolar yotadi. Agar 2018 yilda dunyo aholisi soni 7,6 mlr kishi boʻlgan boʻlsa, bu koʻrsatkich 2050 yilga borib taxminiy baholarga koʻra 9,6 mlrd dan oshadi, bu esa oziq – ovqatga talabni salmoqli oshiradi (UN DESA, 2017). Ayni shu vaqtda tabiiy resurslar, shuningdek ichimlik suvi va hosildor haydaladigan yerlar esa kamayib bormoqda.

Ishlab chiqarish – bu havotir uygʻotadigan yagona omil emas, hozirda ishlab chiqarilayotgan qishloq xoʻjaligi mahsulotlari butun dunyoni toʻydirish uchun yetarli, shunga qaramasdan, 821 mln yer aholisi hamon ochlikdan aziyat chekmoqda (FAO 2018). Boshqa jarayonlar, masalan, jadallik bilan borayotgan urbanizatsiya jarayoni, ozuqa mahsulotlarini isteʼmol qilish va ishlab chiqarish modellariga kuchli taʼsir etmoqda.

Qoʻyilgan vazifalarga qisman yechimni raqamli innovatsiyalar va texnologiyalar taʼminlashi mumkin. «Toʻrtinchi oziq – ovqat inqilobi» deb ataluvchi (Industriya 4.0)⁶⁵, mavjudlik effekti bilan

---

⁶⁵ Industriya 4.0 atamasi birinchi marta Germaniyada sanoat maqsadidagi mahsulotlar va ishlab chiqarish vositalariga texnik xizmat koʻrsatish va eksplataatsiya qilish, tayyorlash, loyihalashda qoʻllash uchun foydalanilgan (European Parliament 2015b).

reallikni va sun'iy intellekt, internet buyumlari, "o'pirilgan» raqamli innovatsiyalar ta'siri ostida qator sektorlar tezkor transformatsiyasi bilan boradi.

Hozirgi globallashuv va fan-texnika taraqqiyoti sharoitida dunyoning etakchi mamlakatlari iqtisodiyoti raqamli texnologiyalarni rivojlantirish, ushbu texnologiyalarni joriy etish, ulardan foydalanish darajasi bilan tavsiflanadi.

Agrar oziq – ovqat sektorida mobil texnologiyalar tarqalishi, masofaviy zondlash va ma'lumotlarni taqsimlangan qayta ishlash xizmati, hozirdanoq kichik fermerlarga moliya va ta'lim olish, bozor, ishlab chiqarish resurslari axborotlariga yo'l ochib bermoqda. Raqamli texnologiyalar kichik fermer xo'jaliklarini raqamli agro oziq – ovqat tizimlariga integratsiyasiga yangi imkoniyatlar ochib beradi (USAID, 2018).

O'tmishda qishloq xo'jaligi bir necha inqiloblarni boshdan kechirgan, ularning har biri samaradorlikni, hosildorlik va daromadlikni avval erishish mumkin bo'lmagan darajaga olib chiqqan. Yaqin o'n yillik uchun bozor prognozlari shunga olib kelyabdi, "qishloq xo'jaligida raqamli inqilob» agrar sektorga Yer aholisi kelajakdagi talablarini qondirish imkonini beradi.

Raqamlashtirish agro oziq – ovqat barcha bo'g'inlarini o'zgartiradi. Tizim har qanday element resurslarini optimallashtirish, individual yondashuv, ongli va avvaldan aytib berish mumkinlik tamoyillarida qurish mumkin bo'ladi. Ma'lumotlarga tayanib giper ulanish hisobiga tizim real vaqtda ishlashi ta'minlanadi. Ishlab chiqarish – sotish zanjirlarida qishloq xo'jaligi hayvonlar, madaniyatlar va yerlarini boshqarishni optimal modellarini yaratish va koordinatsiyasini, kuzatuvchanligini to'liq ta'minlash imkoni bo'ladi. Raqamli qishloq xo'jaligi yuqori hosildorlik, bashorat qilish mumkin bo'lgan va o'zgaruvchan iqlim sharoitlari keltirib chiqaradigan o'zgarishlarga moslashuvchanlik qobiliyatli tizimlar yaratishga yordam beradi. Bu esa o'z navbatida oziq – ovqat

xavfsizligini, daromadlilikini va mustahkamligi darajasini oshirishiga olib kelishi mumkin.

Raqamli qishloq xo‘jaligini, bozor imkoniyatlaridan foydalanish, vositalardan samarali foydalanish, hosildorlikni oshirish hisobiga, iqtisodiy naf keltirishni ta‘minlash, ijtimoiy va madaniy naf – kommunikatsiya va ko‘proq inklyuziflikni kengaytirish hisobiga, ekologik naf – resurslardan foydalanishni optimallashtirish va iqlim o‘zgarishlariga moslashish hisobiga barqaror rivojlantirish maqsadlariga erishish mumkin.

Oziq – ovqat tarmog‘ini raqamlashtirish sabab bo‘luvchi potensial ustunliklar bir qadar ishonchli tuyulsada, ammo ularni amalga oshirish qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi tizimida, qishloq iqtisodiyotida, jamiyat hayotida va tabiiy resurslarni boshqarishda jiddiy o‘zgarishlarni talab qiladi. Yuqoridagilarni inobatga olsak, potensial nafni to‘liq hajmda olish bir butun, tizimli yondashuvni talab qiladi.

Ko‘plab davlatlarda raqamlashtirishni asosiy harakatga keltiruvchi kuchi bu hukumat siyosiy choralari va mehanizmlari bo‘ldi. Ular raqamli bozor va elektron xizmatlar rivojlanishi uchun qulay muhit yaratib bermoqda. Bundan tashqari, shunday tendensiya ham mavjudki, uni doirasida hukumat mustaqil ravishda elektron xizmatlarni (elektron hukumat) ko‘rsatish mehanizmlarini tarqatmoqda, bu asosan sog‘liqni saqlash, ta‘lim, atrof muhitni himoya qilish va bandlikni ta‘minlash sohalarida ko‘proq nomoyon bo‘ladi.

Shu bilan birga, biroq, elektron hukumat dasturini ishlab chiqish va uni boshqarish yuqori darajadagi ma‘muriy potensialni talab etadi, shu sababdan qator davlatlar bu borada ancha chegaralangan yutuqlarga erishishdi (Fakhoury, 2018). Odatda rivojlanayotgan davlatlar boshqa davlatlarga, jarayonlarni boshqarish uchun lozim bo‘lgan potensial jihatdan o‘rin berishadi.

Bundan tashqari, katta yutuqlar faqat ba'zi sektorlarda erishiladi, ko'p davlatlarda qishloq hududlarida bandlikni katta ulushini ta'minlab beruvchi agrar sektor ortda qoladi.

Hukumat siyosatchilarining raqamlashtirish sohasida chop etilgan tadqiqotlar soni ko'p emas, lekin ular haqida axborotni bilvosita yo'llardan olish mumkin: masalan, hukumat tomonidan elektron xizmatlar taqdim etilishi ko'lamini, axborotlarga ulanuvchanlik va qayta ishlash sohasida qanday siyosatni qo'llayotganini bilish mumkin.

O'zbekistonda keyingi vaqtda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda, davlat organlari va boshqa tashkilotlarda elektron hujjat almashinuvi hamda jismoniy va yuridik shaxslarga xizmat ko'rsatish uchun elektron tijorat tizimlari bosqichma-bosqich joriy etilmoqda.

Mamlakatimizda milliy axborot tizimini shakllantirish, iqtisodiyot va jamiyat faoliyatining barcha sohalarida zamonaviy axborot texnologiyalari hamda telekommunikatsiya vositalaridan foydalanish ko'lamini kengaytirish, elektron xukumatini shakllantirish borasida tizimli islohotlar amalga oshirilmoqda. Elektron xukumatni shakllantirishning xuquqiy asoslarini mustaxkamlash maqsadida «Axborot olish kafolatlari va erkinligi to'g'risida»gi, «Telekommunikatsiyalar to'g'risida»gi, «Axborotlashtirish to'g'risida»gi, «Elektron raqamli imzo to'g'risida»gi, «Elektron xujjat aylanishi to'g'risida»gi, «Elektron to'lovlar to'g'risida»gi, «Elektron tijorat to'g'risida»gi, «Davlat xokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatining ochiqligi to'g'risida»gi va «Elektron hukumat to'g'risida»gi qonunlar qabul qilindi.

Xususan, «Elektron hukumat to'g'risida»gi qonunning asosiy maqsadi davlat xizmatlarini ko'rsatishda aholi va tadbirkorlar manfaatlarini ko'zlash, ularga keng qulayliklar yaratish, ularning

vaqtlarini tejash, bexuda ovoragarchiliklar va ortiqcha sarf-xarajatlarni kamaytirish, davlat organlari faoliyati samaradorligini oshirishdan iborat. Qonun elektron davlat xizmatlarini ko'rsatishda, shu jumladan, idoralararo elektron xamkorlik doirasida davlat organlarining yuridik va jismoniy shaxslar bilan o'zaro munosabatlarini tartibga soladi⁶⁶.

O'tgan 10 yil mobaynida O'zbekiston Respublikasining axborot kommunikatsiya texnologiyalarining bozori keng miqyosda butun mamlakat bo'ylab telekommunikatsiya tarmoqlarini modernizatsiya qilish va rivojlantirish bo'yicha loyihalarni amalga oshirish orqali o'zgardi. Jumladan, Respublikamizning barcha viloyat markazlarida raqamli shaharlararo stansiyalar o'rnatildi, shaharlararo va viloyat ichidagi aloqa liniyalarida optik tolali kabellar hamda raqamli radio liniyalari o'rnatildi, televidenie va radio uzatish moslamalari modernizatsiya qilindi va o'rnatildi, CDMA simsiz radioaloqa tizimi joriy etildi.

Shu bilan birga, sohadagi ishlar haqiqiy ahvolining tahlili markazlashgan ma'lumotlar tizimiga integratsiyani ta'minlaydigan yagona axborot-texnologik platformaning mavjud emasligi natijasida joriy etilayotgan dasturiy hujjatlar tarqoq ekanini ko'rsatmoqda.

Raqamli iqtisodiyotni jadal rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish, davlat boshqaruvi tizimini yanada takomillashtirish, undan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, zamonaviy infratuzilmani qo'llash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentinig "Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2018 yil 19 fevraldagi PF-5349-sonli Farmoni, 2018 yil 21 noyabrda "Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish maqsadida raqamli

---

⁶⁶ "Elektron hukumat to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni, manba: www.lex.uz

infratuzilmani yanada modernizatsiya qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarori qabul qilindi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Raqamli O‘zbekiston — 2030» strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» 2020 yil 5 oktyabrdagi PF-6079-son Farmoni hamda «Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida» 2020 yil 28 apreldagi PQ-4699-son qarori qabul qildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 yanvarda Oliy Majlisga va O‘zbekiston xalqiga murojaatida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishni davlat siyosati sifatida ilgari surdi va 2020-yilni “Ilm-ma‘rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili» deb e‘lon qilganligi ham masalaning nechog‘lik dolzarbligidan dalolat beradi. Murojaatnomada belgilab berilgan vazifalar qatorida ushbu yilda Nukus, Buxoro, Samarqand, Guliston va Urganch shaharlarida IT-parklar tashkil etildi. Shuningdek, qurilish, energetika, qishloq va suv xo‘jaligi, transport, geologiya, kadastr, sog‘liqni saqlash, ta‘lim arxiv sohalarini to‘liq raqamlashtirish ishlari boshlanadi. Yaqin ikki yilda barcha qishloq va mahallalar tezkor internet bilan ta‘minlash tadbirlari belgilandi⁶⁷.

“Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasi iqtisodiyot tarmoqlari, ijtimoiy soha va davlat boshqaruvi tizimining jadal raqamli rivojlanishini ta‘minlash, shu jumladan elektron davlat xizmatlarini ko‘rsatish mexanizmlarini yanada takomillashtirish maqsadida ishlab chiqilgan.

Strategiya O‘zbekiston Respublikasining raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni rivojlantirishning strategik maqsadlari, ustuvor yo‘nalishlari hamda o‘rta va uzoq muddatli istiqbolli vazifalarini belgilaydi, shuningdek, BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlari va Elektron hukumatni rivojlantirish reytingida

---

⁶⁷ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 yanvarda Oliy Majlisga va O‘zbekiston xalqiga murojaatnomasi. Manba: www.president.uz.

belgilangan ustuvor vazifalardan kelib chiqib, raqamli texnologiyalarni yanada keng joriy etish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi⁶⁸.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekiston Respublikasi agrosanoat majmui va qishloq xo‘jaligida raqamlashtirish tizimini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori bilan «Aqlli qishloq xo‘jaligi» texnologiyalarini rivojlantirish Strategisi tasdiqlandi. Mazkur strategiyaga muvofiq quyidagilar ustuvor yo‘nalishlar sifatida belgilab olindi⁶⁹:

qishloq xo‘jaligi erlaridan foydalanishda raqamli va geoaxborot texnologiyalarini joriy etish;

zamonaviy kompyuter texnologiyalarini tatbiq etish orqali suv resurslarini boshqarish va undan foydalanish;

intensiv bog‘larni tashkil etish va bog‘dorchilik mahsulotlarini yetishtirishda avtomatlashtirilgan boshqarish texnologiyalarini joriy etish;

issiqxona xo‘jaliklarida avtomatlashtirilgan, kompyuterlashtirilgan intellektual texnologiyalarni joriy etish;

chorvachilik va parrandachilik sohasiga avtomatlashtirilgan texnologiyalarni tatbiq etish;

qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini saqlash va qayta ishlash jarayonlariga zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalari bilan jihozlangan logistika va savdo markazlarini tashkil etish;

qishloq xo‘jaligining barcha yo‘nalishlari uchun «Aqlli qishloq xo‘jaligi» texnologiyalari bo‘yicha malakali kadrlar tayyorlash va kadrlar malakasini oshirib borish;

---

⁶⁸ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Raqamli O‘zbekiston — 2030» strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» 2020 yil 5 oktyabrdagi PF-6079-son Farmoni. Manba: www.lex.uz

⁶⁹ O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekiston Respublikasi agrosanoat majmui va qishloq xo‘jaligida raqamlashtirish tizimini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori. Manba: www.lex.uz.

«Aqlli qishloq xo‘jaligi» texnologiyalarini joriy etishning normativ-huquqiy bazasini shakllantirish.

Shuningdek, aqilli dehqonchilik, aqilli dala, aqilli bog‘, aqilli issiqxona, aqilli chorvachilik tushunchalari kirib keldi.

19.2. Qishloq xo‘jaligida raqamli iqtisodiyot tizimi shartlari, sharoitlari

Agro oziq – ovqat sektorini raqamlashtirish potensial naflarni qishloq va shahar hududlari, gender guruhlari orasida, raqamli ko‘nikmalarga ega bo‘lganlar va yoshlar orasida notekis taqsimlanishi xavfini keltirib chiqaradi. Shahar hududlari “Raqamli ekosistemi» (resurs, ko‘nikmalar, tarmoq) qishloqlarga nisbatan yaxshiroq rivojlangan. Urbanizatsiya – global tendensiyasi, o‘rta va ta‘minlangan aholi vakillarining shaharlarga ko‘chib ketishi – raqamlashtirish qishloq va shahar tengsizligini, gender guruhlari, raqamli ko‘nikmalarga ega va yoshlar orasida notekislik potensialini chuqurlashtirishi mumkin (UN DESA, 2018). Buning natijasida qishloq aholisi raqamlashtirish jarayonlariga qo‘shilib keta olishmaydi. FAO davlatlar va hamkorlariga shunday masalalarda yangi raqamlashtirish jamiyati ustunliklarini ommaboplashtirish uchun yordam berishga kirishgan.

Kelib chiqqan kontekstlardan, qishloq xo‘jaligida raqamli o‘zgarishlar formatini aniqlab beruvchi qator shartlar mavjud:

- texnologiyalardan foydalanishga imkon beruvchi, minimal sharoitlar to‘plami bazis sharoitlari: bu raqamli strategiyalarni qo‘llab quvvatlashga ulanganlik, moliyaviy ommabop, kompyuter savodxonligi, AKT sohasida malakasi, shuningdek siyosiy chora va dasturlari (elektron hukukmat);

- texnologiyalarni o‘zlashtirishga imkon beradigan omillar: internetdan, mobil telefonlardan va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish, raqamli texnologiyalarda foydalanish ko‘nikmalari, agro oziq – ovqat sektorida innovatsiya va tadbirkorlik madaniyatini qo‘llab quvvatlash (iste’dodlarni rivojlantirish,

xeatonlar – o‘rganishni tezlashtirish dasturlari, biznes inkubatorlar, jadallashtiruvchi dasturlar va h.k).

Oziq – ovqat sektorida raqamli o‘zgarishlarni amalga oshirish uchun shu qatorda raqamli texnologiyalardan foydalanish uchun zarur bir qator bazis sharoitlar mavjud. Bu infratuzilma va ulanish mavjudligi (mobil a‘loqa abonenti, tarmoqli qamrov, internetga imkoniyat va energo ta‘minot), moliyaviy imkoniyat, ta‘lim darajasi (savodxonlik, AKT sohasida ta‘lim) va instititsional qo‘llab quvvatlash.

Raqamli texnologiyalarga yo‘l ochilishi kichik fermer xo‘jaliklariga va boshqa qishloq korxonalariga yetkazib beruvchilar bilan a‘loqa, axborotlarga imkoniyat, iste’dodli ishchilarni yollash, strategik hamkorlik mehanizmlarini shakllantirish, bozorga va iste‘molchilarga, yuridik, moliyaviy va ta‘lim xizmatlariga yo‘l ochib berish borasida ahamiyatli ustunlik berishi mumkin.

Shu borada, qishloq hududlarini raqamlashtirishni joriy etish ba‘zi bir muammolar bilan kechishi mumkin. Butun dunyoda qishloq aholisi ulushi kamayib bormoqda, ularning ishga joylashuvi va ta‘lim olish sohasida imkoniyatlari chegaralangan. Tub aholi ulushi katta bo‘lgan jamoalar va uzoq qishloq jamoalari uchun xos bo‘lgan infratuzilma, shuningdek, bazis IT infratuzilma mavjud emasligi. IT infratuzilmani yaratish bilan bog‘liq xarajatlar qishloq hududlarida asosiy to‘siqlarni keltirib chiqaradi, odatda juda kambag‘al, asosan rivojlanayotgan davlatlar haqida gap ketganda yoki sust rivojlangan davlatlarda (LDK).

AKT raqamlashtirish asrida, shu qatorda mobil telefonlar va kompyuterlar, bilimlar va axborotlarga imkoniyati usullarini inqiloblashtirishdi, tadbirkorlik faoliyati va xizmatlardan foydalanishda tub o‘zgarishlarga erishildi. Shunga qaramasdan

mamlakatlar ichki iqtisodiyotida va ular orasida sezilarli raqamli uzulishlar mavjud⁷⁰.

Butun jahonda tarmoqli mobil telefoniya abonentlari soni oxirgi yillarda o'sib bordi. 2013 yildan 2018 yilgacha ular soni milliardga oshdi, hozirda mobil a'loqa abonentlari soni jahon aholisini 67 % ni tashkil etadi (GSMA, 2018c; 2019). Bu o'sishni katta qismi Afrika va Osiyo – Tinch okeani hududlariga to'g'ri keldi. Shunga qaramasdan, 3,8 mlrd kishi hozirgacha a'loqa tarmoqlari xizmatidan foydalanish imkoniyatiga ega emaslar, ularni katta qismi qishloq va chekka hududlarda joylashgan (GSMA, 2018c).

Muammolardan biri shundaki, qishloq hududlarini tarmoq bilan qamrash hamon chegaralanganicha qolmoqda. Bugungi kunda jahonda 4g texnologiyasi keng tarqalgan bo'lishiga qaramasdan va 90 % abonentlar 3g texnologiyalardan past bo'lmagan tarmoqlarga ulanish imkoniyatiga ega bo'lib, rivojlanishi past davlatlarda 3g – tarmoq bilan qamrab olinishi qishloq aholisini uchdan birini tashkil etadi (GSMA, 2019a).

Iste'molchilar smartfonlar internetga ulanish uchun asosiy vosita bo'ldi. Apparatlar va innovatsiyalar narxini tushirish, masalan, oldindan to'lovli tarif rejaları, mobil a'loqani moliyaviy va amaliy jihatdan yanada ommaboplashtirdi, bu esa qishloq jamaolari uchun ham adolatlidir (Hahn and Kibora, 2008). Jahonda mobil telefonlardan eng kambag'allarga kiritilgan o'nta uy xo'jaligidan yettisi foydalanishadi.. Ammo, ularning hamma telefonlari ham internetga chiqish imkonini ta'minlamaydi.

So'ngi yillarda rivojlanayotgan davlatlarda smartfon egalari va keng polosali mobil texnologiyalar tarmoqqa ulanish imkoniyati foydalanuvchilari soni rivojlangan davlatlarnikiga nisbatan ancha tez o'sishiga qaramasdan, rivojlangan davlatlarda keng polosali internet imkoniyatidan foydalanuvchi abonentlar soni

---

⁷⁰ European Parliament, 2015

rivojlanayotgan davlatlardan ikki barovar ko‘proq (1- rasm). LDK da smartfonlarni olish uchun asosiy to‘siq moliyaviy yetishmoqchilikda bo‘lib qolmoqda: keng polosali imkoniyat beruvchi bazis tarif, aholi jon boshiga YAIM ning 60% dan ko‘prog‘iga mos keladi (ITU 2017).

Raqamli texnologiyalarni qo‘llash savodxonlikni bazis darajasini, hisoblashni bilish, shuningdek, ba‘zi texnik bilim va ko‘nikmalar bo‘lishini nazarda tutadi. Raqamlashtirish eng mustahkam harakatga keltiruvchi kuchga aylanayotgan jamiyatlarda, bunday ko‘nikmalarga ega bo‘lmagan odamlar hayotdan chetda qolib ketish xavfida qoladi.

Buni oqibatida qishloq hududlarida ta‘lim darajasi shaharlardagiga nisbatan pastroq. Ma‘lumotlar uchun imkoniyati bo‘lgan 60 % davlatlar to‘liq yoki deyarli to‘liq yoshlar orasida savodsizlikni bartaraf etishganiga qaramasdan, ko‘p qishloq hududlarida savodxonlik darajasi, asosan ayollar orasida hamon past (UNESCO, 2017). Aholini o‘qishni va hisoblashni bilmasligi sezilarli darajada raqamli texnologiyalardan foydalanishga to‘sqinlik qiladi.

Bundan tashqari, kompyuter texnologiyalarini qo‘llash uchun, kompyuter savadxonligiga ega bo‘lishi lozim. Ta‘lim jarayonlarida va turmush tarzida ham ilg‘or raqamli texnologiyalardan foydalanadigan va shunga mos ko‘nikmalarga ega ko‘p rivojlangan davlatlarga nisbatan AKT bilish va raqamli texnologiyalar bilan ishlash ko‘nikmalari sohasida rivojlanayotgan mamlakatlar ortda qolmoqda. Ko‘plab rivojlanishi past va rivojlanayotgan davlatlarda boshlang‘ich va o‘rta maktablar dasturiga kompyuter bilan ishlash bazis kurslari kiritilmagan. Chunki, hukumat ham, xususiy sektor ham raqamli texnologiyalar bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun, allaqachon bunday ko‘nikmalarga ega ishchilarni yollash mumkin bo‘lib turganda, resurs qo‘yilishiga manfaatdor emaslar.

Informatikani o‘qitishda asosiy to‘siq sifatida maktablarda raqamli vositalar, shuningdek, planshetli va qo‘l kompyuterlari yo‘qligi o‘qituvchilar tomonidan e’tirof etildi (European Commission, 2019). Bundan tashqari o‘qituvchilarda kerakli ko‘nikmalar yetishmovchiligi mavjud. Bu birinchi navbatda qishloq hududlariga tegishli. Shaharlarda maktablarda internetga va online ta‘lim resurslariga imkoniyatlari mavjud. Shu bilan birga, chekka qishloqlarda maktablar internet imkoniyatlaridan foydalana olishmaydi. Bunday holat rivojlangan davlatlarda ham kuzatiladi, ammo ko‘proq bu muammo rivojlanayotgan va LDK davlatlarda turadi.

Yaqin 15 yilda 1,6 mlrd rivojlanayotgan va rivojlanishi past davlatlar aholisi mehnatga layoqatli yoshga yetadilar. Mavjud bandlikni saqlagan holda ularni mehnat qilishini ta‘minlash juda qiyin bo‘ladi, asosan agro oziq – ovqat sektori haqida gap borganda (World Bank, 2017). Qishloq hududlarida ishsizlik darajasi noproportsional yuqori, uni asosan qurbonlari – bu ayollar va yoshlar bo‘lib qolmoqda.

Qishloq hududlarida agrar sektor mavjudlik uchun resusrlar manbai bo‘lgan va hozir ham bo‘lib qolmoqda. Sektorni raqamlashtirish ishchilarga va ularning ko‘nikmalariga talabni va ish xarakterini sezilarli darajada o‘zgartiradi. Agro oziq – ovqat sektori ishchilari kompyuter savodxonligiga talab dolzarbligi ortib boradi, bu esa tashkilotlarni bunday o‘qish va tayyorlashni tashkil etishini taqoza etadi.

19.3. Qishloq xo‘jaligida raqamli texnologiyalarni joriy etishga imkon beruvchi omil, sharoitlar va qo‘llanilishi

Qishloq xo‘jaligini raqamlashtirishga ko‘maklashuvchi bazis shartlar qatorida bir necha muhim omillar ham mavjud. Uchta asosiy omil – fermerlar va ishchilar tomonidan qishloq xo‘jaligi ijtimoiy tarmoqlar, mobil tarmoqlar va internet bilimlar tarqatuvchi hizmatlardan foydalanishi; qishloq aholisida raqamli

texnologiyalardan foydalanish ko'nikmalari mavjudligi; innovatsiya va raqamli texnologiyalarni joriy etishga qishloq tadbirkorlarini undovchi madaniy muhit.

Internet orqali ovozli a'loqa (VoIP), ijtimoiy tarmoqlar, mobil ilovalari internetga ulanish imkoniyatli smartfonlar va yuqori tezlikdagi internetga ulanish imkoniyati tarqalishi bilan raqamli platformalar qishloq hududlarida yashovchilarni axborot va hizmatlarga imkoniyat ochib berish doirasini kengaytirish borasida ahamiyatli potensialga ega bo'lishdi. Shu bilan birga, ammo, rivojlanayotgan davlatlarda ko'plab kichik fermerlar hamon raqamli texnologiyalarga imkoniyatlari mavjud emas va ulardan foydalanish ko'nikmalariga ega emaslar.

“Qishloq xo'jaligi raqamli ekosistemi»ni yaratish fermerlar va tadbirkorlar innovatsion yondashuvlarga yetib olishi uchun qulay sharoitlar bo'lishi talab etadi. Hozirda allaqachon qishloq xo'jaligini raqamlashtirish loyihalari doirasida moliyalashtirish va hamkorlik kengayib bormoqda, startaplar xalqaro investorlar va OAV qiziqishini o'ziga tortmoqda. Bu jarayonda asosiy ro'l yoshlarga qaratilmoqda. Bunday ustunlikni odatda ularning kompyuter savodxonligi va innovatsion yechimlar borasida potentsiali ta'minlab bermoqda. Raqamli texnologiyalar bilan ishlashni o'qitish ta'lim dasturlariga kiritilsa, yoshlar raqamli qurilmalardan foydalanish imkoniyatlarini o'zlashtiradi va ularni yaratish ko'nikmalariga ega bo'lishadi.

Raqamli innovatsiyalarndan foydalanish kompyuter savodxonligi va raqamli texnologiyalar bilan ishlash ko'nikmalari mavjudligi bilan teng ravishda shuningdek, shu kabi texnologiyalar mavjudligi bilan aniqlanadi. Shu bilan, biroq, raqamli texnologiyalar imkoniyatlarini ochib berishga imkon beruvchi eng asosiy omil bo'lib internetga ulanish imkoniyati hisoblanadi.

Hozirda internetda dunyo aholisining yarmi foydalanishmoqda, lekin rivojlangan davlatlarda istiqomat

qiluvchilar ulushi noproportsional yuqori. Rivojlanishi past davlatlarda da internetdan atigi har yettinchisigina foydalanadi, buning ustiga har bir mamlakat individual xususiyatlaridan kelib chiqilsa ham, barchasida shahar va qishloq hududlari o'rtasida sezilarli tengsizlik kuzatiladi.

Inson internetdan foydalanadimi yoqmi va nima uchun u undan foydalanishi ahamiyatli tarzda ta'lim va daromad darajasi bilan aniqlanadi. Yuqoriroq ta'lim olgan aholi qatlami qoida tariqasida ancha ilg'orroq xizmatlardan foydalanishadi – elektron savdo, online moliyaviy xizmatlar, davlat xizmatlari va h.k. Pastroq ta'lim darajasidagi aholi qatlami internetdan birinchi navbatda a'loqa vositasi va ko'ngil ochar manbai sifatida foydalanishadi.

Ta'lim darajasi va savodxonligi qoida sifatida pastroq bo'lgan qishloq hududlarida mobil telefonlar odatda a'loqa qilish va ijtimoiy tarmoqlarga kirish uchun foydalaniladi. Bunday holatlar qishloq xo'jaligi uchun raqamli ilovalarni joriy etishni murakkablashtiradi, chunki ulardan foydalanish ancha rivojlangan raqamli ko'nikmalarni talab etadi.

Umuman olganda qishloq hududlarida rivojlanmagan tarmoqli qoplanganligi va internet xizmatlarining qimmatligi bilan monand kamroq tarqalgan smartfonlar ham qishloq xo'jaligi ilovalaridan foydalanishga yo'l bermaydi va masalan, Facebook, agrar sektorni qo'llab quvvatlashda ko'maklashish va fermerlar orasida axborot almashishini ta'minlash maqsadidagi ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish imkoniyatini chegaralaydi. Axborot almashish imkoniyati fermerlarga hayot kechirish uchun resurslar manbaini mukammallashtirish, atrof muhitga ta'sirni kamaytirish, hosildorlikni oshirishga olib kelish uchun asoslanganroq qarorlar qabul qilishiga imkon berishi mumkin edi.

Texnologiyalar har xilligi, standartlashtirish yo'qligi va ular o'rtasida moslikni mavjud emasligi, masalan, ma'lumotlar

almashinuvi borasi ham ularni fermerlar tomonidan foydalanilishiga to'sqinlik qilmoqda. Texnologiyalar moslashuvchanligi imkoniyatlari chegaralangan, odatda turli markali qishloq xo'jaligi texnikalarini birgalikda foydalanish mumkin bo'lmaydi, fermerlar qaysi markaga mablag'larini qoyishi borasida tanlashiga to'g'ri keladi. Fermerlarni qarorlar qabul qilishida qo'llab quvvatlashga tayyor mustaqil maslahat xizmatlari yetishmovchiligi his etiladi.

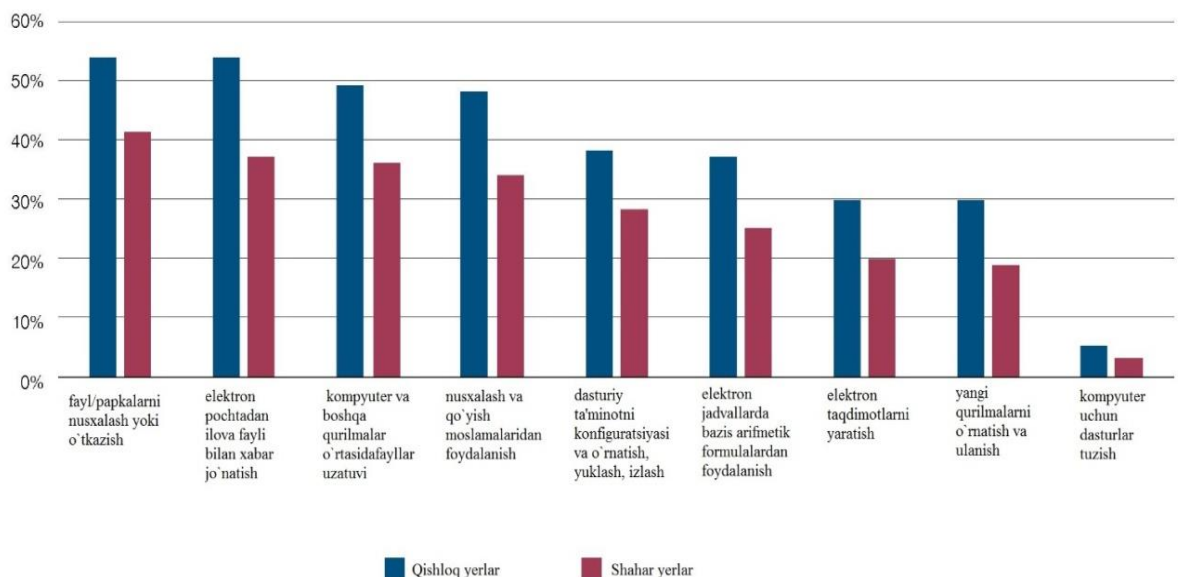
Raqamlashtirish kompyuter texnologiyalari bilan ishlash ko'nikmalarini talab qiladi: dasturlarni va ilovalarni ishlab chiqaradigan, qanday natijalar kerakligini tushunuvchi, raqamli qurilmalar bilan qanday ishlash kerakligini biladigan odamlar kerak. Ulardan nafaqat o'qish va hisoblash ko'nikmalarga ega bo'lishi, balki ma'lumotlar bilan ishlay olish va kommunikatsiya ko'nikmalari ham bo'lishi talab etiladi. Shunday ko'nikmalar yo'q bo'lgan aholi guruhini kompyuter savodxonligini operativ oshirish zarur: AKT misli ko'rilmagan sur'atda o'sib bormoqda va ilm olish sur'atlari ham ortda qolmasligi lozim (UNDP, 2015).

Shunday qilib, texnologiyalarga sarmoyalar bilan bir qatorda, hali ham fanlararo raqamli ko'nikmalar va bilimlarni rivojlantirishga mablag' kiritish zarurati mavjud. Bu rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar uchun ham amal qiladi. AKT bo'yicha o'quv dasturlari, raqamli ommaviy axborot vositalaridan foydalanish va Internetga ishonchli kirish uchun moliyaviy imkoniyatlari bo'lgan mamlakatlar raqamli ko'nikmalarni rivojlantirishda yetakchilik qilmoqda.

Qishloq xo'jaligi oziq-ovqat sohasini raqamlashtirish mehnat bozori tarkibini va ishning o'ziga xos xususiyatini o'zgartiradi. Bu fermerlar va qishloq tadbirkorlarining rollarini qayta ko'rib chiqishga majbur qiladi va agrar oziq-ovqat sektori uchun qo'yiladigan ko'nikma talablarini o'zgartiradi. Raqamlashtirish ish olib boriladigan joyni va ishning mohiyatini o'zgartirishi mumkin,

va raqamli ko'nikmalarning turli darajalari tufayli, bunday o'zgarishlar ushbu sektorda ishlaydigan ayollar va erkaklarga turlicha ta'sir qilishi mumkin. Qishloq joylar raqamli ko'nikmalarni egallashda orqada qolishga moyildir (19.1-rasm). Tinglovchilarga o'z xo'jaliklarida, ilg'or tajriba va ilg'or texnologiyalarni to'g'ri baholash va joriy etishni o'rgatish uchun fermerlar uchun raqamli ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan o'quv modelini ishlab chiqish zarur.

Biznesni raqamlashtirish, zamonaviy korxonalarini, zamonaviy raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali o'zgartirishni va korxonalarining yangi turlarini yaratishni o'z ichiga oladi, ular biznes faoliyatini takomillashtirish, yangi (raqamli) biznes modellarni ishlab chiqish va yangi (raqamli) kanallar orqali mijozlar va manfaatdor tomonlar bilan o'zaro aloqalarni rivojlantirish uchun ishlatiladi. (Yevropa Komissiyasi, 2013). Dunyo bo'ylab tobora ko'payib borayotgan tashabbuslar, «qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat sohalarida, shu jumladan» raqamli startaplar «ni yaratish, rivojlantirish va ko'lamini kengaytirish orqali tadbirkorlikni raqamlashtirishga ko'maklashishga qaratilgan.

19.1 – rasm. Raqamli ma'lumotlarga ega bo'lgan qishloq va shahar aholisining o'rtacha foizi, 2017 yil⁷¹

⁷¹ ITU, 2019

Bugungi kunda fermerlar har qachongidan ham ko‘proq tadbirkor bo‘lishlari mumkin. Bugungi kunda ular tez-tez biznes-rejalar tuzadilar, mablag‘ izlaydilar, fermerlik biznes-inkubatorlari xizmatlaridan foydalanadilar va ilmiy konferentsiyalarda qatnashadilar. Bundan tashqari, yosh fermerlar o‘z xo‘jaliklarini boshqarishda muhim qarorlarni qabul qilishga tayyorlar. Masalan, Italiyada 2013 yilda 25 yoshdan 30 yoshgacha bo‘lgan erkaklar va ayollar 12000 qishloq xo‘jaligi startapiga asos solishdi (Coldiretti, 2018).

Bugungi kunda tadbirkorlik madaniyatini shakllantirish bo‘yicha etakchilik rivojlangan mamlakatlarga tegishli, ammo rivojlanishning quyi darajasidagi mamlakatlar - Ruanda, Zambiya, Turkiya, Armaniston - raqamli davr ochib berayotgan imkoniyatlardan zudlik bilan foydalanishga intilishmoqda.

Agrar sohada tadbirkorlikni raqamlashtirishni rag‘batlantirish uchun kompaniyalar raqamli mahoratga ega bo‘lgan xodimlardan iborat jamoalarni yaratishi kerak. Ushbu yondashuv tegishli ko‘nikmalarga ega bo‘lgan potentsial ishchilarni topishni, ularni ishga qabul qilish va saqlab qolish usullari va shartlarini aniqlashni, allaqachon ishga qabul qilingan xodimlar orasida o‘sishi mumkin bo‘lgan iste’dodni aniqlashni va mavjud kasblar va lavozimlarga xos bo‘lgan raqamli ko‘nikmalar miqdorini aniqlashni o‘z ichiga oladi.

Ta‘lim innovatsiyalar va raqamlashtirishni jadallashtirishning eng muhim omili deb hisoblanishi kerak. Ta‘lim sohasidagi tadqiqotlar va ishlanmalar (AR-GE) va innovatsiyalarni ilgari surishda hukumatlar uch tomonlama yondashishi kerak: mahalliy ilmiy-tadqiqot ishlaridan oldin AR-GEga sarmoya kiritishi va sheriklar bilan keng koalitsiyada ta‘limni elektron ta‘limga yo‘naltirish, amaliy mashg‘ulotlar, eksperimentlarni rag‘batlantirish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, kompyuter va

moliyaviy savodxonlikni oshirish va dasturiy ta'minotni rivojlantirish.

Yosh tadbirkorlar qishloq xo'jaligi sohasini raqamlashtirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ular bobolari va otalaridan noyob bilimlarga ega bo'lib, imkoniyatlarning qo'ldan boy berilganligini ko'rishgan. Kichik mulkdorlar jamoalari tomonidan yaratilgan startaplar, ko'pincha uning asoschilari o'sib ulg'aygan yerda, dehqon jamoalarining tajribalariga asoslangan va ushbu jamoalarga yordam berishni maqsad qilgan. Yoshlar uchun agrobiznes bozoriga kirish uchun investitsiyalarni jalb qilish, investorlar va startaplar uchun hamkorlik qilish imkoniyatlarini yaratish uchun tezlashtirilgan o'quv dasturlari va moliyaviy ko'mak zarur.

Ko'pincha, tadbirkorlik madaniyati mavjudligi mamlakat YaIMiga yoki uning geografik joylashuviga bog'liq emas. Bunday madaniyatni yaratish dunyoning istalgan nuqtasida elektron tijorat tizimlari va raqamli platformalarga kirishni sezilarli darajada soddalashtiradi. Ammo, qishloq xo'jaligi sohasida tadbirkorlikning barqaror raqamli madaniyatini shakllantirish, maktabda tegishli ta'lim olishdan boshlanib, uzoq siyosiy va amaliy jarayondir. Buning uchun tavakkalchilik uchun qulay muhit, manfaatdor tomonlar o'rtasidagi ishonch, moliyaviy imkoniyatlar, professional xizmatlar, barqaror raqamli ekotizim 3⁷², talab qilinadigan ko'nikmalar va natijalarni baham ko'rishga tayyorlik, ya'ni «innovatsiyalarga ochiqlik» kerak.

19.4. Qishloq xo'jaligini raqamlashtirish imkoniyatlarini ochish uchun harakatlantiruvchi kuchlar va shartlar

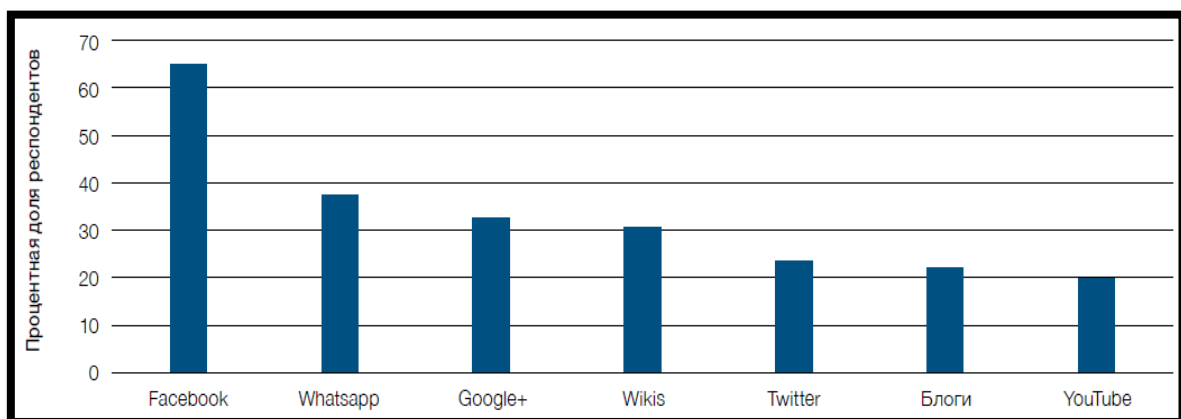
Yangi texnologiyalarning imkoniyatlarini ochishning eng muhim omili internetga kirish imkoni bo'lgan va shunday bo'lib qolaveradi ham. Dunyo bo'ylab foydalanuvchilar, ehtimol, smartfonlardan foydalangan holda Internetga ulanishadi va aynan

---

⁷² Raqamli ekotizim 3-bu standartlashtirilgan raqamli platformalardan hamkorlikda foydalanadigan o'zaro bog'liq bo'lgan korxonalar, odamlar va / yoki narsalar to'plamidir.

shu smartfonlar LDK va rivojlanayotgan mamlakatlarda agrar oziq-ovqat sohasida o'yinni o'zgartirishi mumkin. Ular mobil ilovalar, onlayn videolar va ijtimoiy tarmoqlar orqali ma'lumot va xizmatlardan foydalanish imkoniyatini beradi. Facebook, Twitter va YouTube kabi veb-saytlar fermerlar va qishloq xo'jaligi sohasidagi boshqa muhim ishtirokchilar, jumladan, ishchilar, agrofirmalar, chakana sotuvchilar, qishloq xo'jaligi tadqiqotchilari va siyosatchilar uchun qulay aloqa vositasiga aylandi; Bundan tashqari, xuddi shu veb-saytlar ro'yxatdagi guruhlar ichida aloqani ta'minlaydi (19.2-rasm).

Mobil telefonlar narxlarining pasayishi, Internetga ulanish uchun tarmoq qamrovining kengayishi va aholining o'sib borayotgan ulushi qishloq joylarda mobil telefonlardan foydalanishni kuchayishiga sabab bo'lmoqda. Biroq, rivojlanayotgan mamlakatlarda, ayniqsa qishloq joylarda, smartfon egalari ulushi hali ham past va Internetga kirish cheklangan, bu esa qishloq joylarida mobil Internetga ulanish va ijtimoiy tarmoqlar bo'yicha qo'shimcha izlanishlarni talab qiladi. hamma fermerlar ham AKTni tezkor ravishda qabul qilishga tayyor emaslar.

19.2 – rasm. Qishloq xo'jaligi manfaatdor tomonlarining ijtimoiy tarmoqlardagi afzalliklari, 2016 yil, % (62 davlat bo'yicha ma'lumot).⁷³

⁷³ Bhattacharjee and Saravanan, 2016

Ko'p odamlar xizmatlarga murojaat qilish yoki ulardan foydalanish uchun zarur bo'lgan bilimlarga ega emaslar, ayniqsa, AKT texnologiyalari agrar oziq-ovqat sohasida nisbatan yaqinda paydo bo'lganligi sababli va ko'plab elektron xizmatlar hali ham ishlab chiqilmoqda. Texnologiyalar aniq ehtiyojlarga moslashtirilishi juda muhim: agar texnologiyalar fermerga kerakli ma'lumotlarni bermasa, ular amalga oshirilmaydi.

Qishloq joylarga, ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlarga xos bo'lgan kompyuter savodxonligining past darajasi va raqamli ko'nikmalarning yetishmasligi raqamli texnologiyalardan foydalanishni sezilarli darajada cheklaydi. Mavjud raqamli texnologiyalarning xilma-xilligi va standartlashtirishning yetishmasligi ham ularni qabul qilishga to'sqinlik qilmoqda. U yoki bu texnologiyani tanlash qiyin, va fermerning o'z qarorini oqlashiga imkon beradigan konsalting xizmatlarini olish uchun hech qanday joy yo'q. Raqamli qabul qilishni qo'llab-quvvatlash uchun ta'lim va yordam xizmatlarini takomillashtirish kerak.

Bugungi kunda ham raqamli texnologiyalar qishloq xo'jaligi oziq-ovqat sektori dinamikasini o'zgartirmoqda, ammo bu jarayon tizimsiz kechmoqda. Raqamli qishloq xo'jaligining to'liq imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, agrar oziq-ovqat qiymatlari zanjirining barcha ishtirokchilarisiz mumkin emas. Xususiy sektor, hukumat va boshqalar vakillari bo'lgan, raqamli qishloq xo'jaligi oziq-ovqat sektori va raqamli mahsulotlar sanoatini ishtirokchilari tomonidan raqamli qishloq xo'jaligi imkoniyatlaridan foydalanish imkoniyatlarini ko'rib chiqishlari zarur.

Fermerlar asosiy rol o'ynaydi va raqamli texnologiyalar hamkorlik va innovatsiyalar uchun imkoniyatlarni ochib beradi. Bundan tashqari, qishloq xo'jaligi sohasida oliy ma'lumotli odamlar, fan va texnika sohasi mutaxassislari ulushi ortib bormoqda. Ular ko'pincha tajriba va innovatsion fikrlash qobiliyatiga ega. Agrar oziq-ovqat sohasidagi yoshlar ham

ko‘pincha ishbilarmonlik ruhiga singib ketgan va yangi korxonalar yaratish uchun tavakkal qilishlari mumkin.

Tadbirkorlikni ko‘proq qo‘llab-quvvatlashga ehtiyoj bor: qishloq xo‘jaligi biznes kurslari, AKT bo‘yicha o‘quv dasturlari, innovatsion markazlar va biznes-inkubatorlarni qo‘llab-quvvatlash, ularning imkoniyatlarini oshirish va venchur kapitalidan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish (ayniqsa, olingan natijalarni ko‘lamini oshirish uchun zarur bo‘lgan o‘rta moliyalashtirishgacha), biznes uchun ko‘proq qulay muhit yaratish. Axir, haqiqiy ta‘sir ular yaratadigan biznesdir, ya‘ni ular yaratgan KO‘K va raqamli fermer xo‘jaliklarida ish joylarining miqdori va sifati.

Qishloq xo‘jaligi va qishloq joylarini raqamlashtirish uchun hali ko‘p mehnat talab etiladi. Bir qator ayniqsa muhim omillarni hisobga olish kerak.

Birinchi, qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish kontseptsiyasini tushunishga, asosan, ushbu mavzu bo‘yicha tizimli, rasmiy ma‘lumotlarning yyetishmasligi to‘sqinlik qilmoqda. Ma‘lumotlarning aksariyati, masalan, kompyuter savodxonligi darajasida - shahar va qishloq joylari bo‘yicha bo‘linmasdan, faqat mamlakat darajasida mavjud. Tarmoq ma‘lumotlari asosan qamrovni aks ettiradi, ammo xizmatlarning sifati va mavjudligi to‘g‘risida ma‘lumot bermaydi. Hozirgacha bilvosita amalga oshirilgan davlat ko‘magi va raqamlashtirish uchun me‘yoriy-huquqiy baza, shu jumladan elektron davlat xizmatlari mavjudligi va ulanish va ma‘lumotlarni himoya qilish bo‘yicha me‘yoriy-huquqiy bazalar to‘g‘risida ma‘lumot yyetishmayapti.

Ikkinchi muammo - bu rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning qishloq xo‘jaligi sohasida, shuningdek global kompaniyalarda va mahalliy, jamoat, oilaviy fermer xo‘jaliklarida raqamli texnologiyalarni tatbiq etishda sezilarli bo‘shliqdir.

Zamonaviy qishloq xo‘jaligi texnologiyalarini joriy etish moliyaviy imkoniyatlar va ta‘lim darajasi bilan bog‘liq. Qishloq joylaridagi kichik fermerlar bu borada nomutanosib ahvolga tushib qolgan, ularning infratuzilma, tarmoq va texnologiyalardan foydalanish imkoniyati cheklangan.

Va nihoyat, raqamli qishloq xo‘jaligini amalga oshirishda o‘lchov tejamkorligi hisobga olinadi. Korxonalar qanchalik katta bo‘lsa, bunday texnologiyalarni amalga oshirish osonroq bo‘ladi. Bu borada yirik fermer xo‘jaliklari kichik fermer xo‘jaliklaridan ustunroqdir. Bu holat katta va kichik fermer xo‘jaliklari o‘rtasida tengsizlikni va shunga mos ravishda rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o‘rtasida tengsizlikni keltirib chiqaradi. Transformatsiyaga yo‘l ochadigan raqamli innovatsiyalar va texnologiyalar ko‘pincha fermer xo‘jaligi miqyosida yaratilmaydi.

Keyingi ishlarning ayrim ustuvor yo‘nalishlari:

-raqamli texnologiyalar va raqamlashtirish bo‘yicha tumanlar va aholi guruhlari darajasida, xususan, shahar va qishloq joylari bo‘yicha yanada batafsil ma‘lumotlarni to‘plashga ko‘maklashish;

-kichik mulkdorlarni qishloq xo‘jaligini raqamli o‘zgartirishga jalb qilish uchun hayotiy raqamli echimlarni taqdim etadigan barqaror biznes modellarini yaratish;

-kichik mulkdorlarni qishloq xo‘jaligini raqamli o‘zgartirishga jalb qilish uchun hayotiy raqamli echimlarni taqdim etadigan barqaror biznes modellarini yaratish;

-raqamli qishloq xo‘jaligining rivojlanishini raqamlashning asosiy va unga yo‘ldosh sharoitlari mavjudligi nuqtai nazaridan ham, jarayonning iqtisodiyot, ekologiya va jamiyatga potentsial ta‘siri jihatidan ham alohida mamlakatlarning madaniy, ta‘lim va institutsional o‘lchovlari sharoitida aks ettiruvchi indeksni yaratish. FAOning Yevropa va Markaziy Osiyo mintaqaviy byurosi tomonidan 2015 yilda yaratilgan “Qishloq xo‘jaligi sektorida

raqamli texnologiyalarni joriy etishga tayyorlik indeksini» asos qilib olish mumkin. Bunday indeks FAOga a'zo mamlakatlarda kelgusida raqamli qishloq xo'jaligi strategiyasini ishlab chiqish uchun kontekstni taqdim etishga yordam beradi; Ushbu strategiyalar avvalo mamlakatlarning elektron qishloq xo'jaligi kontseptsiyasini qo'llab-quvvatlashi va AKTning agrar oziq-ovqat sektori uchun ahamiyatini tushunishini ta'minlashi va qishloq xo'jaligini raqamlashtirishga imkon beradigan qadamlarni taklif qilishi kerak.

Chekka qishloqlarda mobil tarmoqlarni rivojlantirishga xususiy sektor resurs qo'yilmalarni rag'batlantirishda hukumat tomonidan qo'llaniladigan litsenziyalash va taraluvchi spektr chastotalari⁷⁴ samaradorligi mehanizmlaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. YI davlatlari tajribasi shuni ko'rsatadiki, ulanganlikni kengaytirishga telekommunikatsiya sektorini liberallashtirish bilan erish mumkin. Chastotalar spektrini samarali boshqarish mobil operator tarmoqlarini kam xarajatlar evaziga tarmoqlar tarqatishi bilan rag'batlantirishi mumkin, bu esa ularga AKT xizmatlariga imkoniyat taqdim etish bilan so'ngi foydalanuvchilarni qamrab olishni ta'minlaydi.

Qoida sifatida, hukumat tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlar agrar sektorda asosan sekin rivojlanadi; bugungi kunda qishloq xo'jaligi sohasida elektron xizmatlar faqat bir necha davlatlardagina mavjud. AKTni qishloq xo'jaligida qo'llashni afzal ko'ruvchi davlatlar qoida sifatida ancha ijobiy tadbirkorlik muhiti va agrobiznes uchun qulay siyosiy va tartibga soluvchi choralar kompleksi bilan ajralib turadi. Bu AKT dan foydalanish sababli bo'lishi mumkin, chunki tasavurga ko'ra bunday holat ta'lim darajasiga, savodxonlik yoki davlat YAIM da qishloq xo'jaligi ulushiga bog'liq bo'lmaydi.

---

⁷⁴ Taraluvchi spektr chastotalari – bu mobil operator tarmoqlari tomonidan va boshqa simsiz aloqa sektorlaridan taraladigan radio to'lqinlar to'plami (GSMA, 2019b).

Hozirgi vaqtda rivojlangan davlatlar qishloq xo‘jaligini raqamlashtirishni strategiyasi milliy darajada amalga oshirishda liderlar hisoblanadi. Qator hollarda agro oziq – ovqat sektoriga alohida e‘tibor qaratiladi, iqtisodiyot va jamiyatni yana ham ko‘proq o‘zgartirishga qaratilgan ustun soha sifatida mavjud raqamlashtirish strategiyalari bilan integratsiya qilinadi. Rivojlanayotgan davlatlarda qishloq xo‘jaligi sohasida elektron hizmatlarning katta qismi, qoida tariqasida, asosan, elektron hukumat tizimi va AKT – strategiyalar doirasida, asosiy maqsadi bo‘lib agrar sektorga bazis elektron hizmatlar – umumiy axborot berish, avvaldan ogohlantirish va h.k larda ko‘rsatiladi.

Raqamli texnologiyalardan foydalanish yuzaga keluvchi ma‘lumotlar bilan munosabat borasida siyosiy va tartibga soluvchi choralarga ehtiyojni yaratadi. Ma‘lumotlar boshqarish shartlari va formatini belgilab beruvchi standartlarning yo‘qligi tengsizlikni keltirib chiqarishi mumkin, birinchi navbatda bu, yirik xalqaro kompaniyalar raqamlashtirishni agrobiznesni rivojlantirish uchun amalga oshirayotgan bir paytda, qishloq xo‘jaligi sektorida ishlayotgan kichik fermer xo‘jaliklari va aholi tadbirkorlari esa raqamli texnologiyalarni qishloq va qishloq xo‘jaligidagi hududlardagi ijtimoiy muammolarni yechish uchungina joriy etishida namoyon bo‘ladi.

Raqamlashtirish muhim iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik foyda keltirishi mumkin. Quyidagi misollarda raqamli texnologiyalar oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tizimlarining ishlashini va samaradorligini saqlashga qanday yordam berishi mumkinligini ko‘rsatib beradi:

- fermerlarga narxlar to‘g‘risida ma‘lumot beradigan mobil ilovalardan foydalanish bozor nomutanosibligini kamaytirishi va fermerlarga ishlab chiqarish jarayonlarini rejalashtirishda yordam berishi mumkin. Masalan, Keniyada M-Farm dasturidan foydalangan dehqonlar ekinlar tarkibini

o'zgartirdilar va ba'zilar xabar berganidek, o'z mahsulotlarini yuqori narxlarda sotishga muvaffaq bo'lishdi (Baumüller, 2015);

Ilova **EMA-I FAO** veterinariy nazorat tizimini qo'llab – quvvatlaydi. EMA-i - bu FAO tomonidan ishlab chiqilgan, dala veterinarlariga hayvonlarning kasalliklari to'g'risida real vaqtda, yuqori sifatli ma'lumotlarni taqdim etish imkoniyatini beradigan erta ogohlantirish dasturi. Ilova hayvonlarning kasalliklari bo'yicha global axborot tizimiga (EMPRES i) kiritilgan bo'lib, bu ma'lumotlar xavfsiz saqlanishi va mamlakatlar tomonidan ishlatilishini ta'minlaydi. EMA-i hayvonlarning kasalliklari to'g'risida xabar berish milliy tizimlariga juda mos keladi. Ilova milliy kuzatuvni va real vaqt rejimida axborot uzatishni qo'llab-quvvatlaydi, hayvonlar kasalliklari to'g'risida erta ogohlantirish va ularga qarshi kurashish tizimini takomillashtiradi, oziq-ovqat xavfsizligi va turmush sharoitiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. EMA-i hozirda Afrikaning oltita mamlakati - Gana, Gvineya, Kot-d'Ivuar, Lesoto, Tanzaniya va Zimbabveda qo'llaniladi.

- texnologiyalar fermerlarga kasallik va zararkunandalar tarqalishiga, hosil etishmovchiligiga, iqlim o'zgarishiga o'z vaqtida javob berish nuqtai nazaridan yordam berishga qodir: fermerlar ob-havo prognozini inobatga olgan holda zarur choralarni oldindan qabul qilishlari mumkin;

MYCROP to'liq fermer xo'jaligini boshqarish va fermer xo'jaliklarini rejalashtirish tizimi. MyCrop - bu fermerlarga ma'lumot, tajriba va resurslar bilan ishlash, rentabellik va rentabellikni oshirish, shu bilan turmush darajasini oshirish orqali ularni kuchaytirishga qaratilgan texnologiyaga asoslangan tashabbus. U o'zida eng zamonaviy texnologiyalarga (katta ma'lumotlar, mashinasozlik, smartfonlar / planshetlar va boshqalar) tayanib kichik fermerlarning hamkorlikda ishlashi uchun innovatsion biznes modellar (qishloq xo'jaligi platforma xizmat sifatida) va odamlarning maqsadga yo'naltirilgan

harakatlarini mujassamlashtirgan (qishloq xo‘jaligi prognozlarini, mahsulot va xizmatlar) platformasi.

MyCrop fermerlarga maqbul qarorlarni qabul qilishda va ularni amalga oshirishda yordam beradi: yaqin vaqt ichida platforma sizga yer xaritasini tuzish, ekinlarni tanlashni rejalashtirish, yakka tartibdagi fermer xo‘jaliklari uchun ish rejalarini tuzish va ob-havo sharoiti, tuproq sifati, kasalliklar, zararkunandalar va ekinlar to‘g‘risidagi ma‘lumotlar asosida mehnatni avtomatlashtirishga imkon beradi.

MyCrop - bu real vaqtdagi hamkorlik uchun moslashuvchan, ma‘lumotlarga asoslangan, kengaytiriladigan, aqlli, o‘z-o‘zini o‘rganadigan platforma, bu fermer xo‘jaligi boshqaruvi va fermerlarni rejalashtirish vositasi bo‘lib, proaktiv tahlil va monitoringni amalga oshirishni ta‘minlaydi, asoslangan qaror qabul qilishni va elektron tijorat (resurslar va tayyor mahsulotlarni sotib olish va sotish) platformasi bo‘lib xizmat qiladi.

- Internet buyumlari (IoT) texnologiyasini qishloq xo‘jaligida qo‘llashning misoli - aniq dehqonchilik (TK). Ekish va o‘g‘itlash paytida qishloq xo‘jaligi texnikasini boshqarish tizimlaridan foydalanish, traktor uchun urug‘ materiallari, o‘g‘itlar va yoqilg‘ining narxini pasaytirish va dala ishlariga sarflanadigan vaqtni qisqartirishi mumkin. O‘zgaruvchan tariflarni belgilash (VCT) texnologiyasi va uchuvchisiz uchish apparatlaridan foydalanish suv va pestitsid iste‘molini, ishchi kuchi va resurs xarajatlarini kamaytirishga yordam beradi;

- Qishloq xo‘jaligida muhim o‘rin korporativ resurslarni rejalashtirish dasturiy ta‘minotiga beriladi: bu sizning xaridlaringizdan ishlab chiqarish va tarqatishgacha bo‘lgan har qanday jarayonni optimallashtirishga imkon beradi. Bunday dasturiy ta‘minotdan foydalanish iqtisodiyotni (yoki tegishli korxonani) atrof-muhitni muhofaza qilish bilan bog‘liq muammolarga ko‘proq organik javob berish, tizimni mos ravishda

sozlash va o‘z biznesiga sarmoyalar rentabelligini oshirish imkoniyatini beradi;

- blokcheyn kabi texnologiyalardan foydalanganda ham foyda olish mumkinligi ko‘rsatildi. Xususan, oziq-ovqat qiymati zanjiridagi sifatsiz oziq-ovqat mahsulotlarini aniqlash uchun blokcheyn texnologiyasi muvaffaqiyatli qo‘llanilib, o‘z vaqtida va samarali harakatlarni amalga oshirishga imkon beradi. Xuddi shu texnologiya iste‘molchiga oziq-ovqat mahsulotlarining kelib chiqishi to‘g‘risida ma‘lumot berishi mumkin, bu esa o‘z foydalanuvchilariga raqobatdosh ustunlikni beradi;

“WALMART» va Blokcheyn: mahsulotni fermadan rastagacha kuzatib boorish. Blokcheyn - bu sirli va tushunarsiz ko‘plab virtual pullar uchun yangi, inqilobiy texnologiya - bloklar zanjiri yoki **blockchain**.

WALMART – bu Walmart brendi ostida ishlaydigan dunyodagi eng yirik ulgurji va chakana savdo tarmog'ini boshqaradigan Amerika kompaniyasi.

Wallmartga bargli sabzavotlarini etkazib beradigan yuzdan ziyod fermer xo‘jaliklari, shunga o‘xshash qadamlarni tashlayotgan, Wallmart va boshqa bir qator sotuvchilar uchun IBM kompaniyasi tomonidan ishlab chiqilgan blokcheyn texnologiyasiga asoslangan ma‘lumotlar bazasiga yetkazib berayotgan oziq-ovqat ta‘minoti to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni kiritishi kerak bo‘ladi.

Ushbu tashabbus Walmartning ikkita strategiyasiga to‘liq mos keladi: raqamlashtirish va mahsulotning yangiligiga e‘tibor. Bundan tashqari, blokcheyn Walmart-ga pulni tejashga yordam beradi. Muammo yana paydo bo‘lganda - masalan, Rim salatining E. coli bilan ifloslanishida - sotuvchi mahsulotning qolgan qismini sotuvdan olib tashlamasdan, xavf manbaiga aylangan mahsulotning o‘ziga xos partiyalarini aniqlay oladi.

- so‘nggi yillarda sun‘iy intellekt (AI) texnologiyalari ko‘plab agrosanoat korxonalarini boshqarish samaradorligini oshirishga yordam berdi. AI kompaniyalari fermerlarga dala sharoitlarini baholashda va ishlab chiqarish siklining har bir bosqichini kuzatishda yordam beradi. AI texnologiyasi qishloq xo‘jaligini o‘zgartirmoqda: fermer xo‘jaligini baholash uchun endi fermerning jismoniy ishtiroki talab qilinmaydi, u sun‘iy yo‘ldosh va PUA ma‘lumotlariga tayanishi mumkin. AI texnologiyalari o‘z vaqtida qabul qilingan qarorlarni asoslash va monitoring tizimlarining kecha-kunduz ishlashini ta‘minlash uchun bashoratli modellashtirish asosida resurslardan foydalanishni optimallashtirishga qodir.

- qishloq xo‘jaligi robotlari («agrobotlar») yaqin kelajakda qishloq xo‘jaligiga juda kuchli ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Bugungi kunda dala agrobotlari fermerlarga suv iste‘molini o‘lchash va sug‘orishni optimallashtirishga yordam berishmoqda. Yengil kichik robotlar parklari og‘ir traktorlarni almashtirishi mumkin, bu esa tuproqning zichlashishini asta-sekin kamaytiradi, havo bilan to‘yintirish qobiliyatini tiklaydi va samaradorligini oshiradi.

AGROBOT «DAYNO» – bu qishloq xo‘jaligi va uzumzorlarga yordam berish uchun foydalaniladi.

Nio Technologies mutaxassislari guruhi fermerlarning ishini yengillashtiradigan va fermer xo‘jaliklari rentabelligini oshiradigan qishloq xo‘jaligi robotini ishlab chiqdilar.

Daino - bu fermerlarga tobora kuchayib borayotgan, fitosanitariya qoidalariga rioya qilish, pestitsid bilan bog‘liq muammolarni bartaraf etish va qishloq xo‘jaligi sohasida ishchi kuchi yetishmovchiligini boshqarish imkonini beradigan yangi, samarali yechim. Daino begona o‘tlarni haydash roboti begona o‘tlarni maqsadli nazorat qilishga qodir, bu esa mavsum davomida fermerlarning mehnatini tejashga yordam beradi.

Daino ayniqsa, pushta yoki qatorlarda o‘stiriladigan marul, sabzi, piyoz va boshqa sabzavotlari katta maydonlarida begona o‘tlarga qarshi kurashda samarali hisoblanadi.

- ko‘pincha, bunday texnologiyalarni joriy etish katta moliyaviy mablag‘larni talab qiladi, ular yirik fermer xo‘jaliklari uchun ko‘proq mos keladi va boshqa qishloq xo‘jaligi tarmoqlari texnologiyalari va jarayonlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lishi kerak. Shu sababli, kichik fermer xo‘jaliklarida bunday texnologiyalarni joriy etish ko‘plab muammolar bilan bog‘liq bo‘lib, yirik fermer xo‘jaliklari va agrosanoat kompaniyalari uchun esa ularni o‘zlashtirish osonroq.

Kelgusi yillarda agrar sohani raqamlashtirish qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishda sezilarli o‘zgarishlarga olib keladi. U iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy foyda keltirishi mumkin, ammo shu bilan birga bir qator muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Raqamli texnologiyalar va xizmatlardan foydalanishdagi tengsizlik raqamli bo‘linish xavfini anglatadi. Kichik fermerlar va boshqa qishloq aholisi nafaqat kompyuter savodxonligi va raqamli manbalardan foydalanish, balki mahsuldorlik va iqtisodiy va ijtimoiy inklyuziyaning turli jihatlari bo‘yicha ham o‘zgarishlarga mos kelmaslik xavfi ostida.

Natija olish uchun texnologiyani joriy etish etarli emas. Ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy tizimlar raqamlashtirishga imkon beradigan asosiy va unga yo‘ldosh sharoitlarni ta‘minlashi kerak. «Texnologik yutuq qonuni» (Dauns, 2009) ga ko‘ra, texnologiyalar beqiyos o‘zgarib turadi, iqtisodiy va ijtimoiy o‘zgarishlar esa chiziqli bo‘lib, texnologik bilan hamqadam bo‘lmaydi. Qishloq joylarda raqamlashtirish uchun zarur shart-sharoitlarni ta‘minlash ustida ishlash ayniqsa muhimdir.

Qishloq xo‘jaligini raqamlashtirishning zaruriy sharti, ayniqsa qishloq joylarda rivojlangan raqamli infratuzilma va oziq-ovqat tizimlarining mavjudligi. Texnologik yutuqlar va tartibga soluvchi

islohotlar dunyoda AKTdan foydalanish imkoniyatini kengaytirdi, ammo raqamli bo‘linish hanuzgacha mavjud. Darhol barcha darajadagi odamlar uchun texnologiya (masalan, Internetga dial-up kirish imkoniyati) paydo bo‘lishi bilanq, yangi texnologiya (masalan, keng polosali) paydo bo‘ladi va rivojlanayotgan mamlakatlardagi foydalanuvchilar yana «O‘yinni ushlab turish»ga to‘g‘ri keladi.

Qishloq xo‘jaligini raqamlashtirishning barcha imkoniyatlarini ishga solish uchun hukumatlar qulay tartibga solish muhitini yaratishi kerak. Elektron hukumat loyihalarini loyihalashtirish va boshqarish yuqori darajadagi ma‘muriy salohiyatni talab qiladi, ayrim mamlakatlar, ayniqsa, mahalliy rivojlanish va rivojlanayotgan mamlakatlarda ta‘minlay olmaydi. Raqamli tafovutni bartaraf etish siyosiy ustuvor vazifa bo‘lishi kerak va hukumatlar fermerlar, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining potentsial investorlari va boshlang‘ich tashkilotlarni, kichik fermer xo‘jaliklarini raqamlashtirishda ijtimoiy-iqtisodiy mazmunli ishtirokini boshlashi kerak. Rivojlanayotgan mamlakatlar hukumatlari siyosat va me'yoriy o‘zgarishlarni qo‘llab-quvvatlash uchun salohiyatni sezilarli darajada oshirishga muhtoj.

Raqamli qishloq xo‘jaligi va tegishli xizmatlarga qiziqish tobora ortib bormoqda, ushbu sohada raqamli texnologiyalar industriyasi va startaplardan ko‘plab yangi o‘yinchilar mavjud. Katta hajmdagi ma‘lumotlarni yig‘ish, mashinada o‘rganish va sun‘iy intellekt texnologiyalarini joriy etishga turtki beradi va ma‘lumotlardan maksimal darajada foydalanish uchun yangi modellarni ishlab chiqish kerak bo‘ladi. Bugungi kunda to‘plangan ma‘lumotlar kichik fermer xo‘jaliklarini hayotiy va barqaror raqamli biznesga aylantirish uchun zarur bo‘lgan inklyuziv qarorlar va sherikliklarni xabardor qilish uchun ko‘pincha yetarli emas. Bundan tashqari, ma‘lumotlarga egalik qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risida qarorlar qabul qilinishi kerak: ishlab

chiqaruvchilar o‘z qurilmalari bilan ma‘lumotlarni to‘plashadi va undan foyda olish uchun foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lishadi, fermerlar ko‘pincha evaziga biror narsa olishmasa ma‘lumotlarni almashishni istamaydilar. Rivojlanayotgan mamlakatlarda qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish strategiyalari infratuzilmani yaratishni ijtimoiy, tashkiliy va siyosiy o‘zgarishlar bilan birlashtirishi kerak.

19.5. O‘zbekistonda raqamli qishloq xo‘jaligini rivojlantirish istiqbollari

Mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Loyiha boshqaruvi milliy agentligi raqamli iqtisodiyotni joriy etish va rivojlantirish sohasida vakolatli organ hisoblanadi. Bundan tashqari Iqtisodiyot, Moliya, Axborot texnologiyalari, Adliya vazirliklari va boshqa qator davlat tuzilmalari raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish uchun o‘ziga xos mas’uliyat va vazifalarga ega⁷⁵. Bu haqida kuni kecha Prezident Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis Senati va Qonunchilik palatasiga qilgan Murojaatnomasida ham alohida ta‘kidlab o‘tildi.

Mamlakatimizda «Raqamli O‘zbekiston–2030» strategiyasi qabul qilinishi natijasida 2020–2022 yillarda hudud va tarmoqlarni raqamli transformatsiya qilish doirasida quyidagi ishlar amalga oshirilmoqda:

aholi punktlarini Internet tarmog‘iga ulash darajasi, shu jumladan keng polosali ulanish portlarini 2,5 mln gacha ko‘paytirish, 20 ming kilometr optik-tolali aloqa liniyalarini qurish va mobil aloqa tarmoqlarini rivojlantirish orqali 78%dan 95%ga yetkaziladi;

---

⁷⁵ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. 2020 yil 24 yanvar. www.gov.uz

hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning turli sohalarida 400 dan ortiq axborot tizimlari, elektron xizmatlar va boshqa dasturiy mahsulotlar joriy etiladi;

587 ming nafar kishini, shu jumladan «Bir million dasturchi» loyihasi doirasida 500 ming nafar yoshlarni qamrab olish orqali kompyuter dasturlash asoslariga o‘qitish tashkillashtiriladi;

iqtisodiyotning real sektori tarmoqlaridagi korxonalarda boshqaruv, ishlab chiqarish va logistika jarayonlarini avtomatlashtirish bo‘yicha 280 dan ortiq axborot tizimlari va dasturiy mahsulotlar joriy etiladi;

hududlarda hokimlar, davlat organlari va tashkilotlar xodimlarining raqamli savodxonligini va malakasini oshirish, ularni axborot texnologiyalari va axborot xavfsizligi bo‘yicha o‘qitish uchun tegishli oliy ta‘lim muassasalari biriktiriladi hamda ularning 12 ming nafar xodimi axborot texnologiyalari sohasida o‘qitiladi.

Shuningdek, «Raqamli O‘zbekiston — 2030» strategiyasi doirasida 2020 yilda qishloq, suv va o‘rmon xo‘jaligi sohalarini raqamli transformatsiya qilish bo‘yicha quyidagi ustuvor loyihalarni amalga oshirish ishlari olib borildi.

1. 2020 yilda O‘zbekiston Respublikasida **«Aqlli qishloq xo‘jaligi»** texnologiyalarini hududlar kesimida keng joriy qilish sinov loyihalari.

2. Suv xo‘jaligi tizimidagi gidropostlar, suv oqimini o‘lchash va kuzatuv inshootlarida real vaqt rejimida suvni nazorat qilish va uning hisobini yuritish imkonini beruvchi **»Smart Water»** («Aqlli suv») tizimini joriy etish.

3. Nasos stansiyalarda elektr energiya iste‘moli va suv miqdorlari ko‘rsatkichlarini nazorat qilish imkonini beruvchi axborot tizimini yaratish.

4. Erlarning meliorativ holatini monitoring qilish dasturini yaratish.

5. «**VIS-CHINOR**» — Identifikatsiya qilingan hayvonlar yagona elektron ma'lumotlar bazasi axborot tizimini joriy etish.

6. O'rmon fondi maydonlarida aniqlangan o'rmon qonunbuzarliklarini onlayn tarzda rasmiylashtirish dasturini yaratish.

7. «**O'rmon xo'jaligi hisobini yuritish**» axborot tizimini joriy etish.

8. «O'zdonmahsulot» aksiyadorlik kompaniyasi yagona buxgalteriya hisobotlarini yuritish tizimini joriy etish.

2021 yil I chorakda amalga oshiriladigan ishlar:

1. Qishloq xo'jaligi va melioratsiya texnikalarining yagona davlat reestrining integratsiyalashgan axborot tizimini yaratish.

2. Agrosanoat majmui va oziq-ovqat ta'minoti sohasidagi loyihalarni amalga oshirish monitoring tizimini yaratish.

3. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalar berish bo'yicha materiallarni to'plash, ko'rib chiqish va vakolatli organlar hamda tashkilotlar bilan kelishishning yagona axborot tizimini joriy qilish.

4. Imtiyozli kreditlash hisobidan moliyalashtiriladigan paxta xomashyosini to'liq ishlab chiqarish jarayonini monitoring qiluvchi tizim joriy etish («**O'zpaxta**» **axborot tizimini takomillashtirish**).

5. Davlat kadastrlarini yuritishga mas'ul vazirlik va idoralar bilan axborot almashinuvini to'liq avtomatlashtirish, ma'lumotlarni geoaxborot tizimida almashish va yangilanishini to'liq yo'lga qo'yish.

6. Suv xo'jaligi sohasidagi barcha jarayonlarni o'zida qamrab olgan vaziyatlar markazi axborot tizimini yaratish

7. «**VIS-LICENSE**» — Veterinariya faoliyatini litsenziyalash axborot tizimini joriy etish

8. «**VIS-REGISTON**» — Epizootiyaga qarshi kurashish tadbirlari monitoringi axborot tizimini joriy etish

9. O‘rmon fondining yaylov erlarida chorva mollarini o‘tlatish hamda o‘rmon fondi erlarida pichan o‘rish uchun onlayn bilet (ruxsatnoma) berish tizimini yaratish.

10. O‘rmon fondi erlarini davlat xususiy sherikchilik asosida ijaraga berish auksion portalini yaratish.

Nazorat savollari:

1. Qishloq xo‘jaligida raqamlashtirishning dolzarbligini tushuntirib bering?

2. Raqamli iqtisodiyot tushunchasi, paydo bo‘lishi belgilari va kulayliklarini izohlab bering?

3. Qishloq xo‘jaligida raqamli inqilob tushunchasini tariflab bering.

4. Qishloq xo‘jaligida raqamli o‘zgarishlar formatini aniqlab beruvchi qanday shartlar mavjud?

5. Keng polosali internet imkoniyati deganda nimani tushunasiz.

6. Qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish loyihalari doirasida amalga oshirilayotgan ishlarda asosiy urgu yoshlarga qaratilayotganini sabablari nimada deb hisoblaysiz?

7. O‘zbekistonda keyingi yillarda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar haqida nimalarni bilasiz?

8. «Raqamli O‘zbekiston — 2030» strategiyasi mazmun-mohiyati nimalardan iborat?

9. Mamlakatimizda «Aqlli qishloq xo‘jaligi» texnologiyalarini rivojlantirish Strategisi ustuvor yo‘nalishlarini izohlab bering.

10. Qishloq xo‘jaligida raqamli texnologiyalarni joriy etishga imkon beruvchi omil va sharoitlarni tushuntirib bering.

11. Qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish imkoniyatlarini ochish uchun harakatlantiruvchi kuchlar va shartlar nimalardan iborat?

12. O‘zbekistonda raqamli qishloq xo‘jaligini rivojlantirish istiqbollarni tushuntirib bering.

GLOSSARIY

«**Bilimlar maydoni**» - bu qishloq xo‘jaligi korxonalarini mutaxassislarini uchun masofaviy o‘qitish uchun mo‘ljallangan tarmoq elektron ta‘lim muhitidir.

«**Raqamli qishloq xo‘jaligi**» - bu idoraviy loyiha doirasida taqdim etilgan mintaqaviy va shahar darajalarida qishloq xo‘jaligini boshqarish uchun raqamli pastki platformalar bilan birlashtirilgan raqamli platforma

2) biznes – tovar ishlab chiqarish va uni sotish, xizmat ko‘rsatish, transport va boshqa sohalardagi faoliyatdir.

2) ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlari natijalari bo‘lgan yangi texnika, texnologiya. Ixtirochilikning rivojlanishi, biror yo‘nalishdagi yirik ixtiro va kashfiyotlarning maydonga kelishi innovatsiyaning muhim omillari hisoblanadi.

2) jon boshiga olinadigan soliqqa tortiladigan kishilar ro‘yxati.

Agrar islohotlar, qishloq xo‘jaligidagi islohotlar – davlatning yerga mulkchilik munosabatlari va yerda xo‘jalik yuritish usullarini o‘zgartirishga karatilgan chora-tadbirlari majmui. Dastlab Agrar islohotlar konsepsiyasi maqsad va vazifalari, yo‘nalishi, uni o‘tkazish bosqichlari aniqqab olinadi. Shunga asoslanib Agrar islohotlarni o‘tkazishning aniq chora-tadbirlari belgilanadi va ularni davlat amalga oshiradi.

Agrar siyosat – bozor islohotlarining tarkibiy qismi bo‘lib, agrar islohotlar asosida amalga oshiriladi. Bu siyosat qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishi, agrosanoat majmui (ASM) boshqa tarmoqlarining samarali rivojlanishi va qishloq joylaridagi munosabatlarning boshqaruvi borasida ilmiy qarashlarning, g‘oya va maqsadlarning siyosiy va amaliy vositalarining yig‘indisidir.

Agrosanoat majmuasi (ASM) – bu iqtisodiyotning qishloq xo‘jaligini zarur ishlab chiqarish vositalari bilan ta‘minlash, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, ularni saqlash,

qayta ishlash, iste'molchiga etkazish bilan shug'ullanuvchi tarmoqlar majmuidir.

Almashlab ekish – ekinlarni vaqt (yillar bo'yicha) va bo'shlikda (dalalarda) ma'lum muddatda amalga oshiriladigan ilmiy asoslangan navbatlab turilishi tushuniladi.

Amortizatsiya – asosiy fondlar qiymatini ular vositasida ishlab chiqariladigan mahsulotlar va xizmatlar tannarxiga asta-sekin o'tkazish hamda eskirgan asosiy fondlarning o'rnini keyinchalik qoplash maqsadida pul mablag'larini to'plab borish.

Amortizatsiya fondi – eskirgan asosiy fondlarning o'rnini keyinchalik qoplash maqsadida pul mablag'larini to'plab borishga mo'ljallangan fond.

Asosiy ishlab chiqarish vositalari – ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etib, o'zining qiymatini mahsulot qiymatiga qisman o'tkazadigan, tashqi ko'rinishini o'zgartirmaydigan ishlab chiqarish vosi-talariga aytiladi.

Asosiy vositalar – ishlab chiqarishning moddiy sharoitlarini ta'minlaydigan vositalar (mehnat qurollari, bino, inshoot, qurilma va boshqalar). Buxgalteriya hisobi va rejalashtirishda Asosiy vositalar tarki-biga xizmat muddati bir yildan ortiq va qiymati eng kam ish haqining 15 ba-robaridan arzon bo'lmagan vositalar kiritiladi

Avans (bo'nak) – oldindan to'lanadigan pul summasi va to'lov hisobi, kelgusida to'lanadigan to'lovlar hisobiga oldin beriladigan pul miqdori.

Axborot – yangilik elementi, qabul qiluvchi uchun qarorlar qabul qilish uchun foydalaniladigan ma'lumotlar, bilimlar, xabarlar.

Axborot tizimi – boshqaruv tizimida qo'llanadigan ma'lumotlarni yig'ish, saqlash, to'plash, izlash va uzatish tizimi.

Aylanma aktivlar – korxonalar va tashkilotlarning buxgalterlik balansi aktiv qismida aks ettiriladigan me'yorga solinuvchan va me'yorga solinmaydigan aylanma mablag'lar.

Aylanma ishlab chiqarish vositalari – ishlab chiqarish jarayonida o'z qiymatini mahsulotlarga bir ish davrida to'lig'i bilan o'tkazadigan, asl tabiiy holatdagi kurinishlarini o'zgartiruvchi ishlab chiqarish vositalaridir.

Aylanma vositalar (mablag'lar) – korxonalar (xo'jalik)ning xo'jalik faoliyatini moliyalash uchun foydalanadigan pul mablag'lari; Aylanma vositalar aylanma ishlab chiqarish fondlari va muomala fondlaridan tashkil topadi. Aylanma ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarish jarayonida bir marta ishtirok etadi, har bir ishlab chiqarish davrida butunlay iste'mol qilinadi, o'z natural shaklini o'zgartiradi, uning qiymati yetishtirilayotgan mahsulotga to'liq o'tadi va mahsulot sotilishi bilan pulga aylanadi (xom ashyo, materiallar, kelgusi davr xarajatlari, arzon baho anjomlar va boshqalar).

Balans – muvozanat, muttasil o'zgarib turuvchi hodisa yoki tushunchaning nisbatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi. daromadlari va xarajatlari va boshqa balanslar mavjud.

Bandlik yoki aholini ish bilan ta'minlash — mehnatga layoqatli aholining ijtimoiy foydali mehnat bilan mashg'ul bo'lishi; fuqarolarning shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq bo'lgan va qonunlarga zid kelmaydigan, mehnat daromadi beradigan faoliyati.

Big Data - bu gorizontal ravishda kengaytiriladigan dasturiy vositalar tomonidan qayta ishlangan juda katta hajmdagi, xilma-xilligi bo'yicha tuzilgan va tuzilmagan ma'lumotlarning belgilanishi.

Biologik isitish – organik materiallarni mikroorganizmlar yordamida chirishi oqibatida chiqaradigan issiqlik bilan isitish.

Birja – (lotincha hamyon degani) bozor munosabatlarining muhim tarkibi bo‘lib, uning asosiy vazifasi moddiy-texnika ta‘minotining qayta taqsimlash organlari (moddiy bazasini saqlab qolgan holda) xizmatini o‘z zimmasiga olib, bozor munosabatlarining me‘yorli ishlab turishini ta‘minlashdan iborat.

Biznes – 1) sohibkorlik tijorat ishlari bilan shug‘ullanish, pul topish maqsadida biror ish bilan band bo‘lish.

Biznes reja – qat’iy hisob-kitoblarga asoslangan hujjat bo‘lib, mavjud bozorlar holatini yaxshi tahlil qilib o‘z maqsadini aniq, ravshan ko‘z oldiga keltira biladigan fermer xo‘jaliklari rahbarlari tomonidan mustaqil ravishda yoki mutaxassislar va maslahatchilarni jalb etgan holda ishlab chiqiladi.

Bonitirovka — hayvonlarning nasldorlik va mahsuldorlik sifatlarini baholash;

Bozor - tovarlarga talablar, takliflar va narxlar shakllanadigan savdo muomalasi sohasi.

Bozor infratuzilmasi – bozor iqtisodiyoti uchun xizmat ko‘rsatuvchi har xil sohalar.

Bozor muvozanati – bozordagi talab va taklifning miqdoran va tarkibi jihatidan bir-biriga muvofiq kelishi.

Bozorni segmentlash – bozorni biron-bir belgi bo‘yicha alohida bo‘g‘inlarga ajratish.

Byudjet – davlat, viloyat, shahar, tuman, muassasa, tashkilot va boshqalarning ma‘lum muddatdagi (yil, kvartal, oy) daromad va xarajatlarining pul hisobi. Byudjetning xarajat qismi daromad qismidan ortiq bo‘lsa, byudjetning taq-chilligini bildiradi. Byudjet daromadining xarajattan ustunligi ijobiy qol-diqni hosil qiladi.

Chet el investitsiyalari — chet ellik investor tomonidan ijtimoiy soha, tadbirkorlik, ilmiy va boshqa faoliyat turlari obyektlariga kiritiladigan moddiy va nomoddiy boyliklar hamda ularga bo‘lgan huquqlar, shu jumladan intellektual mulk obyektlariga bo‘lgan huquqlar, shuningdek reinvestitsiyalar;

Chet ellik investorlar — chet davlatlar, chet davlatlarning ma'muriy yoki hududiy organlari, davlatlar o'rtasidagi bitimlarga yoki boshqa shartnomalarga muvofiq tuzilgan yoki xalqaro ommaviy huquq subyekti bo'lgan xalqaro tashkilotlar, chet davlatlarning qonun hujjatlariga muvofiq tashkil etilgan va faoliyat ko'rsatadigan yuridik shaxslar, har qanday boshqa shirkatlar, tashkilotlar yoki uyushmalar, chet davlat fuqarolari va O'zbekiston Respublikasidan tashqarida doimiy yashaydigan fuqaroligi bo'lmagan shaxslar;

Chorvachilik - qishloq xo'jaligining bir tarmog'i; aholining oziq-ovqat, kiyim-kechakka bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun hayvonlarni ko'paytirish sohasidir.

Daromad – korxonaning sof foydasi shakli, ya'ni mahsulot yoki xizmatlarni sotishdan tushgan umumiy daromadning undan barcha xarajatlar chiqarib tashlangandan keyingi qismi.

Davlat buyurtmasi – Davlat tomonidan muayyan mahsulot turini tayyorlash va uni iste'molchiga yetkazib berish, ishlab chiqarish, noishlab chiqarish va ilmiy tadqiqot xarakteridagi ma'lum ishni bajarish bo'yicha korxonalar va xo'jaliklarga beriladigan topshiriq.

Davlat mulki – asosiy mulkchilik shakllaridan biri. Bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan iqtisodiyotni demokratiyalashtirish, davlat mulki monopoliyasini tugatishni taqozo qiladi. Davlat mulkining hukmronlik doirasi keskin qisqaradi. Davlat mulki asosan jamoa mulkiga va xususiy mulkka aylantiriladi.

Davlat suv kadastri – suvni miqdor va sifat ko'rsatkichlarini hisobga olish, suvdan foydalanishni qayd qilish va hisobga olish ma'lumotlarini o'z ichiga oladi.

Davlat yer kadastri – erlarning tabiiy, xo'jalik va huquqiy rejimi, ularning toifalari, sifat ko'rsatkichlari va bahosi, yer uchastkalarining joylashgan manzili va o'lchamlari, ularni yer

egalariga, erdan foydalanuvchilarga, ijarachilarga hamda mulkdorlarga taqsimlash to'g'risidagi zarur, ishonchli ma'lumotlar va hujjatlar tizimidan iborat.

Diversifikatsiyalash – bir-biri bilan bog'liq bo'lmagan ishlab chiqarishlarni bir paytda har tomonlama rivojlantirish, mahsulot turlarini kengaytirish.

Dotatsiya (lot. dotatio — tuhfa) — 1) ma'lum harajatlarni qoplash uchun iqtisodiyotning bir sub'yekti tomonidan ikkinchisiga qaytarib bermaslik sharti bilan pul mablag'i berilishi. Dotatsiya odatda, davlat byudjetidan ajratiladi.

Ekologiya – o'simliklar va tashqi muhitning o'zaro munosabatini o'rganadigan fan.

Eksport – tovarlar, xizmatlar va kapitalni tashqi bozorga chiqarish.

Eksport kontrakti — eksport qiluvchi va O'zbekiston Respublikasi norezidenti o'rtasida meva-sabzavot mahsulotlarini eksport qilish uchun tuzilgan xo'jalik shartnomasi;

Eksport qiluvchilar — O'zbekiston Respublikasi norezidentlari bilan eksport kontraktlari tuzgan yoki eksport kontrakti tuzmasdan invoys asosida eksport qiluvchi yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlar – O'zbekiston Respublikasi rezidentlari;

Elita urug' – mazkur navning seleksiya urug'chilikning biror maxsus usulini qo'llab yetishtirilgan navdorligi va ekish sifatleri bo'yicha talablarga to'liq javob beradigan boshlang'ich urug'iga aytiladi.

Fermer xo'jaligi – o'ziga tanlov asosida uzoq muddatli ijaraga berilgan yer uchastkalaridan foydalangan holda qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqarishi bilan shug'ullanuvchi, yuridik shaxs huquqlariga ega bo'lgan, mustaqil xo'jalik yurituvchi subyekt.

Fermerning biznes rejasi – bu korxo-naning ishlab chiqarish faoliyatini ma'lum bir muddat davomida amalga oshirish bo'yicha

mavjud imkoniyatlar, korxonaning maqsadi va bozor talabini muvofiqlashtiruvchi, korxonaning yuqori darajada foyda olishini taʼminlash borasidagi yozma dasturidir.

Foyda – sotilgan mahsulotning qiymati bilan tannarxi ayirmasi; qoʻshimcha mahsulotning pul shakli.

Genofond (kam sonli) zot — muayyan zotga mansub va yoʻq boʻlib ketish xavfi ostidagi kam uchraydigan hayvonlar guruhi;

Gidromodul – bir gektar ekin maydoniga suvning litrGʻsekund hisobidagi solishtirma sarfi. Erlarni gidromodul jihatdan boʻlish natijasida har bir gidromodul hududida yetishtiriladigan ekinlardan moʻl hosil olish uchun suv miqdori va sugʻorish muddati belgilanadi.

Grafik – ish koʻlami va bajarilish muddati aniq koʻrsatib tuzilgan reja.

Ijara – mol-mulkni yollash boʻyicha shartnoma.

Inflyatsiya – 1) mamlakatda muomalada yurgan qogʻoz pul miqdorining xoʻjalik muomalasi ehtiyojlaridan haddan ziyod oshib ketishi. Narx-navo umumiy darajasining koʻtarilishi. 2) pulning qadrsizlanishi.

Infratuzilma – iqtisodiyotda ishlab chiqarish hamda aholiga xizmat qiladigan sohalar.

Innovatsiya – yangilikni joriy etish, 1) texnika va texnologiya avlodlarini almashtirishni taʼminlash uchun iqtisodiyotga sarflangan mablagʻlar;

Integratsiya (lot. Integratio dan - «tiklash», «toʻldirish», «qoʻshilish») - qismlarni bir butunga birlashtirish jarayoni.

Internet jihozlar - bu bir-biri bilan yoki tashqi muhit bilan oʻzaro aloqada boʻlish uchun oʻrnatilgan texnologiyalar bilan jihozlangan jismoniy obyektlarning (narsalarning) kompyuter tarmogʻi tushunchasi, bunday tarmoqlarni tashkil qilishni iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni qayta qurishi mumkin boʻlgan hodisa deb

hisoblaydi. , harakatlar va operatsiyalarning bir qismidan inson ishtiroki zarurligini istisno qilish.

Investitsiya (sarmoya) – xususiy yoki davlat kapitalini, mulk yoxud aqliy boylikni milliy (ichki investitsiyalar) yoki xorijiy (tashqi investitsiyalar) iqtisodiyotga foyda olish maqsadida uzoq muddatga sarflash.

Investitsiya faoliyati — investitsiya faoliyati subyektlarining investitsiyalarni amalga oshirish bilan bog‘liq harakatlari majmui;

Investitsiya faoliyatining ishtirokchisi — investitsiyalarning amalga oshirilishini buyurtmalarni bajaruvchi sifatida yoki investorning topshirig‘i asosida ta‘minlaydigan investitsiya faoliyati subyekti;

Investitsiya loyihasi — iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa foyda olish uchun investitsiyalarni amalga oshirishga yoxud jalb etishga qaratilgan, o‘zaro bog‘liq bo‘lgan tadbirlar majmui;

Investitsiya majburiyati — belgilangan maqsadlarga erishish uchun investor tomonidan qabul qilinadigan majburiyat;

Investitsiya shartnomasi — investitsiya faoliyati subyektlari o‘rtasida tuziladigan, investitsiya shartnomasi taraflarining huquqlari, majburiyatlari va javobgarligini belgilaydigan yozma bitim;

Investitsiya siyosati — O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida va uning alohida tarmoqlarida investitsiyalarning zarur darajasini va tuzilmasini ta‘minlashga, investitsiya faoliyati subyektlarining investitsiya manbalarini topishga va ulardan foydalanishning ustuvor tarmoqlarini aniqlashga yo‘naltirilgan investitsiyaviy faolligini oshirishga doir o‘zaro bog‘liq tadbirlar majmui;

Investitsiyalar — investor tomonidan foyda olish maqsadida ijtimoiy soha, tadbirkorlik, ilmiy va boshqa faoliyat turlari obyektlariga tavakkalchiliklar asosida kiritiladigan moddiy va nomoddiy boyliklar hamda ularga bo‘lgan huquqlar, shu jumladan

intellektual mulk obyektlariga bo'lgan huquqlar, shuningdek reinvestitsiyalar kiradi.

Investor — foyda olish maqsadida investitsiya faoliyati obyektlariga o'zining mablag'larini va (yoki) qarz mablag'larini yoxud jalb qilingan boshqa investitsiya resurslarini investitsiya qilishni amalga oshiruvchi investitsiya faoliyati subyekti;

Invoys — meva-sabzavot mahsulotlarini eksport qilish uchun hisobvaraqq-faktura;

Iqtisodiy samara – iqtisodiy faoliyat natijalari va ushbu natijalarni olish hamda ulardan foydalanish uchun hisoblab chiqilgan sarf-xarajatlar o'rtasidagi xilma-xillik.

Iqtisodiy samaradorlik – tizimning faoliyat yuritishiga ketadigan sarf-xarajatlar va uning natijalari nisbati.

Ish haqi – mehnat birligining bozor bahosi bo'lib u shartnomada belgilab qo'yiladi va muayyan vaqt birligi ichida bajariladigan va muayyan kasb - malaka xususiyatlariga ega bo'lgan mehnatga to'lanadigan haq darajasini belgilab beradi.

Ish vaqti – xodim ish tartibi yoki grafigiga yoxud mehnat shartnomasi shartlariga muvofiq o'z mehnat vazifalarini bajarishi lozim bo'lgan vaqt.

Ishlab chiqarish omillari — Ishlab chiqarishda qo'llanadigan resurslar; yer, mehnat, kapital, tadbirkorlik faolligi (tadbirkorlik qobiliyati) kabi omillar Ishlab chiqarish omillari hisoblanadi. Ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar hajmi, miqdori ulardan foydalanish darajasiga bog'liq, bo'ladi

Ishlab chiqarish samaradorligi — korxonada miqyosida iqtisodiy faoliyat, iqtisodiy dasturlar va tadbirlarning foydali natijalar berishi, olingan iqtisodiy samaraning muayyan qiymatga ega bo'lgan resurslarni qo'llagan holda eng yuqori ishlab chiqarish hajmiga erishishga sabab bo'lgan ishlab chiqarish omillari, resurslar sarflariga nisbati bilan tavsiflanadi.

Ishlab chiqarish samaradorligi — korxonada miqyosida iqtisodiy faoliyat, iqtisodiy dasturlar va tadbirlarning foydali natijalar berishi, olingan iqtisodiy samaraning muayyan qiymatga ega bo‘lgan resurslarni qo‘llagan holda eng yuqori ishlab chiqarish hajmiga erishishga sabab bo‘lgan ishlab chiqarish omillari, resurslar sarflariga nisbati bilan tavsiflanadi.

Ishlab chiqarishni boshqarishning samaradorligi – ishlab chiqarishni boshqarishning maqsadga erishish uchun mo‘ljallangan resurslardan foydalanish darajasi bilan ifodalanadigan samaradorligi.

Ishlab chiqarishni intensivlash — texnika, moddiy va mehnat resurslari potensialining har bir birligidan yanada to‘liqroq foydalanish yo‘li bilan i.ch. jadalligini oshirish. Zamonaviy texnika va texnologiyani joriy etish, i.ch. jarayonini mexanizatsiyalashtirish, avtomatlashtirish, kompyuterlashtirish, mehnat resurslaridan ratsional foydalanish orqali barcha jabhalarda yuqori ko‘rsat-kichga erishishga asoslanadi.

Ishsizlik — bir qism iqtisodiy faol aholining o‘ziga loyiq ish topa olmasdan qolishi va mehnat zaxirasiga aylanishi.

Kadastr – 1) obyektlarning bahosi va o‘rtacha daromaddorligi to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni o‘z ichiga oluvchi ro‘yxat;

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish — ishlab chiqarish jarayonining doimo kengaytirilgan hajmida yangidan boshlanib, takrorlanib turishi. Aholining ko‘payib borishi, individual iste’molning ortib borishi, ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojning to‘xtovsiz o‘sishi Kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni zaruriy shart qilib qo‘yadi. Bu esa ehtiyojni qondirishning asosiy usuli bo‘lgan ishlab chiqarishning kengaygan holda takrorlanishini taqozo etadi.

Klaster (inglizcha klaster - klaster, zanjir, to‘da) - bir nechta bir hil elementlarning birlashishi, ularni ma‘lum xususiyatlarga ega bo‘lgan mustaqil birlik deb hisoblash mumkin.

Ko'p ukladli iqtisodiyot – turli mulk shakllari va har xil xo'jalik turlarining yaxlitligidan tashkil topgan iqtisodiyot. Bozor iqtisodiyoti xilma-xil, bir-biri bilan erkin raqobatlashadigan xo'jalik ukladlarini taqozo etadi, o'z tabiatiga ega bo'lgan ishlab chiqarishdan iborat bo'ladi.

Konsern - patent va litsenziya shartnomalari, moliyalashtirish va yaqin ishlab chiqarish kooperatsiyasi tizimi bilan bog'liq bo'lgan mustaqil korxonalar uyushmasidir.

Konsorsium - yirik investitsiya, ilmiy, texnik, ijtimoiy va ekologik loyihalarni amalga oshirishda aniq muammolarni hal qilish uchun tuzilgan tadbirkorlarning vaqtincha ixtiyoriy birlashmasidir.

Kontrakt – mamlakatlar, firma, korxonalar va boshqalar o'rtasida o'zaro huquq va majburiyatlarni o'rnatish, o'zgartirish yoki to'xtatish to'g'risidagi ikki tomonlama yozma kelishuv shartnoma.

Kontseptsiya – tushunchalar va ular o'rtasidagi biron-bir voqelikni rivojlantirish va xususiyatlarining asosiy yo'nalishlarini belgilovchi aloqalar majmui.

Konyuktura – iqtisodiyotning umumiy holati; uni fan texnika taraqqiyoti, iqtisodiy o'sish, struktura siljishlari, eksport imkoniyatlari kabilar xarakterlab beradi. Iqtisodiy kon'yuktura o'zgaruvchan, salbiy va ijobiy bo'ladi.

Kooperatsiya (lot. Cooperatio) - bu ma'lum miqdordagi odamlar (tadbirkorlar, xo'jaliklar) yoki korxonalar birgalikda yoki bir xil umumiy mehnat, ishlab chiqarish jarayonida yoki turli xil, lekin o'zaro bog'liq bo'lgan mehnat jarayonlari, ishlab chiqarishda birgalikda qatnashadigan mehnatni tashkil etish shakli.

Korporatsiya - aktsiyadorlik jamiyat bo'lib, unda bir nechta firmalar umumiy maqsadlarga erishish yoki umumiy manfaatlarni himoya qilish uchun birlashadi. U mustaqil tadbirkorlik subyekti bo'lib markazlashtirilgan boshqaruv organlariga ega va

kreditorlarning barcha mol-mulki bilan qarzdorligi uchun javobgardir.

Kredit – pul vositalarini, tovar va xizmatlarni ma‘lum ustama to‘lab qaytarib berish sharti bilan ma‘lum muddatga qarzga berish.

Krizis – iqtisodiy tanglik, tanazzul.

Kvota – umumiy ishlab chiqarish, sotish, eksport, import va boshqa iqtisodiy faoliyat sohalarida kelishuv asosida har bir ishtirokchi uchun joriy qilinadigan hissa. Bitimlarga binoan amalga oshiriladi.

lalmi yerlar — qishloq xo‘jaligi mahsulotlari tabiiy yog‘ingarchilik hisobiga yetishtiriladigan yerlar;

Lizing – mashina, asbob-uskuna, traktorlar, transport vositalari, ishlab chiqarish inshootlarini uzoq muddatli ijaraga olish.

Logistika - bu turli xil tizimlarni tovar va moddiy resurslar bilan samarali ta‘minlash uchun tashkiliy-boshqaruv va ishlab chiqarish va texnologik jarayonlar majmui. Logistikaning yanada kengroq ta‘rifi uni turli xil tizimlarda moddiy, axborot va moliyaviy resurslarning harakatini rejalashtirish, boshqarish va boshqarish doktrinasi sifatida talqin qiladi. Amaliy qo‘llanilish nuqtai nazaridan logistika - bu kerakli sifatli, kerakli miqdordagi tovarlarni o‘z vaqtida, kerakli joyda minimal xarajatlar bilan ta‘minlashning eng samarali variantini tanlash.

Loktatsiya – molning bolalashidan tortib to sutdan chiqquniga qadar bo‘lgan davr.

Mahalliy investorlar — investitsiya faoliyatini amalga oshiruvchi O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari, O‘zbekiston Respublikasi rezidenti maqomiga ega bo‘lgan chet ellik fuqarolar va fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar, shu jumladan yakka tartibdagi tadbirkorlar, shuningdek O‘zbekiston Respublikasining yuridik shaxslari;

Marketing – korxonaning bozorni o‘rganish, mahsulotni bozor talabi hamda tovarlarni iste‘molchiga yo‘naltirish hisobga

olingan ishlab chiqarish bo'yicha tashkiliy-texnik va tijorat vazifalari majmui.

Mehnat resurslari - mamlakat aholisining mehnatga layoqatli yoshdagi qismi, iqtisodiy resurslarning tarkibiy unsuri; 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan ayollar, 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar Mehnat resurslariga kiritiladi.

Mehnat taqsimoti - mehnat turlarining bir-biridan ajralib mustaqil ahamiyat kasb etishi; mehnat turlarining ixtisoslashuvi.

Mehnat unumdorligi - ishlab chiqarish jarayonida kishilar mehnatining foydaliligi, samaradorligi va mahsuldorligi; Mehnat unumdorligi ishlovchining ma'lum vaqt birligi (soat, smena, oy, yil) ichida tayyorlagan mahsulot hajmi bilan o'lchanadi.

Melioratsiya – lotincha suz bo'lib «yaxshilash» ma'nosini anglatadi. Melioratsiyaning asosiy maqsadi – tuproqlarning noqulay sharoitlarini (suv, havo, ozuqa, issiqlik) tubdan yaxshilash uning unumdorligini doimo oshirib qishloq xo'jalik ekinlaridan barqaror, mo'l, sifatli va arzon mahsulot yetishtirishdir.

melioratsiya obyektlari — kollektor-drenaj va yer usti tashlama suvlarini to'plash hamda ularni sug'oriladigan yerlardan tashqariga chiqarib tashlashga ko'maklashadigan, kollektorlarni va kollektor-drenaj tarmog'ini, vertikal drenaj quduqlarini, melioratsiya nasos stansiyalarini (agregatlarini) va kuzatuv tarmog'ini o'z ichiga oladigan suv xo'jaligi obyektlari;

Menejment – boshqarish, mudirlik, zamonaviy ishlab chiqarishni boshqarish (rejalash, tartibga solish, nazorat qilish), shuningdek ishlab chiqarishga rahbarlik qilish, uni tashkil etish.

Meva-sabzavot mahsulotlari — sabzavotlar, mevalar, dukkakli, yong'oq, uzum va poliz mahsulotlari, muzlatilgan, quritilgan sabzavot va mevalar

Mexanizatsiya - bu qo'l mehnatini mashinalar, mexanizmlar va boshqa uskunalar bilan almashtirish jarayoni. Avtomatlashtirish - bu mexanizatsiyalashning eng yuqori darajasi, unda butun ish

tsikli inson boshqaruvi ostida mashinalar va mexanizmlar tomonidan amalga oshiriladi.

Moddiy-texnika bazasi – moddiy boylik ishlab chiqarish shartida bevosita band bo‘lgan mehnat vositalari va mehnat buyumlari yig‘indisidir.

Moliya — markazlashgan va markazlashmagan maqsadli pul fondlarini hosil qilish, jamlash, taqsimlash va qayta taqsimlash yoki ishlatish yuzasidan paydo bo‘ladigan iqtisodiy munosabatlarga aytiladi.

Moliya tizimi — iqtisodiyot pul sektorining bir qismi, moliya amaliyoti. Moliya tizimi faqat moliya munosabatlarini emas, balki moliyaga taallukli siyosiy, tashkiliy munosabatlarni ham qamrab oladi.

Moliyaviy-sanoat guruhi - bu turli sohalarning huquqiy va iqtisodiy jihatdan mustaqil korxonalari uyushmasi.

Monitoring – iqtisodiy obyektlarni uzluksiz kuzatib borish, ularning faoliyatini boshqaruvning tarkibiy qismi sifatida tahlil qilish.

Narx, baho — tovar qiymatining puldagi shakli; bozor iqtisodiyotida amal qiluvchi iqtisodiy dastak. Iqtisodiy tafakkur tarixidagi ayrim qarashlarda narxni qiymatning mehnat nazariyasiga asoslanib talqin qilishgan, unga qiymatning puldagi ifodasi deb qaralgan.

Naslchilik — seleksiya maqsadida nasldor hayvonlarni urchitish, naslli mahsulot (material) yetishtirish va undan foydalanish;

Nasldor hayvon — kelib chiqishi hujjatlar bilan tasdiqlangan, muayyan zotni takror ko‘paytirish uchun foydalaniladigan va belgilangan tartibda ro‘yxatga olingan hayvon;

Nasldor hayvonlar va nasldor podalarni davlat ro‘yxatiga olish — kelib chiqishini aniqlash va mahsuldorligini belgilash

maqsadida nasldor hayvonlar hamda nasldor podalar haqidagi ma'lumotlarni hisobga olish;

Naslli mahsulot (material) — nasldor hayvon, uning urug'i va embrionlari, nasldor tuxum, ipak qurti urug'i;

Nohalol eksport qiluvchilar reestri — Tashqi savdo operatsiyalarining yagona elektron axborot tizimiga kiritilgan eksport kontraktlari bo'yicha muddati o'tgan debitor qarzdorligi mavjud bo'lgan, real vaqt rejimida avtomatik ravishda shakllanadigan eksport qiluvchilar ro'yxati.

Ozuqa birligi – turli ozuqalarning o'lchov birligi va ozuqalik qiymatini baholash. Turli davlatlarda turli ozuqa ekvivalenti qo'llaniladi. Masalan, O'zbekiston, Shvetsiya, Norvegiya, Daniya, Islandiya va Finlandiyada Skandinaviya ozuqa birligi 1 kg o'rtacha quruq suliga teng. Germaniya, Angliya va boshqa davlatlarda kraxmal ekvivalenti, bunda bir birlik ozuqa 1 kg kraxmalga teng.

Podalar strukturasi – har xil jins yoki yosh guruhlardagi mollarning biror muddatdagi nisbati tushuniladi.

Podalar tarkibi – xo'jalikdagi mollar jins va yosh guruhlarning o'zaro foiz nisbati.

Qishloq xo'jaligi - bu mamlakat iqtisodiyotining to'qimachilik, poyabzal, parfyumeriya va oziq-ovqat sanoati uchun oziq-ovqat mahsulotlarining aksariyat qismi va xom ashyo ehtiyojlarini qondiradigan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaradigan sohasidir.

qishloq xo'jaligi ekin maydonlari — muntazam ravishda qishloq xo'jaligi mahsulotlari, ozuqa (yem-xashak) ekinlarini yetishtirish maqsadida foydalaniladigan (sug'oriladigan va lalmi) yerlar;

qishloq xo'jaligi ekinlari — asosiy va takroriy maydonlarga ekiladigan g'oz, boshqoli don, sholi, sabzavot, poliz, kartoshka, yem-xashakbop ildiz mevali o'simliklar, bir yillik o'tlar, beda,

makkajo‘xori, tamaki, dukkakli ekinlar, shuningdek, «to‘qsonbosdi» usulida ekiladigan boshqa ekinlar;

qishloq xo‘jaligi ekinlarini joylashtirish — qishloq xo‘jaligi ekinlarining alohida turlarini ekin yer maydonlari konturlari va erdan foydalanuvchilar kesimida joylashtirish va yetishtirishni (ishlab chiqarishni) tashkil etish bo‘yicha amalga oshiriladigan tadbirlar majmui;

qishloq xo‘jaligi erlaridan foydalanuvchi — qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish (ishlab chiqarish) uchun belgilangan tartibda yer uchastkasidan ijara shartlari asosida foydalanuvchi fermer xo‘jaliklari va boshqa tashkilotlar (korxonalar, muassasa, klaster, birlashma va kooperatsiyalar);

Qishloq xo‘jaligi korxonalarining kooperatsiyasi – qishloq xo‘jaligi korxonalarining birlashish usuli bo‘lib, bundan maqsad fan texnika taraqqiyoti (FTT) erishgan yutuqlardan va yirik ixtisoslashgan ishlab chiqarish imkoniyatlaridan yaxshiroq foydalanish.

Raqamli iqtisodiyot - bu elektron biznes va elektron tijorat bilan bog‘liq raqamli texnologiyalarga va ular ishlab chiqaradigan va sotadigan elektron tovar va xizmatlarga asoslangan iqtisodiy faoliyat.

Raqamli platforma - 1) raqamli o‘zaro ta‘sirning o‘ziga xos va ixtisoslashgan tizimini yaratish uchun asos sifatida foydalaniladigan texnologiyalar guruhi; 2) yangilik va yangilik, bu 6 ta ma‘lumot tizimi va ma‘lumotlar va qadriyatlar almashinuvi uchun ko‘p tomonlama foydalanishni ta‘minlaydigan, tranzaksiya xarajatlarining pasayishiga, ish jarayonlarini optimallashtirishga va etkazib berish zanjiri samaradorligini oshirishga olib keladi. tovarlar va xizmatlar.

Raqamli qishloq xo‘jaligi - bu qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar samaradorligini oshirishga mo‘ljallangan raqamli pastki platforma. Asosiy vazifalar: - qishloq

xo‘jaligi korxonalarida mehnat unumdorligini bir ishchiga 2 baravar oshirish; - korxonalarni biznesni boshqarish uchun birlik xarajatlarini 1,5 baravar kamaytirish; - qishloq xo‘jaligi mahsuloti (yoqilg‘i-moylash materiallari, o‘g‘itlar, elektr energiyasi, ko‘chat materiallari, ozuqa va boshqalar) birligining tannarxidagi moddiy xarajatlarning ulushini 20 foizga yoki undan ko‘proqga kamaytirish.

Raqamli qishloq xo‘jaligi - bu qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini va oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishning zamonaviy usullariga asoslangan raqamli texnologiyalar (Internet, robototexnika, sun‘iy intellekt, katta ma‘lumotlarni tahlil qilish, elektron tijorat va boshqalar) dan foydalangan holda qishloq xo‘jaligi, bu mehnat unumdorligini oshirishni va ishlab chiqarishni kamaytirishni ta‘minlaydi. xarajatlari.

Raqamli qishloq xo‘jaligining asosiy maqsadi - agrosanoat majmuasida texnologik yutuqni ta‘minlash va «raqamli» qishloq xo‘jaligi korxonalarida hosildorlikning o‘shishiga erishish uchun raqamli texnologiyalar va platformaviy echimlarni joriy etish orqali qishloq xo‘jaligini raqamli ravishda o‘zgartirishdir.

Raqamli texnologiyalar - uzluksiz spektr sifatida emas, balki analog darajadagi diskret diapazonlarda signallarni aks ettirishga asoslangan texnologiya. 5-banddagi barcha darajalar bir xil signal holatini anglatadi. Raqamli texnologiyalar asosan hisoblash raqamli elektronikasida, birinchi navbatda kompyuterlarda, shuningdek elektrotexnika turli sohalarida va boshqalarda qo‘llaniladi.

Raqobat - bu eng katta foyda olish uchun o‘z mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotish uchun yanada qulay shart-sharoitlar yaratish uchun tovarlar va xizmatlar ishlab chiqaruvchilarining o‘zaro kurashini angalatadi.

Reinvestitsiyalar — investitsiyalardan olingan, tadbirkorlik faoliyati va boshqa faoliyat turlari obyektlariga kiritiladigan har qanday daromad, shu jumladan foyda, foizlar, dividendlar, royalti,

litsenziya va vositachilik haqlari, texnik yordam, texnik xizmatlar uchun to'lovlar va haqlarning boshqa turlari;

Rentabellik – tarmoq yoki korxonalarining foyda olib ishlashi; foyda olish darajasini ko'rsatadi, foiz hisobida hisoblanadi.

Reproduksiya – elita urug'ini har yili navbatdagi ko'paytirilishidan olinadigan urug'lar.

Robotlashtirish - bu sanoat va boshqa robotlar asosida ishlab chiqarishni avtomatlashtirishni rivojlantirish.

Rotatsiya – har bir dalada ketma-ket o'tuvchi ekinlarning davri belgilangan almashlab ekish sxemasi.

Sertifikat — nasldor hayvonning kelib chiqishi, mahsuldorligi va boshqa sifatlarini, shuningdek urug' yoki embrionning sifatini tasdiqlovchi hujjat. Oqsillar almashinuvi – oqsil hayvonlar uchun zarur eng muhim organik modda hisoblanadi.

Servitut – ega hisoblanmagan shaxslarning tabiiy vaziyatlar taqozo etganda qonun bilan belgilangan yoki shartnomada ko'zda tutilgan yer maydonlari va imoratlardan qisman foydalanish huquqi.

Shartli etalon gektar – traktor agregatlarining umumiy ishlab chiqarish me'yorini o'lchash birligi sifatida shartli etalon gektar (shartli natural birlik) qabul qilinadi. U quyidagi shartlar bo'lganda 1ga yer haydashga muvofiq keladigan va etalon sifatida qabul qilinadigan ishlar hajmidan iborat.

Shartnoma – korxonalar, tashkilotlar va xususiy shaxslar o'rtasida o'zaro majburiyatlar, mas'uliyatlar va huquqlarni o'rnatish to'g'risida bitimlarni rasmiylashtiradigan hujjat.

Shaxsiy mulk – fuqarolarning shaxsiy ehtiyojini qondirishga xizmat qiluvchi mulk.

Silos – konservalangan ko'katli oziqadir.

Sinergetik aloqa – tizim elementlarining birgalikdagi harakatlanishi tufayli umumiy samaradorlikni mustaqil harakat

qiladigan ushbu elementlar samarasi yig'indisiga nisbatan mumkin qadar katta hajmgacha oshirishni ta'minlaydigan aloqa.

Sinergizm – ishbilarmonlik amaliyo-idagi umumiy natija alohida samaralarning miqdoridan oshib ketadigan holat.

Sof daromad – 1) korxonada yaratilgan qo'shimcha mahsulotning bir qismi, pul shakliga ega; 2) korxonada yalpi daromadida ish haqi fondi chegirib tashlangandan so'ng qolgan qismi; 3) milliy daromadning bir qismi; unda moddiy ishlab chiqarish sohasida ishlovchilar yaratgan qo'shimcha mahsulot gavdalanadi.

Subsidiya (lot. Subsidiumdan - yordam, qo'llab-quvvatlash) - davlat yoki mahalliy byudjet mablag'lari hisobidan beriladigan to'lovlar, shuningdek yuridik va jismoniy shaxslar, mahalliy hokimiyat organlari va boshqa davlatlar uchun maxsus fondlardan to'lovlar.

Subventsiya ("qutqarish uchun" lotincha Subvenire-dan) - berilgan vakolatlar bo'yicha xarajatlar majburiyatlarini moliyaviy ta'minlash maqsadida byudjetlararo transfer. Muayyan maqsadlarga ega; subsidiyadan farqli o'laroq (printsipial maqsadi yo'q), ular maqsaddan chetga chiqish holatida qaytarilishi kerak.

sug'oriladigan yerlar — qishloq xo'jaligida foydalanish va sug'orish uchun yaroqli bo'lgan, suv resurslari sug'orishni ta'minlay oladigan sug'orish manbai bilan bog'langan doimiy yoki muvaqqat sug'orish tarmog'iga ega bo'lgan yerlar;

Sun'iy intellekt - bu an'anaviy ravishda inson huquqi deb hisoblanadigan ijodiy funktsiyalarni bajarish uchun aqlli tizimlarning xususiyati. Eng umumiy yondashuv sun'iy intellekt odamdan farq qilmaydigan xatti-harakatlarni namoyish etadi deb taxmin qiladi.

suv bilan ta'minlanganlik darajasi — muayyan hududda aniq qishloq xo'jaligi ekin turini yetishtirish bo'yicha vegetatsiya davrida ushbu ekin turining suvga bo'lgan ehtiyojini qondirish

uchun talab etiladigan ilmiy asoslangan miqdordagi suv hajmi bilan taʼminlanganlik;

Suv isteʼmolchilari uyushmasi — yuridik shaxs boʻlgan suv isteʼmolchilari tomonidan suvga doir munosabatlar sohasidagi oʻz faoliyatlarini muvofiqlashtirish, shuningdek umumiy manfaatlarini ifodalash va himoya qilish uchun ixtiyoriy asosda tashkil etiladigan nodavlat notijorat tashkiloti;

Suv isteʼmolchisi — oʻz ehtiyojlarini qondirish uchun suv obyektidan suv resurslarini belgilangan tartibda oluvchi yuridik yoki jismoniy shaxs;

suv isteʼmoli (suvni isteʼmol qilish) — yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan oʻz ehtiyojlarini qondirish uchun suv resurslaridan ularni suv obyektidan belgilangan tartibda olgan holda foydalanish;

Suv obyekti — suvlar doimiy ravishda yoki vaqtincha toʻplanadigan va suv rejimining oʻziga xos shakllari va belgilari boʻlgan tabiiy (jilgʻalar, soylar, daryolar va boshqalar) hamda sunʼiy (ochiq va yopiq kanallar, shuningdek kollektor-drenaj tarmoqlari) suv oqimlari, tabiiy (koʻllar, dengizlar, yer osti suvli qatlamlari) va sunʼiy (suv omborlari, sel suvlari toʻplanadigan joylar, hovuzlar va boshqalar) suv havzalari, shuningdek buloqlar va boshqa obyektlar;

Suv obyektlarini muhofaza qilish — suv obyektlarini saqlash va tiklashga qaratilgan tadbirlar tizimi;

Suv rejimi — suv obyektlari va tuproq-gruntda suv sathi, tezligi, sarfi va hajmining vaqt boʻyicha oʻzgarishi;

Suv resurslari — foydalaniladigan yoki foydalanilishi lozim boʻlgan suv obyektlari suvlari;

Suv xoʻjaligi — iqtisodiyotning suv resurslarini va suv obyektlarini oʻrganish, hisobga olish, boshqarish, ulardan foydalanish, ularni muhofaza qilish, shuningdek suvlarning zararli taʼsiriga qarshi kurashishni qamrab oluvchi tarmogʻi;

Suv xo‘jaligi obyekt — suv resurslarini to‘plash, boshqarish, yetkazib berish, ulardan foydalanish, ularni iste‘mol qilish, ajratib berish va muhofaza qilish maqsadida suv xo‘jaligi faoliyati amalga oshiriladigan suv obyekt;

Suvdan foydalanish — yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan suv resurslarini suv obyektidan olmagan holda ulardan o‘z ehtiyojlari uchun foydalanish;

Suvdan foydalanuvchi — suv resurslarini suv obyektidan olmagan holda ulardan o‘z ehtiyojlari uchun foydalanuvchi yuridik yoki jismoniy shaxs;

Suvlar — suv obyektlarida to‘plangan barcha suvlar majmui;

Suvlarning zararli ta‘siri — suv toshishi, suv bosishi, zax bosishi va suvlarning o‘zga ta‘sirlari natijasida ayrim tabiiy-xo‘jalik obyektlari va hududlarning yuvilishi, buzilishi, loyqa cho‘kishi, botqoqlanishi, sho‘rlanishi va boshqa salbiy hodisalar;

Taklif - bu bozorda taklif qilinadigan tovarlar hajmi. Boshqacha aytganda, bu ishlab chiqaruvchilar ushbu mahsulotlarning bozor narxlarini ma‘lum darajada ishlab chiqarishga tayyor bo‘lgan mahsulotlar miqdori.

Talab - bu bozorda taqdim etiladigan va tegishli naqd pul bilan ta‘minlangan ehtiyojni ifodalash shakli. Boshqacha aytganda, talab to‘lov qobiliyatiga bo‘lgan ehtiyojdir.

Tannarx – mahsulot, ishlab chiqarish, ish va xizmatlar xarajatlarining puldagi ifodasi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri chet el investitsiyalari — chet ellik investorning hukumat kafolatlarisiz, tavakkalchilik sharoitlarida o‘z mablag‘lari yoki qarz mablag‘lari hisobidan investitsiyalari;

Tomchilatib sug‘orish – ekinlarga suv berishning eng ilg‘or usullaridan biri bo‘lib, bunda suv o‘simliklarga to‘g‘ridan to‘g‘ri maxsus jihozlar va qurilmalar yordamida tomchi tarzida etkaziladi.

Transchegaraviy suv obyektlari — ikki va undan ortiq davlatlar chegaralarini kesib o‘tadigan yoki shunday chegaralarda joylashgan suv obyektlari;

Transchegaraviy suvlar — ikki va undan ortiq davlatlar chegaralarini kesib o‘tadigan yoki shunday chegaralarda joylashgan har qanday yer usti yoki yer osti suvlari”

Tugallanmagan ishlab chiqarish – ishlab chiqarish jaryonlari va xarajatlari bo‘lib, bular evaziga kalendar yil oxirida pirovard mahsulot olinmagan hisoblanadi.

tuproq ball-boniteti — qishloq xo‘jaligi ekinlari agrotexnikasi o‘rtacha darajada bo‘lganda, tuproq sifati hamda tabiiy unumdorlik quvvatiga beriladigan qiyosiy baho;

Tuproq eroziyasi – suv yoki shamol harakati ta‘sirida tuproq qatlamining emirilishi. Eroziya 3 turga bo‘linadi: suv, shamol va irrigatsiya eroziyasi.

tuproq unumdorligi — tuproqning o‘simliklar o‘sishi va rivojlanishi uchun zarur sharoitlarni ta‘minlash qobiliyati;

Unumdorlik – ma‘lum bir vaqt mobaynida (soat, chorak, yil, mavsum) bajarilgan ish hajmi.

Unuvchanlik – urug‘larni ekinning talabiga mos keladigan qulay sharoitda belgilangan muddat ichida unib chiqish qobiliyatidir.

Xolding kompaniyalari - boshqa tijorat tashkilotlarini o‘zlarining aktsiyalari va pul mablag‘lariga ega bo‘lish orqali boshqaradigan yoki kompaniya menejerlarini tayinlash huquqiga ega bo‘lgan birlashmalardir

Xronometraj – ishchining mehnat operatsiyalariga ketgan ish vaqti sarfini mazkur operatsiyalarning mehnat talab-ligini aniqlash maqsadida o‘lchash.

Yalpi daromad – mahsulotining mahsulotlar ishlab chiqarish uchun ketgan moddiy xarajatlardan ortgan qismi bo‘lib, jonli mehnat natijasida yaratilgan qiymatdir.

Yer kadastrı - yer uchastkasini miqdor va sifat jihatdan baholash hisoblanadi. Yer kadastrı, davlat yer kadastrı — yagona davlat kadastrlari tizimining asosiy tarkibiy qismi, yer resursining tabiiy, xo‘jalik, huquqiy rejimi, toifalari, sifat xususiyatlari va qimmati, yer uchastkalari o‘rni, o‘lchamlari, chegarasi va maydoni, ularning yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, ijarachilar va mulkdorlar o‘rtasidagi taqsimoti to‘g‘risidagi ma‘lumotlar hamda hujjatlar majmui.

Yer osti suvlari — yer sathidan pastda yer qobig‘ining tog‘ jinslari qatlamlarida joylashgan suvlar;

Yer usti suvlari — yer qobig‘ining ustida joylashgan suvlar;

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

O‘zbekiston Respublikasining me‘yoriy-huquqiy hujjatlari

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. Toshkent. «O‘zbekiston» NMIU. 2017 y.
2. O‘zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi» Manbaa [Www.lex.uz](http://www.lex.uz)
3. O‘zbekiston Respublikasi “Soliq kodeksi” Manbaa [Www.lex.uz](http://www.lex.uz)
4. O‘zbekiston Respublikasi “Mehnat kodeksi” Manbaa [Www.lex.uz](http://www.lex.uz)
5. O‘zbekiston Respublikasining “Aholini ish bilan ta‘minlash to‘g‘risida”gi Qonuni (Yangi tahriri) 2-moddasi, 1998 yil 1 maydagi 616-I sonli O‘zR Qonuni bilan tasdiqlangan. // <http://www.lex.uz>
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-4947-Farmoni bilan tasdiqlangan «2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi». [Www.lex.uz](http://www.lex.uz)
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi 2018 yil 28 dekabr www.gov.uz.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojatnomasi. 2020 yil 24 yanvar. www.gov.uz.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 23 oktyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni. Manba [Www.lex.uz](http://www.lex.uz)

10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 10 iyuldagi “O‘zbekiston Respublikasi suv xo‘jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo‘ljallangan kontsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni. Manba: www.lex.uz

11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 31 iyulda «Qishloq xo‘jaligi mashinasozligini jadal rivojlantirish, agrar sektorni qishloq xo‘jaligi texnikalari bilan ta‘minlashni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi Qarori. Manba: www.lex.uz

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 iyulda “Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash va oziq-ovqat sanoatini yanada rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4406-sonli Qarori. Manba: www.lex.uz

13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 28 fevraldagi «Paxta xom ashyosi va boshoqli don yetishtirishni moliyalashtirish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. Manba: www.lex.uz

14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 4 apreldagi “Agrar sektorni qishloq xo‘jaligi texnikalari bilan o‘z vaqtida ta‘minlashga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4268-sonli Qarori. Manba: www.lex.uz

15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 26 noyabrdagi “Qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalashni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 952-sonli Qarori. Manba: www.lex.uz

16. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 18 martdagi “Chorvachilik tarmog‘ini yanada rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4243-son qarori. Manba: www.lex.uz

17. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 27 dekabrda “Paxta xom ashyosini yetishtirishda tomchilatib sug‘orish texnologiyalaridan keng foydalanish uchun qulay shart-sharoitlar yaratishga oid kechiktirib bo‘lmaydigan chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4087-sonli qarori. Manba: www.lex.uz

18. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 17 iyundagi «Qishloq xo‘jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PF-5742-sonli farmoni. Manba: www.lex.uz

19. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 iyuldagi “Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash va oziq-ovqat sanoatini yanada rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4406-sonli Qarori. Manba: www.lex.uz

20. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 14 martdagi «Meva-sabzavotchilik sohasida qishloq xo‘jaligi kooperatsiyasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori. Manba: www.lex.uz

21. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 17 oktyabrda «Meva-sabzavot mahsulotlarini tashqi bozorlarga chiqarish samaradorligini oshirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi PQ-3978-sonli Qarori.

22. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 26 aprelda qabul qilgan “Fermer, dehqon xo‘jaliklari va tomorqa yer egalari faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-3680 sonli qarori

23. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 31 iyulda “Qishloq xo‘jaligi mashinasozligini jadal rivojlantirish, agrar sektorni qishloq xo‘jaligi texnikalari bilan ta‘minlashni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4410-sonli Qarori. Manba: www.lex.uz

24. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Raqamli O‘zbekiston — 2030» strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» 2020 yil 5 oktyabrdagi PF-6079-son Farmoni. Manba: www.lex.uz

25. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekiston Respublikasi agrosanoat majmui va qishloq xo‘jaligida raqamlashtirish tizimini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. Manba: www.lex.uz

26. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 30 martdagi “O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi huzuridagi Uzunchilik va vinochilikni rivojlantirish agentligi hamda O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi huzuridagi Uzunchilik va vinochilikni rivojlantirish agentligining uzum uyetichtiruvchilar va vino tayyorlovchilarni qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi to‘g‘risidagi nizomlarni tasdiqlash haqida”gi 271-sonli Qarori. Manba: www.lex.uz

27. O‘zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo‘mitasi to‘g‘risida nizomi. Manba: www.lex.uz

Asosiy adabiyotlar:

28. Экономика сельского хозяйства. Учебник для академического бакалавриата / Н.Я.Коволенко / Москва: Издательство ЮРАЙТ, 2018.

29. Экономика сельского хозяйства. Учебник / В.С.Долгов / Издательство «Лань», 2019.

30. У.Умурзаков, У.Сангирова. “Экономика АПК”, Учебное пособие. Т.:ТИИИМСХ, 2019.

31. Экономика сельского хозяйства: краткий курс лекций для студентов направления подготовки 38.03.01 «Экономика» / Сост. Зуева Е.И., Лиховцова Е.А. // ФГБОУ ВО Саратовский ГАУ

32. Кундиус, В. А.. Экономика агропромышленного комплекса: учебное пособие для системы доп. проф. образования; 2013.

33. Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов / А. Смит // Антология экономической классики: 2 т. М.: Экономика, 1993.

34. Третьяк, Л.А., Белкина, Н.С., Лиховцева, Е.А. Экономика сельскохозяйственной организации: Учебное пособие, 2-е изд. 2015.

35. Burhanov A.X. va b. Mintaqaviy iqtisodiyot. Darslik.- Sirdaryo “Ziyo nashriyoti”, 2020 y.

Qo‘shimcha adabiyotlar va boshqa manbalar

36. O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi 2015-2018 O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi to‘plami, Toshkent: 2019.

37. O‘zbekiston raqamlarda 2017-2018 / O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi to‘plami, Toshkent: 2019.

38. Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi axborot xizmati ma‘lumotlari. 2020 y. Manba: www.mehnat.uz

39. O‘zbekistonda ijtimoiy rivojlanish va turmush darajasi. Statistik to‘plam.-T., 2019.-43-bet.; O‘zbekiston Respublikasi yillik statistik to‘plami 2005-2018 yillar.

40. Abduvoxidov AA. va b. Innovatsiyalar iqtisodiyoti. O‘quv qo‘llanma.-Toshkent: “Mumtoz so‘z”, 2020 y.

41. Amanov O.A. Qishloq mehnat bozorini modernizatsiyalashning asosiy yo‘nalishlari. Monografiya. - Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2014. B.77.

42. O‘zbekistonda ijtimoiy rivojlanish va turmush darajasi. Statistik to‘plam.-T., 2014.-47-bet;

43. O‘zbekiston Respublikasi yillik statistik to‘plami 2010-2016 yillar.-T.: 2017.

44. Чепель С.В. «Системный анализ и моделирование перспектив устойчивого развития национальной экономики

Узбекистана» Монография, Ташкент.. // Издательство IFMR 2014.

45. Paxtachilikda resurs tejovchi texnologiyalarni joriy etish samaradorligini oshirish yo‘llari R.Rashidov “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 3, may-iyun, 2020 yil.

46. Повышение производственного и экспортного потенциала плодоовощной отрасли Узбекистана: проблемы и перспективы. Аналитический доклад - 2016/09 Центр экономических исследований, 2016 (www.cer.uz), ПРООН, 2016 (www.uz.undp.org)

47. Повышение потенциала плодовоощной отрасли Узбекистана путем развития производства и экспорта нетрадиционных видов продукции востребованных на внешних рынках сбыта. Аналитический доклад. Министерства Сельская хозяйства Респубблики Узбекистана. Ташкент 2019.

48. Suggested Citation: Naumov, Jurij; Pugač, Igor' (2019) : Проблемы и перспективы развития животноводства в Узбекистане, Discussion Paper, No. 188, Leibniz Institute of Agricultural Development in Transition Economies (IAMO), Halle (Saale), <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:gbv:3:2-112940>

MUNDARIJA

Kirish	3
1-MAVZU. QISHLOQ XO‘JALIK IQTISODIYOTI FANINING PREDMETI VA METODLARI.....	7
1.1. Fanning predmeti va vazifalari. Qishloq xo‘jaligidagi iqtisodiy tadqiqot usullari	7
1.2. Qishloq xo‘jaligining mamlakat iqtisodiyotidagi ahamiyati.....	12
1.3. Qishloq xo‘jaligining xususiyatlari.....	15
1.4. Qishloq xo‘jaligining iqtisodiy samaradorligining asosiy ko‘rsatkichlari	18
Nazorat savollari	19
2-MAVZU. O‘ZBEKISTONDA AGRAR ISLOHOTLARNING MOHIYATI, BOSQICHLARI VA ASOSIY YO‘UNALISHLARI.....	21
2.1. Mamlakatda agrar islohotlarning zaruriyati va mohiyati.....	21
2.2. Agrar islohotlarning maqsadi, tamoyillari va huquqiy asoslari	32
2.3. Agrar islohatlarni amalga oshirish bosqichlari. Agrar sohani rivojlantirishga qaratilgan maqsadli dasturlarni amalga oshirish	41
2.4. O‘zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash masalalari	48
3-MAVZU. AGROSANOAT MAJMUASI VA UNING RIVOJLANISHI	56
3.1. Agrosanoat majmuasining tushunchasi, tarkibi va tuzilishi	56
3.2. Qishloq xo‘jaligining tarmoqlari o‘rtasidagi ishlab chiqarish va iqtisodiy munosabatlar	66
3.3. Agrosanoat majmuasining iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligi	68
Nazorat savollari	73
4-MAVZU. QISHLOQ XO‘JALIGIDAGI BOZOR VA BOZOR MUNOSABATLARI.....	74
4.1. Bozorning shakllanishi tushunchasi, roli va shartlari	74
4.2. Bozordagi talab, taklif va narx egiluvchanligi	80
4.3. Bozor raqobati: tushunchasi, turlari va iqtisodiy ahamiyati	87
4.4. Bozorlarning tasnifi.....	90
4.5. Qishloq xo‘jaligi uchun omillar bozori	94

4.6. Qishloq xo‘jaligida bozor munosabatlarini iqtisodiy tartibga solish	101
Nazorat savollari.....	120
5-MAVZU. QISHLOQ XO‘JALIGI JOYLASHISHI, IXTISOSLASHUVI, KOOPERATSIYALASHTIRISH VA INTEGRATSIYA	123
5.1. Joylashish ijtimoiy mehnat taqsimoti shakli sifatida	123
5.2. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining ixtisoslashuvi va konsentratsiyasi	135
5.3. Xo‘jaliklararo kooperatsiya va agrosanoat integratsiyasi	143
Nazorat savollari.....	168
6- MAVZU. YER-SUV RESURSLARI VA ULARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI.....	170
6.1. Yer-suv resurslari ahamiyati, xususiyatlari va klassifikatsiyasi.....	170
6.2. Davlat yer kadastri va yer monitoringi.....	184
6.3. Qishloq xo‘jaligida yerlarning iqtisodiy bahosi.....	189
6.4. Yer islohoti va qishloq xo‘jaligida yerlardan foydalanish samaradorligini oshirish yo‘llari	200
Nazorat savollari.....	209
7-MAVZU. QISHLOQ XO‘JALIGINING MODDIY-TEXNIKA RESURSLARI, FAN-TEXNIKA TARAQQIYOTI, ILG‘OR TEXNOLOGIYALAR VA ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH...211	
7.1. Moddiy-texnika resurslari haqida tushuncha, ularning ahamiyati, xususiyatlari va turkumlanishi	211
7.2. Fan-texnika taraqqiyoti, uning yo‘nalishlari, samarali texnologiyalar	218
7.3. Qishloq xo‘jaligining moddiy-texnika resurslari bilan ta‘minlanganligi, uni baholash hamda ulardan foydalanganlik darajasini ifodalovchi ko‘rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi	220
7.4. Bozor iqtisodi sharoitida qishloq xo‘jaligining moddiy-texnika resurslarini shakllantirish, texnika taraqqiyotini joriy etish, ulardan samarali foydalanish	229
Nazorat savollari.....	238

8 - MAVZU. QISHLOQ XO‘JALIGIDA MEHNAT RESURSLARI VA MEHNAT UNUMDORLIGI 240

8.1. Mehnat resurslari tushunchasi va tarkibi.....	240
8.2. Qishloq xo‘jaligidagi mehnat bozori.....	248
8.3. Qishloq xo‘jaligida bandlik va ishsizlik.....	257
8.4. Qishloq xo‘jaligida mehnat resurslaridan foydalanishni takomillashtirish yo‘llari	268
8.5. Mehnat unumdorligi tushunchasi va mohiyati	272
8.6. Mehnat unumdorligini aniqlash metodologiyasi va uning ko‘rsatkichlari	275
8.7. Qishloq xo‘jaligida mehnat unumdorligini oshirish omillari va yo‘llari	281
Nazorat savollari	290

9-MAVZU. QISHLOQ XO‘JALIGINING ASOSIY VA AYLANMA FONDLARI, ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH 292

9.1. Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish vositalarining iqtisodiy mohiyati va klassifikatsiyasi.....	292
9.2. Asosiy vositalarni baholash, ularning eskirishi va takror ishlab chiqarish	299
9.3. Asosiy fondlar bilan ta‘minlanganlik, ularning texnik holati va foydalanish samaradorligi ko‘rsatkichlari.....	304
9.4. Zamonaviy sharoitlarda asosiy vositalardan oqilona foydalanish yo‘nalishlari	310
9.5. Qishloq xo‘jaligida aylanma mablag‘lar tushunchasi, mohiyati va tarkibi	312
9.6. Aylanma mablag‘lardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi	318
9.7. Aylanma mablag‘larning samaradorligini oshirishning asosiy yo‘nalishlari	323
Nazorat savollari	326

10. MAVZU. QISHLOQ XO‘JALIGIDA INTENSIVLASHTIRISH 328

10.1. Qishloq xo‘jaligi intensivlashtirish tushunchasi va iqtisodiy mohiyati	328
--	-----

10.2. Qishloq xo‘jaligining intensivlik darajasi.....	330
10.3. Qishloq xo‘jaligini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi.....	336
10.4. Qishloq xo‘jaligini intensivlashtirish samaradorligini oshirish yo‘llari	338
Nazorat savollari.....	341
11-MAB3Y. QISHLOQ XO‘JALIGIDA INVESTITSIYA VA INVESTITSIYA FAOLIYATI.....	342
11.1. Investitsiyalar va ularning samaradorligini oshirish yo‘llari.....	342
11.2. Kapital qo‘yilmalarning mohiyati va manbalari	345
11.3. Qishloq xo‘jaligida investitsiya va investitsiya faoliyati klassifikatsiyasi	348
11.4. Ishlab chiqarishga investitsiyalarni tahlil qilish va uning iqtisodiy samaradorligini aniqlash metodologiyasi	351
11.5. Qishloq xo‘jaligiga jalb qilinadigan investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligi.....	357
Nazorat savollari.....	366
12-MAVZU. QISHLOQ XO‘JALIGIDAGI INNOVATSIYALAR VA ILMIY-TEXNIK TARAQQIYOT.....	367
12.1. Qishloq xo‘jaligidagi innovatsiyalar	367
12.2. Qishloq xo‘jaligida ilmiy-texnik taraqqiyot	370
12.3. Qishloq xo‘jaligida ilmiy-texnik taraqqiyotning xususiyatlari.....	374
12.4. Qishloq xo‘jaligida ilmiy-texnik taraqqiyotning asosiy yo‘nalishlari	376
12.5. Ilmiy-texnika taraqqiyotining iqtisodiy samaradorligi va uni aniqlashning uslubiy asoslari	380
Nazorat savollari.....	382
13-MAVZU. ISHLAB CHIQRISH XARAJATLARI VA QISHLOQ XO‘JALIGI MAHSULOTLARI TANNARXI.....	384
13.1. Ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi va turlari, ularning klassifikatsiyasi	384
13.2. Qishloq xo‘jalik mahsulotlari qiymati va tannarxining iqtisodiy mohiyati hamda uning turlari.....	391
13.3. Xarajatlar klassifikatsiyasi va ularni tannarxga kiritishda baholash...	395

13.4. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxini hisoblashning xususiyatlari va metodik asoslari hamda uning o'sishi sabablari va pasaytirish omillari	407
Nazorat savollari	425
14-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDA NARX VA NARXLARNI SHAKLLANTIRISH.....	426
14.1. Narxning iqtisodiy mohiyati va funktsiyasi	426
14.2. Qishloq xo'jaligi mahsulotlariga narxlar tizimi	439
Nazorat savollari	453
15-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGI ISHLAB CHIQRISHI IQTISODIY SAMARADORLIGI.....	455
15.1. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi iqtisodiy samaradorligi mohiyati .	455
15.2. Iqtisodiy samaradorlikni aniqlash me'zonlari va metodikasi.....	461
15.3. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi iqtisodiy samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari	468
Nazorat savollari	471
16-MAVZU. PAXTA ISHLAB CHIQRISH IQTISODIYOTI	472
16.1. Paxta yetishtirish ahamiyati, joylashtirish va ixtisoslashtirish.....	472
16.2. O'zbekistonda paxtachilik sohasida bozor tamoyillarini keng joriy etilishi	477
16.3. Paxtachilikda ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlari	484
16.4. Paxtachilikda resurs tejoychi texnologiyalarni joriy etish samaradorligi	489
Nazorat savollari	492
17. MAVZU. MEVA, UZUM, SABZAVOT VA KARTOSHKA ISHLAB CHIQRISH IQTISODIYOTI	493
17.1. Meva, uzum, sabzavot va kartoshka ishlab chiqarishning mamlakat iqtisodiyotidagi ahamiyati va huquqiy asoslari	493
17.2. O'zbekistonda meva-sabzavotchilik sohasini rivojlantirish omillari holati	500
17.3. Meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish, sotib olish va eksport qilish tizimining samaradorligini oshirish.....	507

Nazorat savollari.....	514
18-MAVZU. CHORVACHILIK TARMOQLARI IQTISODIYOTI	515
18.1. Chorvachilikning milliy iqtisodiyotdagi ahamiyati va uni rivojlantirish asoslari	515
18.2. Chorvachilikning asosiy tarmoqlari va ularning xususiyatlari	520
18.3. Chorvachilik tarmoqlari ishlab chiqarishi va uning iqtisodiy samaradorligi.....	523
18.4. Chorvachilik klasterlarini tashkil etish va uning samaradorligi	529
18.5. Chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish samaradorligi va uni oshirish yo‘llari	537
Nazorat savollari:	541
19 MAVZU. RAQAMLI QISHLOQ XO‘JALIGI IQTISODIYOTI.....	543
19.1. Qishloq xo‘jaligida raqamli inqilob va uni qo‘llab quvvatlashni huquqiy asoslari va dasturlari	544
19.2. Qishloq xo‘jaligida raqamli iqtisodiyot tizimi shartlari, sharoitlari ...	553
19.3. Qishloq xo‘jaligida raqamli texnologiyalarni joriy etishga imkon beruvchi omil, sharoitlar va qo‘llanilishi	557
19.4. Qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish imkoniyatlarini ochish uchun harakatlantiruvchi kuchlar va shartlar	563
19.5. O‘zbekistonda raqamli qishloq xo‘jaligini rivojlantirish istiqbollari .	576
Nazorat savollari:	579
GLOSSARIY	580
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	603
ILOVALAR	615

ILOVALAR

1-ilova

**2020 — 2030 yillarda qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha amalga oshiriladigan chora-tadbirlarning
PROGNOZ KO'RSATKICHLARI**

Hudud nomi	Jami	Shu jumladan						
		Qishloq xo'jaligida foydalanilmayotgan sug'oriladigan yerlarni foydalanishga kiritish hisobidan	Shundan irrigatsiya-melioratsiya tadbirlari		Yer osti suvidan foydalanish hisobidan	Boshqa suv manbalari hisobidan	Lalmi, yaylov va boshqa yerlarga suv talab qilmaydigan ekin turlarini joylashtirish hisobidan	O'rmon yerlarini foydalanishga kiritish hisobidan
			1-bosqich 2019 — 2021 yillar	2-bosqich 2022 — 2024 yillar				
Respublika bo'yicha jami	1 111 723	298 563	147 703	150 859	155 057	50 000	535 632	72 472
Qoraqalpog'iston Respublikasi								
Amudaryo	1 050							1 050
Beruniy	3 154	2 054	1 255	799				1 100
Qorao'zak	5 880	3 761	3 761		149		920	1 050
Kegeyli	17 433	15 790	3 482	12 308	75		468	1 100
Qo'ng'iro't	9 855	9 395	3 675	5 720			460	
Qonliko'l	9 157	8 416	3 434	4 982			141	600
Mo'ynoq	5 528	4 710	272	4 438	536		282	
Nukus	10 017	7 557	2 568	4 989			2 460	
Taxtako'pir	12 860	12 360	3 643	8 717	23		477	
To'rtko'l	2 161	501	501				560	1 100
Xo'jayli	8 328	7 228	3 716	3 512				1 100
Chimboy	17 195	13 642	3 964	9 678	427		2 026	1 100
Shumanay	4 214	3 614	3 614					600
Ellikqal'a	3 820	2 340	763	1 577			380	1 100
Taxiatosh	352	352	352					
Jami	111 004	91 720	35 000	56 720	1 210		8 174	9 900
Andijon viloyati								
Oltinko'l	85						85	
Andijon	1032,7	369,7	369,7				663	
Asaka	2891,3	300	300				2491,3	100
Baliqchi	10							10
Bo'z	20							20
Buloqboshi	130	40	40				70	20
Jalaquduq	2152	320	320		51		1781	
Izboskan	10							10
Qo'rg'ontepa	1576						326	1250
Marhamat	757	300	300				357	100

Paxtaobod								
Ulug'nor	2349,85	900	900		808,5		641,35	
Xo'jaobod	1441,3	260,3	260,3				1181	
Shahrixon	62						62	
Jami	12517,15	2490	2490		859,5		7657,65	1510
Buxoro viloyati								
Olot	2 593	693	693		1 300			600
Buxoro	3 100	1 050	1 050		2 050			
Vobkent	100						100	
G'ijduvon	5 242	422	422		4 420			400
Kogon	1 500	250	250		1 250			
Qorako'l	4 192	1 172	1 172		1 670			1 350
Peshku	4 236	1 006	1 006		2 580			650
Romitan	3 367	147	147		2 520			700
Jondor	6 105	1 605	1 605		3 600			900
Shofirkon	6 339	639	639		5 000			700
Qorovulbozor	2 290	320	320		970			1 000
Jami	39 063	7 304	7 304		25 360		100	6 300
Jizzax viloyati								
Arnasoy	4 055	4 055	1 139	2 916				
Baxmal	27 199				5 050		20 149	2 000
G'allaorol	56 805				10 452		45 353	1 000
Sh.Rashidov	14 968	400	200	200	2 239		12 329	
Zomin	35 989	317	317		5 000		26 622	4 050
Zarbdor	3 691	2 675	1 337	1 338			1 016	
Mirzacho'l	2 162	1 661	830	831			501	
Zafarobod	1 851	1 291	646	645			560	
Paxtakor	262	262	262					
Forish	24 995	195	195		617	20 000	3 183	1 000
Yangiobod	21 547	1 313	1 118	195	583		17 651	2 000
Jizzax sh.	1 081	31	31				1 050	
Jami	194 605	12 200	6 075	6 125	23 942	20 000	128 413	10 050
Qashqadaryo viloyati								
G'uzor	34 467	7 600	5 470	2 130	2 690		24 077	100
Dehqonobod	40 248	452	100	352		1 600	37 396	800
Qamashi	32 946	4 075	1 965	2 110	3 190		24 181	1 500
Qarshi	9 468	5 427	2 800	2 627	1 070		2 821	150
Koson	28 838	14 383	4 370	10 013	1 980		12 425	50
Kasbi	2 638	2 638	688	1 950				
Kitob	10 497	574	574		1 380		7 543	1 000
Mirishkor	8 863	6 960	3 725	3 235			1 873	30

Muborak	13 947	11 767	4 917	6 850			1 980	200
Nishon	9 760	9 710	5 949	3 761				50
Chiroqchi	78 065	3 730	1 797	1 933	19 408	4 900	49 627	400
Shahrisabz	5 287				2 284		2 603	400
Yakkabogʻ	14 349	2 180	1 120	1 060	6 930	400	4 539	300
Jami	289 373	69 496	33 475	36 021	38 932	6 900	169 065	4 980
Navoiy viloyati								
Konimex	1 943	1 542	1 542				401	
Qiziltepa	6 868	1 855	1 855		537		4 376	100
Navbahor	1 556	791	791		264		451	50
Karmana	1 767	704	704		237		726	100
Nurota	43 726	928	928		10 000		22 798	10 000
Xatirchi	6 671	517	517				3 463	2 691
Jami	62 531	6 337	6 337		11 038		32 215	12 941
Namangan viloyati								
Kosonsoy	1 431	336	250	86	45		250	800
Mingbuloq	5 425	3 990	1 494	2 496	1 091		244	100
Namangan	3 820	465	238	227			3 355	
Norin	145	45		45				100
Pop	7 048	1 395	350	1 045	1 704		549	3 400
Toʻraqoʻrgʻon	3 241	1 105	513	592	2 001		35	100
Uychi	162						62	100
Uchqoʻrgʻon	70	20		20				50
Chortoq	1 806	1 325	606	719			281	200
Chust	2 500	1 659	249	1 410	541		200	100
Yangiqoʻrgʻon	4 581	1 161		1 161	3 262		58	100
Jami	30 231	11 503	3 700	7 803	8 644		5 034	5 050
Samarqand viloyati								
Oqdaryo	628				127		401	100
Bulungʻur	13 184	206	206		1 882	11 000	96	
Jomboy	2 290				1 100		1 090	100
Ishtixon	9 600				1 875		7 725	
Kattaqoʻrgʻon	19 920	1 206	1 206		1 895		16 578	241
Qoʻshrabot	28 664				3 300		20 364	5 000
Narpay	1 950	712	712		660		578	
Nurobod	44 874	1 036	1 036		3 700		38 038	2 100
Payariq	23 679	3 251	3 251		2 450		17 978	
Pastdargʻom	3 272	615	615		1 265		1 392	
Paxtachi	5 620	2 937	2 937		700		1 783	200
Samarqand	1 023				950		73	
Toyloq	460						60	400

Urgut	4 571	1 055	1 055		1 275		1 241	1 000
Jami	159 736	11 019	11 019		21 179	11 000	107 397	9 141
Surxondaryo viloyati								
Angor	756	656	213	443				100
Boysun	24 101	568	61	507		1 000	21 533	1 000
Denov	2 859						2 859	
Jarqo'rg'on	1 328	1 228	380	848				100
Muzrabot	1 330	1 330	414	916				
Oltinsoy	3 089	321	29	292			2 768	
Sariosiyo	9 678	178		178		6 000	500	3 000
Tyermiz	706	606	145	461				100
Uzun	7 743	477	57	420			5 266	2 000
Shyerobod	9 188	1 775	711	1 064			7 213	200
Sho'rchi	878	506	145	361			272	100
Qiziriq	3 167	2 967	482	2 485				200
Qumqo'rg'on	1 857	1 215	113	1 102			542	100
Jami	66 680	11 827	2 751	9 076		7 000	40 953	6 900
Sirdaryo viloyati								
Oqoltin	2 831	1 831	408	1 423			950	50
Boyovut	1 911	1 077	529	548			734	100
Sayxunobod	252						252	
Guliston	717	145	145				472	100
Sardoba	6 553	4 901	2 408	2 494			1 352	300
Mirzaobod	12 010	8 012	4 427	3 585			3 498	500
Sirdaryo	1 293	154	154				339	800
Xovos	8 717	4 075	2 002	2 073	2 156		1 936	550
Jami	34 284	20 195	10 073	10 122	2 156		9 533	2 400
Toshkent viloyati								
Oqqo'rg'on	1 881	1 390	653	736	442			50
Ohangaron	13 255	3 579	1 360	2 219	1 939	2 000	5 437	300
Bekobod	5 064	3 085	1 080	2 005	1 160		518	300
Bo'stonliq	5 464	364	123	240	433		4 268	400
Bo'ka	3 452	1 599	480	1 119	1 538		315	
Quyichirchiq	4 367	3 886	1 166	2 720	298		34	150
Zangiota	203	179	24	155	24			
Yuqorichirchiq	6 535	1 250	400	850	5 186			100
Qibray	1 143	424	91	333	192		427	100
Parkent	6 682	429	129	300	1 744	3 100	1 209	200
Piskent	2 570	807	242	565	1 169		294	300
O'rtachirchiq	1 807	1 273	357	917	284		200	50
Chinoz	760	395	83	312	366			

Yangiyo'l	1 571	1 177	530	647	213		81	100
Jami	54 757	19 837	6 716	13 120	14 989	5 100	12 781	2 050
Farg'ona viloyati								
Beshariq	3 417	947	75	872	704		1 616	150
Bog'dod	3 120	1 081	410	671	19		2 020	
Buvayda	1 546	317	122	195	322		907	
Dang'ara	2 681	821	125	696			1 710	150
Yozyovon	1 004	716	86	630	88			200
Quva	1 023	960	289	671	63			
Oltiariq	227	160	30	130	17			50
Qo'shtepa	1 440	1 174	456	718	216			50
Rishton	3 002	412	119	293	53		2 437	100
So'x	1 490				1 490			
Toshloq	680	426	194	232	204			50
O'zbekiston	2 335	406	48	358	1 578		201	150
Uchko'prik	2 747	804	156	648			1 943	
Farg'ona	1 884	1 460	104	1 356	374			50
Furqat	1 614	254	56	198	31		1 269	60
Quvasoy sh	1 299	1 299	194	1 105				
Jami	29 507	11 235	2 464	8 771	5 159		12 103	1 010
Xorazm viloyati								
Bog'ot	1 848	1 406	1 230	176	257		135	50
Gurlan	1 237	1 091	950	141			96	50
Qo'shko'pir	4 621	3 883	3 349	534	322		416	
Urganch	1 582	1 341	1 130	211	80		161	
Hazorasp	5 745	4 705	4 093	612	657		383	
Xonqa	1 394	1 311	1 140	171	71		12	
Xiva	1 085	527	450	77	92		416	50
Shovot	5 066	4 661	3 978	683	77		328	
Yangiariq	2 907	2 823	2 450	373	34			50
Yangibozor	1 267	972	850	122			255	40
Xiva sh.	683	680	680				3	
Jami	27 435	23 400	20 300	3 100	1 590		2 205	240

**2019 — 2022 yillar davomida qishloq xo'jaligi yerlarida suv tejavchi texnologiyalarni joriy qilishning
PROGNOZ KO'RSATKICHLARI**

Hududlar nomi	2019 — 2022 yillarda tomchilatib sug'orish texnologiyasi ni joriy qilish prognozi	Shu jumladan, yillar bo'yicha															
		2019 yil				2020 yil				2021 yil				2022 yil			
		paxta	bog'	tok	Boshqalar	paxta	bog'	tok	boshqalar	paxta	bog'	tok	boshqalar	paxta	bog'	tok	boshqalar
Qoraqalpog'iston Respublikasi	7 030	399	107	400	25	700	128	480	30	995	161	600	38	1 891	217	810	51
Andijon	16 454	361	255	166	266	1 810	306	199	319	3 570	383	249	398	6 783	516	336	538
Buxoro	19 687	1 452	375	500	55	2 500	450	600	66	3 590	563	750	83	6 821	759	1 013	111
Jizzax	11 052	479	389	367	80	958	467	440	96	1 665	584	551	120	3 164	788	743	162
Qashqadaryo	24 479	346	700	487	127	2 459	840	584	152	4 880	1 050	731	191	9 272	1 418	986	257
Navoiy	10 374	251	500	140	194	650	600	168	233	1 620	750	210	291	3 078	1 013	284	393
Namangan	17 840	310	587	348	180	1 200	704	418	216	3 430	881	522	270	6 517	1 189	705	365
Samarqand	39 588	4 630	477	410	750	5 968	572	492	900	6 765	716	615	1 125	12 854	966	830	1 519
Surxondaryo	32 272	2 075	1 292	578	150	3 190	1 550	694	180	5 325	1 938	867	225	10 118	2 616	1 170	304
Sirdaryo	13 144	918	471	240	12	1 530	565	288	14	2 261	707	360	18	4 296	954	486	24
Toshkent	27 604	345	1 343	142	207	2 130	1 612	170	248	5 325	2 015	213	311	10 118	2 720	288	419
Farg'ona	23 814	331	2 182	194	12	1 204	2 618	233	14	2 968	3 273	291	18	5 639	4 419	393	24
Xorazm	10 043	224	904	184	10	560	1 085	221	12	1 025	1 356	276	15	1 948	1 831	373	20
Jami	253 381	12 121	9 582	4 156	2 068	24 859	11 498	4 987	2 481	43 419	14 373	6 234	3 101	82 496	19 404	8 416	4 187

